

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА

Д. В. Миколенко

**СТРАСТІ ЗА СТАМБОЛОВИМ:
болгарське державотворення
у 1895–1920 роках**

Монографія

Харків – 2017

УДК 321.01(497.2)"1895/1920":929 Стамболов
М59

Рецензенти:

Палангурський М. С. – доктор історичних наук, професор Великотирновського університету імені Св. Кирила та Св. Мефодія, Болгарія;

Сорочан С. Б. – доктор історичних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Україна;

Чернявський Г. Й. – доктор історичних наук, професор Університету Джонса Гопкінса у місті Балтимор, штат Меріленд, США;

Яровий В. І. – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Україна.

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 13 від 25 вересня 2017 року)*

Миколенко Д. В.

М59 Страсті за Стамболовим: болгарське державотворення у 1895–1920 роках: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. 804 с.
ISBN 978-966-285-450-3

У монографії досліджується політична спадщина регента і прем'єр-міністра Болгарії у 1886–1894 рр. Стефана Стамболова та її вплив на державотворчі процеси в князівстві/царстві у 1895–1920 рр. Під вказаним поняттям ми розуміємо: сукупність започаткованих видатним політиком ідей і практик, усталених рутин та взятих на озброєння для ефективного управління масовою свідомістю ідеологем, що знаходило різноманітні прояви у соціально-економічних і політичних процесах, які відбувалися в країні після смерті С. Стамболова; ініційовані ним законодавчі норми, котрі зберігали чинність у подальші роки; колективну пам'ять про державного діяча та її використання для легітимації того чи іншого зовнішнього або внутрішнього курсу. І хоча спадщину С. Стамболова не варто вважати основним фактором болгарського державотворення, проте вплив цього явища на розвиток країни та її зовнішньополітичний вектор відчувався упродовж тривалого часу.

Для науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією Болгарії.

УДК 321.01(497.2)"1895/1920":929 Стамболов

ISBN 978-966-285-450-3

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2017

© Миколенко Д. В., 2017

© Миколенко Д. В., макет обкладинки, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
 РОЗДІЛ I. Історіографія, джерела та методологія дослідження	
§ 1. Вивчення теми болгарськими вченими	9
§ 2. Внесок радянських, російських та українських авторів у розкриття теми	43
§ 3. Історики інших країн про С. Стамболова та його політичну спадщину	94
§ 4. Джерельна база роботи	106
§ 5. Методи та методологія.....	127
 РОЗДІЛ II. Діяльність С. Стамболова та започаткування стамболівської політичної традиції	
§1. У боротьбі за державну незалежність	137
§ 2. Участь у політичних баталіях 1879–1886 рр.	155
§ 3. Період регентства	174
§ 4. На чолі Ради міністрів (1887–1894 рр.)	188
§ 5. В опозиції до уряду К. Стоїлова	231
 РОЗДІЛ III. Спадщина державника як елемент політичної системи	
§ 1. Зміцнення інституту монархії.....	250
§ 2. Специфіка державного управління.....	275
§ 3. Партії, парламентаризм і виборча система.....	297
§ 4. Особливості балканської політичної культури болгар.....	364
 РОЗДІЛ IV. Наступність досвіду С. Стамболова у соціально-економічному і культурному розвитку країни	
§ 1. Стимулювання вітчизняного виробництва	376
§ 2. Сфера фінансів і оподаткування.....	395
§ 3. Розбудова інфраструктури країни	417
§ 4. Соціальне забезпечення і заходи у сфері культури.....	432
§ 5. Корупція як соціально-економічне явище	461
 РОЗДІЛ V. Стамболовізм у зовнішній політиці Болгарії	
§ 1. Західний вектор	480
§ 2. Російсько-болгарські відносини.....	516
§ 3. Османська імперія – сюзерен, союзник чи ворог?	546
§ 4. Взаємини з країнами Південно-Східної Європи	572

РОЗДІЛ VI. Ідеї і практики С. Стамболова у боротьбі за національне об'єднання

§ 1. Дипломатія або війна: два варіанти досягнення мети	601
§ 2. Чинник великих держав	634
§ 3. Проблема співпраці з національно-визвольним рухом	660
§ 4. Церква як інструмент політики	688

ВИСНОВКИ	704
-----------------------	------------

БІБЛІОГРАФІЯ.....	714
--------------------------	------------

ДОДАТКИ	788
----------------------	------------

ВСТУП

Для Болгарії остання третина XIX та перші два десятиріччя минулого століття пройшли під знаком розбудови власної державності. Ключову роль у цьому процесі відіграв видатний діяч Стефан Николов Стамболов (1854–1895 рр.) – учасник національно-визвольних змагань проти османської влади (1870–1878 рр.), апостол революційного руху (1875–1876 рр.), член Ліберальної партії (1879–1886 рр.), голова IV Звичайних народних зборів (1884–1886 рр.), регент (1886–1887 рр.) і прем'єр-міністр (1887–1894 рр.). Його стрімке сходження до владної вершини завершилося тривалим перебуванням біля керма держави, а трагічна смерть від рук терористів мала широкий резонанс у світі.

Історична постать С. Стамболова завдяки своїй масштабній діяльності та внеску в розвиток країни зіставна з такими болгарськими державниками, як А. Стамболійський, Г. Димитров і Т. Живков, більш відомими на теренах сучасної України. Упродовж його восьмирічного правління в князівстві відбулися суттєві зміни у системі державного управління, законодавстві, сфері економіки, зовнішній політиці тощо. Більшість вказаних перетворень закріпилися та продовжували визначати розвиток країни упродовж тривалого часу після смерті колишнього регента і прем'єр-міністра. Саме тому спадщину цієї непересічної особистості слід розглядати як один із факторів, що впливав на болгарські державотворчі процеси.

У науковий обіг поняття політичної спадщини С. Стамболова ввів відомий болгарський вчений А. Пантев¹. Під цим терміном він розуміє наслідки правління голови Регентської ради і уряду, проте не виділяє його складові. З нашої точки зору, суть вказаного словосполучення слід трактувати ширше: як сукупність започаткованих державником ідей і практик, усталених рутин та взятих на озброєння для ефективного управління масовою свідомістю ідеологем, що знаходило різноманітні прояви у соціально-економічних і політичних процесах, котрі відбувалися у Болгарії після смерті С. Стамболова; як ініційовані ним законодавчі норми, котрі зберігали чинність у подальші роки; як

¹ Пантев А. Противоречивото наследство на Стефан Стамболов // Векове. 1981. № 5. С. 69–77.

колективна пам'ять про державного діяча та її використання для легітимації того чи іншого зовнішнього або внутрішнього курсу. Найбільш важливу роль у збереженні й інтерпретації спадщини С. Стамболова відігравала Народно-ліберальна партія, у заснуванні якої прем'єр-міністр взяв безпосередню участь. Зазначена політична сила наприкінці XIX – на початку XX ст., а також напередодні та під час Першої світової війни залишалася на провідних позиціях в країні.

Репрезентоване нами визначення окреслене особливостями виконуваних С. Стамболовим функцій, а також специфікою епохи, в якій він жив. Цю дефініцію не варто вважати універсальною для характеристики спадщини кожної історичної постаті, але по відношенню до державних діячів, масштаби діяльності яких були аналогічними, вона цілком може застосовуватися.

Після «оксамитової революції» 1989 р. Болгарія, так само як і інші країни Центральної та Південно-Східної Європи, кардинально змінила свою внутрішню і зовнішню політику, проголосивши курс на демократичні реформи, розвиток ринкової економіки й інтеграцію у північноатлантичні та європейські військово-політичні й економічні структури. За таких умов діяльність С. Стамболова як захисника конституційного ладу, державного діяча, котрий усіляко дбав про піднесення народного господарства, особливо вітчизняного промислового виробництва, намагався обмежити вплив на Болгарію Російської імперії та ратував за зближення з Австро-Угорщиною і Великою Британією, набула зовсім іншого сенсу, аніж за часів Народної Республіки Болгарії. Його спрямовані на створення матеріальних і духовних цінностей зусилля ілюстрували наявність у минулому країни досвіду орієнтації на Захід, в тому числі й ефективної модернізації. Цілком законними стали зростання значення С. Стамболова як елемента політики пам'яті та виникнення інтересу до взятих ним на озброєння методів і засобів ведення політики.

Проте, незважаючи на вищезазначене, деякі аспекти діяльності колишнього регента/прем'єр-міністра і до цього часу неоднозначно трактуються професійними істориками, зокрема його участь у Старозагорському (1875 р.) і Квітневому (1876 р.) повстаннях, авторитарні методи реалізації влади на чолі уряду, соціально-економічні ініціативи, а також зовнішній курс та спроби вирішення на користь Софії македонського і фракійського питання. Відкритою є проблема визначення причин двох

національних катастроф, які пережила Болгарія у 1913 і 1918 роках: чи доречно пов'язувати ці тяжкі для країни воєнні й дипломатичні поразки з попередньою політикою, що її реалізовував С. Стамболов? Триває дискусія і з приводу генетичного зв'язку між диктатурою 1886–1894 рр. та режимом особистої влади князя/царя Фердинанда, а також між ініціативами першого «стамболовістського» уряду й економічним піднесенням в країні на початку ХХ ст. На нашу думку, вивчення політичної спадщини С. Стамболова, що до цього часу не було предметом спеціального дослідження, посприє розв'язанню вказаних питань та суттєво вплине на інтерпретацію ролі державника в історії Болгарії, а в деяких випадках стане відправною точкою перегляду усталених в історіографії уявлень про діяльність цього політика та її наслідки.

У даній роботі ми розглядаємо спадщину С. Стамболова як фактор, що впливав на соціально-економічний і політичний розвиток Болгарії, на державотворчі процеси в князівстві/царстві, включаючи трансформацію політичної системи і режиму, зміни міжнародного статусу Софії та її зовнішнього курсу.

Хронологічні рамки дослідження визначені наступними обставинами. Нижня межа зумовлена смертю С. Стамболова, що сталася 6 липня 1895 р.^{*} внаслідок організованого замаху на його життя. Припинення ж функціонування як самостійної організації Народно-ліберальної партії, котра, будучи протягом двадцяти п'яти років основним хранителем і ретранслятором політичної спадщини С. Стамболова, 29 листопада 1920 р. об'єдналася з Ліберальною («радославовістською») і Младоліберальною («тончевістською») партіями в єдину політичну силу – Націонал-ліберальну партію, пов'язане з верхньою часовою межею монографії.

Наша мета – перевірити припущення, що політична спадщина С. Стамболова не лише була представлена у болгарських державотворчих процесах 1895–1920 рр., а й визначала їх упродовж тривалого часу. Для цього виявимо елементи досліджуваного явища, а також встановимо, як вони впливали на політичний і соціально-економічний розвиток країни.

^{*} Тут і надалі у тексті всі дати до 31 березня 1916 р. включно наведені за старим стилем. З 14 квітня того ж року в Болгарії було запроваджено григоріанський календар.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Постать С. Стамболова упродовж багатьох років привертає увагу журналістів, публіцистів і науковців Болгарії та інших країн світу. Після смерті політика 6 липня 1895 р. з'явилися перші роботи, в яких завдяки старанням його соратників по Народно-ліберальній партії (НЛП)* читачка аудиторія отримала можливість детально ознайомитися з біографією однопартійця, котрий загинув від рук революціонерів-терористів. Дещо пізніше побачили світ праці професійних істориків, що стосуються різних аспектів життя цієї неординарної особистості. Безперечно, найбільший внесок у розкриття тем, пов'язаних з діяльністю колишнього державного діяча, належить болгарським авторам. Однак водночас участь С. Стамболова у визвольній боротьбі проти османської влади, зовнішня й внутрішня політика очолюваних ним Регентської ради в 1886–1887 рр. і кабінету міністрів у 1887–1894 рр. вивчалися також радянськими, російськими, українськими, британськими, американськими, французькими, італійськими, німецькими, австрійськими, польськими, сербськими і грецькими дослідниками. У їхніх численних розвідках та фундаментальних працях існує розмаїття іноді взаємовиключних думок щодо ролі С. Стамболова у болгарських державотворчих процесах. З'ясуємо, що визначало такий строкатий спектр оцінок ідей і практик цього політика, а також встановимо, чи всі питання, котрі безпосередньо стосуються його ініціатив і спадщини, знайшли вичерпне розкриття у науковій літературі.

* Організація, створена влітку 1892 р. «стамболовістами» – прибічниками тогочасного прем'єр-міністра країни. До свого оформлення у повноцінну політичну силу – угруповання, яке в середині 1880-х років, об'єднавшись навколо С. Стамболова, відокремилося від Ліберальної партії Болгарії.

§ 1. Вивчення теми болгарськими вченими

Перші роботи викладу популярної біографії С. Стамболова з'явилися у Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. Всі вони мають агітаційно-пропагандистський характер, а тому використовувалися з метою досягнення конкретних політичних цілей. Ці роботи розглядатимуться нами як інструмент політики пам'яті у досліджуваній період та аналізуватимуться в джерелознавчому огляді.

Після закінчення Першої світової війни, котра оцінюється у Болгарії як друга національна катастрофа, в країні склалися специфічні соціально-економічні й політичні умови, спричинені обтяжливими репараціями, які змушене було сплачувати Третє Болгарське царство країнам-переможницям, а також загостренням внутрішнього протистояння упродовж 1920-х – першої половини 1930-х років, що вимагало необхідності пошуку рецептів подолання негативних тенденцій. Все це звичайно ж впливало на інтерпретацію діяльності С. Стамболова. До того ж, на той час у Росії відбувалася розбудова радянської системи, що призвело до кардинального перегляду офіційною Софією* перспектив відновлення розірваних 1915 р. (вдруге після 1886 р.) дипломатичних відносин. Тому образ С. Стамболова як «русофоба»** – противника втручання Росії у внутрішні справи князівства, набув нового значення. За таких умов одні політики, вчені й публіцисти вважали досвід колишнього голови кабінету міністрів цілком затребуваним та актуальним для вирішення нагальних проблем; інші ж пов'язували його діяльність з усіма негараздами, що спіткали Болгарію після капітуляції у Міжсоюзницькій війні 1913 р. й глобальному збройному конфлікті 1914–1918 рр.

На сторінках книги¹ відомого громадського діяча, журналіста В. Велчева, який жив і працював у період буремних подій 1886 р. в Болгарії, методи ведення політики С. Стамболовим і його соратниками характеризуються негативно. Підтримавши свого часу очолений головою парламенту контрпереворот, В. Велчев невдовзі розчарувався

* Столиця болгарського князівства відповідно до рішення депутатів парламенту 22 березня 1879 р.

** Так прозвали своїх опонентів прихильники політики, орієнтованої на Російську імперію.

¹ Велчев В. Принос към новата история: Стамболов и Фердинанд: Диктаторския режим и борбата против него. София: Гутенберг, 1922. 183 с.

заходами регентів та приєднався до табору об'єднаної опозиції. Після відставки «стамболовістського» кабінету він співпрацював з угрупованнями «русофілів»^{*} – спочатку «народняками»^{**}, а згодом «цанковістами»^{***}. При написанні книги В. Велчев послуговувався великою кількістю історичних джерел – пресою, мемуарами, документами, однак всі ці матеріали підібрані тенденційно. З їх допомогою він характеризує стамболівські методи реалізації влади як диктаторські, критикує прем'єр-міністра за переслідування опозиції та систематичні порушення Тирновської конституції^{****}. Образ Стамболова-політика наділений низкою негативних рис – безпринципністю, готовністю заради влади знищити все довкола, навіть результати власної праці¹.

В аналогічному ключі характеризує діяльність С. Стамболова і видатний болгарський політик, дипломат, представник Народної партії М. Маджаров. У невеликій за обсягом роботі² він зазначає, що з відставкою кабінету «стамболовістів» розпочався процес демократизації системи управління³. Проте об'єктивність такого твердження автора викликає сумніви, адже протягом періоду перебування біля керма держави уряду К. Стоїлова у 1894–1899 рр. зберігалася більшість авторитарних методів реалізації влади. Опозиційні партії, в тому числі НПЛ, були позбавлені можливості на рівних конкурувати з правлячою політичною силою. Безсумнівно, М. Маджаров мав намір зобразити «народняків»-однопартійців у вигідному ракурсі та при цьому дискредитувати своїх опонентів – «стамболовістів».

Протилежну оцінку діяльність С. Стамболова отримала в роботах його прихильників, а також представників Націонал-ліберальної пар-

^{*} Ними вважали себе противники політики С. Стамболова. Ця чеснота підкреслювалася для того, щоб показати лояльне ставлення до Санкт-Петербурга і, таким чином, здобути популярність серед народу, який здебільшого ідеалізував Росію та її наміри щодо Болгарії.

^{**} Представники Народної партії Болгарії – однієї з найбільш впливових політичних сил торгово-промислової буржуазії наприкінці XIX – на початку XX ст. Заснована 1894 р. після падіння режиму С. Стамболова колишніми консерваторами князівства, членами Народної (консервативної) партії Східної Румелії та деякими їхніми однодумцями з інших угруповань.

^{***} Прихильники Д. Цанкова, який 1897 р. через похилий вік добровільно поступився лідерськими позиціями С. Даневу. З 1899 р. – Прогресивно-ліберальна партія.

^{****} Основний закон країни, ухвалений парламентом 16 квітня 1879 р. у тогочасній столиці князівства місті Тирново.

¹ Велчев В. Принос към новата история: Стамболов и Фердинанд: Диктаторския режим и борбата против него. София: Гутенберг, 1922. С. 158.

² Маджаров М. От самовластие към свобода и законност. София: Мир, 1936. 81 с.

³ Там само. С. 7.

тії, заснованої в 1920 р. внаслідок об'єднання в одну організацію «стамболовістів», «радославовістів»^{*} і «тончевістів»^{**}. 1925 року було надруковано неперіодичне видання¹ яскраво вираженого пропагандистського характеру, укладачами якого стали Н. Бронзов і П. Думанов – члени партії, котра позиціонувала себе наступницею «стамболовістських» традицій. В ній представлено маловідомі сюжети із біографії політика під авторством С. Радева, Х. Статева і упорядників збірника, спогади про державника та статистичний матеріал, що давав змогу дізнатися про його починання у сфері економіки. Основний зміст роботи спрямовано на забезпечення абсолютно позитивного уявлення про С. Стамболова, який постає в образі борця за свободу народу, прихильника конституціоналізму, талановитого й ініціативного господарника та успішного дипломата.

З нагоди тридцяті річниці від дня трагічної смерті С. Стамболова за сприяння його соратників по партії вийшло друком декілька художніх творів, присвячених засновнику НІП. Так, у поемі Л. Бобевського² колишнього регента і прем'єр-міністра зображено патріотом, захисником національних інтересів. Поет підкреслює здібності політика, завдяки яким він успішно вирішував найскладніші завдання під час кризи 1886 р. та у період регентства, а також його заслуги у справі захисту населення Македонії від османської тиранії. Вражений і засмучений несподіваною смертю видатного державного діяча, автор висловлює припущення: «Якби залишився живим, то не побачили б ми безладдя, не почули б хворобливого стогону одноплемінників, а зібралися б разом під одним дахом»³. Інший майстер слова В. Георгієв у своїй елегії⁴ порівнює С. Стамболова з титаном, називає символом законності та свободи, істинним героєм, знаним далеко за межами його рідної країни у провідних державах світу.

^{*} Члени Ліберального клубу на чолі з В. Радославовим, а з 1895 р. – Ліберальної («радославовістської») партії.

^{**} Очолюване юристом Д. Тончевим угруповання, представники якого 1904 р. відокремилися від «радославовістів» та створили Младоліберальну партію.

¹ Стефан Стамболов и делото на стамболовизма: 1895–1925: Въспоменателен сборник / Под ред.: Н. Бронзов, П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1925. 64 с.

² Бобевски Л. Стефан Стамболов. София: Св. Климент, 1925. 3 с.

³ Там само. С. 2–3.

⁴ Георгиев В. Юбилейна елегия за Ст. Стамболов (по случай 30 годишнината отъ трагичната му смъртъ). Пловдив: Добруджа, 1925. 8 с.

Невідомий автор опублікованої 1926 р. брошури¹ агітаційно-пропагандистського змісту констатує, що після смерті голови Центрального бюро НІП його справу продовжили послідовники, для яких він залишався взірцем відданості вітчизні, оптимістичної віри у щасливу долю Болгарії. Діяльність С. Стамболова відверто героїзується. Участь політика у національно-визвольній боротьбі проти османського панування, зовнішньополітичні курси очолюваних ним почергово Регентської ради та уряду, спроби вирішення на користь Софії македонсько-одринської проблеми*, внутрішньополітичні заходи – все це характеризується виключно з позитивної сторони. Відверті прорахунки і невдачі або замовчуються, або зображуються у нейтральному світі. Наприклад, про роль С. Стамболова в організації Старозагорського (1875 р.) і Квітневого (1876 р.) повстань, котрі закінчилися цілковитим провалом, у брошурі взагалі не згадується.

Аналогічна тенденція простежується у книзі, яку 1927 р. опублікували члени плевенського осередку Націонал-ліберальної партії². В ній відтворено біографію державного діяча, докладно розповідається про його соціально-економічні ініціативи на посаді прем'єр-міністра. Автори намагаються актуалізувати здобутки колишнього високопосадовця, зазначаючи: «Сучасники Стамболова не зуміли оцінити всі його заслуги перед країною; сьогодні ж, коли при владі у Болгарії знаходяться недосвідчені політики, котрі мусять знайти вихід із скрутної ситуації в економіці й політиці, досвід державника має стати належним прикладом для наслідування»³.

Згадується С. Стамболов і в роботі, присвяченій пам'яті Д. Петкова – його сподвижника і послідовника⁴. Укладачі цього видання зазначають, що обидва фундатори НІП були прибічниками ідеї впливу

¹ Стефан Стамболов като революционер и държавник: 31 година от смъртта му: 1895–1926. София: Родопи, 1926. 14 с.

* Одна зі складових розробленої урядом С. Стамболова політичної концепції «Велика Болгарія». Після визначення 1 липня 1878 р. Берлінським трактатом кордонів Болгарського князівства, за межами якого залишилися Македонія, Фракія і Східна Румелія, великодержавний проект Софії ототожнювався зі скасованими у столиці Німеччини положеннями попереднього Сан-Стефанського мирного договору від 19 лютого того ж року між Росією і Портою.

² Стамболов: Характер и дело. Плевен: Изгрев, 1927. 80 с.

³ Там само. С. 61.

⁴ Димитър Петков, Петко Д. Петков – Баща и син: Личност, дело и идеи / Ред. П. Думанов. София: Ел. Петков, 1928. 96 с.

сильної особистості на державотворчі процеси, а також підкреслюють неабиякий організаторський хист обох політиків¹.

У книзі теж агітаційного спрямування прихильник правої ідеології, редактор вісника «Воля» в 1913 р., член Центрального бюро НЛП у 1914 р. Х. Статев також розглядає діяльність Д. Петкова². Крім детальної біографії з описанням його участі у боротьбі за владу та ініціатив на посадах софійського міського голови і прем'єр-міністра, автор викладає власну точку зору стосовно ролі цієї особистості в історії країни й вихованні наступних поколінь громадян Болгарії. Х. Статев стверджує, що Д. Петков, так само як С. Стамболов, є взірцем істинного патріотизму і відповідальності за долю держави³. Засновник НЛП у цій роботі постає ключовою фігурою. За свідченням автора, він високо оцінював здібності й талант П. Петкова, пророкуючи йому успішну подальшу кар'єру⁴.

Темою нарису Н. Станева⁵ є болгарський національно-визвольний рух проти османського панування. В ньому майбутній державник постає одним із організаторів Старозагорського і Квітневого повстань. Він не звинувачує С. Стамболова у невдалому завершенні цих збройних виступів. Навіть той факт, що апостол І-го (Тирновського) революційного округу зумів вижити після влаштованої османами кривавої різанини та затаїтися спочатку в селищі Самоводене, а згодом дістатися території Румунії, викликає в автора не осуд, а захоплення⁶. Вказаній роботі при таманні героїзація учасників повстань та підкреслення великого значення обох подій для здобуття болгарами омріяної свободи.

В одній із перших узагальнюючих праць з нової історії Болгарії⁷ Н. Станев акцентує увагу на заслугах С. Стамболова у зміцненні конституційного ладу, на природній скромності державника, котрий не побажав скористатися шансом отримати повноваження президента, віддавши перевагу відновленню монархічного устрою, а також на на-

¹ Там само. С. 34.

² Статев Х. Димитър Петков: Живот и обществена дейност. София: Древна България, 1930. 61 с.

³ Там само. С. 60–61.

⁴ Там само. С. 30.

⁵ Станев Н. Народните възстания през 1876 година. София: Хемус, 1932. 128 с.

⁶ Там само. С. 95.

⁷ Станев Н. История на нова България: 1878–1928. София: Т. Ф. Чипев, 1929. 520 с.

родній довірі до нього в умовах постійного тиску з боку Росії¹. Автор виправдовує жорсткі заходи прем'єр-міністра по відношенню до духовенства і бунтівників та наводить перелік здобутків у сфері економіки й на міжнародній арені². Серед причин відставки С. Стамболова Н. Станев називає перш за все протистояння двох амбітних особистостей – князя і прем'єр-міністра, а також принципову незгоду останнього шукати компроміс з Росією³. Насамкінець автор прирівнює болгарського державного діяча до таких видатних постатей епохи, як К. Кавур, В. Гладстон, Ф. Кріспі, Л. Гамбетта.

У своїй наступній роботі⁴, котра стосується дослідження біографії С. Стамболова, Н. Станев торкається питань, які не знайшли належного розкриття у його попередніх працях. Зокрема він розглядає період здобуття освіти майбутнім політиком в Одеській духовній семінарії, стверджуючи, що причиною відрахування вихованця навчального закладу став тиск з боку поліції. Автор також дає високу оцінку внеску С. Стамболова у справу об'єднання 1885 р. князівства і Східної Румелії.

Відомий письменник, драматург, публіцист, громадський і політичний діяч А. Страшимиров у 1935 р. опублікував три книги, поєднані спільністю задуму, під назвою «Диктатор. Нові дослідження життя й особи Стефана Стамболова» (пізніше, у 1993 і 2014 роках, їх було надруковано одним виданням – «Диктатор. Життя Стефана Стамболова»⁵). Робота⁶, в якій надано можливість ознайомитися з детальною біографією С. Стамболова, написана за допомогою залучення великої кількості історичних джерел – мемуарів, документів, газетних публікацій, котрі значно підвищують її наукову цінність. Хоча автор і належав до політичних противників «стамболовістів» (був членом Демократичної*,

¹ Там само. С. 96.

² Там само. С. 102–104.

³ Там само. С. 109.

⁴ Станев Н. Стефан Стамболов // Венец. 1942. № 3. С. 158–167.

⁵ Страшимиров А. Диктаторът. Животът на Стефан Стамболов. София: Стрелец, 1993. 205 с.; Його ж. Диктаторът. Животът на Стефан Стамболов. София: Изток – Запад, 2014. 216 с.

⁶ Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. София: Художник, 1935. Кн. 1. 80 с.; Його ж. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. София: Художник, 1935. Кн. 2. 78 с.; Його ж. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. София: Художник, 1935. Кн. 3. 104 с.

* Створена 1896 р. прибічниками П. Каравелова – «каравелістами».

згодом Радикально-демократичної* партії), проте він не намагається дискредитувати С. Стамболова, а прагне об'єктивно охарактеризувати його як революціонера, регента і прем'єр-міністра. «З усіх провідних політичних фігур нашої нової історії, – зазначає публіцист, – Стамболов найкраще вписується в образ державника: не грав на публіку, не був схильний до демагогії»¹. «Він глибоко просякнутий болгарською самобутністю, самовпевненістю і гордістю. При цьому рушійною силою його поведінки був принцип максималізму – або все, або нічого»². Визнаючи диктаторські методи правління політика, А. Страшимиров разом з тим підкреслює, що, навіть маючи широкі повноваження, високопосадовець в усьому дотримувався основного закону й судового вердикту³. Абстрагувавшись від різноманітних штампів і стереотипів, притаманних упередженим письменникам і журналістам, котрі до цього аналізували біографію С. Стамболова, автор запропонував по-новому розглянути роль державного діяча в історії Болгарії.

Представлені у публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. і міжвоєнного періоду суперечливі оцінки діяльності головного персонажу нашого дослідження продовжували впливати не лише на обивательську думку, а й на позицію вчених-істориків, які зосереджували увагу на розгляді тем, пов'язаних з життєвим шляхом С. Стамболова. Так, у роботах І. Панайотова⁴, котрий протягом тривалого часу вивчав міжнародну ситуацію навколо Болгарії у 1886–1894 рр., голова Регентської ради/кабінету міністрів характеризується послідовним противником втручання Росії у внутрішні справи князівства. Однак при цьому йому приписується прагнення відновити дружні відносини із Санкт-Петербургом. Вказана оцінка зовнішнього курсу провладних «стамболовістів» домінувала аж до 1944 р.

* Заснована 1905 р. членами угруповання, яке двома роками раніше на чолі з Т. Влайковим і Н. Цановим відокремилося від демократів-«каравелістів».

¹ Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. София: Художник, 1935. Кн. 1. С. 22.

² Там само. С. 33.

³ Там само. С. 31–32.

⁴ Панайотов И. Българската криза в Европа (1885–1889): Принос към предисторията на Общоевропейската война. София: Гладстон, 1924. 97 с.; Його ж. Русия и българските народни идеали // Българска мисъл. 1932. № 6. С. 12–26; Його ж. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.). София: Университетска печатница, 1941. 279 с.

Таким чином, у період Третього Болгарського царства діяльність С. Стамболова як революціонера, політика і державника не була серед провідних тем історичних розвідок. Зазначена проблематика здебільшого представлена у літературі публіцистичного характеру. В розглянутих нами працях образ цієї беззаперечно неординарної особистості відображено вкрай суперечливо. Для одних він – тиран, узурпатор і «русофоб», для інших – патріот, спаситель країни, ефективний управлінець. Оцінка залежала від політичної орієнтації автора. При цьому і симпатки, і критики С. Стамболова використовували історію його пройденого шляху в агітаційних і контрпропагандистських цілях, що ставало на заваді створенню об'єктивної біографії державника. Крім того, поза увагою дослідників з тих чи інших причин залишилися деякі сторінки життя політика. Наприклад, вкрай поверхово розкрито участь С. Стамболова у національно-визвольній боротьбі проти османської влади, без належної уваги залишився нетривалий період перебування в опозиції до уряду К. Стоїлова, а також обставини трагічної смерті. У майбутньому вказані питання стали предметом вивчень нової генерації вчених-істориків¹.

Державний переворот 9 вересня 1944 р. за підтримки Червоної армії, прихід до влади Вітчизняного фронту, подальше проголошення Народної Республіки Болгарії (НРБ) у 1946 р. та розбудова комуністичного режиму поклали початок утвердженню марксистської методології в історичній науці країни. В нових умовах інтерпретація подій, пов'язаних з політичною кризою 1886–1887 рр. та правлінням С. Стамболова, отримала важливий підтекст, адже, потрапивши у «міцні обійми» СРСР, балканська держава в черговий раз різко змінила вектор своєї зовнішньополітичної орієнтації, цього разу – на Схід. В офіційній ідеології, що забезпечувала легітимацію влади Болгарської комуністичної партії (БКП), культивувалися деякі традиційно усталені у свідомості громадян стереотипи, котрі ще в ХІХ ст. відігравали важливу роль в «русофільських» програмах. «Батько народів» Й. Сталін, здолавши А. Гітлера та врятувавши Центральну і Південно-Східну Європу від нацизму, фактично продовжив справу російського царя

¹ Миколенко Д. В. Диктатор або ефективний державник: суперечливий образ Стефана Стамболова у болгарській історіографії і публіцистиці періоду Третього болгарського царства // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2014. Вип. 123. Серія: Історичні науки. № 10. С. 161.

Александра II, який, перемігши султана Абдул-Гаміда II, сприяв становленню болгарської державності після п'ятсотвікового османського гноблення братів-слов'ян¹.

Творці «нового канону» в історичній науці почали завзято реанімувати доктрину панславізму. Спираючись на праці лідерів «тісників»*/комуністів^{**2}, «широких»/«об'єднаних»^{***} соціалістів³ і опонентів НЛП із «русофільського» табору⁴, вони закріпили за С. Стамболовим такі визначення-штампи, як «русофоб», «диктатор», «провідник інтересів буржуазії». Зазначена тенденція простежується і в роботах вчених⁵, котрі вивчали історію Болгарської православної церкви. Вони зображують ієрархів, які в основному були вихованцями навчальних закладів Російської імперії, послідовними противниками антиросійського курсу «стамболовістів».

Досліджуючи внутрішньополітичні процеси у Болгарії, історики почали застосовувати марксистську методологію і класовий підхід. За таких обставин праці ідеолога комуністів Д. Благоева набули величезного значення для науковців та слугували поясненнями більшості соціально-економічних і політичних процесів, що відбувалися в країні упро-

¹ Дечев С. Нежеланият Стамболов: Раждането на новата интерпретация за Стамболов и стамболовизма в българската историография в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век // Анамнеза. 2008. Кн 2. С. 3–84.

* Представники Болгарської робітничої соціал-демократичної партії («тісні соціалісти»). У 1894 р. так звані «партисти» (члени створеної 1891 р. Болгарської соціал-демократичної партії) на чолі з Д. Благоевим об'єдналися з «союристами» (виразниками інтересів заснованого 1892 р. Болгарського соціал-демократичного союзу) Я. Сакізова та задекларували нову власну назву – Болгарська робітничка соціал-демократична партія (БРСДП). 1903 року відбувся її розкол на «тісних» і «широких» соціалістів – БРСДП (т. с.) і БРСДП (ш. с.).

** 25–27 травня 1919 р. у Софії на XXII конгресі БРСДП (т. с.) було змінено назву політичної сили на Болгарську комуністичну партію («тісні соціалісти»). Форум одночасно став I конгресом БКП (т. с.).

² Благоев Д. Принос към историята на социализма в България. София: Партиятна Социалистическа Книжарница, 1906. 547 с.

*** У листопаді 1908 р. до БРСДП («широкі соціалісти») приєдналося угруповання «Пролетарій» у складі Р. Аврамова, Н. Харалакова і Г. Бакалова, яке відкололося від «тісних соціалістів». Відтоді партія змінила назву на БРСДП («об'єднана»).

³ Sakasoff J. Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy. URL: <https://www.marxists.org/history/etol/revhist/otherdox/balk/sakasoff.htm> (дата звернення: 26. 04. 2017).

⁴ Маджаров М. От самовластие към свобода и законност. София: Мир, 1936. 81 с.

⁵ Пашев Г. Търновският митрополит Климент (Васил Друмев) като славянофил и русофил // Славянска мисъл. 1945. Кн. 3–4. С. 31–42; Манев М. Ролята на българската църква в помирението на България с Русия през 1896 // Славянска мисъл. 1946. Кн. 5. С. 23–32; Снегаров И. Фердинанд (1887–1918) и българската църква // Духовна култура. 1946. Кн. 8. С. 1–18.

довж останньої третини ХІХ ст. Втім деякі положення, що містяться у книзі «Внесок до історії соціалізму в Болгарії», суперечили офіційній державній ідеології НРБ. Наприклад, теза про боротьбу князівства за національну незалежність проти посягань Росії у 1886–1887 роках¹.

Таким чином, наприкінці 1940-х – на початку 1950-х років болгарська історична наука стояла перед необхідністю створення нової версії діяльності С. Стамболова. Важливу роль у цьому процесі відіграли вчені І. Панайотов, П. Топалов, Я. Йоцов, Д. Косев, Х. Христов і Ж. Натан, у роботах² яких члени НЛП виступають представниками інтересів новосформованої крупної торгової і промислової буржуазії, тобто можних прошарків суспільства. Натомість їхні опоненти – «каравелісти» і «цанковісти» – намагалися реалізовувати на практиці запити дрібних підприємців, ремісників і селян³. «Народняки» ж, за твердженням Я. Йоцова, теж, як і «стамболовісти», спиралися на багатіїв, тільки вже на колишніх чорбаджіїв* – пристосуванців до османської влади, а отже, на найбільш консервативно налаштовані прошарки суспільства⁴.

Політичний режим, що його уособлював С. Стамболов, починає репрезентуватися істориками як втілювач у життя прагнень торгово-промислової буржуазії, котра у другій половині 1880-х років примножувалася, забезпечуючи собі панування, проте не превалювала над

¹ Благоев Д. Принос към историята на социализма в България. София: Партийната Социалистическа Книжарница, 1906. С. 58.

² Панайотов И. Австрия, Русия и съдбата на Балканите // Исторически преглед. 1945–1946. № 4–5. С. 482–512; Топалов П. Борбата на българския народ за демократично устройство и независимост на България (1878–1894) // Исторически преглед. 1945–1946. № 4. С. 435–481; Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. 1947. № 2. С. 177–193; Косев Д. Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков // Исторически преглед. 1948. № 2. С. 165–185; Христов Х. Към характеристиката на Стамболовия режим // Исторически преглед. 1951. № 1. С. 19–49; Йоцов Я. Към характеристиката на «народняшкото» управление (1894–1899) // Исторически преглед. 1951–1952. № 2. С. 123–142; Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. 499 с.

³ Топалов П. Борбата на българския народ за демократично устройство и независимост на България (1878–1894) // Исторически преглед. 1945–1946. № 4. С. 480.

* В Болгарії у ХVІІІ–ХІХ ст. (до звільнення 1878 р. від османської неволі) – представники соціальних прошарків (багаті торговці, лихварі, крупні землевласники), як правило мусульмани, котрі співпрацювали з турецькою адміністрацією.

⁴ Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. 1947. № 2. С. 178.

дрібними товаровиробниками міста і села¹. Болгарські вчені неухильно ігнорують поширене в роботах Д. Благоева і Я. Сакизова твердження про прогресивний характер заходів уряду С. Стамболова у сфері економіки. Так, Ж. Натан зазначає, що прем'єр-міністр захищав інтереси капіталістичних прошарків, які багатіли за рахунок розкрадання державної казни в очікуванні чергової іноземної позики, що її надавали західні фінансові установи. На думку вченого, рішення голови Регентської ради ввести на болгарський престол Фердинанда – представника німецької династії Саксен-Кобург-Гота, австрійця за походженням, заклало початок згубної для князівства/царства політики, котру після 1894 р. реалізовували всі буржуазні політичні сили, в тому числі «фашисти» під час Другої світової війни².

Великих змін набула й інтерпретація зовнішньополітичних заходів «стамболовістів». Зокрема І. Панайотов, у порівнянні зі своїми попередніми судженнями, вже по-іншому трактує прозахідний курс С. Стамболова і його сподвижників, пояснюючи це впливом Австро-Угорщини, яка намагалася обмежити позиції Російської імперії на Балканах. Вчений переконаний, що орієнтація Софії на Відень у подальшому визначила її поразки в 1913 і 1918 роках³. А от історик Д. Косев інакше характеризує політику уряду «стамболовістів» на міжнародній арені, пов'язуючи болгарсько-австрійське зближення з економічними інтересами буржуазного класу князівства⁴. Водночас, зазначає автор, зацікавлені у російському ринку підприємці об'єднувалися навколо «каравелістів» та «цанковістів»⁵. Думку колеги розділяв і Х. Христов, який до того ж відстоював тезу про домінування «русофільських» настроїв серед найбільш широких верств населення країни – селян і ремісників⁶.

¹ Христов Х. Към характеристиката на Стамболовия режим // Исторически преглед. 1951. № 1. С. 21.

² Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 253.

³ Панайотов И. Австрия, Русия и съдбата на Балканите // Исторически преглед. 1945–1946. № 4–5. С. 511.

⁴ Косев Д. Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков // Исторически преглед. 1948. № 2. С. 166.

⁵ Там само. С. 171.

⁶ Христов Х. Към характеристиката на Стамболовия режим // Исторически преглед. 1951. № 1. С. 25.

Доробком етапу, що ознаменував собою перехід до тотального домінування марксистської версії минулого, є перша в НРБ праця з історії Болгарії – двотомник, авторами якого стали вже згадувані нами Д. Косев, Х. Христов, Ж. Натан, а також В. Хаджиниколов і К. Василев. У другому томі¹, котрий охоплює період з 1879 і до середини 1950-х років, розкриття діяльності С. Стамболова ґрунтується на вказаних вище твердженнях та на чисельних стереотипах, котрі міцно закріпилися за державником.

Подальші дослідження внутрішньої і зовнішньої політики Регентської ради та першого самостійного уряду НЛП відбувалися в рамках методології і оцінок, запропонованих Д. Косевим і Х. Христовим. Так, Д. Мичев у дисертаційній роботі² і одній зі статей³ повторив тезу про «народне невдоволення „русофобським“ курсом „стамболовістів“», а Є. Бужашкий у своїй праці – про «„австрофільську“ орієнтацію болгарської крупної буржуазії»⁴.

Показовою для цього періоду є написана 1959 р. співробітником Інституту історії Болгарської академії наук Н. Никовим рецензія^{*5} на так і не опублікований рукопис під заголовком «Терористичний акт у міському казино та Деклозієр»⁶ молодшого брата голови Центрального бюро НЛП у 1907–1918 рр. Н. Генадієва – Павела. Ознайомившись із викладом подій 1915 р. та твердженнями П. Генадієва про фальсифікацію обвинувачень свого родича у причетності до скоєння терористичного акту в софійському гральному закладі й виправданнями з приводу участі у так званій «деклозієровій афері»^{**} лідера пар-

¹ История на България в два тома / Ред. комисия: Д. Косев, Х. Христов, Ж. Натан, В. Хаджиниколов, К. Василев. София: Наука и изкуство, 1955. Т. 2. 1064 с.

² Мичев Д. Вътрешната политика на Стамболовия режим 1887–1894 г.: дисертация на к. ист. н. София, 1956. 232 с.

³ Мичев Д. Участието на българските социалисти в борбата против стамболовия режим // Известия на Института по история на БКП. 1957. № 1–2. С. 47–78.

⁴ Бужашки Е. Димитър Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение (1885–1903 гг.). София, 1960. С. 45.

^{*} Її не було надруковано в жодному виданні, проте оригінал тексту міститься в особистому фонді П. Генадієва Центрального державного архіву НРБ.

⁵ Централен държавен архив на Република България (ЦДА РБ). Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 2. А. е. 113. Л. 128–131.

⁶ Там само. Л. 1–127.

^{**} Фінансова оборудка у сфері закупівель зерна по завищеній ціні. Її фігурантами стали французький торговий агент Ф. де Клозієр та підкуплені ним впливові болгарські політики і фінансисти. Аферу як комерційний важіль впливу було здійснено за ініціативи правлячих кіл Великої Британії і Франції з метою залучення Болгарії на свій бік у Першій світовій війні.

тії, його соратників і самого себе під час перебування на державних і депутатських посадах, Н. Ников вказує на недослідницький характер роботи та критикує автора за «намагання реабілітувати „стамболовістів“, котрі зіграли таку фатальну роль в історії країни», а також за «викривлення історичних фактів», всупереч яким він «називає Стамболова „видатним болгарином“, „заступником Левського“, а свого брата не „русофілом“ і „русофобом“, а „людиною, котра захищає державні інтереси“»¹.

Тим часом в НРБ продовжувалася радянська країни. Генеральний секретар Центрального комітету БКП Т. Живков наполегливо демонстрував лояльне ставлення до Москви, що проявлялося у неодноразових пропозиціях приєднання Болгарії до СРСР на правах шістнадцятої республіки. В умовах розгортання «холодної війни» офіційний курс правлячої Комуністичної партії було спрямовано на затвердження у суспільстві ідеалів інтернаціоналізму та усталеного переконання в негативній сутності Заходу з його буржуазним порядком. З огляду на все це націоналіст С. Стамболов, який прагнув зближення з Віднем і Лондоном, й надалі залишався негативним героєм.

Проте саме у зазначений період спостерігається формування умов, які відкривали перспективи часткового перегляду усталеної інтерпретації діяльності регента і прем'єр-міністра. По-перше, серед болгарської інтелігенції проявлялися невдоволення обмеженням свободи слова та ідеологічною зашореністю правлячого режиму. По-друге, росло роздратування політикою Радянського Союзу, результатом чого стало поширення прихованих антиросійських настроїв у суспільстві². По-третє, наприкінці 1950-х – у 1960-х роках під проводом ЦК БКП болгарські науковці розпочали полеміку з колегами із Соціалістичної Республіки Македонії, котрі підтримували нав'язану після Другої світової війни під тиском Й. Тіто та диктатом Й. Сталіна тезу про наявність у Піринському краї «македонської меншості»³. Зокрема,

¹ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 2. А. е. 113. Л. 131.

² Дечев С. Нежеланият Стамболов: Раждането на новата интерпретация за Стамболов и стамболовизма в българската историография в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век // Анамнеза. 2008. № 2. С. 4.

³ Страшнюк С. Ю. Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася «македонська національна меншина» // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Історія». 2011. № 965. Вип. 43. С. 175.

1959 року в НРБ було опубліковано статтю¹ Д. Косева, в якій наголошується на провідній ролі македонських болгар у національно-визвольній боротьбі проти османського панування в 1878–1913 роках². У 1968 р. на замовлення ЦК БКП Інститут історії БАН надрукував брошуру³, що містить положення про споконвічний болгарський етнічний характер населення не лише Піринської, а й Вардарської і Егейської Македонії та домінування серед жителів Соціалістичної Республіки Македонії болгар, проти яких Белград застосовував політику денаціоналізації, а також заперечується факт існування македонської мови і нації як таких. За вказаних обставин ініціативи С. Стамболова, котрий свого часу послідовно боровся за приєднання Македонії до Болгарії та обмеження впливу Росії на політику Софії, цілком могли зазвучати по-новому.

К. Косев, котрий після закінчення у 1960 р. Софійського університету навчався в аспірантурі Болгарської академії наук, написав статтю⁴, в якій державник постає у вкрай суперечливому образі. Так, в період участі у визвольному русі проти османського панування майбутній політик виступає палким борцем за свободу свого народу, а от під час регентства і прем'єрства зображений «жорстоким тираном». Автор не погоджується з деякими розповсюдженими у роботах Д. Косева і Х. Христова переконаннями. Наприклад, на відміну від знаних професорів, він висловлює солідарність з твердженням Д. Благоева про широку, не обмежену одними лише заможними торговцями і промисловцями, соціальну базу «стамболовістів»⁵. А зближення з буржуазними країнами Заходу, що розпочалося за часів правління уряду, на думку К. Косева, мало трагічні наслідки для Болгарії, призвівши до двох національних катастроф.

У другій половині 1960-х років, як і раніше, партійно-державне керівництво підтримувало ініціативи Кремля. Частина ж суспільства, особливо молодь, симпатизувала новій генерації політиків Чехосло-

¹ Косев Д. Ревизионистически фалшификации на българската история у скопските историци // Исторически преглед. 1959. № 1. С. 15–44.

² Там само. С. 43.

³ Македонският въпрос: Историко-политическа справка. София: Институт за история при БАН, 1968. 68 с.

⁴ Косев К. Стефан Стамболов – бележит революционер и държавник // Младеш. 1965. № 5–6. С. 116–121.

⁵ Там само. С. 120.

ваччини – країни, котра на початку 1968 р. обрала курс на побудову «соціалізму з людським обличчям». Ці настрої відобразилися в історичній науці, вплинувши на інтерпретацію історичної ролі С. Стамболова. 1967 року було опубліковано історичний роман А. Беровського «Корона і кров»¹, який дуже швидко завоював популярність серед читачів. У книзі автор висловив вкрай сміливу в умовах існуючого в НРБ устрою думку щодо нехтувань С. Стамболовим «лібералізмом і демократією» в князівстві заради більш важливих ідеалів – «збереження державності» від настирних нав'язувань Росії. У результаті регент/прем'єр-міністр набув рис героя і патріота.

Звісно, книга А. Беровського набула широкого резонансу. Історики, котрі популяризували офіційну версію минулого країни, взялися відстоювати власні переконання та критикувати зухвалого автора. Зокрема, Х. Христов у рецензії на книгу звинуватив письменника у повторенні застарілих «буржуазних і „русофобських“ концепцій», а звеличення С. Стамболова як «відданого безкорисливого патріота» назвав «ненауковим і політично шкідливим»².

Отже, починаючи з середини 1960-х років, болгарські вчені й представники громадськості почали робити перші несміливі кроки у напрямку до переосмислення подій колишнього життя країни, поставивши під сумнів деякі усталені, при цьому недостатньо аргументовані, тези визнаних «класиків» марксистської історіографії – Д. Косева і Х. Христова. Втім, це були лише поодинокі випадки. Теми, пов'язані з діяльністю С. Стамболова, в умовах комуністичного режиму розцінювались як вкрай контраверсійні, а тому не користувалися популярністю серед дослідників. І все-таки упродовж 1960-х в НРБ поступово формувалася нова генерація істориків, котра в майбутньому відіграватиме провідну роль у реабілітації С. Стамболова.

Упокорення «Празької весни» у серпні 1968 р. за допомогою військових підрозділів країн Варшавського Договору, в тому числі НРБ, викликало обурення ліберально налаштованих болгар. Подібні настрої перш за все були характерні для молоді, зокрема академічної,

¹ Беровски А. Корона и кръв. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1967. 960 с.

² Христов Х. За историческата правда в книгата на Ал. Беровски «Корона и кръв» // Исторически преглед. 1970. № 3. С. 104–106.

та призвели до спроб переосмислення минулого країни, в тому числі й діяльності С. Стамболова.

На початку 1970-х років Ц. Тодорова і А. Пантев оприлюднили роботи, в яких хоч і не у категоричній формі, та все ж протиставили власні ідеї традиційним уявленням про політику Регентської ради і уряду на чолі зі С. Стамболовим. Ц. Тодорова розділила класові й економічні інтереси правлячого у Болгарії режиму, підкресливши, що вони час від часу по-різному впливали на зовнішній курс країни. Кредити, які кабінет правлячої НІП отримував саме від британських, австрійських і німецьких банкірів, на її переконання, були не причиною й наслідком «русофобського» вектора міжнародної орієнтації, а наміром у найкоротші терміни і на найвигідніших умовах запозичити кошти для погашення державних боргів, повернення іноземних позик попередньої влади та забезпечення сталого соціально-економічного розвитку й зміцнення обороноздатності князівства¹. А. Пантев у своїх наукових працях² відстоював тезу про те, що не антиросійські настрої С. Стамболова, а перш за все його диктаторські методи зумовили створення у 1893 р. потужного опозиційного блоку, налаштованого проти політики прем'єр-міністра. Дослідник висловив також сміливе на той час твердження про відповідність зближення Софії і Лондона інтересам Болгарії³. Крім того, намагаючись осмислити результати діяльності С. Стамболова, автор дотримувався позиції, від якої згодом відмовився, – так само як і К. Косев та І. Панайотов вбачав причини катастроф 1913 і 1918 років у виборі «стамболовістами» 1886 р. антиросійського курсу⁴.

У 1970-ті роки настрої в болгарському суспільстві продовжували змінюватися. Про це свідчить поява кількох публікацій, котрі викликали чималий резонанс в НРБ. Всупереч несхваленню і спротиву більшості

¹ Тодорова Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България: 1888–1912. София: Наука и изкуство, 1971. 497 с.

² Пантев А. Англия, Германия и българският въпрос (август 1887 – март 1890) // Българо-германски отношения и връзки: Изследвания и материали. София, 1972. Т. 1. С. 106–107; Його ж. Англия и България в европейската криза през 1887 // Известия на Българското историческо дружество. 1972. Кн. 28. С. 91–116; Його ж. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894). София: Наука и изкуство, 1972. 308 с.

³ Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894). София: Наука и изкуство, 1972. С. 13.

⁴ Пантев А. Англия, Германия и българският въпрос (август 1887 – март 1890) // Българо-германски отношения и връзки: Изследвания и материали. София, 1972. Т. 1. С. 107.

партійно-державної номенклатури, 1973 р. була оприлюднена робота Н. Генчева¹, який не приховував критичного ставлення до тоталітаризму і комуністичної ідеології, а також перевиданий двотомник С. Радева «Творці сучасної Болгарії», котрий з моменту свого першого видання на початку ХХ ст. вважався Євангелієм «русофобства». Вказані вище новаторства безумовно вплинули на творчість істориків, особливо молодого покоління. Проте курс ЦК БКП на тісну співпрацю з Москвою залишався непохитним – 1974 року Т. Живков у черговий раз заявив Кремлю про бажання Софії вступити до складу СРСР².

Упродовж другої половини 1970-х років тема, пов'язана з діяльністю С. Стамболова, залишалася непопулярною. Серед вузького кола науковців, котрі її досліджували, можна назвати лише В. Николову і Є. Стателову. Перша з них вивчала історію Народно-ліберальної партії, захистивши 1976 р. кандидатську дисертацію з цієї проблематики; друга досліджувала зовнішню політику Болгарії, в тому числі й на початковому етапі правління Регентської ради. Завдяки працям В. Николової³ склалося часткове уявлення про ті методи ведення політики державником, які намагалися втілити його соратники і однопартійці у 1894–1903 рр., особливо під час свого другого перебування при владі в 1899 р. у складі коаліційного уряду. Є. Стателова вперше дослідила вплив на міжнародну політику тимчасового колегіального органу, що виконував функції глави держави. Зокрема, вона проаналізувала настрої у середовищі угруповання «стамболовістів» та особисті амбіції і психологічні особливості їхнього лідера, довівши при цьому обмеженість класового підходу при вивченні зовнішньої орієнтації Софії у 1886 році⁴.

В 1970-х – на початку 1980-х років у громадсько-політичному житті й гуманітарних науках західних країн широкого вжитку набуло поняття «спадщина», оскільки 16 листопада 1972 р. на XVII сесії в Пари-

¹ Генчев Н. Левски, революцията и бъдещият свят. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1973. 154 с.

² Димитров И. Всичко тече... Спомени. София: Тилиа, 2000. С. 124.

³ Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903) // Исторически преглед. 1976. № 2. С. 69–81; її ж. Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894–1903) // Проблеми на политическата история на България (1878–1944). София: Изд-во на БАН, 1979. С. 95–128.

⁴ Стателова Е. Дипломатията на Княжество България: 1879–1886. София: Изд-во на БАН, 1979. 251 с.

жі ЮНЕСКО (Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури) прийняла Конвенцію про охорону Всесвітньої природної і культурної спадщини, створивши відповідний Комітет для реалізації намічених ініціатив. У документі йшлося про забезпечення заходів зі збереження загального надбання минулого для нинішнього й майбутнього поколінь світового співтовариства.

Зазначені починання вплинули і на болгарську історичну науку. Зокрема, 1981 р. на шпальтах столичного журналу «Векове» з'явилася стаття¹, в якій А. Пантев першим торкнувся питання про політичну спадщину С. Стамболова. Ця робота мала величезне значення для переоцінки діяльності колишнього регента і прем'єр-міністра, адже крім негативних наслідків його перебування при владі – порушень прав і свобод громадян, корупції, «кумівства», «партизанства»*, автор вказує і на позитивні результати: по-перше, зміцнення економічної самостійності держави шляхами розширення торговельних зв'язків з країнами Європи, трансферу знань і технологій та розбудови залізничної мережі; по-друге, налагодження добрих взаємин з Великою Британією і Османською імперією, що дозволило Софії забезпечити свій вплив у Македонії і Фракії². Застосовуючи популярну в той час на Заході та нехарактерну для радянської науки теорію модернізації, дослідник захищає точку зору про суперечливість ініціатив політика для розвитку країни.

Важливою віхою у становленні версії стосовно ролі С. Стамболова у державотворчих процесах є чергова спільна праця з історії Болгарії³, авторами якої виступили представники молодшої генерації вчених – А. Фол, В. Гюзелев, Н. Генчев, К. Косев, І. Димитров, А. Пантев, М. Ла-

¹ Пантев А. Противоречивото наследство на Стефан Стамболов // Векове. 1981. № 5. С. 69–77.

* Діяльність призначених (замість безпідставно звільнених) на різні служби у державних закладах і установах посадових осіб, лояльних до тієї чи іншої політичної сили, котра здобула владу, та обраних завдяки лобіюванню правлячими організаціями вигідних їм депутатів усіх рівнів, що зводилася до: поборів з населення й розкрадання бюджетних коштів на «партійні нужди», тиску на електорат під час виборчих процесів, різного роду провокацій у парламенті під час виступів «непокірливих» депутатів та навіть вчинення бійок з ними, інспірування судових процесів з винесенням заздалегідь неправомірних рішень для розправи над опонентами тощо.

² Пантев А. Противоречивото наследство на Стефан Стамболов // Векове. 1981. № 5. С. 69–77.

³ Кратка история на България / Под ред. на И. Димитров, М. Лалков. София: Наука и изкуство, 1981. 493 с.

лков, К. Петров і Л. Огнянов. Криза 1886–1887 рр. характеризується у роботі як «обтяжлива і безглузда», а сформований після територіального розширення князівства партійний спектр, за твердженням науковців, став результатом діяльності різнорідних соціальних класів. Фактично дослідники, котрі працювали над книгою, повторили більшість тез Х. Христова і Д. Косева щодо обґрунтування політичних процесів у Болгарії. Разом з тим спостерігаються і деякі нововведення – серед термінів, що застосовуються істориками для відображення змін у болгарському суспільстві відповідно до тогочасних потреб і норм, почала фігурувати запозичена у західній методології дефініція «модернізація».

Позитивною стороною правління С. Стамболова автори вважають: забезпечення економічної незалежності Болгарії на міжнародній арені; заснування національних інститутів у галузях освіти, культури, комунікацій і охорони здоров'я; розвиток місцевого самоврядування; прискорення темпів урбанізації; розширення сфери впливу князівства у Македонії. Останнє судження очевидно було пов'язане зі змінами політики НРБ у національному питанні*. Зближення Софії з Лондоном і Віднем, що відбувалося упродовж 1886–1894 рр., з погляду дослідників не означало потрапляння Болгарії у залежність від Британської і Австро-Угорської імперій¹. При цьому «стамболовісти», на думку А. Пантева, помилково оцінювали міжнародну ситуацію наприкінці ХІХ ст., не враховуючи той факт, що британсько-російський антагонізм у цей період поволі сходив нанівець².

Отже, поступово у болгарській історичній науці утворилися дві різні тенденції в інтерпретації політичної діяльності С. Стамболова. Суть першої із них полягала у намаганнях закріпити сформований на зламі 1940–1950-х років та вже усталений погляд на вказану тему. Друга, представниками якої виступали молоді дослідники Н. Генчев,

* 1977 року Політбюро ЦК БКП сформулювало для болгаристики спеціальне завдання, яке полягало у пошуку історичних аргументів проти запровадженого в багатьох соціалістичних країнах, у тому числі й СРСР, напряму – македоністика. В липні наступного року Міністерство закордонних справ республіки опублікувало з цього приводу спеціальну декларацію (За всестранно развитие на българо-югославските отношения // Работническо дело. 1978. 24 юли), котра набула широкого розголосу серед громадськості та спричинила активізацію наукових досліджень македонського питання.

¹ Кратка история на България / Под ред. на И. Димитров, М. Лалков. София: Наука и изкуство, 1981. С. 260.

² Там само. С. 262.

А. Пантев, К. Косев та інші, зводилася до спроб частково «реабілітувати» державника.

В опублікованій 1981 р. статті¹ Х. Христов продовжує наполягати на правильності власних переконань та критикує американських спеціалістів з вивчення політики великих держав у Південно-Східній Європі Чарльза і Барбару Єлавічей за надану ними у своїй роботі² характеристику С. Стамболова як видатного борця за національну справу.

Висновки Х. Христова у цілому підтримував історик С. Дамянов³, не погоджуючись з позицією С. Радева, котрий вважав зовнішню політику уряду С. Стамболова далекоглядною та спрямованою на захист інтересів вітчизни. При цьому С. Дамянов називає автора «Творців сучасної Болгарії» упередженим «русофобом». Крім того, він негативно оцінює заходи кабінету «стамболовістів» у вирішенні національного питання. Орієнтація на Відень і Лондон, на його думку, була невиправданою, адже призвела до зближення Санкт-Петербурга і Белграда, дала змогу Сербії розширити власну пропаганду в Македонії і Фракії та завадила реалізації омріяного Сан-Стефанського проекту⁴. Втім, у виборі Софією саме прозахідного зовнішньополітичного курсу автор вбачає і прорахунки дипломатії Санкт-Петербурга, коли восени 1886 р. представник спеціальної місії «генерал Каульбарс, втративши почуття такту, не врахував національного честолобства болгар»⁵. Звертає увагу С. Дамянов також і на безуспішне протистояння «русо-

¹ Христов Х. За вътрешното развитие и външната политика на нова България // Исторически преглед. 1981. № 3–4. С. 63–64.

² Jelavich C., Jelavich B. The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920. Seattle: University of Washington press, 1977. 374 p.

³ Дамянов С. Великите сили и България през епохата на капитализма (1878–1944 г.) // Исторически преглед. 1981. № 3–4. С. 73–94; Його ж. България във френската политика (1878–1918). София: Изд-во на БАН, 1985. 558 с.

* В його основі були закладені положення мирного договору, підписаного між Російською і Османською імперіями за результатами війни 1877–1878 рр., де зазначалося, що до створеного автономного у складі Оттоманської Порти Болгарського князівства площею приблизно 170 тис. км² мали увійти округи – Видинський, Врачанський, Тирновський, Русенський, Сілістренський, Варненський, Софійський та Піротський і Вранеський у Поморав'ї, а також території общин Качанік у Косово і Корча в Албанії, майже вся Македонія (окрім її південних окраїн), частина Східної (Одринської) Фракії та Південна Добруджа.

⁴ Дамянов С. Великите сили и България през епохата на капитализма (1878–1944 г.) // Исторически преглед. 1981. № 3–4. С. 76–77.

⁵ Дамянов С. България във френската политика (1878–1918). София: Изд-во на БАН, 1985. С. 134.

фільської» опозиції крупній буржуазії, хоча вона й представляла інтереси більш широких, проросійськи налаштованих верств населення¹.

Історик Т. Митев, як і його колега С. Дамянов, у одній зі своїх статей² намагається обґрунтувати правильність висновків Д. Косева й Х. Христова стосовно методів та засобів ведення політики колишнім регентом і прем'єр-міністром. Посилаючись на спеціально підібрані цитати лідерів «русофільських» угруповань і соціал-демократії, він аргументує «русофобську» налаштованість болгарської торгово-промислової буржуазії.

Отже, у першій половині 1980-х років процес переоцінки діяльності С. Стамболова наразився на низку серйозних перешкод, що їх створювали у середовищі професійних істориків консервативно налаштовані представники. Вони діяли, аби задовольнити вимоги тогочасного партійно-державного керівництва, яке все ще продовжувало орієнтуватися на Москву. Однак такі дослідники, як Р. Мишев, А. Пантев, С. Гринчаров, В. Николова, Т. Митев і К. Косев, наполегливо розвивали альтернативну точку зору. Зокрема Р. Мишев дає високу оцінку зовнішньополітичним діям першого уряду «стамболовістів»³. На його думку, прем'єр-міністр зумів закласти основу для подальшої розбудови відносин з європейськими країнами та залишив по собі цінне політичне надбання, яке мали можливість застосувати послідовники державника при втіленні в життя намічених цілей на міжнародній арені. При цьому, що є особливо важливим, Софії вдалося зберегти власну самостійність, уникнувши нав'язливої опіки Відня, на відміну від Сербії часів короля Мілана I Обреновича⁴.

А. Пантев у черговій статті⁵ прирівнює С. Стамболова до прославлених представників національно-визвольного руху – Х. Ботева і В. Лев-

¹ Там само. С. 136.

² Митев Т. Политическата обстановка в първите години на Стамболовия режим и българските социалисти (1887–1891 г.) // Исторически преглед. 1981. № 2. С. 52–74.

³ Мишев Р. България и Австро-Унгария в началните години на стамболовия режим (1887–1890) // Исторически преглед. 1980. № 3. С. 75–88; Його ж. Австро-Унгария и последните години на стамболовия режим (септември 1892 г. – май 1894 г.) // Изследвания по българска история. Велико Търново, 1981. С. 99–122; Його ж. Първата търговската спогодба между България и Австро-Унгария през 1890 г. // Известия на Державните архиви. 1981. № 42. С. 115–130; Його ж. Българо-австро-унгарски военни отношения (1879–1900 г.) // Военноисторически сборник. 1985. № 1. С. 61–83.

⁴ Мишев Р. България и Австро-Унгария в началните години на стамболовия режим (1887–1890) // Исторически преглед. 1980. № 3. С. 88.

⁵ Пантев А. Драмата на живия: Кой е Стефан Стамболов // Отечество. 1982. № 5. С. 22–24.

ського, вказуючи водночас на застосування керованим ним урядом утисків і переслідувань своїх противників та на його фатальне рішення – введення на престол Кобурга, що пізніше призвело до негативних наслідків для країни.

У рецензії¹ на книгу британського публіциста болгарського походження С. Константа «Лисиця Фердинанд (1861–1948): Цар Болгарії» С. Гринчаров ставить під сумнів твердження Х. Христова і Д. Косева про наявність у політикумі країни проавстрійських угруповань. На думку дослідника, «стамболовісти» були типовою прозахідною партією, яка виступала проти розширення впливу Росії на Балканах та за більш тісну співпрацю як з Віднем, так і Лондоном, і Берліном². У ще одній роботі³ історик продовжує вивчати період регентства і прем'єрства С. Стамболова. До безпосередніх заслуг автора варто віднести його спроби проаналізувати діяльність державного діяча з урахуванням тогочасної політичної культури у Болгарії. Крім того зовнішній курс Росії після 1881 р. він називає реакційним, а тому спротив, здійснюваний С. Стамболовим, на думку С. Гринчарова, можна вважати цілком виправданим. Орієнтацію «стамболовістів» на країни Західної Європи вчений пояснює не стільки майновими інтересами торговельно-промислового класу, скільки переконаннями членів провладної політичної сили⁴. Автор не погоджується з розповсюдженим в історіографії НРБ твердженням про різну соціальну опору буржуазних угруповань князівства. З його точки зору, всі вони відстоювали інтереси можливих прошарків суспільства та за цим критерієм не відрізнялися одна від одної.

Чергова праця В. Николової⁵ є темою розгляду деяких особливостей взаємин між Фердинандом і С. Стамболовим. Останній, на її думку, управляв жорстко і не без крайнощів, не залишаючи князю жодної можливості скористатися своїми конституційними правами. Однак після відставки прем'єр-міністра у 1894 р. його негативний образ бага-

¹ Гринчаров С. St. Constant. Foxy Ferdinand (1861–1948): Tsar of Bulgaria. London: Sidwick & Jackson, 1979. 352 p. // Исторически преглед. 1981. № 6. С. 111–116.

² Там само. С. 113.

³ Гринчаров С. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894. София: Наука и изкуство, 1984. 207 с.

⁴ Там само. С. 27.

⁵ Николова В. За ролята на монарха в политическия живот на България в края на XIX в. // Исторически преглед. 1983. № 6. С. 53–64.

то в чому був створений «русофілами» з використанням надуманих фактів і стереотипів. У процесі агітації і пропаганди провладні «народняки» і їх союзники часто безпідставно звинувачували попереднього голову Ради міністрів у всіх бідах країни¹.

Вже згадуваний Т. Митев, продовжуючи досліджувати діяльність С. Стамболова, відмовився від деяких власних попередніх суджень. В одній із робіт² він називає неформального політика «першим серед представників національно-визвольного руху 1870-х років», а також «найбільш вправною особистістю болгарського істеблішменту». На думку історика, 1886 року голова Регентської ради зробив усе від нього залежне, аби Софія і Санкт-Петербург зберегли існуючі з 1879 р. дипломатичні відносини між країнами³. Забезпечене С. Стамболовим розширення впливу Болгарії у Македонії і Фракії автор називає другою за безпосередньої участі політика після Возз'єднання 1885 р. князівства і Східної Румелії перемогою національної справи⁴.

Так само як і Т. Митев, важливу роль у переоцінці заходів першого самостійного уряду «стамболовістів» по втіленню в життя великодержавної ідеї відіграв К. Косев. У його статті⁵ С. Стамболов постає в образі послідовного противника резолюцій Берлінського конгресу. Починаючи з участі у Кресненсько-Разложькому повстанні 1878–1879 рр.^{*} та закінчуючи відставкою з посади прем'єр-міністра країни, зазначає вчений, політик невпинно виступав за відновлення Сан-Стефанського проекту⁶.

Таким чином, у першій половині 1980-х років у болгарській науці набирав оберти історичний ревізіонізм, у тому числі й щодо діяльності С. Стамболова. Це пояснюється тим фактом, що в академічних колах НРБ, а також серед правлячої партійної номенклатури все більше

¹ Там само. С. 55.

² Митев Т. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 35–50.

³ Там само. С. 38–39.

⁴ Там само. С. 49.

⁵ Косев К. Стефан Стамболов – патриотически прояви и политически страсти // Пламък. 1984. № 3. С. 130–136.

^{*} Збройний виступ болгарського населення Піринської Македонії проти Османської імперії, який розпочався 5 жовтня 1878 р. з нападу на турецький гарнізон у селі Кресна та тривав до червня 1879 р. Одним із осередків повстання стала високогірна Разложька котловина, звідси назва.

⁶ Косев К. Стефан Стамболов – патриотически прояви и политически страсти // Пламък. 1984. № 3. С. 136.

осіб підтримувало націоналістичні погляди. Наприклад, дехто із керівництва Болгарської академії наук, а саме голова установи А. Балеvський та його перший заступник, член ЦК БКП П. Зарев були критично налаштовані по відношенню до політики Москви. Як наслідок, вказана ситуація створювала вченим більш-менш сприятливі умови для об'єктивного і неупередженого дослідження різних аспектів ведення С. Стамболовим зовнішньої і внутрішньої політики.

До 130-ї річниці від дня народження державника на його батьківщині у місті Велико-Тирново місцевий університет організував конференцію, яка привернула велику увагу науковців країни. Її учасниками стали і вже згадувані нами К. Косев, А. Пантев, Т. Митев. У доповідях, згодом опублікованих в спеціальному збірнику¹, вони на загал повторили власні тези, представлені у своїх більш ранніх працях. Зокрема К. Косев² зображує С. Стамболова захисником державності, котрий розпочав нерозважливе зближення з доволі «сумнівними союзниками» – Великою Британією і Австро-Угорщиною, та ввів на княжий престол Фердинанда, що пізніше спричинило дві національні катастрофи. А. Пантев³ зазначає, що у період прем'єрства С. Стамболова двосторонні взаємини між Болгарією і Росією всупереч розриву дипломатичних відносин не припинилися, адже між країнами підтримувалися хоча й неофіційні, проте активні зв'язки у галузі культури. Історик Т. Митев⁴ наводить факти неодноразових спроб Софії і Санкт-Петербурга упродовж 1887–1894 рр. розпочати переговори стосовно відновлення двосторонніх офіційних зв'язків.

Зміни у поглядах на діяльність С. Стамболова поступово прискорювалися. Важливим фактором середини 1980-х років стало залучен-

¹ Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. / Гл. ред. И. Димитров. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. 197 с.

² Косев К. Стефан Стамболов – революционер и държавник // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 7–16.

³ Пантев А. Видян отблизо и далеч // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 17–27.

⁴ Митев Т. Някои недооценени аспекти на българо-руските политически отношения през периода на Стамболовото управление // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 53–59.

ня до цього процесу впливових функціонерів партійно-державного апарату внаслідок помітної «лібералізації режиму зверху»¹. Заступник голови Болгарської академії наук, завідувач відділу ідеології та агітації при ЦК БКП І. Димитров є автором нарису², в якому він, відмовившись від класового підходу при аналізі внутрішньополітичної боротьби в країні, дає високу оцінку організації С. Стамболовим контрперевороту 1886 р., звеличує першого після Визволення 1878 р. князя Александра Йозефа фон Баттенберга* до істинного героя Возз'єднання і сербсько-болгарської війни 1885 р., а також не відділяє «русофобство» від методів зміцнення державності й суверенітету. Водночас вчений підтримує судження, що національна політика останньої третини ХІХ ст. у довготривалій перспективі була провальною, адже спричинила трагічні наслідки для країни у 1913 і 1918 роках.

Втім, процес переоцінки діяльності С. Стамболова не призвів до чіткої ідеологізації заходів державника. Про це свідчать дослідження³ А. Пантева і М. Манолової. Перший схиляється до компромісної думки, що за розрив дипломатичних відносин у 1886 р. несли відповідальність як болгарська, так і російська сторона, а голова кабінету міністрів упродовж свого правління зробив чимало стратегічних помилок⁴. М. Манолова ж вказує на суперечливість образу С. Стамболова. З одного боку, він відвертий, принциповий і рішучий, з іншого – людина, котра втратила тактовність та розважливість, що завжди є неприйнятним для політика⁵.

¹ Валева Е. Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980-е годы // Славяноведение. 2012. № 5. С. 79–96.

² Димитров И. Преди 100 години: Съединението: Исторически очерк. София: Септември, 1985. 286 с.

* Небіж дружини Александра ІІ, німецький принц, кандидатуру якого на болгарський трон запропонував російський імператор. 27 червня 1879 р. в Тирново у віці 21 року генерал-лейтенант Александр І Баттенберг присягнув на вірність конституції, після чого комісар А. Дондуков-Корсаков передав йому управління князівством, що отримало визнання з боку держав-підписантів Берлінського трактату.

³ Пантев А. Стратегически измерения на българския въпрос 1886–1896 година // Военноисторически сборник. 1987. № 4. С. 90–110; Манолова М. Парламентаризмът в България: 1879–1894. София: Изд-во на БАН, 1989. 236 с.

⁴ Пантев А. Стратегически измерения на българския въпрос 1886–1896 година // Военноисторически сборник. 1987. № 4. С. 109.

⁵ Манолова М. Парламентаризмът в България: 1879–1894. София: Изд-во на БАН, 1989. С. 219.

Важливе значення для розуміння спадщини державника має низка робіт¹ Ж. Попова, який вивчав діяльність НЛП у 1903–1920 рр. Автор зосередився на дослідженні зовнішнього і внутрішнього курсу організації, боротьбі за домінування між двома угрупованнями «стамболовістів», їх відносинах з іншими політичними силами. На жаль, він не зробив надзвичайно важливий порівняльний аналіз ідеологічних засад партії у періоди перебування С. Стамболова біля керма держави та після його смерті у 1895 р. При визначенні складу й опори НЛП Ж. Попов погоджується із судженнями Х. Христова і Д. Косева про торгово-промисловий, буржуазний соціально-класовий критерій політичної сили.

1988 року Р. Мишев опублікував монографію² на тему болгарсько-австрійських відносин. У ній є можливість ознайомитися з декількома цікавими авторськими думками щодо зовнішнього курсу «стамболовістів» у 1886–1894 рр. Історик вважає, що на формування антиросійських настроїв вплинуло негативне ставлення Санкт-Петербурга до об'єднання князівства і Східної Румелії. При цьому дослідник не заперечує і наявність майнових інтересів, які переслідували представники очолюваного С. Стамболовим угруповання, переорієнтовуючи Софію на Захід. Аналогічною за своєю суттю є книга Р. Попова³. У розриві російсько-болгарських відносин автор звинувачує Регентську раду та виправдовує царський уряд, а відповідальність за провал переговорів із Санкт-Петербургом восени 1886 р. покладає особисто на її керівника.

Глибоке переосмислення діяльності регента і прем'єр-міністра представлене у працях В. Танкової⁴. Вона першою заявила про наявність у болгарській історіографії неофіційної дискусії стосовно ролі

¹ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903–1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878–1944. София, 1980. С. 83–114; Його ж. Народнолибералната Стамболовистката партия за взаимоотношенията на България с Великите сили (1903–1912) // Великите сили и Балканите в Ново и Най-ново време. София, 1985. С. 170–180; Його ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. 203 с.

² Мишев Р. Австро-Унгария и България: 1879–1894: Политически отношения. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1988. 336 с.

³ Попов Р. България на кръстопът: Регентството: 1886–1887. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 512 с.

⁴ Танкова В. Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886–1894) // Векове. 1988. № 5. С. 21–30; Її ж. Идеята за обявяването на националната независимост на България през 1887 г. // Военноисторически сборник. 1989. № 3. С. 28–38.

С. Стамболова в державотворчих процесах, а також зробила поглиблений аналіз соціального складу й опори НІП. Пловдивська дослідниця стверджує, що на партійне розшарування в князівстві більше вплинули відмінності світоглядів різних поколінь державних діячів, аніж соціально-класова структура населення. Серед факторів, котрі визначали політичну ситуацію в країні у 1886–1894 рр., В. Танкова називає громадську думку, яка відображала ставлення суспільства до тих чи інших подій, фактів і явищ, а також ірраціональні мотиви партійних лідерів. На її переконання, в авангарді ключових процесів у Болгарії перебувала не торгово-промислова буржуазія, а інтелігенція, яка і сформувала прошарок еліти.

«Перебудова» в СРСР, безумовно, позначалася на ситуації в НРБ. У суспільстві все гучніше лунали заклики до лібералізації правлячого режиму. На відміну від Польщі, Угорщини, Чехословаччини, громадянам Болгарії до кінця 1989 р. був притаманний прихований плюралізм, котрий, як зазначає російська дослідниця Є. Валева, не заявляв про себе масштабними публічними акціями¹. Натомість увага громадськості та вчених-істориків була прикута до болгарських демократичних традицій останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. й особливостей методів реалізації влади у зазначений період. Тема діяльності С. Стамболова почала набувати нового звучання. Своєрідною спробою навести ще один вагомий аргумент на користь безальтернативної болгарсько-радянської дружби стала доповідь, яку вже неодноразово згадуваний І. Димитров виголосив у місті Русе під час конференції, присвяченої віковому ювілею бунту офіцерів-«русофілів». Три роки потому її зміст було надруковано у збірнику історичних нарисів і статей. Головним у публікації² є впевненість автора, що перемога контрперевороту 1886 р. на чолі зі С. Стамболовим хоч і мала велике значення для утвердження болгарської державності, та все ж пізніше призвела до остаточної втрати Македонії і Фракії. У своїй наступній роботі³ науковець протиставляє власні погляди судженням С. Радева

¹ Валева Е. Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980-е годы // Славяноведение. 2012. № 5. С. 94.

² Димитров И. Дело на чисти хора // Равносметка. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1989. С. 88–113.

³ Димитров И. За «Строителите на съвременна България» и за епохата, отразена в тази книга // Историята през погледа на очевидеца и изследвача. София: Народна младеж, 1990. С. 69–86.

у його «Творцях сучасної Болгарії» про період правління «стамболовістів», не погоджуючись з твердженням про конструктивність позиції очільника Регентської ради відносно взаємин з Росією. На думку І. Димитрова, П. Каравелов – опонент С. Стамболова – мав більш конструктивну концепцію міжнародного курсу.

Епоха НРБ залишила по собі чимало дискусійних питань щодо ідей і практик С. Стамболова. У першу чергу вони стосувалися зовнішньої політики, а також методів реалізації влади очолюваними ним спочатку Регентською радою, а згодом і урядом.

Після «оксамитової революції» 1989–1990 рр. інтерес до діяльності С. Стамболова значно зріс. Це було визначено, по-перше, недостатньою вивченістю окремих аспектів його політики, а по-друге, соціально-економічною, політичною і моральною кризами у болгарському суспільстві після подій наприкінці 1980-х років. Все це зумовило необхідність пошуку в минулому країни орієнтирів, здатних обґрунтувати новий вектор розвитку Болгарії, яка ступила на шлях відродження національної держави та поступової прозахідної переорієнтації¹. С. Стамболов, з його нестандартними ініціативами, якнайкраще підходив на цю роль. Про нього почали писати біографічні й документальні романи², створювати сценарії³ до фільмів. Колишнього регента і прем'єр-міністра порівнюють з такими видатними діячами останньої третини ХІХ ст., як О. Бісмарк⁴; в країні регулярно святкуються річниці з дня народження політика. Упродовж 1990-х – на початку 2000-х років у деяких населених пунктах на його честь збудовано пам'ятники*, ім'ям державника названо вулиці й майдани. Після

¹ Миколенко Д. В. Стефан Стамболов в оцінках сучасної болгарської історіографії // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2016. Т. 9. С. 385.

² Иванов Н. Избраникът: Исторически роман. Велико Търново: Абагар, 1994. 172 с.; Його ж. Последните дни на Стефан Стамболов. Софія: Родина, 1995. 64 с.; Його ж. Нови факти за В. Левски и С. Стамболов. Софія: КомСервиз ЕООД, 2014. 112 с.

³ Терзиев К. Стефан Стамболов. Софія: Български писател, 1993. 368 с.; Даскалов Х. След игото: Стефан Стамболов. Софія: Фуми Прес, 1994. 136 с.; Стефан Стамболов – съзидателят и съсипателят. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QjdlGguyBtg> (дата звернення: 22.04.2017); Стефан Стамболов – държавникът. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XrASFsoAfKo> (дата звернення: 22.04.2017).

⁴ Петков З. За нашето героично минало // Всяка неделя. 1993. № 35. С. 16–19; Його ж. Бисмарк на Балканите [Стефан Стамболов] // Новини плюс. 1995. № 14. С. 14, 19.

* 1995 року – в Софії і Велико-Тирново, 1998-го – у Пловдиві, 2002-го – в місті Баня та селищі Самоводене.

грошової реформи 1999 р. портрет С. Стамболова доповнив дизайн купюри національної валюти номіналом двадцять левів. Протягом 1990–1998 рр. у Болгарії функціонувала відроджена Народно-ліберальна партія «Стефан Стамболов», яку очолювали спочатку Х. Атанасов, а з 1995 р. – Г. Минков. Політична сила пропагувала ідеологію стамболовізму з його проєвропейським, ліберальним курсом, проте так і не стала провідною організацією країни, оскільки не заручилася достатньою для цього підтримкою громадян.

С. Стамболов як історична постать поступово перетворювався на важливого фігуранта національної політики пам'яті, що, з одного боку, призводило до зростання інтересу науковців до його діяльності, з іншого, – створювало ситуацію, за якої негативні прояви заходів державника свідомо залишалися поза увагою вчених, журналістів і публіцистів, а посягання на зображення однозначно позитивного образу цього діяча іноді переростало у скандал¹.

І все ж громадськість країни продовжувала неоднозначно сприймати С. Стамболова². Одні визнавали його національним героєм³, інші схилилися до комуністичної версії трактування діяльності голови Регентської ради і уряду. Одностайною залишалася лише теза про суперечливість втілюваної ним політики⁴.

Д. Іванов у біографічному нарисі⁵ акцентує увагу на притаманних роботам дослідників часів НРБ протилежностях, які мають місце при розкритті образу С. Стамболова: він – то герой-революціонер, ліберал і демократ; то націонал-революціонер і буржуазний діяч. Автор вважає: «Характеристика [істориками-марксистами. – Д. М.] правління

¹ Петров С. Костов откъска съгмент от ореола на Стамболов // Труд. 1995. № 128. С. 10, 11.

² Петров З. Колоритна, амбициозна, противоречива личност: Стефан Стамболов – познаният и непознаният // Вечерни новини. 1993. № 75. С. 3; Петров П. Преди и след Стамболов // Българска армия. 1995. № 13754. С. 3.

³ Радев Т. Щит и знаме на България: 97 г. от убийството на Стефан Стамболов // Македония. 1992. № 29. С. 1, 6; Радев С. Делото на Стамболов през погледа на новото време // Земя. 1994. № 68. С. 5; Радев Т. Държавникът, който посегне сърце на поет, но беше човек на дълга: 100 г. от гибелта на Стефан Стамболов // Демокрация. 1995. № 153. С. 6; Його ж. Достойнството на българина стои над всичко: непубликувани истини за семейството на Стефан Стамболов // Пари. 1998. № 121. С. 10; Радков Р. Живков беше найгулемият след Стамболов // Народен глас. Ловеч, 2005. № 65. С. 3.

⁴ Петрова М. Възвеличаваният и ручаният: 144 г. от рождението на Стефан Стамболов // Про & Анти. 1997. № 4. С. 8.

⁵ Иванов Д. Стефан Стамболов: Историко-публицистичен очерк. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1990. 163 с.

Стамболова як процесу особистої моральної та інтелектуальної деградації є ненауковою. Його діяльність необхідно аналізувати невідривно від конкретних історичних умов»¹. У наступних роботах² Д. Іванов зосереджується на тих аспектах політики колишнього регента і прем'єр-міністра, котрі раніше не знаходили достатнього відображення. Автор спростовує поширене твердження, що С. Стамболову «...були властиві нерішучість та різкі зміни у поглядах»³. На думку дослідника, учасник Старозагорського і Квітневого повстань завжди залишався послідовним і принциповим у своїх діях, а наслідком його заходів на посаді голови виконавчого органу стало процвітання болгарської нації, адже започатковані ним ініціативи сприяли розвитку економіки і культури країни. Одна з найбільш дискусійних проблем стосовно авторитарних методів реалізації влади першим самостійним урядом «стамболовістів» теж трактується по-новому. Наприклад, переслідування опонентів та тиск на їхній електорат, до чого постійно вдавався кабінет міністрів під час виборчих процесів, на думку Д. Іванова, завжди мали законне підґрунтя⁴.

Питання, пов'язані з діяльністю політика, розглянув також історик Є. Матеев⁵. З приводу зовнішньополітичної орієнтації голови Регентської ради автор зазначає: «Стамболов ніколи не ставив під сумнів заслуги Росії у визволенні Болгарії, а пішов проти волі Санкт-Петербурга тому, що цього вимагали державні інтереси. У 1886 р. князівство стояло перед вибором – або торувати шлях до незалежності й свободи, або перетворитися на підвладну територію. Обравши перше, Стамболов учинив правильно»⁶. Розмірковуючи над наслідками правління «стамболовістів» для подальшого розвитку країни, Є. Матеев намагається виправдати їхнього лідера за те, що у свою бутність на чолі тимчасового колегіального органу здійснення повноважень глави держави ввів на болгарський престол Кобурга: «Для Стамболова і Ба-

¹ Там само. С. 10.

² Іванов Д. Стефан Стамболов – българската енергия. София: Арес Прес, 1993. 222 с.; Його ж. Мъжка орис: Стефан Стамболов – българската енергия; Противопоставянето; Български образи. София: З. Стоянов, 2001. 539 с.; Його ж. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. 191 с.

³ Іванов Д. Стефан Стамболов – българската енергия. София: Арес Прес, 1993. С. 197.

⁴ Там само. С. 206.

⁵ Матеев Е. Държавникът Стефан Стамболов. София: Летописи, 1992. 224 с.

⁶ Там само. С. 42.

тенберг, і Фердинанд не мали ніякого значення як особистості, а були лише персоналізацією конкретного інституту, котрий став символом незалежності». При цьому автор вказує на притаманні політику негативні риси: «Його недостатня інтелектуальна зрілість та сила характеру завадили втіленню у життя великих перспектив Третьої держави»¹.

Втім далеко не всі історики, котрі працювали у Болгарії на початку 1990-х років, підтримували зміни в країні та погодилися з новими тенденціями тлумачення політики пам'яті. Дехто із публіцистів і науковців продовжував оцінювати діяльність С. Стамболова, застосовуючи методологічні підходи часів НРБ. Так, С. Пеневський у своєму дослідженні² називає державника диктатором, який дбав виключно про особисті інтереси та «залишив жахливі й огидні спогади про власне восьмирічне перебування при владі»³. Один із лідерів Болгарської соціалістичної партії (з 2001 р. – Соціалістичної партії «Болгарський шлях»), професор економіки А. Димов на сторінках книги «Злодіяння Кобургів у Болгарії»⁴ представляє С. Стамболова у негативному образі. Автор акцентує увагу на індивідуальних рисах політика – властолюбстві, надмірній пристрасті до азартних ігор, недовірливості, а також критикує за корупційні схеми, що існували у період його прем'єрства⁵. Найбільшою помилкою С. Стамболова вчений вважає введення на болгарський престол представника австрійської гілки стародавньої німецької династії принца Фердинанда, чиє правління обернулося для країни двома непоправними трагедіями⁶.

1994 року в Софії і Велико-Тирново відбулися масштабні конференції, присвячені 140-річчю від дня народження державного діяча (матеріали обох наукових форумів рік потому були опубліковані одним збірником⁷ під редакцією вже згадуваного нами Д. Іванова). Вони стали початком нового етапу переосмислення діяльності видатного

¹ Там само. С. 223.

² Пеневски С. Кой бяхте вие, Стамболов: През погледа на съвременници. София: СамИздат, 1992. 170 с.

³ Там само.

⁴ Димов А. Злодеяния на Кобургите в България. София: Български аграрен съюз, 2005. 108 с.

⁵ Там само. С. 22.

⁶ Там само. С. 119.

⁷ Стамболов и България: Сборник доклади и съобщения, изнесени на научните конференции в София и Велико Търново по случай 140 години от рождението на Стефан Стамболов / Ред. Д. Иванов. София: Арес Прес, 1995. 164 с.

політика. Тогочасний президент Болгарської Республіки Ж. Желев у вступній промові на пленарному засіданні в столиці назвав С. Стамболова одним із засновників ліберального руху в країні¹, а представник організації «Політичний клуб „Конституційний форум“» Н. Генчев – державником, котрий заклав підвалини новітньої Болгарії². Зміст доповідей, приурочених участі С. Стамболова у національно-визвольному русі та діяльності на посаді регента і прем'єр-міністра, доповнювала інформація, що її почерпнули дослідники при вивченні особистого архіву політика та генеалогії його роду.

У порівнянні зі своїми надрукованими в період існування НРБ працями, А. Пантев після 1990 р. скорегував власні оцінки ініціатив С. Стамболова. «Державний діяч, – констатує автор в одній із робіт³, – сприяв стабілізації внутрішнього порядку в країні, господарчій модернізації, національній консолідації, а згодом обрав шлях до ефективної демократії. Для нього не склало б труднощів уникнути помилок 1913 і 1915 років»⁴. Дослідник виправдовує як жорсткий авторитарний режим, встановлений прем'єр-міністром, так і його кроки на міжнародній арені⁵. Займаючи активну громадянську позицію, А. Пантев неодноразово проектував заходи С. Стамболова на болгарську політичну дійсність початку ХХІ ст. У численних інтерв'ю і публіцистиці науковця колишній високопосадовець постає взірцем для нинішнього і майбутнього поколінь істеблішменту країни⁶.

¹ Там само. С. 7.

² Там само. С. 12.

³ Пантев А. За Стефан Стамболов в часа на България: Статии, есета, очерци. София: Едем 21, 1995. 206 с.

⁴ Там само. С. 124.

⁵ Пантев А. Чрез турско-българската държава Стамболов е искал да запази целостта на българския етнос [Интервю] // Труд. 1992. № 286. С. 1; Його ж. Стратегическата стойкост на България в коалициите на Великите сили (1881–1897) // Модерна България. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. С. 41–62.

⁶ Пантев А. Отново и още за Стамболов // АБВ. 1992. № 7. С. 3; Його ж. Още едно завръщане на Стамболов // Български журналист. 1993. № 8. С. 49–50; Його ж. Стамболов е достатъчно ярък, за да го спровоираме [Интервю] // Отечествен вестник. 1994. № 14427. С. 12; Його ж. От Левски до Стамболов: 122 г. от обесването на Апостола // Литературен форум. 1995. № 7. С. 1; Його ж. Последното пророчество на Стефан Стамболов // Литературен форум. 1995. № 27. С. 1, 6; Його ж. Хроника на едно презизвеснето убийство: 100 г. от смъртта на Стефан Стамболов // Стандарт news. 1995. № 1008. С. 12–13; Його ж. Стамболов – съвременникът от миналия век: 145 г. от рождението му // Земя. 1999. № 21. С. 3; Його ж. Костов, не се вжествай те, че сте Стамболов! // Земя. 2000. № 181. С. 8; Його ж. Стефан Стамболов пред прага на нова забрава // Новинар. 2000. № 156. С. 8; Його ж.

Поступово історики визнали за політиком заслуги в організації болгарського національно-визвольного руху¹, зміцненні боєздатності збройних сил², модернізації економіки, соціальної і культурної сфер³, вирішенні македонського питання⁴. Проте найбільш суперечливими і надалі залишалися трактування його методів і засобів ведення зовнішньої й внутрішньої політики, завдяки яким він досягав позитивних результатів або котрі призводили до невдач. Відомий вчений Р. Попов у книзі «Росія проти Стамболова чи Стамболов проти Росії?»⁵, послугуючись широкою джерельною базою, розглядає взаємозв'язки між Софією і Санкт-Петербургом у 1886–1894 рр. з урахуванням тогочасної міжнародної ситуації в Європі. Автор звертає увагу не лише на успіхи, а й на прорахунки князівства. Серед останніх називаються безрезультатні спроби у 1888 і 1891 роках домогтися проведення переговорів з Російською імперією з приводу відновлення дипломатичних відносин⁶.

Інший болгарський вчений – М. Палангурський – у деяких своїх роботах⁷ детально розглядає одну із основних складових політичної системи країни – виборчі процеси. Він вказує на чисельні, відпрацьовані у період прем'єрства С. Стамболова, усталені практики і механізми, які дозволяли забезпечувати бажаний результат волевиявлення населення та настільки міцно закріпилися у суспільстві, що нагадували про себе упродовж тривалого часу після відставки голови Ради міністрів⁸.

Стамболов е една от опорите срещу националното ни обезличаване // Монитор. 2001. № 712. С. 18.

¹ Куманов М. Стефан Стамболов и Захарий Стоянов // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 232–237.

² Петров Т. Начало на модернизацията в българската армия (1886–1903 г.) // Военноисторически сборник. 2004. № 4. С. 19–22.

³ Радев И. Моят Стефан Стамболов. Велико Търново: ПИК, 1999. 207 с.

⁴ Цветков Ж. Сблъсъкът: Фердинанд, Стамболов, Русия (1886–1896). Софія: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. 248 с.

⁵ Попов Р. Русия против Стамболов или Стамболов против Русия? Софія: Академично изд-во «проф. Марин Дринов», 2000. 427 с.

⁶ Там само. С. 245.

⁷ Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879–1919). Велико Търново: Слово, 1995. 150 с.; Його ж. Избирателната система в България (1879–1911 г.). Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2007. 271 с.; Його ж. Избори по стамболовисти (1887–1894 г.). Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. 280 с.; Його ж. Подготовка, провеждане и утвърждаване на изборите на VII ОНС през 1893 г. // България, българите и Европа. Велико Търново, 2008. Т. 2. С. 115–143.

⁸ Палангурски М. Избирателната система в България (1879–1911 г.). Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2007. С. 142.

Окремо досліджувалося подальше функціонування Народно-ліберальної партії, котра після смерті свого засновника продовжувала залишатися однією з провідних політичних сил країни. Важливий внесок у розкриття зазначеної теми зробив відомий історик Д. Саздов. У двох його статтях¹ відображаються: ставлення «стамболовістів» до відновлення князівством у 1896 р. дипломатичних зв'язків з Росією; стратегія і тактика членів НЛП у боротьбі за повернення до влади; їхні взаємовідносини з монархом тощо. Одна із праць дослідниці Д. Костадинової стосується питання політичного лідерства серед «стамболовістів» після смерті їхнього засновника та внеску Д. Петкова, Д. Грекова і Н. Генадієва у розбудову партії².

Науковець Г. Кокеров у книзі³, опублікованій 2015 р., зі свого боку підкреслив заслуги С. Стамболова у зміцненні державного суверенітету й забезпеченні прогресу і демократії в князівстві. Автор згадує перше, викладене у підручнику для п'ятого класу середньої школи часів НРБ ознайомлення ним з історією діяльності засновника НЛП на посаді голови Регентської ради і уряду. В ті часи С. Стамболова було зображено «особою, котра зрадила ідеалам революціонера-романтика та встановила тиранічний режим з притаманним мракобіссям, терором і насильством». Однак, як підкреслює дослідник, зазначене твердження не має нічого спільного з представленою у працях З. Стоянова, С. Радева і Д. Маринова характеристикою методів ведення політики державним діячем⁴.

Діяльність С. Стамболова найбільш детально розкрито саме у болгарській історіографії, але при цьому, незважаючи на наявність значного масиву наукової літератури з цієї проблематики, чимало її аспектів залишаються невивченими. Одним із них є спадщина державного діяча, яка продовжувала впливати на розвиток країни після

¹ Саздов Д. Буржуазная оппозиция и восстановление отношений между Болгарией и Россией в 1896 году // *Bulgarian Historical Review*. 1983. № 4. Р. 39–60; Його ж. Българските буржоазните партии, кризата в монархическата институция и възстановяването на руско-българските отношения (1887–1896) // *Модерна история: Въображение, информираност, поколения*. София: Д. Убенова, 1999. С. 114–121.

² Костадинова Д. Въпросът за лидерството на Народнолибералната партия след убийството на Стефан Стамболов // *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 238–242.

³ Кокеров Г. Стефан Стамболов: Создателят на модерна България. Велико Търново: Фабер, 2015. 336 с.

⁴ Там само. С. 3.

відставки та смерті політика. Представлений історіографічний огляд засвідчив також наявність іноді прямо протилежних думок щодо місця і ролі С. Стамболова у болгарському державотворенні. Вказана ситуація визначалася політизованістю теми, її залежністю від кон'юнктури, що складалася в країні: так було у період існування Третього Болгарського царства, за часів Народної Республіки Болгарії, так є і на сучасному етапі.

§ 2. Внесок радянських, російських та українських авторів у розкриття теми

В останній чверті XIX – на початку XX ст. Балканський півострів представляв собою один з найбільш нестабільних регіонів світу. Перманентна криза в Османській імперії, національно-визвольні рухи місцевих народів проти турецького панування, а також грецький, румунський, сербський, чорногорський і болгарський досвід розбудови власної державності – все це залишало Балкани в епіцентрі міжнародного життя. Важливе геополітичне значення Південно-Східної Європи як мосту між Заходом і Сходом визначило прагнення провідних держав світу здійснювати вплив на тамтешню ситуацію. Російська імперія у цьому контексті не була винятком. Її намагання встановити вигідний для себе режим судноплавства у протоках Босфор і Дарданелли* змушували шукати можливість зміцнення своїх позицій на півострові. Ключем до цього могли стати молоді та амбітні держави регіону – Сербія, Болгарія і Чорногорія. Зобов'язані власною свободою, а також близькі у культурному сенсі, вони розглядалися Санкт-Петербургом як потенційні провідники його інтересів.

Після війни з Оттоманською Портою у 1877–1878 рр. особливі надії Росія покладала на міцну та водночас покірну Болгарію. Але Сан-Стефанському проекту, згідно з яким передбачалося створення значного за площею і населенням Болгарського князівства, так і не судилося стати реальністю. Берлінський трактат 1878 р., нав'язаний західно-

* Згідно з Лондонською конвенцією 1871 р. Російській імперії дозволялося мати у Чорному морі будь-яку кількість військових кораблів, проте зберігалася встановлена Паризьким мирним договором 1856 р. за результатами програної Росією Кримської війни заборона проходу її військових кораблів через протоки Босфор і Дарданелли.

європейськими державами, котрі не могли змиритися з володарюванням Російської імперії у Чорному морі та її контролем над протоками, розвіяв надії Санкт-Петербурга. «Велику Болгарію» було суттєво обмежено. До того ж Росія зіткнулася з іншою небажаною для себе тенденцією – частина правлячих еліт цієї балканської країни почала виказувати невдоволення постійним втручанням Санкт-Петербурга у внутрішні справи. 1886 року її представники захопили владу в князівстві. Восени того ж року Російська імперія ініціювала розрив дипломатичних відносин.

Складність і суперечливість взаємин між вказаними державами в останній чверті XIX ст. визначили неоднозначність ставлення до Софії російської громадськості¹. Її симпатії до православної слов'янської країни перепліталися з не завжди схвальним сприйняттям внутрішньої і зовнішньої політики Болгарії. Період правління «стамболовістів» у 1886–1894 рр. – яскраве тому підтвердження. Негативний образ влади, що її уособлював голова Регентської ради разом зі своїми прибічниками, на тлі лояльно налаштованого до своєї визволительки народу – ось основний сюжет публікацій російських газет і журналів стосовно ситуації у цій балканській країні.

У Росії найпершим твором, в якому побіжно згадується особа С. Стамболова, стала книга випускника юридичного факультету Харківського університету, правознавця П. О. Матвєєва². Матеріали, котрі автор залучив для написання роботи, представляють собою законодавчі акти Болгарії й особисті спогади дослідника, який протягом 1881–1882 рр. перебував на державній службі у Східній Румелії, де виконував обов'язки радника дирекції правосуддя, а тому добре знав реалії внутрішньої ситуації в автономній області та у князівстві. Це дозволило йому докладно розкрити особливості політичного життя Болгарії того часу. Він виправдовує політику Росії на Балканах, засуджує ініційоване главою держави А. Баттенбергом об'єднання князівства і Східної Румелії. В цілому авторська оцінка подій 1879–1885 рр. у Болгарії не суперечить офіційному ставленню Санкт-Петербурга до прийняття

¹ Миколенко Д. В. Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамболова // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 2011. Т. 22. С. 238.

² Матвєєв П. А. Болгария после Берлинского конгресса: Исторический очерк. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и К°, 1887. 345 с.

Тирновської конституції, до монарха і його режиму надзвичайних повноважень у 1881–1883 рр.^{*}, до окремих політиків тощо.

Що ж стосується С. Стамболова, то у книзі він постає перед читачем лише декілька разів. Уперше – як прибічник П. Каравелова, з котрим вони разом у 1884 р. заснували опозиційну «русофільському» уряду Д. Цанкова Ліберальну партію¹. В наступній згадці політика названо найбільш реальним претендентом на роль нового вождя лібералів, адже він мав популярність серед однопартійців, які з повагою ставилися до нього. Автор підкреслює, що російський дипломатичний агент у Софії в 1884–1886 рр. А. Кояндер позитивно характеризував вірогідного лідера опозиції².

Побіжні згадки про майбутнього прем'єр-міністра Болгарії у книзі П. О. Матвеева не дають чіткого уявлення про його образ. Звичайно, С. Стамболов був членом партії, яку в Росії вважали незручним партнером, і її прихід до влади був небажаним для Санкт-Петербурга. Однак сам політик не розглядався дослідником як загрозна для російських інтересів особа.

У праці відомого російського історика С. С. Татищева³ аналізуються причини розриву дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом за часів регентства С. Стамболова. Вказане питання автор розкриває крізь призму національних інтересів Болгарії, вважаючи цілком природним намагання істеблішменту балканської держави дати відсіч нав'язливим і невмілим діям місії Н. Каульбарса, а також захистити державну свободу і незалежність від імперських зазіхань⁴. На думку вченого, С. Стамболов і його кліка представляли політичну більшість болгарського народу, реалізуючи власний курс від її імені⁵.

Кореспондент газети «Русская жизнь» В. В. Водовозов одним із перших в Росії більш-менш детально виклав перебіг подій періодів регентства і прем'єрства С. Стамболова. У невеликій за об'ємом книзі⁶

^{*} У цей період права народних представників законодавчого органу влади обмежувалися затвердженням бюджету і договорів з іноземними державами.

¹ Матвеев П. А. Болгария после Берлинского конгресса: Исторический очерк. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и К°, 1887. С. 198.

² Там само. С. 211.

³ Татищев С. С. Из прошлого русской дипломатии. Санкт-Петербург: Издание А. С. Суворина, 1890. 567 с.

⁴ Там само. С. 481.

⁵ Там само. С. 479.

⁶ Водовозов В. В. Стефан Стамболов. Пловдив, 1895. 64 с.

він називає політика диктатором, котрий тримав у своїх «залізних руках» усі нитки громадського життя Болгарії та ніколи чітко не відділяв власні інтереси від державних. Автор підкреслює як позитивні його риси – розважливість, мудрість, так і негативні – марносластво, властолюбство¹. В. В. Водовозов наводить численні приклади політичних переслідувань, ініційованих головою уряду, особливо наголошуючи на репресіях по відношенню до недавніх сподвижників політика².

Публіцист спростовує поширені у Болгарії упродовж останньої третини XIX ст. чутки про наміри Росії перетворити балканське князівство на свою заморську губернію. На думку В. В. Водовозова, С. Стамболов застосував їх для встановлення диктаторського режиму. Водночас автор переконаний, що політик не мав на меті розірвати дипломатичні відносини із Санкт-Петербургом, а якнайшвидше відновлення офіційних взаємин стало його пріоритетним завданням³. В. В. Водовозов оминає увагою визначні досягнення уряду «стамболовістів» у сфері економіки, звертаючи увагу на низький у той час рівень доходу на душу населення, засилля корупції, несправедливе оподаткування, основний тягар якого лежав на плечах селян, та на вкрай тяжкі умови отримання позики для дрібного виробника⁴.

По-іншому характеризує С. Стамболова у своїй роботі спеціаліст у галузі земської статистики, публіцист М. Г. Кулябко-Корецький⁵. Він порівнює регента і прем'єр-міністра з теж знаковою політичною фігурою князівства – П. Каравеловим – головою уряду в 1880–1881 рр. та 1884–1886 рр., акцентуючи увагу на різних соціальних походженнях та шляхах до влади цих двох особистостей. Автор вважає, що С. Стамболов завдяки своїм розумовим здібностям, ентузіазму і титанічним зусиллям зумів досягти більшого, аніж П. Каравелов, однак останній мав іншу суттєву перевагу – бездоганну чесність⁶.

Отже, у перших публіцистичних працях, що стосуються біографії С. Стамболова, політик зображений людиною з притаманними як позитивними, так і негативними рисами. Його діяльність на посадах

¹ Там само. С. 41.

² Там само. С. 3.

³ Там само. С. 12.

⁴ Там само. С. 46.

⁵ Кулябко-Корецький Н. Г. Стамболов и Каравелов. София: Т. Пеев, 1903. 31 с.

⁶ Там само. С. 31.

керівника Регентської ради і уряду оцінюється неоднозначно. При чому більшість біографів державника з розумінням ставилися до його кроків на міжнародній арені та виправдовували внутрішньополітичні заходи. Проте невдовзі ця тенденція змінилася.

Автором одних із перших узагальнюючих робіт з історії Болгарії є відомий воєнний письменник, спеціаліст зі слов'янських питань М. Р. Овсяний¹, значна частина життя якого була пов'язана з Балканами. У його нарисі, що став складовою надрукованого 2002 р. збірника², більш-менш детально розглядаються періоди регентства і прем'єрства С. Стамболова. Характеризуючи болгарського політика, дослідник називає його людиною «рішучою, самовладною і далекоглядною»³, з негативним ставленням до Росії та бажанням переорієнтувати Софію на Відень і Лондон⁴. На доказ проавстрійського курсу очолюваного ним уряду М. Р. Овсяний посилається на міністра закордонних справ дуалістичної імперії графа Г. Кальнокі, котрий у своїх неодноразових публічних заявах схвально висловлювався про встановлені у князівстві за часів С. Стамболова «належний порядок і дисципліну»⁵.

Характеризуючи стосунки між прем'єр-міністром і князем Фердинандом, М. Р. Овсяний підкреслює зверхність і зарозумілість, з якими С. Стамболов ставився до монарха. «Голова уряду навіть наклав руку на приватну переписку Кобурга»⁶, – зазначає автор. Вирішальним моментом у їхньому протистоянні стало призначення на посаду військового міністра лояльного до князя полковника Р. Петрова, котрий забезпечив Фердинанду підтримку з боку збройних сил. І тільки тоді глава держави вирішив скористатися своїм законним конституційним правом, наважившись відправити керівника Ради міністрів у відставку. При цьому громадськість країни однозначно позитивно зустріла такий крок монарха⁷. Насамкінець історик згадує про вчинений з особливою жорстокістю замах на життя С. Стамболова, який

¹ Овсяный Н. Р. Болгария и болгары. Санкт-Петербург: Военная типография, 1900. 365 с.; Його ж. Болгария [Ист. очерк]. Санкт-Петербург, 1910. 67 с.

² История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. 340 с.

³ Там само. С. 65.

⁴ Там само. С. 68.

⁵ Там само.

⁶ Там само. С. 69.

⁷ Там само.

став причиною його смерті. Обмежуючись констатацією факту, він не називає ні виконавців, ні вірогідних замовників злочину.

М. Р. Овсяний відверто виправдовує політику Санкт-Петербурга по відношенню до Болгарії та перекладає відповідальність за розрив дипломатичних відносин особисто на С. Стамболова, ігноруючи факт наявності у прем'єр-міністра великої кількості прихильників, котрі з розчаруванням зустріли відставку уряду. Період першого правління «стамболовістів» він розкриває з погляду на болгарсько-російські взаємини, що не дозволило йому об'єктивно і неупереджено оцінити політику кабінету міністрів НІП.

Свій внесок у вивчення діяльності С. Стамболова зробив філолог-славист О. Л. Погодін. На сторінках написаної ним «Історії Болгарії»¹, яка 2002 р. теж стала складовою вище згаданого, аналогічного за назвою збірника, він характеризує С. Стамболова як державного політика, котрий втілював у життя власну концепцію розвитку країни. Автор відзначає притаманний йому патріотизм, а також прагнення здобути для Болгарії повну незалежність. На відміну від М. Р. Овсяного, О. Л. Погодін звертає увагу на суттєві здобутки уряду С. Стамболова: «...зумів звести Болгарію на ноги»². Водночас історик вказує і на негативну сторону режиму 1887–1894 рр., критикуючи прем'єра за узурпацію влади в країні, а також його методи управління, які призвели до «...деморалізації [населення. – Д. М.], встановлення атмосфери підкупу і шантажу»³.

О. Л. Погодін доволі критично ставився до слов'янофільства⁴, можливо тому з розумінням сприймав прагнення С. Стамболова орієнтуватися на європейські країни. Вчений констатує, що «...політик із щирого „русофіла“, яким його знав П. Паренсов [російський генерал, перший військовий міністр Князівства Болгарія у 1879–1880 рр. – Д. М.], перетворився на переконаного противника впливу [Санкт-Петербурга. – Д. М.], котрий радів розриву з Росією»⁵.

¹ Погодин А. Л. История Болгарии. Санкт-Петербург: Брокгауз – Ефрон, 1910. 224 с.

² История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. С. 277.

³ Там само.

⁴ Лаптева Л. П. Александр Львович Погодин (1872–1947) как исследователь новой истории западных и южных славян // Новая и новейшая история. 2015. № 1. С. 173.

⁵ История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. С. 277.

День відставки уряду «стамболовістів» О. Л. Погодін називає «святом для Болгарії», коли вся країна нарешті позбулася тиранії. Він позитивно оцінює зближення Софії і Санкт-Петербурга після відсторонення С. Стамболова. На думку автора, трагічна смерть колишнього прем'єр-міністра стала результатом помсти за жорстокі репресії, що їх вчиняв політик під час свого перебування при владі¹.

Отже, О. Л. Погодін першим з російських істориків нарік С. Стамболова не ворогом Санкт-Петербурга, а державним діячем, якому були небайдужі національні інтереси вітчизни. Автор не ідеалізує політику Російської імперії на Балканах та поблажливо ставиться до прагнень Болгарії позбутися нав'язливої опіки з боку визволительки.

1901 року розпочав наукову кар'єру випускник Московського університету В. І. Пічета. У його роботах² провину за розірвані офіційні взаємовідносини між Софією і Санкт-Петербургом покладено не на С. Стамболова, як це є у працях вищевказаних істориків, а на генерала Н. Каульбарса, котрий в 1886 р. прибув у Болгарію на чолі спеціальної місії царського уряду для нормалізації взаємин з князівством. «Своїми безтактними діями, – зазначає В. І. Пічета, – він лише налаштував проти себе народ, посиливши „австрофільські“ настрої». С. Стамболов, вважає дослідник, хоч і відверто симпатизував Відню, проте не прагнув конфлікту з Росією та намагався зробити все заради того, щоб «задобрити Александра III». Однак безрезультатні спроби Н. Каульбарса знайти компроміс з головою Регентської ради остаточно переконали імператора у необхідності розриву дипломатичних зв'язків із Софією³. Звертає на себе увагу і версія автора щодо причин замаху на життя С. Стамболова: висловлюється припущення, що після відставки той готував переворот з метою відсторонення князя Фердинанда від влади, але його плани було викрито. Автор підкреслює зацікавленість Кобурга у смерті колишнього прем'єр-міністра, вважаючи саме монарха замовником злочину⁴.

¹ Там само.

² Пічета В. И. Исторический очерк славянства. Москва: Вестник мануфактурной промышленности, 1914. 167 с.; Його ж. Драма болгарского народа: Борьба за национальное объединение Болгарии. Москва: Общее дело, 1915. 28 с.

³ Пічета В. И. Драма болгарского народа: Борьба за национальное объединение Болгарии. Москва: Общее дело, 1915. С. 19.

⁴ Там само. С. 30.

Варто зазначити, що В. І. Пічета, так само як і О. Л. Погодін, не переслідував ціль виправдати зовнішню політику Росії на Балканах, що дозволило йому об'єктивно оцінити причини розриву дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом.

У порівнянні з вищевказаними роботами більш докладно діяльність С. Стамболова як політика висвітлена у спільно створеній науковцями М. В. Ястребовим і П. О. Лавровим книзі «Історія болгарського народу»¹. Розглядаючи зовнішню орієнтацію Болгарії протягом перебування при владі уряду «стамболовістів», дослідники підкреслюють, що «дружні відносини Стамболова з Австро-Угорщиною були визначені симпатіями князя Фердинанда, до того ж створювали спокій, в умовах якого Європа могла швидше звикнути з правлінням династії Саксен-Кобург-Гота у Болгарії. «Австрофільська» політика Софії забезпечувала милостиві прийоми Фердинанда і Стамболова у резиденції імператора Франца Йосифа та видимість офіційного визнання князя всією Європою»². М. В. Ястребов і П. О. Лавров ігнорують той факт, що зближення цих двох держав було визначено категоричною відмовою Російської імперії йти на компроміс з Болгарією. Знаходячись у дипломатичній ізоляції, уряд С. Стамболова шукав підтримку з боку великих держав. Першою ж на контакт із ним пішла саме Австро-Угорщина.

Автори книги також дають оцінку відносинам Софії і Стамбула*: «Звичайно, демонстративна дружба Стамболова з Туреччиною означала відмову від рішучого порушення питання про долю Македонії, але, з іншого боку, сприяла розширенню кордонів Болгарського екзархату** за рахунок приєднання до нього кількох нових єпархій [у цій

¹ Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич, 1916. 544 с.

² Там само. С. 409.

* Формально Константинополь після його завоювання 1453 р. османами та перенесення туди столиці імперії не перейменовувався, однак турки завжди називали місто Стамбулом. До 1930 р. офіційною, прийнятою на міжнародному рівні вважалася назва – Константинополь. У Болгарії в досліджуваний нами період вживалися топоніми Царгород або Стамбул.

** Або Болгарська екзархія – назва Болгарської православної церкви (БПЦ) у період між підписанням султаном Абдул-Азізом фірману (указу) від 28 лютого 1870 р. про її створення як автономної у складі Константинопольської патріархії та до проголошення 10 травня 1953 р. Патріархатом. У травні 1872 р. Екзархат в односторонньому порядку проголосив автокефалію, хоча документ 1870 р. і не передбачав цілковитої канонічної незалежності болгар та надалі розглядався оттоманським урядом як такий, що втратив чинність після схизми (розколу).

області. – Д. М.]»¹. Історик-філолог М. В. Ястребов і філолог-славист П. О. Лавров першими з російських науковців торкнулися політики уряду «стамболовістів» щодо вирішення македонського питання. А от дослідники П. М. Мілюков, О. О. Башмаков і М. С. Державін, які більш глибоко займалися вивченням проблеми Македонії, у своїх роботах² зовсім недоречно обходять цю тему*.

В «Історії болгарського народу» розглядаються й заходи уряду С. Стамболова у сфері економіки. М. В. Ястребов і П. О. Лавров критично ставляться до регулярних зовнішніх позик, які, на їх думку, у кінцевому результаті могли призвести до фінансової залежності князівства від західноєвропейських держав³. Характеризуючи ж новий період в історії Болгарії – часи правління «народняків» у 1894–1899 рр., автори звертають увагу на суттєві економічні успіхи країни. При цьому вони ігнорують значне зростання промислового виробництва при прем'єрстві С. Стамболова, що стало можливим у тому числі й завдяки залученню кредитних коштів⁴.

М. В. Ястребов і П. О. Лавров зупиняються також на конфлікті, який виник 1894 р. між С. Стамболовим і військовим міністром полковником М. Савовим та носив особистий характер. Розгніваний на свого підлеглого голова уряду звернувся до князя з вимогою негайно звільнити зухвалого офіцера. Як далі зазначають автори, саме заміна М. Савова Р. Петровим – улюбленцем князя, зіграла злий жарт зі

Автокефальний статус було визнано Константинопольським патріархатом тільки у лютому 1945 р.

¹ Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич, 1916. С. 409.

² Милуков П. Н. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу // Русское богатство. Санкт-Петербург, 1899. № 5. С. 52–83; Його ж. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу // Русское богатство. Санкт-Петербург, 1899. № 6. С. 425–436; Вещий Олег [Башмаков А. А.]. Болгария и Македония. Санкт-Петербург: Слово, 1903. 386 с.; Державин Н. С. Болгарско-сербские взаимоотношения и македонский вопрос. Санкт-Петербург: А. Смолинский, 1914. 132 с.

* Автори в основному зосереджують увагу на сербській трактовці македонського питання та намаганнях Белграда домогтися розподілу області на сфери впливу. П. М. Мілюков і М. С. Державін згадують деяких болгарських політиків – К. Стоїлова, Д. Грекова та інших, розкриваючи їхні погляди на вказану проблему, проте С. Стамболова серед них немає.

³ Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич, 1916. С. 410.

⁴ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 241.

С. Стамболовим¹. Новопризначений керівник міністерства користувався авторитетом та повагою серед солдат і офіцерів, тому за короткий час зумів забезпечити монарху опору з боку одного із силових відомств. Заручившись суттєвою підтримкою, Фердинанд прийняв кардинальне рішення по відношенню до С. Стамболова.

Знайшлося місце в роботі М. В. Ястребова і П. О. Лаврова й для аналізу мотивів відставки уряду С. Стамболова. На їхню думку, князь Фердинанд, здійснюючи такий крок, керувався деякими обставинами. Перша із них – це особиста неприязнь княгині Марії-Луїзи до прем'єр-міністра, друга – прагнення монарха відновити дипломатичні відносини з Російською імперією, адже звільнення голови уряду від влади було однією з основних вимог Санкт-Петербурга для відродження офіційних двосторонніх зв'язків. Ще однією причиною падіння режиму С. Стамболова дослідники вважають його непопулярність серед здебільше проросійськи налаштованого населення країни², що є доволі суперечливим. Розкриваючи мотиви замаху на життя колишнього державного діяча, автори висувують аналогічну з О. Л. Погодіним версію – помста з боку недоброзичливців, яких у політика було чимало.

Отже, праця М. В. Ястребова і П. О. Лаврова не позбавлена упередженого ставлення до заходів першого уряду «стамболовістів». Втім, серед інших досліджень російських вчених, вона вирізняється охопленням широкого кола питань, пов'язаних з біографією С. Стамболова.

Всі вищевказані роботи були написані під впливом в основному позитивістської концепції розуміння історії, яка домінувала в російській науці наприкінці XIX – на початку XX ст. Проте характерні для неї прагнення до об'єктивної інтерпретації подій і явищ у випадку з розкриттям ідей і практик керівника Регентської ради/уряду та його прибічників не були реалізовані у повній мірі – надто заполітизованою залишалася зазначена проблематика. Обставини участі майбутнього державного діяча у національно-визвольному русі болгарського народу проти османського панування, подробиці його приходу до влади у 1886 р., зовнішня політика й соціально-економічні заходи «стамболовістів» не розглядалися російськими дослідниками. Таким

¹ Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич, 1916. С. 409.

² Там само. С. 410.

чином, тема діяльності С. Стамболова залишалася в числі актуальних для наступних поколінь істориків.

Після Жовтневого перевороту 1917 р. дехто із російських істориків-славістів емігрував за кордон. Так, з 1919 р. М. В. Ястребов продовжив роботу в Чехословацькій Республіці, О. Л. Погодін – у Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців. Більшість вчених, котрі залишилися на батьківщині, поступово взяли на озброєння марксистську методологію та почали застосовувати класовий підхід до вивчення історії Болгарії. Змінилася тематика досліджень. Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. цікавив науковців переважно з точки зору розвитку революційного соціалістичного руху, класової боротьби, а також міжнародних відносин на Балканах. У Радянському Союзі як державі, де існував жорсткий режим, вплив влади на науку став поширеним явищем. Оцінки, що їх отримували історичні події на Балканах, визначалися міжнародним становищем СРСР, взаєминами Москви з країнами Південно-Східної Європи, а також внутрішньою кон'юктурою¹.

Перші публікації, в яких йдеться про політику С. Стамболова, з'явилися по закінченні Громадянської війни. 1923 року було надруковано роботу² колишнього журналіста П. Северцева, який на початку минулого століття працював кореспондентом на Балканах. Його стаття – це дослідження, котре ґрунтується на матеріалах болгарської преси на зламі ХІХ–ХХ ст. та особистих спогадах автора.

Аналізуючи стратегію поведінки влади князівства на чолі зі С. Стамболовим у 1886 р., П. Северцев наголошує на її схильності до організації «ефектних імпровізованих сцен, особливо, коли це обіцяло реальні вигоди». При цьому варто зазначити, що, представляючи політику «стамболовістів» у подібному, не зовсім благовидному світлі, дослідник жодним чином не намагається виправдати дії російської дипломатії. Він розцінює заходи місії на чолі з бароном Н. Каульбарсом, направленої у Болгарію для нормалізації відносин, як втручання у внутрішні справи суверенної держави³. П. Северцев є одним

¹ Миколенко Д. В. Зовнішня політика Болгарії за регентства і прем'єрства С. Стамболова в оцінці радянської історіографії 20-х рр. ХХ ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2012. Вип. 106. Серія: Історичні науки. № 9. С. 33.

² Северцев П. Царская дипломатия на Балканах (Из воспоминаний) // Международная жизнь. Москва – Петроград, 1923. № 1. С. 148–160.

³ Там само. С. 154.

із перших радянських дослідників, який поставив під сумнів лояльність настроїв широких прошарків болгарського суспільства до Санкт-Петербурга під час подій 1886 р. Тривалий час у російській дореволюційній історіографії домінувало судження, що воля С. Стамболова, котрий запобіг втручанням визволительки у внутрішні справи князівства, суперечила бажанню населення країни, яке було не проти покритися імператору Александру III¹. Автор мав іншу думку з цього приводу. Він вказує, що «...колись всі болгари були „русофілами“. Факт звільнення країни російською зброєю відіграв визначальну роль. Згодом з'явилися групи, які промовляли слова „велика визволителька“ вже з відтінком іронії. Ставало очевидним, що завдяки своїй потворній зовнішній політиці Санкт-Петербург міг ставитися до демократичного розвитку Болгарії лише вороже»².

Повернення НІП до влади у 1903 р. П. Сєверцев називає несподіванкою для Європи, адже, на його думку, князь Фердинанд продовжував з недовірою ставитися до цієї партії навіть після смерті С. Стамболова – свого безпосереднього конкурента у боротьбі за одноосібне правління протягом 1887–1894 рр. Другий самостійний уряд «стамболовістів» узяв на озброєння зовсім іншу стратегію розв'язання національної проблеми. Автор зазначає, що міністр внутрішніх справ Д. Петков і міністр правосуддя Н. Генадієв (колишні представники найближчого оточення засновника НІП) влітку 1903 р. зі схваленням зустріли організований Таємною македонсько-одринською революційною організацією (ТМОРО)* початок Іллінденсько-Преображенського повстання** у Македонії, а територія князівства з їхньої мовчаз-

¹ Там само. С. 155.

² Там само. С. 160.

* Створена 1893 р. в м. Салоніки як Внутрішня македонська революційна організація (ВМРО), котра пропагувала революційний шлях вирішення македонської проблеми з виключенням участі Софії із цього процесу. За увесь період існування декілька разів змінювала власну назву. Влітку 1896 р. на Установчому конгресі її було перейменовано у Болгарський македонсько-одринський революційний комітет (БМОПК), з 1902 р. – Таємна македонсько-одринська революційна організація (ТМОРО), у 1905–1919 рр. – Внутрішня македонсько-одринська революційна організація (ВМОРО), до розпуску в 1934 р. носила відновлене первинне найменування – ВМРО.

** Збройний виступ населення Македонії і Одринської (Східної) Фракції проти турецької влади з метою створення автономних держав у кордонах тогочасної Османської імперії. Повстання в Бітолському і Салоніському вілаєтах розпочалося 20 липня (у день пам'яті святого пророка Іллі), а в Одринському – 6 серпня (на християнське релігійне свято Преображення Господнє), звідси й назва. Подекуди окремі загони не складали зброї до кінця жовтня.

ної згоди перетворилася на базу для революціонерів. Характеризуючи зовнішньополітичну орієнтацію Болгарії протягом 1903–1908 рр., П. Северцев підкреслює, що «небажання Росії допомогти вирішити македонське питання на користь Софії ще більше відвернуло Болгарію від своєї визволительки»¹.

Значний вплив на подальше вивчення теми має збірник², написаний заступником народного комісара (міністра) освіти, керівником Товариства істориків-марксистів М. М. Покровським. Автор вважає, що політика Санкт-Петербурга на Балканах визначалася експансивними економічними інтересами та складала один із епізодів колоніалізму. Свою роботу М. М. Покровський створив без застосування першоджерел, на вже раніше опублікованому матеріалі, що суттєво знижує її науковий рівень. Проте, незважаючи на вказаний недолік, книга стала своєрідним орієнтиром для дослідників, які займалися вивченням історії Болгарії та оцінювали зовнішньополітичні заходи цієї країни в контексті взаємин Софії і Санкт-Петербурга.

В статті відомого російського/радянського науковця Е. Д. Грімма³ підкреслюється, що політиці Софії до 1918 р. було притаманне прагнення місцевої буржуазії до збагачення, а С. Стамболов у період свого прем'єрства характеризується як провідник цих інтересів. Автор підтримує поширену в дореволюційній російській історіографії тезу про негативне ставлення до керівника Ради міністрів більшості населення князівства⁴. Однак після восьмирічного правління С. Стамболова позитивний образ самодержавної російської влади, котра допомогла здобути незалежність Болгарії, «...зберігся лише у головах невинуватих фантастів. Відтоді російсько-болгарські відносини могли будуватися на взаємному визнанні спільності інтересів, а не на односторонньому керівництві одних та покірності інших»⁵. Зближення Софії з Німеччиною і Австро-Угорщиною на початку ХХ ст., втілювачами у життя якого були послідовники С. Стамболова – представники

¹ Северцев П. Царская дипломатия на Балканах (Из воспоминаний) // Международная жизнь. Москва – Петроград, 1923. № 1. С. 155–156.

² Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сборник статей. Москва: Красная новь, 1923. 392 с.

³ Гримм Э. Д. К истории русско-болгарских отношений // Новый Восток. 1924. Кн. 5. С. 68–85.

⁴ Там само. С. 82.

⁵ Там само. С. 83.

НЛП, Е. Д. Грімм пояснює труднощами у сфері економіки. На його переконання, двосторонні торгові відносини для Санкт-Петербурга і Софії ніколи не були пріоритетними та не йшли в жодне порівняння з розмірами товарообігу між Болгарією і Центральними імперіями. Російське зерно й інша сировина конкурували з болгарською, болгарська ж сільськогосподарська продукція не могла заволодіти ринками збуту в Росії. До того ж промислово розвинена союзниця Санкт-Петербурга – Франція – не проявляла значної зацікавленості у Болгарії. Все це мало цілком зрозумілі політичні наслідки та разом із явним фактом тісної співпраці Росії із Сербією прискорило приєднання Болгарського царства до Німеччини і Австро-Угорщини під час Першої світової війни¹, констатує автор.

Е. Д. Грімм – історик, котрий розпочав свою наукову кар'єру наприкінці XIX ст. Як професіонал він відбувся ще за часів Російської імперії. В його дослідженні відчувається вплив робіт О. Л. Погодіна, М. В. Ястребова, П. О. Лаврова, опублікованих до жовтня 1917 р. Це простежується в оцінках діяльності уряду С. Стамболова. Проте марксистська методологія дозволила автору по-новому розглянути причини розриву дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом, а також передумови зближення Болгарії з Центральними державами напередодні глобального воєнного конфлікту.

Після встановлення в Росії більшовицької влади радянські історики-марксистки почали критично ставитися до зовнішньої політики царського уряду, характеризуючи її як експансіоністську і колоніальну по відношенню до країн Південно-Східної Європи. Це дозволило зробити переоцінку взаємовідносин Софії і Санкт-Петербурга наприкінці XIX – на початку XX ст., а також заходів кабінету С. Стамболова. Відповідальність за розрив офіційних взаємин 1886 р. покладалася не лише на «стамболовістів», а й на дипломатію Російської імперії. Авторами визначалися її помилки на міжнародній арені, засуджувалися намагання перетворити Болгарію на слухняне знаряддя в своїх руках.

Вказані вище тенденції у відтворенні історії болгарсько-російських відносин останньої чверті XIX ст. домінували в радянській науці протягом 1920–1930 рр. Проте наприкінці другого десятиліття з'явився альтернативний підхід до характеристики взаємозв'язків Софії і Пе-

¹ Там само. С. 84–85.

тербурга. У 1928 р. було опубліковано основану на архівних матеріалах фундаментальну монографію¹, в якій відомий вчений і педагог С. Д. Сказкін зазначає, що царизм не мав загарбницьких намірів по відношенню до князівства та не прагнув перетворити цю балканську країну на власну колонію або заморську губернію. Серед основних аргументів на користь своєї позиції дослідник називає відсутність економічних інтересів Росії у Болгарії, підкреслюючи головну мету Санкт-Петербурга в регіоні – встановлення вигідного для себе режиму в Босфорі та Дарданеллах. До того ж, вважає автор, у 1880-х роках «радикальне рішення щодо проток не входило у плани російського уряду, який намагався запобігти їх завоюванню Англією»². Протягом 1920–1930 рр. ця концепція перебувала в затінку панівної. Проте на початку 1940-х вона відіграла помітну роль у трансформації оціночного підходу дослідників до характеристики взаємовідносин Софії і Санкт-Петербурга.

Поступове згортання непу та посилення тоталітарних рис політичного режиму наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років вплинуло на розвиток історичної науки в Радянському Союзі. Міжнародні відносини почали розглядатися у контексті класової боротьби, а посилення на праці К. Маркса, Ф. Енгельса і В. Леніна відтоді стали обов'язковим елементом наукового дослідження. Всі ці зміни позначалися на об'єктивності й якості історичних видань.

У надрукованій 1930 р. в Харкові роботі³ болгарського емігранта, аспіранта Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів В. В. Радева⁴ характеризується зовнішній курс Болгарії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Дослідник відносить «стамболовістську» партію до низки «буржуазних» угруповань, котрі забезпечували опору монарху Фердинанду. Останній був керівником національної політики держави, а НІП, на думку автора, відзначалася цілковитою солідар-

¹ Сказкин С. Д. Конец австро-руско-германского союза: Исследования по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX столетия: 1879–1884. Москва: Ранион, 1928. Т. 1. 355 с.

² Там само. С. 29.

³ Радев В. В. Національне питання на Балканах. Харків: Держвидав України, 1930. 175 с.

⁴ Станчев М. Г. «Дело 13-ти» (о процессе над так называемой «Болгарской контрреволюционной националистической организацией» в Украине. 1937–1938 гг.) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2014. Т. 7. С. 364.

ністю з Кобургом у питанні про розширення території країни за рахунок «когось із своїх сусідів». В. В. Радев також звертає увагу на той факт, що Фердинанд залучав до влади лідерів «стамболовістів» у 1903 і 1913 роках, тобто саме тоді, коли на міжнародній арені Софії потрібна була підтримка Австро-Угорщини і Німеччини¹.

Вочевидь деякі твердження автора є доволі суперечливими. Наприклад, протягом 1887–1894 рр. зовнішню політику країни визначав не князь, як вважав В. В. Радев, а прем'єр-міністр. У цей період Софія втілювала у життя «стамболовістську» концепцію вирішення національного питання, котра полягала у спробах зміцнити позиції Екзархату в Македонії і Фракії та у такий спосіб забезпечити болгарську ідентичність населення зазначених територій Османської імперії. Лише після відставки С. Стамболова Фердинанд отримав змогу впливати на міжнародну орієнтацію держави, призначаючи кабінети міністрів на власний розсуд.

Стаття ще одного болгарського емігранта В. Коларова², опублікована під псевдонімом П. Павлович, представляє собою типове дослідження початку 1930-х років. Цитування класиків марксизму-ленінізму (в деяких випадках недоцільне) – основна риса цієї роботи. Настирні намагання царської Росії нав'язати Болгарії у 1886 р. власну опіку називаються «авантюристичними й театральними», а невдачі Санкт-Петербурга «цілком закономірними». Позиція С. Стамболова по відношенню до заходів імперської дипломатії не визначається П. Павловичем як зрадницька та виправдовується державними інтересами Софії, що не співпадало з прагненнями Росії³.

Безперечною заслугою В. Коларова є введення до наукового обігу неопублікованих раніше історичних джерел – переписки представників Міністерства закордонних справ Російської імперії зі своїми дипломатичними посланниками в Оттоманській Порті, Сербії, Румунії, Австро-Угорщині тощо. Проте його дослідження не позбавлене деяких недоліків. Він занадто уваги приділяє критиці зовнішньополітичних заходів Санкт-Петербурга по відношенню до Болгарії; натомість внутрішні процеси, що відбувалися у цій балканській країні в 1886–

¹ Радев В. В. Національне питання на Балканах. Харків: Держвидав України, 1930. С. 18.

² Павлович П. [Коларов В.] Авантюры русского царизма в Болгарии в 80-х и 90-х гг. // Борьба классов. Москва, 1933. № 6. С. 107–125.

³ Там само. С. 110.

1894 рр., розкриті недостатньо. Діяльність місії Н. Каульбарса також означено поверхнево, а представлена у статті теза про сприяння Великої Британії, Австро-Угорщини і Німеччини політиці С. Стамболова не знаходить підтвердження фактичним матеріалом.

Отже, практично у всіх роботах, які було надруковано упродовж 1920-х – на початку 1930-х років зі згадками про С. Стамболова, в основному відтворено взаємини між Санкт-Петербургом і Софією та зовнішній курс князівства. У зазначений період радянська історична наука розвивалася під знаком кардинальної переоцінки дореволюційного доробку російських вчених-славістів. Дослідники почали засуджувати втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії, вважаючи цілком виправданим спротив С. Стамболова намаганням імператора Александра III підкорити князівство волі Росії. При цьому політика прем'єр-міністра і урядів НЛП на міжнародній арені наприкінці XIX – на початку XX ст. розкривалася недостатньо глибоко, а її особливості губилися на тлі розгорнутої критики заходів царського уряду на Балканах.

Варто зазначити, що подібна однозначність трактування історії Болгарії радянськими вченими пояснювалася у тому числі й нечисленною джерельною базою, представленою збірником тенденційно підібраних документів¹. Розширити її список за рахунок болгарських першоджерел було проблематично, адже розірвані 1915 р. дипломатичні відносини між Софією і Петроградом відновилися лише у 1935 р. Проте навіть після їх чергового встановлення міждержавні наукові зв'язки залишалися обмеженими.

Оцінка радянськими авторами позиції С. Стамболова перебувала у прямій залежності від інтерпретації науковцями зовнішньої політики Росії наприкінці XIX ст. Тогочасні спроби Санкт-Петербурга посилити свій вплив на Балканах засуджувалися істориками протягом періоду непу як втручання у внутрішні справи суверенної держави. Разом з тим діяльність «стамболовістів», котрі протистояли Росії, на думку вчених, цілком відповідала національним інтересам Болгарії, а тому сприймалася позитивно.

Під час сталінського режиму кадровий склад радянських вчених зазнав значних втрат. У зв'язку зі «справою славістів» 1933–1934 рр.

¹ Авантюры русского царизма в Болгарии: сборник документов / Сост.: П. Павлович [В. Коларов]. Москва: Соцэкгиз, 1935. 240 с.

жертвами репресій стало чимало істориків¹. 1934 року припинив роботу Інститут слов'янознавства, котрий пропрацював лише три роки. Ці події були пов'язані з розпочатим наступом на славистику як поширену в Німеччині «реакційну науку». Наприкінці 30-х років ХХ ст., коли в Радянському Союзі вже існував тоталітарний режим, ця галузь переживала глибоку кризу. Але, незважаючи на ускладнені обставини, дослідження історії Болгарії продовжувалися².

19 липня 1934 р. Й. В. Сталін написав листа під заголовком «Про статтю Енгельса „Зовнішня політика російського царизму“», адресувавши його членам Політбюро Центрального комітету Всесоюзної комуністичної партії більшовиків – ЦК ВКП(б). В ньому автор критично ставиться до інтерпретації німецьким філософом причин імперіалістичних війн і конфліктів наприкінці ХІХ ст., не погоджуючись, що прагнення Росії отримати контроль над Босфором і Дарданеллами було одним із основних факторів дестабілізації міжнародних відносин. На думку Й. В. Сталіна, в загостренні суперечностей між великими державами наприкінці позаминулого століття винні у рівній мірі всі країни. Радянський лідер також заперечує твердження Ф. Енгельса про можливі позитивні наслідки поразки відсталого та патріархальної Росії в її протистоянні з Німеччиною. Цей лист Й. В. Сталіна змусив радянських вчених по-новому оцінити політику Санкт-Петербурга на Балканах³.

Саме за таких умов з'явилася праця відомого історика-славіста, філолога, академіка Академії наук СРСР М. С. Державіна⁴, котрий дослідив творчий шлях болгарського письменника А. Константинова. В процесі огляду літературної діяльності останнього вчений дає власну оцінку тогочасному правлінню С. Стамболова: «Один з найбільш

¹ Аксёнова Е. П. Из истории советской славистики в 1930-е годы // Советское славяноведение. 1991. № 5. С. 83.

² Миколенко Д. В. Зовнішня політика С. Стамболова і урядів народно-ліберальної «Стамболовистської» партії Болгарії в оцінці радянської історіографії періоду сталінського режиму // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 24. С. 102.

³ Миколенко Д. Внешняя политика С. Стамболова и правительств Народно-либеральной «стамболовистской» партии Болгарии в оценке советской историографии периода НЭПА и сталинского режима // Известия на Института за исторически изследвания Българска академия на науките. Сборник в чест на проф. д. и. н. Стефан Дойнов. 2014. Т. 31. С. 295.

⁴ Державин Н. С. История болгарской литературы: Эпоха промышленного капитализма: Алеко Константинов (1863–1897). Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. Т. 3. Вып. 2. 178 с.

ганебних та похмурих періодів історії довоєнної конституційної Болгарії, означений диктатурою»¹.

У січні 1936 р. Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б) було проголошено, що погляди, властиві представникам так званої «школи М. М. Покровського», є шкідливими для історичної науки, а також помилковими у трактуванні марксизму. Методологічні підходи вчених, які поділяли точку зору провідного російського історика-марксиста щодо інтерпретації минулого, жорстко критикувалися на шпальтах газет «Правда» та «Известия». На адресу вже покійного на той час М. М. Покровського було висунуто політичні й наукові звинувачення у схильності до «вульгарного соціологізму», «антимарксизму», «антипатріотизму» і «очорнення історії Росії».

Однак традиції, закладені в радянській науці у 1920-х роках, виявилися стійкими. Вплив робіт представників «школи М. М. Покровського» на дослідження авторів, котрі продовжували вивчати минуле балканських країн, відчувався й надалі. Прикладом цього є надрукована 1939 р. студентська робота відомого пізніше вченого-болгариста С. І. Сідельнікова². Характеризуючи політику уряду С. Стамболова, автор зазначає, що прем'єр-міністр боровся не проти російського народу взагалі, а проти заходів царизму. «Болгарський народ був вдячний росіянам за визволення від турецького гноблення, – пише С. І. Сідельніков, – але він не підкорювався очолюваній Білим царем владі, яка тримала у рабському становищі десятки мільйонів своїх підданих та намагалася зробити з князівства свою заморську губернію»³. Розрив Росією дипломатичних відносин з балканською країною історик оцінює як поразку та вияв слабкості царської дипломатії. «Не зумівши перемогти Софію у відкритому протистоянні, Санкт-Петербург пішов на злочин проти болгарського народу, намагаючись 1887 р. організувати в князівстві військовий переворот», – аналізує автор подальші події. І цього разу не досягнувши своєї мети, російський уряд відступив, однак продовжував виношувати ідею про перетворен-

¹ Там само. С. 12.

² Сидельников С. И. Авантюра русского царизма в Болгарии (1878–1896 гг.) // Учёные записки Ленинградского государственного университета: Серия история. 1939. Т. 36. Вып. 3. С. 145–180.

³ Там само. С. 153.

ня Болгарії на плацдарм для боротьби за Константинополь¹. С. І. Сідельников у цілому з розумінням ставиться до зовнішньої політики уряду С. Стамболова, виправдовуючи її прагненнями болгар створити повноцінну державу, здатну відстоювати власні національні інтереси на міжнародній арені.

Під час Другої світової війни вплив влади на історичні дослідження в СРСР став ще більш очевидним, тому варто вказати декілька важливих змін, що відбулися у зовнішньополітичній стратегії Москви в цей період. Якщо у 1940 р. під час зустрічі з британським послом С. Кріппсом Й. Сталін висловив позицію незацікавленості країни в об'єднанні слов'янських народів навколо Радянського Союзу², то з початком радянсько-німецького воєнного протистояння ситуація почала змінюватися.

У 1941 р. вищезгаданий лист Й. В. Сталіна «Про статтю Енгельса „Зовнішня політика російського царизму“» було надруковано в журналі «Большевик». Ця публікація³ значно прискорила процес переоцінки діянь Російської імперії на міжнародній арені наприкінці ХІХ ст. Лояльні до комуністичного режиму вчені взяли на озброєння деякі тези «вождя народів» та почали менш критично ставитися до заходів Санкт-Петербурга на Балканах.

Очевидність загрози з боку нацистської Німеччини, що нависла над країнами Центральної і Східної Європи та СРСР, актуалізувала ідею слов'янської єдності. Саме тому вивчення історії і культури Болгарії в Радянському Союзі стало популярним. З таборів було звільнено репресованих у середині 1930-х років спеціалістів, які відновили свою дослідницьку роботу⁴.

Водночас завершилася трансформація підходу радянських істориків до характеристики зовнішньополітичної діяльності Російської імперії наприкінці позаминулого та на початку минулого століть. Втручання Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії й інших

¹ Там само. С. 180.

² Клименко А. Н. Влияние идеи «Москва – Третий Рим» на российскую геополитику ХІХ–ХХ вв.: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2014. С. 113.

³ Сталин И. В. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» // Большевик. 1941. № 9. С. 1–5.

⁴ Горяинов А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920–1940-х годов: некоторые неизвестные страницы из истории советской науки // Советское славяноведение. 1990. № 2. С. 88.

країн регіону почало визначатися як особлива місія захисту молодих слов'янських держав Південно-Східної Європи від експансії Німеччини і Австро-Угорщини. Невдалі зусилля Росії зберегти у 1886 р. офіційні взаємини із Софією пояснювалися не прорахунками уряду, а інтригами з боку Берліна і Відня та небажанням правлячих кіл Болгарії співпрацювати із Санкт-Петербургом. Після завершення Другої світової війни зазначені тенденції стали панівними.

Ще з середини 1930-х років поступових змін зазнавала й тематика досліджень радянських славістів. Вчені значно більше уваги почали приділяти першим двадцяти рокам ХХ ст. Об'єктом їхнього вивчення стали Балканські війни, а також зовнішня політика князя/царя Фердинанда і болгарських урядів (у тому числі «стамболовістських») напередодні та під час Першої світової війни¹.

Історики А. А. Могилевич і М. Е. Айрапетян у своїй спільній статті² в основному акцентують увагу на взаєминах Росії і Болгарії після Другої Балканської війни. Коаліційний уряд «стамболовістів», «радославовістів» і «тончевістів», який прийшов до влади у липні 1913 р., взяв, за визначенням авторів, «...твердий курс на розрив із Санкт-Петербургом та на зближення з Віднем. У результаті російсько-болгарські відносини змінилися настільки, що колишня дружба канула у вічність»³. Називаючи основною причиною ускладнення двосторонніх взаємозв'язків зміну зовнішньої орієнтації Софії, А. А. Могилевич і М. Е. Айрапетян виправдовують заходи Санкт-Петербурга на Балканах, що є типовим прийомом для радянських авторів того часу.

У роботах львівського історика Б. І. Распутніса⁴ також аналізується міжнародна політика болгарських урядів на початку минулого століт-

¹ Магазинер С. Балканские войны 1912–1913 годов // Исторический журнал. Москва, 1941. № 6. С. 70–77; Жебокрицкий В. А. Дипломатия империалистической Германии в связи с возникновением Балканской войны 1912 г. // Научные записки Киевского государственного университета. 1949. Т. 8. Вып. 1. С. 161–180; Трухнов Г. М. Германская политика провокаций в начале первой балканской войны // Учёные записки Белорусского государственного университета. 1950. Вып. 10. С. 115–155; Виноградов К. Б. Внешняя политика и дипломатия Австро-Венгрии в начале балканских войн (октябрь 1912 г. – январь 1913 г.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1953. 22 с.

² Могилевич А. А., Айрапетян М. Э. Европейская дипломатия и Балканские войны (1912–1913 гг.) // Военно-исторический журнал. 1939. № 3. С. 68–91.

³ Там само. С. 68.

⁴ Распутнис Б. И. Образование Балканского союза 1912 г. и европейская дипломатия // Научные работы студентов Львовского государственного университета имени И. Франко. Львов, 1948. Вып. 1. С. 7–26; Його ж. Борьба империалистических держав за Балканы

тя. «Зростаюча молода буржуазія країни, – йдеться в одній зі статей, – прагнула розширити сферу своєї діяльності, у першу чергу, за рахунок європейських володінь Туреччини. Об'єктом її суперечностей з іншими державами півострова стала Македонія – важлива у стратегічному відношенні область»¹. Номінально незалежна Болгарія, на думку дослідника, фактично перебувала під економічним і політичним впливом великих країн. Однак історик визнає той факт, що уряди князівства/царства намагалися проводити більш-менш самостійну політику, яка визначалася інтересами національної буржуазії і правлячої династії. Це виражалося у виборі «покровителя» серед імперіалістичних держав².

Значний внесок у дослідження міжнародного положення Болгарії, а також внутрішньої ситуації в цій країні напередодні та під час Першої світової війни зробив донецький вчений С. Ш. Грінберг³. В одній зі своїх робіт він детально розглядає обставини відставки кабінету С. Данева та приходу до влади у липні 1913 р. коаліції «ліберальної концентрації» у складі «стамболовістів», «радославовістів» і «тончевістів». Автор підкреслює схвальне ставлення царя Фердинанда до зовнішньополітичної орієнтації зазначених партій на країни Троїстого союзу. Науковець вважає, що Софія мала наміри приєднатися до блоку Центральних держав ще до початку воєнного конфлікту⁴. С. Ш. Грінберг також аналізує ініційовану урядом «ліберальної концентрації» ідеологічну підготовку до війни на боці Німеччини і Австро-Угорщини. Посилаючись на провладні газети, дослідник звертає увагу на намагання «стамболовістів» і їхніх союзників скомпрометувати Росію в очах болгарського народу.

в первом десятилетии XX века // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка. Львів, 1949. Вип. 2. С. 55–59.

¹ Распутнис Б. И. Борьба империалистических держав за Балканы в первом десятилетии XX века // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка. Львів, 1949. Вип. 2. С. 58.

² Там само.

³ Гринберг С. Ш. Вступление Болгарии в Первую мировую войну: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1945. 32 с.; Його ж. Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне первой мировой войны (1912–1914 гг.) // Славянский сборник. Москва, 1947. С. 291–335; Його ж. Первая мировая война и болгарский народ // Исторические записки. Москва, 1947. Вып. 21. С. 202–222.

⁴ Гринберг С. Ш. Первая мировая война и болгарский народ // Исторические записки. Москва, 1947. Вып. 21. С. 203.

Проте, на думку автора, ця пропаганда не знаходила підтримки серед широких верств населення країни¹.

1948 року було опубліковано цікавий для нас за своєю тематикою останній четвертий том першої в СРСР узагальнюючої праці з історії Болгарії під авторством вже згадуваного вище М. С. Державіна². У присвяченій болгарському національно-визвольному руху книзі С. Стамболов згадується декілька разів та характеризується як продовжувач справи Х. Ботева, нелояльний до російського царського режиму керівник Тирновського революційного комітету³. Автор розкриває діяльність апостола й називає невинуватим поспішною його роботу з організації Старозагорського і Квітневого повстань⁴.

Глибоке уявлення про тенденції, характерні для радянської історіографії у розкритті російсько-болгарських взаємовідносин середини 1880-х років, дає стаття львівського історика О. С. Бейліса⁵. У ній розглядаються вже згадувані нами роботи М. М. Покровського, П. Павловича і С. Д. Сказкіна, опубліковані у 1920-х роках. Автор категорично не погоджується з твердженням перших двох вчених, які оцінювали політику Санкт-Петербурга по відношенню до Болгарії як колоніальну. Робота М. М. Покровського, за визначенням О. С. Бейліса, «...написана під впливом вульгарного економічного матеріалізму й не внесла нічого нового для розуміння російсько-болгарських відносин»⁶. Стаття ж П. Павловича має тенденційний характер та ґрунтується на матеріалах, підібраних з наміром довести агресивність російських планів на Балканах⁷. А от тезу С. Д. Сказкіна про миролюбність політики Санкт-Петербурга в регіоні історик повністю підтримує, констатуючи, що упродовж 1880-х – 1890-х років XIX ст. Росія не мала жодних економічних інтересів у Болгарії⁸.

¹ Там само. С. 207.

² Державин Н. С. История Болгарии: Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XVIII в. до 1877 г.). Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1948. Т. 4. 242 с.

³ Там само. С. 156.

⁴ Там само. С. 161.

⁵ Бейлис А. С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. // Учёные записки Львовского государственного университета. Львов, 1948. Т. 10. Вып. 3. С. 83–102.

⁶ Там само. С. 100.

⁷ Там само. С. 101–102.

⁸ Там само. С. 101.

Роботі О. С. Бейліса притаманні очевидні недоліки. Її написано під впливом офіційної позиції влади в СРСР щодо інтерпретації історії російсько-болгарських відносин в останній чверті XIX століття¹. До того ж історіографічний огляд автора не вичерпний. Він проігнорував роботи, опубліковані в Радянському Союзі протягом 1920–1930 рр., які безпосередньо стосуються тематики його дослідження, – статті П. Северцева і С. І. Сідельнікова.

Важливою фундаментальною працею з історії Болгарії є двотомник² за редакцією П. М. Третьякова, С. О. Нікітіна і Л. Б. Валева, робота над яким розпочалася за часів сталінського режиму, однак надруковано його було у 1954 р. – вже після смерті «вождя народів». У цікавому для нас з точки зору хронологічних рамок першому томі, котрий відтворює минуле Болгарії з найдавніших часів до жовтня 1917 р., І. М. Частухін, А. М. Шнітман, І. В. Козьменко і В. І. Злиднєв є авторами одного із розділів, присвяченого політичній кризі 1886–1887 рр. та періоду правління «стамболовістів». Історики називають С. Стамболова «непримиримим ворогом російського впливу», а також голосливо вказують на «тісний зв'язок між утрупованням його прибічників та західноєвропейськими монополістичними об'єднаннями і торговельними фірмами»³. «Стамболовісти», підтримуючи «реакційну політику Баттенберга», на відміну від прихильників орієнтації Болгарії на Росію, діяли впевнено й енергійно, завдяки чому їм вдалося перемогти у боротьбі за владу⁴. У дослідженні також акцентується увага на боротьбі режиму С. Стамболова з противниками із буржуазного табору та представниками робітничого і соціалістичного руху, наголошується на фактах збагачення наближених до влади підприємців і особисто прем'єр-міністра за рахунок зловживань службовим становищем. При цьому автори воліють не відтворю-

¹ Mykolenko D. Pod wpływem czy wbrew oficjalnej ideologii? Stosunek kolejnych generacji młodych sowieckich historyków-slawistów do procesu formowania się państwowości bułgarskiej w latach 1886–1894 // *To idzie młodość. Młodzież w ideologii i praktyce komunizmu*. Lublin – Radzyn Podlaski: Archiwum Państwowe w Lublinie & Towarzystwo Nauki i Kulturu «Libra», 2016. S. 93.

² История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. 576 с.

³ Там само. С. 397.

⁴ Там само. С. 398.

вати зростання економіки Болгарії, яке відбувалося упродовж 1887–1894 років¹.

У наступних розділах діяльність урядів НЛП згадується неодноразово. Так, розглядаючи період 1903–1908 рр., коли біля керма держави знову знаходилися представники НЛП, науковці Н. В. Зуєва, І. В. Козьменко, І. М. Частухін, А. М. Шнітман і В. Д. Конобєєв вказують на активізацію підготовки Софії до збройного конфлікту з Оттоманською Портою, головною метою якого було визволення Македонії. Дослідники звертають увагу на той факт, що протягом другого самостійного правління «стамболовістські» уряди значно посилили агітацію серед християнського населення Салонікського, Бітолського і Скопського вілаєтів Османської імперії, все частіше інспірували діяльність четників* на її території та сприяли нелегальній доставці для них зброї через власний кордон². Незадовго до початку Балканських війн 1912–1913 рр., зазначають в іншому розділі ще одні співавтори двотомника – М. А. Бірман і київський історик В. А. Жебокрицький, НЛП та інші ліберальні партії, які орієнтувалися на австро-німецький блок, активно ратували за війну проти Порти³.

В останньому розділі першого тому характеризується зовнішньополітичний курс коаліційного уряду «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» напередодні та під час Першої світової війни. М. А. Бірман і В. І. Злиднєв називають його «антислов'янським і пронімецьким». Проти нього, стверджують історики, виступали «широкі народні маси болгарського суспільства». Саме тому позиції кабінету міністрів В. Радославова були хиткими. Відчуваючи це, уряд «маскував свої справжні наміри та продовжував тайкома втягувати Болгарію до табору австро-німецького імперіалізму»⁴.

В «Історії Болгарії», на відміну від попередніх робіт радянських авторів, деякі питання, пов'язані з внутрішньою і зовнішньою політикою очолюваних С. Стамболовим Регентської ради і кабінету міністрів та наступних урядів НЛП, знаходять більш детальне розкриття. Цього

¹ Там само. С. 404.

* У XV–XIX ст. учасники збройної національно-визвольної боротьби партизанських загонів (чет) проти османського панування.

² История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. С. 475.

³ Там само. С. 483.

⁴ Там само. С. 500.

вдалося досягти завдяки залученню дослідниками, які брали участь у створенні двотомника, широкої джерельної бази, а також праць болгарських істориків. Проте вказана робота не позбавлена й недоліків. Застосування авторами класового підходу для характеристики політичних і соціально-економічних процесів у князівстві/царстві та міжнародних відносин наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також ідеалізація зовнішньої політики Росії на Балканах не сприяли об'єктивному аналізу діяльності Регентської ради, кабінету С. Стамболова й урядів Народно-ліберальної партії.

Таким чином, упродовж існування сталінського режиму в Радянському Союзі не було написано жодної монографії, присвяченої періоду регентства і прем'єрства С. Стамболова та вивченню політичної спадщини цього державного діяча. Така ситуація визначалася кількома причинами – пріоритетністю для вчених іншої проблематики дослідження, а також обмеженістю радянсько-болгарських наукових зв'язків, котрі почали розширюватися лише після завершення Другої світової війни.

Визначаючи внесок істориків періоду сталінського режиму у вивчення вказаної теми, слід зазначити, що періоди 1887–1894 рр., 1899 р., 1903–1908 рр. і 1913–1918 рр., коли представники НІП перебували при владі, цікавив радянських дослідників переважно з точки зору російсько-болгарських взаємин. Чимало питань, пов'язаних з діяльністю С. Стамболова і його наступників, не знайшли належного розгляду на сторінках наукових видань. Поза увагою дослідників залишилися соціальні ініціативи кабінетів «стамболовістів», їхні спроби вирішити на користь Софії македонське й фракійське питання, а також відносини Болгарії з сусідніми балканськими країнами. Останнє губилося на тлі більш докладного розкриття взаємозв'язків князівства/царства з великими державами.

Оцінка радянськими авторами методів і засобів ведення політики С. Стамболовим і урядами Народно-ліберальної партії визначалася сталінсько-ленінською методологією, котра панувала на той час в СРСР та залежала від інтерпретації істориками поведінки Росії на міжнародній арені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Так, по мірі зростання амбіцій Радянського Союзу та загострення міжнародних відносин у другій половині 1930-х років, а також під впливом більшо-

вицької влади історики почали відверто виправдовувати балканську політику Російської імперії. Тому С. Стамболов і його прибічники – Д. Греков, Д. Петков, Н. Генадієв, які заважали Санкт-Петербургу виконувати місію «захисника» слов'янських країн від австро-угорської і німецької експансії, в наукових роботах з історії Болгарії, написаних під час та після Другої світової війни, характеризуються як одіозні постаті. Ця тенденція виявилася стійкою, тому зберігалася в радянській історичній науці й після смерті Й. Сталіна у 1953 р. – в період «хрущовської відлиги» і «брежнєвського застою».

Лібералізація політичного режиму, що відбулася в СРСР після XX з'їзду КПРС (14–25 лютого 1956 р.) суттєво вплинула і на діяльність науковців. Керуючись рішеннями партії, вчені взялися за подолання наслідків культу особи Й. Сталіна, схематизму, догматизму і начотництва. В істориків з'явилася можливість більш творчо вивчати минуле, у тому числі й зарубіжних країн, менше зважаючи на догми, які нав'язувала пануюча ідеологія. На той час внаслідок пожвавлення зв'язків між СРСР і НРБ радянські дослідники отримали можливість працювати в архівах балканської країни, знайомитися з розробками колег із інших держав соцтабору. Болгаристика як напрям історичної науки набувала популярності. Наслідком цього стало поступове формування у Москві, Санкт-Петербурзі, Києві, Харкові, Львові і Одесі відповідних центрів і шкіл.

Однак вказані сприятливі умови не вплинули на процес дослідження діяльності С. Стамболова. Упродовж другої половини 1950-х – на початку 1960-х років вказана тема практично не вивчалася. Відзначимо лише той факт, що у період «хрущовської відлиги» значної популярності серед вчених-істориків набували проблеми, пов'язані з визвольною боротьбою болгарського народу проти османської влади. У відповідних роботах¹ простежується прагнення до цікавих узагальнень на основі опрацювання значного масиву емпіричного матеріалу. Проте участь С. Стамболова у національному русі 1870-х років висвіт-

¹ Підлесний М. П. Квітневе повстання 1876 року в Болгарії // Наукові записки Полтавського педагогічного інституту. 1959. Т. 11. С. 16–31; Його ж. Ставлення революційного народництва Росії до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії // Учёные записки Харьковского университета. 1959. Т. 100. Вып. 7. С. 69–86; Його ж. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и общественное мнение России: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Харьков, 1963. 21 с.

люється поверхнево. Революціонер лише згадується як один із керівників Старозагорського і Квітневого повстань. При цьому за ним міцно закріпилося визначення – «представник радикально-буржуазної течії».

З середини 1960-х до середини 1980-х в СРСР відбувалося чергове посилення партійно-державного контролю, що спричинило стагнацію і застій у суспільстві. Аналогічні процеси мали місце і в історичній науці¹. Вони проявилися у призупиненні марксистських методологічних пошуків. Варто відзначити збереження старих концептуальних установок з незначними поправками та усуненням найбільш одіозних застарілих залишків комуністичної ідеології.

Теми, які почали активно вивчатися у попередню епоху, зберігали свою актуальність і за часів «застою». У 1966 р. захистив кандидатську дисертацію², присвячену Квітневому повстанню 1876 р. у Болгарії, відомий український славіст В. П. Чорній. Десять років потому, з нагоди сторіччя збройного виступу, дослідник на матеріалах своєї наукової праці опублікував монографію³, в якій не змінив власні судження. Автор дає негативну оцінку поведінці апостола І-го (Тирновського) революційного округу С. Стамболова під час подій столітньої давнини. Один із лідерів масового прояву непокори характеризується як непослідовна і нерішуча людина. Його сподівання на зовнішню допомогу після початку збройних сутичок з турецькими військами, на думку В. П. Чорнія, визначалися впливом болгарських емігрантських кіл в Румунії, Росії та інших європейських країнах. Саме ці марні надії призвели до зволікань і, як наслідок, втрати революціонерами дорогоцінного часу. Через невпевнені дії С. Стамболова повстання не поширилося на місто Тирново і селище Горішня Оряховиця⁴.

У рецензії на кандидатську дисертацію В. П. Чорнія⁵ знаний харківський вчений-болгарист С. І. Сідельніков доповнює уявлення про

¹ Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. № 1087: Сер. «Історія». Вип. 47. С. 201.

² Чорній В. П. Квітневе повстання в Болгарії 1876 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1966. 21 с.

³ Чорній В. П. Героическая эпопея болгарского народа: Апрельское восстание 1876 года. Львів: Вища школа, 1976. 136 с.

⁴ Там само. С. 90–91.

⁵ Центр болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Особистий фонд професора С. І. Сідельнікова. Оп. 1. Спр. 525. Арк. 1–6.

образ С. Стамболова: «Він ніколи не був щирим і чесним революціонером, а з перших днів своєї участі в організації збройного виступу залишався кар'єристом і політичним дільцем, для якого це стало лише засобом досягнення особистих задумів». Наостанок рецензент зазначає: «Стамболов нічого не зробив для підготовки та керівництва і Старозагорського повстання 1875 р., і повстання 1876 р. в Тирновському окрузі»¹.

Діяльність колишнього державного діяча знайшла відтворення у дослідженнях, присвячених темі болгарсько-російських революційних зв'язків у другій половині XIX ст. Зокрема кишинівський вчений К. О. Поглубко у своїй монографії² неодноразово згадує майбутнього прем'єр-міністра Болгарії. Протягом 1870–1872 рр. С. Стамболов навчався в Одеській духовній семінарії. Саме тоді він став членом підпільного гуртка революційної молоді, тісно пов'язаного з представниками російського народництва*. Спираючись на історичні джерела, К. О. Поглубко характеризує еволюцію політичних поглядів сімнадцятирічного С. Стамболова. На думку автора, він був послідовним прихильником силового методу розв'язання соціальних протиріч. Знайомлячись з роботами відомих ідеологів і практиків анархізму М. О. Бакуніна, Д. Гільома й С. де Пап, юнак концентрував свою увагу на таких питаннях, як причини революції, її стадії, а також умови успіху³. Історик наводить факти, котрі дозволяють скласти уявлення про ставлення С. Стамболова до Росії та її царя. Посилаючись на інформацію із записної книжки семінариста, вчений стверджує, що член революційного гуртка не симпатизує Александру II, засуджує самодержавство, а також не вірить у священну місію Росії як визволительки і захисниці всіх православних слов'янських народів Європи⁴.

Надалі К. О. Поглубко зображує С. Стамболова у контексті його революційної діяльності в Болгарії спочатку членом Гюргевського

¹ Там само. Арк. 3.

² Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века). Кишинёв: Штиинца, 1972. 311 с.

* Ідеологія і громадсько-політичний рух, що охопив вихідців із дворянства та різночинної інтелігенції Російської імперії у 60–80 рр. XIX ст. Представники цього напрямку виражали інтереси селянської демократії, поєднуючи радикально-буржуазно-демократичну і антикріпосницьку програму з ідеалами утопічного соціалізму.

³ Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века). Кишинёв: Штиинца, 1972. С. 111.

⁴ Там само. С. 112.

осередку, а пізніше на чолі Рущукського комітету. Автор звертає увагу на один із методів пропаганди, який запозичив юнак, спілкуючись в Одесі з народниками – «для формування політичної свідомості селян» він разом зі своїми прибічниками «ходив у народ», розповсюджуючи агітаційну літературу¹.

На думку історика, С. Стамболов був прихильником не масового, а незначного за кількістю учасників «часткового революційного виступу», головною метою якого вважав привернення уваги Європи до ситуації у Болгарії та визволення країни за підтримки великих держав. Тому, аналізуючи причини поразки Старозагорського і Квітневого повстань, вчений називає їх незлагодженими, передчасними та не підготовленими належним чином, поспіхом організованими лідерами Болгарського революційного центрального комітету (БРЦК)².

Залучившись до складу Болгарського центрального благодійного товариства (БЦБТ) – поміркованої організації, яка функціонувала у Бухаресті після поразки Квітневого повстання та у своїй національно-визвольній боротьбі покладалася на допомогу провідних європейських держав, С. Стамболов, стверджує дослідник, представляв радикальне крило спілки, адже в Румунії він розпочав підготовку нового «бунту», успіх якого пов'язував з участю в ньому організованих четницьких загонів, очолюваних воєводами³.

Простежуючи трансформацію переконань С. Стамболова після визволення Болгарії, К. О. Поглубко констатує: «Він все більше проявляв себе як типовий буржуазний діяч. Дуже швидко від його колишніх народницьких і соціалістичних вподобань нічого не залишилося, окрім негативного ставлення до царського уряду, проте воно отримало інший характер – Стамболов почав відстоювати інтереси „русофобсько“ налаштованої буржуазії»⁴. Розкриваючи точку зору прем'єр-міністра на вирішення земельного питання, історик називає його

¹ Там само. С. 195.

* Революційна організація, яка у 1870-ті роки очолювала національно-визвольну боротьбу болгарського народу проти османського ярма. Створена наприкінці 1869 р. в Бухаресті емігрантами із Болгарії В. Левським (з 1872 р. – представник БРЦК у себе на батьківщині) і Л. Каравеловим.

² Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века). Кишинёв: Штиинца, 1972. С. 203.

³ Там само. С. 205.

⁴ Там само. С. 272–273.

«дрібнобуржуазним революціонером». Пропозиції, які той висував, на думку вченого, носили «половинчастий характер», адже створення системи кредитних товариств та виробничих асоціацій для допомоги дрібним власникам не могли сприяти комплексному вирішенню основних проблем на селі¹.

Монографія К. О. Поглубка – це перша наукова робота в Радянському Союзі з відносно повним відтворенням революційної діяльності С. Стамболова. Автор розглянув питання, які раніше не досліджувалися в СРСР. Серед них – одеський і бухарестський періоди життя політика. Однак, застосовуючи марксистську методологію та класовий підхід при характеристиці поглядів і конкретних кроків цього діяча, не враховуючи реалій міжнародної ситуації на Балканському півострові, а також внутрішнього становища у Болгарії часів османського володарювання, котрі, на нашу думку, були визначальними факторами у формуванні його ідеології, кишинівському вченому не вдалося створити цілісного образу революціонера.

Тему участі С. Стамболова в національно-визвольній боротьбі продовжив у своїй науковій праці А. А. Улуян². В ній автор звертає увагу на взаємовідносини революціонера з іншими представниками БРЦК. Так, причиною протиріч між С. Стамболовим і Х. Ботевим дослідник вважає ідеологічну несумісність цих особистостей. Перший займав радикально-буржуазну позицію, виступаючи за черговий, аналогічний Старозагорському, «частковий збройний виступ». Х. Ботев же відстоював революційно-демократичні принципи. З його точки зору, таке немасове повстання було б швидко приборкане Портою та не створило б необхідного ефекту в Європі. Як зазначає історик, саме вищевказані розбіжності між лідерами визвольного руху стали однією з передумов розколу БРЦК³.

А. А. Улуян підкреслює велике значення Квітневого повстання 1876 р. у національно-визвольній боротьбі болгарського народу, називаючи його прелюдією до російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Ініціаторам і керівникам збройного виступу, в тому числі й С. Стамболову, своїми діями все-таки вдалося привернути увагу правлячих

¹ Там само. С. 274.

² Улуян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. Москва: Наука, 1978. 211 с.

³ Там само. С. 51.

кіл Санкт-Петербурга до подій у Болгарії, схиливши їх до активної підтримки південних слов'ян¹. На відміну від В. П. Чорнія і С. І. Сидельнікова, А. А. Улунян вважає вагомим внесок С. Стамболова в організацію повстання. Подібна різниця в оцінці діяльності цієї політичної фігури у радянській історіографії пов'язана із залученням нових історичних джерел, які підтвердили важливу роль революціонера у підготовці масових проявів непокорі османській владі у 1876 р.

Вчений досліджував також тему болгарсько-російських громадсько-політичних зв'язків 1850–1870-х років. Він є співавтором опублікованої за сприяння Інституту історії імені Я. С. Гросула Молдавської РСР монографії², в якій містяться сюжети, пов'язані з проблематикою, котра нас цікавить. А. А. Улунян зазначає, що напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. революціонер був агентом капітана М. Новосельського, направленого Санкт-Петербургом на Балкани зі спеціальною розвідувальною місією. Офіцер Головного штабу російської армії підполковник І. Кішельський, перебуваючи у відрядженні в Румунії, теж отримував цінну інформацію від С. Стамболова. Подібній співпраці автор у цілому дає позитивну оцінку. Болгарські революціонери, на його думку, зробили значний внесок у перемогу Росії над Османською імперією та здобуття незалежності свого народу.

В радянській історіографії другої половини 1950-х – 1980-х років знайшла відображення й тема політичної діяльності С. Стамболова під час його перебування на чолі Ради міністрів. Характеризуючи відношення громадян до заходів «стамболовістів», київський дослідник А. К. Мартиненко в одній із робіт³ стверджує, що широкі верстви населення Болгарії були незадоволені діями голови уряду – в першу чергу його диктаторськими методами реалізації влади та зовнішнім курсом⁴. Всупереч антиросійській пропаганді «стамболовістського» друкованого органу – газети «Свобода» – ставлення болгар до визволительки залишалося позитивним. Вони, як і раніше, вірили у Росію та в її «доброго царя».

¹ Там само. С. 197–198.

² Болгаро-росийские общественно-политические связи, 50–70-е гг. XIX в. / Отв. ред. Б. Н. Билунов. Кишинёв: Штиинца, 1986. 265 с.

³ Мартиненко А. К. До історії російсько-болгарських відносин 1887–1895 рр. // Питання нової та новітньої історії. 1965. Вип. 2. С. 69–81.

⁴ Там само. С. 71.

Історик визнає, що Санкт-Петербург завдав «великої шкоди двостороннім відносинам із Софією», а його зовнішня політика на Балканах була «такою ж грабіжницькою, як і західноєвропейська»¹. Втім, незважаючи на розрив дипломатичних зв'язків у 1886 р., стосунки між народами залишалися дружніми. Протягом 1887–1895 рр., підкреслює автор, болгарська молодь продовжувала на пільгових умовах здобувати освіту в російських навчальних закладах².

У статті київський вчений полемізує з американським дослідником Ч. Єлавичем, який у своїй роботі³, на думку А. К. Мартиненка, «...намагається згустити фарби на і без того темному тлі відносин між Росією і Болгарією у 1887–1895 рр.»⁴. Посилення позицій на болгарському престолі князя Фердинанда заокеанський історик характеризує як поразку, завдану С. Стамболовим Росії. Він також стверджує, що протягом усього періоду існування незалежного князівства Санкт-Петербург використовував Болгарію в якості розмінної шахової фігури у дипломатичній грі з великими державами. А. К. Мартиненко намагається спростувати вказані судження: «Єлавич налаштовує читача вороже по відношенню до Росії, котра ототожнюється ним з Радянським Союзом». Таке порівняння науковець із Києва називає «грубою нікчемною фальсифікацією». «Панславизм не має нічого спільного з радянською ідеологією інтернаціоналізму і дружби народів. Загальновідомо, що не лише марксистки, а й російські революціонери-демократи ХІХ ст. засуджували зовнішньополітичну концепцію Санкт-Петербурга. Радянський народ назавжди відмовився від агресивної політики царизму та встановив із соціалістичною Болгарією новий тип міжнародних відносин»⁵.

Роботу А. К. Мартиненка було написано у розпал «холодної війни», одним із проявів якої стало ідеологічне протистояння СРСР і США. Загалом тогочасна ситуація у світі визначала підходи радянських дослідників до оцінок тих чи інших історичних подій. Так, захо-

¹ Там само. С. 73.

² Там само. С. 80.

³ Jelavich C. Russo-Bulgarian Relations, 1892–1896: With Particular Reference to the Problem of the Bulgarian Succession // The Journal of Modern History. Chicago, 1952. Vol. 24. № 4, December. P. 341–351.

⁴ Цит. за: Мартиненко А. К. До історії російсько-болгарських відносин 1887–1895 рр. // Питання нової та новітньої історії. 1965. Вип. 2. С. 73.

⁵ Там само. С. 73.

ди С. Стамболова хоч і розглядалися у контексті експансіоністської політики царської Росії на Балканах, все одно оцінювалися вченими як негативне явище, котре мало своїм наслідком погіршення відносин між Софією і Санкт-Петербургом.

Чергова стаття А. К. Мартиненка¹, присвячена російсько-болгарським взаєминам у період відсутності офіційних дипломатичних відносин між державами, з'явилася 1970 р. на сторінках відомого болгарського наукового журналу «Исторически преглед». В ній дослідник повторив опубліковані раніше факти подальшого існування культурних зав'язків між Софією і Санкт-Петербургом у 1886–1896 рр., а також навів деякі інші приклади: наявність безвізового режиму між країнами та розширення обсягу російсько-болгарської торгівлі під час прем'єрства С. Стамболова у порівнянні з попередніми роками². Вказана робота суттєво вплинула на переосмислення історичної ролі С. Стамболова як радянськими, так і болгарськими вченими.

І. Л. Пейч у своїй статті³ порушує одразу декілька дискусійних питань, пов'язаних з діяльністю С. Стамболова: характеризує політичний режим 1886–1894 рр. у Болгарії, визначає причини відставки уряду Народно-ліберальної партії, розкриває наслідки восьмирічного правління «стамболовістів». Очолюваний С. Стамболовим кабінет міністрів, який проводив чітко виражену антиросійську політику, на думку дослідника, «ненавиділа переважна більшість населення». Спираючись на роботи болгарських вчених-марксистів, а також на документи з Архіву зовнішньої політики Російської імперії, І. Л. Пейч робить висновок, що опорою «стамболовістського» уряду була Австро-Угорщина і Велика Британія: «Дипломати і торгово-комерційні представники цих держав були у Софії постійними гостями». Продовжуючи тему, вчений називає іноземні кредити, котрі Болгарія отримувала в основному з Відня, найважливішим засобом допомоги «антинаціональному», за його визначенням, режиму, оскільки австрійські позики сприяли підкоренню країни інтересам Заходу⁴. Ознайомившись

¹ Мартиненко А. К. Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения (1886–1896 г.) // Исторически преглед. 1970. № 3. С. 58–65.

² Там само. С. 63.

³ Пейч И. Л. К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века // Вестник Московского университета. 1976. № 1. С. 42–52.

⁴ Там само. С. 44.

з рапортами і депешами російського посла у Константинополі А. Нелідова, який упереджено характеризував ситуацію в князівстві, дослідник констатує: «Підтримка прем'єр-міністра була мізерною; її складали п'ять тисяч жандармів та незначна частина офіцерства»¹.

Аналізуючи причини відсторонення кабінету С. Стамболова, І. Л. Пейч зазначає, що головним мотивом для відставки були народні виступи проти влади, котрі стали результатом різкого погіршення соціально-економічного становища різних прошарків населення². Серед наслідків восьмирічного правління С. Стамболова історик називає зниження рівня життя в країні, втрату боєздатності болгарського війська та ускладнення відносин з Росією. Про останнє, вважає дослідник, начебто шкодував сам прем'єр-міністр³.

Деякі висновки І. Л. Пейча є доволі суперечливими. Наприклад, сучасний болгарський вчений Д. Саздов, навпаки, дає високу оцінку соціальному законодавству уряду НЛП, яке протягом 1887–1894 рр. сприяло підвищенню рівня життя у Болгарії. Що ж стосується боєздатності збройних сил, то проведена у 1889 і 1891 роках кабінетом «стамболовістів» поетапна їх реорганізація не лише зміцнила стан, а й розширила штат армійських підрозділів, адже наприкінці правління С. Стамболова загальна чисельність війська складала не 100 тис., як вказує І. Л. Пейч, а 318 тис. 570 осіб⁴.

Крім того, після переходу НЛП у травні 1894 р. в опозицію, на шпальтах газети «Свобода» друкувалися тексти, в яких простежується доволі скептична оцінка «стамболовістами» прагнень новопризначеного уряду К. Стоїлова відновити дружні відносини з Росією. Кореспонденти наголошували, що Санкт-Петербург ніколи не підтримував та не буде підтримувати вирішення македонського питання на користь Болгарії, навіть відкривши своє посольство у Софії⁵. Отже,

¹ Цит. за: Пейч И. Л. К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века // Вестник Московского университета. 1976. № 1. С. 45.

² Пейч И. Л. К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века // Вестник Московского университета. 1976. № 1. С. 46.

³ Там само. С. 47.

⁴ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 241.

⁵ Свобода. 1895. 15 май.

С. Стамболов і його соратники по партії залишалися послідовними у своєму ставленні до Російської імперії.

Протягом періоду «перебудови» у 1985–1991 рр. в СРСР відбувався процес ослаблення партійно-державного контролю над історичною наукою, що ознаменувало собою початок впровадження істориками низки альтернативних ретроспективних та західних постмодерністських теорій. Радянськими вченими було виявлено безліч прогалин в уявленнях про минуле; як наслідок, виникла нова наукова проблематика. Спеціалісти, котрі займалися вивченням політичної історії Болгарії останньої третини ХІХ ст., почали досліджувати особливості функціонування влади у князівстві періоду прем'єрства С. Стамболова.

Співавтор узагальнюючої наукової праці з історії Болгарії¹ М. А. Бірман розкриває трансформацію ідеологічних принципів С. Стамболова у 1870-х – першій половині 1890-х років. Як учасник національно-визвольного руху майбутній голова уряду був прибічником свободи, рівноправ'я і справедливості. Однак уже під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. у характері двадцятирічного юнака сформувалася нова риса – користолюбство. В той період більшість прихильників боротьби проти османського володарювання вступали до лав ополченців або партизанських чет. С. Стамболов же обрав інший шлях – взявся за постачання продовольства і обмундирування підрозділам російської армії та за реквізицію майна турецького населення, що, на думку М. А. Бірмана, свідчило про його прагнення до збагачення. Дослідник звертає увагу й на інші особистісні риси, які допомогли політику перетворитися на справжнього «лідера нової буржуазії»: «Це людина дії, вольовий і енергійний чоловік, котрий доводив справи до логічного завершення, швидко орієнтувався у ситуації та без докорів сумління вибирав різноманітні засоби для досягнення власної мети. Він мав неабиякий розум, твердий, схильний до деспотизму характер та буйний нор»².

М. А. Бірман вказує також цілі, які ставив перед собою уряд «стамболовістів». Серед них – консолідація і модернізація буржуазної держави, розвиток виробничих відносин. Всі зазначені прагнення ка-

¹ Краткая история Болгарии: С древнейших времён до наших дней / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.

² Там само. С. 259.

бінету міністрів з поступовим їх впровадженням у життя сприяли зміцненню самостійності князівства та відповідали національним інтересам Болгарії¹.

Негативним проявом режиму вчений вважає авторитарний стиль управління прем'єра, який супроводжувався «...зловживаннями владою та послідовним терором проти опозиції, обмеженням свобод, насиллям і фальсифікаціями під час виборів, арештами, допитами й побиттями, сфабрикованими судовими процесами і вбивствами»². Без подібних диктаторських методів, продовжує дослідник, неможливим було б здійснення непопулярного серед народу зовнішньополітичного курсу, спрямованого на зближення з Австро-Угорщиною і Великою Британією та конфронтацію з Росією, а також інших заходів (зростання податків, сприяння збагаченню буржуазії та ін.), що викликало невдоволення широких верств населення країни.

Явища, які мали місце у період диктатури С. Стамболова, стверджує М. А. Бірман, не зникли безслідно. Вони закріпилися у політичній культурі болгарського суспільства. З часів правління «стамболовістів» укорінилася тенденція крайньої нетерпимості до опонентів, почастішали випадки зловживання владою, фізичного знищення противників. Жертвою подібної практики став сам С. Стамболов, який влітку 1895 р. помер на лікарняному ліжку після жорстокого нападу вбивці³.

Ще однією роботою епохи «перебудови» в СРСР, де знайшла відображення зазначена тема, є стаття, присвячена розбудові болгарської держави та формуванню політичної системи князівства⁴. В ній вчені М. А. Бірман і Т. Ф. Маковецька характеризують С. Стамболова як лідера «русофобського» табору, високопосадовця, котрий відстоював інтереси торговельної і промислової буржуазії, а також прозахідної інтелігенції.

Аналізуючи політичний режим у Болгарії часів прем'єрства С. Стамболова, дослідники підкреслюють суттєве обмеження урядом ролі парламенту – Звичайних народних зборів (ЗНЗ), які втратили

¹ Там само.

² Там само. С. 260.

³ Там само. С. 261.

⁴ Бірман М. А., Маковецкая Т. Ф. К вопросу о некоторых тенденциях становления и развития болгарского буржуазного государства // Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. Москва: Наука, 1991. С. 288–330.

свою компетентність та перетворилися на придаток виконавчої гілки. Це був шлях до концентрації влади навколо кабінету міністрів¹.

Програма «стамболовістів», продовжують М. А. Бірман і Т. Ф. Маковецька, зводилася до трьох основних принципів: захисту національних інтересів країни, недоторканості корони і Тирновської конституції. Проте, незважаючи на декларацію С. Стамболовим своєї вірності принципам основного закону, він розпочав діяльність з наступу на демократичні права і свободи громадян. На думку вчених, прийняті у 1887 р. нормативні акти про викорінення розбійництва та про пресу дали можливість виконавчому органу стримувати будь-які прояви непокори проти монарха і самого кабінету міністрів та встановити жорстку цензуру. Розбудові авторитарного політичного режиму сприяло також і облаштування системи влади на місцях. Надання окружним і околійним* начальникам широких повноважень, зазначають історики, стирало грань між управлінням і самоврядуванням у провінції. Робота виборних общинних рад регламентувалася урядом². Автори не обійшли увагою і роль НІП у функціонуванні механізму влади: «Стамболов шукав собі підтримку серед широких кіл „русофобів“, що залишало на задньому плані провладну політичну силу»³. Взагалі, на думку дослідників, роль партій у політичній системі держави протягом другої половини 1880-х – першої половини 1890-х років поступово зводилася нанівець.

Зовнішній курс уряду С. Стамболова не знайшов однозначної оцінки з боку М. А. Бірмана і Т. Ф. Маковецької. Дослідники вказують на успіхи болгарського уряду в подоланні міжнародної ізоляції та деяких зрушеннях у вирішенні на свою користь македонського питання. Державі вдалося стати партнером Великої Британії, Німеччини, Австро-Угорщини, Італії, Франції, Швейцарії і Бельгії, що було важливо

¹ Там само. С. 309.

* Від назви адміністративно-територіальної одиниці – околія. Відповідно до статті 3 Тирновської конституції територія країни поділялася на округи, околії і общини. «Закон про адміністративний розподіл Князівства», прийнятий 10 травня 1880 р. II ЗНЗ, передбачав створення 21 округу і 58 околій. Визначення кількості та меж общин покладалося на Раду міністрів.

² Бірман М. А., Маковецкая Т. Ф. К вопросу о некоторых тенденциях становления и развития болгарского буржуазного государства // Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. Москва: Наука, 1991. С. 309.

³ Там само. С. 305.

для зростання престижу країни. Крім того, за підтримки Лондона, Відня і Рима, Софія домоглася від Порти розширення прав Екзархату в Македонії і Фракії та у такий спосіб забезпечувала збереження болгарської національної ідентичності населення вказаних територій¹. А от часті звернення уряду «стамболовістів» за фінансовою допомогою до західноєвропейських країн не схвалюються М. А. Бірманом і Т. Ф. Маковецькою. Такі кроки, на думку авторів, втягували князівство у фінансову боргову кабалу до англійського, німецького, французького і австрійського капіталу. Численні позики, що їх отримував кабінет міністрів від європейських банків, ставили Болгарію у безвихідь та залежність на міжнародній арені. При цьому економічний потенціал країни залишався на низькому рівні.

Політика голови Ради міністрів у сфері економіки зазнала найбільшої критики М. А. Бірманом і Т. Ф. Маковецькою. «Правління „стамболовістів“, – акцентують увагу автори, – хронологічно співпало з процесом первинного накопичення капіталу в Болгарії, який відбувався за рахунок незаконних кредитних операцій і державних поставок, а також пограбування казни»².

Розглядаючи обставини відсторонення С. Стамболова від влади, дослідники підкреслюють, що відставка прем'єр-міністра стала результатом його програшу в протистоянні з князем Фердинандом. Внутрішньополітичну боротьбу, яка розгорнулася між головою уряду і монархом, московські історики пов'язують з тогочасною міжнародною ситуацією навколо Болгарії. Поступове зближення Великої Британії і Росії призвело до відмови Лондона підтримувати ненависного Санкт-Петербургу С. Стамболова та створило болгарському князю сприятливі умови для повалення особистого режиму прем'єр-міністра³. На думку М. А. Бірмана і Т. Ф. Маковецької, іншою причиною поразки, завданої Кобургом голові уряду, стала недалекоглядність останнього. Під час своєї каденції він особисто сприяв зростанню впливу глави держави, котрий згодом і усунув диктатора від влади. При цьому зміцнення позицій Фердинанда відбувалося за рахунок падіння популярності С. Стамболова, який застосовував авторитарні

¹ Там само. С. 307.

² Там само.

³ Там само. С. 313.

методи, котрі лише прискорювали втрату власного лідерства, що поступово відвертало від нього сподвижників і прибічників. Учорашні прихильники прем'єра, покидаючи його табір та поповнюючи ряди опозиції, всіляко демонстрували свою лояльність до монарха¹.

Робота М. А. Бірмана і Т. Ф. Маковецької є значним кроком вперед у вивченні періоду правління С. Стамболова в Болгарії. Окрім особливостей політичної системи країни 1887–1894 рр., вчені розглянули й питання, які раніше докладно не досліджувалися радянськими істориками, – наприклад, процес формування партій та інститутів влади, а також становлення місцевого самоврядування.

Розвиток радянської болгаристики у 1950-х – 1980-х роках відбувся завдяки тісним зв'язкам з вченими НРБ та, як наслідок, можливості розширити джерельну й історіографічну бази досліджень. У результаті майже невивчені до того часу питання діяльності С. Стамболова знайшли своє відображення на сторінках наукових робіт. Серед них – участь революціонера у Старозагорському і Квітневому повстаннях, його стосунки з представниками народницьких гуртків Росії, еволюція поглядів упродовж 1870-х – початку 1890-х років, розбудова системи державного управління країни, реалізація у сфері економіки і зовнішньої політики очолюваного ним кабінету міністрів. Однак деякі важливі аспекти вказаної теми залишилися поза увагою істориків – це роль С. Стамболова у процесі формування модерної нації, його соціальна політика, а також спроби уряду «стамболовістів» вирішити македонське питання на користь Болгарії. Подібні прогалини стали наслідком не лише пріоритетності для радянських науковців інших тем для дослідження, а й продовження домінування класового підходу при вивченні болгарського національного руху середини і другої половини 1870-х років та політичного і соціально-економічного розвитку васально залежного князівства, що перешкоджало вченим комплексно й ґрунтовно розглянути діяльність С. Стамболова, його бачення окремих проблем державної політики².

¹ Там само. С. 311.

² Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії у радянській історіографії середини 1980-х – початку 1990-х рр. // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2013. Вип. 49. С. 239.

«Представник радикально-буржуазного напрямку БРЦК», «русофоб», «натхненник антинародної політики», «провідник інтересів Австро-Угорщини і Німеччини на Балканах» – вказані визначення-штампи міцно закріпилися за С. Стамболовим та застосовувалися радянськими істориками для його характеристики протягом «брежнєвського застою». Подібна практика заважала вченим об'єктивно сприймати цю особистість. Ситуація почала змінюватися під час «перебудови». Послаблення контролю над історичною наукою з боку влади дало можливість дослідникам впроваджувати нові підходи та методологію. Однак цей процес не призвів до кардинальних змін в оцінках діяльності С. Стамболова як революціонера й державника. Ця тема так і залишилася серед неперіоритетних.

Після розпаду Радянського Союзу наприкінці 1991 р. в історичній науці Російської Федерації (РФ) відбулися суттєві зміни. Вчені поступово відмовилися від марксистської методології і класового підходу вивчення минулого. Суттєво змінилася й тематика досліджень. Історичне слов'янознавство у цьому відношенні не було винятком. Проблеми, котрі раніше не представляли наукового інтересу, почали вивчатися більш активно. Серед них – ідеї і практики С. Стамболова¹.

До того ж імперський наратив радянської історіографії знайшов своє продовження в РФ. Багато в чому це пояснюється зовнішньою політикою, яку реалізовувала офіційна Москва після 1991 р., та впливом влади в країні на основні напрями наукових пошуків істориків. Зазначені тенденції особливо помітно проявилися після 2000 р., тобто з початком президентства В. Путіна. За таких умов вивчення діяльності С. Стамболова, котрий, як відомо, протистояв втручанням Санкт-Петербурга у внутрішні справи Болгарії та докладав зусилля у розбудову національної державності, ставало заручником суспільно-політичної ситуації в РФ.

У значній мірі вищевказане позначилося на статті² заслуженого професора столичного університету імені М. В. Ломоносова Н. С. Кіняпіної. Авторка виділяє як позитивні, так і негативні наслідки пе-

¹ Миколенко Д. Образ Стефана Стамболова как государственного деятеля Болгарии в современной российской историографии // *Bulgarian Historical Review*. 2011. 3–4 issue. P. 176.

² Киняпина Н. С. Болгария в балканской политике России (1886–1896 гг.) // *Отечественная история*. 1992. № 2. С. 43–55.

ребування біля керма держави колишнього регента і прем'єр-міністра. Підкреслюючи стабілізацію внутрішньої ситуації в країні¹, вона наголошує на його диктаторських методах управління та розправах над інакомислячими².

Безумовною заслугою Н. С. Кіняпіної є той факт, що вона першою серед російських авторів звернула увагу на спробу С. Стамболова у 1891 р. через посередників розпочати переговори з відновлення дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом. Разом з тим вона не відмовилася від застарілого на той час оціночного підходу, характерного для радянських вчених. Так, підводячи підсумки правління першого «стамболовістського» кабінету, історик констатує факт колосальної залежності Софії від Порти і Заходу, а також зазначає, що всі намагання уряду вирішити на користь Болгарії македонську проблему, з її точки зору, лише створювали напруження на Балканах, адже, отримуючи від султана право на відкриття у Македонії болгарських шкіл і церков, кабінет міністрів провокував ускладнення відносин з Грецією і Сербією³. На жаль, заходи С. Стамболова Н. С. Кіняпіна оцінює не крізь призму національних інтересів Болгарії, що, безумовно, сприяло би більш об'єктивному розкриттю образу цієї історичної постаті. Вона намагається аналізувати політику голови уряду, застосовуючи морально-етичні критерії, а це не завжди виправдано при характеристиці ініціатив будь-якого державного діяча.

Вагомий внесок у дослідження вказаної теми зробив московський вчений-славист В. І. Косік. Його монографія⁴ – перша у російській історіографії робота, котра безпосередньо стосується періоду перебування при владі «стамболовістів» у 1886–1894 рр. Розкриваючи причини конфлікту між державами, вчений не перекладає провину за ускладнення двосторонніх взаємин виключно на С. Стамболова, а вказує і прорахунки місії Н. Каульбарса, звертаючи також увагу на недовірливе ставлення голови Регентської ради до російської імперської політики⁵. Як і Н. С. Кіняпіна, автор зупиняється на спробах С. Стамболо-

¹ Там само. С. 47.

² Там само. С. 49.

³ Там само.

⁴ Косик В. И. Время разрыва: Политика России в болгарском вопросе: 1886–1894 гг. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. 98 с.

⁵ Там само. С. 67.

ва започаткувати переговорний процес по відновленню дипломатичних зв'язків з Росією, пояснюючи ці прагнення необхідністю подолати міжнародну ізоляцію, в якій після 1886 р. опинилося князівство¹. Дослідник дає високу оцінку ініціативам «стамболовістського» уряду в розв'язанні македонської проблеми².

Інший аспект діяльності С. Стамболова розкрито у ще одній роботі³ В. І. Косіка. В ній увага акцентується на методах правління уряду НЛП, зокрема на неодноразових застосуваннях владою жорстких заходів по відношенню до опозиції⁴. Втім, подібні кроки С. Стамболова і його сподвижників історик виправдовує стремлінням зміцнити незалежність князівства шляхом запобігання іноземному втручання⁵. Автор називає прем'єр-міністра болгарським В. Гладстоном, підкреслюючи його палке бажання домогтися блага для своєї вітчизни. Патріотизм, доповнює В. І. Косік, був основною рисою характеру Стамболова-державника. Саме це дозволяє судити про нього як про національного героя Болгарії, залишаючи на задньому плані його схильність до авторитаризму⁶.

Чергову працю, опубліковану 2015 р., В. І. Косік знову присвятив роздумам з приводу сприйняття болгарами політики Росії в останній чверті ХІХ століття⁷. Цього разу дослідник не дає однозначно позитивну характеристику ініціативам С. Стамболова. Зокрема, він висловлює солідарність із твердженням відомого російського політика, історика і публіциста П. М. Мілюкова про те, що регент/прем'єр-міністр виявився заручником власного зовнішнього курсу, «поставивши самого себе у положення єдиної перепони на шляху до примирення» Санкт-Петербурга і Софії⁸, а також виражає сумніви з приводу ефек-

¹ Там само. С. 65.

² Там само. С. 49.

³ Косик В. И. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть ХІХ – начало ХХ вв.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 117–124.

⁴ Там само. С. 117.

⁵ Там само. С. 118.

⁶ Там само.

⁷ Косик В. И. Болгария и памятник Стефану Стамболову // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 252–257.

⁸ Там само. С. 256.

тивності застосування болгарським державником засобів «виховання» у населення, часто-густо «палицею», любові до свободи Болгарії¹.

2006 року краснодарський історик В. В. Бондарева захистила кандидатську дисертацію² з історії Болгарської православної церкви в 1878–1897 рр. Детально аналізуючи в одній зі статей³ з указаної тематики взаємини екзарха Йосифа I та прем'єр-міністра С. Стамболова, авторка піддає сумніву твердження тих дослідників, які називають відносини між главою духовної влади й керівником уряду недоброзичливими. Посилаючись на документи із російських архівів, В. В. Бондарева констатує, що між цими двома відповідальними особистостями існувала лише взаємна повага й навіть симпатія, а причина конфлікту полягала у принциповості обох при вирішенні питань щодо міжнародної орієнтації Болгарії та внутрішньодержавних справ⁴. На її думку, С. Стамболов намагався унеможливити участь Екзархату в політичному житті князівства, при цьому відводячи йому важливу роль у розв'язанні македонської проблеми. Згідно з планами голови уряду Болгарська православна церква мала стати інструментом реалізації ідеї іредентизму⁵. На противагу прем'єр-міністру Йосиф I вважав більш прийнятним для країни проросійський курс та прагнув зберегти представництво церковних ієрархів у законодавчому і виконавчому органах. Праці В. В. Бондаревої розширюють уявлення про індивідуальні риси характеру С. Стамболова, дають можливість розгледіти в ньому прагматичного політика, спроможного не лише рішуче реалізовувати власні принципи, а й з повагою ставитися до опонентів.

З розпадом Радянського Союзу російські вчені почали активніше брати на озброєння методологічні напрацювання західних науковців. Замість класового підходу істориками все частіше застосовувалася кон-

¹ Там само. С. 257.

² Бондарева В. В. Болгарский Экзархат в 1878–1897 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Краснодар, 2006. 25 с.

³ Бондарева В. В. Политическая деятельность экзарха Иосифа I в 1876–1900 гг. в Болгарии // Русская философия: «Православие в контексте мировой культуры»: Сборник материалов Международной научной конференции (Краснодар, КубГУ, 12–13 октября 2004 г.). Краснодар, 2005. С. 309–314.

⁴ Бондарева В. В. Болгарский Экзархат в 1878–1897 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Краснодар, 2006. С. 13.

⁵ Там само. С. 18.

цепція модернізації. Відома дослідниця Р. П. Грішина у низці робіт¹ розглянула процес розбудови в Болгарії європейської моделі політичної системи, враховуючи при цьому специфічні традиції, що залишилися в країні з часів османського панування. У своїй монографії авторка характеризує авторитарні методи реалізації влади С. Стамболова, називаючи їх «плідними у певних умовах»², підкреслює стрімкі й вагомі успіхи в економічній модернізації країни, досягнуті «стамболовістським» кабінетом міністрів завдяки жорсткому внутрішньому управлінню³, а також важливі соціальні зміни⁴. Р. П. Грішина також розглядає конфлікт між світською та духовною владою у Болгарії за часів прем'єрства С. Стамболова⁵. На її погляд, протиріччя між однодумцями голови уряду і церковними ієрархами виникли на основі прихильного ставлення до Санкт-Петербурга вищих кліриків, більшість з яких отримали освіту в Росії⁶. Характеризуючи кризовий період у російсько-болгарських відносинах⁷, професорка засуджує втручання великих держав у внутрішні справи суверенної балканської країни. «Зовнішня політика Російської імперії, – зазначає історик, – ставала на заваді консолідації і без того розколотого суспільства»⁸.

Крім того, Р. П. Грішина намагається у деталях відтворити образ С. Стамболова як державного діяча. Вона підкреслює його організаційський хист керівника, суворість та, іноді, жорстокість у момент прийняття кардинальних рішень. Будучи по натурі розумною і прозорливою людиною, пише авторка, він одним із перших усвідомив

¹ Грішина Р. П. Модернизация по-болгарски: диктует матрица (конец XIX – середина XX века) // Славяноведение. 2004. № 3. С. 33–46; Її ж. Конституционная монархия в Болгарии и её подданые // Человек на Балканах: Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 125–165; Її ж. Лики модернизации в Болгарии (бег трусой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. 256 с.

² Грішина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. С. 35.

³ Там само. С. 34.

⁴ Там само.

⁵ Грішина Р. П. Феномен Болгарской православной церкви (1870–1940 гг.) // Человек на Балканах: Социокультурные измерения модернизации на Балканах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. С. 221–254.

⁶ Там само. С. 227.

⁷ Грішина Р. П. Политика России на Балканах во второй половине XIX – начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2008. Т. 2. С. 161–166.

⁸ Грішина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. С. 38.

необхідність «...досягнення внутрішньої стабілізації, формування у населення державницьких почуттів»¹.

Тему взаємовідносин С. Стамболова і представників вищого духовенства БПЦ у своїй статті продовжує історик-болгарист О. А. Дубовік². Розглядаючи перебіг конфлікту між світською владою і Екзархатом, вона розкриває методи, що їх застосовував прем'єр-міністр для підпорядкування ієрархів своїй волі з метою досягнення кінцевого результату – погрози, шантаж, особисті зв'язки у Константинополі з чиновниками турецької адміністрації, яких він налаштовував проти залежного від них за положенням екзарха з його церковним оточенням у тамтешній резиденції. При цьому авторка переконана, що голова уряду керувався виключно національними інтересами Болгарії, намагаючись завжди захищати їх у міру своїх сил і можливостей³. Даючи оцінку восьмирічному правлінню С. Стамболова у контексті його взаємовідносин з Болгарським екзархатом, О. А. Дубовік зазначає, що упродовж правління кабінету НІП православ'я крок за кроком відступало на другий план у забезпеченні консолідації нації, що стало, на думку дослідниці, природним і закономірним в умовах реалізації світської моделі розвитку болгарського суспільства, а також модернізації державного управління⁴.

У своїй наступній роботі О. А. Дубовік⁵ торкнулася іншого аспекту діяльності колишнього регента і прем'єр-міністра країни – відносин Софії і Стамбула у 1886–1894 рр. Дослідниця розглянула причини відродження ідеї щодо створення дуалістичної турецько-болгарської імперії, вказала як позитивні сторони тісної співпраці між двома державами, так і небезпеки, котрі виникали у зв'язку з їхнім зближенням⁶.

Таким чином, вслід за розпадом СРСР у російській історіографії відбулися трансформації методологічного підходу до вивчення політичної діяльності С. Стамболова. Якщо в радянський період її найчастіше

¹ Там само. С. 39.

² Дубовік О. А. Стефан Стамболов и болгарская церковь // Историки-слависты МГУ: Славянский мир: в поисках идентичности. Москва, 2011. Кн. 8. С. 314–332.

³ Там само. С. 332.

⁴ Там само.

⁵ Дубовік О. А. Отношение Стефана Стамболова к турецко-болгарскому сближению // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 212–224.

⁶ Там само. С. 122.

розглядали крізь призму класової боротьби у Болгарії, а також суперництва Російської імперії з Австро-Угорщиною і Німеччиною на Балканах, то після 1991 р. вона аналізувалася вже у рамках розбудови національної держави, модернізації економіки і політичної системи країни. Це пояснює кардинальні відмінності основних рис характеру С. Стамболова як державного діяча, представлених в радянській у ХХ ст. та у російській наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. історіографії. Крім того з припиненням існування СРСР більшість дослідників, котрі вивчали зазначену тему, почали демонструвати незалежність від впливу офіційної політики Кремля й нав'язливих імперських штампів, що сталося завдяки поступовому утворенню ліберального середовища в Інституті слов'янознавства Російської академії наук та університетах РФ.

Так, у роботах В. В. Бондарєвої, Р. П. Грішиної і О. А. Дубовік колишній регент/прем'єр-міністр С. Стамболов – талановитий політик з притаманними йому такими важливими для державного діяча рисами, як прагматизм, прозорливість, рішучість, сила волі та обачність. Неоднозначну оцінку науковців отримала його схильність до авторитарних методів управління. З одного боку, як відмічає Р. П. Грішина, це дозволило за відносно короткий проміжок часу домогтися колосальних успіхів у модернізації економіки та розбудові світської держави європейського зразка, з іншого – розкололо болгарське суспільство.

Суперечливими є і судження істориків стосовно зовнішньополітичної діяльності С. Стамболова, а також його міжнародної орієнтації. Зокрема, Н. С. Кіняпіна вважає, що вони визначалися егоїстичними прагненнями прем'єр-міністра будь-яким способом утримати владу. В. І. Косік же наполягає на іншій точці зору: головний лейтмотив «стамболовістської» зовнішньої політики – державні інтереси. У переважній більшості робіт російських вчених остання думка домінує. В них С. Стамболов постає патріотом. При цьому дослідники справедливо розглядають особистість цього політика у контексті часу, в якому він жив. Період другої половини ХІХ ст. – це епоха націй і націоналізму, розбудови незалежності держав Південно-Східної Європи, їх самоствердження на міжнародній арені, і С. Стамболов як лідер країни, безсумнівно, відповідав вимогам і викликам століття.

В українській історичній науці після розпаду Радянського Союзу теж відбулися суттєві зміни, пов'язані з початком застосування вче-

ними нових методологічних прийомів, а також вивченням тем, котрі раніше не досліджувалися. Київський історик Ю. В. Швецов у рамках роботи над кандидатською дисертацією опублікував статтю¹, в якій розкриває відносини між кабінетом С. Стамболова і Екзархатом. Автор вважає, що голові уряду вдалося приборкати непокірних священнослужителів та змусити їх визнати Фердинанда князем Болгарії за допомогою політики «батого і пряника» – прем'єр-міністр застосовував утиски і репресії й водночас забезпечував церкву щедрими державними субсидіями².

На початку ХХІ ст. свою наукову діяльність продовжив львівський дослідник В. П. Чорній. У першій в українській історіографії узагальнюючій праці³, присвяченій історії Болгарії, він представляє С. Стамболова у кількох іпостасях. Насамперед, членом Ліберальної партії країни, одним з лідерів її лівого крила, представники якого були непримиримими противниками консерваторів. Втім, швидко набувши політичного досвіду, він перейшов на помірковані позиції⁴. Очоливши спочатку Регентську раду, а згодом уряд, прем'єр-міністр почав відстоювати інтереси так званої «нової» буржуазії, тобто торговельно-промислових кіл, пов'язаних із західними ринками, котрі за всяку ціну намагалися переорієнтувати князівство на Велику Британію і Австро-Угорщину⁵.

Вказуючи на суперечливість образу С. Стамболова, автор підкреслює наступне: з одного боку, колишній голова Ради міністрів дбав про національну економіку і культуру, сприяв розвитку промисловості й торгівлі, реалізуючи політику протекціонізму; з іншого, необмежений правитель порушував гарантовані конституцією права і свободи громадян, витрачаючи величезні кошти на утримання правоохоронних органів, за допомогою яких встановив поліцейсько-терористичний авторитарний режим. Розкриваючи риси характеру політика, В. П. Чорній зазначає: «Нестримне прагнення до влади й особисте честолобство у нього поєднувалися з високими патріотичними

¹ Швецов Ю. В. Деякі аспекти взаємовідносин православної церкви і держави в Болгарії (1878–1914 рр.) // Питання нової та новітньої історії. К., 1993. Вип. 39. С. 79–84.

² Там само. С. 83.

³ Чорній В. П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. 403 с.

⁴ Там само. С. 208.

⁵ Там само. С. 206.

почуттями – він хотів бачити свою батьківщину сильною та незалежною і зробив для цього чимало»¹.

Для аналізу внутрішньополітичних заходів С. Стамболова науковець зі Львова застосовує елементи марксистської методології, але водночас відмовляється від традиційної для радянської історіографії негативної оцінки «русофобської» налаштованості болгарського регента і прем'єр-міністра. Його діяльність характеризується з урахуванням факторів розбудови національної держави, зміцнення її самостійності й авторитету на міжнародній арені. Зрештою можна констатувати подібність висновків щодо наслідків політики С. Стамболова для розвитку Болгарії, до яких майже одночасно приходять українські й дехто із російських вчених.

Упродовж 2006–2008 рр. нами було опубліковано декілька робіт², що стосуються дослідження історії партійно-політичної системи Болгарії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Серед низки питань, порушених у цих працях, вивчається діяльність наступників С. Стамболова – представників НЛП, котрі, як відомо, у 1899 і 1903–1908 рр. входили до складу відповідно коаліційного та самостійних виконавчих органів країни. Зовнішня і внутрішня політика кабінетів Д. Грекова, Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева, а також боротьба «стамболовістів»

¹ Цит. за: Чорний В. П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. С. 210.

² Миколенко Д. В. Лібералізм як ідеологія правоцентристських партій Болгарії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. Вип. 9. С. 156–168; Його ж. Специфіка ліберальних та консервативних партій Болгарії на зламі ХІХ і ХХ століть // Вісник Харківського національного університету. Харків, 2006. № 761. С. 138–147; Його ж. Мемуари Стояна Данева як джерело вивчення діяльності Прогресивно-ліберальної партії Болгарії // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2007. Т. 1. С. 149–156; Його ж. Про доцільність застосування термінів «русофіли» та «русофоби» при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації правоцентристських партій Болгарії кінця ХІХ – початку ХХ ст. // Вісник Харківського національного університету. Харків, 2007. № 762. С. 165–175; Його ж. Правоцентристська опозиція у боротьбі за владу (1903–1908 рр.): реалії болгарського внутрішньополітичного життя // Одеська болгаристика: Науковий щорічник. Одеса, 2007–2008. № 5–6. С. 48–56; Його ж. Диференціація ліберальних і консервативних партій Болгарії на межі ХІХ–ХХ століть: спроба кластерного аналізу // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2008. Т. 2. С. 179–187; Його ж. Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. 148 с.; Його ж. Обявяване на независимостта през 1908 г. през погледа на дясноцентристките партии в България // Списание на Българската академия на науките. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2008. № 4. С. 3–7.

за владу в статусі опозиційної сили знайшли широке відображення у статтях і монографії.

Побіжні згадки про діяльність колишнього голови Регентської ради і уряду мають місце в роботах інших українських істориків. Наприклад, харківські дослідниці М. В. Тортіка (Лобанова) і М. Л. Крютченко, розглядаючи відповідно процес становлення болгарської соціал-демократії та функціонування Прогресивно-ліберальної «цанковистської» партії в умовах стамболовського режиму, дають оцінку деяким наслідкам правління тогочасного кабінету міністрів. М. В. Тортіка (Лобанова) у монографії¹ зазначає, що жорсткі умови авторитарної диктатури 1887–1894 рр. сприяли консолідації різних лівих угруповань та утворенню об'єднаної Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (БРСДП)².

Для характеристики партійної системи, що існувала у Болгарії за часів прем'єрства С. Стамболова, М. Л. Крютченко застосовує у статті³ диференціацію, яка до цього активно використовувалася болгарськими і радянськими вченими. Розділення нею антагоністично налаштованих по відношенню до влади партій і угруповань на легальну й нелегальну опозицію викликає сумніви, адже у період правління першого уряду «стамболовістів» діяльність жодної з політичних сил не заборонялася, до того ж в країні не ухвалювалися спеціальні закони, котрі обмежували б функціонування будь-якої з них. Дійсно, влада вдавалася до переслідування проросійськи орієнтованих осіб, без яких окремі угруповання тимчасово припинили свою діяльність, проте і «цанковісти», і «з'єдністи»*, і «каравелісти» у 1887–1894 рр. мали можливість делегувати своїх представників у парламент, а також брати участь у суспільному житті країни.

¹ Тортіка (Лобанова) М. В. Между молотом европейской модернизации и наковальной евразийских империй: миражи центризма в социал-демократической практике Болгарии и России (конец XIX – начало XX ст.). Харьков: ХГАК, 2015. 794 с.

² Там само. С. 139.

³ Крютченко М. Л. Либеральная «цанковистская» партия в условиях стамболовистского режима 1887–1894 гг.: основные направления деятельности // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2013. Т. 6. С. 282–287.

* Інша назва членів Народної (консервативної) партії Східної Румелії, яку вони отримали 1884 р. за свою активну позицію під час вирішення національного питання автономної області – об'єднання Південної і Північної Болгарії.

Київська дослідниця О. О. Мелиш у процесі вивчення заходів болгарської дипломатії наприкінці XIX – на початку XX ст. по розв’язанню македонської проблеми торкається зовнішньої політики уряду С. Стамболова. У своїй роботі¹ авторка звертає увагу на сталу позицію його курсу при вирішенні національного питання – послідовне відхилення пропозицій Сербії і Греції стосовно розподілу європейських вілаєтів Порти на сфери впливу, проте, на жаль, вона не конкретизує наслідки ініціатив «стамболовістського» кабінету міністрів.

Свідченням зростання інтересу українських вчених до діяльності колишнього голови Регентської ради і уряду є симпозіум «Стефан Стамболов та його епоха», організований 1 березня 2014 р. Центром болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з нагоди 160-річчя від дня народження видатного державного діяча Болгарії. Матеріали цього форуму, в тому числі чергові роботи харківських дослідників Д. В. Миколенка і М. В. Тортики², були опубліковані у восьмому томі «Дриновського збірника». Згідно із концептуальним задумом організаторів наукової конференції, С. Стамболов є однією з тих історичних постатей, котрі визначили долю своєї країни на багато років уперед.

Загалом в Україні, яка з 1991 р. знаходиться у процесі розбудови власної національної державності та де відбувається становлення політичної системи, сюжети з історії Болгарії, котра упродовж останньої третини XIX ст. проходила аналогічні стадії розвитку, представляють собою значну суспільну актуальність. Однак наразі зазначена проблематика не є провідною серед безлічі напрямів наукових пошуків. І це при тому, що в нашій країні на сьогодні склалися сприятливі умови для об’єктивного і неупередженого вивчення такого суперечливого питання, як діяльність С. Стамболова, адже, на відміну від російських

¹ Мелиш О. А. Болгарская дипломатия на пути решения «македонского вопроса» в конце XIX – начале XX вв. // *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*. Vienna, 2014. № 7–8. Р. 35–39.

² Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у партійній системі Болгарії (1895–1920) // *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 243–251; Тортика М. В. Левый центризм в Болгарии: истоки и условия формирования // *Дриновський збірник: Дриновски сборник*. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 263–273.

колег, над вітчизняними вченими не тяжіє тягар офіційної державної політики, пов'язаної зі спробами реанімувати імперське минуле.

У російській, радянській та українській історіографії тема реалізації ідей і практик однією з найбільш значимих постатей болгарського державотворення знайшла широке відображення. Проте далеко не всі її аспекти на сьогодні досліджено ґрунтовно, що залишає вільний простір для поповнення власних доробків сучасних вчених. Серед таких актуальних для науки питань – стамболівська спадщина, яка продовжувала визначати розвиток Болгарії і після смерті державного діяча.

§ 3. Історики інших країн про С. Стамболова та його політичну спадщину

В країнах Західної Європи, так само як і в Росії, першість у написанні робіт, присвячених біографії С. Стамболова, належить журналістам і публіцистам. Зокрема один із них – британець А. Біман – в опублікованій 1896 р. книзі¹ докладно розкриває діяльність політика, починаючи з його участі у національно-визвольній боротьбі проти османської влади та закінчуючи трагічною смертю. Автор особисто знав болгарського регента/прем'єр-міністра й неодноразово спілкувався з ним. Явно симпатизуючи державнику, він звертає увагу читачів на його заходи, спрямовані на розвиток економіки країни та відстоювання незалежності князівства перед зовнішнім світом. Визнаючи жорсткі авторитарні методи управління С. Стамболова, А. Біман виправдовує їх тим, що голові уряду доводилося мати справу з населенням, для якого був характерний низький рівень політичної культури. Поразку, котра завершилася протистоянням з князем Фердинандом, журналіст пояснює молодим віком і недосвідченістю прем'єр-міністра. Насамкінець А. Біман зазначає: «Вся Європа визнала великі заслуги С. Стамболова перед Болгарією... Він стоїть на такому високому п'єдесталі, що жоден його противник не в змозі дотягнутися навіть до ноги цього політика»².

¹ Біман А. Х. Стамболов: Биография [Фототипно издание по изданието от 1896 г.]. София: Наука и изкуство, 1990. 220 с.

² Там само. С. 211.

Також позитивну оцінку заходам державного діяча дає і Р. фон Мах – колишній німецький офіцер, який після завершення служби перекваліфікувався на журналіста. В основу надрукованої 1929 р. роботи¹, котра 1992 р. стала однією зі складових збірника «Стефан Стамболов у спогадах сучасників»², покладено особисті спогади автора, а також його інтерв'ю зі С. Стамболовим. Р. фон Мах переконує в тому, що голова Регентської ради боровся проти російської експансії на Балканах, захищаючи Болгарію від якої б там не було зовнішньої загрози. С. Стамболова у жодному разі не варто вважати втілювачем у життя прагнень Австро-Угорщини у Південно-Східній Європі, адже він був виразником національних устремлінь та діяв у інтересах власної держави³, стверджує журналіст.

У порівнянні з творами публіцистів, працям професійних істориків притаманні більш ґрунтовні й виважені судження щодо особи С. Стамболова та його діяльності. В опублікованому впродовж 1897–1901 рр. у Франції за редакцією професорів Е. Лавісса і А. Рамбо дванадцятитомнику «Всесвітня історія з IV століття до нашого часу», перші вісім томів якого російською дореформеною мовою було видано під тією ж назвою у 1897–1903 рр., а останні чотири надруковано в 1905–1907 рр. об'ємом у вісім томів під заголовком «Історія XIX століття», мова про С. Стамболова йде у передостанньому сьомому томі⁴. Дослідники зазначають: «Обдарований ясным, живим разумом і видатними здібностями, він чудово розумів потреби своєї батьківщини та необхідність створити умови, при яких наполовину варварський, неосвічений і відсталый народ, котрий нещодавно утворив державу, що перебувала у стані найбільшої анархії, міг би перетворитися на згуртовану, здатну до подальшого розвитку націю»⁵. Владний від природи, доповнюють історики, С. Стамболов під тиском обставин став деспотом: насильно повів свій народ важким, але плідним шляхом прогресу. Його головною честолюбною мрією було досягнення повної незалежності Бол-

¹ Мах Р. Из българските бурни времена: Спомени от 1879–1918 г. София: Независимост, 1929. 221 с.

² Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. 383 с.

³ Там само. С. 340.

⁴ История XIX века: Конец века: 1870–1900 / Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. Москва: Соцэкгиз, 1939. Т. 7. Ч. 1. 639 с.

⁵ Там само. С. 465.

гарії, реалізація гасла «Болгарія для болгар», звільнення країни як від російської опіки, так і від верховенства Порти¹.

Отже, на відміну від російської, для західноєвропейської гуманітаристики наприкінці XIX – на початку XX ст. були характерні прямо протилежні погляди на діяльність С. Стамболова. Зовнішня політика й державотворчі ініціативи уряду НІП знаходили схвальні відгуки з боку британських, французьких і німецьких публіцистів, журналістів та істориків. Така тенденція зберігалася й надалі.

На початку минулого століття завдяки працям італійських соціологів Р. Міхельса, Г. Моски і В. Парето відбувалося становлення теорії еліт*, котра набула поширення в західній історичній науці. Її вплив відчувається і в роботі британського вченого С. Блека, який вивчав історію Болгарії. У своїй монографії² автор підкреслює роль молодого істеблішменту балканської країни у визначенні напрямів зовнішнього і внутрішнього курсу князівства. Дослідник розкриває діяльність С. Стамболова – представника інтересів болгарської прозахідної еліти, схвалюючи введення ним на княжий престол Фердинанда із династії Саксен-Кобург-Гота, а також наголошуючи на важливості цього кроку для розширення міжнародних зав'язків Софії наприкінці XIX та на початку XX ст.

Після Другої світової війни у західній історіографії позначилися суттєві зміни. На тлі помітної демократизації гуманітарних наук вчені все частіше інтерпретували минуле з позиції пригноблених соціальних прошарків того чи іншого суспільства, критикуючи державну політику, що відповідала інтересам еліт. Проте в роботах 1950-х – 1970-х років, присвячених вивченню ідей і практик С. Стамболова, вказана тенденція не простежується. У небагатьох працях, де згадується регент/прем'єр-міністр, він характеризується як патріот, котрий стояв на сторожі національних інтересів. Наприклад, у монографії американських істориків Чарльза і Барбари Єлавичей³ колишнього голову

¹ Там само.

* Світоглядна й філософська концепція про роль і значення окремої групи людей – невеликої, тісно згуртованої частини суспільства (еліти), її вплив на різні сфери економіки чи політики.

² Black C. The establishment of constitutional government in Bulgaria. Princeton: Princeton University Press, 1943. 344 p.

³ Jelavich C., Jelavich B. The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920. Seattle: University of Washington press, 1977. 374 p.

Регентської ради/уряду представлено «стійким лідером», який зумів захистити право Болгарії на власну державність, встановив дипломатичні відносини з країнами Західної Європи, а також зміцнив позиції Софії у Македонії¹.

В окремій роботі² Ч. Єлавич розглянув болгарсько-російські взаємини за часів прем'єрства С. Стамболова. Науковець дає визначення міжнародному курсу Санкт-Петербурга на Балканах як імперському та при цьому вказує на низку прорахунків царського уряду, що й стало причинами розриву взаємозв'язків із Софією. Прагнення молодшої болгарської еліти захистити державність від зовнішньої загрози знаходять цілковите розуміння і підтримку з боку автора.

Суттєвий вплив на історичну науку мало поширення в країнах Заходу неоконсерватизму – сучасної політичної течії, яка наприкінці 1970-х – на початку 1980-х років почала визначати урядову політику, в тому числі й у сфері гуманітарних наук, та політичний курс Великої Британії, США, Федеративної Республіки Німеччини. Як відомо, ця ідеологія передбачала використання минулого для патріотичного виховання й забезпечення національної гордості громадян. Вказані тенденції ще більше зміцнили характерну для західної літератури традицію зображувати С. Стамболова патріотом і видатним лідером нації. Зокрема, британський вчений Р. Кремптон одну зі статей³ присвятив вивченню політичних процесів, які відбувалися в Болгарії упродовж 1888–1892 рр. та відображалися на шпальтах авторитетного лондонського періодичного видання «The Times». Він стверджує про у цілому доброзичливе ставлення журналістів впливової газети до ініціатив прем'єр-міністра, котрий намагався переорієнтувати Софію на держави Західної Європи. У наступній роботі⁴ Р. Кремптон підкреслює велике значення спрямованого на Лондон і Відень зовнішнього курсу князівства, адже це пришвидшило темпи модернізації країни. Автор також звертає увагу на вкрай важливу передумову встановлення осо-

¹ Там само. С. 167–168.

² Jelavich C. Russo-Bulgarian Relations, 1892–1896: With Particular Reference to the Problem of the Bulgarian Succession // The Journal of Modern History. Chicago, 1952. Vol. 24. № 4, December. P. 341–351.

³ Крамптън Р. «Таймс» и консолидация на режима на Ст. Стамболов (1888–1892) // България в света от древността до наши дни. София, 1979. Т. 2. С. 34–49.

⁴ Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule // Българската държава през вековете. София, 1982. Т. 1. С. 491–501.

бистого режиму монарха у Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. Князь/цар Фердинанд зумів забезпечити собі широкі повноваження завдяки надійній підтримці з боку збройних сил. Історик пов'язує витоки процесу формування авторитаризму з періодом прем'єрства С. Стамболова, коли носієм політичної влади виступав голова уряду, а Військове міністерство було саме його опорою, проте згодом відіграло ключову роль у відстороненні кабінету «стамболовістів» від управління державою¹.

Стислу характеристику зовнішнього курсу С. Стамболова надає німецький вчений турецького походження Ф. Аданір², визначаючи його як османофільський. На доказ свого твердження дослідник наводить ідею болгарського державника передати княжу корону султану Османської імперії. Автор наголошує на успіхах С. Стамболова і його сподвижників у спробах вирішити на користь Софії македонське питання, що стало можливим завдяки підтримці добросусідських взаємин з Портою³. Звертають на себе увагу штампи, очевидно запозичені Ф. Аданіром з тогочасної болгарської історіографії. Наприклад, автор повторює поширену серед істориків НРБ думку про непопулярність серед населення князівства «русофобської» НЛП, що начебто й визначило втрату влади кабінетом «стамболовістів»⁴.

Втім сплеск неоконсерватизму в 1980-х роках суттєво не змінив основні тренди у розвитку західної історіографії. Демократизм та розмаїття концепцій і методологічних прийомів залишалися притаманними гуманітарним наукам. Так, упродовж другої половини минулого століття широкого розповсюдження набула теорія модернізації, яка протягом свого укорінення пережила низку доповнень і змін. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років завдяки працям французького соціолога А. Турена і його американсько-ізраїльського колеги Ш. Ейзенштадта більшість вчених визнали можливість запровадження національних проектів модернізації на основі накопичення передового технологічного і соціального досвіду в гармонійному поєднанні з традиційними цінностями незахідних суспільств. Саме ці новації знайшли відображення у методології досліджень американських істориків Г. Стоукса

¹ Там само. С. 498.

² Аданър Ф. Македонският въпрос. София: Amicitia Publishing House, 2002. 270 с.

³ Там само. С. 118.

⁴ Там само. С. 123.

і Д. Перрі. У своїх роботах¹ вони не ставлять під сумнів той факт, що Польща, Угорщина, Чехія, Сербія і Болгарія у своєму розвитку проходили ті ж самі етапи, котрі раніше пережили країни Північно-Західної частини Старого Світу. При цьому вчені зосереджуються на вивченні особливостей процесів трансформації у кожній окремо взятій державі. Науковці взялися досліджувати як ендогенні, так і екзогенні фактори, що визначали особливості функціонування політичних систем країн Центральної і Південно-Східної Європи. Проте, незважаючи на схожість методологічних прийомів обох авторів, вони абсолютно по-різному інтерпретують діяльність С. Стамболова.

За часів правління уряду «стамболовістів», зазначає Г. Стоукс, у Болгарії укорінилася відома під назвою «партизанство» практика, яка включала в себе чиновницьке хабарництво і підтасовку на виборах лояльними до влади посадовими особами. Прем'єр-міністр, формуючи високоцентралізований та бюрократизований державний механізм, увесь матеріальний тягар для його розбудови і подальшого функціонування переклав на селян, котрі змушені були сплачувати значно вищі податки у порівнянні з іншими категоріями населення країни².

На відміну від Г. Стоукса, Д. Перрі більше уваги приділяє заходам, спрямованим С. Стамболовим на стабілізацію економіки та гарантування відносної внутрішньої і зовнішньої безпеки князівства. Розбудовуючи авторитарний режим, болгарський прем'єр-міністр витрачав величезні кошти на утримання поліцейського апарату і війська, констатує вчений. Заради зміцнення незалежності країни голова уряду змушений був обмежити демократичні права і свободи, гарантовані громадянам Тирновською конституцією. Проте всі негативні прояви правління С. Стамболова, переконаний Д. Перрі, ніщо у порівнянні з його заслугами перед батьківщиною. Прискорені процеси модернізації Болгарії,

¹ Stokes G. The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. Berkeley: University of California Press, 1989. P. 210–251; Perry D. Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895. Durham: Duke University Press, 1993. 279 p.

² Stokes G. The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. Berkeley: University of California Press, 1989. P. 245.

забезпечені політиком, поклали початок перетворенню цієї країни із периферії Старого Світу на державу європейського зразка¹.

Діяльність колишнього регента/прем'єр-міністра знайшла відображення і в загальних працях² британця С. Еванса, канадця грецького походження Л. Ставріаноса, вже згадуваного нами Р. Кремптона та американського вченого Ф. Чарі. В своїх роботах автори стисло розкривають основні факти, пов'язані з внутрішнім і зовнішнім курсом С. Стамболова на чолі Регентської ради й уряду, акцентують увагу на його методах реалізації влади, підкреслюють авторитарний характер режиму, що існував упродовж 1886–1894 рр. У книгах не міститься розгорнутий аналіз соціально-економічних і політичних процесів, які відбувалися у Болгарії за часів правління першого кабінету «стамболовістів», проте зміст кожної з них насичений фактичним матеріалом, а також створює загальне уявлення про історію балканської країни в останній чверті позаминулого та у перших двадцяти роках попереднього століття.

Окремий інтерес у контексті досліджуваної теми представляють для нас роботи авторів із країн Південно-Східної Європи. Це пояснюється тим, що сусідні з Болгарією Греція, Сербія, Румунія і Чорногорія наприкінці XIX й на початку XX ст. пройшли аналогічні стадії національного будівництва та державотворчих процесів, а історія кожної із них до того ж тісно переплітається одна з одною. Звичайно ж більшість із цих праць виходять за рамки відповідних інтерпретацій минулого вказаних балканських країн, що часто-густо демонструє прямо протилежний погляд на одні й ті ж історичні процеси. Цю особливість необхідно враховувати при вивченні зазначеної літератури.

Серед численних робіт югославських авторів для нас цікаві ті, в яких розкриття міжнародних відносин на Балканах та боротьби Белграда, Афін і Софії за домінування у Македонії охоплює часи правління С. Стамболова. В книгах сербських істориків С. Терзича

¹ Perry D. Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895. Durham: Duke University Press, 1993. P. 254.

² Evans S. A Short History of Bulgaria. London: Lawrence and Wishart LTD, 1960. 254 p.; Stavrianos L. The Balkans: 1815–1914. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963. 135 p.; Кремптън Р. Кратка история на България. София: Отворено общество, 1994. 368 с.; Chary F. The History of Bulgaria (The Greenwood Histories of the Modern Nations). Santa Barbara: ABC-CLIO, 2011. 211 p.

і В. Казимировича¹ регент/прем'єр-міністр князівства однозначно – керівник болгарської пропаганди, котра заважала формуванню македонської національної ідентичності. У грецькій історіографії, особливо у тих дослідженнях, які також торкаються періоду регентства і прем'єрства С. Стамболова, на кшталт книги спеціаліста у македонському питанні, політичного аналітика Е. Кофоса², простежується прагнення забезпечити обґрунтування права Афін на території, що на них упродовж 1886–1894 рр. претендувала і Софія. Тогочасний болгарський державний діяч, як ворог реалізації «Мегалі ідея»*, просто не міг бути позитивним героєм.

Турецькі дослідники у період «холодної війни» розробили власну версію діяльності С. Стамболова. Зокрема, відомий історик, лінгвіст і лексикограф П. Туглачи у своїй фундаментальній праці³, котра стосується двосторонніх відносин між Стамбулом і Софією, відображає діяння майбутнього болгарського політика у процесі визвольної боротьби проти османської влади, а також заходи державника вже на посадах регента і прем'єр-міністра князівства. Автор вказує на торгово-буржуазну соціальну опору першого «стамболовістського» уряду та на значну підтримку громадськості його протурецького зовнішнього курсу⁴, що абсолютно суперечило розповсюдженій на той час у болгарській і радянській історіографії тезі про проросійські симпатії більшості населення країни. На відміну від західних вчених, науковець стверджує про співпрацю між сусідніми державами у спробах знайти рецепти вирішення македонського питання, а також про сприяння Порти розв'язанню династичної проблеми, що виникла у князівстві після зречення А. Баттенберга від престолу.

Наприкінці минулого та на початку нинішнього століть одразу декілька факторів визначили помітні зміни у поглядах на вивчення історії Південно-Східної Європи. Крах світового комунізму й інформа-

¹ Терзић С. Србиј и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан. Београд: Историјски институт САНУ, 1992. 454 с.; Казимировић В. Никола Пашић и негово доба: 1845–1926. Београд: Nova Evropa, 1990. Кн. 1. 620 с.

² Kofos E. Nationalism and Communism in Macedonia. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1964. 251 p.

* «Велика ідея», також панеллінізм – іредентистський замисел греків під ярмом Османської Порти. Концепція передбачала реставрацію Візантійської імперії з центром у Константинополі.

³ Tuğlacı P. Bulgaristan ve Türk-Bulgar ilişkileri. İstanbul: Cem yayinevi, 1984. 558 p.

⁴ Там само. С. 97–98.

ційний вибух, спричинений появою мережі Інтернет, ознаменували собою початок епохи глобалізації. До того ж продовжували утворюватися нові методологічні прийоми та відкриватися раніше недоступні дослідникам архівні матеріали. Всі ці тенденції поставили під сумнів майбутнє гранд-наративів, які протягом тривалого часу існували в державах світу. Втім значення «національних історій» залишалося вагомим¹, тому більшість усталених оціночних підходів щодо діяльності С. Стамболова змінювалося доволі повільно.

У вказаний період відбулося також помітне зростання інтересу науковців з різних куточків світу до балканських країн. Очевидно це сталося під впливом загострення міжнаціональних відносин у регіоні, що вилилося у низку збройних конфліктів та спричинило розпад «другої Югославії». Особлива увага дослідників була прикута до війн, які мали місце на Балканах упродовж XIX і XX ст., міжнародних проблем на кшталт македонської, а також питань, пов'язаних з місцевим націотворенням.

Серед дослідників, котрі вивчали зазначену проблематику, фігурують автори, які у своїх працях побіжно торкаються подій за участі С. Стамболова. Так, американський вчений Р. Холл у низці робіт² називає політика фундатором болгарської національної державності. «Стамболовісти» ж, як прибічники і послідовники свого засновника, значаться серед партій, що мали безпосереднє відношення до втягнення Софії у Першу світову війну.

Польський науковець А. Гіза у дослідженні³ на тему політики балканських країн у македонському питанні дає оцінку деяким заходам уряду на чолі зі С. Стамболовим. Автор вважає особистою заслугою прем'єр-міністра розширення впливу Болгарського екзархату на те-

¹ Галушко К. Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-наративу // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 4–23; Майборода О. М. «Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 24–28.

² Hall R. Bulgaria's Road to the First World War. Lansing: The University Press of Michigan, 1996. 374 p.; Йоро ж. The Balkan Wars: 1912–1913: Prelude to the First World War. London – New York: Routledge, 2000. 176 p.; Йоро ж. Consumed by War: European Conflict in the 20th Century. Lexington: The University Press of Kentucky, 2009. 296 p.; Йоро ж. The Modern Balkans: A History. London: MPG Books Group, 2011. 208 p.; Йоро ж. War in the Balkans: An Encyclopedic History from the Fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia. Santa Barbara: ABC-CLIO. 2014. 411 p.

³ Гіза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. 136 с.

риторії Османської імперії. Він підкреслює, що у період правління першого «стамболовістського» уряду Белград і Афіни не мали жодного шансу схилити Софію до розподілу Македонії на сфери впливу, адже безкомпромісний у цій справі голова уряду Болгарії послідовно відхиляв подібні пропозиції сусідніх держав¹.

Традиції польських балканістичних студій продовжив Я. Рубаха². На думку історика, саме під час перебування при владі С. Стамболова болгарська правляча еліта вперше зважилася розробити стратегічний план розв'язання македонської проблеми. Серед його основних положень були обов'язкові добросусідські взаємини між Софією і Константинополем, що й розбудовував цілеспрямовано прем'єр-міністр князівства.

Вагомий внесок у вивчення міжнародних відносин на Балканах останньої третини ХІХ ст. зробив сербський вчений В. Йованович. У монографії³, як і у більшості робіт його колег за часів правління Й. Тіто і Л. Колішевського*, розглянуто двосторонні взаємозв'язки між Белградом і Софією в 1886–1896 рр. Історик акцентує увагу на негативних проявах заходів на міжнародній арені та дипломатичних прорахунках болгарського уряду, підкреслюючи, що антиросійська політика, яку проводив прем'єр-міністр, була актуальною лише у період кризи 1886–1887 рр. Подальша ж її реалізація виглядала абсурдно⁴. Дослідник переконаний, що спроби С. Стамболова створити на Балканах болгарсько-турецько-румунський блок із самого початку не мали жодного шансу на втілення в життя, адже коаліція у такому складі не відповідала інтересам ні Бухареста, ні Константинополя⁵.

Наші сучасники – науковці з Туреччини, аналізуючи діяльність С. Стамболова, так само не відходять від національних історіографічних традицій, закладених у минулому столітті. Це підтверджується в роботі⁶ Ф. А. К. Ясамі, який розглянув взаємовідносини Стамбула

¹ Там само. С. 36.

² Рубаха Я. Началото българската политика по македонския въпрос // Македонски преглед. 2011. № 1. С. 69–85.

³ Йовановић В. Србија и Бугарска: 1886–1896. Београд: Историјски институт, 2002. 180 с.

* Македонський політик, один з найближчих соратників Йосипа Броз Тіто, фактичний глава Соціалістичної Республіки Македонії у 1945–1980 рр.

⁴ Йовановић В. Србија и Бугарска: 1886–1896. Београд: Историјски институт, 2002. С. 146.

⁵ Там само. С. 147.

⁶ Yasamee F. A. K. Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers: 1878–1888. Istanbul: Isis Press, 1996. 293 p.

з великими державами за часів правління султана Абдул-Гаміда II, а також у праці Б. Калайчи¹, котрий дослідив розвиток болгарсько-російських відносин у 1878–1915 рр. Перший із них звертає увагу читачької аудиторії на пропозицію С. Стамболова правителю Оттоманської Порти заснувати дуалістичну болгарсько-османську імперію. Основною метою такого кроку вчений вважає прагнення утворити в Південно-Східній Європі могутню державу, здатну протистояти поширенню впливу Санкт-Петербурга у регіоні². Другий – Б. Калайчи – констатує, що організований 1886 р. офіцерами-«русофілами» переворот завершився провалом, оскільки його не підтримала громадськість країни. С. Стамболов же уособлював настрої переважної більшості населення князівства, а тому тодішньому спікеру парламенту вдалося переломити ситуацію. Зовнішній курс очолюваних ним почергово регентства і уряду автор називає проосманським³. Саме завдяки сприянню Стамбула болгарський державний діяч розраховував розширити вплив Софії в Македонії. Демонструючи поміркованість у цьому питанні, він намагався не давати Росії приводу для втручання у балканські справи⁴.

Відомий британський журналіст М. Гленні, який спеціалізується на висвітленні подій у Південно-Східній Європі, є автором книги⁵, яка містить у собі розгорнутий ретроспективний екскурс у XIX ст., розкриваючи тогочасні міжнародні відносини на Балканах. В його роботі С. Стамболов постає в образі політика, котрий мав достатньо вольових якостей, щоб всупереч обставинам кардинально змінити зовнішню орієнтацію Софії.

Дослідження творчого шляху кореспондента «The Times» Д. Баучера, який протягом тривалого періоду працював у різних країнах Балканського півострова, представив у брошурі ірландець

¹ Kalayci B. Change and continuity in the foreign policy of Bulgaria: a case study in Bulgaria's relations with Russia (1878–1915). Ankara: Department of International Relations Bilkent University, 2005. 109 p.

² Yasamee F. A. K. Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers: 1878–1888. Istanbul: Isis Press, 1996. P. 45.

³ Kalayci B. Change and continuity in the foreign policy of Bulgaria: a case study in Bulgaria's relations with Russia (1878–1915). Ankara: Department of International Relations Bilkent University, 2005. P. 38.

⁴ Там само. С. 40.

⁵ Glenny M. The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers. London: Granta Books, 2000. 726 p.

М. Фолі¹. Вчений підкреслює, що політичні видання Греції часто звинувачували журналіста в упередженості, адже у своїх статтях він відкрито симпатизував С. Стамболову та виправдовував його заходи, спрямовані на вирішення македонського питання. М. Фолі переконаний: подібні інкримінації на адресу Д. Баучера були безпідставними, оскільки автор публікацій завжди намагався бути об'єктивним при викладенні того чи іншого матеріалу та, незважаючи на особисті приязні стосунки з болгарським прем'єр-міністром, не нехтував гострими зауваженнями з приводу його «східних» методів управління державою. Дослідник поділяє думку журналіста, котрий вважав Фердинанда винним у смерті політика².

Грецький історик Т. Вереміс, досліджуючи міжнародні конфлікти, що відбувалися на Балканах упродовж XIX і XX ст., пов'язує їх виникнення з процесом становлення національних держав Південно-Східної Європи. У своїй роботі³ він дає позитивну оцінку ідеям і практикам С. Стамболова, зазначаючи, що саме завдяки виваженим заходам Болгарії вдалося уникнути краху економіки. У період першого правління «стамболовістів», доповнює автор, Софія проводила «мудрий курс, направлений на забезпечення жорсткого контролю над діяльністю македонських революціонерів, що сприяло встановленню добросусідських відносин з Портою»⁴.

Таким чином, політика, яка проводилася С. Стамболовим, у процесі її дослідження істориками і публіцистами багатьох країн світу має декілька іноді взаємовиключних версій інтерпретації. Ці варіанти трактування склалися під впливом різних чинників. Насамперед їх визначали традиції відповідних національних наративів. Крім того відзначимо наявність сприятливих умов на зламі минулого і нинішнього століть для напрацювання об'єктивних оціночних підходів, які не залежали б від політичної кон'юнктури.

Структура текстів створеного наприкінці XIX – на початку XXI ст. величезного масиву наукових праць певною мірою торкається різних

¹ Foley M. From Bruff to the Balkans: James David Bouchier. Dublin: Dublin Institute of Technology, 2010. 14 p.

² Там само. С. 7.

³ Veremis T. The Modern Balkans: A Concise Guide to Nationalism and Politics: The Rise and Decline of the Nation State. London: LSEE, 2013. 306 p.

⁴ Там само. С. 33.

аспектів життя видатного державного діяча Болгарії С. Стамболова. В історичних виданнях детально відтворено його участь у визвольній боротьбі народу проти османської влади, членство у Ліберальній партії, роль в організації контрперевороту 1886 р. та заходи на посаді регента і прем'єр-міністра країни. Досліджено також функціонування вже після смерті колишнього високопосадовця заснованої ним Народно-ліберальної партії. А от вплив спадщини державника на подальший політичний і соціально-економічний розвиток Болгарії у наступних двадцяти п'яти роках практично не вивчався. Безсумнівно, більш поглиблений аналіз даної проблеми здатен суттєво скорегувати розповсюджені в історіографії висновки щодо діяльності С. Стамболова.

§ 4. Джерельна база роботи

Дослідження наслідків перебування при владі С. Стамболова потребувало опрацювання широкого кола історичних джерел, котрі є носіями інформації про ідеї і практики державного діяча, згадок про нього його сучасників, сподвижників і опонентів, розмірковувань послідовників стосовно того, як впливали ініціативи колишнього регента/прем'єр-міністра на державотворчі процеси та міжнародне становище країни.

Серед оригінальних основоположних джерел у першу чергу нами було опрацьовано стенограми промов політиків¹, які згадують державника, різноманітні збірки² публіцистики і спогадів, опублікованих упродовж 1895–1920 рр., котрі свого часу використовувалися в агітаційно-пропагандистських цілях та як інструмент боротьби за владу. В одних таких роботах міститься біографія С. Стамболова, в інших мова йде про його успіхи й невдачі. Образ цієї людини, створений журналістами, публіцистами і політиками у зазначений період, вирі-

¹ Генадиев Н. Реч произнесена при дебатите по отговора на Тронното слово на 3 ноември 1906 г. IV редовна сесия на XIII Обикновено Народно събрание. София: Вечерна поща, 1906. 76 с.; Його ж. Реч по одобряване Указа за закриването на Университета и уволняването на преподавателския персонал. София: Държавна Печатница, 1907. 46 с.

² Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. 30 с.; Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. 116 с.

зняється суперечливістю. Дехто із них прославляв державного діяча як національного героя і спасителя Болгарії, а хтось називав узурпатором, диктатором і «русофобом».

Для історії Болгарії кінця XIX – початку XX ст. характерна жорстка конкуренція між партіями у боротьбі за владу. Представники більшості діючих на той час політичних сил намагалися переконати князя/царя Фердинанда, котрий вирішував, кому надати право формування уряду, в своїй вірності та старалися не втрачати найменшого шансу, щоб дискредитувати опонентів в очах монарха і громадськості. Постать вже тоді покійного С. Стамболова використовувалася у цьому протистоянні. Члени НІП, засновником якої він був, послуговувалися в агітаційних заходах здобутками Регентської ради та першого кабінету однопартійців. Вони постійно порівнювали діяльність С. Стамболова з власною, іноді виправдовуючи у такий спосіб свої, як правило, непопулярні серед населення кроки. Опозиція чинила так само, але при цьому переслідувала іншу ціль – виставити у негативному світі Народно-ліберальну партію. Наприклад, протягом 1903–1908 рр., коли «стамболовісти» знову перебували біля керма держави, відбувалося поступове посилення авторитарних рис діючого режиму й зміцнення інституту монархії. Представники НІП пояснювали подібну політику необхідністю підтримки політичного ладу та забезпечення внутрішнього миру і спокою в країні, підкреслюючи при цьому, що свого часу так діяв С. Стамболов. Їх опоненти ж називали тодішніх лідерів «стамболовістів» гідними продовжувачами практик диктатора – зачинателя нехтувань конституції й інтересів пересічних громадян. «Каравелісти», «цанковісти» і «народняки» були найбільш послідовними критиками ініціатив НІП, стверджуючи про незаконність приходу С. Стамболова до влади у 1886 р., звинувачуючи у розриві дипломатичних відносин з Росією та переслідуваннях опозиціонерів протягом 1886–1894 рр.

Першими почали ретранслювати політику пам'яті про діяльність колишнього голови Регентської ради і уряду члени НІП, котрі намагалися продемонструвати наступність політичних традицій, закладених однопартійцями у період правління С. Стамболова та підтриманих після його смерті лідерами організації – Д. Петковим, Д. Гре-

ковим, Н. Генадієвим та їх прибічниками. У цих публікаціях¹ акцентується увага на видатних досягненнях С. Стамболова і соратників у міжнародних справах, а також успіхах у стабілізації внутрішньої ситуації в країні.

Що ж стосується опонентів «стамболовістів», то для них С. Стамболов був і продовжував залишатися «русофобом», диктатором та узурпатором влади. У працях лідерів соціалістичного руху Болгарії Д. Благоева і Я. Сакизова колишній регент/прем'єр-міністр – це представник буржуазії, яка перш за все дбала про власні інтереси, а вже потім про державні. Але при цьому «тісні» й «широкі» соціалісти вважали організований С. Стамболовим контрпереворот боротьбою князівства за власну національну незалежність проти імперської політики Росії, а тому виправдовували контрзаходи тогочасного спікера парламенту й подальший зовнішній курс голови Регентської ради².

Докладно політична біографія С. Стамболова представлена в опублікованій у 1909 р. книзі³, друге видання якої було надруковано 1992 р. під тією ж назвою у вигляді двотомника⁴, відомого болгарського громадського діяча і етнографа Д. Маринова. Свого часу він підтримував організований С. Стамболовим контрпереворот 1886 р. та зі схваленням ставився до ініціатив регентів і уряду «стамболовістів» на міжнародній і внутрішній аренах. Дослідження Д. Маринова легко запідозрити у необ'єктивності. Його неприхована симпатія до політики С. Стамболова заздалегідь визначила оціночні підходи автора. А от залучення ним історичних джерел різного походження дозволило розкрити деякі невідомі сторінки біографії регента і прем'єр-міністра. Д. Маринов звертає увагу на зовнішній курс «стамболовістів», підкреслюючи, що голова виконавчого органу «втілював у життя болгарську ідею, яка зводилася до об'єднання всієї нації під дахом однієї держа-

¹ Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. София: Балканъ, 1907. 64 с.; Милев Х. Димитър Петков и народната либерална партия. Пловдив: Работник, 1910. 120 с.

² Благоев Д. Принос към историята на социализма в България. София: Партийната Социалистическа Книжарница, 1906. С. 79; Сакъзов Я. Поглед върху новата история на България и мястото на болгарските социалисти. София: Либерални клуб, 1906. С. 52.

³ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Т. Пеев, 1909. 720 с.

⁴ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 1. 358 с.; Його ж. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. 475 с.

ви»¹. При цьому він вказує на успіхи С. Стамболова у розв'язанні македонсько-одринського питання. Відкриття нових болгаромовних шкіл на території європейських вілаєтів Османської імперії та приєднання кількох єпархій Македонії до Екзархату автор називає справжньою перемогою болгарської справи².

Розглянув Д. Маринов і взаємовідносини між Софією та Санкт-Петербургом у період правління С. Стамболова. З його точки зору, Болгарія не була відповідальною за ускладнення взаємин з Росією, адже князівство поводило себе вельми природно, захищаючи власні інтереси³. Відтак С. Стамболов у повній мірі відстояв право держави на самостійний розвиток. Ціна, яку він при цьому заплатив, – розрив дипломатичних відносин з Російською імперією у 1886 р., цілком виправдала себе.

Чимало інформації про діяльність С. Стамболова в 1879–1887 рр. міститься у двотомнику⁴, написаному відомим болгарським істориком, публіцистом і дипломатом С. Радевим. Автор, будучи теж прихильником «стамболовістів», створив також на загал позитивний образ політика і державного діяча. Дослідник характеризує його як реаліста, мудру не за роками особистість, водночас не позбавлену романтичних рис революціонера⁵. Розкриваючи етапи еволюції поглядів С. Стамболова, С. Радев підкреслює, що той розпочинав свою кар'єру явним «русофілом», але при цьому йому не був притаманний достатньо поширений у Болгарії протягом перших років її незалежності фанатизм по відношенню до визволительки. Автор вважає, що С. Стамболов не став «русофобом» і під час та після перевороту 1886 р. Не була йому притаманна й ненависть до російського народу. Регент виступав усього лише проти великодержавної політики Санкт-Петербурга на Балканах⁶.

¹ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшая ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 510.

² Там само. С. 395.

³ Там само. С. 128.

⁴ Радев С. Строителите на съвременна България: Царуването на кн. Александра: 1879–1886. София: Т. Пеев, 1910. Т. 1. 835 с.; Його ж. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. 835 с.

⁵ Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 183.

⁶ Там само. С. 197–198.

Отже, на початку ХХ ст. постать С. Стамболова використовувалася на сторінках болгарської публіцистики у пропагандистських і контр-пропагандистських цілях. Представники НЛП, котрі вважали себе носіями звання послідовників його справи, часто наводили приклади успішної діяльності державного діяча, намагаючись у такий спосіб збільшити свою популярність серед народу. Опоненти ж «стамболовістів» прагнули дискредитувати НЛП в очах громадськості, нагадуючи про суперечливі й неоднозначні кроки регента і прем'єр-міністра на міжнародній арені та у внутрішній політиці¹. Звісно, джерелам, котрі були опубліковані у цей період, важко претендувати на об'єктивність, адже вони демонструють або виключно позитивну, або негативну сторону ініціатив С. Стамболова як політика і державника.

На оціночні підходи істориків і публіцистів до аналізу діяльності С. Стамболова суттєво вплинуло завершення Балканських війн 1912–1913 рр. Наслідки останньої з них, як відомо, обернулися для Болгарії першою національною катастрофою. Більшу частину Македонії, заради приєднання якої Софія розпочала воєнні дії, згідно з рішеннями Бухарестського миру 1913 р. було розділено між Грецією і Сербією. Втрата територій, де за версією офіційної державної пропаганди проживала більшість представників болгарської нації, спричинила кардинальні зміни у настроях суспільства країни. Ліві політичні сили – радикал-демократи, «тісні» й «об'єднані» соціалісти, члени селянської партії* – активно виступати проти війни та агресивної зовнішньої політики; праві ж – «стамболовісти», «радославовісти», «народняки», «цанковісти» і «каравелісти», навпаки, збурювали реваншистські бажання громадян та ратували за продовження боротьби з метою приєднання Македонії. 1913 року «стамболовісти» увійшли до складу уряду В. Радославова, політика якого була спрямована на приєднання Болгарії до блоку Центральних держав та залучення країни у черговий збройний конфлікт за переділ територій на Балканському півострові. Внаслідок ситуації, що склалася, у середовищі НЛП намітився розкол:

¹ Стамболовщина в документи. Видин: Божинов & Конев, 1912. 41 с.; Папарос-Бенже Н. Недобросъвестен патриотизъм: Из дейността на покойния Стефан Стамболов. Провадия: Н. К. Чехларов, 1912. 12 с.

* Болгарська землеробська народна спілка (БЗНС), заснована наприкінці 1899 р. До жовтня 1901 р. – Болгарська землеробська спілка – професійно-економічна та просвітницька організація.

одні члени партії на чолі з головою Центрального бюро Н. Генадієвим відкрито виступали проти союзу з державами Троїстого союзу та наполягали на зближенні Болгарії з Антантою; інші, котрі об'єдналися навколо впливового «стамболовіста» Добри Петкова (однофамільця колишнього керівника організації – Димитра Петкова), підтримували курс кабінету В. Радославова. Така антиурядова позиція Н. Генадієва і його прибічників призвела спочатку до втрати ним посади міністра закордонних справ і віросповідань, а згодом – позбавлення волі.

Саме у цей час побачила світ брошура, опублікована з нагоди двадцятиріччя від дня смерті С. Стамболова¹, автором якої є тодішній лідер НЛП Н. Генадієв. У ній схвалюється міжнародний курс Болгарії 1887–1894 рр. та запевняється, що колишній регент і голова уряду країни не був «русофобом», а захищав державні інтереси від деструктивного впливу зовнішньої політики Росії. У період прем'єрства С. Стамболова Софія досягла чималих успіхів у вирішенні на свою користь македонської проблеми. Зважений і водночас наполегливий курс, спрямований на досягнення поступок від Константинополя, дозволив укорінити болгарську національну свідомість серед слов'янського населення європейських вілаєтів Османської імперії. Наступні ж уряди біля державного керма звели нанівець здобутки Ради міністрів С. Стамболова². Автор критикує кабінети П. Каравелова і С. Данева за позицію у «Фірміліанському питанні»*, адже, на думку Н. Генадієва, з їхньої мовчазної згоди на митрополичий престол у Скоп'є було призначено серба. Саме це значно розширило можливості Белграда для ведення агітаційно-пропагандистської діяльності у Македонії³.

У міру актуалізації проблеми щодо зовнішньополітичної орієнтації Болгарії між угрупованнями «генадієвістів» і «петковістів» посилювалася конфронтація. І ті, й інші називали себе істинними послідовниками С. Стамболова, наполягаючи при цьому, що саме їх політика

¹ Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. 30 с.

² Там само. С. 18.

* Боротьба з 1897 р. між Грецією і Сербією за митрополичий престол у Скоп'є. Завдяки підтримці Росії та активному просуванню на це місце кандидатури архімандрита Фірміліана Белград у 1899 р. домогся від Порти звільнення грецького владики Амвросія й призначення замість нього свого співвітчизника, що викликало незадоволення Болгарії, яка не бажала посилення впливу Белграда у Македонії.

³ Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. С. 19.

відповідала традиціям НЛП. Н. Генадієв, аби виправдати орієнтацію на альянс держав «Сердечної угоди», у своїх публічних виступах, окремі висловлювання з яких лягли в основу однієї з брошур¹, посилався на особисте спілкування із засновником партії. За його твердженням, С. Стамболов завжди був переконаний, що єдиною великою державою, спроможною підтримати Софію у її прагненні приєднати Македонію, була представниця Антанти – Росія². Не погоджуючись зі своїми опонентами, прихильники Добри Петкова доводили, що розрив дипломатичних відносин між Болгарією і Росією 1886 р. спричинило небажання Санкт-Петербурга сприяти втіленню в життя болгарської національної програми, тому С. Стамболов і переорієнтувався на Австро-Угорщину.

Важливим інструментом реалізації історичної політики щодо С. Стамболова і його ініціатив була преса. Найчастіше до трактування та репрезентації діяльності державного діяча вдавалися офіційні органи друку «стамболовістів»: газети «Свобода»³ і «Нов век»⁴. Через внутрішньопартійні суперечності різні угруповання НЛП публікували власні періодичні видання: пловдивський партійний осередок, очолюваний І. Андоновим, з травня 1908 р. – «Шести септември» (в оригіналі – «6 септември»)⁵; прибічники Т. Гатева з червня того ж року – «Свобода»⁶, взявши назву першого друкованого органу організації; «генадієвісти» з березня 1911 р. – «Воля»⁷; «петковісти» з листопада 1918 р. теж газету «Свобода»⁸, наслідуючи своїх фундаторів та соратників Т. Гатева. Вищевказані засоби масової інформації по-своєму інтерпретували ідеологічні принципи того чи іншого угруповання та відтворювали минуле засновника НЛП, намагаючись ретранслювати власний варіант політики пам'яті щодо С. Стамболова, його ідей і практик.

На шпальтах преси, що належала противникам «стамболовістів», час від часу так само з'являлися сюжети, пов'язані з діяльністю коли-

¹ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. 34 с.

² Там само. С. 17.

³ Свобода. 1886–1899.

⁴ Нов век. 1899–1916.

⁵ 6 септември. 1908.

⁶ Свобода. 1908–1909.

⁷ Воля. 1911–1915, 1918–1920.

⁸ Свобода. 1918–1920.

шнього регента і прем'єр-міністра та характеризувалися наслідки його правління для розвитку Болгарії. Це газети «радославовістів»¹ і «тончевістів»² – угруповань, котрі були близькі за ідеологією до сподвижників і послідовників С. Стамболова; «русофільські» органи друку об'єднаної опозиції – «народняків»³, «цанковістів»⁴, «каравелістів»⁵; періодичні видання лівих партій – радикал-демократів⁶, членів БЗНС⁷, «тісняків»⁸/комуністів і «широких»/«об'єднаних» соціалістів⁹. Зазвичай усі вони намагалися використовувати колективні уявлення громадян про діяльність регентства, а також про заходи першого «стамболовістського» уряду в політичній боротьбі за владу. Проводячи паралелі між починаннями кабінету С. Стамболова та ініціативами його наступників, зазначені організації найчастіше прагнули дискредитувати НЛП перед громадськістю.

На відміну від партійних газет, офіційне державне видання¹⁰ Болгарії та економічний часопис¹¹, інформацією з яких ми ся при написанні роботи, у значно меншій мірі були схильні до тенденційності й ідеологічної зашореності. На їхніх шпальтах в основному містяться затверджені парламентом тексти законів, підписані монархом укази, прийняті урядом постанови, статті про встановлені розміри доходів і витрат державного й місцевих бюджетів, статистичний матеріал, факти міжнародного життя країни, публікації політичного, соціально-економічного, фінансового характеру і таке інше.

Заслужовують на увагу видання, в яких зібрано статті з різних партійних газет за обраними тематиками. В одному з них укладач П. Кишкілова помістила матеріали газет «Мир», «България», «Народни права», «Работнически вестник» і «Народ» часів Балканських війн¹². Їх зміст розкриває ставлення провідних політичних сил Болгарії – «народня-

¹ Народни права. 1888–1891, 1895–1920; Свободно слово. 1891–1895.

² Слово. 1906–1915.

³ Мир. 1894–1920.

⁴ Прогрес. 1892–1897; България. 1898–1920.

⁵ Знаме. 1895–1898; Пряпорец. 1898–1920.

⁶ Демократически преглед. 1903–1905; Демократ. 1905–1912, 1914–1920.

⁷ Земледелска защита. 1899–1902; Земледелско знаме. 1902–1914, 1918–1920.

⁸ Работнически вестник. 1897–1912, 1913–1920.

⁹ Народ. 1897–1898, 1911–1912, 1912–1920; Работническа България. 1909–1911.

¹⁰ Държавен весник. 1886–1920.

¹¹ Финансов-икономически преглед. 1906.

¹² Балканските войни по страниците на българския печат: 1912–1913 / Съст. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1999. 250 с.

ків», «цанковістів», «радославовістів», «тісних» і «об'єднаних» соціалістів – до створення Балканського союзу, взаємовідносин між царством і сусідніми державами, умов Лондонського і Бухарестського мирних договорів тощо. В іншій книзі¹, упорядником якої є історик Л. Чолпанова, містяться фотокопії документів і статей із газет «България», «Демократ», «Мир», «Народни права», «Свободно слово», «Нов век», «Пряпорец» і «Работнически вестник», які дають можливість почерпнути інформацію про реакцію «цанковістів», радикал-демократів, «народняків», «радославовістів», «стамболовістів», «каравелістів» і «тісних» соціалістів на проголошення державної незалежності у 1908 р.

Крім болгарської преси нами використовувалися матеріали газет інших країн світу. Значна кількість статей російських, австрійських, британських, французьких і німецьких видань зберігається у деяких фондах² Центрального державного архіву Республіки Болгарія (ЦДА РБ) та Болгарського історичного архіву при Національній бібліотеці імені Святих Кирила і Методія (БІА НБКМ); інші у сканованому вигляді представлено на спеціальних сайтах³. «Россия», «Новое время», «Русское слово», «Петербургский листок», «Neue Freie Presse», «The Times», «Daily Chronicle», «Daily News», «Le Figaro», «Frankfurter Zeitung» та інші регулярно висвітлювали події міжнародного життя на Балканах, а також внутрішню ситуацію в країнах регіону. С. Стамболов та його соратники і послідовники – представники НЛП – регулярно ставали героями їхніх публікацій. Чимало цінної інформації про зовнішню політику Болгарії на початку ХХ ст., напередодні та під час Першої світової війни, особливо про заходи її дипломатії у вирішенні македонського питання, розбудові взаємин із сусідніми країнами і великими державами, містить збірник «Кореспондент „Таймс“ повідомляє із Софії»⁴.

¹ Независимостта на България: Документи и периодичен печат 1908–1909 г. / Съст. Л. Чолпанова. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2008. 203 с.

² ЦДА РБ. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 1. А. е. 158; Оп. 6. А. е. 147; Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий» (БИА НБКМ). Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 24.

³ Газетные старости. URL: <http://starosti.ru/article.php?id=15206> (дата звернення: 26.04.2017).

⁴ Кореспондентът на «Таймс» съобщава от София / Съст.: К. Пандев, В. Александров. София: София Прес, 1983. 191 с.

Для написання роботи нами також залучалися неопубліковані раніше архівні матеріали. Зокрема, у згадуваному вище БІА НБКМ в особистих фондах «Димитр Греков»¹ і «Димитр Петков»² ми ознайомилися з партійними документами та переписками між колишніми керівниками Центрального бюро НЛП з представниками місцевих осередків, що допомогло скласти уявлення про діяльність політичної сили наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., обставини об'єднання в 1899 р. «стамболовістів» і «радославовістів» у одну організацію, а також дало змогу встановити причини провалу цієї ідеї. Розширенню розуміння сутності взаємин НЛП з Младоліберальною і Ліберальною партіями, з якими «стамболовісти» час від часу створювали спільні урядові коаліції, посприяли матеріали двох інших фондів – «Димитр Тончев»³ і «Д-р Васил Радославов»⁴, що належать лідерам відповідних політичних сил.

Різні факти про відносини Софії з великими державами і балканськими країнами на початку ХХ ст., напередодні й під час Першої світової війни представлено в епістолярній спадщині та документах фонду⁵ особистого секретаря Фердинанда у 1887–1889 рр., начальника Таємного кабінету монарха в 1889–1894 рр., відомого дипломата, міністра закордонних справ і віросповідань в урядах Д. Петкова і Д. Гудева, прем'єр-міністра у 1907 р. та послідовного противника участі країни у Першій світовій війні Д. Станчова. Про особливості функціонування партійної системи Болгарії на початку ХХ ст. ми дізналися із фонду «Ген. Рачо Петров»⁶. Наявні в ньому листи і телеграми із приватної кореспонденції голови уряду і за сумісництвом військового міністра країни у 1901 та 1903–1906 рр. розповідають про його прихильне ставлення до ідеології НЛП, створення ним самостійної політичної сили, безуспішні намагання залучити до її лав лояльних до себе «стамболовістів» та слабку конкуренцію у перших же виборчих перегонах до парламенту через непопулярність серед населення.

¹ БІА НБКМ. Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1.

² Там само. Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1.

³ Там само. Ф. 256 «Димитър Тончев». Оп. 1.

⁴ Там само. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1.

⁵ Там само. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1.

⁶ Там само. Ф. 266 «Ген. Рачо Петров». Оп. 1.

Подробиці боротьби за владу в 1886 р. й подальшої діяльності С. Стамболова розкривають фонди «Григор Начович»¹ та «Князь Александр І Батенберг»², які належать відповідно видатному дипломату, неодноразовому керівнику різнопрофільних міністерств та першому після Визволення болгарському монарху. У ретельно підібраних і впорядкованих документах голова парламенту, а згодом, почергово, Регентської ради і уряду, згадується як ключова фігура болгарського істеблішменту, дається оцінка його політиці.

Чимало інформації про ідеї і практики колишнього державного діяча вдалося отримати з інших фондів³ БІА НБКМ – «Драган Цанков», «Д-р Стоян Данев», «Тодор Икономов», «Иван Евстратиев Гешов» і «Петко Каравелов», які належать відомим політикам і партійним лідерам. Матеріали, що містяться в них, утворилися внаслідок діяльності опонентів, котрі залишили власні судження про заходи С. Стамболова на посадах регента і прем'єр-міністра, а також його послідовників у періоди перебування при владі.

В особистих фондах Наукового архіву при Болгарській академії наук (НА БАН) теж зберігаються документи, зміст яких сприяв більш поглибленому розкриттю теми дослідження. Зокрема у фондах «Моллов, Димитр»⁴ і «Сарафов, Михаил»⁵ зібрано документи, що стосуються діяльності «цанковістів» і «каравелістів» під час правління кабінету С. Стамболова. В листуванні представників проросійськи налаштованих угруповань дається оцінка внутрішній ситуації в країні, характеризуються ініціативи уряду НЛП тощо. У фонді «Цанков, Драган»⁶ представлено тексти виступів політика в Народних зборах, аналіз існуючого в князівстві режиму та ставлення до опонентів, у тому числі й до С. Стамболова, його прибічників і послідовників. Фонд «Радославов, Васил»⁷ містить кореспонденцію вождя лібералів. До фонду

¹ Там само. Ф. 14 «Григор Начович». Оп. 1.

² Там само. Ф. 271 «Князь Александър І Батенберг». Оп. 1.

³ Там само. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1; Там само. Ф. 15 «Д-р Стоян Данев». Оп. 1; Там само. Ф. 19 «Тодор Икономов». Оп. 1; Там само. Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 4, 5; Там само. Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1.

⁴ Научен архив на Българска академия на науките (НА БАН). Ф. 5к «Моллов, Димитър». Оп. 1.

⁵ Там само. Ф. 17к «Сарафов, Михаил». Оп. 1.

⁶ Там само. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1.

⁷ Там само. Ф. 45к «Радославов, Васил». Оп. 1.

«Друмев, Васил»¹ належать телеграми К. Стоїлова, Г. Начовича і Т. Ікономова керівнику уряду в 1886 р., тирновському митрополиту Клименту, в яких згадується лідер «стамболовістів». У фонді «Тончев, Димитр»² ми отримали можливість ознайомитися зі змістом переписки між головою Центрального бюро Младоліберальної партії і прем'єр-міністром князівства у 1899–1901 рр. Т. Іванчевим. Опрацьовані матеріали допомогли скласти уявлення про внутрішньополітичну ситуацію в Болгарії наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст. Фонд «Величков, Константин»³ складається з актуальних для нас звернень, адресованих Д. Цанковим, К. Стоїловим та іншими відомими політиками до одного із керманичів східнорумелійських «з'єдністів». Власне бачення заходів Софії щодо вирішення македонської проблеми у своїх листах до колег і друзів виклав відомий дипломат і вчений А. Тошев. Відповідні документи зберігаються в окремому фонді⁴.

У вже згадуваному ЦДА РБ нас також цікавили фонди основних політичних інститутів князівства/царства, із яких ми почерпнули інформацію про особливості функціонування системи влади країни в період, що нами розглядається. Серед них – «Монархически институт в България»⁵, де зберігаються документи канцелярії Александра Баттенберга і Фердинанда Кобурга, а саме – накази, маніфести, телеграми тощо. Деякі з них стосуються діяльності С. Стамболова й формують уявлення про характер взаємовідносин між ним та болгарськими монархами. Фонд «Народно събрание»⁶, окрім стенограм парламентських засідань, представлений текстами законів і законопроектів, що розглядалися депутатами, а також петиціями, котрі надходили від громадян на адресу законодавчого органу. У фонді «Министерски съвет»⁷ міститься величезний масив різноманітних документів, що стосуються функціонування державних установ та відомств, як-от: протоколи засідань урядів, розроблені кабінетами міністрів проекти нормативних актів, аналітичні записки, постанови, вирізки з преси і таке інше.

¹ Там само. Ф. 54к «Друмев, Васил». Оп. 1.

² Там само. Ф. 57к «Тончев, Димитър». Оп. 1.

³ Там само. Ф. 125к «Величков, Константин». Оп. 2.

⁴ Там само. Ф. 175к «Тошев, Андрей». Оп. 1.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 1, 6, 8, 18.

⁶ Там само. Ф. 173к «Народно събрание». Оп. 1, 2.

⁷ Там само. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 1.

Не залишилися поза нашою увагою і особисті фонди, зокрема – «Маджаров, Георги»¹. У ньому зберігається переписка відомого політика й дипломата, сина «народняка» М. Маджарова, з викладеними в ній поглядами на державотворчі процеси в країні на початку ХХ ст., у тому числі й за участі представників двох угруповань НЛП. Фонд «Людсканов, Александр»², котрий належить члену Прогресивно-ліберальної партії, колишньому міністру кабінетів П. Каравелова, С. Данева й І. Гешова, багатий на статті з різних газет, зміст яких допомагає ознайомитися з внутрішньополітичною ситуацією в Болгарії та деякими ініціативами С. Стамболова, його сподвижників і послідовників. Кореспонденція приватного характеру, що її зібрано у фондів³ журналіста, громадського діяча, активіста македонсько-одринського революційного руху Д. Хаджидимова, а також документи організацій, які він представляв, дають можливість зосередитися на вивченні зовнішньополітичних заходів болгарської влади, з урахуванням ініціатив урядів НЛП, направлених на полегшення життя співвітчизників на територіях європейських вілаєтів Османської імперії.

Як і у вищевказаних БІА НБКМ та НА БАН, в ЦДА РБ зберігається епістолярна спадщина видатних болгарських політиків і партійних лідерів Р. Петрова, В. Радославова, сім'ї Гешових, К. Стоїлова. Кожен із відповідних фондів⁴ складається із особистої переписки, яка у тій чи іншій мірі розкриває інформацію про діяльність «стамболовістів», «радославовістів» і «народняків», взаємовідносини між ними, тогочасну внутрішньополітичну ситуацію в країні тощо.

Значний інтерес представляють для нас наявні в архіві партійні фонди⁵, в документах яких містяться розгорнуті описання різноманітних заходів і акцій представників БЗНС, демократів-«каравелістів» і лібералів-«радославовістів», а також списки членів їхніх Центральних і провінційних бюро, розкрито ставлення до діяльності «стамболовіс-

¹ Там само. Ф. 121к «Маджаров, Георги». Оп. 1.

² Там само. Ф. 134к «Людсканов, Александър». Оп. 1.

³ Там само. Ф. 151б «Хаджидимов, Димо». Оп. 1.

⁴ Там само. Ф. 52к «Петров, Рачо». Оп. 1; Там само. Ф. 113к «Радославов, Васил». Оп. 1; Там само. Ф. 568к «Сем. Гешови». Оп. 1; Там само. Ф. 600к «Стоилов, Константин». Оп. 3.

⁵ Там само. Ф. 140с «Земеделски младежки съюз – опозиция». Оп. 1; Там само. Ф. 300к «Демократическа партия». Оп. 1; Там само. Ф. 401к «Либерална партия (радослависти)». Оп. 1.

тів» та охарактеризовано настрої і політичні уподобання населення окремих регіонів країни.

Одним із важливих аспектів ідей і практик С. Стамболова та його сподвижників і послідовників стали ініціативи по зміцненню обороноздатності країни. Інформацію про вказані заходи можна почерпнути у Державному воєнно-історичному архіві (ДВІА), розташованому в місті Велико-Тирново. Крім того, у розглянутих нами фондах¹ цієї установи зберігаються документи, котрі стосуються не лише низки масштабних збройних конфліктів, що відбувалися на Балканах, а й швидкоплинної сербсько-болгарської війни 1885 р., в якій добровольцем воював і С. Стамболов, а також його майбутні партійні соратники.

Нами також було досліджено деякі фонди з Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗП РІ). В одному з них – звітів Міністерства закордонних справ² – представлено донесення посланників у Софії про заходи болгарських урядів, до складу яких входили і «стамболовісти», на міжнародній арені. Фонд «Политархив»³ містить листування дипломатів і співробітників відповідного міністерства у вигляді рапортів і телеграм, котрі створюють уявлення про діяльність болгарських партій. Матеріали фонду⁴ дипломатичної місії в Софії складаються з надісланої із Болгарії кореспонденції, а також статей з болгарських газет та партійних листівок, закликів, оголошень, які розкривають тамтешню внутрішньополітичну ситуацію в 1886 та упродовж 1896–1915 рр.

У процесі роботи ми послуговувалися першоджерелами, упорядкованими і надрукованими у спеціальних виданнях, котрі почали з'являтися вже на початку ХХ ст. Один з таких збірників⁵, присвячений двадцятирічному ювілею правління Фердинанда на болгарському престолі, ввібрав у себе тексти промов, прокламацій і рескриптів, які дають можливість дізнатися про основні напрями внутрішньої держа-

¹ Държавен военноисторически архив (ДВИА). Ф. 1 «Канцелария на Министерството на войната». Оп. 1, 5; Там само. Ф. 012 «Полк. Иван Кръстев Стойчев». Оп. 1; Там само. Ф. 42м «Военноисторическа комисия при ЩА». Оп. 1; Там само. Ф. 111 «Управление на Западния отряд». Оп. 1; Там само. Ф. 1930 «Военно-касационен съд». Оп. 1.

² Архив внешней политики Российской империи (АВП РИ). Ф. 137 «Отчёты МИД России». Оп. 475.

³ Там само. Ф. 151 «Политархив». Оп. 482.

⁴ Там само. Ф. 192 «Миссия в Софии». Оп. 1.

⁵ Двадесет години от царуването на Негово Царско Височество Фердинанд І, Княз на България: 1887–1907: Речи, прокламации и рескрипти / Събр. и изд. Х. Цветков и Д. Иванов. София: Държавна печатница, 1907. 540 с.

вної політики та заходи Софії на міжнародній арені у 1887–1907 рр. В іншому спеціальному виданні¹, яке майже повністю охоплює хронологічні рамки нашого дослідження, істориком-османістом П. Доревим зібрано й укладено болгарською мовою документи із турецьких архівів. Їх зміст створює чітке уявлення про політичну ситуацію в Оттоманській Порті, особливо у європейській її частині, та про двосторонні відносини між Софією і Стамбулом, в тому числі й під час прем'єрства С. Стамболова та правління урядів його послідовників у 1899 і 1903–1908 рр.

Окремий вид документів – матеріали резонансних судових справ, котрі допомогли дізнатися про особливості функціонування системи судочинства у Болгарії та деякі подробиці взаємовідносин між різними представниками істеблішменту країни. Серед опрацьованих нами – ті, що стосуються першого замаху 1891 р. на керівника уряду С. Стамболова, наслідком чого стало випадкове вбивство міністра фінансів Х. Белчева, а також другої спроби в 1895 р. позбавити життя колишнього державного діяча, після якої три дні потому він помер у лікарні².

В період існування НРБ було опубліковано дві важливі для нас збірки³. Перша з них містить документи, котрі мають безпосереднє відношення до проголошення у 1908 р. незалежності держави під час правління демократів та в деякій мірі відображають ставлення опозиційних партій до цього історичного акту. В третьому розділі іншого видання представлено матеріали, що відтворюють історію болгарського народу після Берлінського конгресу 1878 р., а саме – кореспонденція приватного характеру, газетні статті і донесення дипломатів, різного роду декларації і спогади, з яких можна дізнатися про національно-визвольну боротьбу в Македонії, а також ситуацію у цій області в період глобального воєнного конфлікту.

¹ Документи за българската история: Документи из турските държавни архиви (1863–1909) / Съст. П. Дорев. София: Изд-во на БАН, 1942. Т. 4. 368 с.

² Делото по заговора за убийството на Негово Царско Височество княза и министра председателя Стамболова и убийството на министра Белчева: Обвинителен акт / Съст. Г. Цукев. София: Б. Зилбер, 1892. 1018 с.; Убийството на Стефан Стамболов: Наказателно дело № 1103: Протокол и присъда / Съст. Н. Игов. София: Арес Прес, 1995. 288 с.

³ Документи по обявяването на независимостта на България 1908 година: Из тайния кабинет на княз Фердинанд / Съст.: Ц. Тодорова, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1968. 238 с.; Документи и материали за историята на българския народ / Съст.: М. Войнов и др. София: Изд-во на БАН, 1969. 561 с.

Перші збірники документів, які безпосередньо стосуються реалізації С. Стамболовим державотворчих процесів, було надруковано після «оксамитової революції» 1989–1990 рр., коли історики помітно активізували вивчення біографії політика та розпочали реабілітацію і переосмислення його спадщини. 1995 року побачила світ книга, яка вмістила тексти виступів державника у Народних зборах¹. Їх сутність вказує на поступову еволюцію суспільної свідомості колишнього голови парламенту/регентства/уряду, його ставлення до конкретних політичних процесів.

Особливо важливе значення для дослідження теми має багатотомне видання особистого архіву С. Стамболова², укладачами якого є іс-

¹ Стефан Стамболов пред Народно събрание: Избрани речи / Съст. Н. Бояджиева. София, 1995. 146 с.

² Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. 550 с.; Стефан Стамболов: Публицистика: 1875–1895 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Т. 18. 570 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст. М. Куманов. София: Отечество, 1997. Т. 1. 623 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 2. 430 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти 1890 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 3. 687 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки 1891 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 4. 574 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 5. 447 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки април – декември 1893 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 6. 920 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки януари – май 1894 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 7. 913 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 10. 819 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми 19. V. 1894 – 5. VII. 1895) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 8. 847 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, статии, съобщения) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 9. 723 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 11. 681 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки 1888) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 12. 707 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (телеграми и писма) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 13. 414 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1890) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 14. 573 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1891) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 15. 995 с.; Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 16. 827 с.; Стефан Стамболов: Биографии / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. Т. 19.

торики М. Куманов і Д. Іванов*. Його двадцять томів представляють опубліковані у 1997 р. перші п'ять та інші п'ятнадцять, надруковані упродовж 2001–2005 років**. Всі вони містять великий масив різноманітних історичних джерел: епістолярну спадщину державника, стенограми виступів у парламенті, статті тощо. Упорядкований матеріал дозволяє сформулювати уявлення про політичні погляди засновника НЛП, особливості його взаємовідносин з іншими представниками болгарського істеблішменту, специфіку внутрішнього і зовнішнього курсу очолюваних ним Регентської ради і кабінету міністрів. В окремо створеному зусиллями вищевказаних науковців спеціальному альбомі¹ зібрано візуальні джерела, які відображають життєвий шлях С. Стамболова. Серед них – світлини, гравюри, скановані мапи та інші документи, котрі органічно доповнюють особистий архів політика.

Варті уваги також збірники, зміст яких хоча й має опосередковане відношення до репрезентації ідей і практик С. Стамболова та його наступників, проте відіграє важливу роль у вивченні його спадщини. Зокрема в одному з них надруковано тексти ухвалених основних законів, котрі в різні епохи слугували підвалинами державно-політичної системи країни, наприклад, актуальна для нас Тирновська конституція та зміни, внесені до неї у період правління першого «стамболовістського» уряду і в пізніші часи². До того ж ці документи дають можливість проаналізувати еволюцію правлячого режиму в країні.

Історики В. Николова і Д. Саздов у 1994 р. видали збірник³, що містить оприлюднені упродовж 1879–1918 рр. програми і статuti більшості «буржуазних» партій країни. Їх вивчення дозволило осмислити погляди, ідеї, переконання, цінності та установки кожної політичної сили, у тому числі й НЛП. Особливо важливим є те, що при цьому

1167 с.; Стефан Стамболов: Биографии / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. Т. 20. 980 с.

* Винятком є перший том, в укладанні якого Д. Іванов не брав участі.

** Окрім сімнадцятого і вісімнадцятого томів – відповідно документального і публіцистичного збірників, які вперше було опубліковано видавництвами «Отечествен фронт» і «Отечество» у 1995 і 1996 роках та котрі пізніше стали складовими одиницями багатотомного видання.

¹ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. 333 с.

² Български конституции и конституционни проекти / Ред.: Л. Стоянов, В. Методиев. София: Д-р Петър Берон, 1990. 216 с.

³ Програми, програмни документи и устава на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. 524 с.

нам вдалося простежити процес зміни з плином часу програмних цілей «стамболовістів», починаючи з прийняття їх першого статуту в травні 1892 р. та закінчуючи рішенням сесії Верховної партійної ради у липні 1912 р. про внесення доповнень до ухваленої 1911 р. останньої програми, встановивши у підсумку ступінь слідування організації своїм первинним принципам, а відтак оцінити вплив спадщини С. Стамболова на діяльність НІП після 1895 р.

У книзі Р. Попова і В. Танкової¹ упорядковано особисту кореспонденцію відомого політика, лідера «народняків» з 1901 р. І. Гешова. Зміст листів містить інформацію про боротьбу між партіями за владу в країні, ставлення державного діяча до тих чи інших подій, роботу кабінетів міністрів тощо. Побіжно згадуються в них і заходи С. Стамболова та його послідовників, котрі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. декілька разів входили до складу урядів. Ініціативи «стамболовістів» певною мірою відображено й у збірнику² З. Дафинова, де у хронологічному порядку викладено найважливіші події із життя й діяльності вождів Ліберальної партії, а пізніше демократів – П. Каравелова і П. Славейкова.

Для глибшого розкриття теми нами залучалися дипломатичні документи, котрі упорядковано Є. Стателовою і її колегами у трьох томах. З точки зору хронологічних рамок нас цікавлять два останні, представлені різноманітними договорами, дипломатичною перепискою, звітами міністрів у 1886–1894 роках³.

Велике значення для дослідження теми мають стенограми⁴ засідань Народних зборів Болгарії. На основі вивчення цих історичних джерел є можливість дізнатися про ставлення тієї чи іншої фракції парламенту

¹ Иван Евстратиев Гешов: Лична кореспонденция / Съст.: Р. Попов, В. Танкова. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1994. 317 с.

² Дафинов З. Демократи: Документална хроника за живота и политическа дейност на Петко Каравелов и Петко Славейков след Освобождението. София: Родина, 1996. 493 с.

³ Външната политика на България: Документи (1886–1887) / Съст.: Е. Стателова и др. София: Издание на Министерството на външните работи, 1995. Т. 2. 630 с.; Външната политика на България: Документи (1887–1890) / Съст.: Е. Стателова и др. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1995. Т. 3. Ч. 1. 544 с.; Външната политика на България: Документи (1890–1894) / Съст.: Е. Стателова и др. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1998. Т. 3. Ч. 2. 601 с.

⁴ Дневници (стенографически) на III Велико народно събрание. Търново, 1887. Кн. 2. 465 с.; Дневници (стенографически) на IV Велико народно събрание. София, 1893. 511 с.; Дневници (стенографически) на V Велико народно събрание. София, 1911. 639 с.; Дневници (стенографически) на V–XV Обикновено народно събрание. София, 1888–1913; Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание. София, 1914–1919.

до окремих питань зовнішньої та внутрішньої політики держави. Час від часу в дискусіях депутатів законодавчих органів брав участь і С. Стамболов, який відстоював прозахідну міжнародну орієнтацію країни, власні методи розвитку вітчизняної промисловості тощо.

Важливим джерелом, котрим ми послуговувалися при вивченні політичної спадщини С. Стамболова, є мемуарна література. Перш за все, це збірка¹ спогадів сучасників, соратників і послідовників державника – П. Єратова, С. Живо́ва, Н. Генадієва, Д. Тончева, а також книга² мемуарів членів «стамболовістської» партії і тих, хто із симпатією ставився до її заходів, серед яких – Н. Генадієв, Х. Старев, С. Радев та інші громадські діячі Болгарії. У їхніх спогадах, окрім біографії С. Стамболова, відображено наступність ініціатив політика після його смерті у 1895 р., розкрито специфічні особливості «стамболовістської» ідеології, котра відрізняє їх від опонентів³. Така ж тематична єдність притаманна ще одному виданню⁴, на сторінках якого завдяки упорядникам Н. Ігову і Ц. Величковій побачили світ мемуари брата останнього лідера НІП – Павела. Дехто із вказаних авторів особисто знав колишнього регента/прем'єр-міністра, тому цінність інформації у цих працях безсумнівна. Однак при їх дослідженні необхідно враховувати той факт, що «стамболовісти» й ті, хто симпатизував їм, були схильні ідеалізувати політику засновника організації, а також урядів НІП, які перебували при владі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Вперше видані 1923 р. та передруковані 1985 р. мемуари Н. Генадієва⁵ є цінним джерелом для вивчення історії створення НІП. В них відображено тодішню внутрішньополітичну ситуацію в країні, надано характеристику деяким однопартійцям і опонентам. Свої взаємовідносини із засновником організації автор визначає як приятель-

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. 116 с.

² Стефан Стамболов и делото на стамболовизма: 1895–1925: Въспоменателен сборник / Под ред.: Н. Бронзов, П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1925. 64 с.

³ Там само. С. 59.

⁴ Генадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 163 с.

⁵ Генадиев Н. Мемоари. София: Армейския военно-издателски фонд, 1923. Т. 1. 159 с.; Никола Генадиев: Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1985. Т. 1. 247 с.

ські, позиціонуючи себе послідовним продовжувачем стамболовських традицій.

На відміну від вищевказаних книг, збірник істориків С. Тонева і Д. Давчевої¹ містить спогади як сучасників і послідовників С. Стамболова, так і його противників. У ньому зібрано роботи відомого революціонера і публіциста З. Стоянова, видатного письменника І. Вазова, просвітницького діяча Д. Ганчева, знаних політиків І. Андонова і Т. Васильова, «русофілів» Т. Ікономова і М. Маджарова, російського публіциста А. Амфітеатрова, німецького офіцера і журналіста Р. фон Маха. Наявні в книзі матеріали іноді демонструють полярні точки зору стосовно діяльності С. Стамболова, що заважає об'єктивному сприйняттю участі політика у національно-визвольному русі, його ініціатив на посаді регента і прем'єр-міністра країни.

У роботах лідера Народної партії Болгарії І. Гешова² більше уваги приділяється етапам перебування «народняків» при владі. Крім того в них відображено пловдивський період життя політика у його бутність одним із керівників Народної (консервативної) партії Східної Румелії, а також трудові будні на посадах директора Болгарського народного банку, голови Болгарського червоного хреста, міністра фінансів, прем'єр-міністра. Опозиційну ж діяльність «народняків», у тому числі й по відношенню до «стамболовістських» кабінетів, та заходи урядів інших партій автор розкриває поверхнево. Очільник лібералів В. Радославов, відтворюючи у спогадах політику очолюваної ним Ради міністрів у 1913–1918 рр.³, виправдовує обрання антиантантівського, всупереч протилежній думці опозиції, зовнішнього курсу Болгарії під час Першої світової війни міжнародною ситуацією на Балканах і в Європі на початку ХХ ст. Один із керманичів демократів А. Малинов, з іменем якого пов'язано проголошення незалежності держави, згадує чимало важливих подій під час виборчих перегонів у боротьбі «каравелістів» за владу та в періоди свого перебування на чолі урядів країни у 1908–1911 та 1918 роках⁴. Голова Центрального бю-

¹ Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. 383 с.

² Гешов И. Е. Спомени из години на борби и победи. София: Гутенберг, 1916. 132 с.; Його ж. Спомени и студии. София: П. Глушков, 1928. 393 с.

³ Радославов В. България и световната криза. София: С. Тодоров, 1923. 217 с.

⁴ Малинов А. Странички от нашата политическа история: Спомени. София: Придворна печатница, 1938. 182 с.

ро Прогресивно-ліберальної партії С. Данев у мемуарах¹ наголошує на маловідомих фактах з історії «цанковістів», зокрема коли вони знаходилися в опозиції до кабінету С. Стамболова. Автор критикує уряд НЛП за утиски і переслідування опонентів, нахваляє політику очолюваного ним у 1901–1903 рр. виконавчого органу, підкреслює внесок у розбудову демократії в країні, виправдовує пасивну позицію у «Фірміліанському питанні». Відомий консерватор, засновник і лідер Народної партії К. Стоїлов у щоденнику² дає оцінку різним подіям, що відбувалися у князівстві в останній чверті ХІХ ст., зокрема ініціативам першого самостійного і другого коаліційного «стамболовістських» кабінетів.

Варті уваги і мемуари дружини відомого військового і політичного діяча Р. Петрова – Султани³, наближеної, як і її чоловік, до монаршого двору особи. Жінка була непогано обізнана з перипетіями внутрішньополітичного життя країни, а тому їй в деталях вдалося охарактеризувати складні відносини між князем Фердинандом і прем'єр-міністром С. Стамболовим, достовірно оцінити ініціативи першого уряду НЛП⁴.

Окрім спогадів болгарських політиків та очевидців тогочасних подій, нами залучалися і мемуари державних діячів інших країн. Наприклад, книга⁵ британського дипломата, посланника в Софії у 1903–1908 рр. Д. Бьюкенена. В ній представлено авторську версію внутрішньополітичної боротьби в князівстві у період правління С. Стамболова та після його відставки. Антиросійську позицію уряду «стамболовістів» він називає відповіддю на прагнення Санкт-Петербурга перетворити Болгарію на свою провінцію⁶.

Всі вищевказані мемуари учасників і очевидців подій кінця ХІХ – початку ХХ ст. містять чимало важливих фактів, які безпосередньо стосуються діяльності С. Стамболова і його послідовників. Завдяки

¹ Стоян Данев: Мемоари / Съст. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. 290 с.

² Д-р Константин Стоилов: Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Ч. 1. 493 с.; Д-р Константин Стоилов: Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Ч. 2. 523 с.

³ Петрова С. Из моите спомени. София: Акация, 1922. 177 с.

⁴ Там само. С. 60.

⁵ Бьюкенен Д. Мемуары дипломата. Москва: Государственное военное изд-во, 1924. 312 с.

⁶ Там само. С. 34.

використанню цієї літератури нам вдалось ознайомитися з безліччю різноманітних, часто протилежних оцінок політичної спадщини видатного державного діяча.

Представлений джерельний комплекс дозволяє, по-перше, скласти уявлення про ідеї, проекти й конкретні заходи С. Стамболова і його прибічників, по-друге, отримати значний масив інформації щодо політичної спадщини державника, адже вона упродовж тривалого часу визначала державотворчі процеси: функціонування правлячого режиму і основних політичних інститутів, соціально-економічний розвиток країни, зовнішній курс Софії та її заходи, направлені на вирішення болгарського національного питання.

§ 5. Методи та методологія

Слово «спадщина» у західній гуманітарній науці набуло широкого вжитку в 1970-х – 1980-х роках. До цього воно означало виключно як дещо, успадковане від предків. Однак упродовж останньої третини минулого століття почали з'являтися перші наукові роботи¹ з використанням в них цього терміна, а Франція, Велика Британія і Бразилія оголосили 1980-й – роком спадщини, що красномовно свідчить про набуття вказаним поняттям ширшого і разом з тим більш важливого тлумачення. Дослідники почали розглядати його як культурну, політичну, соціальну наступність між різними історичними епохами й сьогоденням, при цьому відзначаючи як позитивні, так і негативні впливи та значення. Зокрема в англійській мові наявними є два слова, що у перекладі означають – спадщина. Одне із них – «heritage» – це зразки культури, набір цінностей, мова, мистецтво, переконання, котрі сприймаються їх носіями/послідовниками – представниками того чи іншого суспільства як дане, наприклад, національна ідентичність, певна релігія тощо. Інше – «legacy» – це свого роду історичний урок/досвід, що передається від покоління до покоління та може мати негативний, позитивний або суперечливий підтекст. Для дослідження впливу політичної спадщини С. Стамболова на болгарське державо-

¹ Mason A. America's Political Heritage: Revolution and Free Government – A Bicentennial Tribute // Political Science Quarterly. Washington: The Academy of Political Science, 1976. Vol. 91. № 2. P. 193–217.

творення 1895–1920 рр. доречніше застосовувати поняття «legacy», адже поза всяким сумнівом діяльність політика наклала неоднозначний відбиток на подальший розвиток країни.

У процесі дослідження ми застосовуватимемо декілька методологічних засад, що сприятиме досягненню поставленої мети та виконанню завдань роботи. При цьому ключове значення матиме поняття «колективна пам'ять», про яке вперше мова зайшла у працях французького соціолога і психолога М. Хальбвакса, адже спадщина С. Стамболова зберігалася саме у свідомості людей. Відповідно до концепції вченого, процес запам'ятовування індивідумом інформації завжди зумовлений його належністю до соціуму, а комеморація* пов'язана зі стереотипами і мнемотопами традиції¹. Це дає підставу стверджувати, що представники окремих верств болгарського суспільства та члени різних політичних сил наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. неоднаково сприймали діяльність С. Стамболова.

На початку 1980-х років нове життя у студії пам'яті вдихнув французький вчений П. Нора. Згідно з його теорією, колективна пам'ять, у нашому випадку про діяльність С. Стамболова, концентрується і репрезентується в так званих «місцях пам'яті» – своєрідних точках зіткнення, в яких формується пам'ять суспільства². Головна функція цих «місць» – збереження групової пам'яті, а бути ними можуть люди, події, споруди, традиції, пісні або ландшафтні одиниці, оточені символічною аурою. Для прикладу, в контексті нашої теми велике значення мають контрпереворот 1886 р. в Болгарії, розрив того ж року дипломатичних відносин між Софією і Санкт-Петербургом, місце вчинення замаху в 1895 р. на життя С. Стамболова у столиці на розі вулиць імені Х. Раковського і С. Караджи, його могила на центральному цвинтарі тощо.

Після трагічної смерті державника колективні уявлення про нього застосовувалися у «політиці пам'яті», що розглядатиметься нами як використання історичного минулого для легітимації, тобто визнання

* Свідомий акт передачі світоглядно значимої інформації про минуле шляхом увічнення певних осіб і подій через створення «місць пам'яті» (мнемотопів).

¹ Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). С. 16.

² Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). С. 37–51.

значущості суспільно-політичної реальності тих чи інших державотворчих процесів¹. Вказане поняття та його визначення виникло у Федеративній Республіці Німеччині в середині 1980-х років під час так званої «великої дискусії істориків» з приводу питань про причини встановлення нацистської диктатури та вчинення Голокосту. На наш погляд, термін, що нами аналізуватиметься, слід відрізнити від історичної політики, яка реалізується державою та її інститутами і має аналогічні механізми застосування й цілі. Політика ж пам'яті може здійснюватися і владою, і опозиційно налаштованими партіями, громадськими організаціями тощо.

Спираючись на вищенаведене смислове значення представленого терміна, можна стверджувати, що наприкінці ХІХ ст. свій варіант політики пам'яті запропонували послідовники С. Стамболова – члени НЛП, активно пропагуючи власний погляд на роль засновника їхньої політичної сили в об'єднанні 1885 р. князівства і Східної Румелії, контрперевороті 1886 р., політичних і соціально-економічних процесах та розбудові відносин Болгарії з різними країнами в його бутність на високих державних посадах у 1886–1894 рр. Доцільність запровадження ініціатив під час свого перебування при владі у 1899, 1903–1908, 1913–1918 рр. вони обґрунтовували позитивним досвідом їх реалізації за часів правління С. Стамболова. А от опоненти «стамболовістів» – представники так званих «русофільських» організацій – поширювали зовсім протилежну версію вкладу колишнього регента/прем'єр-міністра у розвиток Болгарії, намагаючись дискредитувати і С. Стамболова, і його послідовників.

Українська дослідниця Г. Г. Грінченко визначила дві проблеми, пов'язані з реалізацією політики пам'яті, – це «зловживання» колективним уявленням про минуле з метою досягнення певних цілей, а також «конфлікти» різних версій історичних подій². Приклади того й іншого ми спробуємо відшукати у болгарських державотворчих процесах, що відбувалися наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст.

Отже, політику пам'яті та колективне уявлення громадян про минуле необхідно відокремлювати, хоча їхній взаємний вплив також без-

¹ Зерній Ю. О. Історична пам'ять як об'єкт державної політики // Стратегічні пріоритети. 2007. № 1 (2). С. 71.

² Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». Харків: НТМТ, 2010. С. 21.

сумнівний¹. Для того, щоб перша реалізувалася у другому, необхідні як час, так і вдалі й доцільні механізми, форми та способи реалізації історичної політики.

Інше поняття, котре нами буде застосовуватися у дослідженні, – це «інституційна пам'ять». Воно представляє собою сукупність знань та уявлень про усталений устрій будь-якої системи, що зумовлює закономірності політичних, економічних і соціальних процесів. Розуміння того, як використовуються вказані знання й уявлення всередині інституту, є ключем до осмислення процесів створення та відтворення ним самим власної структури².

Після тривалого перебування при владі С. Стамболова більшість політиків, чиновників, службовців, дипломатів, не говорячи вже про членів НЛП, та навіть опоненти політика почали запозичувати й використовувати на практиці досвід, набутий ними упродовж 1886–1894 рр., впливаючи на виборчі процеси, визначаючи зовнішній курс, економічну і соціальну політику, обираючи способи вирішення національного питання тощо.

Важливою складовою досліджуваного нами явища є запроваджені під час правління С. Стамболова у різних сферах державного функціонування нововведення, які або згодом перетворилися на традиції, або не отримали подальшого розвитку. Згідно з тезою відомого іспанського філософа і соціолога Х. Ортеги-і-Гассета, кожна людина має вибір серед варіантів поведінки, однак всі ці альтернативи формуються лише на основі свого або чужого минулого, котре виступає своєрідним матеріалом, надихаючим на нові поєднання. Вчений стверджує, що незалежно від величини радіуса свободи вибору він завжди обмежений, адже суспільство зберігає єдність зі своєю історією³. Нерозривний зв'язок з традиціями найяскравіше простежується тоді, коли з'являється проект кардинальних перетворень, котрі заперечують узвичаєне. Однією з форм, за допомогою якої минуле управляє суспільством і окремими людьми, є його спонукання здійснити щось протилежне вже існуючому. Тому заходи С. Стамболова ми розглядатиме-

¹ Косик В. И. Футурология прошлого (к вопросу об исторической памяти и исторической политике) // *Bulgarian Historical Review*. 2013. № 3–4. Р. 161.

² Кондратьева Т. В. Інституційні наративи економічної системи як механізм інтеграції та економічного розвитку України // *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 12. С. 22.

³ Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва: АСТ, 2002. С. 93.

мо як відповідь наслідкам соціально-економічного і політичного розвитку Болгарії після її звільнення від Османської імперії, тим державотворчим процесам, що відбувалися в князівстві у 1879–1885 рр., а також як спробу реалізувати на практиці досвід інших країн Європи.

У концепції модернізації, що ґрунтується на визнанні західних держав еталонами для розвитку, багато спільного з ідеями Х. Ортегі-і-Гассета. Проте, якщо у середині минулого століття автори класичних робіт з її описання – О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, М. Вебер, Е. Дюркгейм і Ф. Тьонніс – вважали національні традиції перешкодою соціально-економічного і політичного прогресу¹, то наприкінці 1960-х – на початку 1970-х років у працях американського соціолога С. Хантінгтона і його британського колеги З. Баумана визнається, що сучасні суспільства здатні включати немало узвичаєних елементів, а модернізація спроможна посилювати традицію². У другій половині 1980-х років вчені вже починають допускати можливість національних проектів модернізації, котрі здійснюються на основі накопичення технологічного і соціального передового досвіду та його запровадження у гармонічному поєднанні з історичними усталеними цінностями незахідних суспільств. Вказані положення знайшли відображення в роботах А. Турена і Ш. Ейзенштадта³.

Вивчаючи політичну спадщину С. Стамболова, ми виходимо з того, що державник і його прибічники, запроваджуючи ті чи інші інновації, сприяли трансформації існуючого на той час устрою економіки, політичних і соціальних інститутів. Разом з тим вони застосовували колишні практики, які існували до приходу «стамболовістів» до влади. Теоретично ініціативи, які реалізовували «стамболовісти» упродовж 1886–1894 рр., могли зумовити формування нових традицій, котрі, з нашої точки зору, включають в себе як втілені ними в життя починання, що закріпилися у Болгарії одразу ж після відставки і смерті

¹ Побережников И. В. Теория модернизации: основные этапы эволюции // Проблемы истории России. Екатеринбург: Волот, 2001. Вып. 4. С. 219.

² Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. С. 153; Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва: Логос, 2005. С. 98.

³ Турен А. Возвращение человека действующего: Очерк социологии. Москва: Научный мир, 1998. С. 36; Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. Москва: Аспект Пресс, 1999. С. 117.

С. Стамболова, так і змінені під впливом реформ або збережені завдяки зусиллям регентів та уряду НЛП традиційні.

Однак при цьому необхідно зробити важливе застереження. Спираючись на так звану «теорію поколінь», про яку вперше зайшла мова у спільній роботі американських вчених В. Штрауса і Н. Хоува, котрі визначали окремою генерацією сукупність всіх людей, народжених у тій чи іншій країні упродовж приблизно двох десятиків років¹, ми вважатимемо традицією, в нашому випадку «стамболовістською», лише ті культурні, політичні й соціальні чинники державотворення, що: сформувалися протягом початкового двадцятирічного періоду існування болгарської державності з 1879-го до кінця 1890-х років, враховуючи й часи правління С. Стамболова; були підтримані першою генерацією болгар, народжених у князівстві; проявлялися в наступному двадцятилітті, тобто приблизно до кінця 1910-х років.

Болгарські державотворчі процеси останньої чверті ХІХ ст. вивели на авансцену політичного життя країни національну еліту – нечисленну, тісно згуртовану між собою верству, котра, незважаючи на наявність у князівстві доволі демократичної конституції, що забезпечувала широкі виборчі права населенню, значною мірою впливала на перебіг соціального й економічного розвитку. З огляду на це, важливе значення для нашого дослідження набуває теорія еліт, формування моделі якої відбувалося за участі італійських соціологів В. Парето і Г. Моска. На думку вчених, всі громадяни поділяються на дві групи – правлячу меншість та підпорядковану більшість, а боротьба еліт за владу складає основу суспільних процесів. Демократія за таких обставин залишається обмеженою, адже «людина натовпу», не володіючи необхідними знаннями, не в змозі управляти країною, тому лише еліта здатна на політичну діяльність та ефективно вирішення проблем. При цьому доступ до провідної верстви суспільства може бути обмеженим або вільним². В. Парето передбачав також наявність в окремій країні кількох елітарних угруповань, котрі конкурують між собою на засадах політичного й партійного плюралізму. За вказаної ситуації до влади

¹ Howe N., Strauss W. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: William Morrow & Company, 1991. P. 344.

² Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. 1994. № 10. С. 137.

найімовірніше прийде найбільш компетентне із них, здатне виконувати своє призначення¹.

Діяльність С. Стамболова, з нашої точки зору, суттєво вплинула на стан болгарської еліти. Розвиваючи систему освіти та стимулюючи за допомогою протекціонізму розвиток вітчизняної економіки, керовані ним Регентська рада й уряд сприяли зміцненню і збільшенню чисельності цього прошарку. Під час роботи над темою спробуємо відповісти на питання, як це позначилося на державотворчих процесах.

Варта уваги і концепція історії ідей, що зародилася упродовж 1920-х років у стінах приватного дослідницького університету Джонса Гопкінса (м. Балтимор, США) та зайняла центральне місце у науковій діяльності історика і філософа А. Лавджоя. Дослідник створив оригінальний підхід до вивчення людської свідомості. На його думку, «будівельним матеріалом» кожної теорії є певні елементарні ідеї, які по-різному поєднувалися між собою в рамках тих чи інших доктрин, а також мають власне минуле. Таким чином, історія ідей, згідно з баченням вченого, – це не історія інтелектуалів, їхніх концепцій і взаємодій між ними, а «біографія» окремих ідей². Висновки А. Лавджоя мали велике значення для «нових культурних істориків» – представників останнього покоління школи «Анналів»^{*}, зокрема Р. Шарт'є, який спирався на вказану концепцію, вивчаючи історію ментального. Починаючи з 80-х років минулого століття, завдяки концепції під назвою «археологія знання» М. Фуко та теорії «соціального простору» П. Бурдьє історія ідей отримала потужний імпульс для подальшого застосування в гуманітарних науках³.

С. Стамболов як державний діяч був автором або співавтором багатьох ідей, котрі після їх висловлювання занотовувалися чи протоко-

¹ Парето В. О применении социологических теорий // Социологические исследования. 1995. № 10. С. 139.

² Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи. Москва: Дом интеллектуальной книги, 2001. С. 23.

^{*} Один із провідних дослідницьких напрямів у сучасній історичній науці, який виник у Франції та групувався навколо заснованого М. Блоком і Л. Февром журналу, що виходив у 1929–1939 рр. під назвою «*Annales d'histoire économique et sociale*» («Аннали економічної та соціальної історії»). Прихильники школи «Анналів» наполягали на заміні класичної «історії-оповіді» «історією-проблемою». Це була спроба відтворити «тотальну» історію, тобто історію, котра описує всі існуючі в суспільстві зв'язки – економічні, соціальні, культурні тощо.

³ Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Круг, 2011. С. 463.

лювалися у текстах відповідних документів і матеріалів. Вони продовжували жити навіть після смерті колишнього регента і прем'єр-міністра завдяки прибічникам, послідовникам і, навіть, опонентам політика. Їх підтримували або критикували, а також намагалися втілити в життя. Ідеї С. Стамболова, безумовно, представляють собою одну з основних складових його спадщини.

Під час дослідження державотворчих процесів доцільно залучити і політологічні концепції й поняття. Для отримання більш чіткого уявлення про державотворення Болгарії 1895–1920 рр. ми послуговуватимемося концепцією американського дослідника Г. Алмонда, котрий у середині 1950-х років застосував структурно-функціональний метод для вивчення політичних систем країн та запропонував їхню диференціацію¹. У нашій роботі ми постійно використовуватимемо поняття «політичний режим» – як по відношенню до регентства/прем'єрства С. Стамболова, так і до подальших правлінь інших болгарських урядів. Застосовуючи вказаний термін, ми змушені конкретизувати, що саме маємо на увазі. З нашої точки зору, найбільш прийнятним є визначення, надане представником чиказької школи соціології Г. Лассвеллом, котрий трактував політичний режим значно ширше, аніж просто форму правління, розглядаючи його як сукупність способів легітимізації та реалізації влади².

Одним із основних зберігачів і ретрансляторів спадщини С. Стамболова стала НІП, котра продовжувала діяльність після смерті свого засновника та залишалася однією з провідних партій країни аж до 1920 р. Використовуючи деякі теоретичні напрацювання відомого дослідника політичних сил французького політолога і соціолога М. Дюверже³, ми спробуємо пов'язати закономірності функціонування партійної системи Болгарії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. з виборчими практиками, а також визначимо тип НІП як популярної політичної сили країни у вказаний період, з'ясувавши, якою за своєю організаційною структурою і характером членства вона була – масовою чи кадровою.

¹ Almond G. Comparative Political Systems // The Journal of Politics. Atlanta: Southern Political Science Association, 1956. Vol. 18. № 3. P. 391.

² Lasswell H. Power and Personality. New York: W. W. Norton & Company, 1948. P. 16.

³ Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический Проект, 2000. 538 с.

Отже, як виявилось, політична спадщина С. Стамболова представляє собою складне багатогранне явище, осмислення й інтерпретація якого потребують використання одразу декількох теорій і концепцій.

Для історичного аналізу проблеми ми маємо застосувати загальнонаукові методи. Серед них – аналіз і синтез. Перший передбачає розділення предмета нашого дослідження, тобто спадщини С. Стамболова, на складові – ідеї, практики, законодавство тощо, котрі досліджуватимуться окремо. Другий, навпаки, дозволяє здійснювати об'єднання вказаних елементів, встановлюючи зв'язки між ними та сприяючи вивченню об'єкта як одного цілого. Крім того, є потреба у використанні системного методу*, індукції** та дедукції***, компаративного аналізу, котрий полягає у порівнянні внутрішньої і зовнішньої політики першого уряду «стамболовістів» з ініціативами інших кабінетів, що управляли країною упродовж 1895–1920 рр. Це дасть можливість розпізнати ті починання С. Стамболова і його прибічників, що знаходили продовження у заходах наступних урядів, і, таким чином, визначити, в якій мірі спадщина державника представлена у подальших державотворчих процесах.

Важливим для формування оціночного підходу до діяльності болгарського державника і його послідовників є залучення методу абстрагування. На нашу думку, доцільно не враховувати деякі фактори, наприклад, надмірну ідеалізацію С. Стамболова або огульну критику, представлену, скажімо, у партійній пресі, що в цілому не сприяє створенню об'єктивного сприйняття державотворчих процесів у Болгарії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Аналогії зі спадщиною інших знакових постатей із різних країн світу дозволяють розширити і поглибити уявлення про наш об'єкт вивчення на підставі їх схожості. Завдяки наочності, властивій цьому методу, ми отримаємо можливість порівняти й вималювати в уяві подібні риси і властивості досліджуваного.

* Дослідження об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними.

** Це метод пізнання, за яким із приватних фактів та явищ виводяться загальні принципи та закономірності, тобто при його використанні логіка мислення розвивається від конкретного до загального.

*** Метод пізнання, за допомогою якого приватні положення виводяться із загальних, тобто це метод переходу від загальних уявлень до приватних.

Метод контент-аналізу варто використати при вивченні програмних документів НІП. Він сприятиме осмисленню того, як еволюювали задекларовані «стамболовістами» цілі та завдання, наскільки вони відповідали первинним ідеологічним прагненням, які було проголошено 1892 р. під час прем'єрства С. Стамболова.

Необхідне також застосування прикладного методу дослідження – хронологічного, який полягає у викладенні історичного матеріалу в хронологічній послідовності, на всіх етапах розвитку історичного явища, у нашому випадку – в 1895–1920 рр.

Велике значення для написання роботи матимуть основні методологічні принципи: об'єктивність, історизм і соціальний підхід. Перший із них орієнтує на вивчення об'єктивних закономірностей, котрі визначають процеси політичного розвитку. При цьому кожне явище розглядається як багатогранне й суперечливе, а об'єктивність наукових висновків базується на доказовості наукових фактів. Принцип історизму передбачає розгляд фактів і політичних подій у конкретно-історичних обставинах, у взаємозв'язку та взаємозумовленості, з урахуванням розстановки та політичної орієнтації соціальних, національних груп, верств, громадських організацій. Соціальний підхід має особливо важливе значення при оцінці програм, реальної політичної діяльності партій, лідерів, їх ролі у політичному розвитку суспільства. При цьому необхідно брати до уваги характер соціальних інтересів, співвідношення сил у політичній боротьбі. Соціальний аналіз дасть можливість зіставити класові інтереси із загальнолюдськими, оцінити вплив класових сил і партій на розвиток політичних процесів, їх відповідність інтересам свого народу.

Представлений комплекс методів та їх принципів безсумнівно допоможе нам визначити елементи спадщини С. Стамболова у державотворчих процесах, а також розкрити їх вплив на подальший політичний і соціально-економічний розвиток країни у 1895–1920 рр.

ДІЯЛЬНІСТЬ С. СТАМБОЛОВА ТА ЗАПОЧАТКУВАННЯ СТАМБОЛІВСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

§ 1. У боротьбі за державну незалежність

Стефан Николов Стамболов відіграв помітну роль у визвольній боротьбі народу Болгарії проти турецької влади. Майбутній політик зробив значний внесок у зміцнення національного руху та вплинув на прийняття доленосних рішень, котрі мали важливі наслідки в історії країни. Революційна діяльність багато в чому визначила подальші кроки цієї особистості вже як державника.

С. Стамболов народився 31 січня 1854 р. в місті Тирново у родині власника заїжджого двору. Змалку він пройнявся повагою і благоговінням до місцевих представників визвольного руху. Його батько був учасником селянського повстання 1835 р. та прибічником відомого революціонера капітана Дядо Николи (справжнє прізвище Н. Філіповський), а сам майбутній державний діяч мав можливість особисто спілкуватися з такими борцями за свободу, як Х. Іванов-Големія, М. Сеїзмонов (священнослужитель М. Преображенський), Х. Караминков-Буніто. Тому хлопець зростав у атмосфері болгарського патріотизму та неприязні до османської влади¹.

Початкову освіту С. Стамболов здобув у своєму рідному місті. Саме під час навчання у школі відбулося його знайомство з багатьма майбутніми сподвижниками і прибічниками – І. Семерджиевим, Х. Донеvim, І. Драгостиновим, Ф. Симидовим та іншими. На думку деяких біографів, уже тоді С. Стамболов почав виношувати плани

¹ Биман А. Х. Стамболов: Биография [Фототипно издание по изданието от 1896 г.]. София: Наука и изкуство, 1990. С. 10.

щодо власної активної участі у боротьбі проти османського панування. Контактуючи з учасниками національно-визвольного руху, в тому числі з В. Левським (прізвище при народженні В. Кунчев), він навіть виконував доручення місцевого революційного комітету¹.

Восени 1870 р. С. Стамболов за сприяння свого земляка Н. Даскалова – службовця російського дипломатичного представництва у місті Варна² – стає стипендіатом духовної семінарії в Одесі*. Не відчувуючи особливої жадоби до богословських наук, більшу частину часу семінарист проводив за читанням віршів і романів, а також заборонених цензурою книг. Саме під час навчання він зблизився з представниками російського народництва та ознайомився з творчістю революціонера Н. Чернишевського, французького теоретика анархізму П. Прудона, одного з ідеологів народництва М. Бакуніна, що суттєво вплинуло на формування його політичних поглядів та переконань. Крім того, юнак брав активну участь в роботі місцевого революційного гуртка**, очолюваного І. Ковальським. Тоді ж у нього починають проявлятися здібності до написання поетичних творів³.

Досліджуючи щоденники С. Стамболова, можна окреслити коло питань, які найбільше його цікавили. Це передумови революції; її програмні, стратегічні й тактичні настанови; умови успіху; принципи устрою, котрі забезпечували «рівність» у суспільстві⁴. Знайомство з азами революції суттєво розширювало його знання на цьому терені та формувало світогляд. Вивчаючи зазначені догми, юнак розмірковував про можливість їхнього застосування у Болгарії з урахуванням незрілості політичного руху, партій і громадських організацій.

¹ Куманов М. Стефан Стамболов и Васил Левски // Годишник на Общобългарски комитет Васил Левски. 2007. № 9. С. 57–58.

² Иванов Д. Стефан Стамболов: Историко-публицистичен очерк. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1990. С. 34.

* Фінансову допомогу для навчання в Росії отримувала талановита молодь із Болгарії завдяки благодійницькій діяльності імператриці Марії Александрівни.

** «Первинне ядро» одеського угруповання «чайковців» – членів народницьких гуртків (назва від прізвища одного із лідерів – Н. Чайковського). Їхнім основним завданням, окрім самоосвіти, було об'єднання прогресивного студентства, а потім – пропаганда серед народних мас з метою підготовки соціальної революції в Росії. Характерна риса – негативне ставлення до боротьби за політичні свободи.

³ Биман А. Х. Стамболов: Биография [Фототипно издание по изданието от 1896 г.]. София: Наука и изкуство, 1990. С. 12.

⁴ Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века). Кишинёв: Штиинца, 1972. С. 109.

А от на вже сформоване у цей період ставлення С. Стамболова до Російської імперії вказують нотатки в його записнику. Одна із них гласить: «Хто з південних слов'ян чекає на допомогу Росії, той нехай згадає про долю Польщі і Малоросії»¹. Цей коротенький запис чітко вказує на скептицизм автора відносно щирості обіцянок Санкт-Петербурга сприяти визволенню болгар від турецької влади. Він вважав, що подібна допомога могла стати для співвітчизників новим рабством, а самого імператора Александра II називав «мучителем власного народу» та заявляв: «Прокляттям буде моя перша фраза, вимовлена на адресу російського царя»².

На подальшу діяльність С. Стамболова значно вплинуло знайомство з одним із лідерів гайдуків* – Ф. Тотю (справжнє прізвище Т. Станчев), який на початку 1873 р. у південноросійських містах серед давно осілих, заможних болгарських переселенців збирав кошти на озброєння загону. За деякими даними, С. Стамболов допомагав народному меснику під час його місії³. Особисте ставлення юнака до таких людей простежується в одному із листів до рідних, в якому сказано, що він схиляється перед тими, хто здатен пожертвувати власним життям заради батьківщини. «Про них, – зазначається далі, – завжди буде жити пам'ять в серцях співвітчизників»⁴. Із контексту зрозуміло – семінарист прагне наслідувати їхній приклад та готовий боротися за свободу свого народу.

Відвідуючи народницький гурток, де не визнавалися російські феодално-поміщицькі порядки й говорилося про бунти, перевороти і революції, С. Стамболов систематично ігнорував заняття та тим самим викликав незадоволення з боку керівництва навчального закладу. Розчарувавшись у богословських науках, упродовж 1872 р. семінарист неодноразово залишав навчання та виїжджав у Болгарію. Оскільки

¹ Цит. за: Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века). Кишинёв: Штиинца, 1972. С. 111.

² Там само. С. 111.

* Озброєні народні месники, повстанці, які переховувалися в горах, лісах і сусідніх з Болгарією країнах.

³ Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. С. 79.

⁴ Цит. за: Плетньов Г. За мястото на Стефан Стамболов в национално-освободителното движение // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 46.

офіційно його не було відраховано, юнак все-таки, хоч і зрідка, навідувався до семінарії¹.

Повернувшись на батьківщину, восени 1873 р. він почав працювати вчителем у рідному місті Тирново. Саме тоді С. Стамболов приєднався до болгарських учасників визвольного руху. Спілкування з Н. Обретеновим та іншими членами бібліотеки-читальні «Зора» із міста Русе надихнуло його поповнити ряди Тирновського революційного комітету. Незважаючи на відсутність досвіду, зрілості, здатності реально оцінити особисті якості й можливості, а також усвідомити відповідальність за свої дії, він уже на той час проявляв прагнення відігравати провідну роль, бути лідером і керівником².

На початку 1874 р. С. Стамболов переїхав до столиці Румунії – міста Бухарест, де потрапив у середовище відомих лідерів болгарського національно-визвольного руху – письменника Л. Каравелова, поета Х. Ботева (справжнє прізвище Х. Петков) та інших. Думки і настрої юнака в цей період знайшли відображення у поетичних творах. За сприяння Х. Ботева він опублікував вірш-марш³, перші рядки якого стали гімном болгарських емігрантів: «Не бажаємо ми багатства, не бажаємо грошей, прагнемо свободи з правами людини». Поезія автора просякнута оптимізмом і вірою у гідне майбутнє, коли не буде ні османських гнобителів, ні чорбаджіїв, а кожна людина житиме власною працею. Він не сумнівається, що такий час настане, адже його соратники та однодумці ведуть невпинну боротьбу проти тиранів.

Навесні 1874 р. С. Стамболов побував у столиці Оттоманської Порти, де познайомився з життям тамтешніх болгарських емігрантів, зустрічався з революціонерами Т. Каблешковим і П. Бобековим, а також відомим публіцистом П. Славейковим. Вже будучи прибічником радикальних методів боротьби проти османської влади, під час проведення зборів прогресивно налаштованою молоддю він ратував за не-

¹ Миколенко Д. В. Еволюція та імплементація політичних поглядів Стефана Стамболова (1870–1879 рр.) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2014. Т. 7. С. 69.

² Плетньов Г. За мястото на Стефан Стамболов в национално-освободителното движение // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 36.

³ Стефан Стамболов. Запомни ме, живот! Поезия и публицистика / Съст. И. Радев. Велико Търново: Абагар, 1993. С. 83.

гайну організацію повстання в Болгарії. Як згадував у своїх мемуарах громадський діяч І. Андонов, позиція С. Стамболова знаходила розуміння та підтримку¹.

Черговий період його перебування в Одесі у квітні 1874 р. співпав з активною діяльністю народників, які проводили агітацію серед російського селянства, виступаючи за переділ земельної власності. Навесні – влітку тисячі молодих людей у різних куточках імперії брали участь у так званому «ходінні в народ», намагаючись спричинити соціальний переворот. Тоді ж С. Стамболов познайомився з деякими представниками гуртка «південних бунтарів». Під його впливом революціонер В. Малінка (син заможного землевласника) навіть збирався долучитися до болгарського національно-визвольного руху².

Тривале спілкування з народниками дозволило С. Стамболову досконально вивчити їхні пропагандистські методи. Уважно ознайомившись з популярними виданнями, брошурами, буклетами та листівками, які у своїй діяльності застосовували члени гуртків, у нього виникла ідея перенесення досвіду росіян на батьківщину з використанням аналогічних агітаційних засобів для виховання революційної свідомості у болгарських селян. З цією метою він вирішив перекласти рідною мовою найбільш поширені в Росії публікації. Серед них: повість французьких письменників-співавторів Е. Еркмана і А. Шатріана «Тереза», в якій воскрешається шлях у французьку революцію XVIII ст. вихідців із простого народу; роман Н. Чернишевського «Що робити?», де на тлі любовної історії відображені нові економічні, філософські й соціальні ідеї часу, а сам твір пронизаний натяками на грядущу революцію; посібник «Про гроші» невідомого автора, зміст якого розкриває становище російських селян та пропонує рецепти його покращення (у перекладі цю роботу навіть було надруковано у Константинополі приватною типографією у вигляді брошури^{*}).

Отже, на етапі формування системи цінностей С. Стамболова як громадсько-політичного діяча можна відзначити два основні чинники,

¹ Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. С. 40.

² Терзиев К. Ученик в Одеската духовна семинария // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 32–33.

^{*} Народно четение: За парите / Превели от руский С. и С. [Ст. Стамболов и Ф. Симидов]. Цариград: Карапетров и дружество, 1874. 40 с.

котрі суттєво вплинули на юнака. По-перше, це традиції болгарського національно-визвольного руху, які виховали у нього ненависть до османської влади, почуття патріотизму та готовність до самопожертвування заради батьківщини. По-друге, ідеї російського народництва, котрі змусили молодого С. Стамболова замислитися над проблемами соціальних протиріч і боротьби в тогочасних суспільствах, сформува-ли критичне ставлення до внутрішньої і зовнішньої політики Росії, а також розкрили таємниці методів підпільної боротьби. У цей період майбутній регент і прем'єр-міністр болгарської держави був схильний до вибору радикальних, силових варіантів досягнення незалежності своєї країни. Як і значна частина молоді того часу, він захоплювався революційною романтикою.

Повернення С. Стамболова до Болгарії влітку 1874 р. започаткувало новий етап його діяльності. 20–21 серпня він представляв місто Тирново на Загальних зборах БРЦК в Бухаресті, де його було обрано апостолом (керівником) Тирновсько-Габровського революційного округу. А восени двадцятирічний юнак («...низенький, з крупною, овальною, наполовину татарського типу головою»¹) вже опікувався внутрішньою агітаційно-пропагандистською діяльністю в країні, ставши одним із лідерів БРЦК. Це цілком відповідало амбіціям С. Стамболова, який з ентузіазмом виконував свої обов'язки. Спілкуючись зі співвітчизниками, він розповідав їм про минуле Болгарії, про заподіяні турецькими феодалами та чиновниками страждання і муки, закликав готуватися до повстання, щоб завоювати свободу. Промови С. Стамболова, згадував його соратник І. Андонов, відзначалися емоційністю і красномовством. У присутніх вони вселяли віру в неминучий кінець страждань та щасливе майбутнє².

На початку 1875 р. вже з новою місією революціонер знову перебував у Бухаресті. Там, серед місцевих емігрантів він збирав кошти для підтримки національного руху³. Повернувшись до Болгарії, С. Стам-

¹ Ганчев Д. Спомени за княжеското време. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1983. С. 22.

² Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. С. 40.

³ Плетньов Г. За мястото на Стефан Стамболов в национално-освободителното движение // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 36.

болов продовжив роботу, спрямовану на розширення мережі підпільних комітетів, однак невдовзі, переховуючись від переслідувань влади, був змушений залишити батьківщину та переїхати у Стамбул¹.

В столиці Османської імперії при оформленні в'їзних документів у російському посольстві С. Стамболов мав неофіційну бесіду з Надзвичайним і Повноважним послом генерал-лейтенантом Н. Ігнатьєвим². Під час розмови він намагався дізнатися про можливість сприяння Санкт-Петербурга прагненням болгар до визволення, як це було у випадку з греками, румунами і сербами. У відповідь дипломат зазначив, що Росія не буде нічого робити, допоки болгар самі не дадуть їй для цього привід. Після цих слів авторитетного державного діяча С. Стамболов ствердився у думці про необхідність організації повстання. Отримавши дозвільні документи, він вирушив до Одеси, проте у семінарії надовго не затримався, а повернувся знову в Бухарест, де продовжив виконувати доручення БРЦК³.

На той час серед членів Центрального комітету, які перебували у столиці Румунії, загострилася боротьба між так званими угрупованнями «молодих» і «старих». Перші підтримували ідею революційного шляху до свободи та виступали за негайну підготовку повстання; другі були більш поміркованими, вважаючи за потрібне дочекатися сприятливої міжнародної ситуації, котра дозволила б вирішити долю Болгарії без кровопролиття, та розраховували на сприяння великих держав (у першу чергу Росії) визволенню батьківщини від османської неволі. Із самого початку своєї революційної діяльності С. Стамболов за своїми ідеологічними переконаннями був ближче до позиції «молодих» на чолі з Х. Ботевим. Тому їхні представники з ентузіазмом підтримали пропозицію амбітного юнака щодо збройного виступу, вбачаючи у ньому слушний привід для Санкт-Петербурга втрутитися у ситуацію на Балканах та допомогти болгарам здобути бажану свободу. Помірковано на-

¹ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 11. С. 13.

² Биман А. Х. Стамболов: Биография [Фототипно издание по изданието от 1896 г.]. София: Наука и изкуство, 1990. С. 16.

³ Плетньов Г. За мястото на Стефан Стамболов в национално-освободителното движение // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 37.

лаштовані члени БРЦК – Л. Каравелов, К. Цанков та інші, – вважали, що для проведення повстання необхідна тривала підготовка, а передчасний виступ не матиме жодних шансів досягти поставленої мети¹.

Остаточне рішення стосовно подальших дій повинні були прийняти Загальні збори, організацією яких займалися Х. Ботев, І. Драсов і С. Стамболов. Вони намагалися забезпечити явку якомога ширшого представництва революційних комітетів, незалежно від політичних уподобань їхніх членів. Збори відбулися 26 грудня 1874 р. в Бухаресті, однак конкретних результатів не принесли². Думки присутніх різко розділилися. Обрана президія на чолі з головою БРЦК Л. Каравеловим свідомо гальмувала роботу засідань. До того ж, сам керівник Центрального комітету, болісно переживаючи втрату 1873 р. свого соратника В. Левського, пригнічений та розчарований, інертно ставився до подій, що відбувалися, поступово відсторонюючись від революційної діяльності.

У квітні 1875 р. С. Стамболова офіційно було відраховано з Одеської духовної семінарії. В науковій літературі не існує єдиної думки стосовно причини такого рішення адміністрації навчального закладу. Так, радянський історик К. Поглубко вважає, що цьому послужили систематичні порушення юнаком навчального процесу, а не його спілкування з народниками³. Більшість же болгарських авторів, серед яких Г. Плетньов, К. Терзієв, А. Димов, підставою називають політичні переконання С. Стамболова. Великотирновський історик Г. Плетньов обґрунтовує свою позицію, посиляючись на заяву ієродиякона Г. Рильського, котрий начебто повідомив жандармське управління про постійні відвідування семінаристом підпільного гуртка⁴.

Продовжуючи й надалі брати активну участь у визвольній боротьбі, С. Стамболов залишався прибічником революційного шляху до омріяної болгарської державності. Це підтверджує листування між

¹ Заимов С. Миналото: Очерки и спомени из деятелността на българските тайни революционни комитети от 1869–1877 година. София: БЗНС, 1983. С. 429.

² Там само. С. 430.

³ Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века). Кишинёв: Штиинца, 1972. С. 112.

⁴ Плетньов Г. За мястото на Стефан Стамболов в национално-освободителното движение // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 36.

ним та І. Драсовим, датоване липнем 1875 р. В одному з листів до свого сподвижника він зазначає, що політична криза в Османській імперії, а також повстання у Боснії і Герцеговині, створювали для учасників національного руху слушну нагоду, і нею необхідно було негайно скористатися¹.

12 серпня 1875 р. в Бухаресті відбулися чергові збори БРЦК, де чисельну перевагу мали «молоді» – прибічники революційного виступу. На той час це угруповання отримало нову назву – «партія дії»². Як і очікувалося, більшістю голосів Загальні збори постановили негайно розпочати організацію повстання. Вирішальну роль у цьому процесі повинні були відіграти керівники місцевих ревкомів, завдання яких зводилося до проведення масштабної агітації в округах та ретельної підготовки четників. БРЦК доручив С. Стамболову апостольську місію у Старій Загорі, куди він виїхав наприкінці серпня.

Втім розгорнути широку діяльність молодому революціонеру так і не вдалося. Як згадував у своїх мемуарах його сподвижник відомий болгарський публіцист З. Стоянов, він постійно наражався на небезпеку бути викритим поліцією. При цьому основну загрозу представляли не співробітники державних органів влади, а тамтешні чорбаджії, котрі у будь-яку хвилину могли повідомити османську адміністрацію про місцезнаходження підпільника. Проте, незважаючи на складні умови, С. Стамболов продовжував наполегливо виконувати доручення: розповсюджував листівки, влаштовував таємні сходки, проводив інструктажі командирів четницьких загонів. Він надсилав послання до сусідніх комітетів з проханням активізувати пропагандистську діяльність. Особливо великі надії революціонер покладав на старозагорських вчителів, які мали авторитет і повагу серед місцевих мешканців та могли бути задіяні агітаторами. Під час зустрічей з ними він намагався переконати їх у тому, що після початку повстання Росія підтримає болгар у прагненні до свободи, а Сербія днями об'явить війну Оттоманській Порті, ставши на захист слов'янського населення Боснії і Герцеговини. Але виступи оратора не справили на-

¹ Обретенов Н. Спомени за българските въстания. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1970. С. 145.

² Улунян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. Москва: Наука, 1978. С. 33.

лежного враження на інтелігенцію, котра у більшості своїй оцінювала збройний виступ як авантюру¹.

Повстання, що розпочалося 16 вересня 1875 р., закінчилося провалом. Причини цього були очевидними, адже керівники не змогли підготувати збройний виступ належним чином: ревкоми не отримали в достатній кількості грошові кошти для закупівлі зброї, у деякі осередки були направлені недосвідчені організатори, не існувало загального чіткого плану спільних дій.

Однак головна причина невдачі Старозагорського повстання полягала у переоцінці лідерами БРЦК ступеня готовності селянських мас і жителів міст Болгарії до рішучих акцій. Незважаючи на попередження керівників інших ревкомів про інертність населення та скруту зі зброєю, С. Стамболов на чолі нечисленного загону виступив проти турецької влади, сподіваючись на підтримку селян. Але його планам не судилось втілитися у життя. Повстання не набуло масовості, до нього долучилося лише близько 800 осіб – мешканців сіл, розташованих поблизу Старої Загори. Саме тому через два дні воно було швидко і жорстоко подавлене. Небагатьом із його учасників пощастило втекти, декого було страчено, інших ув'язнено. Сам С. Стамболов зміг добратися до Тирново, звідки згодом емігрував у Румунію².

Уряд Османської імперії, застосувавши масові арешти, зламав мережу законспірованих революційних комітетів. До того ж посилювалися протиріччя всередині БРЦК. С. Стамболов і деякі його однодумці залишалися прихильниками немасштабного революційного виступу, котрий не передбачав участі в ньому широких народних мас. Вони переслідували одну мету – привернути увагу великих держав до подій у Болгарії. Саме за сприяння провідних країн світу прибічники вказаної концепції розраховували здобути незалежність. Подібну точку зору розділяли не всі. Так, Х. Ботев не підтримував зазначену стратегію. На його думку, немасове повстання, на кшталт Старозагорського, Порта знову швидко приборкає, а зусилля революціонерів не матимуть жодного ефекту в Європі та виявляться марними. У результаті

¹ Плетньов Г. За мястото на Стефан Стамболов в национално-освободителното движение // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 37.

² Там само. С. 39.

суперечностей Х. Ботев, Д. Ценович та інші покинули лави БРЦК. Згодом комітет взагалі припинив свою діяльність¹.

У цей час революційні заворушення, які охопили інші балканські вілаєти Оттоманської Порти, поступово зумовлюють загострення Східного питання. Проблеми майбутнього, а також подальшої долі підвладних народів Османської імперії виходять на перше місце в європейській політиці, привертаючи увагу та викликаючи втручання великих сил. Особливо активно на захист визвольних рухів почала реагувати російська дипломатія.

За такої сприятливої внутрішньої і міжнародної ситуації у листопаді 1875 р. молоді болгарські революційні діячі С. Стамболов, Н. Обретенов, П. Волов, Г. Бенковський (справжнє прізвище Г. Хилтев), І. Драгостинов, С. Заїмов та інші зібралися в румунському місті Джурджу (турецька назва – Гюргево), де створили так званий Гюргевський революційний комітет. На його засіданнях, що проходили з 11 листопада по 25 грудня, було ухвалене рішення негайно розпочати підготовку і організацію повстання у Болгарії навесні наступного року. Для більшої оперативності вони умовно розділили країну на чотири революційні округи з центром у місті Панагюриште: I-й (Тирновський), II-й (Слівенський), III-й (Врачанський) і IV-й (Пловдивський). С. Стамболов з помічниками Г. Ізмирлієвим, І. Семерджиєвим, Х. Караминковим-Буніто і Н. Мариновим був призначений апостолом I-го революційного округу, який охоплював значну територію центральної і північної частин країни з осередком у Горішній Оряховиці². Завдання керівників полягало в тому, щоб активізувати існуючі ревкоми в містах і селах, створити нові, очолити підготовку збройного виступу та управляти бойовими діями після його оголошення.

Взявшись з ентузіазмом за справу, С. Стамболов намагався спиратися на власний досвід, набутий ним під час минулорічних подій у Старій Загорі³. Остерігаючись повторити колишні прорахунки і помилки, цього разу він діяв обережніше, не форсуючи події. Особливу увагу приділяв закупівлі зброї і боєприпасів та способам і шляхам їх доставки у Болгарію. Про це свідчить його активне листування

¹ Там само. С. 40.

² Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 29.

³ Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. С. 46.

з С. Гринчаровим, який, безпосередньо відповідаючи за вказаний обсяг роботи, регулярно отримував інструкції від апостола з конкретними вказівками щодо об'єму закупок, маршрутів перевезення та місць призначення¹. Однак вести підпільну діяльність ставало все складніше, адже румунська влада також розпочала переслідування болгарських революціонерів на своїй території, заарештувавши деякого із членів Гюргевського революційного комітету².

Станом на початок весни 1876 р. рівень підготовки повстання, за характеристикою самого С. Стамболова, був незадовільний. До того ж, Сербія не поспішала оголошувати війну Порті. Саме через це лідер Тирновського революційного округу намагався переконати інших керівників у передчасності збройного виступу. Проте обставини внесли свої корективи у його плани та події в країні. Про підготовку повстання стало відомо османській адміністрації, яка вдалася до масових арештів підпільників. За такої критичної ситуації 20 квітня більшість керівників революційних комітетів прийняли рішення негайно розпочати активні дії. Натомість С. Стамболов так і не наважився віддати наказ у підпорядкованому окрузі. Рятуючись втечею, він знайшов тимчасовий притулок у селі Самоводене, де переховувався до кінця липня, доки не вщухла хвиля терору, а потім подався до Бухаресту.

Квітнєве повстання тривало трохи більше місяця, завершившись поразкою болгарського національно-визвольного руху. Влада Порті без особливих труднощів зуміла його приборкати за допомогою військ, які вчинили масові вбивства мирного населення (загинуло більше 30 тис. осіб); особливо лютували нерегулярні частини – башибузуки*. Однак цей збройний виступ не пройшов безслідно. Він загострив міжнародні відносини навколо Східного питання, став прелюдією до російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і, таким чином, викликав омріяну російську воєнну допомогу. Роль С. Стамболова у подіях квітня – травня 1876 р. в Болгарії доволі неоднозначна. З одного боку, він зробив значний внесок у підготовку повстання; з іншого, так само як

¹ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 668. Л. 1–2.

² Там само.

* Вояки загонів іррегулярної піхоти за часів Османської імперії. У дослівному перекладі з турецької «башибузуки» означає «з дурною головою», а у більш вільному – «хворий на голову». Їх вербували зазвичай із войовничих народів Албанії і Малої Азії – албанців, черкесів, курдів. Влада забезпечувала башибузуків зброєю і продовольством, причому платню за свою службу вони не отримували.

і восени 1875 р., залишився осторонь бойових дій, зволівши перечекати небезпеку. Останнє дало привід для критики революціонера та звинувачення його у боягузтві¹.

Протягом 1875–1876 рр. відбулися суттєві трансформації поглядів С. Стамболова щодо стратегії і тактики національно-визвольного руху. Якщо напередодні Старозагорського повстання він був прибічником негайного, нехай і немасштабного, збройного виступу, то навесні 1876 р. вже пропонував дочекатися воєнного протистояння між Сербією і Османською імперією, сподіваючись на утворення загальнобалканського фронту проти спільного противника. Лише в одному революціонер залишався послідовним – не міг змиритися з пасивністю болгар та марними очікуваннями, що інший народ вирішить їхню долю².

Перебуваючи у столиці Румунії, він долучився до роботи Болгарського центрального благодійного товариства (БЦБТ), створеного 10 липня 1876 р. за ініціативою посланця Санкт-Петербурзького слов'янського комітету В. Іоніна. На надані комітетом кошти С. Стамболов разом із болгарськими емігрантами К. Цанковим (голова БЦБТ), І. Вазовим (секретар), О. Пановим, П. Єнчевим та іншими допомагав постраждалим у Квітневому повстанні, а також набирав добровольців і організовував їх відправку до Сербії для участі у війні проти Османської імперії³.

Поразка Белграда у протиборстві з Портою змусила БЦБТ зайнятися іншими функціями – розпочати активну підготовку чергового збройного виступу в Болгарії. Для реалізації цього плану було вирішено звернутися за підтримкою до Слов'янських комітетів у Росії, котрі могли б надати фінансову допомогу та озброєння. Завдання налагодити контакти з цими організаціями отримав С. Стамболов.

Однак виконати доручену місію йому завадила зміна міжнародної ситуації, під впливом якої БЦБТ знову поміняло свою стратегію. За умов, коли стала очевидною неминучість воєнного зіткнення Санкт-Петербурга і Стамбула, 18–22 листопада 1876 р. Загальні збори, розра-

¹ Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа: Апрельское восстание 1876 года. Львів: Вища школа, 1976. 136 с. С. 91.

² Стефан Стамболов. Запомни ме, живот! Поезия и публицистика / Съст. И. Радев. Велико Търново: Абагар, 1993. С. 151.

³ Стоянов И. История на българското възраждане. Велико Търново: Св. Евтимий Патриарх Търновски, 1999. С. 201.

ховуючи на свій майбутній статус законодавчого органу влади, розробили і оголосили програму створення на визволених територіях незалежної болгарської держави з монархічною формою правління, власним основним законом і національним урядом, а також постановили направити делегацію до російського Комітету міністрів з метою розробки плану спільних воєнних дій проти Османської імперії. Крім того, учасники зборів визнали Санкт-Петербург основною зовнішньою силою у справі визволення батьківщини від турецького гноблення та засвідчили легітимність тимчасової воєнної окупації Болгарії російською армією у разі перемоги над Оттоманською Портою¹. С. Стамболов, який спішно повернувся з Одеси, щоб взяти участь у засіданнях, повністю підтримував усі вищевказані рішення².

На той момент серед представників болгарського національно-визвольного руху активно обговорювалась ідея слов'янської або балканської федерації, що мала утворитися на уламках Османської імперії. Під час роботи Загальних зборів це питання теж стояло на порядку денному, однак С. Стамболов виступав проти такого задуму, характеризуючи зазначену концепцію як утопічну.

Напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. відбуваються кардинальні зміни у ставленні С. Стамболова до Росії та її влади. Займаючись журналістською діяльністю в Румунії, він активно публікувався на шпальтах газети «Български глас»^{*}, де у своїх статтях постійно наголошував на визвольній місії Санкт-Петербурга на Балканах, а також закликав болгар надавати всіляку підтримку «наймогутнішій слов'янській армії». Щодо Александра II, то його він характеризував як імператора, котрий віддає перевагу справедливості, миру і свободі³; Росію ж називав покровителькою, захисницею інтересів поневолених османами народів⁴. Подібні оцінки надзвичайно контрастують з його

¹ Там само. С. 241.

² Плетньов Г. За мястото на Стефан Стамболов в национално-освободителното движение // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 44.

^{*} Болгарська революційна газета, яка видавалася з 17 квітня 1876 р. по 27 серпня 1877 р. редактором К. Тулешковим в румунському місті Болград. Усього за період існування було надруковано 63 примірники. Тижневик займав античорбаджийську позицію та підтримував ідеї БЦБТ.

³ Български глас. 1877. 13 август.

⁴ Там само. 20 август.

визначеннями політики Санкт-Петербурга періоду навчання в Одеській семінарії.

Саме у цей період С. Стамболов зближується з ліберально налаштованими співвітчизниками, членами угруповання «молодих», які теж перебували в еміграції та виступали за розбудову гіпотетичної болгарської держави за зразком тогочасних розвинутих демократій – французької, американської і британської. Серед його однодумців були такі відомі громадські діячі, як Л. Каравелов, К. Тулешков, І. Іванов, М. Мумджиєв, І. Вазов, О. Панов і К. Цанков, котрі протиставляли себе консервативно налаштованим «старим» – прибічникам авторитарних форм державного влаштування на кшталт російського або османського. Окрім того, в Бухаресті С. Стамболов допомагав представнику Головного штабу російської армії підполковнику І. Кішельському збирати розвідувальні дані про становище і розташування турецьких збройних сил на території Болгарії та організовувати напередодні війни дружини болгарського ополчення¹. З початком бойових дій він налагодив співпрацю з відомими російськими виданнями – «Одесский вестник», «Наш век» і «Новое время», на сторінках яких містилися його статті щодо перебігу війни та ситуації у Болгарії².

На початку травня 1877 р. у відомій австрійській газеті «Politische Korrespondenz» майбутній болгарський державний діяч, політик і дипломат Г. Начович опублікував «Звернення до болгарського народу», яке закінчувалося палким закликком: «З цього ж моменту [з дати надрукування. – Д. М.] підпорядковуватися тимчасовому національному уряду, обраному із патріотів»³. Однозначно натяк було зроблено на лідерів Болгарського центрального благодійного товариства – організації, котра вважала себе наступником БРЦК. У відповідь російська окупаційна влада* прийняла рішення заборонити діяльність БЦБТ та

¹ Улунян А. А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877–1878 гг. Москва: Наука, 1971. С. 29.

² Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 10. С. 488.

³ Гърдев Б. Григор Начович определя десанта на руската освободителна армия при Свищов. URL: <http://www.xn--80abaqzevto0rc.xn--j1amh/2016/09/c-83022015.html> (дата звернення: 03. 05. 2015).

* Тимчасове російське управління («Канцелярія громадянського управління звільненими за Дунаєм землями») діяло на території Болгарії з липня 1877 р. по червень 1879 р. Основні

запропонувати його керівникам чиновницькі місця або призначити їх перекладачами в різні військові частини. Такий крок викликав у С. Стамболова обурення і зневіру, тому він категорично відхилив пропозицію імператорського комісара у Болгарії князя В. Черкаського обійняти одну із посад в окупаційній адміністрації, мотивуючи свою відмову небажанням стати підконтрольним російським чиновником, що вказує на його гідність і амбітність¹.

Під час російсько-турецької війни С. Стамболов намагався уникнути будь-якої служби у військових підрозділах. Майже до середини літа 1877 р., щоб не вступати в ополчення, він працював учителем російської мови у рідному місті Тирново. Подібні факти створили його політичним опонентам додаткове підґрунтя для критики та звинувачень у нещирому патріотизмі.

Невдовзі колишній революціонер влаштувався на роботу торговим агентом товариства «Льове, Гинзбург, Коган, Поляков и К°». Протягом липня – вересня він займався закупками у болгарських земле-власників провіанту і фуражу для потреб російської армії. Ця діяльність дозволила йому неабияк збагатитися матеріально, а регулярні контакти з різними людьми посприяли налагодженню зв'язків з впливовими офіцерами і чиновниками та широким колом пересічних громадян. За свідченнями болгарського просвітителя, політичного діяча, мемуариста Д. Ганчева, який на той час перебував у Тирново, «багато друзів і знайомих» С. Стамболова заздрили його «великій зарплатні» та дорікали і звинувачували в тому, що «подався служити до євреїв, а не поповнив ряди ополченців. А був же „народним“ ватажком, революціонером»². З цього ж приводу письменник І. Вазов зазначав: «Це людина з витонченим відчуттям нагод швидкого збагачення та зухвалої вдачі»³.

його цілі – налагодження мирного життя та підготовка відродження болгарської держави. До березня 1878 р. адміністрацію очолював князь В. Черкаський, а з березня 1878 р. – князь А. Дондуков-Корсаков.

¹ Гърдев Б. Вазов и Стамболов: 155 години от рождението на Стамболов. URL: http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/kritika/vazov_i_stambolov.htm (дата звернення: 02. 05. 2015).

² Ганчев Д. Спомени: 1864–1887. София: Изд-во на БАН, 1939. С. 105.

³ Вазов И. Събрани съчинения в двадесет и два тома: Разкази 1901–1921; Спомени; Автобиографични материали. София: Български писател, 1977. Т. 10. С. 144.

Завдяки активній участі в національно-визвольному русі та журналістській і комерційній діяльності під час російсько-турецької війни С. Стамболов став відомою в країні людиною, яка користувалася повагою й авторитетом серед населення. Це допомогло йому ввійти до складу болгарської делегації, котра була присутня при підписанні 19 лютого 1878 р. прелімінарного мирного договору між Росією і Портою у містечку Сан-Стефано (західне передмістя Стамбула)¹.

Чергова важлива віха у діяльності С. Стамболова – це Берлінський конгрес, під час засідань якого (1 червня – 1 липня 1878 р.) держави-«миротворці» створили на Балканах мозаїку незалежних, автономних, окупованих та інших країн, територій і областей. Рішення форуму спонукали його зайнятися громадською діяльністю. В своїх чисельних промовах на вуличних мітингах він критикував позицію великих держав, які в інтересах Османської імперії розділили Болгарію, застосовував гострі зауваження по відношенню до Росії, котра не зуміла відстояти право болгар на цілісність країни, а становище своїх одноплемінників після резолюцій конгресу називав гіршим у порівнянні з періодом турецького панування. Втрата єдності, на думку оратора, не давала можливості ефективно боротися за свободу всієї нації². У виступах С. Стамболова перед співвітчизниками Сан-Стефанська Болгарія поставала в образі омріяної батьківщини, тому він часто жалкував за втратою таких міст, як Ниш, Пірот, Вранє, Лесковац, Дебар, Бітола, Охрид, Скоп'є, Прілеп, Велес, Штип, Салоніки і Адріанополь та прилеглих до них територій, а також Тульчі й Добруджі, що згідно з постановами конгресу в столиці Німеччини залишилися у складі Сербії, Оттоманської Порти і Румунії³. Підписаний у Сан-Стефано проект поступово починає перетворюватися на національний ідеал, і С. Стамболов безпосередньо доклав до цього зусилля.

Наприкінці літа 1878 р. колишній революціонер на деякий час повертається до попередньої своєї діяльності – стає одним із ініціаторів створення 29 серпня в Тирново комітету «Единство». Завдання цієї організації зводилося до матеріальної і духовної підтримки учасників

¹ Улунян А. А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877–1878 гг. Москва: Наука, 1971. С. 180.

² Стефан Стамболов или речта, изпълнена с тѣга. URL: <http://www.bulgarianhistory.org/stefan-stambolov-ili-rechta-izpa-lnena-s-ta/> (дата звернення: 22. 07. 2016).

³ Там само.

боротьби за об'єднання Болгарії у кордонах, передбачених Сан-Стефанським миром. Вже 9 вересня у Севлієво, Ловечі, Омуртазі, Габрово, Трявні, Дряново та Елені існували такі ж осередки з підпорядкуванням тирновському «Єдинству»¹.

С. Стамболову разом із священнослужителем Н. Охридським (прізвище при народженні Н. Бойкикев) і Н. Обретеневим було доручено підготовку та проведення збройного виступу в турецькій Македонії. На його думку, насамперед туди необхідно було направити досвідчених апостолів, як це практикувалося під час організації повстань 1875 і 1876 років, для пропагандистської роботи серед населення. Однак лідери комітетів прийняли інше рішення. 5 жовтня 1878 р. кордон з Османською імперією перетнув зведений загін чисельністю близько чотирьохсот осіб, сформований на території Болгарії переважно із македонських переселенців², котрі після постанов Берлінського конгресу залишили рідні терени. Хоча місцеве населення й підтримувало четників (до них постійно приєднувалися нові бійці), але їм не вдалося досягти суттєвих результатів. Повстання, яке тривало до 25 травня наступного року та увійшло в історію під назвою Кресненсько-Разложького, очікуваного міжнародного резонансу не створило, до того ж держави-підписанти Берлінського трактату зовсім не збиралися переглядати статус-кво на Балканах. Після провалу збройного виступу 1878–1879 рр. С. Стамболов призупинив революційну діяльність, зосередившись на власній кар'єрі.

Формування політичних поглядів майбутнього прем'єр-міністра країни відбувалося протягом 1870–1879 рр. Саме тоді вони вирізнялися нестійкістю, змінюючись у залежності від конкретних обставин, що проявилось в його ставленні до російської влади та її зовнішнього і внутрішнього курсу, а також у виборі стратегії і тактики при підготовці збройних виступів. Незмінними залишалися тільки націоналістичні переконання революціонера та бажання займати активну позицію в будь-якому питанні.

У цей період свого життя С. Стамболов не виказував чітких суджень щодо майбутнього політичного і соціально-економічного роз-

¹ Радев И. История на Велико Търново: XVIII–XIX век. Велико Търново: Слово, 2000. С. 652.

² Дойнов Д. Кресненско-Разложкото въстание: 1878–1879. София: Изд-во на БАН, 1979. С. 166.

витку незалежної Болгарії, за яку він боровся. Очевидним було лише його безапеляційне сприйняття ідеї конституціоналізму та Сан-Стефанського проекту як національного ідеалу.

Неможливо однозначно охарактеризувати діяльність С. Стамболова у 1870–1879 рр. З одного боку, чимало критичних зауважень від істориків на адресу революціонера дістали його очевидні прорахунки під час підготовки Старозагорського і Квітневого повстань з їх негативними наслідками, небажання брати активну участь у бойових діях заради власної безпеки, непослідовність, кон'юнктурність і потакання особистим інтересам при вирішенні загальнонаціональних проблем. З іншого, беззаперечним є суттєвий внесок С. Стамболова у розвиток болгарського визвольного руху, його ідеологічного й організаційного становлення.

§ 2. Участь у політичних баталіях 1879–1886 рр.

Після звільнення від турецького гноблення в Болгарії розпочалася політична боротьба навколо питання про майбутній державний устрій країни. До неї активно долучився і С. Стамболов. Розуміючи, що відповідно до законодавства, запровадженого Тимчасовим російським управлінням, двадцятип'ятирічний вік не дозволить йому стати народним представником майбутніх Установчих зборів*, він зайняв активну громадську позицію, поєднуючи основну роботу (адвокатську практику в Тирново) з партійними справами¹.

Засідання Установчих зборів, котрі проходили під головуванням екзарха Анфіма I (в миру Ф. Чаликов), поклали початок оформленню колишніх угруповань національно-визвольного руху – «старих» і «молодих» – у дві політичні сили, відповідно Консервативну і Ліберальну партії. Свою платформу перша із них виклала при обговоренні проекту конституції Болгарії. Вона виступала проти демократичного управління, вважала найоптимальнішою формою режиму олігархічну мо-

* Народні збори князівства (парламент), які вперше після звільнення 1878 р. засідали в Тирново з 10 лютого по 16 квітня 1879 р. з метою розробки основного закону країни. З їх 229-ти депутатів 88 було обрано шляхом всенародних виборів, 117 призначено із числа вищих адміністративних чиновників російської окупаційної влади, а 24 – імператорським комісаром у Болгарії князем А. Дондуковим-Корсаковим.

¹ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 157.

нархію, а власну ідеологію будувала на принципах «розумного консерватизму», основними цінностями якого були порядок, стабільність і поміркованість. Обґрунтуванням подібної програми слугувало те, що болгарський народ залишався політично незрілим, непідготовленим і аморфним, а тому потребував сильної влади монарха, здатної консолідувати суспільство¹. При цьому основною соціальною опорою правителя мала стати заможна, освічена меншість. Все вищевказане на практиці означало обмеження свободи слова, друку, зборів, діяльності громадських організацій та запровадження двопалатного парламенту².

На противагу консерваторам, їхні опоненти ліберали виступали з ідеями вільного політичного й економічного розвитку держави. Вони були впевнені у демократичних почуттях і традиціях народу Болгарії, його здатності до самоврядування; захищали принципи демократії, рівних прав громадян; ратували за обмеження прерогатив монархічного інституту³.

Свого часу, перебуваючи в еміграції на території Румунії та беручи участь у національно-визвольній боротьбі, С. Стамболов солідаризувався з угрупованням «молодих». Згодом він продовжив свою політичну кар'єру в Ліберальній партії. За нових умов колишній революціонер позиціонував себе як послідовний противник консерваторів і їхніх поглядів щодо розбудови держави, тому активно агітував за своїх однопартійців⁴.

Одним із важливих питань під час засідань Установчих зборів стало обговорення порядку отримання права власності на землю*, котра станом на 1879 р. знаходилася у користуванні селян. «Молоді» підтримували запровадження націоналізації наділів та їх розподілу вже за новою схемою. Своє рішення вони мотивували тим, що значна части-

¹ Гешева Й. Идеология и програми на Консервативната партия (1879–1886 г.) // Исторически преглед. 1986. № 3. С. 35.

² Стоянов И. Народен съвет или сенат? // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. София: Държавно военно изд-во, 1980. С. 79.

³ Миколенко Д. В. Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. С. 10.

⁴ Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. София: Художник, 1935. Кн. 2. С. 5.

* Діючий ще з 1858 р. за часів османського панування «Земельний закон» фактично декретував у Болгарії приватну власність на землю. Він забезпечував, хоча і з дозволу влади, можливість продавати або передавати наділ у користування, оренду чи спадок, отримувати позику під його заставу. Підтвердженням права власності слугував спеціальний документ – худжет (нотаріальний акт).

на угідь була одержана незаконним способом при перерозподілі майна турецького населення, яке виїхало з Болгарії упродовж 1877–1878 років*. При цьому однодумці С. Стамболова пропонували запровадити закони, якими мали на меті безкоштовно забезпечити землею незаможні селянські родини та унеможливити перехід угідь до рук багатіїв шляхом купівлі-продажу¹. «Старі» ж були схильні узаконити всі, раніше привласнені землі, однак у боротьбі зі своїми опонентами зазнали поразки.

16 квітня 1879 р. конституцію** було прийнято, затверджено і підписано всіма депутатами Установчих зборів. Вона мала ліберальний характер, що стало результатом ще однієї переваги «молодих» над «старими», та справедливо вважалася одним із найдемократичніших основних законів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., проте залишалася об'єктом, навколо якого продовжилося протистояння двох партій. Консерватори не змирилися з черговою поразкою і намагалися якщо не знищити конституцію, то хоча б урізати її. Ця боротьба проходила з перемінним успіхом та поступово набирала драматичних обертів².

Відіграючи не останню роль у цих політичних баталіях, С. Стамболов неухильно захищав власну позицію – будь-якою ціною зберегти основний закон держави. Конституція, котра передбачала виборче право для чоловічого населення з двадцятиоднорічного віку, власний авторитет і народна довіра дозволили йому стати у 1879 і 1880 роках депутатом двох парламентів – І та ІІ ЗНЗ, де він відстоював свої бачен-

* Берлінський трактат надавав гарантію збереження нерухомого майна за емігрантами, але згідно з Постановою Тимчасового російського управління від 2 серпня 1878 р. передбачалося притягнення до відповідальності осіб, які до цього, за часів турецької влади у Болгарії, були причетні до вбивств, підпалів, пограбувань та насилля. І хоча стаття 2 цього ж документа й гарантувала вирішення у судовому порядку всіх спірних питань між біженцями і болгарами стосовно земельної власності, проте, побоюючись переслідувань, цією можливістю мало хто користувався.

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 221.

** Містила значні для того часу обмеження князівської влади (відповідальність уряду перед парламентом, недоторканність депутатів), допускала обрання князя, вимагала у разі вакансії престолу колективне регентство з трьох осіб, передбачала розподіл влади та офіційний статус Болгарської православної церкви. (Геновски М. Класовият характер на борбите в Учредителното народно събрание 10 февруари – 16 април 1879 г. // Трудове на Висш икономически институт. София, 1953. Т. 1. С. 7.)

² Геновски М. Класовият характер на борбите в Учредителното народно събрание 10 февруари – 16 април 1879 г. // Трудове на Висш икономически институт. София, 1953. Т. 1. С. 7.

ня політичного розвитку Болгарії. З промов С. Стамболова, проголошених ним під час засідань Народних зборів, видно, що колишній революціонер був ревним захисником букви закону. Молодий і амбітний депутат публічно викривав факти зловживань службовим становищем парламентськими посадовцями¹, без вагань вступав у дискусії з найавторитетнішими політиками².

Безпосередньо і його заслугою як депутата є внесок у складі ліберальної більшості під час голосування в ІІ ЗНЗ за прийняття 24 листопада 1880 р. «Закону про поліпшення становища землеробського населення на господарських і чифлікських* землях», ініційованого урядом Д. Цанкова, котрий з 26 березня того ж року перебував при владі. Згідно з нормативним актом, що став продовженням реалізації партійної концепції вирішення аграрного питання, з 18 грудня** поточного року селяни, які обробляли землю, безкоштовно отримували право на її власність, а колишнім хазяям – туркам-емігрантам – держава зобов'язувалася виплатити компенсацію. Втім кабінету Д. Цанкова, як і наступній з 28 грудня 1880 р. Раді міністрів на чолі з лібералом П. Каравеловим, втілити в життя передбачені в законі положення забракло часу.

С. Стамболов був також послідовним прибічником об'єднання князівства, Східної Румелії і Македонії. За свідченнями його послідовника Н. Генадієва, 17 квітня 1880 р. він разом з народними обранцями ІІ ЗНЗ Д. Молловим, К. Стоїловим, Г. Живковим, П. Станчевим та представниками Обласних зборів (законодавчого органу) Південної Болгарії депутатами К. Величковим і Д. Наумовим взяв участь у спільному засіданні, під час якого присутні вирішили створити у Пловдиві Центральний таємний комітет, що мав стати своєрідним народ-

¹ Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. С. 12.

² Там само. С. 32–33.

* Чифлік – назва угідь, які відрізнялися від звичайних господарських значно більшим розміром та дорівнювали приблизно 4–5 га. Їх орендували у поміщика-землевласника не тільки селяни, а й жителі міст і містечок, поступово перетворюючись на орендарів-здольщиків.

** Дата набуття чинності закону, опублікованого днем раніше в офіційному державному виданні – «Държавен вестник», який було засновано Указом князя А. Баттенберга № 12 від 27 липня 1879 р. Відповідно до статті 46 Тирновської конституції жоден нормативно-правовий акт не мав сили, доки його повний текст не був офіційно оприлюднений. Всі закони у Болгарії починали діяти не з моменту їх прийняття парламентом чи підписання монархом, а через певний проміжок часу, встановлений главою держави, від дня публікації документа.

ним урядом – альтернативою тамтешній адміністрації. Рівно місяць потому було прийнято програму організації, котра ставила за мету сприяти об'єднанню всіх етнічних болгарських земель¹.

Можливість здобути реванш за поразку в Установчих зборах консерватори отримали через два роки. Підтримка князя А. Баттенберга, який теж прагнув обмеження надто вже демократичної, з його точки зору, Тирновської конституції, а також сприяння Російської імперії* та пасивність Великої Британії** допомогли їм досягти своєї мети. 27 квітня 1881 р. глава держави відправив у відставку кабінет міністрів П. Каравелова, а 1 липня у Свіштові з метою перегляду існуючого політичного устрою країни було скликано II Великі народні збори (ВНЗ). Організацією та проведенням виборчої кампанії, що передувала їм, займався тимчасовий уряд, сформований за дорученням монарха військовим міністром Болгарії генерал-лейтенантом російської армії К. Ернротом. Як виконуючий обов'язки прем'єр-міністра і за сумісництвом міністра внутрішніх справ, він доклав максимум зусиль для перемоги на виборах представників Консервативної партії. Парламентська більшість ВНЗ надала А. Баттенбергу надзвичайні повноваження управляти країною одноосібно через укази терміном на сім років та скасувала дію Тирновської конституції, положень якої князь присягав дотримуватися під час обрання на престол².

У відповідь ліберальна опозиція почала розробку стратегії і тактики боротьби за відновлення основного закону. Поступово в її середовищі оформилося два угруповання – «поміркованих» і «непримиримих» – з різним баченням вирішення цієї проблеми. Перше представляв Д. Цанков, який запропонував для повалення «режиму надзвичайних повноважень» задіяти народне ополчення і військову допомогу Східної Румелії з подальшим усуненням А. Баттенберга з бол-

¹ Никола Геннадиев: Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. София: Изд-во на Отечественния фронт, 1985. Т. 1. С. 41.

* Александр III доволі скептично ставився до болгарського парламентаризму, тому не перешкоджав намірам А. Баттенберга.

** Британський прем'єр-міністр В. Гладстон в одній із телеграм представнику болгарської опозиції Д. Цанкову чітко дав зрозуміти, що Лондон хоч і вважає демократію єдиною можливою формою правління в князівстві, та все ж залишиться осторонь подій, адже не володіє достатньою інформацією відносно намірів А. Баттенберга. (БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 5. Л. 130.)

² Стоянов З. Превратът през 1881 година: Исторически възпоминания. София: Български писател, 1994. С. 141.

гарського трону та коронацією А. Богоріді – генерал-губернатора зазначеної автономної області¹.

Альтернативну пропозицію виклав С. Стамболов. Він вважав, що застосування стратегії Д. Цанкова могло призвести до кривавої міжусобиці, в умовах якої консерватори і А. Баттенберг були вправі звинуватити лібералів у зраді вітчизни і князя та оголосити опозицію поза законом, а тому замість революції запропонував вдатися до широкомасштабної агітації за відновлення Тирновської конституції та висловив упевненість, що найближчим часом опоненти визнають хибність власної політики й розпочнуть пошук можливостей зближення з Ліберальною партією².

Подальший розвиток подій підтвердив правоту його думок. Невдовзі після приходу консерваторів до влади стала помітна їх схильність до порозуміння з опозицією, визначена необхідністю розширення електоральної бази діючого уряду і прагненнями князя зміцнити позиції кабінету міністрів. У свою чергу ліберали на чолі з Д. Цанковим виявили бажання співпрацювати з правлячою політичною силою³. Згодом вони розробили і оприлюднили спільну програму, котра передбачала перегляд засад конституційного устрою, декларованого Установчими зборами 1879 р.

Більшість членів Ліберальної партії – «непримиримі», які об'єдналися навколо П. Каравелова, Н. Сукнарова, П. Славейкова і С. Стамболова, не підтримали ініціативу «цанковістів» та продовжували наполягати на відновленні положень Тирновської конституції у повному обсязі, що було озвучено на зборах лібералів 9 серпня 1883 року⁴. Сам С. Стамболов оцінював порозуміння з опонентами як відхід від первинних партійних принципів. Він був далекий від думки, що провладна політична сила відмовиться від режиму повноважень А. Баттенберга. До того ж, з його точки зору, перебіжчики із табору опозиції сприятимуть зміцненню існуючого в країні правління. С. Стамболов пропонував підписати угоду не з консерваторами, як це зробили при-

¹ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 158.

² Там само. С. 158.

³ Грънчаров С. Драган Цанков: Противоречивите превъплъщения на един голям български патриот // Български държавници: 1878–1918. София: Век 22, 1994. Кн. 1. С. 33.

⁴ Гешева Й. Съюзяване и разединяване между умерени либерали и консерватори (1883–1885 г.) // Исторически преглед. 1984. № 3. С. 80.

бічники Д. Цанкова, а з головою держави, домовившись з ним про проведення виборів до парламенту на основі законодавства 1879 р., та відхиляв можливість утворення коаліційного кабінету міністрів¹. Упродовж 1881–1883 рр. він організував чимало мітингів і пікетів біля російського дипломатичного агентства, сподіваючись, що Санкт-Петербург змусить болгарського монарха піти на поступки².

6 вересня 1883 р. князь, розуміючи обмеженість соціальної бази існуючого режиму, видав маніфест, в якому обнародував рішення відновити Тирновську конституцію з подальшою перспективою перегляду деяких її положень, а наступного дня доручив Д. Цанкову сформувати перший у Болгарії коаліційний уряд у складі «поміркованих» лібералів та консерваторів. У результаті Центральне бюро Ліберальної партії розкололося на два угруповання. Така ж доля спіткала і провінційні осередки – одні їхні представники підтримували новостворений кабінет міністрів, інші відмовлялися співпрацювати з ним.

За такої політичної ситуації С. Стамболов змушений був суттєво скорегувати власні дії. З метою запобігання подальшим відцентровим тенденціям за його ініціативи на початку жовтня 1883 р. у Тирново відбулася нарада, в якій взяли участь місцеві ліберали і однопартійці із сусідніх міст. Збори прийняли рішення змінити жорстку позицію по відношенню до уряду і чинного парламенту на помірковану³. Більшість делегатів вважали, що на той час існувала можливість відновлення А. Баттенбергом Тирновської конституції у повному її обсязі, адже монарх, який порушив присягу, та його прибічники й довірені радники (консерватори Г. Начович, К. Стоїлов і Д. Греков), котрим не довіряв народ, усвідомлювали хиткість свого становища в умовах наростаючого в князівстві незадоволення.

1 листопада 1883 р. в Русе на Загальних зборах ліберальних осередків, що проходили під головуванням С. Стамболова, політик закликав усіх соратників до єдності та в черговий раз пропонував звернути-

¹ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 158.

² Генадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 30.

³ Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. С. 56.

ся до князя з вимогою відновити основний закон 1879 року¹, але так і не знайшов розуміння серед присутніх. Не вдалося примиритися членам двох течій Ліберальної партії і на нарадах у Софії 10, 18 і 22 листопада². Наприкінці 1883 р. в Болгарії намітилося утворення нової політичної сили – угруповання «цанковістів»³. Результатом компромісу між консерваторами і «поміркованими» лібералами стало голосування 5 грудня того ж року депутатами III ЗНЗ за скликання трьома роками пізніше Великих народних зборів та внесення на їх розгляд розробленого коаліційним урядом проекту змін до основного закону в консервативному дусі⁴, якими передбачалося розширення управлінських прав князя, запровадження майнового і освітнього цензу для виборців, створення двопалатного парламенту та інше. У відповідь А. Баттенберг оголосив про остаточне зречення від «надзвичайних повноважень»⁵.

Таким чином, протягом 1881–1883 рр. С. Стамболов проявив себе у новій іпостасі «миротворця» і послідовного демократа. Він принципово відстоював відновлення Тирновської конституції у повному її обсязі, виступав проти революційних методів повалення авторитарного режиму князя, постійно перебував у пошуку прийнятних варіантів подолання внутрішньопартійної кризи, виступав за об'єднання «непримиримих» і «поміркованих» угруповань. Сподвижники С. Стамболова по національно-визвольним змаганням – З. Стоянов (справжнє ім'я Д. Джедев) і Н. Обретенов – характеризували його у цей період як ліберального діяча європейського типу, котрий відмовився від радикалізму.

Болгарський історик Д. Іванов справедливо зазначав, що впродовж майже двох з половиною років існування «режиму надзвичайних повноважень» С. Стамболов вирішував одне з найважливіших для себе завдань – вийти на провідні позиції в Ліберальній партії. Зважена поведінка, а також ініціативність та активність на етапі протистояння «помірко-

¹ Димитров И. Режимът на пълномощията и борбата против него (1881–1883) // Годишник на Софийския университет: Идеологични катедри. София, 1965. Т. 58. С. 313.

² Денчев Б. Варненското общество след освобождението. URL: http://www.varna-bg.com/oldpage/chronicle/varna_d/d_part23.htm (дата звернення: 05. 01. 2017).

³ Димитров И. Крахът на режима на пълномощията и разцеплението на Либералната партия (1883–1884 г.) // Исторически преглед. 1963. № 2. С. 32.

⁴ Държавен вестник. 1883. 10 декември.

⁵ Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анупис, 1999. Т. 3. С. 41.

ваних» і «непримиримих» дозволили йому зміцнити власний авторитет і вплив серед членів обох угруповань¹. Тогочасний прем'єр-міністр Д. Цанков називав С. Стамболова улюбленцем партії, її найбільш вірогідним наступним керівником та передрікав, що у недалекому майбутньому цей молодий політик стане східним В. Гладстоном. Лідер «помірованих» відзначав організаторські здібності колишнього революціонера, його інтуїцію і вміння завойовувати прихильність².

1884 року С. Стамболов втретє став депутатом парламенту. На той час він продовжував відстоювати позицію щодо необхідності об'єднання двох угруповань лібералів в єдину організацію. Про це свідчить його участь у спільних зборах народних представників обох фракцій, що відбулися 22 червня 1884 р. За відсутності Д. Цанкова і П. Каравелова вони проходили під головуванням С. Стамболова, котрий запропонував укласти спільну декларацію про непорушність статей Тирновської конституції³. 30 червня політик змінив на посаді голови ІV ЗНЗ П. Каравелова, якому того ж дня було доручено формування нового уряду. При цьому під час обрання керівника Ради міністрів Д. Цанков підтримував кандидатуру С. Стамболова. Відомий журналіст і політик, юрист за освітою Н. Геннадієв у своїх мемуарах згадує неодноразові висловлювання новопризначеного прем'єра, що якби С. Стамболов не зайняв крісло спікера, він не наважився б очолити кабінет міністрів⁴. У цей період обидва представники Ліберальної партії безмежно довіряли один одному, розраховуючи на взаємну підтримку. Отже, молодий і амбітний державний діяч зійшов на авансцену політичного життя країни.

З метою забезпечення ефективної роботи законодавчого органу голові ЗНЗ необхідно було знайти компроміс між фракціями – реалізувати на практиці ліберальний принцип «золотої середини», адже жодна з політичних сил, представлених у парламенті, не мала вирішальної переваги: із 195 народних обранців більшість складали позафракційні депутати, у той час як консерватори мали у своєму розпо-

¹ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 159.

² Там само.

³ Радев С. Строителите на съвременна България: Царуването на кн. Александра: 1879–1886. София: Т. Пеев, 1910. Т. 1. С. 426.

⁴ Никола Геннадиев: Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. София: Изд-во на Отечественния фронт, 1985. Т. 1. С. 97.

рядженні 15 мандатів, «помірковані» ліберали, які у середині 1884 р. остаточно оформилися в окреме угруповання «цанковістів», – 37, а «непримиримі» – 26¹. Як впливовий партійний функціонер С. Стамболов у жовтні 1884 р. представляв інтереси своєї політичної сили на переговорах з об'єднаною опозицією, коли один із лідерів консерваторів Г. Начович запропонував підписати договір про співпрацю трьох організацій. Від імені керівництва «непримиримих» він категорично відмовив представнику опонентів², посилаючись на те, що Росія в особі дипломатичного агента А. Кояндера не схвалювала такий союз, а ліві ліберали, перш за все, прагнуть зберегти добрі відносини із Санкт-Петербургом. Не вплинуло на «непримиримих» і втручання у стосунки між організаціями князя А. Баттенберга, зацікавленого у створенні коаліції трьох політичних сил³.

Особисту принциповість С. Стамболов проявив і в січні 1885 р., коли серйозно захворів та змушений був дотримуватися постільного режиму. Під час його відвідування князь А. Баттенберг висловив наміри надати хворому фінансову допомогу на лікування. Однак голова парламенту категорично відмовився, заявивши монарху, що, перебуваючи на відповідальній державній посаді, за жодних обставин нікому не стане боржником⁴.

Незважаючи на розбіжність у поглядах лібералів, консерваторів і «цанковістів», IV ЗНЗ під головуванням С. Стамболова працювали ефективно. За період їхньої каденції було ухвалено чимало важливих рішень, зокрема послідовно відмінено всі ініційовані попередніми урядами антиконституційні починання, в тому числі й консервативний нормативний акт про зміни до основного закону від 5 грудня 1883 року⁵. Крім того, 19 січня 1885 р. парламентська більшість внесла розроблені Радою міністрів на чолі з П. Каравеловим поправки до

¹ Гешева Й. Консерваторите, партията, личностите и изграждане на българската държава: 1879–1886 г. София: Изд. къща Дио Мира, 2013. С. 257.

² Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 7.

³ Гешева Й. Съюзяване и разединяване между умерени либерали и консерватори (1883–1885 г.) // Исторически преглед. 1984. № 3. С. 84.

⁴ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Т. Пеев, 1909. С. 223.

⁵ Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анупис, 1999. Т. 3. С. 43.

«Закону про господарські й чифлікські наділи»¹, визначивши невідчужуваний мінімум землі у 8–15 декарів* на одну особу та в такий спосіб запобігши розоренню незаможних селянських родин. За ініціати-ви кабінету міністрів також було запроваджено нову редакцію «Зако-ну про Верховну розрахункову палату»², що розширило повноважен-ня вказаної інституції при перевірці бюджетних витрат уряду. В січні 1885 р. парламент затвердив «Закон про заснування „Болгарського на-родного банку“»³, яким врегульовувалася діяльність цієї фінансової установи та збільшувався її статутний фонд до 10 млн золотих левів**. Доповненнями до «Закону про міські общини»⁴ та «Закону про сіль-ські общини»⁵ змінювалася система місцевих виборів – запроваджува-лося одноступінчасте голосування замість двоступінчастого, а також скасовувалася практика призначення кметів (мерів, міських або сіль-ських старост), яких надалі мали обирати місцеві представницькі ор-гани. «Закон про громадські та приватні школи»⁶ забезпечував авто-номію місцевим органам влади при вирішенні питань функціонуван-ня загальноосвітніх навчальних закладів, а саме – оплати праці вчителів, будівництва нових приміщень тощо.

В цілому С. Стамболов у цей період підтримував внутрішній і зов-нішній курси, спрямовані урядом П. Каравелова на демократизацію політичної системи, запобігання обезземеленню незаможного селян-ства, а також на зближення з Росією, реалізуючи узгоджені з нею прог-рами збільшення військового бюджету Болгарії та будівництва вигід-ної Санкт-Петербургу залізничної колії Софія – Русе⁷. В уявленні ро-

¹ Държавен вестник. 1885. 5 февруари.

* Одиниця виміру площі господарських наділів. Широко застосовується у болгарському побуті, не має міжнародного позначення, пишеться повним її найменуванням – декар (дека ар), дорівнює 10 арам або 0,1 гектара.

² Държавен вестник. 1885. 12 февруари.

³ Там само. 5 февруари.

** Грошова одиниця князівства, затверджена депутатами II ЗНЗ у 1880 р. Карбування мо-нет розпочалося наступного року, а введення в обіг банкнот у 1885 р. Для досягнення одна-ковості у виготовленні монет, котрі повинні були взаємно приймати національні державні казначейства як законний платіжний засіб, деякі країни, у тому числі й Болгарія, використо-вували стандарт золотого вмісту грошової одиниці Франції. З 1881 р. до 1928 р. золотий вміст лева дорівнював золотому вмісту французького франка – 0,290323 г.

⁴ Държавен вестник. 1885. 19 юли.

⁵ Там само. 22 юли.

⁶ Там само. 12 февруари.

⁷ Димитров И. Крахът на режима на пълномощията и разцеплението на Либералната партия (1883–1884 г.) // Исторически преглед. 1963. № 2. С. 39.

сійської громадськості, яка дізнавалася про ситуацію у Болгарії із преси та окремих історичних оглядів публіцистів, С. Стамболов асоціювався з лояльною до імперії особою, котра мала всі шанси найближчим часом очолити Ліберальну партію¹.

1885 рік став для Болгарії доленосним. 6 вересня у Пловдиві в атмосфері всенародного ентузіазму відбулося проголошення об'єднання князівства і Східної Румелії. С. Стамболов брав безпосередню участь у подіях, що відбувалися, та підтримував їх не вагаючись². Разом із А. Баттенбергом і П. Каравеловим він поставив підпис під декларацією, котра характеризувала зазначений факт як волевиявлення народу. 9 вересня князь, прем'єр і голова парламенту прийняли повноваження від тимчасового уряду* Східної Румелії³.

Великі держави, які виступали гарантами берлінського статус-кво на Балканах, негативно поставилися до вищевказаного акту. Правлячим колам князівства залишалося покладати великі надії на підтримку Росії, що позиціонувала себе як захисниця слов'янських народів регіону і свого часу допомогла болгарам здобути власну державність та ініціювала Сан-Стефанський проект, котрий став для Софії національним ідеалом. 11 вересня 1885 р. за пропозицією голови Звичайних народних зборів С. Стамболова болгарські народні обранці звернулися до Александра III з телеграмою, в якій висловлювалося прохання взяти під покровительство справу об'єднання Північної і Південної Болгарії. Однак реакція Санкт-Петербурга виявилася прямо протилежною очікуваній. 13 вересня з отриманої російським дипломатичним представництвом відповіді стало відомо, що імператор не схвалює порушення берлінського статус-кво⁴.

¹ Матвеев П. А. Болгария после Берлинского конгресса: Исторический очерк. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и К°, 1887. С. 211.

² ДВИА. Ф. 42м «Военно-историческо отделение». Оп. 1. А. е. 73. Л. 4–5.

* Цим подіям передувало повстання 2 вересня, у результаті якого було зміщено східно-румелійський уряд, заарештовано генерал-губернатора Г. Кристевича та створено тимчасовий законодавчий орган, котрий і звернувся до А. Баттенберга з проханням прийняти владу в Південній Болгарії.

³ Стоянов И. Съединението и Сръбско-българската война в политиката на либералното правителство (юни 1884 – август 1886 г.) // Исторически преглед. 1985. № 5. С. 23.

⁴ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 171.

У ситуації, що склалася, позиція С. Стамболова залишалася непохитною. В одному зі своїх виступів у парламенті він заявив, що допоки при владі в країні перебуватиме чинний уряд, факт об'єднання не підлягатиме сумніву¹. Водночас голова ЗНЗ продовжував демонструвати лояльність до Санкт-Петербурга. У спілкуванні з дипломатичним агентом А. Кояндером він висловив готовність залишити посаду заради підтримки і захисту з боку Росії, якщо вона того забажає. Проте, як незабаром з'ясувалося, зміна кабінету міністрів і законодавчого органу не входила у плани Російської імперії². На той момент в її столиці розглядалося питання про відсторонення від влади А. Баттенберга, котрий своєю політикою остаточно дискредитував себе в очах імператора Александра III. Але С. Стамболов був категорично проти такої перспективи, вважаючи, що князь, з одного боку, після об'єднання князівства і Східної Румелії «став, по суті, захисником народної справи», а з іншого, будучи обмеженим конституцією, «не міг відігравати важливу роль в обранні того шляху, яким піде Болгарія у майбутньому»³.

Прихильне ставлення до Росії та надія на її покровительство простежуються і в подальших діях С. Стамболова протягом 1885 р. Його прізвище значилося серед депутатів, які 11 вересня, розпочавши засідання чергової сесії ЗНЗ, ініціювали звернення до Санкт-Петербурга. Зміст документа містив прохання народних обранців знайти можливість залишити на службі у військових підрозділах Болгарії російських офіцерів, що було вкрай необхідним в умовах воєнної загрози з боку Сербії, адже збройні сили країни залишалися непідготовленими до протиборства⁴. Однак депутатський запит залишився без відповіді. Проте це не позбавило С. Стамболова і його однодумців ентузіазму. Упродовж місяця вони організовували по всій країні масові мітинги на знак підтримки акту 6 вересня⁵.

2 листопада Сербія, підбурювана Австро-Угорщиною, оголосила війну Болгарії. Відень і Белград надто непокоїла перспектива поси-

¹ Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. С. 243.

² Стателова Е., Пантев А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. София: Народна просвета, 1985. С. 32.

³ Там само. С. 53.

⁴ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 160.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 815. Л. 1.

лення князівства після його об'єднання зі Східною Румелією. Сербія розраховувала на втручання Османської імперії, але остання під тиском Росії залишилася осторонь воєнного конфлікту.

Міністерська рада, на якій був присутній і голова Народних зборів, прийняла рішення організувати рішучий спротив агресору. Одразу ж після засідання С. Стамболов у статусі емісара уряду разом зі своїм близьким соратником Д. Петковим вирушив до Сливниці, де на той час за 25 км від кордону із Сербією проходила лінія фронту. Там він приєднався до бійців армійських підрозділів як звичайний доброволець, розпочавши воєнні будні кур'єром, що підкреслює його сміливу вдачу та готовність до самопожертви¹. Як свідчать документи із фондів Державного воєнно-історичного архіву, рядовий С. Стамболов брав участь у ключовій події тогочасного конфлікту – битві при Піроті².

Героїзм і сильний патріотичний дух ще недосвідчених воїнів на чолі з молодими офіцерами сприяли перемозі князівства у «війні капітанів проти генералів»*. Сербсько-болгарське протистояння завершилося підписанням 19 лютого 1886 р. в Бухаресті мирного договору, згідно з яким не було зроблено територіальних змін в жодній із країн-учасниць конфлікту. Свою цілісність болгарська нація зуміла захистити – визнання великими державами акту об'єднання все-таки відбулося.

Після сербсько-болгарської війни відносини між Софією і Санкт-Петербургом залишалися напруженими. Це стало причиною для деяких політичних і військових діячів князівства остаточно утвердитися в думці, що винуватцем такого становища та єдиною перешкодою на шляху до нормалізації двосторонніх взаємозв'язків є князь А. Баттенберг. Проти монарха серед командного складу Софійського гарнізону почала назрівати змова, котра 9 серпня 1886 р. за допомоги Струмського піхотного полку врешті-решт вилилася у державний переворот. Його керівниками стали проросійськи налаштовані начальник Військової школи в Софії майор П. Груєв, заступник військового міністра капітан А. Бендерьов та двоє військовослужбовців – капітани Р. Димитрієв і Г. Вазов. Офіцери були впевнені, що їхню ініціативу

¹ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 160.

² ДВИА. Ф. 1 «Канцелария на Министерството на войната». Оп. 1. А. е. 13 Л. 4; Там само. Ф. 111 «Управление на Западния отряд». Оп. 1. А. е. 34. Л. 33.

* На той час болгарські збройні сили не мали у своєму розпорядженні воєначальників з військовим званням вище капітана.

підтримають уряд та парламент і акція отримає легітимність. Сама Росія схвалила переворот, однак воліла відкрито не втручатися у внутрішні справи Болгарії¹.

Несподівану звістку про зречення А. Баттенбергом болгарського престолу С. Стамболов отримав перебуваючи в Тирново, тому не одразу визначився зі своєю позицією стосовно цієї події. Лише після появи інформації щодо відставки голови уряду П. Каравелова та створення тимчасового кабінету міністрів він надіслав новопризначеному прем'єр-міністру тирновському митрополиту Клименту (мирське прізвище В. Друмев) – ставленику керівників перевороту – телеграму, в якій не визнавав легітимність сформованого виконавчого органу, засуджував дії змовників та вимагав відновлення повноважень монарха². Водночас голова Народних зборів вів переписку зі своїм прихильником, командиром військового гарнізону в Русе майором А. Блисковим, в якій висловлював власні сумніви щодо успіху перевороту й радив не підтримувати П. Груєва³. На думку очевидця і учасника тих подій офіцера І. Стойчева, С. Стамболов залишався «русофілом» та навіть погоджувався з необхідністю позбавлення А. Баттенберга трону. Однак усвідомивши, що за спиною учасників перевороту 1886 р. стояло угруповання Д. Цанкова, рішуче виступив проти змовників⁴.

Об'єднавши навколо себе впливових політиків і офіцерів – П. Славейкова, К. Стоїлова, В. Радославова, С. Муткурова, Г. Странського та інших, С. Стамболов 11 серпня 1886 р. звернувся до співвітчизників з прокламацією, яка була також розіслана воєначальникам військових підрозділів у крупних населених пунктах країни⁵. В документі голова ЗНЗ оголосив себе єдиним законним представником державної влади, закликав не визнавати переворот, ігнорувати новостворений уряд, залишатися вірними А. Баттенбергу та призначив головнокомандувачем збройних сил свого зятя (чоловіка сестри) підполковника С. Муткуро-

¹ Стоянов З. Кои са виновниците на 9 август? Велико Търново, 1886. С. 24.

² Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов. София: Отечество, 1997. Т. 1. С. 24.

³ ДВИА. Ф. 012 «Полк. Иван Кръстев Стойчев». Оп. 1. А. е. 11. Л. 38.

⁴ Там само. Л. 14.

⁵ Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 79.

ва – командира Пловдивського гарнізону¹. Беззаперечну підтримку С. Стамболов отримав у рідному Тирново та Пловдиві, де монарх мав славу «героя об'єднання». Згодом до прибічників контрперевороту приєдналися регулярні військові частини, що дислокувалися у Старій Загорі, Слівені, Русе, Плевені, Шумені та інших містах. Велика Британія і Австро-Угорщина, засудивши усунення А. Баттенберга, забезпечили дипломатичну підтримку діям С. Стамболова.

Пізніше голова ЗНЗ пояснював свою позицію у той критичний для Болгарії час не сентиментальністю по відношенню до князя, а прагненням захистити країну, діючи в рамках конституції, від фатальних політичних пристрастей когорти змовників, які були далекими від принципів державницького мислення. Втрата князівством свого правителя, на його думку, перш за все загрожувала незалежності та суверенітету батьківщини².

Існує версія, що влітку 1886 р. С. Стамболов виступив проти осіб, котрі змістили А. Баттенберга з престолу, по одній причині – як голові IV ЗНЗ йому не запропонували взяти участь у змові. Він відчув зневагу до себе, коли учасники перевороту взялися формувати уряд у Софії, не порадившись з ним, а це завдало болісного удару по самолюбству політика. С. Стамболов розумів, у разі успіху змовники в будь-якому випадку позбавлять його державної посади. «Властолюбний до хворобливості»³, він не уявляв власного існування без влади, тому й організував контрпереворот в країні. Проте документальних підтверджень цим припущенням немає.

С. Стамболов прагнув домогтися стабілізації в країні шляхом повернення А. Баттенберга на престол. У своїй телеграмі від 14 серпня 1886 р., адресованій відстороненому князю, який на той час перебував у Львові, політик закликав його повернутися законним правителем та наголошував, що це звернення є актом волевиявлення болгарського народу, який з нетерпінням чекає на свого монарха⁴.

¹ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст. М. Куманов. София: Отечество, 1997. Т. 1. С. 24; ДВИА. Ф. 012 «Полк. Иван Кръстев Стойчев». Оп. 1. А. е. 11. Л. 41, 44.

² Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 161.

³ Ганчев Д. Спомени за княжеското време. София: Изд-во на Отечественния фронт, 1983. С. 111.

⁴ Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 158.

Усвідомлюючи, що реальне протистояння прихильникам майора П. Груєва здатні забезпечити лише військові підрозділи, С. Стамболов готувався до походу на столицю. Розраховуючи на підтримку підполковника С. Муткурова – головнокомандувача збройних сил Північної і Південної Болгарії, він наказав цивільній і військовій адміністраціям країни підпорядковуватися вказаному офіцеру¹. При цьому голова парламенту намагався запобігти кровопролиттю. У своїй черговій телеграмі митрополиту Клименту він вимагав добровільного припинення урядом своїх повноважень².

Усвідомивши безнадійність ситуації, керівники перевороту вирішили вдаватися до переговорів з П. Каравеловим та запропонувати йому умови відновлення на посаді. Прийнявши пропозицію, лідер Ліберальної партії при формуванні нового кабінету міністрів включив до його складу і С. Стамболова, зробивши це без відома останнього. У відповідь голова ЗНЗ 14 серпня оголосив про створення намісницького правління, до складу якого включив себе, П. Славейкова і Г. Странського, а також наказав С. Муткурову зайняти столицю³. Головнокомандувач без особливих труднощів упорався з цим завданням. П. Груєва й А. Бендерьова було заарештовано при спробі покинути країну, іншим організаторам перевороту вдалося емігрувати за кордон⁴.

17 серпня А. Баттенберг, прийнявши пропозицію голови IV ЗНЗ повернутися на престол, виїхав з російського містечка Рені до Болгарії. Однак, прибувши в Русе, де на нього чекав урочистий багатолюдний мітинг, організований С. Стамболовим і його прибічниками⁵, він, аби переконатися у правильності прийнятого рішення, відправив імператору Александру III телеграму, в якій запевняв, що, «...отримавши від Росії князівську корону, готовий при першій же вимозі зректися її». Відповідь була більш ніж зрозумілою: «Я утримаюсь від будь-якого втручання у невтішний стан справ, до якого доведена Болгарія, допоки ви будете там залишатися. Вашій величності належить визначитися, що вам слід робити. Надаю собі право судити про те, до чого зо-

¹ ДВИА. Ф. 012 «Полк. Иван Кръстев Стойчев». Оп. 1. А. е. 11. Л. 105–106.

² История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. С. 398.

³ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст. М. Куманов. София: Отечество, 1997. Т. 1. С. 25.

⁴ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 161.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 932. Л. 1–3.

бов'язують мене шанована мною пам'ять мого батька, інтереси Росії та мир на Сході»¹.

За таких умов 25 серпня 1886 р. в Софії А. Баттенберг вдруге відмовився від болгарського трону та у прощальному зверненні до народу заявив, що «...його „абдикація“ сприятиме відновленню добрих відносин з Російською імперією»². Перед від'їздом для подальшого управління країною він призначив Регентську раду, до складу якої включив С. Стамболова та, після наполягань останнього, – П. Каравелова і С. Муткурова, а також доручив формування уряду В. Радославову³. Новостворений кабінет міністрів представляли члени всіх політичних угруповань, окрім лібералів-«цанковістів» – пособників зміні державної влади. При цьому, як згадує Н. Генадієв, особисто С. Стамболов був не проти їх участі у формуванні уряду. Перехід «поміркованих» в опозицію визначив сам Д. Цанков⁴.

В Європі зречення Александра І Баттенберга сприйняли по-різному. Так, Велика Британія оцінила цей вчинок як «ляпас» і «вагомий успіх російської дипломатії»; Німеччина, в особі рейхсканцлера О. Бісмарка, висловила задоволення з приводу «усунення пішака Баттенберга з балканської шахової дошки»; реакцію ж Австро-Угорщини вирізняла двоякість. Для С. Стамболова і його оточення, котрі не знали про телеграму А. Баттенберга Александру III, вищевказаний розвиток подій став абсолютно несподіваним. Обуренням регента не було меж: «І заради цієї людини ми підняли на ноги всю Болгарію..., брат проти брата оголив ніж, а він приймає таке доленосне рішення...; кидає свою корону до ніг іноземного монарха...»⁵.

Криза, котра вибухнула після перевороту 9 серпня 1886 р. та завершилася під тиском Росії «добровільною» відмовою першого болгарського князя від права на престол, спричинила перегрупування політичних сил. На цей процес суттєво вплинула діяльність С. Стамболова. Крім того, залежність країни від зовнішніх чинників та постійне втручання великих держав у її внутрішні справи посилили протиріччя

¹ Батенберг А. Спомени за едно смутно време. София: П. Яворов, 1995. С. 173.

² Батенберг А. Дневник. София: Хр. Ботев, 1992. С. 103.

³ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 910. Л. 1.

⁴ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 12.

⁵ Радев С. Строителите на съвременна България: Царуването на кн. Александра: 1879–1886. София: Т. Пеев, 1910. Т. 1. С. 342.

серед членів великої Ліберальної партії, у середовищі якої поступово оформилося три нові угруповання¹. Перше, під керівництвом З. Стоянова, П. Петкова, Г. Данчова, Д. Ризова і колишнього консерватора Д. Грекова, виступало противником втручання Росії або будь-якої іншої країни у внутрішні справи Болгарії. Поступово до нього приєдналися ліберали на чолі з регентом С. Стамболовим². Цю ідею, в тій чи іншій мірі, підтримували і прибічники молодого юриста В. Радославова та південно-болгарські «казенні»*. Згодом вищевказані угруповання перетворилися на партії, відомі в історичній літературі як «русофобські».

Супротивниками цього табору були «русофіли», котрі відстоювали принцип «Болгарія має і надалі узгоджувати свої дії з Росією». До них належали ліберали-«цанковісти», які об'єднали навколо себе найбільш послідовних прихильників зближення із Санкт-Петербургом. До «русофілів» традиційно відносять і державних діячів, вірних досвідченому лідеру Ліберальної партії П. Каравелову. Але, на відміну від угруповання Д. Цанкова, вони були більш поміркованими і стриманими у питанні про взаємовідносини з північною імперією та виступали за «державну незалежність і дружбу з Росією»³. Отже, ставлення до зовнішньої політики Санкт-Петербурга, звідки завжди намагалися впливати на внутрішні процеси у Болгарії, зумовило протиріччя серед лібералів. Останні, до того ж, ніколи не вирізнялися ідеологічною однорідністю, що разом і стало причиною їхньої дезінтеграції.

Таким чином, протягом 1879–1886 рр. С. Стамболов завдяки власній наполегливості і рішучості зробив стрімку кар'єру – із звичайного члена Ліберальної партії перетворився на одного з її лідерів, пройшовши шлях від народного представника до керівника Регентської ради, тобто першої особи країни. При цьому очевидною є його послідов-

¹ Куманов М. Политически партии, организации и движения в България и техните лидери (1879–1949): Кратък исторически справочник. София, 1991. С. 108.

² Там само. С. 109.

* В 1879 р. у Східній Румелії виникли два угруповання, які на початку 1881 р. оформилися у політичні партії – Ліберальну («казенну») і Народну (консервативну). «Казенні» – це образливе прізвисько, яке вони отримали від консерваторів через свою тісну співпрацю з генерал-губернатором А. Богоріді. Після Об'єднання 1885 р. східно-румелійська Ліберальна партія поступово втратила вплив та припинила існування, а члени організації поповнили ряди своїх однодумців у князівстві – переважно «радославовістів».

³ Хаджиниколов В. Русофилы и русофобы в болгарской исторической литературе до Октябрьской революции // Etudes historiques. Sofia, 1968. Vol. 4. P. 60.

ність у дотриманні ідеологічних принципів і політичних пріоритетів. На зорі болгарської державності він виступав як демократ, захисник принципів конституціоналізму, прибічник національної єдності, зміцнення суверенітету Болгарії і її дружби з Росією. Під час проросійського перевороту 1886 р. політику вдалося не допустити знищення основ конституціоналізму, міжусобної війни у Болгарії, а також звести нанівець будь-які приводи для іноземної окупації.

§ 3. Період регентства

Організація контрперевороту з метою подолання дестабілізації в країні та зусилля повернути князя на болгарський престол зіграли вирішальну роль у призначенні С. Стамболова регентом. Двох інших кандидатів запропонував він сам з урахуванням свого впливу на них. С. Муткуров – учасник російсько-турецької і сербсько-болгарської війн, ліквідатор «русофільського» перевороту – теж отримав абсолютну підтримку на нараді найвпливовіших політичних діячів (у тому числі й А. Баттенберга) 23–25 серпня 1886 р. в Софії, що відповідало інтересам С. Стамболова, адже підполковник був людиною нерішучою та беззаперечно підкорявся йому. А от проти П. Каравелова, який ще до серпневих подій відстоював позицію «Болгарія без Баттенберга», а також скомпрометував себе, піддавшись на пропозицію змовників, виступила більшість присутніх. Втім, С. Стамболов наполіг на кандидатурі керівника лібералів, посиляючись на його визнання в Європі, авторитет серед однопартійців та лідерство у політичній силі, котра мала популярність серед народу. Однак скоро він пожалкував про своє рішення, адже П. Каравелов, будучи членом Регентської ради, почав відкрито критикувати її політику, а також дискредитувати в очах громадськості уряд В. Радославова¹.

У складі Регентської ради порівняно молодий політик у свої 32 роки фактично виконував обов'язки голови держави. На ньому лежала відповідальність за долю Болгарії при вирішенні життєво важливих для країни завдань, серед яких одним із першочергових був пошук та обрання нового монарха. При цьому С. Стамболов постійно

¹ Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 11.

зазначав, що цей процес мав відбутися тільки з неодмінним дотриманням вимог основного закону. Відкидаючи принциповість національної належності кандидата на престол, головним він вважав бажання потенційного монарха стати болгариним за власними почуттями і усвідомленням¹.

На плечі Регентської ради лягло й вирішення низки інших завдань. По-перше, політична нестабільність вилилась у фінансову кризу. По-друге, після серпневих подій 1886 р. збройні сили країни знаходилися у не найкращому стані, адже через участь у перевороті їхній офіцерський склад скоротився всемеро, що могло у будь-який час спровокувати міжнародні проблеми, оскільки Сербія бажала реваншу за поразку 1885 р., а Османська імперія була не проти відновити минулорічний статус-кво, окупувавши Східну Румелію.

Реалізуючи зовнішньополітичний курс Софії, С. Стамболов зосередився на регенерації двосторонніх відносин з Росією. З одного боку, він намагався обмежити вплив Санкт-Петербурга на болгарські внутрішньополітичні процеси і, тим самим, унеможливити загрозу суверенітету князівства; з іншого, демонстрував готовність прийняти покровительство Александра III. Так, разом із домаганнями скасувати практику призначення на посаду військового міністра країни російських генералів, С. Стамболов ініціював у парламенті звернення до імператора з проханням знову, як і раніше, взяти під захист болгарський народ та сприяти досягненню його головної мети – національному об'єднанню².

Звісно, подібну позицію регента не схвалювали у Санкт-Петербурзі, тому 13 вересня 1886 р. до Софії зі спеціальною місією прибув посланець імператора генерал-майор Н. Каульбарс. Його завдання зводилося до відновлення впливу Росії у Болгарії, чого можна було досягти, нав'язавши суспільству країни свого кандидата на її престол. Недалекоглядний у дипломатичному відношенні представник царя вручив уряду В. Радославова ноту з умовами врегулювання взаємовідносин – перенести на невизначений термін скликання Великих народних зборів, котрі мали обрати нового князя, відмінити воєнний стан, а також звільнити з-під варті організаторів і учасників серпневого пе-

¹ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 161.

² Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII – начало XX вв. / Отв. ред. Н. С. Киняпина. Москва: Наука, 1978. С. 231.

ревороту¹. У відповідь болгарська влада продемонструвала готовність піти на поступки у питанні про заарештованих офіцерів та 16 вересня 1886 р. повністю задовольнила другу пред'явлену вимогу. Разом з тим уряд В. Радославова відмовився відкладати вибори депутатів ВНЗ, адже це суперечило нормам Тирновської конституції*, та вирішувати долю учасників серпневого перевороту, оскільки це входило до компетенції суду, а не виконавчої влади. Міністерство закордонних справ і віросповідань Болгарії в особі міністра Г. Начовича апелювало до держав Європи, розраховуючи на їхній арбітраж у залагодженні суперечностей з Росією. В європейських столицях позитивно відреагували на аргументи Софії, після чого Регентська рада 8 вересня 1886 р. наважилася видати Указ № 16 про початок виборчої кампанії, призначивши голосування до ВНЗ на 28 вересня².

Такий розвиток подій змусив барона Н. Каульбарса змінити тактику. Відправившись у поїздку по країні, він розпочав агітаційну діяльність, спрямовану проти Регентської ради і уряду³. У своїх зверненнях до населення посланець імператора запевняв, що Санкт-Петербург ніколи не визнає легітимними результати виборів, звинувачував правлячі кола Болгарії у неояльному ставленні до визволительки та систематичних переслідуваннях її підданих, які працювали на території князівства, а також закликав боротися проти прибічників С. Стамболова. У відповідь прихильники регентства і кабінету В. Радославова організували по всій країні власні мітинги на знак солідарності з політикою очільників держави⁴. Надалі після публічних погроз Російська імперія вдалася до прямого залякування – для здійснення тиску на владу до берегів Варни прибули два кліпера Чорноморського флоту з 300 членами екіпажу і 15 гарматами на борту кожного⁵.

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 91.

* Згідно з положеннями основного закону, скликання Великих народних зборів з метою обрання нового князя мало відбутися не пізніше місяця після зречення престолу попереднім монархом.

² Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 304.

³ Стефан Стамболов: Личен архив (телеграми и писма) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 13. С. 129.

⁴ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 63. Л. 1.

⁵ Косик В. И. Время разрыва: Политика России в болгарском вопросе: 1886–1894 гг. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. С. 7.

Демонстративне і цілеспрямоване обмеження Санкт-Петербургом спроб Софії самостійно вирішувати власні внутрішні проблеми дали С. Стамболову привід допускати, що Росія прагне знищити болгарську державність¹. Він вважав невинуватими наміри Н. Каульбарса зірвати підготовку та проведення виборів нового князя Болгарії. На думку регента, Санкт-Петербург домагався скликання проросійськи налаштованих ВНЗ, які б одноголосно підтримали кандидатуру протеже Александра III, що загрожувало князівству перетворенням на «задунайську губернію». А коли ще й стало відомо про появу на рейді Варни російських кораблів, у С. Стамболова не залишилося сумнівів стосовно підготовки окупації Болгарії царським урядом. Щоб завадити подібній перспективі, він віддав наказ командуванню військових гарнізонів у східних регіонах країни про заборону першими відкривати вогонь, аби, тим самим, не спричинити воєнні дії².

Скрутне становище змусило Регентську раду прийняти рішення про звільнення з-під варті учасників серпневого «русофільського» перевороту. Однак ця чергова поступка не задовольнила Н. Каульбарса. Генерал-майор наполягав на повному виконанні пред'явлених вимог, погрожуючи вдатися до крайніх заходів. За такої критичної ситуації навіть Велика Британія і Австро-Угорщина – противники зовнішнього курсу Росії на Балканах – почали радити болгарській владі піти на поступки Санкт-Петербургу. Проте С. Стамболов не поспішав, адже розумів, що зухвала і пихата поведінка царського посланника налаштовувала проти нього особисто і Росії у цілому не тільки безпосередньо скривджену владу країни, а й широкі народні маси, котрі мали почуття національної гідності³. Про таких, як Н. Каульбарс, навіть загальнознаний «русофіл» Д. Цанков говорив: «Не треба нам ні жала вашого, ні меду»⁴.

Окрім виявленої волі до самостійності та незалежності, котра не дозволяла розраховувати на покірливість, приводом для постійної недовіри з боку Санкт-Петербурга слугували заходи Софії по відношен-

¹ Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 13.

² Там само. С. 41.

³ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 12.

⁴ Цит. за: Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 305.

ню до активних прибічників зближення з Росією та до її підданих. У своїх регулярних донесеннях імператору Н. Каульбарс називав їх утисками і переслідуваннями, а 18 жовтня 1886 р. направив Міністерству закордонних справ і віросповідань ультиматум, в якому, погрожуючи розривом дипломатичних відносин, потребував від болгарського уряду негайно припинити подібні дії¹. Порадившись зі С. Стамболовим, прем'єр-міністр висловив готовність покарати винних та попросив надати йому інформацію з конкретними прикладами свавілля чиновників або поліції. Відповідь В. Радославова Н. Каульбарс розцінив як небажання йти на компроміс та визнавати свої помилки, адже, на його думку, факти були очевидними².

Всупереч бажанням Санкт-Петербурга 19 жовтня 1886 р. III ВНЗ розпочали свою роботу. На їх перших же засіданнях більшістю голосів депутати узаконили склад Регентської ради, котрий до цього був по суті нелегітимним, адже призначався всупереч вимогам Тирновської конституції, хоча й за складних обставин в країні. Усвідомлюючи, що ця подія може погіршити і без того напружені російсько-болгарські відносини, С. Стамболов намагався знайти спосіб врегулювати ситуацію. Запевнення у прихильності до Софії з боку британських і австро-угорських дипломатичних агентів вже не розглядалися ним як надійна гарантія збереження болгарської державності. Саме тому регент зробив спробу порозумітися з Д. Цанковим і його прибічниками, котрі користувалися російською протекцією. Через свого приятеля і, водночас, послідовного ліберала-«цанковіста» Ф. Симидова він запропонував «русофілам» в обмін на їхню підтримку два міністерські портфелі та посаду в Регентській раді³. Д. Цанков був схильний погодитися на умови С. Стамболова, але під тиском Н. Каульбарса все ж відмовився від співпраці. У відповідь він виклав зустрічну пропозицію – власну програму, котра передбачала створення нового уряду під його головуванням, а також скасування регентства як інституції⁴.

¹ Радев С. Строители на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 392.

² Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 162.

³ Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 59.

⁴ Северцев П. Царская дипломатия на Балканах (Из воспоминаний) // Международная жизнь. Москва – Петроград, 1923. № 1. С. 154.

22 жовтня відбувся діалог між довіреною особою С. Стамболова Д. Грековим та Д. Цанковим, проте й він закінчився безрезультатно¹. Наступного дня з метою обговорення ситуації, що склалася в країні, регент скликав нараду із представників уряду, лідерів фракцій ВНЗ та інших впливових політиків. Деякі учасники – К. Стоїлов і Г. Начович – висловилися за продовження пошуку компромісу із Санкт-Петербургом, інші – В. Радославов, З. Стоянов і Д. Петков – виступили за принципову політику в двосторонніх відносинах. Особисто С. Стамболов спочатку схилився до прибічників першого варіанта², однак подальші події в Болгарії остаточно переконали його у неправильності обраної позиції.

Впевненості у своїх силах С. Стамболову придала безуспішність спроб військовослужбовців (на чолі зі звільненими з-під арешту офіцерами-«русофілами» і за підтримки офіційних російських представників у Болгарії) підняти повстання. Шляхом воєнного перевороту вони намагалися усунути від влади уряд і Регентську раду, проте завдяки вчасним превентивним заходам їхні виступи у Бургасі та Слівені відповідно 22 і 26 жовтня завершилися провалом. Голова Регентської ради у своєму щоденнику назвав ці події черговими російськими інтригами³.

С. Стамболов розумів, що врегулювати ситуацію в країні міг вибір прийняттого для обох сторін претендента на болгарський престол. Такою особою він вважав наймолодшого сина короля Данії принца Вальдемара, який доводився братом дружині російського імператора⁴. До його кандидатури схвально поставилися і в Європі, після чого 29 жовтня голова III ВНЗ Г. Живков без вагань поставив її на голосування. За Вальдемара Данського віддали голоси більшість депутатів, однак, не отримавши згоди від свого зятя Александра III та прислухавшись до поради батька Крістіана IX, принц відмовився від болгарської корони.

Невдала спроба обрати князя ще більше загострила політичну кризу в Болгарії. П. Каравелов – один із членів Регентської ради – намагався переконати С. Стамболова і С. Муткурова у необхідності піти

¹ Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 59.

² Там само. С. 61.

³ Там само. С. 67.

⁴ Там само. С. 76.

на поступки Росії, а не отримавши підтримки, зрікся своїх повноважень. 15 жовтня згідно з депутатським рішенням на цій посаді його замінив Г. Живков. За аналогічними мотивами 18 листопада пішов у відставку і міністр фінансів І. Гешов¹. Запис, який міститься у щоденнику С. Стамболова з цього приводу, свідчить, що голова Регентської ради засуджував позицію П. Каравелова та вважав мотивом поведінки надмірні амбіції².

На додаток до вищезазначеного ще й ускладнилися російсько-болгарські відносини. Причиною стало затримання і побиття співробітника російського генерального консульства у Пловдиві, який під час виконання своїх обов'язків перебував у нетверезому стані. У поданій Н. Каульбарсом ноті протесту болгарському уряду від 2 листопада 1886 р. містилися вимоги негайно звільнити позбавленого волі іноземного підданого, усунути коменданта міста з посади та покарати осіб, винних у скоєному³. Влада надала офіційні пояснення інциденту, виправдовуючи дії служителів правопорядку. Вичерпавши методи впливу на регентів і уряд та не наважуючись на воєнну окупацію, Росія вирішила піти на розрив дипломатичних відносин з Болгарією. В останньому зверненні Н. Каульбарса від 6 листопада повідомлялося, що Регентська рада остаточно втратила довіру Санкт-Петербурга, тому подальші двосторонні відносини між державами стали неможливими. Того ж дня генерал разом з усіма російськими представниками залишив країну.

Болгарська сторона намагалася спростувати звинувачення посланника імператора. Свою позицію з приводу ситуації, що склалася, вона виклала на шпальтах заснованої 4 жовтня 1886 р. провладної газети «Свобода» – офіційному органу друку Регентської ради. Так, в одній зі статей підкреслювалося: «Поведінка Н. Каульбарса у Князівстві дискредитувала Александра III та російську дипломатію в очах Європи, і саме тому, щоб частково реабілітуватися й зберегти репутацію, генерал вирішив перекласти провину за загострення відносин із

¹ История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. С. 401.

² Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 14.

³ История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. С. 401.

Софією на плечі Стамболова»¹. Для нормалізації внутрішнього становища в країні уряд в офіційному зверненні до місцевих органів влади пояснив припинення місії імператорського посланця втручанням великих держав. Незважаючи на у цілому негативне ставлення європейських дипломатичних агентів до самовпевненої поведінки представника Санкт-Петербурга, жоден із них так і не надіслав свого офіційного протесту проти його дій². Сам С. Стамболов сприйняв факт розриву відносин з Росією доволі іронічно, занотувавши у своєму щоденнику, що своїми діями Н. Каульбарс навіть потішив болгар³.

Після вкрай невдалого кроку російської дипломатії відносини між Росією і Болгарією були перервані майже на десять років. Втім, цей факт необхідно розцінювати не лише як результат прорахунків та помилок окремих політиків і дипломатів обох країн, а й як наслідок міжнародної ситуації, що виникла у Південно-Східній Європі в останній третині XIX ст., а також безправного становища Софії після Берлінського конгресу 1878 р. Наприкінці 1870-х – на початку 1880-х років молода болгарська держава перетворилася на об'єкт міжнародної політики. У сферу свого впливу її намагалися залучити тогочасні провідні держави, котрі боролися між собою за домінування на важливому з геополітичної точки зору Балканському півострові. Російська імперія, звільнивши Болгарію силою власної зброї, звичайно ж розраховувала на те, що князівство перетвориться на слухняне знаряддя в руках її дипломатії. Натомість політична еліта, яку уособлював С. Стамболов, була зацікавлена у створенні повноцінної держави. Бажаючи відстояти право на самостійну внутрішню і зовнішню політику, вона виступила проти опіки, котру їй намагався нав'язати Санкт-Петербург. Конфлікт інтересів врешті-решт призвів до розриву двосторонніх взаємовідносин.

Цей крок російської дипломатії дав змогу Регентській раді та уряду повністю зосередитися на найбільш актуальному питанні – встановленні сильної влади. Намагаючись вивести країну зі скрутного становища, С. Стамболов і його прибічники наважилися направити в європейські країни спеціальну парламентську делегацію у складі К. Стоїлова, Д. Грекова і К. Хаджикалчева з надією відшукати там підходящу

¹ Свобода. 1886. 15 новември.

² Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 163.

³ Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 76.

для болгарського престолу особу¹. Завдання було нелегким, оскільки, як зазначав голова регентства, «...Європа побоювалася Росії, тому жодна з держав не наважувалася розпочати проти неї дійство, яке могло б її спровокувати»².

Всупереч намірам С. Стамболова російський уряд зробив спробу нав'язати свого кандидата – князя Н. Мінгрельського (прізвище при народженні Н. Дадіані), котрий неодноразово зустрічався з болгарськими емігрантами у Санкт-Петербурзі й обговорював політичну ситуацію на Балканах. Проте до його кандидатури в Болгарії поставилися вкрай негативно, вважаючи претендента маріонеткою Александра III, не спроможною ефективно відстоювати болгарські державні інтереси³. Не знайшла вона підтримки і з боку британського й австро-угорського урядів, які ратували за відновлення на престолі А. Баттенберга. Рішення про відмову Санкт-Петербургу ще більше зміцнило авторитет С. Стамболова на міжнародній арені; західні газети навіть називали його «болгарським Бісмарком».

У грудні 1886 р. регент за сприяння британської дипломатії звернувся до А. Баттенберга з пропозицією знову зайняти княжий трон⁴. Але реалізації цього плану завадила ситуація, що склалася в Європі після розвалу «Союзу трьох імператорів», – саме тоді у Берліні відбувалося обговорення нового німецько-російського договору, під час якого Санкт-Петербург вимагав від О. Бісмарка не підтримувати повернення А. Баттенберга, на що канцлер дав свою згоду. За таких обставин колишній болгарський князь не наважився прийняти запрошення Регентської ради.

С. Стамболов прагнув якомога швидше врегулювати «болгарську кризу», адже невизначеність провокувала політичні негаразди та загрожувала новими внутрішніми катаклізмами. В інструкціях, наданих К. Стоїлову – керівнику парламентської делегації, котра продовжувала займатися пошуком кандидатури на болгарський престол, С. Стамбо-

¹ Крамптън Р. Кратка история на България. София: Отворено общество, 1994. С. 53.

² Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 77–78.

³ Косик В. И. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 120.

⁴ Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 161.

лов квапив та прохав у найкоротший термін визначитися з претендентом¹, адже держава, проголошена конституційною монархією, але без князя на троні, перебувала під загрозою втратити легітимність.

2 грудня особи, уповноважені III ВНЗ, перебуваючи на той час у Відні, зустрілися з австрійським принцом Фердинандом Кобургом, який мав родинні зв'язки з правлячими в Європі династіями. Молодий офіцер висловлював бажання стати болгарським князем, але, розуміючи, що для цього необхідно отримати санкцію гарантів берлінського статус-кво, змушений був зачекати рішення великих держав. В європейських столицях до намірів Фердинанда поставилися прохолодно, адже на той час у Відні й Лондоні все ще сподівалися на повернення А. Баттенберга².

Тим часом С. Стамболов продовжував пошук претендентів на княжий престол. Він навіть пропонував корону турецькому султану Абдул-Гаміду II. Перебуваючи у складній ситуації, регент реанімував ідею відомого просвітницького діяча П. Кисимова про створення дуалістичної монархії, мотивуючи своє рішення підтримкою вказаного замислу лідерами національно-визвольного руху, в тому числі й Г. Раковським. Переконуючи С. Муткурова у доцільності цієї концепції, С. Стамболов наголошував, що два народи упродовж тривалого часу жили в одній державі, що Стамбул завжди виявляв до своїх підданих віротерпимість, а османська дипломатія спроможна допомогти вирішити болгарське національне питання на міжнародній арені³. У зв'язку з цим дипломатичному представнику в турецькій столиці Г. Вилковичу було надіслано інструкції із завданням з'ясувати ставлення Порту до зазначеної ідеї. Проте, зважаючи на можливі ускладнення відносин з Росією, Оттоманська імперія проігнорувала неофіційну пропозицію⁴.

Наприкінці зими 1887 р. в Болгарії відновилися спроби насильницьким шляхом позбутися Регентської ради. 16 і 19 лютого розпочалися бунти у військових гарнізонах Сілістри і Русе. Їх очолили офіцери-«русофіли», у тому числі й учасники серпневого перевороту 1886 р., які

¹ Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 85.

² Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. С. 164.

³ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 64.

⁴ Там само. С. 67.

звинувачували С. Стамболова і його прихильників у розриві дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом. Проте ці виступи після запровадження воєнного стану в придунайських містах було швидко прибрано підрозділами збройних сил, котрі у своїй переважній більшості залишилися вірними чинній владі. Військово-польовий суд виніс дев'ять смертних вироків, навіть майорам А. Узунову і О. Панову, незважаючи на їхні заслуги у минулому. Капітанам Р. Димитрієву і А. Бендерьову вдалося емігрувати в Росію. С. Стамболов, маючи законне право пом'якшити судові рішення, залишився непохитним, тим самим продемонструвавши готовність протидіяти найжорстокішим способом будь-яким спробам змістити владу¹.

Лютневі бунти проросійськи налаштованих військовослужбовців болгарської армії дали регентам привід розпочати розправи над членами опозиційних угруповань і їх керманичами. Одних, підозрюючи у зв'язках з бунтівниками й причетності до виступів, було заарештовано, інші зазнали переслідувань через ідеологічні переконання². Так, за тюремними ґратами софійської Чорної джамії* опинився лідер лібералів П. Каравелов³; ще з 1886 р. в еміграції перебував затятий «русофіл» Д. Цанков з деякими своїми прихильниками; змушені були покинути країну та переховуватися за кордоном і дехто із південно-болгарських консерваторів⁴. Для забезпечення порядку та нейтралізації можливих спроб опозиції змістити чинну владу в кінці 1886 р. С. Стамболов і В. Радославов ініціювали створення національних комітетів «Болгарія сама за себе», які забезпечували опору центральній і місцевим адміністраціям, допомагаючи реалізовувати державну політику. Представники цих формувань тримали населення у постійно-

¹ Димов А. Злодеяния на Кобургите в България. София: Български аграрен съюз, 2005. С. 21.

² Златев Л. Политически аспекти на русофилския бунт в Русе от 19 февруари 1887 г. // Исторически преглед. 1998. № 1–2. С. 168.

* Колишня мечеть, побудована 1528 р. за часів султана Сулеймана I Пишного (Кануні). Чорний колір граніту, з якого звели мінарет, дав їй назву. У XIX ст. баштоподібна культова споруда була зруйнована землетрусом, а сам молитовний дім занедбаний. Після звільнення Болгарії у 1878 р. будівлю перетворили на військовий склад, а потім на в'язницю. 1903 року її відновили вже як православний храм, освятивши на честь святих Кирила і Мефодія та їх п'яти учнів. Звідси й теперішня назва – «Церква Святих Сьомочисельників».

³ Стоян Данев: Мемоари / Съст. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. С. 79.

⁴ Танкова В. Южнобългарските съединисти в условията на Стамболовия режим (1887–1894) // Исторически преглед. 1992. № 11–12. С. 150.

му страху, своєчасно виявляли заколотників та старалися швидко приборкати будь-які прояви незгоди і непокори. Так, наприкінці 1886 – на початку 1887 р. вони брали активну участь в упокоренні «русофільських» бунтів. Через вказані вище заходи Регентської ради і уряду режим отримав назву «паличний», а сам В. Радославов – прізвисько «сопаджія» (людина, озброєна палицею)¹. Методи реалізації влади С. Стамболова і його прибічників остаточно набули яскраво виражених авторитарних рис.

Під час «русофільських» бунтів у Північно-Східній Болгарії між Софією і Бухарестом розпочалося активне обговорення можливості обрання на княжий престол румунського короля Кароля I. Його ініціатором став С. Стамболов, котрий вважав, що перспектива укладання подібної унії здатна перетворити дві держави на провідну силу в регіоні. Цю ідею було донесено до правлячих кіл північної сусідки членом Регентської ради Г. Живковим під час його зустрічі з румунським дипломатичним посланником князем І. Гікою², однак так само як і Стамбул, офіційний Бухарест не наважився на ризикований для себе крок, який міг призвести до ускладнення відносин з Росією.

У подальшому регентами розглядалася можливість запрошення на князювання сербського короля Мілана. Але цю кандидатуру, за свідченнями етнографа і публіциста Д. Маринова, відхилив сам С. Стамболов. На думку голови Регентської ради, хоча вказана політична фігура і відповідала болгарським демократичним традиціям, адже Мілан походив із роду селян, проте ще не стерта в пам'яті обох народів війна 1885 р. унеможливлювала двостороннє зближення³.

У квітні 1887 р. А. Баттенберг оголосив про свою остаточну відмову від права на болгарський трон. Відсутність вибору та ситуація, в умовах якої треба було поспішати, змусили С. Стамболова зупинитися на кандидатурі Фердинанда. До того ж змінилося ставлення великих держав до цього претендента – Австро-Угорщина, Велика Британія і Німеччина, хоч і не офіційно, та все ж де-факто почали підтримувати Кобурга. Прихильність Європи додала впевненості владі та

¹ Димов А. Злодеяния на Кобургите в България. София: Български аграрен съюз, 2005. С. 36.

² Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 70.

³ Там само. С. 71.

сприяла скликанню чергової сесії ІІІ ВНЗ. 25 червня голова парламенту Д. Тончев оповістив про обрання князем Болгарії Фердинанда із династії Саксен-Кобург-Гота й припинення повноважень Регентської ради. Виконуючи перше розпорядження монарха, 28 червня К. Стоїлов сформував новий кабінет міністрів. 7 липня князь склав присягу на вірність Тирновській конституції.

Посилаючись на положення Берлінського трактату*, російський уряд зайняв суто негативну позицію у питанні про вибори Фердинанда. Так і не визнавши Кобурга главою держави, Санкт-Петербург постійно домагався від західноєвропейських країн згоди на детронізацію князя, однак всі ці спроби виявилися марними. Здійснити ж на Софію більш енергійний тиск Росія не наважилася, остерігаючись спровокувати відкрите протистояння з великими державами¹.

Таким чином, у період регентства С. Стамболов проявив себе як послідовний противник зовнішнього втручання у внутрішні справи Болгарії. Він був російським вихованцем і «русофілом» у душі. Але низка обставин привела його в табір найзапекліших болгарських «русофобів» та змусила проводити ізоляційну по відношенні до Росії політику. Голова регентства прагнув за будь-яку ціну зміцнити суверенітет своєї держави. У цьому бажанні державного діяча не зупинила навіть загроза загострення відносин з Росією. Проте подібну позицію можна пояснити не лише ідеологічними переконаннями С. Стамболова, а й прагненнями утриматися на політичному Олімпі країни. Поступитися вимогам Санкт-Петербурга для нього означало втратити владу та поставити під сумнів подальшу кар'єру.

Припинення повноважень парламенту ІV-го скликання 6 вересня 1886 р. через складні обставини в країні не дозволяло надалі проводити повноцінну законодавчу діяльність. Функції Звичайних народних зборів довелося взяти на себе регентству і уряду В. Радославова, які все-таки знаходили можливість прийняття необхідних указів, постанов, правил, наказів, рівнозначних законам, для покращення соціаль-

* Згідно з його статтею 3 князь Болгарії мав обиратися вільним волевиявленням населення та затверджуватися Блискучою Портою за згодою великих держав. Жоден із членів правлячих у зазначених європейських країнах династій не вправі був стати болгарським монархом. У випадку, якщо вказаний титул залишався вакантним, обрання нового князя мало проводитися на тих же умовах і за тими ж нормами.

¹ Попов Р. Русия против Стамболов или Стамболов против Русия? София: Академично изд-во «проф. Марин Дринов», 2000. С. 12.

но-економічної ситуації в державі. У період з 26 серпня 1886 р. по 21 липня 1887 р. Регентська рада ухвалила низку рішень, розв'язавши певною мірою питання підтримки і матеріального забезпечення: шкіль у прикордонних округах, що постраждали під час сербсько-болгарської війни 1885 року¹; військовослужбовців, які отримали поранення або інвалідність і потребували пенсій²; сімей загиблих³; а також стипендіатів – студентів, семінаристів, курсантів, котрі навчалися за кордоном і в країні за державні кошти⁴. Відповідними постановами влада узаконила правила діяльності навчального ремісничого центру в Княжево та прикладних сільських «показових господарств» поблизу Русе і в Садово, що неподалік від Пловдива. Документи регламентували функції адміністрації, вчителів, технічного персоналу, а також гарантували соціальний захист всім учасникам навчального процесу⁵. Окремими розділами в них передбачалося створення і функціонування при державних навчальних закладах лікувальних установ та чітко прописувалися обов'язки медиків.

Перебуваючи на чолі Регентської ради, С. Стамболов успішно вирішив низку важливих для країни завдань – не допустив масштабного громадянського конфлікту, а також руйнації основ державного суверенітету і конституційного ладу, забезпечивши обрання на княжий престол нового монарха. Про визнання заслуг політика свідчить повеління Фердинанда, згідно з яким 1887 р. С. Стамболов разом з іншими регентами Г. Живковим і С. Муткуровим удостоївся вищої державної нагороди – ордена «За хоробрість» I ступеня «за звитяги при захисті інтересів вітчизни у буремні часи 1885–1887 рр.»⁶. Втім, болгарська криза 1886–1887 рр. залишила по собі й чимало нерозв'язаних проблем – міжнародну ізоляцію, розірвані дипломатичні відносини з Росією, не найкращий стан економіки тощо. Однак, як показав подальший перебіг подій, С. Стамболов не залишався осторонь вирішення вказаних питань.

¹ Държавен вестник. 1886. 27 септември; 1887. 1 септември.

² Там само. 1886. 1 ноември.

³ Там само. 25 октомври; 1887. 22 януари, 6 юни, 11 юни, 13 октомври, 17 октомври.

⁴ Там само. 1887. 18 септември, 23 септември, 27 септември, 11 октомври, 1 ноември.

⁵ Там само. 24 февруари, 5 март.

⁶ ДВИА. Ф. 1 «Канцелария на Министерството на войната». Оп. 5. А. е. 85. Л. 125.

§ 4. На чолі Ради міністрів (1887–1894 рр.)

Після розпуску Регентської ради колишній її голова не довго перебував поза державним управлінням. Вже 20 серпня 1887 р. С. Стамболов за дорученням Фердинанда сформував новий уряд, сумістивши виконання прем'єрських обов'язків з функціями міністра внутрішніх справ. Військове міністерство очолив С. Муткуров, закордонних справ і віросповідань – Г. Странський, правосуддя – К. Стоїлов, фінансів – Г. Начович, освіти – Г. Живков. Такий склад кабінету давав змогу С. Стамболову здійснювати значний вплив на його більшість при вирішенні тих чи інших державно-політичних завдань, адже колишні регенти С. Муткуров і Г. Живков, а також Г. Странський не відзначалися особистими амбіціями, були поступливими та в усьому беззаперечно слідували настановам прем'єра.

Новостворений уряд уособлювали члени різних політичних угруповань. Так, К. Стоїлов і Г. Начович належали до колись впливової Консервативної партії, а Г. Странський був одним із лідерів південно-болгарських лібералів. На думку С. Стамболова, склад Ради міністрів відповідав реальним симпатіям населення, хоча в ньому й не фігурувало жодного представника проросійськи налаштованих «цанковістів», «каравелістів» і «з'єдністів», до яких приязно ставилася громадськість.

Чергові кар'єрні успіхи С. Стамболова відбувалися одночасно зі змінами в його особистому житті. У травні 1888 р. він одружився з вісімнадцятирічною П. Станчевою – добре освіченою представницею заможної свіштовської родини, а невдовзі обзавівся власним будинком у Софії. Подружжя мало чотирьох дітей – Николу (1888 р. н.; помер немовлям), Веру (1890 р. н.), Косту (1892 р. н.) і Стефана (1894 р. н.)¹. Сімейний стан безумовно вплинув на діяльність прем'єр-міністра, який став більш обачливим, стриманим і розважливым.

Особливості політичного розвитку Болгарії у період правління С. Стамболова визначалися кількома факторами. По-перше, важливим інструментом для підтримання порядку і стабільності в державі залишалися збройні сили. Прем'єр-міністр із самого початку своєї каденції встановив контроль над ними, доручивши їх керівництво своєму родичу С. Муткурову. Останній, хоч і не користувався авторите-

¹ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 10.

том серед офіцерів, все-таки зумів забезпечити владі надійну опору з боку армії. Інший вагомий чинник – взаємовідносини голови Ради міністрів і князя. З перших днів перебування на троні Фердинанд лише формально виконував обов'язки глави держави, плануючи згодом встановити одноосібну владу. Недостатня популярність монарха серед широких верств населення і правлячої еліти, а також невизнаність урядами гарантів берлінського статус-кво змусили його поступитися цією роллю С. Стамболову, який значно краще орієнтувався в особливостях внутрішньої ситуації, мав необхідний досвід і підтримку в суспільстві для ефективного управління країною. У результаті саме прем'єр-міністр взяв ініціативу в свої руки, а князь тривалий час мирився з власною другорядною позицією¹. При цьому взаємини між першими особами держави продовжували складатися непросто. За свідченнями наближених до прем'єр-міністра осіб, С. Стамболов дуже швидко розчарувався у Кобурзі як в особистості та у приватних розмовах не стримував себе у висловлюваннях невдоволення вибором монарха й бажання замінити його «на більш гідного і корисного для болгарських інтересів очільника держави»².

Після створення нового уряду в Болгарії розпочалася підготовка до парламентських виборів. Прибічники прем'єра розробили програму, котра зводилася до трьох основних положень: зміцнення державного суверенітету, підтримки інституту монархії та захисту Тирновської конституції. Варто зазначити, що два останні принципи розглядалися С. Стамболовим і його прихильниками як засіб досягнення першої, головної мети. Князь, обраний народом, та основний закон країни стали своєрідними символами самостійної Болгарії, незалежної від будь-якого зовнішнього впливу. Забезпечення недоторканості Тирновської конституції не передбачало чіткого слідування принципам демократії. Агітаційно-пропагандистську роботу, в тому числі й по дискредитації опонентів, було доручено редакційному колективу підконтрольної газети «Свобода». Заснована у 1886 р. як виразник програми Регентської ради, вона згодом трансформувалася в інфор-

¹ История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. С. 69.

² Геннадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 37.

маційний орган «стамболовістів» та дуже швидко стала одним із найвпливовіших видань країни. На посаду редактора цього видання С. Стамболов 22 березня 1886 р. запросив відомого публіциста З. Стоянова¹. З 4 жовтня того ж року «Свобода» виходила регулярно – спочатку по середах і суботах, а вже з наступного – тричі на тиждень. Прем'єр-міністр С. Стамболов перетворив газету на рупор свого уряду, розпочавши її фінансування з державного бюджету*.

Під час передвиборчої кампанії опозиційні політичні сили були позбавлені можливості на рівних конкурувати зі «стамболовістами». П. Каравелов, котрий очолював одне із угруповань лібералів, під тиском влади змушений був призупинити видання газети «Търновска конституция». На початку вересня 1887 р. після чисельних арештів, постійних обшуків і накладених штрафів втратили можливість публікувати газету «Народна воля» «радославовісти». «Цанковісти», лідери яких перебували у вимушеній еміграції, взагалі не мали змоги брати активну участь у передвиборчих перегонах. Переслідування ж південно-болгарських «з'єдністів» призвели до дезорганізації членів угруповання та фактичного припинення ними політичної діяльності².

Прибічники прем'єр-міністра не поспішали структурно організувати власну партію, залишаючись угрупованням, утвореним у середині 1880-х років та остаточно сформованим наприкінці 1886 р., коли під час контр-перевороту вони ще міцніше згуртувалися навколо особи С. Стамболова. Натомість у державі продовжували функціонувати комітети «Болгарія сама за себе» на чолі з їх ідейним натхненником З. Стояновим – близьким соратником прем'єра. До обов'язків цих формувань додалося завдання з популяризації політичної програми «стамболовістів» з метою розширення електоральної бази їхніх кандидатів у депутати. У найвіддаленіші куточки країни направлялися представники комітетів для створення на місцях відповідних осередків. Однак через пасивність населення та непопулярність уряду подібна практика не принесла бажаного результату.

¹ ДВИА. Ф. 012 «Полк. Иван Кръстев Стойчев». Оп. 1. А. е. 21. Л. 171.

* «Свобода» – перша політична газета Болгарії, яка друкувалася за державні кошти. Вона мала власну типографію та офіс, а її співробітники регулярно отримували заробітну плату і гонорари.

² Миколенко Д. В. Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2011. Т. 4. С. 194.

Надалі, щоб забезпечити більшість у парламенті, влада вдалася до нових прийомів. Намагаючись посилити свій вплив, на ключові посади центральної і місцевих адміністрацій було вирішено призначати лояльних до себе чиновників. Службовців, запідозрених у симпатіях до проросійських політичних сил, звільняли з роботи та замінювали іншими. Аналогічна доля чекала і прихильників та членів ліберального угруповання «радославівців», котрі хоч і виступали противниками втручання Росії або іншої країни у внутрішні справи Болгарії, проте мали власне переконання щодо стратегії і методів розв'язання національного питання¹. Втім більшість функціонерів-конформістів, які працювали до приходу «стамболовців», легко змінюючи партійну належність і демонструючи свою відданість владі, залишалися на посадах. З подібною переорієнтацією С. Стамболов змушений був миритися, адже в країні мав місце дефіцит освічених чиновницьких кадрів, що унеможливляло повне оновлення держапарату. Та все ж часткові заміни відбувалися. Звільнені з роботи, як правило, приєднувалися до опозиції в надії повернутися назад після утворення нового уряду.

Вибори у V ЗНЗ 9 жовтня 1887 р. пройшли під жорстким контролем поліції. Населення змушували підтримувати кандидатів від влади, застосовуючи підкупи, погрози та фізичну силу. Прихильники опозиції взагалі позбавлялися права голосувати². У Плевені, Хасково, Горішній Оряховиці й Кутловиці внаслідок насилля не обійшлося без людських жертв. Подібні методи дозволили «стамболовістам» сформувати парламентську більшість*, представлену переважно чиновниками різних рівнів** – міністрами, окружними й околийними начальниками, кметами, шкільними інспекторами тощо³.

З метою зміцнення регіональних структур влади уряд, заручившись підтримкою Народних зборів і князя, домігся ухвалення 25 листопада

¹ Там само.

² Миколенко Д. В. До питання про соціальну підтримку режиму С. Стамболова в Болгарії (1887–1894 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. К., 2013. Вип. 22. С. 203.

* У V ЗНЗ серед 249 депутатів 159 були «стамболовісти», що становило 63,86 %. Після додаткових виборів 1888 і 1889 років з усіх 290 народних обранців їх фракція нараховувала 196 осіб – 67,59 %.

** 53 зі 176 депутатів. Решта – це 47 торговців, 38 землеробів, 21 адвокат, 5 вчителів, 3 священики, 3 ремісники, 2 журналісти, 2 лікарі та 2 аптекарі.

³ Палангурски М. Избори по стамболовисти (1887–1894 г.). Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. С. 97.

1887 р. «Закону про окружні ради»¹, який відміняв дію попереднього – 1882 р. Нормативний акт регламентував структуру, склад, порядок обрання, права і діяльність зазначених інституцій, покладаючи на них функції з розподілу прямих податків між общинами, з клопотань про розробку проектів будівництва украй необхідних споруд і шляхів сполучення, з опікування навчальними й медичними закладами тощо².

Домінування прибічників С. Стамболова у V ЗНЗ дало змогу кабінету міністрів розширити свої повноваження та, водночас, обмежити демократичні права і свободи, гарантовані Тирновською конституцією. 14 грудня 1887 р. було прийнято «Закон про викорінення розбійництва», відповідно до якого військово-польовим судам надавалося право у короткі терміни оголошувати вирoki політичним противникам, котрі «зі зброєю в руках насмілилися виступити проти держави» (стаття 13), а уряду – вводити війська у будь-який населений пункт країни для наведення порядку (стаття 1)³. «Закон про пресу», ухвалений депутатами днем раніше – 13 грудня, запроваджував цензуру та суттєво обмежував можливості опозиції для агітації⁴, що слід розцінювати як пряме порушення статті 79 основного закону, гарантуючої свободу слова.

Незважаючи на утиски й обмеження, «радославівисти» і «каравелісти» намагалися продовжувати свою діяльність – критикували владу за її авторитарні методи та пропонували власний варіант управління державою. 6 лютого 1888 р. прибічники В. Радославова започаткували видавництво нової газети – «Народни права», на шпальтах якої наполегливо переконували читачів у тому, що їхній лідер більш гідний посади прем'єр-міністра, аніж С. Стамболов. Упродовж 1887–1894 рр. між «стамболовістами» і «радославівістами» по всій країні точилася жорстка боротьба за вплив, у якій провладна партія частіше брала гору⁵. При цьому «радославівисти» погоджувалися зі змістом деяких пунктів програми уряду С. Стамболова – теж не розділяли суджень болгарських «русофілів», не схвалювали зовнішню політику Санкт-

¹ Държавен вестник. 1887. 22 декември.

² Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 147.

³ Държавен вестник. 1887. 24 декември.

⁴ Там само. 29 декември.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 164. Л. 1–2.

Петербурга та підтримували гасло чинного уряду про необхідність створення міцної суверенної держави, здатної самотужки вирішувати внутрішні проблеми¹.

На відміну від лібералів В. Радославова, «каравелісти» зайняли більш жорстку антиурядову позицію. Вони вимагали визнання недійсними вибори у V ЗНЗ, зміщення князя Фердинанда та вважали за необхідне порозумітися з Росією. Їхній друкований орган «Търновска конституция» піддавав критиці не лише заходи кабінету міністрів, а й ідеологію «радославовістів», які, на думку прибічників П. Каравелова, були безпринципною політичною силою, здатною на все заради можливості отримати владу. З метою дискредитації лідера «каравелістів» проурядова газета «Свобода» розпочала нападки на нього. На шпальтах болгарської преси розгорнулося жорстке протистояння. Коментуючи його перебіг, С. Стамболов у своєму листі до З. Стоянова від 4 липня 1888 р. дивувався кількості неправди і бруду, що виливали одна на одну різні політичні сили².

Згодом влада змінила тактику боротьби з опозицією, ініціювавши судову тяжбу проти редактора «Търновска конституция» І. Славейкова, якого згодом було заарештовано за звинуваченням в антидержавній діяльності. Надрукувавши 30 липня 1888 р. останній наклад, партійна газета «каравелістів» під тягарем значних штрафів припинила своє існування³.

Навесні 1888 р. влада інспірувала черговий судовий процес. Цього разу проти майора Х. Попова, інкримінувавши йому фальсифікацію фінансових документів. Учасник сербсько-болгарської війни, авторитетний серед військовослужбовців офіцер користувався прихильністю князя та відрізнявся своєю незалежною поведінкою. Прем'єр-міністр підозрював, що Фердинанд прагнув відправити у відставку військового міністра С. Муткурова, а замість нього призначити свого ставленика. Саме тому він розглядався С. Стамболовим як загроза існуючому в країні режиму.

¹ Николова В. Политическите партии в България (1885–1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. София: Витал, 1991. С. 28.

² ДВИА. Ф. 012 «Полк. Иван Кръстев Стойчев». Оп. 1. А. е. 21. Л. 149.

³ Саздов Д. Демократическата партия в България (1887–1908). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 95.

Процес проти Х. Попова мав негативні наслідки для самого С. Стамболова, від якого відвернулося чимало військових. Неприязно налаштовані по відношенню до голови уряду, в більшості своїй вони схилилися до постаті князя, створюючи монарху опору в армійському середовищі. Навіть особисті наполягання Фердинанда на повній реабілітації підсудного були проігноровані прем'єром¹. На знак протесту проти політики С. Стамболова наприкінці 1888 р. міністри К. Стоїлов і Г. Начович склали свої повноваження. Згодом, поповнивши ряди опозиції, вони із надійних сподвижників перетворилися на досвідчених і небезпечних противників.

Влада активно використовувала власні можливості впливу на суди для тиску на опозицію. Одночасно кабінет «стамболовістів» сприяв модернізації третьої гілки влади. Зокрема «Законом про сільсько-общинні суди»² від 18 грудня 1887 р. запроваджувалися відповідні інституції, що розглядали спірні питання, в яких грошові суми стягнення за позовами не перевищували 50 левів. Вони отримували право накладати штрафи у розмірі до 25 левів. «Закон про адвокатів»³ від 22 листопада 1888 р. визначав права юридичного захисту населення та регулював гонорари юристів. Вказані ініціативи наблизили болгарське судочинство до європейських зразків, а також зробили його більш ефективним.

Наприкінці 1880-х років політичний режим у Болгарії стабілізувався. Опоненти були не в змозі відсторонити від влади чинний уряд. «Радославовісти» через свої помірковані позиції не представляли суттєвої загрози; «каравелісти» і «з'єдністи» під постійним тиском місцевих адміністрацій майже припинили свою діяльність; «цанковісти», лідери яких перебували за кордоном, остаточно розчарували Санкт-Петербург та залишилися без його фінансової підтримки, тому їхні можливості організувати будь-які акції на території князівства були вкрай обмеженими⁴.

¹ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст. М. Куманов. София: Отечество, 1997. Т. 1. С. 37.

² Държавен вестник. 1888. 7 юни.

³ Там само. 24 декември.

⁴ Косик В. И. Время разрыва: Политика России в болгарском вопросе: 1886–1894 гг. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. С. 34–35.

Уряд «стамболовістів» та депутатська фракція НЛП у V ЗНЗ започаткували низку соціальних ініціатив, завдяки яким намагалися збільшити популярність влади серед молоді, людей похилого віку, інтелігенції і службовців. Зокрема, 27 листопада 1887 р. народні обранці ухвалили «Закон про стипендії і тимчасову допомогу»^{*}, а 16 грудня того ж року – «Закон про інвалідне утримування чиновників адміністративно-поліцейських установ»; 15 грудня 1888 р. – «Закон про пенсії вчителів»; 16 грудня 1889 р. – «Закон про пенсії міністрів у відставці», чим значно поліпшили життя зазначеним категоріям населення¹. Крім того, «Санітарним законом» від 29 листопада 1888 р. було покращено функціонування системи медичних установ²; «Законом про відкриття Вищої школи в Софії» від 8 грудня того ж року педагогічні курси при Софійській гімназії були перетворені на окремий однойменний навчальний заклад, який 1904 р. отримав статус університету³; «Законом про пошту й телеграф» від 29 листопада 1889 р. затверджено організаційні структури управління зазначених установ⁴.

Вкрай суперечливі оцінки дістали заходи тогочасної болгарської влади щодо зміцнення поліцейського апарату. З одного боку, вони були направлені на забезпечення внутрішньої державної безпеки, з іншого, давали підстави стверджувати про намагання уряду запровадити додаткові механізми керованої демократії, адже за допомогою силових структур Рада міністрів забезпечувала контроль над діяльністю опозиції, виборчих процесів тощо. Значимим нововведенням стало реформування системи Міністерства внутрішніх справ. Прийнятий 6 листопада 1889 р. «Закон про поліцію» регламентував діяльність інституції, покликаної «наглядати за виконанням законів» та забезпечувати порядок і спокій громадян, а також здійснювати заходи охорони суб'єктів господарювання усіх форм власності – колективних, державних і приватних⁵. «Закон про поліцію на залізничних дорогах Болгарії» від 16 грудня зобов'язував поліцейських агентів контролювати ви-

^{*} З 1879 до 1888 р. розміри фінансової підтримки молоді, котра навчалася, встановлювалися кабінетами міністрів Болгарії спеціальними рішеннями у кожному окремому випадку.

¹ Държавен вестник. 1888. 2 януари; 1887. 29 декември; 1889. 12 януари; 1890. 24 януари.

² Там само. 1889. 28 януари.

³ Там само. 5 януари.

⁴ Там само. 1890. 12 март.

⁵ Там само. 1889. 12 декември.

конання адміністративно-управлінським і технічним персоналом залізниці своїх посадових обов'язків та створити безпечні умови проїзду пасажиром і проживання мешканцям пристанційних поселень¹.

28 листопада 1889 р. за ініціативи уряду Народні збори ухвалили нову редакцію «Закону про вибори», новими положеннями якого передбачалося згідно з відповідним рішенням суду позбавляти права обирати та бути обраними осіб, котрі без дозволу держави поступили на службу до іншої країни, а також шахраїв, недобросовісних торговців, хабарників, лжесвідків тощо². Зазначене нововведення давало можливість уряду виключити із боротьби за владу своїх опонентів, проти яких раніше інспірувалися судові справи.

Вказані вище ініціативи зумовили затишшя у політичному протистоянні. Це дозволило «стамболовістам» зосередити увагу на реорганізації економіки і соціальної сфери. Урядом було взято курс на загальну модернізацію країни за зразком Західної Європи, що визначалося нагальними потребами розбудови незалежної держави, здатної захищати власні інтереси на міжнародній арені та гарантувати зовнішню безпеку.

Законодавчі ініціативи «стамболовістів» були спрямовані також на зміцнення інституту приватної власності. 13 листопада 1889 р. парламент прийняв «Закон про спадок»³, котрий забезпечував механізми вирішення проблем, пов'язаних з передачею майна через заповіт та в інший спосіб, що поклало край існуючим раніше традиційним практикам та започаткувало європейські юридичні норми у зазначеній сфері.

Важливим завданням влади було створення умов для розвитку промисловості. 1889 року з метою вивчення ситуації у цій сфері господарства при Міністерстві народної освіти розпочала засідання спеціальна індустріальна комісія, яка через декілька місяців прийшла до висновку, що лише підвищення митних тарифів на імпорту продукцію зможе забезпечити прогрес вітчизняної індустрії. Але на той час у Болгарії не втрачали чинність передбачені статтею 8 Берлінського трактату положення про безмитний транзит товарів через її територію та діяли підписані між Османською імперією й іноземними краї-

¹ Там само. 1890. 5 март.

² Там само. 22 януари.

³ Там само. 25 януари.

нами торговельні угоди, пропозиція змінити які в односторонньому порядку могла надійти від Софії лише з дозволу Порти. До того ж вони передбачали незначний розмір митного збору на завезену продукцію, пільги і привілеї комерсантам із держав-гарантів статус-кво на Балканах, тому Болгарії необхідно було знайти можливості перегляду вказаних умов. Першим кроком у цьому напрямі стала розробка урядом законопроекту про необхідність укладання торгових договорів із зарубіжними країнами, «особливо з сусідніми». 17 грудня 1887 р. депутати V ЗНЗ ухвалили пропозицію кабінету міністрів, що дозволяло офіційно розпочати пошук шляхів можливого перегляду встановлених у німецькій столиці митних обмежень для князівства¹.

Незважаючи на протести з боку Порти, 14 листопада 1889 р. Болгарії вдалося укласти конвенцію з Великою Британією стосовно підвищення розміру мита (непрямого податку) з 8,5 до 10,5 % на товар, що ввозився із цієї країни². Упродовж 1890–1891 рр. аналогічні угоди були підписані з Німеччиною, Швейцарією, Францією, Італією, Бельгією і Австро-Угорщиною. Таким чином створювався сприятливий клімат для вітчизняних товаровиробників, захистивши їх від конкуренції з боку імпорту. Крім того, протягом 1891 р. уряд видав протекціоністські правові акти – «Постанову про стимулювання розведення овець з доброякісною вовною у Князівстві Болгарія» та «Постанову про звільнення від мита і будь-яких інших державних податків строком на 25 років техніки, запчастин і матеріалів, необхідних для будівництва споруд»³.

Протягом другої половини 1880-х та першої половини 1890-х років стабільно зростав обсяг зовнішньої торгівлі Болгарії. Якщо в 1879–1885 рр. імпорт становив 51 млн левів, а експорт 39 млн 500 тис. левів, то у 1886–1890 рр. ці показники зросли відповідно до 70 млн 550 тис. та 62 млн 390 тис., а в 1891–1895 рр. – до 83 млн 550 тис. левів та 77 млн 540 тис. левів. Основними торговими партнерами країни були Османська імперія, Австро-Угорщина, Велика Британія, Німеччина і Франція⁴.

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 28.

² Държавен вестник. 1889. 19 декември.

³ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 31.

⁴ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 247.

У період правління кабінету С. Стамболова в князівстві почали функціонувати такі страхові установи, як представництво американської фірми «Нью Йорк» (1887 р.) і румунська профільна філія (1889 р.) у Софії та вітчизняне товариство «България» (1891 р.) в Русе; запрацювали акціонерні компанії «Г. Стефанов и синове» (1888 р.) та «Иван Андонов и Михайлов» (1889 р.) у Слівені, «Успех» (1888 р.) та «Иван Хаджиберов» (1891 р.) у Габрово, «Розова долина» (1890 р.) у Казанлику, а також австро-угорське агентство підприємства «Анкър» (1889 р.)¹.

Заручившись відповідно до статті 123 Тирновської конституції підтримкою V ЗНЗ, уряд уклав з іноземними банками перші угоди про державні позики, адже одні тільки вкрай обмежені внутрішні ресурси, акумульовані в рамках національного господарства, не могли забезпечити високий темп промислового розвитку. Гроші, надані західноєвропейськими фінансовими установами з обов'язковим їх поверненням упродовж 33 років, дозволили значно модернізувати економіку. Так, 5 жовтня 1888 р. Болгарія підписала договір з британським приватним банком «Robarts, Lubbock & Co» (одним із п'яти представників «London Clearing House») про шестивідсоткову позику в 46 млн 777 тис. 500 золотих левів, 1889 року – угоду з віденським «Lenderbank» про кредит у 30 млн також під 6 % річних, а 1890 року – з франкфуртським «Deutsche Bank» про семивідсоткове запозичення 5 млн. Найбільшу суму – 142 млн 780 тис. золотих левів – було отримано 1892 р. знову від австро-угорського «Lenderbank» на тих же умовах².

Станом на початок 1893 р. загальний розмір зовнішніх кредитів уже перевищував 224 млн левів. Майже всі ці кошти пішли на перебудову чорноморських портів у Бургасі й Варні, на викуп в іноземного власника* залізничної колії Русе – Варна (1888 р.) та будівництво нових шляхів сполучення: Царіброд – Софія – Вакарел – Белово (153,2 км, 1889 р.), Ямбол – Бургас (110 км, 1890 р.); Софія – Перник (34 км,

¹ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 258–259.

² Саздов Д., Попов Р., Лалков М., Мигев В. История на България (681–1960). София: Аргес, 1995. Т. 2. С. 77, 107.

* 1 жовтня 1863 р. лондонське концесійне товариство братів Тревора і Хенрі Барклі, одним з інвесторів якого був британський державний діяч В. Гладстон, підписало угоду з османським урядом про спорудження на території Болгарії першої залізничної колії Русе – Варна (224 км) та подальшу її оренду протягом 99 років. Будівництво лінії між дунайським і чорноморським портами завершилося у 1866 р. Через вісім років англійці перепродали право експлуатації австрійській компанії «Chemins de fer Orientaux» («Східні залізниці»).

1893 р.)¹. Значні кошти Рада міністрів спрямовувала і на спорудження нових та оновлення непридатних для подальшої експлуатації шосейних доріг, що допомагало формуванню національного ринку, а також на спорудження мостів. За часів правління уряду С. Стамболова в Болгарії з'явилася перша міжміська телефонна лінія, що з'єднала 1892 р. Софію і Пловдив². Необхідність оновлення інфраструктури зумовлювала потребу прийняття юридичної бази, що забезпечувала раціональне використання важливих ресурсів. 13 грудня 1889 р. депутати V ЗНЗ ухвалили «Закон про ліси»³, який регулював діяльність спеціальної господарської адміністрації, створеної для контролю над використанням природного фонду Болгарії.

Розвиток інфраструктури, зокрема розширення транспортної галузі й житлового фонду міст з одночасним розоренням частини селянських господарств, сприяв зростанню соціальної мобільності населення та рівня урбанізації. Особливо швидкими темпами втілювався план оновлення Софії, де посаду кмета з 1888 по 1893 р. обіймав сподвижник С. Стамболова Д. Петков. Протягом 1887–1894 рр. населення столиці збільшилося на 20 тис. осіб, а загальна кількість міських жителів у Болгарії в період перебування «стамболовістів» біля керма держави зросла несуттєво – приблизно на 1 %⁴.

Із заходами уряду пов'язаний і помітний прогрес промислового виробництва. Під час правління С. Стамболова було збудовано близько 80 підприємств (із них – 36 індустріальних) та створено нові галузі – паперову, металообробну і електроенергетичну. Впродовж 1887–1894 рр. чисельність заводів з кількістю робітників більше десяти зросла з 36 до 70. На них трудилося близько 3 тис. осіб⁵. У 1891 р. розпочалася експлуатація державних шахт «Перник», з'явилися перші вугледобувні копальні у Бобошевському і Кюстендилському басейні; наступного року запрацювала перша деревообробна фабрика в Белово. Розвивалася

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 34.

² Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 259.

³ Държавен вестник. 1890. 1 февруари.

⁴ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 211.

⁵ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 259.

хімічна, текстильна й харчова промисловості. Проте, незважаючи на таку позитивну динаміку, станом на 1894 р. вітчизняна індустрія задовольняла лише 14 % потреб Болгарії у промислових товарах.

Як і раніше, основу економіки країни складало сільське господарство. Уряд С. Стамболова застосував деякі заходи, спрямовані на стимулювання розвитку цієї галузі. З метою прищеплення селянам знань з агрономії 1887 р. поблизу міста Русе було організовано перше у Болгарії дослідне господарство «Образцов чифлик»¹. Наприкінці 1888 р. кабінет міністрів домігся прийняття «Закону про кокони тутового шовкопряда»², яким заборонялося гендлярство шовковою ниткою та забезпечувалася можливість придбання її за доступною для населення ціною. У такий спосіб стимулювалося виготовлення сировини для виробництва шовку. 23 листопада 1890 р. парламент VI-го скликання проголосував за «Закон про тютюнництво», який передбачав запровадження у цій сфері превентивних заходів, спрямованих на зниження рівня контрабанди виготовленої продукції і спекуляції нею та заохочував вітчизняного виробника звільненням засіяних тютюном угідь від земельного податку³. Внесені 13 грудня 1890 р. зміни й доповнення до «Закону про господарські й чифлікські наділи» від 1886 р. подовжували на п'ять років термін виплати селянами позик, взятих у «Болгарському народному банку» або землеробських касах* для придбання землі⁴. Крім того, укорінювалася практика кредитування аграріїв. Зокрема 1890 р. в селі Мирково поблизу містечка Пирдоп було засновано перше товариство, котре під назвою «Орало» спеціалізувалося на наданні дешевих позик. Згодом аналогічні компанії почали з'являтися в інших населених пунктах держави. Продовжували функціонувати створені ще у вересні 1879 р. землеробські каси. Все це дещо уповільнювало, проте не зупиняло процес розорення дрібних і середніх сільських господарств. Наприклад, упродовж 1888–1893 рр. число самостійних землевласників зменшилося на 111 тис. 768 одиниць, а кількість тісно пов'язаних із сільським господарством виробників знизилася на

¹ Там само. С. 258.

² Държавен вестник. 1889. 12 януари.

³ Там само. 1891. 11 януари.

* Засновані 1879 року кредитно-фінансові установи, основне призначення яких зводилося до підтримки дрібних землевласників та викорінення лихварства.

⁴ Държавен вестник. 1891. 9 февруари.

113 тис. 580 осіб. Таким чином, у Болгарії тривав процес концентрації земельних ресурсів у руках небагатьох¹.

1891 року кабінет міністрів домігся ухвалення «Закону про податківців» від 12 листопада, створивши нову інституцію для збору податків², а також «Закону про виплату заборгованості з податків» від 28 листопада, спростивши порядок стягнення обов'язкових платежів з господарюючих осіб і господарств для поповнення бюджету³. За часів правління С. Стамболова основним залишався податок на вироблену землеробську продукцію – натуральна десятина* (ушар), відомий з часів османського панування та вдруге після 1880 р. відновлений урядом «стамболовістів» 17 грудня 1888 р. «Законом про десятину»⁴. Подібна політика була зумовлена, з одного боку, продовженням аграрної кризи в Європі, зниженням цін на сільськогосподарське виробництво й ускладненнями її реалізації на зовнішніх ринках. З іншого боку, 1889–1892 рр. відзначалися гарними врожаями, зумовленими сприятливими погодними умовами. Вказане нововведення дозволило забезпечити стабільні надходження до державної скарбниці та полегшити землеробам сплачувати податок. 15 грудня 1892 р. «Законом про сплату десятини» податок знову, як і 1882 р., було конвертовано у готівку з урахуванням середньої врожайності та поточних ринкових цін⁵. Ефективність впроваджених фіскальних реформ була очевидною. Так, 1888 р. надходження до бюджету від зазначеного податку складали приблизно 19 млн левів, 1889 р. – близько 27 млн, 1890 р. – 28 млн, 1891 р. – 35 млн, а 1892 р. – понад 28 млн⁶.

Крім того, кабінет С. Стамболова запровадив декілька нових податків: на спадок, який передбачав стягнення на користь держави 10–50 % вартості переданого майна (цей відсоток залежав від розміру

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 238.

² Държавен вестник. 1891. 11 декември.

³ Там само. 1892. 2 януари.

* Рента на користь держави, а до звільнення – турецьких феодалів, яка відраховувалася селянськими господарствами у розмірі 10 % виробленого продукту в натуральному вираженні. З 1882 по 1888 р. вона конвертувалася у готівку.

⁴ Държавен вестник. 1889. 26 януари.

⁵ Там само. 1893. 12 януари.

⁶ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 252.

спадку і ступеня родинних зв'язків між спадкодавцем і спадкоємцем)¹; військовий, що сплачувався особами, котрі з тих чи інших причин не проходили строкову службу в збройних силах²; гербовий – із проведення операцій з цінними паперами та надання юридичних послуг (наприклад, за реєстрацію чи засвідчення достовірності окремих документів, угод)³; шкільний, який відраховувався навчальними закладами на забезпечення потреб системи народної освіти⁴.

Наприкінці осені 1891 р. влада прийняла нормативно-правові акти, котрі стосувалися й інших сфер господарства. Зокрема, «Закон про митницю», що встановлював відповідальність представників цієї служби за матеріальні збитки, нанесені казни князівства⁵, а також «Закон про реалізацію, обмін і експлуатацію державного майна»⁶, «Закон про шахти (копальні)»⁷ та «Закон про теплі й холодні мінеральні води»⁸. З метою отримання доходів останні три зазначені документи врегульовували використання нерентабельних об'єктів державної власності та природних ресурсів. 20 грудня 1893 р. депутати VII ЗНЗ прийняли новий «Закон про реквізицію», який регламентував застосування зазначеної практики під час війни та загальної чи часткової мобілізації, а також визначав види продовольства, предметів, худоби, приміщень, що «складали потреби армії»⁹.

До негативних проявів соціально-економічного розвитку держави у період прем'єрства С. Стамболова слід віднести доволі низький прибуток на душу населення. Станом на 1893 р. він складав у середньому 250 французьких франків на рік, тоді як у Греції ця цифра доходила до 295 франків, у Португалії – 278, в Італії – 268¹⁰. При цьому протягом 1886–1893 рр. удвічі збільшилося фінансування Міністерства внутрішніх справ, пов'язане з нераціональним розширенням штату інформаторів і спеціальних агентів, які мали допомагати правоохоронним органам у забезпеченні порядку. З 1888 по 1892 роки вказані

¹ Държавен вестник. 1890. 25 януари.

² Там само. 8 февруари.

³ Там само. 1891. 5 януари.

⁴ Там само. 1892. 23 януари.

⁵ Там само. 1891. 11 декември.

⁶ Там само. 20 декември.

⁷ Там само. 21 декември.

⁸ Там само. 13 декември.

⁹ Там само. 1894. 23 февруари.

¹⁰ Водовозов В. В. Стефан Стамболов. Пловдив, 1895. С. 46.

витрати, що перераховувалися через беззвітні фонди, зросли у чотири рази. Разом із значними коштами, вкладеними у зміцнення збройних сил, це стало однією із складових перевищення державних доходів над видатками – невід’ємного атрибуту економіки країни впродовж п’яти років. Так, у 1888 р. воно дорівнювало 9 млн 200 тис. левів, 1889 р. – 3 млн 400 тис., 1890 р. – 23 млн 400 тис., 1892 р. – 12 млн 400 тис., 1893 р. – 28 млн 800 тисячам¹. Окрім зовнішніх позик та підвищення податків, інших джерел, для того щоб покрити бюджетний дефіцит, у держави не було. Основний податковий тягар лягав на плечі селян, про що свідчать статистичні показники 1889 р. Наприклад, у Варненському окрузі землероби сплачували у середньому 68,68 левів на рік, тоді як торговці – 23,56 левів, ремісники – 12,23 левів, особи вільних професій – 10,87 левів, а чиновники – лише 3,41 левів². Масові протести проти такої політики не виникали, хоча поодинокі випадки проявів невдоволення відбувалися упродовж всього правління першого «стамболовістського» уряду. Зокрема, 13 листопада 1888 р. мешканці села Златиця висловили недовіру уряду С. Стамболова через запровадження високих податків, збільшення видатків на адміністративний апарат та порушення конституції³.

Характерною ознакою політичного режиму стало ще й значне зростання корупції. Навіть сам прем’єр-міністр не цурався використовувати службове положення для особистого збагачення. Скуповуючи за безцінь земельні ділянки поблизу Софії, С. Стамболов, за сприяння кмета столиці Д. Петкова, включав їх до проекту розширення міста, у такий спосіб штучно змінюючи статус та підвищуючи вартість придбаної землі⁴. Скориставшись еміграцією турецького населення з Тузлуки, північно-східної місцевості князівства, прем’єр-міністр разом зі своїм рідним братом Іваном придбав за мізерну ціну декілька маєтків у власників, котрі від’їжджали за кордон. Окрім того, у Кесаревській околії С. Стамболову і його сім’ї належали ділянки, загальна площа яких вимірювалася десятками тисяч декарів, а поблизу міста

¹ Там само. С. 53.

² Там само. С. 46.

³ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 993. Л. 1.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 5. А. е. 3316. Л. 1–9.

Бургас його родина володіла чималим чифліком, так само нажитим сумнівним способом¹.

Корупція вразила й інші рівні влади. Від мешканців багатьох населених пунктів на адресу прем'єра регулярно надходили повідомлення про факти різного роду зловживань з докладним викладом протиправних дій «нечистих на руку» міських і сільських старост, окружних і околієних начальників та інших чиновників. Одні з них розкрадали бюджетні кошти, а дехто використовував службові посади для особистого збагачення, вимагаючи у населення хабарі або незаконно привласнюючи майно². У відмиванні державних коштів брали участь наближені до влади підприємці та інженери, задіяні у реалізації масштабних будівничих проектів, а також їхні лобісти – депутати, чиновники і службовці³.

Внутрішньополітичний курс кабінету С. Стамболова, котрий забезпечувався авторитарними методами, порушував усталений ритм життя значної частини населення і тому часто-густо викликав роздратування різних соціальних прошарків. Так, невдоволення політикою «стамболовістів» демонструвало православне духовенство Болгарського екзархату. Наприкінці 1889 р. вищі ієрархи, у черговий раз прибувши до Софії для участі у Священному Синоді*, відмовилися відвідати князя Фердинанда, який, на їхню думку, «порушував канони церкви та перешкоджав православ'ю». На засіданнях митрополити обговорювали не стільки нагальні питання діяльності Екзархату, скільки політичні проблеми, пов'язані з легітимністю монарха, згадуванням його імені у літургіях і, навіть, проголошенням акту анафеми⁴.

Прем'єр-міністр розцінив такі акції як навмисні наміри принизити монарха. Прагнучи припинити роботу Синоду, нормалізувати ситуацію та не допустити втручання ієрархів у політику, С. Стамболов спробував залучити на свою сторону рядових церковнослужителів. 16 грудня На-

¹ Христов Х. Към характеристиката на Стамболовия режим // Исторически преглед. 1951. № 1. С. 32–33.

² Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 2. С. 130, 151, 246–248.

³ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 231.

* Колегіальний орган управління Болгарської православної церкви згідно із султанським фірманом 1870 р.

⁴ Дубовик О. А. Стефан Стамболов и болгарская церковь // Историки-слависты МГУ: Славянский мир: в поисках идентичности. Москва, 2011. Кн. 8. С. 319.

родні збори прийняли «Закон про пенсії і тимчасову допомогу священнослужителям»¹. У такий спосіб світська влада намагалася забезпечити собі популярність з боку переважної більшості духовенства.

Однак Синод продовжував засідати. У відповідь 30 грудня 1889 р. голова уряду розпорядився відправити митрополитів під конвоем у їхні єпархії, чим викликав хвилю незадоволення серед православного духовенства і пересічних громадян. Перший біограф С. Стамболова – англійський журналіст А. Біман – писав, що навіть друзі прем'єр-міністра засудили такий його вчинок². Підтримували церкву і деякі опозиційні лідери. У своєму листі до відомого громадського діяча І. Шишманова Д. Цанков, який на той час перебував у столиці Росії, висловив думку, що ієрархам слід розірвати всі відносини з урядом та шукати заступництва у Санкт-Петербурзі³.

Приводом для нових політичних репресій стали терористські наміри військовослужбовців. 21 січня 1890 р. поліцією було викрито змову офіцерів столичного гарнізону і цивільних осіб, невдоволених поміркованою політикою «стамболовістів» щодо вирішення македонського питання – однієї зі складових великодержавної ідеї. Противники влади, яких організував майор К. Паница (у недалекому минулому – товариш і соратник С. Стамболова), готували замах на князя Фердинанда і прем'єр-міністра. Судовий вирок про покарання за № 53 від 17 травня 1890 р. був жорстоким – майора К. Паницу приговорили до розстрілу, а його прибічників до різних термінів ув'язнення. Так, П. Колобкова було засуджено до дев'яти років позбавлення волі, підпоручика А. Ризова і Т. Арнаудова – до шести, ротмістра Х. Чардарова і підротмістра Д. Тотева, капітана Е. Моллова, А. Кисимова – до трьох, підпоручика І. Стефанова – до п'яти місяців гауптвахти⁴. Болгарський монарх, котрий мав можливість помилувати змовників, підтримав рішення військово-польового суду⁵.

Водночас «стамболовісти» готувалися до нових парламентських виборів, які мали відбутися в жовтні 1890 р. У травні того ж року прибіч-

¹ Държавен вестник. 1890. 8 февруари.

² Дубовик О. А. Стефан Стамболов и болгарская церковь // Историки-слависты МГУ: Славянский мир: в поисках идентичности. Москва, 2011. Кн. 8. С. 319.

³ БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 26. Л. 29–30.

⁴ ДВИА. Ф. 1930 «Военно-касацiонен съд». Оп. 1. А. е. 25. Л. 132–145.

⁵ БИА НБКМ. Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1. А. е. 1. Л. 1–2.

ники прем'єра розпочали формування розгалуженої структури проурядової політичної сили, створюючи в населених пунктах країни місцеві осередки на основі національних комітетів «Болгарія сама за себе»¹. Бажаючих взяти участь у цьому процесі нараховувалося чимало, адже вступ до лав правлячої організації розкривав перспективи отримання адміністративної посади, просування по службовій вертикалі тощо². Влітку сподвижники С. Стамболова оголосили про заснування Народно-ліберальної партії* та довірили керувати нею Д. Петкову. В подальшому потенційних депутатів від провладної партії у кожному окремо взятому окрузі ретельно відбирав та затверджував її лідер, яким формально був Д. Петков, а фактично – прем'єр-міністр³. До «стамболовістів» у цей період приєдналися і члени інших політичних угруповань: колишні консерватори Д. Греков, І. Хаджиєнов; представники південно-болгарських «казенних» І. Андонов, І. Салабашев та інші.

Парламентські вибори відбулися 26 серпня 1890 р. Вони проходили в атмосфері різного роду обмежень та перешкод, влаштованих владою «радославовістам» – єдиній на той час реально функціонуючій опозиційній силі. В округах, де існували передумови для обрання кандидатів від цього угруповання, застосовувався тиск на виборців. Газета опонентів «Народни права» намагалася докладно оприлюднювати всі факти порушень, котрі мали місце.

Порівнюючи результати виборів у VI ЗНЗ з попередніми, варто зазначити, що в новому парламенті, мандат якого діяв до середини жовтня 1893 р., члени НЛП отримали 239 депутатських місць із 276, а з урахуванням додаткових виборів 1891 і 1892 років – 265 з усіх 304, тобто 87,17 %⁴.

¹ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти 1890 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 3. С. 111–159.

² Миколенко Д. В. До питання про соціальну опору Народно-ліберальної партії Болгарії (1887–1894 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1005: Сер. «Історія». Вип. 45. С. 204.

* У травні 1892 р. було розроблено та прийнято перший статут політичної сили, який окрім установчих принципів містив і програмні цілі, сформульовані партійними ідеологами та викладені на шпальтах газети «Свобода» ще 5 вересня 1887 р. і 11 лютого 1889 р. Керівництво організацією покладалося на голову Центрального бюро (дорадчий орган) у складі 12 членів.

³ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки 1891 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 4. С. 377.

⁴ Палангурски М. Избори по стамболовисти (1887–1894 г.). Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. С. 151.

Проте домінування «стамболовістів» у законодавчому органі ще не означало непорушність позицій уряду. 4 лютого 1891 р. військовий міністр С. Муткуров через погіршення стану здоров'я залишив свою посаду. Замість нього було призначено майора М. Савова – флігель-ад'ютанта князя Фердинанда, людину з незалежними поглядами й індиферентним ставленням до будь-яких партій. Це суттєво послабило і без того не надто вагомий вплив прем'єр-міністра серед офіцерського складу.

1891 року авторитарні прояви режиму досягли свого апогею. Їх спричинив скоєний 15 березня замах на життя С. Стамболова, в організації якого підозрювали македонських емігрантів. За іронією долі прем'єр не постраждав, а от міністр фінансів Х. Белчев, котрий перебував поруч, загинув під час стрілянини. Поліції так і не вдалося затримати безпосередніх виконавців злочину. Це стало слушною нагодою перекласти провину на політичних опонентів, звинуватити їх ще й у намірах вбивства князя та розпочати нову хвилю репресій проти них. До кола підозрюваних потрапив П. Каравелов, його прибічники К. Арсенієв, Т. Китанчев, Т. Георгієв, Г. Бенковський, І. Гергієв, а також представники інших опозиційних угруповань. Реакцією на такі заходи уряду став лист «цанковістів» до С. Стамболова із засудженням політичного терору в країні та викриттям фактів порушень конституційних прав¹. 18 червня 1892 р. у приміщенні Військової школи в Софії розпочався судовий процес у справі про «...змову з метою скоєння вбивства його Царської Величності князя і прем'єр-міністра Стамболова та вбивство міністра Белчева». Всього на лаву підсудних потрапило вісімнадцять осіб².

Всупереч відсутності обґрунтованих доказів військово-польовий суд виніс смертні вироки «русофілам» С. Миларову, К. Попову, Т. Георгієву і А. Карагюлеву. П. Каравелова було засуджено до п'яти років позбавлення волі, Т. Китанчева та І. Гергієва – до трьох. Всіх їх звинуватили як учасників спроби змінити існуючий державний устрій. Інших відомих «каравелістів» – К. Арсенієва, С. Арсенієва,

¹ БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 24. Л. 10.

² Делото по заговора за убийството на Негово Царско Височество княза и министра председателя Стамболова и убийството на министра Белчева: Обвинителен акт / Съст. Г. Цукев. София: Б. Зилбер, 1892. С. 743.

М. Обретеніова – було відправлено у заслання до міста Лом під жорсткий поліцейський нагляд¹.

Внаслідок репресій та переслідувань прибічники П. Каравелова і південно-болгарські «з'єдністи» призупинили свою діяльність. Втративши можливість друкувати газету «Народни права», «радославовісти» теж виявилися на узбіччі політичних процесів². Створена 21 липня 1891 р. Болгарська соціал-демократична партія (БСДП) також не могла нарівні протистояти «стамболовістам». Серед її членів переважали представники радикально налаштованої інтелігенції – прибічники марксистської ідеології, котрі розглядали революцію як спосіб вирішення соціальних протиріч. Під час прем'єрства С. Стамболова БСДП була маргінальною організацією, що діяла нелегально та не користувалася широкою підтримкою населення, адже пролетаріат, який ідеологами політичної сили вважався основною соціальною базою партії, лише розпочав формуватися, а тому не міг стати для соціалістів надійною опорою у суспільстві. До того ж в умовах постійної загрози політичних гонінь члени БСДП не мали можливості регулярно проводити агітацію і пропаганду. 1893 року було заарештовано, а згодом відправлено у заслання до селища Бяла Слатина лідера партії Д. Благоева. Залишившись без свого ідейного натхненника, соціал-демократи практично припинили діяльність³.

В опозиції до уряду С. Стамболова перебувала і значна частина македонських емігрантів*, незадоволених зовнішньополітичним курсом уряду, спрямованим на підтримку добросусідських відносин з Оттоманською Портою. Наприкінці 1880 – на початку 1890-х років у Софії діяли нелегальні спілки, створені вихідцями із Македонії – Студентське товариство «Дружба» (1890–1891 рр.) та Молодіжна книжкова співдружність (1891–1892 рр.), члени якої у 1892–1894 рр. видавали газету «Лоза». На її шпальтах вони порушували питання про македонську літературну мову і правопис, критикували навчальний процес у школах Ек-

¹ Там само. С. 533.

² Миколенко Д. В. Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2011. Т. 4. С. 194.

³ Там само. С. 196.

* У період з 1887 по 1894 р. їх чисельність складала приблизно 35–40 тис. осіб.

зархату, котрий, на їхню думку, не враховував особливостей діалектів слов'янського населення європейських вілаєтів Османської імперії¹.

В умовах постійних переслідувань з боку влади названі вище спілки змушені були остаточно припинити свою діяльність. Повністю розчарувавшись політикою уряду «стамболовістів», дехто із македонських емігрантів зайняв радикальні позиції. Зокрема, у 1892 р. відомий терорист Н. Тюфекчиев взяв безпосередню участь у підготовці терористичного акту, внаслідок якого загинув дипломатичний представник Болгарії в Стамбулі Г. Вилкович – один із основних провідників політики кабінету С. Стамболова у Македонії; 1893 року в Салоніках Д. Груєв, І. Хаджиниколов і П. Поп Арсов ініціювали створення Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО).

Ще однією характерною особливістю політичного режиму стали чисельні повідомлення, рапорти, анонімні листи і телеграми, адресовані прем'єр-міністру. Автори цих доносів найчастіше намагалися дискредитувати когось із представників влади, чиновника чи просто свого недруга. Іноді подібні явища призводили до звільнень зі служби або навіть арештів².

Процес приборкання опозиції та остаточного встановлення авторитаризму супроводжувався впровадженням заходів, які сприяли подальшій модернізації країни. Один із ключових напрямів політики уряду стосувався сфери освіти і науки. 10 грудня 1891 р. за поданням Ради міністрів Народні збори прийняли «Закон про народну освіту», котрий, окрім встановлення централізованого підпорядкування відповідному міністерству основних і середніх навчальних закладів князівства й общин Македонії і Фракії, що входили до складу Болгарського екзархату, передбачав функціонування «народних» і «приватних» шкіл, регламентував започаткування дитсадків, організацію різного ступеня навчальних закладів – початкових, середніх, спеціальних (для розумово відсталих дітей), вечірніх, вихідного дня і вищих, а також гарантував безкоштовне дошкільне виховання та обов'язкове отримання знань дітьми від шести до дванадцяти років. Уніфікація галузі народ-

¹ Миколенко Д. В. Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2011. Т. 4. С. 191.

² Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки 1891 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 4. С. 17.

ної освіти створила умови для подолання безграмотності в країні та зростання культурного рівня громадян¹. Крім того, збільшення на початку року майже у 2,5 рази бюджету* Міністерства народної освіти дало змогу розширити мережу навчальних закладів та суттєво поліпшити матеріальне забезпечення педагогів². Видатний державний діяч, публіцист і революціонер П. Генадієв так охарактеризував зазначені нововведення уряду: «Ще недавно народний вчитель у Болгарії митарствував по селах як пастух, сторож або звичайний робітник [в пошуках додаткового заробітку. – Д. М.]. Тепер в країні буде чітке уявлення про його місце у суспільстві»³.

Запровадження обов'язкової початкової освіти значно прискорило процес формування національної ідентичності серед громадян країни. Система навчальних закладів забезпечувала усвідомлення молоддю своєї належності до спільноти, що проживала на окремій території, мала спільну історію та традиції, відрізнялася від сусідніх народів⁴. Під час правління кабінету С. Стамболова розпочалося використання пам'яті про основні події, пов'язані з визвольною боротьбою болгарського народу проти турецького панування. Наприклад, 21 травня 1890 р. у місті Враца за присутності прем'єр-міністра і князя було відкрито пам'ятник герою національного руху Х. Ботеву⁵.

Уряд С. Стамболова ініціював ще декілька важливих заходів у галузі культури. Відповідними розпорядженнями чинної влади в столиці країни були створені дві професійні театральні трупи – «Основа» в 1888 р. та «Сълза і смях» у 1892 р., фінансування яких здійснювалося за рахунок держави. Наступного року за сприяння виконавчого органу розпочало функціонувати перше в країні товариство художників.

¹ Държавен вестник. 1892. 23 януари.

* У 1885 р. він складав 2 млн 508 тис. 701 лев, а в 1891 р. – 6 млн 756 тис. 401 лев.

² Колев Й. Просветната политика на стамболовото правителство (1887–1894). София: Литера, 1994. С. 87.

³ Генадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 58.

⁴ Миколенко Д. К вопросу о политике идентичности правительства Стефана Стамболова в Болгарии // Известия на Института за исторически изследвания Българска академия на науките. Ролята на елитите в процесите на консолидирането на нациите и на националното строителство. 2017. Т. 34. С. 291.

⁵ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 158.

1888 року в княжому палаці відкрився Зоологічний сад, а у 1892 р. – софійські Природничо-історичний музей і Ботанічний сад¹.

Що стосується реалізації соціальної політики, то 11 грудня депутати прийняли рішення щодо удосконалення «Закону про пенсії вчителів», згідно з яким встановлювався 15-річний термін роботи, необхідний для нарахування і регулярного отримання державного грошового забезпечення за вислугу років, а також надавалась можливість залишатися на посаді після напрацювання трудового стажу з додатковим поповненням пенсії на 1/30 частину середньорічної заробітної плати педагога за кожен надлишковий рік². Зазначені та деякі інші соціальні стимули значно покращили статки цієї категорії населення.

Ухвалений 3 грудня 1891 р. «Закон про пенсії чиновників і службовців громадянського відомства» скасовував чинність «Закону про інвалідне утримування» 1880 р., «Закону про інвалідне утримування чиновників адміністративно-поліцейських установ» 1887 р. і «Закону про пенсії міністрів у відставці» 1889 р. та по-новому регламентував умови призначення і розміри державних пенсійних виплат за вислугу років і по інвалідності³.

За сприяння депутатів VI ЗНЗ кабінет міністрів вніс зміни до статей 1, 3, 4, 19, 20, 25, і 32 минулорічного «Закону про пенсії військово-службовців і чиновників»⁴, тим самим продемонструвавши турботу за вказаними категоріями населення. Документом передбачалося створення спеціального пенсійного фонду з первинним державним капіталом у 750 тис. левів. Решту необхідної для виплат суми грошових коштів мали регулярно поповнювати військові особи, лікарі й чиновники, задіяні в установах збройних сил, у розмірі 5 % від їхньої зарплатні⁵.

Чимало уваги приділялося поетапному розвитку армії. Відповідно до «Закону про структуру Збройних сил Болгарського князівства» від 3 грудня 1891 р. відбулася їх чергова реорганізація, у результаті якої чисельність особового складу збільшилася зі 100 тис., станом на

¹ Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. С. 258–259.

² Държавен вестник. 1891. 31 декември.

³ Там само. 1892. 10 януари.

⁴ Там само. 1893. 14 януари.

⁵ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 194.

кінець 1890 р., до 310 тис. осіб¹. Крім того, спеціальним «Законом про забезпечення військ зброєю, обмундируванням, продовольством та іншими різними потребами», котрий набув чинності 26 лютого 1892 р., врегульовувалися необхідні поставки у військові підрозділи². Такі перетворення були цілком зрозумілі, адже армія відігравала важливу роль у зовнішній безпеці держави та підтримувала стабільність режиму. Саме тому «стамболовісти» витрачали багато зусиль, спрямованих на підвищення її боєздатності, а також намагалися зберегти контроль над особовим складом.

Останню виборчу кампанію за часів прем'єрства С. Стамболова було проведено 18 липня 1893 р. Вона проходила в умовах конкуренції з боку опозиції. Проте Народно-ліберальна партія, залишаючись найчисельнішою політичною силою, до складу якої входило від 5 до 7 тис. осіб³, за їх результатами здобула абсолютну більшість депутатських мандатів – 120 із 149. Додаткові вибори 23 січня 1894 р. закріпили перевагу НЛП, розширивши її представництво до 137 членів з усіх 167 осіб депутатського корпусу VII ЗНЗ, що становило 82,03 % від загального числа народних обранців (на 5,14 % менше, ніж у VI ЗНЗ). Найбільш активно провладну партію підтримували в Софії, Слівені, Старій Загорі, Русе, Пловдиві, Пазарджикі, Габрово і, звісно, у Тирново – батьківщині С. Стамболова⁴.

Втім, незважаючи на тотальне домінування «стамболовістів» на всіх рівнях влади, внутрішньополітичний баланс в країні не вирізнявся стабільністю. Його продовжували порушувати суперечності, котрі почали виникати між прем'єр-міністром і князем. На той час голова уряду вже не влаштовував монарха як керівник виконавчого органу. Прагнучи реальної влади та міжнародного визнання свого права на болгарський престол, Фердинанд чудово розумів, що Росія не погодиться піти на компроміс з князівством, допоки кабінет міністрів у Софії очолюватиме С. Стамболов. Намагаючись знайти собі опору серед визнаних полі-

¹ Държавен вестник. 1892. 15 февруари.

² Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 184.

³ Танкова В. Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886–1894) // Векове. 1988. № 5. С. 29.

⁴ Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903) // Исторически преглед. 1976. № 2. С. 71.

тиків, монарх зважився на зближення з опозицією, яка, відчувши підтримку, почала відновлювати своє функціонування.

Важливим доробком уряду «стамболовістів» є ініційовані ним нормативні акти, затверджені депутатами VII ЗНЗ у листопаді – грудні 1893 р., що закладали фундамент болгарської державності. Серед них – експериментальний «Закон про дозвіл лихварства у Варненському і Сілістренському округах»¹ від 19 листопада, яким регламентувалися умови надання грошей у борг та сплати відсотків при його поверненні; «Закон про пенсії чиновників і вчителів»² від 15 грудня, котрий об'єднував два пенсійні фонди в один, урівнював права пенсіонерів обох категорій та встановлював розмір виплат у залежності від тривалості перебування на посаді; «Закон про власний одяг»³ від 17 грудня, згідно з яким місцеві органи влади були зобов'язані забезпечувати обмундируванням новобранців перед призовом на службу; «Закон про реквізицію» від 20 грудня, що дозволяв «під час війни або загальної чи часткової мобілізації» проводити реквізиційну політику – вилучати визначені найменування провіанту, худоби, предметів та послугуватися будівлями і складськими приміщеннями «в межах потреби війська»⁴.

Зовнішній курс кабінету С. Стамболова став продовженням заходів Регентської ради та реалізовувався у складній міжнародній ситуації. Росія, за відсутності дипломатичних відносин із Софією, не втрачала надії повернути цю балканську країну в сферу свого впливу. Все ще не визнаючи Фердинанда монархом, Санкт-Петербург намагався знайти шляхи позбавлення його престолу. Велика Британія зайняла дещо іншу позицію стосовно болгарського династичного питання. У Лондоні не ставили під сумнів законність обрання князя, проте вважали, що згідно зі статтями Берлінського трактату кандидатуру Кобурга повинна була схвалити Оттоманська Порта. Переконання Великої Британії розділяли й деякі інші європейські держави – Австро-Угорщина та Італія.

Уряду С. Стамболова необхідно було пояснити здебільшого позитивно налаштованому по відношенню до Росії населенню, чому від-

¹ Държавен вестник. 1893. 18 декември.

² Там само. 1894. 17 януари.

³ Там само. 23 февруари.

⁴ Там само.

бувся розрив дипломатичних відносин. Тому влада вдалася до оприлюднення деяких фактів з цього приводу. Так, лояльний до кабінету міністрів З. Стоянов опублікував невелику за об'ємом книгу «Документи по перевороту дев'ятого серпня»¹, в якій наводилися докази про причетність Санкт-Петербурга до дестабілізації ситуації в Болгарії у 1886 р. Згодом було видано збірник архівних матеріалів², котрі свідчили про наміри Росії перетворити балканське князівство на свою задунайську провінцію. Наявні в ньому листи, звіти і телеграми співробітників дипломатичних місій імперії у Болгарії, Румунії і Оттоманській Порті передав С. Стамболову М. Якобсон – колишній чиновник російського представництва в Русе і консульства у Бухаресті³. Вказана книга викликала значний резонанс. Просвітницький діяч П. Кисимов відреагував на неї власною брошурою⁴ з критикою стамболівського зовнішнього курсу й нагадуваннями про необхідність бути вдячними Росії за звільнення від османського гноблення та про важливість слов'янської єдності⁵. Отже, починаючи з перших років перебування при владі, «стамболовісти» реалізовували історичну політику, спрямовану на обґрунтування доцільності протистояння імперським прагненням Санкт-Петербурга, однак їхні починання не завжди знаходили розуміння й підтримки з боку громадськості.

Санкт-Петербург хоч відкрито і не втручався у внутрішні справи Болгарії, та все ж намагався ізолювати її на міжнародній арені. Задля цього 10 лютого 1888 р. Росія звернулася до Османської імперії з нотою, вимагаючи від Стамбула визнати Фердинанда неправомочним главою держави та повідомити про своє рішення болгарську владу. Цей крок Санкт-Петербурга підтримали Німеччина і Франція. Велика Британія, Австро-Угорщина й Італія офіційно продемонстрували своє нейтральне ставлення до нього, а фактично сприйняли неприязно. 5 березня під тиском російської дипломатії султан підписав іраде (ви-

¹ Документи по превратът на деветий август / С предисловие от Захарий Стоянов. София: Ян. Ковачев, 1887. 31 с.

² Документи из секретните архиви на руското правителство: Политиката на Русия към България от Освобождението до сега / Предг. от Димитър Петков. София: Свобода, 1893. 256 с.

³ Гочев Я. Руската империя срещу България. София: Анико, 2008. Ч. 1. С. 301.

⁴ Кисимов П. Открито писмо до г-на Д. Петкова главни редактор на в. «Свобода» и издателя на книгата: «Документи из секретните архиви на руското правителство»: (По повод на тая негова книга и дедикацията му). Букурещ: Е. Виегандъ & Савой, 1893. 28 с.

⁵ Там само. С. 27.

сочайше повеління) великому візиру (главі всієї адміністрації) оголосити від імені уряду Порти обрання Кобурга недійсним, котре суперечило положенням підписаного у Берліні документа¹.

Прагнення Санкт-Петербурга ізолювати Болгарію на міжнародній арені створили ситуацію, яка вимагала від кабінету міністрів С. Стамболова зваженої й обережної зовнішньої політики. Можливість для маневрування та забезпечення власних інтересів створювали існуючі на той час протиріччя між великими державами. Так, російсько-британські суперечності дали змогу розпочати переговори з Лондоном. Як уже згадувалося, 1889 р. всупереч умовам Берлінського трактату Велика Британія погодилася переглянути митні тарифи на товар, котрий експортувався в Болгарію. Ця подія створила прецедент укладання Софією угод без санкції султана Османської імперії. Протягом наступного року в такий же спосіб державі вдалося внести зміни в аналогічні договори з Німеччиною, Францією, Швейцарією й Австро-Угорщиною. Західноєвропейська преса у цілому схвально ставилася до зовнішньої політики Болгарії. Зокрема, лондонська «Daily Chronicle» констатувала, що князівство перетворилося на регіонального лідера у боротьбі проти російського впливу на півострові².

Таким чином, розрив дипломатичних відносин з Росією змусив С. Стамболова шукати підтримку з боку зацікавлених у балканських справах Австро-Угорщини і Великої Британії. При цьому «стамболовісти» не відкидали перспективу відновлення добрих взаємин із Санкт-Петербургом, однак неможливість цього зближення пояснювали кількома обставинами. По-перше, на їхню думку, Російська імперія, як одна з найбільш послідовних на той час прибічниць збереження берлінського статус-кво у Південно-Східній Європі, жодним чином не сприяла би приєднанню до князівства Македонії і Фракії, а це не відповідало національним інтересам Болгарії. По-друге, Санкт-Петербург продовжував виношувати ідею силового усунення з трону Фердинанда, що унеможливлювало діалог про відновлення дипломатичних відносин.

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 268.

² ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 1. А. е. 158. Л. 71.

Проте вказані аргументи були лише офіційною позицією. Насправді ж С. Стамболов неодноразово робив спроби розпочати двосторонній переговорний процес. Через дипломатичних агентів, а також своїх приятелів та знайомих, він намагався встановити зв'язки з компетентними російськими високопосадовцями. Однак всі його почини не мали продовження¹. Про це свідчить у своїх спогадах брат одного з лідерів «стамболовістів» Н. Генадієва – Павел, який начебто отримав таку інформацію від авторитетного дипломата М. Маджарова², а також стверджує відома московська дослідниця Н. Кіняпіна, котра знайшла докази вказаним фактам в архівах Російської Федерації³.

Влітку 1888 р. Санкт-Петербург дещо змінив акценти своєї політики відносно Болгарії. На таку думку наштовхують інструкції керівника Міністерства закордонних справ Н. Гірса російським дипломатичним агентам і посланцям на Балканах, в яких зазначалося, що в болгарському питанні детронізація Фердинанда не є наразі першочерговою у планах Росії. Натомість, підкреслював міністр, відсторонення від влади «стамболовістів» – головних винуватців розриву дипломатичних відносин у 1886 р. – стало основною умовою відновлення взаємозв'язків з князівством⁴. Незмінними залишалися методи досягнення вказаної мети – обравши очікувальну тактику, Санкт-Петербург сподівався на слушний момент для здійснення державного перевороту в Болгарії, таємно підбурюючи до цього політичних емігрантів і проросійськи налаштовану внутрішню опозицію⁵.

За таких обставин цілком зрозумілою є офіційна позиція Софії, котра й надалі з недовірою ставилася до поведінки Санкт-Петербурга. Намагаючись виправдати своє небажання порозумітися з царською дипломатією, болгарський уряд, залучаючи достовірні джерела, на кшталт вже згадуваних нами оприлюднених 1893 р. болгарською мо-

¹ Бицаева-Стоянова Р. Тайните преговори на Стефан Стамболов с Русия (1888, 1890, 1891 г.). София: Кънчев и сие, 2001. С. 13.

² Генадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 46.

³ Киняпина Н. С. Болгария в балканской политике России (1886–1896 гг.) // Отечественная история. 1992. № 2. С. 47.

⁴ Лошаков А. Ю. Граф В. Н. Ламздорф – государственный деятель и дипломат: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2016. С. 124.

⁵ Попов Р. Русия против Стамболов или Стамболов против Русия? София: Академично изд-во «проф. Марин Дринов», 2000. С. 101.

вою документів* із секретного архіву російського уряду, вдавався до антиросійської агітації.

Треба віддати належне С. Стамболову і як ідеологу та втілювачу в життя плану вирішення національного питання. Мета цієї програми полягала у приєднанні до князівства Македонії і Фракії, на теренах яких, за переконанням правлячих кіл, більшість населення складали болгари, а ґрунтувалася вона на підтримці дружніх відносин зі Стамбулом, лояльному ставленні до турків у Болгарії, масовій просвітницькій діяльності в зазначених областях, а також поступовому розширенні самоврядування громад і прав Екзархату на цих територіях. При цьому, дбаючи про зміцнення війська, уряд не розглядав війну з Османською імперією як основний засіб досягнення поставлених цілей. Боездатні збройні сили були необхідні для здійснення психологічного тиску на Стамбул та схилення його до реформ у власних європейських вілаєтах, передбачених статтями 23** і 62*** Берлінського трактату. С. Стамболов залишався впевненим, що в існуючих тоді умовах зарано ультимативно ставити перед Портою питання про політичну свободу Македонії і Фракії, тому виступав за мирний та еволюційний шлях їх приєднання до Болгарії.

Міцні позиції у державі додавали голові уряду впевненості й рішучості в діях на міжнародній арені. За його ініціативи навесні 1888 р. екзарх Йосиф (мирське прізвище Л. Йовчев) направив султану Абдул-Гаміду II особисту ноту. В документі вказувалося на порушення релігійних прав прихожан православної церкви в Османській імперії, а також викладалася пропозиція збільшити кількість священнослужителів Екзархату в єпархіях Македонії і Фракії. Одночасно у Болгарії розгорнулася масштабна інформаційна підтримка цього починання¹.

* Оккупационный фонд, основанный для устройства Русско-Дунайской области: [Документы из секретного архива русского правительства: С «Предговором» (на болг. яз.) Д. Петкова]. София: Българска народна печатница, 1892. 256 с.

** Формально зобов'язувала Порту запровадити у кожному з її європейських володінь, для яких особливий адміністративний устрій не був передбачений трактатом, Органічний статут (на кшталт Критського 1868 р.), котрий мав регламентувати право участі християн у всіх рівнях влади і судочинства, застосування мови корінного населення на рівні з турецькою в офіційних відносинах, створення місцевого банку, вибори законодавчого органу з обмеженими повноваженнями вирішення бюджетних питань вілаєту та інше.

*** Передбачала рівноправ'я віросповідання для всіх громадян Османської імперії, незалежно від їхньої конфесійної належності.

¹ Миколенко Д. В. Македонське питання на шпальтах болгарських партійних газет (1887–1894 рр.) // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2012. Вип. 61. С. 34.

В публікаціях проурядової газети «Свобода», завдання якої зводилося до подачі матеріалу в рамках чіткої ідеологічної парадигми, наводилися факти злочинів турецької адміністрації проти македонських і фракійських болгар, а також приклади утисків місцевого населення з боку церковнослужителів Константинопольської патріархії¹.

Крім того, С. Стамболов направив спеціальні інструкції Г. Вилковичу – болгарському дипломатичному агенту в Стамбулі, в яких наполегливо рекомендував енергійно підтримувати ноту екзарха, тим самим даючи зрозуміти уряду імперії, що забезпечення релігійних прав і політичних свобод болгар у Македонії та Фракії, передбачених Берлінським трактатом 1878 р., – це справедливе вирішення спірних проблем.

У намаганнях реалізувати вказані ініціативи С. Стамболов покладався і на допомогу великих держав. З цією метою він організував спеціальну дипломатичну місію до Лондона, Відня й Парижа, яку очолив відомий юрист і політик К. Стоїлов. Однак інформація, отримана з європейських столиць, для Болгарії була невтішною – Велика Британія, Австро-Угорщина та Франція не збиралися сприяти починанням прем'єр-міністра і екзарха. За такої ситуації султан без вагань відхилив усі пропозиції щодо реформ у Македонії і Фракії².

Провал перших спроб уряду добитися поступок від Стамбула дав привід опозиційним політичним силам країни для критики влади. «Каравелісти» – прямі нащадки старої Ліберальної партії, створеної на зорі болгарської незалежності, вважали першочерговим завданням відновлення дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом і тільки потім – вирішення національної проблеми. На їхню думку, з усіх великих держав лише Росія була зацікавлена у зміцненні Болгарії³. Ще одне опозиційне угруповання – «цанковісти», більшість представників яких після невдалого перевороту 1886 р. залишили країну, вирішення національного питання теж ставили у залежність від зовнішньої політики Санкт-Петербурга. Д. Цанков називав безперспективним пошук компромісу з Портою. При цьому він виступав за утвердження болгарського національного характеру в Македонії і Фракії та засуджував посягання

¹ Свобода. 1888. 15 май.

² Мичев Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос // Македонски преглед. 1995. № 4. С. 58.

³ Саздов Д. Либералите-каравелисти през Стамболовия режим // Векове. 1986. № 2. С. 35.

Сербії і Греції на ці землі. До співпраці болгарської влади з Екзархатом негативно поставилися «радославівисти». Вони охарактеризували її як «сльози бездіяльності», що у подальшому могло привести тільки до погіршення становища слов'янського населення Македонії і Фракії¹, та вважали за необхідне зайняти більш жорстку позицію по відношенню до Османської імперії². Крім того, представники Ліберального клубу засуджували проавстрійський, з їхньої точки зору, курс кабінету С. Стамболова, вважаючи, що дуалістична імперія, так само як і Росія, не буде сприяти вирішенню македонської проблеми на користь Софії³.

На початку 1889 р. Стамбул зробив спробу відкликати з Адріанополя болгарського митрополита Сінесія (мирське прізвище С. Дмитров). У відповідь уряд С. Стамболова направив ноту першому секретарю османського комісаріату в Болгарії Рашид-бею, в якій застеріг про депортацію з князівства всіх священнослужителів Константинопольської патріархії. Одночасно в країні розпочалася патріотична пропаганда: «Народ не може мовчати і терпіти, коли одна його частина постійно стикається з порушеннями своїх прав. Якщо Європа не бажає розглядати Східне питання, а Порта не в змозі здійснити передбачені Берлінським трактатом реформи, то країну [Македонію. – Д. М.] необхідно передати під управління Болгарії. Це найреальніший спосіб покласти край всім протиріччям»⁴. В результаті Османська імперія була змушена відмовитися від своїх намірів.

У другій половині 1880-х років у Греції і Сербії місцевими політичними елітами активно обговорювалася можливість створення союзу між Афінами, Белградом і Софією⁵. Метою цього альянсу мало стати завоювання та розподіл європейських вілаєтів Оттоманської Порти. Наприкінці серпня 1889 р. найбільш впливовий на той час сербський політик, один з ідеологів «Великої Сербії»*, майбутній прем'єр-

¹ Народни права. 1889. 5 март.

² Ангелова Н. Идеите на опозицията (1887–1894) по националния въпрос // История. 1995. № 6. С. 39.

³ Георгиев Б. Либералите радослависти и политиката на правителството на Стефан Стамболов (1887–1894 г.) по българския национален въпрос // Военноисторически сборник. 1990. Кн. 2. С. 29.

⁴ Свобода. 1889. 11 януари.

⁵ Чорній В. П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. С. 206.

* Великосербська ідеологія – популістська ідея, котру було сформульовано сербськими радикалами-іредентистами на початку XIX ст. Її мета – об'єднання в одну спільну державу всіх земель, на яких живуть або коли-небудь мешкали серби.

міністр Н. Пашич, перебуваючи в Софії, мав зустріч зі С. Стамболовим, у процесі якої запропонував об'єднати зусилля для досягнення незалежності Македонії. Болгарський прем'єр-міністр відповів відмовою, погодившись лише на співпрацю у боротьбі за реформи. При цьому він заявив, що «Македонія далека від стану зрілого плоду, який готовий відокремитися від дерева»¹. Згодом уряди Греції та Сербії, очолювані відповідно Х. Трикупісом і Н. Пашичем, домовилися між собою про розподіл Македонії без участі Болгарії. С. Стамболов же продовжував відкидати можливість розмежування зазначеної території, вважаючи Болгарію єдиною державою, котра має право претендувати на неї².

Майже п'ять місяців – з 4 червня по 2 листопада 1890 р. – С. Стамболов виконував обов'язки ще й міністра закордонних справ і віросповідань, змінивши на цій посаді Г. Странського. Для вказаного періоду в історії країни характерна активізація діалогу з Портою навколо македонського і фракійського питань. Софія зайняла більш жорстку позицію по відношенню до Османської імперії. 4 червня уряд звернувся до султана з черговою нотою, ознайомивши з її змістом і європейських дипломатів. У документі наголошувалося на складній ситуації, в якій опинилася Софія на міжнародній арені у зв'язку з невизнанням Фердинанда князем, а також висувалася вимога призначити болгарських священнослужителів на вищі посади у Скопській і Охридській єпархіях. У разі невиконання зазначених домагань Болгарія погрожувала припинити виплату румелійського боргу³. Нота отримала схвальні відгуки від болгарської громадськості й опозиції та була підтримана Австро-Угорщиною, Великою Британією та Італією, котрі змусили Стамбул піти на компроміс⁴. В результаті 14 червня 1890 р.

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 269.

² Мичев Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос // Македонски преглед. 1995. № 4. С. 59.

* Після приєднання Східної Румелії до болгарського князівства Софія повинна була виплачувати Стамбулу щорічну грошову компенсацію у розмірі 2 млн 951 тис. левів (92 тис. 222 турецькі ліри).

³ Митев Т. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 47.

⁴ Попов Р. Русия против Стамболов или Стамболов против Русия? София: Академично изд-во «проф. Марин Дринов», 2000. С. 205–206.

Абдул-Гамід II підписав фірман, яким санкціонував призначення болгарських владик у вищевказаних македонських церковно-адміністративних округах¹.

Це стало важливим досягненням уряду, котрий відтоді сприймався в Європі як покровитель і захисник інтересів православного слов'янського населення Османської імперії, а також як відповідальна та впливова інституція, здатна досягти поставленої мети. Таким чином, одне з першочергових завдань зовнішньої політики Софії було виконано виключно за допомогою дипломатичних методів. Концепція прем'єр-міністра з вирішення національного питання почала втілюватися в життя².

У вересні 1890 р. болгарський уряд пред'явив Порті нові претензії. Цього разу Софія домогалася санкції очолити духовенство болгарськими владиками ще в трьох єпархіях Македонії та дозволу священикам Екзархату здійснювати проповіді у Фракії. Султан відповів відмовою, пояснюючи таке рішення небажанням імперії ускладнювати відносини з Грецією і Сербією, а також протестами з боку російського посла в Стамбулі А. Нелідова. Вимог Болгарії не підтримали і західноєвропейські держави. Згодом османська влада дозволила скопському владиці Феодосію (світське прізвище В. Гологанов) відвідати македонські єпархії, підпорядковані Патріархії, та освятити там декілька болгарських церков. Але через протести Белграда і Афін священнослужитель змушений був припинити свою місію.

Невдачі уряду миттєво позначилися на його популярності серед населення Болгарії. Багато емігрантів із Македонії, які проживали у князівстві, розчарувалися зовнішньою політикою С. Стамболова. Вони все більше схилилися до думки, що втілення в життя національної програми можливе або за сприяння Росії, або шляхом революції, організованої спеціальними комітетами. Серед прихильників більш рішучих дій у македонському питанні були й колишні одnodумці

¹ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1890) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 14. С. 452.

² Чорній В. П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. С. 207.

прем'єр-міністра. Втім, влада, вдавшись до масових арештів, вчасно запобігла народним виступам¹.

Безрезультатність спроб зрушити з місця македонське питання дещо компенсувалася деякими успіхами у справі визнання Кобурга болгарським монархом. 15 травня 1892 р. Фердинанд побував у Відні, де зустрівся з імператором Францом Йосифом і міністром закордонних справ Австро-Угорщини Г. Кальнокі, який дав високу оцінку досягненням Болгарії у модернізації власного війська та відзначив при цьому організаторські здібності С. Стамболова². Тиждень потому князь прибув у Лондон, де удостоївся урочистого прийому від прем'єр-міністра Р. Солсбері. 25 травня він отримав можливість поспілкуватися з королевою Вікторією в її літній резиденції – шотландському замку Балморал. Вояж князя не призвів до його міжнародного визнання як правителя держави, проте засвідчив приязне ставлення Австро-Угорщини і Великої Британії до чинної болгарської влади, а також їхню готовність до подальшого діалогу. Доброзичливість під час візитів Фердинанда до європейських столиць пояснювалася прагненням Відня і Лондона підтримувати гостроту відносин між Санкт-Петербургом і Софією³.

Одночасно продовжувалася співпраця князівства з Османською імперією на дипломатичному рівні. Так, ще наприкінці 1890 р. болгарський уряд звернувся до Високої Порти з важливим для себе в економічному і стратегічному відношенні питанням стосовно будівництва залізниці між Болгарією і Македонією. Заздалегідь було розроблено проект лінії Софія – Кюстендил – Гюешево – Крива Паланка – Куманово – Скоп'є довжиною 220 км. З метою його детального обговорення С. Стамболов виклопотав у султана аудієнцію. 31 липня 1892 р. Абдул-Гамід II зустрів главу болгарського уряду. Під час прийому, обговоривши основні пункти візиту, прем'єр-міністр зробив повідомлення про підготовку створення антиосманського сербсько-грецького союзу, мета якого – завоювання та розподіл європейських територій Оттоманської Порти. Для протистояння вірогідній експан-

¹ Ангелова Н. Идеите на опозицията (1887–1894) по националния въпрос // История. 1995. № 6. С. 58.

² НА БАН. Ф. 19к «Стамболов, Стефан». Оп. 1. А. е. 901. Л. 102.

³ Попов Р. Русия против Стамболов или Стамболов против Русия? София: Академично изд-во «проф. Марин Дринов», 2000. С. 304.

сії Афін і Белграда С. Стамболов запропонував заснувати болгарсько-турецьку дуалістичну державу – на кшталт Австро-Угорщини¹. Таким кроком він розраховував домогтися від Стамбула територіальних і політичних поступок, можливості вільного культурного та економічного проникнення в європейські володіння Османської імперії, а також планував нейтралізувати загрозу з боку Сербії і Греції. Останні були вкрай незадоволені політикою С. Стамболова, про що болгарські дипломатичні агенти регулярно доповідали у Софію².

Не отримавши схвальної відповіді від султана на свою пропозицію через побоювання реакції з боку Росії, прем'єр-міністр князівства надалі залишався вірним власній концепції вирішення національного питання та реалізації великодержавної ідеї. Щоб не загострювати відношення зі Стамбулом, він виступав проти створення революційних організацій в Македонії і Фракії, забороняв функціонування емігрантських комітетів у самій Болгарії, а свої дії пояснював тим, що «...підтримував взаємовідносини з Портою заради необхідності подолання болгарської кризи», і це зрештою сприяло досягненню успіхів у національній справі³.

Протягом 1892–1893 рр. уряд С. Стамболова не вдавався до ультиматумів і демаршів по відношенню до Османської імперії, взявши на озброєння тактику ненав'язливого і обачливого діалогу. Проте на початку 1894 р. він знову віддав перевагу апробованій стратегії. В черговій ноті, адресованій султану, Софія вимагала призначення болгарських священнослужителів повновладними главами духовенства у Велеській і Неврокопській єпархіях Македонії⁴. Крім того, міністр закордонних справ і віросповідань Д. Греков застеріг Порту про можливість відкликання з османської столиці свого дипломатичного агента в разі

¹ Мичев Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос // Македонски преглед. 1995. № 4. С. 60.

² Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1891) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 15. С. 399.

³ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 16.

⁴ Миколенко Д. В. Попытки реализации идеи «Великой Болгарии» правительством С. Стамболова: реалистичный подход к решению национального вопроса или бесперспективная стратегия // Историки-слависты МГУ: Славянский мир: в поисках идентичности. Москва: Изд-во Института славяноведения РАН, 2011. Кн. 8. С. 344.

невиконання цих умов у п'ятнадцятиденний термін¹. Водночас по всій Болгарії влада організувала мітинги на підтримку ініціатив кабінету міністрів, під час яких нерідко лунали заклики відправити у Македонію і Фракію збройні підрозділи. Зрештою, 12 квітня 1894 р. Оттоманська Порта пішла на поступки, погодившись призначити болгарських владик у вищевказаних церковно-адміністративних округах, а також дозволила Екзархату видавати на території імперії власну газету «Новини» та придбати в Стамбулі земельну ділянку під будівництво духовної семінарії². В одній із своїх приватних бесід з Н. Генадієвим С. Стамболов зазначав, що цього йому вдалося досягти за сприяння британської дипломатії, натомість Австро-Угорщина й Росія постійно стояли на заваді планам Софії, ревниво сприймаючи успіхи її уряду³.

Упродовж першого перебування при владі «стамболовістів» було суттєво розширено мережу болгаромовних навчальних закладів. Так, у Македонії станом на 1888 р. нараховувалося 344 школи, де працювало 505 вчителів і отримувало освіту 18 тис. 202 учні⁴, а 1894 р. відповідно 667 шкіл, 919 вчителів і 36 тис. 623 учні⁵. У Фракії наприкінці правління кабінету С. Стамболова функціонувало 253 навчальні заклади з 563 вчителями і 11 тис. 560 учнями. Навчальний процес ретельно контролювався спеціальними інспекторами. Ці чиновники уважно стежили за його виконанням та своєчасно доповідали у Софію про нелояльних до політики С. Стамболова педагогів. До того ж представники відповідних державних інстанцій регулярно отримували повідомлення про стан справ у школах від вчителів, котрі симпатизували «стамболовістам»⁶. Всі спроби ухилитися від рекомендованих урядом програм негайно припинялися. Наприклад, з гімназії міста Салоніки було звільнено викладачів, методи навчання яких не відповідали вста-

¹ Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. София: Балканъ, 1907. С. 18–19.

² Мичев Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос // Македонски преглед. 1995. № 4. С. 62.

³ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 14.

⁴ Генадиев Н. Македония: реферат. София: Съгласие, 1924. С. 19.

⁵ Рубаха Я. Началото българската политика по македонския въпрос // Македонски преглед. 2011. № 1. С. 76.

⁶ БИА НБКМ. Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1. А. е. 80. Л. 1–4.

новленим вимогам¹. Прагнення Софії підпорядкувати духовне і світське життя у Македонії і Фракії викривав П. Поп Арсов – ідеолог Внутрішньої македонської революційної організації. Він називав заходи влади проявом егоїзму та підкреслював необхідність позбавлення вільного руху на вказаних територіях від впливу Болгарії².

Чимало зусиль влада Болгарії докладала для досягнення міжнародного визнання князя. Під час вже згаданого вище відвідування столиці Османської імперії та зустрічі з султаном у липні 1892 р. прем'єр-міністр порушував також питання стосовно можливості офіційного візиту Фердинанда в Стамбул. Однак протести з боку російської дипломатії змусили Османську імперію відмовити Софії. Незважаючи на невдачу, С. Стамболов продовжував пошук шляхів вирішення зазначеної проблеми. Він вважав, що заснування монархом власної династії сприятиме подоланню негативного настрою гарантів берлінського статус-кво по відношенню до Кобурга. Проте задуми голови Ради міністрів йшли врозріз зі статтею 38 Тирновської конституції, згідно з якою спадкоємець болгарського престолу мав належати до православної конфесії, що суттєво ускладнювало завдання. Саме тому є зрозумілими прагнення С. Стамболова внести зміни до основного закону.

7 грудня 1892 р., виступаючи перед депутатами VI Звичайних народних зборів, прем'єр-міністр запропонував новий варіант трактування статті 38 IX розділу конституції, котрий передбачав би право наступника болгарської корони сповідувати релігію своїх батьків. При цьому С. Стамболов підкреслив, що така необхідність визначена потребою зміцнення монархічного інституту і правлячої династії: забезпечення їх захисту від посягання противників³.

Чергову ініціативу прем'єр-міністра вкрай вороже зустріла Росія. Доволі скептично поставилися до неї і в Лондоні та Відні, вважаючи такий крок ризикованим і загрозливим, перш за все, для внутрішньої безпеки самої Болгарії, адже він міг викликати негативну реакцію

¹ Колев Й. Просветната политика на стамболовото правителство (1887–1894). София: Литера, 1994. С. 68.

² Миколенко Д. В. Політика уряду С. Стамболова щодо македонського питання в оцінці Петара Поп Арсова // Українсько-македонський науковий збірник. К., 2014. Вип. 6. С. 75.

³ Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. С. 464.

з боку всього православного духовенства. Проте С. Стамболов був упевнений, що громадяни країни у більшості своїй застраховані від впливу власної церкви і, тим паче, російських ієрархів.

14 лютого 1893 р. відбулися заручини Фердинанда і Марії-Луїзи – старшої доньки герцога Роберта І із династії Пармських Бурбонів, а вже через два місяці в Італії майбутнє подружжя мало обвінчатися за канонами католицької церкви. По дорозі на цю урочисту церемонію С. Стамболов і болгарський князь відвідали Відень, де зустрілися з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом Г. Кальнокі, а також удостоїлися аудієнції у імператора Франца Йозефа І. Це стало справжнім тріумфом для Софії та свідченням поступового подолання нею дипломатичної ізоляції. Лондонські «The Times» і «Daily News» одна поперед одною розголошували цю подію, вважаючи, що Болгарія знаходиться на шляху до міжнародного визнання. Сам голова уряду в інтерв'ю британським журналістам стримано зазначав: «Ми маємо почекати, аби переконатися, чи справді це успіх. Втім, імператор доброзичливо налаштований по відношенню до нас, а це дає підстави вважати, що він на нашому боці»¹.

Саме вінчання, як і планувалося, відбулось 20 квітня 1893 р. Воно не викликало особливого невдоволення священнослужителів Екзархату, котрі, побоюючись можливих утисків і розправ, перетворилися на смиренних спостерігачів урядових починань. Всі владики, за винятком тирновського митрополита Климента, котрий перебував у засланні, поздоровили подружжя зі святом. Присутній під час вінчання С. Стамболов у своїй вітальній промові запевнив, що Болгарія «буде шанувати і берегти» княгиню «як коштовність»². Шлюб Фердинанда продемонстрував стабілізацію його положення в державі та розкрив перспективи міжнародного визнання правлячої династії, в чому неабияка заслуга належала голові уряду.

Після двотижневих дебатів з 3 по 17 травня у IV Великих народних зборах, які було скликано для обговорення запропонованої наприкінці минулого року прем'єр-міністром поправки до Тирновської конституції, депутати більшістю голосів (245 проти 13) затвердили нове

¹ ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 6. А. е. 147. Л. 112.

² Димов А. Злодеяния на Кобургите в България. София: Български аграрен съюз, 2005. С. 23.

формулювання статті 38 основного закону¹. Всі намагання Санкт-Петербурга через російських ієрархів схилити духовенство Екзархату до протистояння ініціативі болгарської влади виявилися марними. Вказана зміна в основному законі від 15 травня 1893 р. стала реальним фактом. Окрім неї народні обранці подовжили термін мандату ЗНЗ з трьох до п'яти років, скоротили кількість депутатських місць у парламенті (один представник від 20 тис. мешканців, а не від 10 тис., як це було раніше), схвалили створення двох додаткових відомств – Міністерство громадських будівель, доріг і комунікацій та Міністерство торгівлі й землеробства.

1 серпня 1892 р. під час відкриття у Пловдиві Першого торгово-промислового ярмарку з метою продемонструвати зовнішньому світу лібералізм правлячого у Болгарії режиму влада оголосила про скасування цензури. Цей акт не був підтверджений жодною юридичною нормою, адже «Закон про пресу» від 13 грудня 1887 р., котрий передбачав санкції проти всіх, хто своїми публікаціями порушував безпеку держави і князя, залишався чинним та незмінним. Проте опозиція сприйняла його як сигнал до активізації діяльності. У червні 1893 р. ліберали-«радославовісти» разом з колишніми консерваторами Г. Начовичем і К. Стоїловим, а також «з'єдністами» І. Гешовим і В. Велчевим, створили коаліцію, залучивши у сферу своєї діяльності газети «Свободно слово» і «Прогрес», видавництво яких здійснювалося відповідно з 1891 р. в Софії та з 1892 р. у Пловдиві. Звинувачуючи С. Стамболова у порушенні конституції, представники сформованого угруповання розраховували на те, що глава держави своїм указом звільнить прем'єра з посади². «В країні відсутня свобода слова, а Стамболов стверджує про вірність букві основного закону. У нас існує стаття 79, проте уряд проводить обшук приміщення Ліберального клубу»³. «Сьогодні нами продовжують керувати „по-султанськи“»⁴, – зазначали журналісти.

Зі шпальт газет «Свободно слово» і «Прогрес» на адресу влади лунали звинувачення у зраді народних інтересів та зайвій поступливості

¹ Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. С. 474–475.

² Свободно слово. 1894. 11 януари.

³ Там само. 6 февруари.

⁴ Там само. 26 февруари.

Порті й великим державам. Негативну оцінку отримали і дипломатичні акції, спрямовані на розширення прав Екзархату та відкриття нових болгарських шкіл в Македонії: «У султана треба шукати не милості, а просто вимагати встановлення нормального порядку та рівних умов для болгарських і турецьких шкіл, як і для сербських та грецьких»¹. Варто зазначити, що де-факто уряд відстоював саме цей принцип, однак опоненти відмовлялися визнавати подібні реалії². Коли кабінет міністрів організував по всій країні мітинги на знак вдячності султану за його дозвіл збільшити число болгаромовних навчальних закладів у Македонії, об'єднана опозиція провела масову контракцію, в резолюції якої підкреслювалися вагомі досягнення князя і екзарха (але аж ніяк не голови уряду) у вирішенні національної проблеми. Політика ж прем'єр-міністра засуджувалася; все частіше висувалася вимога його відставки.

Програму створеної коаліції підтримали і «цанковісти». Незважаючи на те, що лідери цього угруповання перебували в еміграції, їх представники у Болгарії наприкінці літа 1893 р. зуміли відновити видавництво незалежної у 1891–1892 рр. газети «Черно море». Вони критикували уряд за систематичні порушення конституції, невдалу, з їхньої точки зору, зовнішню політику, котра призвела до дипломатичної ізоляції країни, а також закликали князя відсторонити С. Стамболова від влади. У своїх чисельних інтерв'ю російській пресі Д. Цанков заявляв, що його прибічники ніколи не визнають Фердинанда монархом Болгарії³. Крім того він засуджував фінансову політику кабінету міністрів, вказуючи на недопустимість покриття дефіциту державного бюджету за рахунок позик від західноєвропейських банків, та підкреслював, що зрештою це призведе до накопичення чималого зовнішнього боргу країни, а вся інфраструктура, розбудована за допомогою цих коштів, потрапить до рук іноземців⁴.

Протягом 1893–1894 рр. опозиційний рух у Болгарії набирав силу. Окрім політиків, незадоволених діяльністю уряду С. Стамболова, до нього належали професійні чиновники, які розраховували отримати

¹ Там само. 24 април.

² Ангелова Н. Идеите на опозицията (1887–1894) по националния въпрос // История. 1995. № 6. С. 58.

³ БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 24. Л. 27.

⁴ Там само. Л. 12.

місця в адміністративному апараті після зміни чинної влади, а також представники інтелігенції, котрі критикували «стамболовістів» за їх «русофобство» й авторитарні методи управління державою. Останніх уособлювали такі відомі діячі болгарської культури, як І. Вазов, К. Величков, С. Михайловський, А. Митов, А. Константинов¹.

Незначна лібералізація правлячого режиму губилася на тлі його загальних авторитарних проявів. Переслідування опонентів, ставши нормою, зазвичай закінчувалися масовими арештами організаторів акцій протесту проти політики уряду. В грудні 1893 р. народний депутат А. Башев вніс на розгляд парламенту поправку до «Закону про пресу». Її схвалила більшість народних обранців. Нею заборонялося особам, проти яких висунуті обвинувачення, випускати друковану продукцію, навіть за умови, якщо їхня провина не була доведена. Це нововведення особисто підтримав прем'єр-міністр. У промові від 17 грудня в сесійній залі законодавчого органу С. Стамболов хоч і визнав важливість свободи преси, та все ж наполіг на додатковому контролі над видавничою діяльністю². Під час іншого свого публічного виступу політик відкрито заявив, що заради захисту національних інтересів готовий піти навіть на порушення закону³. Безпосередньою реалізацією цього принципу стала його телеграма окружним управителям від 25 січня 1894 р. з переліком осіб, які підлягали негайному арешту та ув'язненню за їх опозиційну діяльність⁴.

Всупереч утискам влади політична кон'юнктура в Болгарії поступово складалася на користь її противників. За умов відсутності прихильного ставлення з боку населення князь тривалий час перебував у затінку прем'єр-міністра. Незважаючи на регулярні звітування голови уряду про стан справ у державі⁵, Кобург залишався недостатньо обізнаним у внутрішній політичній ситуації. Він змушений був у всьому покладатися на керівника виконавчого органу, а в періоди своєї відсут-

¹ Миколенко Д. В. Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2011. Т. 4. С. 192.

² Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. С. 514.

³ Водовозов В. В. Стефан Стамболов. Пловдив, 1895. С. 30.

⁴ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки януари – май 1894 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 7. С. 223.

⁵ ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 18. Кут. 51. П. 19. Л. 54–58.

ності в країні неодмінно призначав С. Стамболова своїм намісником¹. Однак згодом монарх отримав декілька слухних нагод, аби змінити ситуацію. По-перше, важливою подією, котра посприяла Фердинанду утвердитися на болгарському престолі, стало народження 18 січня 1894 р. спадкоємця трону, що було сприйнято як започаткування нової династії в князівстві після п'ятивікового османського володарювання. По-друге, 15 квітня на посаду військового міністра Болгарії замість підполковника М. Савова, який мав особистий конфлікт з прем'єром, було призначено полковника Р. Петрова – одного з найближчих сподвижників Фердинанда, авторитетного в армійських колах офіцера, внаслідок чого на сторону монарха почав схилятися вищий командний склад збройних сил. Це означало, що у випадку його відкритого протистояння з головою уряду останній не міг розраховувати на підтримку військовослужбовців. До того ж, на той час в особах декого з опозиціонерів князь уже бачив альтернативу С. Стамболову. В. Радославов, Г. Начович і К. Стоїлов були досвідченими політиками, спроможними забезпечити повноцінне функціонування державного апарату. Тому вже 19 травня, скориставшись своїм конституційним правом, Фердинанд наважився відправити прем'єр-міністра у відставку, повелівши наступного дня керівникам відповідних відомств пильнувати за внутрішньою ситуацією в країні². Протестуючи проти такого рішення, НЛП організувала мітинги, однак масової народної підтримки вони не отримали, тому не принесли бажаних результатів. Майже восьмирічний період правління «стамболовістів» добіг свого кінця.

Отже, С. Стамболов став жертвою власної політики, спрямованої на зміцнення позицій монарха, постать якого сприймалася керівником виконавчого органу як уособлення єдності нації та непорушності конституційного устрою. При цьому властолюбний голова уряду намагався якнайдовше утримувати всі важелі управління державою. Допоки Фердинанд недостатньо добре орієнтувався у внутрішньополітичній ситуації в країні та не визнавався на міжнародній арені монархом князівства, він мирився зі своїм другорядним положенням,

¹ ДВИА. Ф. 1 «Канцелария на Министерството на войната». Оп. 5. А. е. 100. Л. 352; Там само. А. е. 114. Л. 242.

² Там само. А. е. 121. Л. 28.

а відчувши завдяки прем'єр-міністру міцну опору під ногами, скористався ситуацією та прибрав владу до своїх рук.

Неможливо однозначно оцінити всі сторони діяльності С. Стамболова. З одного боку, під час свого головування в уряді він проявив себе ініціативним державником та умілим і далекоглядним політиком, завдяки зусиллям якого країна отримала чіткий вектор розвитку, спрямований на соціально-економічну модернізацію. Зміцнили її політичні інститути, що сприяло більш ефективному функціонуванню адміністративного апарату. На міжнародній арені Софія продемонструвала здатність до реалізації самостійного зовнішнього курсу та спроможність відстоювати власний суверенітет, досягла певних успіхів на шляху до втілення у життя національної ідеї. З іншого боку, правлінню «стамболовістів» притаманні очевидні негативні властивості. Уряд, перманентно вдаючись до порушень статей Тирновської конституції, застосовував авторитарні методи керівництва та ігнорував можливість консенсусу з опозицією, що врешті-решт призвело до розколу суспільства на його прибічників і противників – «русофобів» і «русофілів». Характерними рисами С. Стамболова залишаються жага до влади, нетерпимість до опонентів, безпринципність у виборі засобів під час протистояння. В епоху його режиму в болгарській політичній культурі закріпилися такі негативні явища, як замах на життя і вбивства, корупція та зловживання службовим становищем.

§ 5. В опозиції до уряду К. Стоїлова

Після відставки уряду «стамболовістів» Фердинанд вирішив довірити посаду прем'єра іншому члену Народно-ліберальної партії – Д. Грекову – главі Міністерства закордонних справ і віросповідань у кабінеті С. Стамболова. За настановою князя до складу нової Ради міністрів мали увійти представники об'єднаної опозиції. Однак «радославівисти», «з'єдністи» і колишні консерватори виступили проти призначення Д. Грекова як виразника попередньої влади. Члени Народно-ліберальної партії теж відмовилися підтримувати його кандидатуру, вважаючи, що тільки лідер їхньої політичної сили гідний очолювати державний виконавчий орган. Подібна ситуація змусила Фер-

динанда 19 травня 1894 р. доручити формування уряду опозиціонеру К. Стоїлову.

«Русофільські» угруповання, навіть ті, яким не доводилося розраховувати на міністерські портфелі, з ентузіазмом зустріли таке рішення. Так, Д. Цанков покладав великі надії на зміни, котрі відбулися у Болгарії, сподіваючись, що кабінет К. Стоїлова відновить конституційні права і свободи громадян, регенерує відносини з Росією, обмежить бюджетні видатки силовим структурам та підтримає вітчизняних ремісників і промисловців¹.

До складу новоствореного коаліційного уряду входили представники різних політичних угруповань. К. Стоїлов (прем'єр та міністр внутрішніх справ) і Г. Начович (міністр закордонних справ і віросповідань та міністр громадських будівель, доріг і комунікацій) були колишніми консерваторами, В. Радославов (керівник двох міністерств – народної освіти та правосуддя) і Д. Тончев (міністр торгівлі й землеробства) – членами Ліберального клубу, найпотужнішої на той час провладної сили, І. Гешов (міністр фінансів) – південно-болгарським «з'єдністом», а Р. Петров (військовий міністр) – безпартійним. Саме це і призвело до серйозних протиріч між представниками влади з приводу основних принципів внутрішньої і зовнішньої політики. Особливо вони позначилися на стосунках між К. Стоїловим і В. Радославовим.

1 серпня 1894 р. Фердинанд підписав Указ № 637, яким розпустив парламент та призначив вибори у VIII ЗНЗ². Такий крок був зумовлений практичною необхідністю, адже уряд не мав підтримки більшості у законодавчому органі, де найчисельнішою фракцією залишалися «стамболовісти», що унеможливлювало реалізацію власних ініціатив.

Отже, під час прем'єрства К. Стоїлова у політичній практиці князівства продовжувалася традиція, започаткована С. Стамболовим, коли для забезпечення депутатської більшості у парламенті з метою лобіювання тих чи інших рішень уряд, заручившись підтримкою глави держави, сприяв якнайшвидшому розпуску Народних зборів.

Напередодні передвиборчої кампанії у своїх зверненнях до громадян країни влада наголошувала, що К. Стоїлов, як міністр внутрішніх справ, «...запровадив цілковиту необмежену свободу населенню

¹ БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 24. Л. 22.

² Държавен вестник. 1894. 3 август.

обирати тих, кого вважає за необхідне»¹. Однак на практиці все виявилось інакше. Незважаючи на рішення членів опозиційної НІП проігнорувати вибори, процес голосування 11 вересня 1894 р. було організовано під пильним контролем силових відомств. Його перебіг красномовно проілюстрував відомий болгарський письменник, юрист і громадський діяч А. Константинов у своєму фейлетоні, розповсюдженому серед електорату. В ньому автор підкреслив, що застосування адміністративного ресурсу, підкуп виборців – це ті засоби з боку влади, за допомогою яких лояльні до уряду угруповання сукупно отримали більшість у VIII ЗНЗ².

На початковому етапі перебування біля керма держави очолюваного К. Стоїловим виконавчого органу особливу активність серед опозиції проявляли соціалісти, які намагалися давати настанови кабінету міністрів у його подальшій діяльності – що потрібно, а чого не варто робити, аби завоювати довіру суспільства, аби в країні запанували «свобода, законність і справедливість». У першому після правління С. Стамболова накладі їхньої газети «Другар» в передовиці за підписом «К. П.» під заголовком «Суду, суду!» читаємо: «Судочинство – це найнагальніше, що треба зробити щойно сформованому уряду, якщо він бажає завоювати симпатії всіх чесних людей»³. В наступному номері у статті невідомого автора під заголовком «Геть стамболовщину!» серед інших рекомендацій кабінету К. Стоїлова мала місце наступна: «Не така вже й легка робота з руйнації режиму Стамболова в ім'я загального прогресу нашого народу, оскільки колишній прем'єр-міністр всебічно гнобив його та врешті-решт деморалізував; для цього необхідні спільні зусилля уряду, парламенту і журналістики»⁴.

Перш за все новостворена коаліційна Рада міністрів прогнозовано розпочала заходи з локалізації громадської та політичної діяльності С. Стамболова і його найближчих соратників. Колишній прем'єр фактично перебував під домашнім арештом. Наприкінці 1894 р. депутати парламенту проголосували за ініційований урядом «Закон про

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 2, 4–5.

² Константинов А. По «изборите» в Свищов. URL: <http://www.slovo.bg/showwork.php3?AulD=169&WorkID=9816&Level=1> (дата звернення: 03. 05. 2015).

³ Другар. 1894. 24 май.

⁴ Там само. 3 юни.

притягнення до відповідальності чиновників, котрі незаконно збагатилися»¹. Декого зі «стамболовістів» відсторонили від виконання службових обов'язків у результаті доносів², дехто втратив роботу після розслідування і пред'явлення звинувачень у зловживанні владою, корупції і використанні службового становища в особистих інтересах³. Мали місце й інші факти. Наприклад, у листі, надісланому «радославовістом» К. Добревим своєму партійному шефу, повідомляється про звільнення вчителів шкіл, котрі насмілилися підписати звернення до князя з проханням не відправляти у відставку уряд С. Стамболова⁴. Про різні утиски і переслідування з боку влади детально розповідає у своїх спогадах лідер пловдивських «стамболовістів» І. Андонов⁵.

Створена для розслідування діяльності уряду НІП парламентська комісія інкримінувала С. Стамболову і його прибічникам порушення під час їхнього правління прав і свобод громадян, гарантованих відповідними статтями конституції, навмисне розділення населення країни на зрадників та благонадійних, винесення вироків без суду і слідства, переслідування політичних противників, серед яких фігурували Д. Цанков, Т. Ікономов, В. Радославов, М. Балабанов, Т. Бурмов, А. Франгя, П. Кисимов та інші⁶.

Значну увагу комісія приділила перевірці факту придбання для війська 146 тис. рушниць системи «Mannlicher M1895», частина яких виявилася непридатною для застосування. Детальне вивчення документації дало можливість встановити недотримання правил проведення торгів, навмисний вибір товару за завищеною ціною при наявності більш вигідних пропозицій та фальшиві експертизи. Подібні порушення було виявлено при закупівлі 70 млн набоїв до зазначеної зброї. Згідно з висновками комісії, високопосадові особи кабінету С. Стамболова завдали чималих матеріальних збитків державі⁷.

¹ Държавен вестник. 1895. 18 януари.

² БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 15. Л. 5–6.

³ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 22.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 6. Л. 9–10.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 1052. Л. 22.

⁶ Гешева Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност (1884–1923). София: Иврай, 2003. С. 63.

⁷ Там само. С. 64.

Викриті й оприлюднені факти негативно позначилися на іміджі попереднього прем'єр-міністра і його однопартійців, спричинивши тенденцію добровільного виходу з рядів НЛП чиновників, писарів, співробітників силових відомств, досвідчених функціонерів, які почали змінювати власну партійну належність. Наприклад, колишні міністри І. Салабашев і Г. Странський приєдналися відповідно до Демократичної і Ліберальної партій. Та найсуттєвішою для політичної сили стала втрата деякого зі спонсорів – основних постачальників фінансування. Лави «стамболовістів» залишили заможні торговці В. Карагьозов з Габрово, С. Кьойбашієв з Карлово, І. Стоков з Казанлика, С. Странський і К. Хаджи-Калчов з Пловдива, перейшовши до «радославовістів». Їхні колеги З. Ісмаїлов з Ески Джумаї, Х. Хаджи-Амишов з Разграда, Д. Стоянов з Плевена, а також банкіри брати Іваніца і Стефан Симеонові з Русе вступили до лав Народної партії. Торговці Ц. Добрев і Ц. Цанков з Габрово поповнили ряди «каравелістів»¹. Відтоді ядро партії складалося з найбільш відданих членів політичної сили. Її ідеї й надалі підтримували заможні підприємці: торговці Ф. Штирбанов із Софії, Х. Великов з Ямбола, С. Паница з Варни, Х. Тирнев з Пловдива, Х. Сюлейманов з Елени, Л. Динолов і Г. Цанков з Русе, Е. Друмев із Шумена, Т. Кювлієв і А. Сароїванов зі Слівена, Х. Никифоров з Ловеча, М. Цеков із Видина, А. Пулев з Хасково; промисловці С. Попов з Осман Пазара, батько й син Андрей і Савой Момерини та П. Семов з Габрово, інші їхні соратники². Озброївшись розробленими та опублікованими 24 і 28 травня 1894 р. на шпальтах вісника «Свобода» тезами під назвою «Для знання»³, які вважалися політичною програмою, «стамболовісти» продовжували боротьбу за повернення до влади.

Втім, перебуваючи в опозиції, вони мали обмежені фінансові можливості для проведення повноцінної політичної діяльності – агітації, пропаганди тощо. Про це свідчить звернення редакції «Свобода» до членів і прихильників НЛП з проханням матеріально підтримати ви-

¹ Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903) // Исторически преглед. 1976. № 2. С. 71.

² Палангурски М. Избори по стамболовисти (1887–1894 г.). Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. С. 191–194.

³ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 89–91.

давництво газети¹, яку було позбавлено виплат із державних коштів. Добровільні грошові надходження допомагали долати вказані труднощі та давали змогу редакційному колективу публікувати партійний вісник тричі на тиждень, жорстко критикуючи внутрішній і зовнішньополітичний курс кабінету К. Стоїлова.

20 жовтня 1894 р. помер імператор Александр III. Замість нього на російський престол зійшов його син Ніколай. Болгарська влада розцінила цю подію як сигнал до активізації спроб встановлення дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом. Три дні потому в своєму виступі перед депутатами парламенту прем'єр-міністр чітко дав зрозуміти, що уряд докладе максимум зусиль для відновлення дружніх взаємин з Росією. «Стамболовісти» скептично поставилися до подібних намірів, вважаючи, що К. Стоїлову та міністру закордонних справ і віросповідань Г. Начовичу, які ніколи не користувалися довірою Санкт-Петербурга, не під силу реалізувати задумане². «Визволителька не захоче мати справу з Софією, допоки на болгарському троні залишатиметься князь Фердинанд»³, – резюмувала газета НЛП. Водночас «Свобода» намагалася спростувати розповсюджене проурядовою пресою твердження, що відсторонення С. Стамболова від влади стало головною умовою визнання Санкт-Петербургом Кобурга монархом Болгарії⁴.

Позиція прибічників Народно-ліберальної партії стосовно проблеми відновлення відносин з Росією залежала від кон'юнктурних міркувань її керівництва. Старання С. Стамболова під час перебування біля керма держави домогтися налагодження взаємозв'язків із Санкт-Петербургом, а також повного міжнародного визнання князя Фердинанда, виявилися безуспішними. Вдале розв'язання новою владою вказаних питань могло посилити її авторитет та негативно позначитися на популярності НЛП у суспільстві. До того ж, Росія дійсно вважала уряд С. Стамболова однією з головних перешкод на шляху до порозуміння між державами на дипломатичному рівні. Зусилля ж «стамболовістів» заперечити цю істину було нічим іншим,

¹ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми 19. V. 1894 – 5. VII. 1895) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 8. С. 12.

² Свобода. 1894. 16 ноември.

³ Там само. 9 ноември.

⁴ Там само. 15 ноември.

як відмовою миритися з реальними фактами, котрі дискредитували їх в очах громадськості.

Обговорюючи на шпальтах газети «Свобода» вищезазначену тему, С. Стамболов та його прихильники вказували на небезпеку, що нависла над Болгарією з приходом до влади проросійських сил: «Зміну уряду в Князівстві Санкт-Петербург сприйме як сигнал до дії, а це, у свою чергу, може мати фатальні наслідки для Софії. Болгари знову опиняться перед небезпекою повторення долі інших народів, закабалених імперією»¹. Журналісти зазначали, що для представників «русофільської» течії характерна недалекоглядність, адже вони продовжують вважати ідолом країну, котра не бажає нічого іншого, окрім придушення свободи суверенних держав². Постійно наводячи вказані аргументи, НІП розраховувала об'єднати навколо себе патріотично налаштованих громадян – тих, хто свого часу підтримав контрпереворот 1886 р. та виступив проти нав'язливої опіки Росії. Влада ж намагалася спростувати твердження стамболівців, нагадуючи в публікаціях своєї преси про визначальну роль Санкт-Петербурга у створенні болгарської державності³, а також розповсюджуючи брошуру відомого російського публіциста В. Водовозова, в якій стверджувалося, що 1886 р. імператор Александр III не мав намірів перетворювати Болгарію на заморську губернію⁴.

28 листопада 1894 р. парламент затвердив внесені міністром правосуддя П. Пешевим зміни до «Закону про пресу», що діяв з часів правління С. Стамболова. Як наслідок, було скасовано положення, котре дозволяло уряду забороняти друкування «книг, газет, журналів зі злочинним змістом»⁵. 17 грудня того ж року за ініціативи кабінету міністрів депутати VIII ЗНЗ прийняли «Закон про амністію»⁶, під дію статей якого підпадали засуджені політв'язні (окрім офіцерів-заколотників – учасників детронізації князя А. Баттенберга), здатні, на думку правлячих кіл Болгарії, сприяти налагодженню діалогу між Софією і Санкт-

¹ Там само. 9 ноември.

² Там само. 30 септември.

³ Свободно слово. 1894. 12 декември.

⁴ Водовозов В. В. Стефан Стамболов. Пловдив, 1895. С. 12.

⁵ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 249.

⁶ Държавен вестник. 1894. 23 декември.

Петербургом¹. У результаті отримали можливість повернутися з місць позбавлення волі П. Каравелов і його прибічники, а з еміграції – Д. Цанков з однодумцями. Незадовго до голосування, під час парламентських дебатів навколо зазначеного питання «Свобода» оприлюднила статтю, в якій застерігалось про хибність обговорюваного кроку, адже це могло призвести до чергової дестабілізації ситуації в країні².

Зосередивши основні зусилля на вирішенні проблеми відновлення дипломатичних відносин з Росією, болгарська влада менше уваги приділяла іншим питанням зовнішньої політики, за що отримала від опозиції чергову порцію критики. На думку «стамболовістів», уряду К. Стоїлова варто було б активізувати зусилля з реалізації національної ідеї та спробувати домовитися з Портою стосовно розширення прав самоврядування православного слов'янського населення європейських вілаєтів Османської імперії. «У перші місяці свого правління, – повідомляла „Свобода“, – Стоїлов і Начович удостоїлися від Царгорода нагород – орденів. Тепер вони скуті цими почестями і не можуть запобігти перетворенню Скоп'є на центр сербської пропаганди»³. Те, що Оттоманська Порта відвернулася від Софії та почала відкрито підтримувати сербів і греків у Македонії й Фракії, «стамболовісти» вважали наслідком проросійської політики Ради міністрів⁴.

Погіршення відносин з Османською імперією члени НІП вбачали ще в одній причині, яку вони намагалися довести до відома мас за допомогою все тієї ж «Свобода»: «Наразі Порта відмовляється виконувати дану Стамболову обіцянку сприяти розширенню мережі болгаромовних шкіл у Македонії, оскільки у Царгороді не вважають Стоїлова сильною особистістю, якою поза всяким сумнівом є попередній прем'єр»⁵. «Саме через це, – зазначалося в публікаціях, – у селах довкола Скоп'є припиняють роботу навчальні заклади, підпорядковані Екзархату, а замість них відкриваються школи із сербською мовою викладання. Подібна практика суперечить домовленостям між Абдул-Гамідом II і Стамбо-

¹ БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 24. Л. 5.

² Свобода. 1894. 2 декември.

³ Там само. 22 ноември.

⁴ Там само. 20 декември.

⁵ Там само. 22 ноември.

ловим. Очевидною є зрада національних інтересів Болгарії чинною владою, яка залишається байдужою та безініціативною»¹.

Критики від «стамболовістів» зазнала також позиція уряду К. Стоїлова щодо національно-визвольного руху в Македонії і Фракії. Як відомо, свого часу Рада міністрів на чолі зі С. Стамболовим заборонила на території князівства діяльність революційних комітетів, створених переселенцями із-за кордону, віддаючи перевагу мирному врегулюванню проблеми шляхом переговорів з Портою. Прихід до влади К. Стоїлова змінив ситуацію. У Болгарії почали виникати радикально налаштовані проти Османської імперії осередки емігрантів з Македонії і Фракії, метою яких було здобуття революційним шляхом автономії для своїх територій у складі Оттоманської Порти за сприяння Софії і Санкт-Петербурга. У кожному номері газети «Свобода» містилися статті з вельми негативним змістом по відношенню як до існування цих організацій і їх методів боротьби, так і до потурань з боку уряду: «Поки що вони збирають гроші та прагнуть звернути увагу громадськості Європи на долю християнського населення; однак про це звичайно ж відомо у Царгороді, котрий все більш розчаровується й відмовляється йти назустріч вимогам Софії. Політика влади, яка дозволяє діяльність подібних комітетів, – безперспективна афера. Її наслідком знову стануть порожні декларації»². Крім того, автори публікацій підкреслювали, що осередкам не притаманна згуртованість, серед них відсутні здібні лідери, саме тому, за прогнозами журналістів, цей рух не матиме масового характеру й не досягне намічених цілей³.

Скептичним було ставлення «стамболовістів» і до сподівань кабінету К. Стоїлова та представників емігрантських кіл на допомогу Росії у визволенні Македонії і Фракії⁴. Доказом безпідставності таких надій були ще не забуті історичні факти, котрі свідчили про небажання Санкт-Петербурга порушувати берлінський статус-кво: «Визволителька вкрай негативно сприйняла об'єднання Князівства і Східної Румелії; вона ніколи не підтримувала ідею призначення болгарських вла-

¹ Там само. 21 грудня.

² Там само. 1895. 19 лютого.

³ Там само. 29 березня.

⁴ Миколенко Д. В. Македонське питання на шпальтах болгарської проурядової газети «Свобода» (1887–1894 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. 2012. Вип. 44. С. 92.

дик в європейських вілаєтах Османської імперії. Відтак годі чекати на її сприяння у вирішенні македонсько-одринського питання на користь Софії і, тим більше, тамтешнього християнського населення»¹.

Опозиційна НЛП пропонувала власну випробовану стратегію розв'язання вказаної проблеми – демонструвати лояльність по відношенню до Стамбула, а сам процес визволення Македонії і Фракії звести до дипломатичних переговорів між державами². «У період правління Стамболова Порта була впевнена, що Князівство ні за яких обставин не буде загрожувати її безпеці. Нинішній уряд, допомагаючи формуванню революційних комітетів на болгарській території, тим самим драгує турецьку владу. Через це вже не варто сподіватися на врахування Царгородом інтересів і Софії, і її одноплемінників, котрі проживають у Македонії та Фракії»³, – йшлося в одній зі статей газети «Свобода».

Період перебування прибічників С. Стамболова в опозиції співпав із загостренням так званого «вірменського питання». Масові вбивства мирного населення, жертвами яких стали близько 3 тис. осіб, були реакцією Порти на протести місцевих вірменів проти виплати непосильних податків. Ці події привернули до себе увагу європейської спільноти. Вчинивши тиск на Османську імперію, великі держави змусили її розпочати процес розслідування скоєного, плануючи після його завершення вручити проект реформ для подальшого впровадження. Слухання розпочалися на початку 1895 р. в турецькому місті Муш за присутності європейських спостерігачів і тривали до травня. У цей період лідери НЛП закликали болгарську владу скористатися ситуацією та домогтися включення до порядку денного македонсько-одринського питання для розгляду комісією: «Якщо Порта завдяки наполяганням Європи піде на компроміс у Вірменії, то немає жодних перепон провести перетворення у Македонії і Фракії, адже вони передбачені Берлінським трактатом. Нехтування урядом даною ситуацією – це злочин, за який рано чи пізно доведеться розплачуватися»⁴.

Окрім критики зовнішнього курсу кабінету К. Стоїлова НЛП демонструвала своє негативне ставлення і до внутрішньої політики влади. Намагаючись дискредитувати Раду міністрів в очах громадськості,

¹ Свобода. 1895. 19 януари.

² Там само.

³ Там само. 27 февруари.

⁴ Там само. 1894. 29 декември.

газета «Свобода» надрукувала низку статей, де йшлося про підготовку К. Стоїловим і князем Фердинандом обмежень конституційних прав. На думку «стамболовістів», посилення авторитарних тенденцій мало відбутися за сприяння військового міністра полковника Р. Петрова, якого опозиція називала «слухняною іграшкою в руках монарха»¹. Завданням армійських підрозділів було нейтралізувати можливі акції протесту проти дій уряду. Також журналісти видання висловлювали впевненість, що чинна влада не зможе ефективно управляти державою, тому невдовзі С. Стамболов замінить К. Стоїлова на посаді прем'єр-міністра².

Негативно відреагували члени НЛП і на розпуск VII ЗНЗ, де їхні представники складали більшість. Вони назвали цей крок незаконним, розцінивши його як пряме порушення конституції³, та на знак протесту проігнорували чергові парламентські вибори 10 вересня 1894 р. Це дало можливість «радославовістам» і «народнякам» без суттєвих перешкод сформувати коаліцію.

Протягом другої половини 1894 р. між прибічниками та противниками влади розгорнулася дискусія з приводу політики у сфері економіки. 2 липня міністр фінансів І. Гешов підготував доповідь голові уряду щодо ситуації, яка склалася в державному господарстві. Окрім наданої інформації, в ній містилися пропозиції стосовно необхідності зменшення бюджетних видатків, внесення змін до «Закону про патенти» від 30 січня 1885 р., реформування податкової системи та підвищення акцизного збору на спирт. Більшість проблем в економіці І. Гешов пов'язував з прорахунками попереднього уряду. Реакція з боку опозиції на таку заяву керівника Міністерства фінансів була цілком закономірною – НЛП звинувачувала проурядові партії в некомпетентності та вимагала їх негайної відставки, організувавши на початку січня 1895 р. в найбільших містах країни акції протесту проти вказаних змін у законодавстві⁴.

Таким чином, упродовж другої половини 1894 р. – першої половини 1895 р. «стамболовісти» представляли собою найпотужнішу опозиційну силу країни, котра активно протиставляла опонентам

¹ Там само. 23 ноември.

² Там само. 15 ноември.

³ Там само. 18 серпентври.

⁴ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 83. Л. 1.

власні погляди, виступала врозріз із їхньою думкою, висувала альтернативні методи вирішення тих чи інших проблем, а також невпинно і наполегливо критикувала владу за всіма основними напрямками її зовнішньої та внутрішньої політики. Значну допомогу НЛП надавала газета «Свобода», виконуючи агітаційно-пропагандистську роботу. Німецький журналіст Р. Мах так охарактеризував її публікації, спрямовані на дискредитацію кабінету К. Стоїлова: «...часто обґрунтовані, однак по формі виходили за межі допустимого»¹.

Попри утиски і штучно створювані діючим урядом перешкоди, Народно-ліберальна партія продовжувала боротьбу за повернення до влади. У травні 1895 р. до її статуту були внесені зміни², розроблені за безпосередньої участі С. Стамболова та пізніше опубліковані окремою брошурою, а до середини року йому із соратниками вдалося реорганізувати та відновити у Плевені, Чирпані, Лясковеці, Кулі, Бургасі, Варні й Кюстендилі роботу місцевих осередків, які з літа 1894 р. фактично припинили функціонування³.

Колишній регент і прем'єр-міністр ніколи не втрачав надії повернути собі державну посаду. В нього був час для того, щоб осмислити накопичений досвід, проаналізувати власну діяльність та взяти на озброєння нові ідеї⁴. У квітні 1895 р. замість Д. Петкова однопартійці обрали його тимчасовим головою Центрального бюро НЛП, розширений склад якого з 1 травня нараховував 16 членів⁵. 12 квітня він звернувся до представників місцевих осередків партії із закликом взяти участь в обговоренні нового статуту організації, а також розпочати переговори з іншими опозиційними силами про створення коаліції⁶. Всі ці факти вказують на те, що С. Стамболов не мав наміру відходити від політики, а навпаки, готувався до подальшої боротьби. Однак наміченим планам не судилось збутися – на заваді став замах на нього, скоєний

¹ Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. С. 347.

² Свобода. 1895. 1 май.

³ Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903) // Исторически преглед. 1976. № 2. С. 74.

⁴ Mykolenko D. V. Stefan Stambolov and «stambolovists» in the opposition to the Government of Konstantin Stoilov (1894–1895) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145: Серія «Історія». Вип. 50. С. 275.

⁵ Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 95.

⁶ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 85. Л. 1.

3 липня, у результаті чого лідер НЛП отримав несумісні з життям травми. Організатором злочину був відомий терорист, торговець зброєю Н. Тюфекчиев, а безпосередніми виконавцями – революціонери М. Ацов, Б. Георгієв, М. Ставрев і А. Цветанов. Двоє останніх зуміли втекти з місця події та залишили межі країни; інших, у тому числі й Н. Тюфекчиева, вдалося заарештувати. Тяжко поранений С. Стамболов помер три доби потому – 6 липня 1895 року¹. Смерть колишнього прем'єр-міністра болгарське суспільство сприйняло неоднозначно. Для соратників і прибічників політика вона стала непоправною втратою², для противників же – остаточним позбавленням від тирана. Під час похоронної процесії скорботну ходу перестрів натовп людей, котрі цинічно святкували загибель колишнього державника. Вони танцювали та вигукували образливі слова на адресу покійного³.

Одразу ж після трагедії князь Фердинанд і голова уряду К. Стоїлов заявили про неполітичний характер цього вбивства, зазначивши, що мотивом жахливого злочиння стала помста за смерть майора К. Паници, страченого під час прем'єрства С. Стамболова. Члени ж НЛП мали протилежну точку зору. Вони неодноразово зверталися до західних журналістів з проханням оприлюднити в європейській пресі факти, які красномовно свідчили про причетність до цього злочину противників колишнього голови Ради міністрів⁴. Надана інформація зацікавила німецькі газети «Kölnischen Zeitung» і «Frankfurter Zeitung» та англійську «The Times». Вказані видання розмістили її на своїх шпальтах. У «Народни права» «радославовістів», котрі на той час вже позиціонували себе противниками політики кабінету К. Стоїлова, неодноразово заявлялося, що хоча вони й ставилися до С. Стамболова як до свого опонента, проте вбивство державника, котрий вісім років управляв країною, вважають варварством і підлістю, які заслуговують на осуд⁵. Тим самим видання різко протиставило себе провладній га-

¹ Кой уби Стамболов: Документални, вестникарски материали и спомени за последната година от живота и убийството на Стефан Стамболов / Съст.: Д. Давчева, Г. Чоланов, С. Овчаров, С. Тонев. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 75.

² Свобода. 1895. 7 юни.

³ Стефан Стамболов – съзидателят и съсипателят. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QjdIGguyBtg> (дата звернення: 22. 04. 2017).

⁴ Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, статии, съобщения) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 9. С. 146.

⁵ Народни права. 1895. 6 юли, 10 август.

зеті «Мир», котра розглядала скоєний теракт як закономірний наслідок авторитарного правління С. Стамболова¹.

Відомо, що незадовго до рокових подій С. Стамболов намагався оформити документи на виїзд в Австро-Угорщину для лікування від цукрового діабету, однак через перепони з боку міграційної служби зробити це йому не вдалося², а із листа С. Стамболова, адресованого журналісту німецької газети «*Kölnischen Zeitung*» Р. Маху від 16 березня 1895 р.^{*} видно, що він знав і про підготовку злочину, і про безпосередніх виконавців³, тому й квапився якомога швидше виїхати з країни. Однак прямі докази причетності будь-кого із державних діячів до кривавого злочинства відсутні. Зберігся лист Н. Тюфекчиева, якого хоч і не вдалося притягти до відповідальності за причетність до нанесення тяжких тілесних ушкоджень, котрі спричинили смерть, та все ж приговорили до трьох років ув'язнення за ввезення на територію Болгарії зброї, до міністра закордонних справ і віросповідань Г. Начовича. У ньому фігурант справи квапить зі своїм звільненням, нагадуючи про добре виконану роботу⁴. Існує ще одне його послання вже до прем'єр-міністра К. Стоїлова на початку 1896 р., де міститься прохання надіслати гроші – 10 тис. левів⁵.

Все вищевказане свідчить – владі було відомо про організацію замаху, більше того, дехто із представників чинного уряду і особисто князь Фердинанд могли бути замовниками вбивства. Саме таку версію підтримувала переважна більшість членів НЛП⁶. Мотивом у цьому випадку слугувало прагнення монарха ліквідувати найвпливовішого болгарського політика, який міг стати на заваді його політичним амбіціям, а також бажання декого із високопоставлених осіб діяти на догоду Кобургу з метою нейтралізувати лідера опозиції напередодні важливого зовнішньополітичного акту – 23 червня 1895 р. очолювану тирновським митрополитом Климентом болгарську делегацію у скла-

¹ Там само. 9 юли, 18 юли.

² 50-те най-големи атентата в българската история // Убийството на Стамболов. URL: <http://www.krumblov.com/fifty/15.php> (дата звернення: 17. 09. 2016).

^{*} Це послання було пред'явлено журналістом у суді як доказ.

³ БИА НБКМ. Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1. А. е. 84. Л. 1–2.

⁴ 50-те най-големи атентата в българската история // Убийството на Стамболов. URL: <http://www.krumblov.com/fifty/15.php> (дата звернення: 17. 09. 2016).

⁵ ЦДА РБ. Ф. 600к «Стоилов, Константин». Оп. 3. А. е. 132. Л. 1–3.

⁶ Речи и пледоарии на д-р Н. Геннадиев (Съдебни, парламентарни и политически) / Съст. П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1926. С. 63.

ді І. Вазова, Т. Теодорова, Д. Моллова, І. Гешова, П. Минчевича і П. Набодкова очікував у Санкт-Петербурзі міністр закордонних справ Росії князь А. Лобанов-Ростовський, а 5 липня того ж року – новий імператор Ніколай II. Сказані свого часу С. Стамболовим слова: «Княже питання вирішиться, коли помremo або я, або Александр III»¹ все-таки справдилися. Як на замовлення, обох не стало майже одночасно – з різницею у вісім з половиною місяців.

Щоб запобігти подальшому небажаному розголосу окремих фактів, пов'язаних з терористичним актом проти С. Стамболова, кабінет К. Стоїлова посилив тиск на «стамболовістів». У редакції і типографії газети «Свобода» були проведені обшуки з метою деморалізувати опозиційну політичну силу та змусити її мовчати².

Судовий процес у справі про вбивство С. Стамболова під головуванням Г. Пасарова розпочався у грудні 1896 р. Згідно з рішенням від 13 лютого 1897 р., Н. Тюфекчиева і М. Ацова було позбавлено волі на три роки, а Б. Георгієва виправдано. Вироки М. Ставреву і А. Цветанову взагалі не виносилися, адже під час розслідування, мотивували свій вердикт служителям закону, ці особи знаходилися в розшуку³. 24 березня 1898 р. Софійський апеляційний суд виправдав Н. Тюфекчиева, звільнивши організатора злочину з-під варті.

Перебуваючи в опозиції до уряду К. Стоїлова, С. Стамболов намагався виглядати в очах громадськості послідовним у своєму ставленні до зовнішньої політики Болгарії. Як і під час правління, він вважав орієнтацію на західноєвропейські країни (Велику Британію і Австро-Угорщину) найбільш прийнятним варіантом для Софії та засуджував наміри діючої влади розпочати зближення з Росією. С. Стамболов демонстрував скептичний настрій і щодо потенційного сприяння Санкт-Петербурга розв'язанню македонсько-одринської проблеми. Однак «русофобську» позицію Народно-ліберальної партії не слід розглядати лише як принципову програмну установку, котра була обрана С. Стамболовим частково з кон'юнктурних міркувань. Це підтверджують його спроби розпочати діалог із Санкт-Петербургом стосовно можливості відновлення двосторонніх дипломатичних відносин.

¹ Йовков І. Кобургът. София: Хр. Ботев, 1990. С. 195.

² ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 87. Л. 1–2.

³ Убийството на Стефан Стамболов: Наказателно дело № 1103: Протокол и присъда / Съст. Н. Игов. София: Арес Прес, 1995. С. 13.

Цинічними були і звинувачення з боку «стамболовістів» на адресу уряду К. Стоїлова в намаганнях установити диктаторський режим в країні, адже їхній засновник свого часу на посаді прем'єр-міністра сам застосовував авторитарні методи, переслідуючи опозицію та порушуючи статті конституції.

Упродовж двадцятип'ятирічної революційної і політичної діяльності С. Стамболова відбувалася еволюція його поглядів щодо ключових проблем розвитку Болгарії, таких, як зовнішня орієнтація Софії, методи державного управління, засоби досягнення поставлених цілей і завдань. Вказана трансформація проходила під впливом різних факторів. Це, у першу чергу, певний особистий досвід, що його набув політик безпосередньо на практиці. Звертає на себе увагу і той факт, що з віком С. Стамболов став більш консервативним, поміркованим та розважливим. Проте, як і на етапі своєї участі у визвольній боротьбі болгарського народу проти османської неволі, так і протягом періоду регентства й прем'єрства він позиціонував себе захисником інтересів народу. Оцінку ініціативам державного діяча необхідно давати, враховуючи контекст епохи, в яку жив політик. Друга половина ХІХ ст. – це ера націоналізму, розбудови незалежних країн Південно-Східної Європи, їх самоствердження на міжнародній арені, конкуренції двох моделей політичного влаштування – правової і поліцейської, розвитку ринкових відносин, реалізації як протекціонізму, так і фритредерства, втілення інновацій та нових технологій у виробництві. І діяльність колишнього регента/прем'єр-міністра визначалася вказаними обставинами.

С. Стамболов відкрив дорогу до влади у Болгарії Фердинанду Кобургу, керуючись прагненнями відновити конституційний устрій, забезпечити легітимацію і міжнародне визнання князівства, а також встановити прозахідну зовнішню орієнтацію Софії. Водночас державник сприяв запровадженню практик керованої демократії і авторитарних методів реалізації влади, що залишало осторонь виборчих процесів частину громадян країни та заважало конструюванню політичної нації. Саме за його правління набуло широкого розповсюдження таке явище, як «партизанство», що допомагало чинній владі отримувати необхідний результат голосування. Але разом з тим С. Стамболов зберіг конституційний лад, сприяв розбудові освітянської галузі та обмеженню впливу церкви на систему управління і навчальні заклади, які

формували у молодого покоління болгар стійкі уявлення про власну належність до конкретної національної спільноти.

Загострення боротьби за владу різних угруповань Болгарії, характерне для періоду регентства і прем'єрства С. Стамболова, спровокувало появу кількох явищ у суспільно-політичному житті країни. По-перше, воно поширило тероризм, жертвою якого став і сам державник; по-друге, зумовило перехід до багатопартійності з характерним розділенням політичних сил на «русофілів» та «русофобів».

Уряд «стамболовістів» запровадив декілька новацій у сфері економіки. Намагаючись розширити протекціоністські заходи, він домігся для Болгарії права підвищувати митний збір з імпортованих товарів. Під час його перебування при владі в країні було започатковано практику запозичення коштів у іноземних банків, що дозволило розвивати інфраструктуру міст, мережу залізничних і шосейних шляхів, а також збільшити державний бюджет. Однак при цьому зростання видатків головного кошторису випереджало темпи розширення економіки та призводило до хронічного бюджетного дефіциту. До того ж запроваджені кабінетом міністрів реформи фіскальної системи не змінили практику нерівномірного розподілу податкового навантаження серед різних категорій населення князівства – як і раніше, основними платниками залишалися селяни. Серед негативних проявів правління С. Стамболова стало й укорінення корупції у верхніх ешелонах влади, а ініційоване «стамболовістами» соціальне забезпечення торкалося лише окремих категорій населення – військовослужбовців, представників правоохоронних органів, чиновників, учителів. Робітників і селян воно не стосувалося, а тому його можна охарактеризувати як обмежене.

Зовнішній політиці Софії за часів регентства і прем'єрства С. Стамболова притаманні спроби налагодити співпрацю з Австро-Угорщиною і Великою Британією, що було зумовлено неможливістю розвивати відносини з Росією, з якою були розірвані дипломатичні зв'язки. На регіональному рівні Болгарія прагнула встановити партнерські взаємини з Османською імперією і Румунією, у той час як Грецію і Сербію вважала основними конкурентами в боротьбі за вплив у Македонії і Фракії. В цілому протягом 1886–1894 рр. країні вдалося зміцнити власний державний суверенітет, обмеживши вплив

Санкт-Петербурга на внутрішні справи, подолати дипломатичну ізоляцію та встановити добросусідські відносини з низкою держав.

Намагаючись вирішити національне питання, С. Стамболов реанімував ідею дуалістичної турецько-болгарської держави. Проте, з нашої точки зору, зазначена ініціатива носила тактичний характер, направлений на забезпечення довіри у двосторонніх взаєминах з Османською імперією та визнання князівства на міжнародному рівні. Основною ж метою болгарської влади у зазначений період було здобуття автономії для Македонії і Фракії шляхом переговорів з Портою. Щоб досягти зазначеного, догодивши при цьому Стамбулу, кабінет С. Стамболова боровся проти проявів радикалізму і революційності підданих султана, котрі емігрували на територію Болгарії.

Розв'язуючи зовнішньополітичні завдання, уряд на чолі зі С. Стамболовим застосовував лише мирні методи, використовуючи для розширення впливу князівства в європейських вілаєтах Османської імперії Екзархат, під егідою якого відкривалися школи та утворювалися нові церковні приходи. Крім того, Софія послідовно відхиляла пропозиції Сербії і Греції щодо розподілу Македонії на сфери впливу. Однак, водночас, кабінет «стамболовістів» переозброював військо, суттєво збільшував його чисельність, домагався прийняття законів, котрі регламентували реквізиції в умовах воєнного стану. Все це дає підстави вважати, що упродовж 1886–1894 рр. Болгарія готувалася до збройного конфлікту. Проте нами не було знайдено жодних прямих доказів, які свідчили б про схильність С. Стамболова до вирішення болгарського національного питання шляхом військового протистояння з Османською імперією.

У наступних розділах встановимо, які вказані ідеї, ідеологеми, ініціативи і практики колишнього голови Регентської ради й уряду знайшли продовження у болгарських державотворчих процесах та як вони вплинули на подальший політичний, соціально-економічний розвиток країни.

СПАДЩИНА ДЕРЖАВНИКА ЯК ЕЛЕМЕНТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Протягом останньої третини XIX – на початку XX ст. у процесах розбудови політичних моделей країн Західної, Центральної та Південно-Східної Європи були представлені дві моделі державного влаштування – авторитарна і демократична. Перша передбачала виняткові повноваження влади у забезпеченні суспільного добробуту та в управлінні людською діяльністю за допомогою каральних органів, бюрократичного апарату тощо. Друга ґрунтувалася на конституційному закріпленні прав і свобод громадян, їх самоврядуванні та гарантіях судового захисту демократичних принципів. Державотворенню Болгарії, яка після звільнення від турецької влади у 1878 р. стала на шлях створення власної політичної системи, були притаманні елементи кожної з двох концепцій.

Прийнята 1879 р. Тирновська конституція вважається однією з найбільш ліберальних серед діючих на той час не тільки в Європі, а й у всьому світі основних законів. Вона передбачала загальне виборче право для чоловіків, гарантію демократичних прав і свобод. Як уже зазначалося у попередньому розділі, для періоду регентства і прем'єрства С. Стамболова було характерне посилення повноважень виконавчої влади і каральних органів, а також обмеження деяких положень основного закону. Протягом 1886–1894 рр. у системі управління Болгарії значно укорінилися поліцейські методи регламентації. При цьому голова уряду позиціонував себе захисником діючого конституційного ладу. Всім, у тому числі й найбільш одіозним проявам авторитаризму прем'єр-міністр намагався забезпечити законні правові підстави¹.

¹ Иванов Д. Стефан Стамболов: Историко-публицистичен очерк. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1990. С. 27.

У цілому під час правління С. Стамболова в Болгарії сформувалася життєздатна модель державного управління, яка поєднувала у собі риси поліцейської і правової держави¹. Починання й заходи колишнього регента і прем'єр-міністра мали довготривалий ефект та визначали розвиток країни і після його відставки. Щоб простежити вплив спадщини цього державника на становлення політичної системи Болгарії у 1895–1920 рр., проаналізуємо, як ідеї, концепції і практики С. Стамболова на чолі Регентської ради і уряду, а також колективна й інституційна пам'ять про його діяльність впливали на функціонування інституту монархії, парламенту, кабінету міністрів, бюрократичного апарату, партій і судів у вказаний період.

§ 1. Зміцнення інституту монархії

Політика уряду С. Стамболова, котра сприяла зміцненню інституту монархії та започаткуванню у Болгарії правлячої династії, дуже швидко перетворила прем'єр-міністра на заручника власних ініціатив. Амбітний Фердинанд, спираючись на підтримку негативно налаштованого по відношенню до С. Стамболова істеблішменту та вдаючись до інтриг, навесні 1894 р. розпочав поступовий процес усунення голови Ради міністрів з посади. У такий спосіб князь торував собі шлях до встановлення режиму особистої влади.

Передчасна смерть С. Стамболова влітку 1895 р. автоматично виводила Фердинанда на авансцену політичного життя. Відтоді більше ніхто не стояв на заваді прагненням монарха застосовувати широкі повноваження, гарантовані йому Тирновською конституцією. На відміну від свого попередника А. Баттенберга, котрий намагався скасувати або хоча б обмежити положення основного закону, Фердинанд пішов іншим шляхом. Будучи нарівні з Народними зборами носієм законодавчої влади (стаття 108), глава держави максимально використовував можливості, надані йому конституцією, та певний час залишав без змін її статті, адже права князя і так були вагомими – він у будь-який момент міг відправити Раду міністрів у відставку або розпустити

¹ Миколенко Д. Политическое наследие С. Стамболова в процессах трансформации правящего режима Болгарии (1895–1918 гг.) // Исторически преглед. 2016. Кн. 1–2. С. 67.

діючий парламент¹. При цьому над монархом не тяжіла відповідальність за свою діяльність, а анонімні доноси, котрі надходили на адресу його канцелярії, свідчать про непопулярність Кобурга серед пересічних громадян².

У спадок від уряду С. Стамболова Болгарії дісталася проблема, без вирішення якої монарху не варто було сподіватися на тривале і безхмарне князювання, – Фердинанд залишався невизнаним гарантом берлінського статус-кво главою держави на Балканах³. До того ж, легітимізації Кобурга перешкоджала Росія, з якою у 1886 р. були розірвані дипломатичні відносини. Але, незважаючи на це, опозиційна НЛП постійно нагадувала громадськості про те, що перебування на болгарському престолі Фердинанда є цілковитою заслугою С. Стамболова⁴. Провладні ж «народняцька» і «радославовістська» партії успішно намагалися применшити значимість вказаного факту: «Свого часу лідер «стамболовістів» просто не міг залишити країну без коронованої особи, адже Тирновська конституція передбачає монархічне правління»⁵. Щоб дискредитувати попереднього прем'єр-міністра, журналісти газети «народняків» навесні 1896 р. почали активно поширювати інформацію з приводу того, що 1886 р. С. Стамболов сам прагнув стати князем та заради цього начебто домагався всиновлення губернатором Східної Румелії у 1879–1884 рр., нащадком відомого грецького аристократичного роду князем А. Богоріді⁶. Але згодом, відмовившись від такої сумнівної ідеї, вирішив зробити новообраного Фердинанда I слухняним знаряддям у своїх руках⁷.

В цілому ж уряд одного з лідерів Народної партії К. Стоїлова у 1894–1899 рр. продовжив політику «стамболовістів» по зміцненню інституту монархії в Болгарії. Так, восени 1894 р. Рада міністрів ініціювала, а 18 грудня домоглася прийняття «Закону про злочинні діяння

¹ Грънчаров С. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894. София: Наука и изкуство, 1984. С. 37.

² ЦДА РБ. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 18. Кут. 7. П. 12. Л. 1, 23.

³ Миколенко Д. Влияние политического наследия Ст. Стамболова на функционирование монархического института в Болгарии (1895–1918 гг.) // Bulgarian Historical Review. 2014. 3–4 issue. P. 87.

⁴ Свобода. 1895. 23 ноември.

⁵ Мир. 1895. 30 ноември.

⁶ Там само. 1896. 13 април.

⁷ Там само. 1897. 29 юни.

проти особи Його Величності Князя і членів його родини»¹, котрий передбачав кримінальну відповідальність за критику та дискредитацію Фердинанда і правлячої династії на сторінках преси.

Однак одним із пріоритетних напрямів політики самостійного з 9 грудня 1894 р. «народняцького» кабінету міністрів залишалося відновлення відносин із Санкт-Петербургом, без якого Кобургу не варто було покладати надію на визнання великими державами монархом Болгарії. Незважаючи на те, що свого часу С. Стамболов також намагався досягти вказаної мети, НЛП на шпальтах своєї газети «Свобода» демонструвала скептичний настрій стосовно прагнень кабінету К. Стоїлова порозумітися з Росією, запевняючи, що Санкт-Петербург не залишить своїх спроб втручатися у внутрішні справи князівства. «Стамболовісти» розкритикували повторне, але вже за православним обрядом, хрещення 3 лютого 1896 р. сина Фердинанда Бориса, характеризуючи цей акт* як прояв слабкості уряду «народняків», його неспроможність захистити національні інтереси держави на міжнародній арені. На думку представників НЛП, Софія могла б і відмовити Санкт-Петербургу, адже після внесення змін до Тирновської конституції у 1893 р. спадкоємець іншого віросповідання мав право зайняти болгарський трон². Представники правлячої партії, у свою чергу, намагалися знайти можливість скомпрометувати НЛП в очах громадськості й монарха. З нагоди десятиріччя князування Фердинанда в газеті «Мир» з'явилася стаття, в якій наголошувалося, що всім здобуткам у 1886–1894 рр. в економіці, політиці й соціальній сфері країна має завдячувати лише князю, а не голові уряду, і це незважаючи на хитке становище Кобурга у період перебування при владі С. Стамболова³. Критику діяльності «стамболовістів» у їх бутність біля керма держави підтримували й опозиційні партії. Зокрема «цанковісти», на відміну від «народняків», навпаки, звинувачували членів НЛП у надмірній вертикалізації влади та намаганнях «перетворити народ на одне безправне слухняне стадо»⁴.

¹ Държавен вестник. 1894. 23 декември.

* Цього вимагала від Болгарії Росія.

² Свобода. 1896. 12 април.

³ Мир. 1897. 6 август.

⁴ България. 1898. 6 ноември.

Наводячи власні контраргументи, «стамболовісти» утримувалися від будь-яких спроб дискредитувати князя. Більше того, вони вдавалися до пошуку можливостей заручитися підтримкою та симпатіями монарха. Заради цього голова Центрального бюро НІП Д. Петков – колишній кмет Софії і соратник С. Стамболова – запропонував очолити партію досвідченому політику Д. Грекову, котрий мав деякий вплив на Фердинанда та користувався його довірою. Колишній консерватор погодився прийняти цю пропозицію.

Зміна керівника партії у лютому 1896 р. дала свої результати. Після відставки кабінету К. Стоїлова Фердинанд доручив формування нової Ради міністрів Д. Грекову. 18 січня 1899 р. було утворено коаліційний уряд, до складу якого увійшли «стамболовісти» і «радославовісти». Коментуючи таку розстановку політичних сил у виконавчому органі влади, журналісти заснованої 22 лютого того ж року газети «Нов век», котра почала друкуватися замість «Свобода» тричі на тиждень, улесливо зазначали: «Князь зробив цей крок без урахування власних симпатій чи антипатій, а тільки прислухавшись до бажання народу»¹. У такий спосіб послідовники С. Стамболова вкотре зробили реверанс у бік Фердинанда, забезпечивши собі імідж захисників демократичних цінностей і традицій. Водночас вони намагалися переконати громадськість у своєму ліберальному налаштуванні, а також старалися створити у свідомості болгар позитивний образ «справедливого» монарха. Реагуючи на призначення Д. Грекова прем'єр-міністром, опозиційні видання висловлювали побоювання, що новопризначений голова уряду буде управляти методами і засобами С. Стамболова та обмежить відроджені «народняками» демократичні права і свободи². Апелюючи до Фердинанда, представники Народної партії закликали не допустити відновлення цензури, несправедливих ухвал військово-польових судів і сфабрикованих процесів та переслідування інтелігенції³.

Проте перебування при владі кабінету міністрів на чолі з Д. Грековим виявилось нетривалим. Вже 1 жовтня 1899 р. через протиріччя між двома правлячими політичними силами провладна коаліція розпалася, а «стамболовісти» знову перейшли в опозицію, цього разу до

¹ Нов век. 1899. 29 март.

² Мир. 1899. 4 февруари.

³ Там само. 15 юни, 24 юни.

уряду Т. Іванчова – представника Ліберальної партії¹. Характеризуючи їх друге правління, представники Прогресивно-ліберальної партії зазначали, що жорсткі методи восьмимісячної діяльності можна порівняти хіба що з колишньою політикою С. Стамболова². Але тоді члени НЛП пояснювали власні заходи необхідністю зміцнення правлячої династії, сьогодні ж таким діям не має виправдання³, доповнювали «цанковісти».

Втрата влади суттєво не позначилася на ідеологічних принципах НЛП. 16–18 листопада 1899 р. партія провела свій I конгрес, на якому було прийнято її новий статут. У статті 1 документа йшлося про бажання «стамболовістів» і надалі «...захищати інтереси та всіляко підтримувати князя і його династію»⁴.

Наприкінці 1899 р. з метою стабілізації фінансової системи країни кабінет Т. Іванчова вирішив втілити у життя низку непопулярних заходів, одним з яких стало прийняття 15 січня наступного року парламентом X-го скликання «Закону про податок на землеробську продукцію у 1900–1901 рр.»⁵. Таким чином, як і під час правління С. Стамболова, було відновлено натуральну десятину (ушар). Вказані кроки з боку влади викликали незадоволення селян, спричинивши майже 190 мітингів і маніфестацій по всій країні, що врешті-решт навесні призвело до масштабних сутичок протестувальників з поліцією і регулярними армійськими частинами. В Русенській околії 27 і 28 березня було упокорено заколот мешканців села Красен, а 17 квітня поблизу Тристеника оточено і розброєно майже 5 тис. бунтівників з довколишніх слобод. Найкривавіші зіткнення відбулися у перших числах червня в населених пунктах Балчикської околії – Дуранкулак, Шабла й інших, де військовим підрозділам бунти за участю близько 1 тис. 800 селян вдалося приборкати лише ціною понад 90 вбитих і 300 поранених осіб⁶. Щоб запобігти поширенню заворушень 21 квітня в Русенській, Разградській, Тирновській, Горішньооряховицькій і Свіштовській околіях, а 23 травня

¹ Грънчаров С. Д-р Васил Радославов или «твърдата политическа ръка» // Български държавници: 1878–1918. София: Век 22, 1994. Кн. 1. С. 227.

² България. 1899. 28 септември.

³ Там само. 5 октомври.

⁴ Нов век. 1899. 19 ноември.

⁵ Държавен вестник. 1894. 7 февруари.

⁶ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). Велико Търново, 1995. С. 101.

у Варненському і Шуменському округах влада запровадила воєнний стан, відмінивши його аж на початку липня.

Реагуючи на розвиток подій, у березні 1900 р. газета «Нов век» опублікувала статтю, яка сприяла ще більшому нагнітання антиурядових настроїв. У ній йшлося про народні звинувачення кабінету Т. Іванчова в його нововведеннях у галузі оподаткування, котрі «радославовісти» в свою чергу представляли як узгоджені з Фердинандом ініціативи. При цьому журналісти стверджували, що Рада міністрів дезінформувала князя, продемонструвавши йому лояльність громадян до впровадження натуральної десятини, а насправді віддала наказ представникам околіїних адміністрацій і сільським кметам змусити селян підписати звернення до монарха, де йшлося про згоду сплачувати натуральний податок. «Якщо князь, якого піддані визнають своїм захисником, не втрутиться в ситуацію і не відправить уряд у відставку, то нападки розпочнуться і на його адресу, адже народ буде вважати, що монарх і кабінет міністрів заодно»¹, – застерігали «стамболовісти». Криваві розправи над протестувальниками представники опозиційної партії характеризували виключно як ініціативу «радославовістів», котрі за спиною глави держави розпочали каральні акції². Однак насправді Фердинанду було відомо про заходи з наведення порядку в країні із застосуванням збройних сил, адже командування ними здійснював наближений до Кобурга генерал-майор С. Паприков – військовий міністр, непідлеглий голові уряду.

«Стамболовісти» з умислом намагалися реабілітувати князя в очах громадськості, а всю відповідальність за жертви серед мирного населення покласти на Раду міністрів. Водночас за допомогою «Нов век» вони старалися прищепити в уявленні громадян бачення НЛП захисницею інституту монархії у Болгарії, використовуючи при цьому історичну пам'ять про засновника партії. У статтях газети нагадувалося, що 1886 р. саме С. Стамболов і його прибічники стали на захист А. Баттенберга, у той час коли «русофіли» мали намір позбутися глави держави³.

¹ Нов век. 1900. 16 март.

² Там само. 23 май.

³ Там само. 31 януари.

Подібні інформаційні технології трактувалися «цанковістами» як підлабузництво до Фердинанда та пояснювалися прагненнями НЛП будь за що повернутися до влади¹. «Каравелісти» ж заявляли, що до зміцнення монархічного інституту долучився не лише кабінет С. Стамболова, а й усі інші партії, котрі приходили до влади після «стамболовістів». «Народняки» і «радославовісти» теж догоджали князю, але пишатися цими справами, з точки зору демократів, було не варто².

Враховуючи напружену ситуацію, що склалася в країні, Фердинанд змушений був відправити кабінет Т. Іванчова у відставку. З 12 січня 1901 р. розпочав функціонування новопризначений уряд на чолі з улюбленцем князя генерал-майором Р. Петровим. Його основним завданням стала організація чергових парламентських виборів. Та вже весною, з огляду на внутрішню і міжнародну кон'юнктуру, монарх довірив формування кабінету членам Демократичної і Прогресивно-ліберальної партій. Цей альянс підтримували також представники «народняків» і Болгарської землеробської народної спілки. 20 лютого головою Ради міністрів став лідер демократів П. Каравелов. Реакція НЛП на такий розвиток подій була негативною. Зважаючи на те, що під час передвиборчих перегонів «каравелісти» позиціонували себе прибічниками обмеження впливу князя на політичні процеси у державі, журналісти «Нов век» зловтішалися: «Тепер побачимо, як кабінет міністрів буде виконувати свою програмну обіцянку»³.

Протягом тривалого періоду «каравелісти» і «цанковісти» нехтували співпрацею з Фердинандом, адже Санкт-Петербург, на який орієнтувалися вказані політичні сили, не визнавав Кобурга князем. Навіть після відновлення дипломатичних відносин між Болгарією і Росією у 1896 р. вони залишалися серед партій, найбільш критично налаштованих до монарха. Так само негативно ставилися вони і до НЛП, вважаючи, що її представники завжди будуть ворогами внутрішньої свободи, а також до засновника цієї партії, котрий ввів Фердинанда на престол та, зміцнюючи його владу, почав переслідування інакомислячих⁴. Однак 1901 р. відбулися кардинальні зміни у ставленні демократів

¹ България. 1900. 1 февруари.

² Пряпорец. 1900. 16 август.

³ Нов век. 1901. 26 февруари.

⁴ България. 1900. 31 декември.

і прогресистів до глави держави. Як зазначала опозиційна преса, вже під час відкриття I сесії XI Звичайних народних зборів вони демонстрували типове для провладних сил позитивне налаштування по відношенню до Фердинанда¹. «Стамболовісти» звернули увагу громадськості на те, що одразу після призначення П. Каравелова прем'єр-міністром газета демократів «Пряпорец» вперше назвала монарха «Його Величність Князь»². «Цанковісти» теж змінили власну риторику. Їхня газета «България» вже не виступала з критикою на адресу монарха³.

Як видно із вищевикладеного, система державної влади, що склалася у Болгарії, давала кожній політичній силі єдиний, безальтернативний варіант для її отримання. Цього можна було домогтися лише шляхом співпраці з главою держави, заручившись його симпатією та довірою.

1901 року кабінет «каравелістів» – «цанковістів» за підтримки парламенту і згоди монарха розпочав реформи, направлені на демократизацію політичної системи держави. Так, 28 березня депутати XI ЗНЗ проголосували за «Закон про скасування обмежувальних ухвал для преси»⁴, запроваджених в епоху правління уряду С. Стамболова «Законом про пресу» від 13 грудня 1887 р. та прийнятими VII і VIII ЗНЗ двома поправками до нього (чинили тиск на свободу слова), а 6 липня – за «Закон про припинення дії статті 17 „Закону про викорінення розбійництва“ від 14 грудня 1887 р.»⁵ (дозволяла застосовувати швидку процедуру військово-польових судів по відношенню до противників правлячого режиму, створюючи у такий спосіб передумови для репресій). Крім того, ними було розроблено і запроваджено «Звід правил внутрішнього регламенту Народних зборів»⁶ (обмежували можливості для зловживань з боку парламентської більшості, гарантували безперешкодне внесення на розгляд представницького органу законопроектів та вільне їх обговорення народними обранцями). Зазначені заходи влади не знайшли схвалення з боку НІП. Хоча вони

¹ Саздов Д. Демократическата партия в България (1887–1908). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 180.

² Нов век. 1901. 23 февруари.

³ България. 1901. 27 февруари.

⁴ Държавен вестник. 1901. 28 април.

⁵ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 357.

⁶ БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 21. Л. 10–28.

безпосередньо і не стосувалися зміни ролі інституту монархії у системі державного управління, «стамболовісти» все ж інтерпретували їх як загрозу княжому престолу, вбачаючи у демократичних перетвореннях передумову для поширення в країні хаосу й анархії. Залучаючи газету «Нов век», вони апелювали до Фердинанда, наполегливо рекомендуючи йому якнайшвидше розпустити кабінет П. Каравелова¹. При цьому НЛП розкривала власне бачення ролі монархії в Болгарії: «Корона – один із найважливіших інститутів країни та запорука існування конституційної і незалежної держави»².

Наприкінці року через протиріччя у таборі правлячих політичних сил з приводу позики у французьких банків лідер демократів заявив про відставку. 22 грудня 1901 р. за волею Фердинанда уряд очолив С. Данев – з 1897 р. керівник Прогресивно-ліберальної партії, який у найкоротший термін мав вирішити питання про кредит для стабілізації фінансового становища Болгарії. Крім того, перед «цанковістами» стояло завдання підготовки чергових парламентських виборів, що мали відбутися 17 лютого наступного року.

Свою агітаційну кампанію прогресивні ліберали побудували на завіряннях продовжити демократизацію політичної системи країни. Її представники заявляли про необхідність боротьби з корупцією та забезпечення реальної свободи слова і зборів³. Опозиція ж скептично ставилася до гасел опонентів, продовжуючи вважати подібну стратегію небезпечною для престолу, а відтак і держави у цілому. «Стамболовісти» й надалі виступали прибічниками зміцнення вертикалі влади та інституту монархії. Лідер партії Д. Петков, який після смерті Д. Грекова 25 квітня 1901 р. знову зайняв посаду голови Центрального бюро НЛП, закликав Фердинанда знайти можливість утворити компетентну, здатну втілювати у життя якісні реформи Раду міністрів⁴.

Незважаючи на вдале вирішення кабінетом «цанковістів» найбільш актуальної на той час проблеми стабілізації фінансової системи країни, взаємовідносини С. Данева з князем дедалі погіршувалися. Не-

¹ Нов век. 1901. 29 април.

² Там само. 30 април.

³ Стоян Данев: Мемоари / Съст. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. С. 91.

⁴ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 23.

вимушена поведінка прем'єра, котрий відкрито вимагав «очистити» уряд від ставлеників Фердинанда – спочатку військового міністра генерал-майора С. Паприкова, а згодом його наступника полковника М. Савова, почала дратувати монарха¹. Навесні 1903 р. глава держави почав обмірковувати варіанти створення чергової Ради міністрів. Після кількох невдалих спроб організувати коаліційний кабінет «патріотичної концентрації» із «народняків», демократів і «стамболовістів» він прийняв рішення сформувати однопартійний уряд із представників НЛП². 6 травня новопризначеним прем'єром та за сумісництвом міністром закордонних справ і віросповідань став генерал-майор Р. Петров. Лідер «стамболовістів» Д. Петков очолив Міністерство внутрішніх справ. З перших днів правління новоствореного кабінету опозиційна газета «Пряпорец» пророчила: «Незважаючи на своє намагання показати себе захисниками конституціоналізму, послідовники Стамболова найімовірніше у першу чергу будуть догоджати Фердинанду»³.

Ці передбачення справдилися. Перебуваючи біля керма держави, члени НЛП постійно підтверджували свою репутацію прихильників монарха, що давало опозиції привід для її звинувачень у сприянні зміцненню авторитарної влади князя⁴. Зокрема демократи заявляли: «Нова правляча партія, попри закріплене за нею з часів прем'єрства Стамболова реноме політичної організації „сильної руки“, не збирається обмежувати владу монарха»⁵. На підтвердження «каравелістських» публікацій на початку 1904 р. набув чинності ініційований урядом «Закон про злочини, скоєні за допомогою преси проти глави держави і членів його родини»⁶, який передбачав сурові покарання за дискредитацію сім'ї князя – від чималих грошових штрафів у розмірі 3–8 тис. левів до 3–10 років ув'язнення. Пояснюючи необхідність такого впровадження, Д. Петков у своєму виступі перед парламентарями застерігав, що не дозволить зруйнувати престиж Фердинанда, а якщо опозиція не зможе усвідомити намірів влади, то він особисто як мі-

¹ Живков С. Прогресивнолибералите на власт: Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) // История. 2010. № 5–6. С. 70.

² ЦДА РБ. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 8. А. е. 986. Л. 23–24.

³ Пряпорец. 1903. 8 май.

⁴ Грънчаров С. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894. София: Наука и изкуство, 1984. С. 98.

⁵ Пряпорец. 1903. 14 юли, 27 септември.

⁶ Държавен вестник. 1904. 16 януари.

ністр внутрішніх справ готовий застосувати заходи для «доступного» роз'яснення положень закону її представникам¹.

Вказану ініціативу опозиція сприйняла як спробу відродити тиранію на кшталт стамболівської. Апелюючи до князя, «радославовісти» вимагали покласти край правлінню членів НЛП², нагадуючи монарху і суспільству про негативні прояви режиму 1886–1894 рр. – «переслідування, арешти, шпигунство, побої, пограбування...»³. Лібералів-«радославовістів» підтримували і «каравелісти», котрі на шпальтах свого органу друку звертали увагу на те, що свого часу С. Стамболов порушував статті конституції, а тепер так само чинять його послідовники⁴.

Наприкінці року Рада міністрів прийняла ще одне промонархічне рішення, збільшивши щорічний цивільний лист* з 1 млн до 1 млн 200 тис. левів. Необхідність зростання цих видатків провадна політична сила мотивувала народженням у сім'ї Кобурга четвертої дитини⁵. Д. Петков ніколи не втрачав нагоди продемонструвати свою лояльність главі держави. Після початку революції 1905 р. в Російській імперії він постійно запевняв Фердинанда, що не допустить дестабілізації ситуації в Болгарії, наголошуючи при цьому на власній відданості монарху. Згодом це дало результати. 22 жовтня 1906 р. за рішенням князя відбулося переформатування кабінету міністрів. Лідер НЛП, який зумів переконати монарха у своїй надійності та вірності, зайняв пост прем'єра, сумістивши його з обов'язками міністра внутрішніх справ. У новоствореному уряді лише військовий міністр генерал-майор М. Савов та міністр закордонних справ і віросповідань Д. Станчов були позапартійними. Всі інші посади отримали члени НЛП.

Опозиційні політичні сили вбачали у вказаних змінах загрозу конституційному устрою, адже Д. Петков був послідовником С. Стамболова. Після набуття чинності на початку 1907 р. змін до «Закону про злочини, скоєні за допомогою преси проти глави держави і членів йо-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 1537.

² Народни права. 1904. 7 март, 11 март.

³ Там само. 10 юни.

⁴ Пряпорец. 1905. 22 март.

* У конституційних монархіях – частина державного бюджету, яка призначається для особистих потреб монарха і його двору.

⁵ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 1556.

го родини» від 1904 р., що дозволило владі вилучати накладі друкованих видань як речові докази для встановлення факту вчинення злочину¹, газета «народняків» «Мир» писала про намагання Д. Петкова управляти методами С. Стамболова та закликала інтелігенцію і князя об'єднатися проти цих спроб².

«Стамболовістський» уряд вже оновленим складом продовжив політику, спрямовану на зміцнення інституту монархії. 3 січня 1907 р. під час урочистого відкриття побудованого Народного театру в Софії опозиційно налаштована молодь свистом виразила своє недоброзичливе ставлення до князя. Розлючений Фердинанд вимагав від голови уряду негайно вжити заходи для відновлення престижу корони. Щоб задовольнити і заспокоїти Кобурга, кабінет міністрів прийняв рішення на шість місяців призупинити роботу Софійського університету, студенти якого продемонстрували зневагу по відношенню до глави держави, а також звільнити всіх тамтешніх викладачів. Таку нестандартну ухвалу уряд пояснював тим, що напередодні упродовж місяця студенти вказаного навчального закладу ігнорували заняття, а деякі педагоги – члени Народної партії, організувавши спеціальні клуби, проводили агітацію і пропаганду, спрямовану проти чинної влади. Саме тому цей дисциплінарний захід мав направити енергію молоді у конструктивне річище.

Варто зазначити, що серед «стамболовістів» у цьому питанні не було одностайності³. Своїх колег-однопартійців не підтримали міністр торгівлі й землеробства Н. Генадієв і міністр фінансів Л. Паяков (прізвище при народженні Л. Ненов). Перший все ж виступив з критикою спрямованих не у належне русло зусиль радикальної молоді, ставлячи їй за взірець С. Стамболова, котрий хоча й «навчався» не в університеті, а в революційному комітеті, самотужки здобуваючи знання і життєву мудрість, однак зробив величезний внесок у розвиток держави⁴, а також нагадав, що «народняки» не вперше залучають молодь для досягнення своїх цілей: «Так уже було, коли ця партія налаштовувала

¹ Държавен вестник. 1907. 17 януари.

² Мир. 1907. 18 януари, 19 януари.

³ Реч, която д-р Н. Генадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 18.

⁴ Реч произнесена от г. Министра Д-р Н. Генадиев по отговора на тронното слово (V редовна сесия XIII-го обикновено Народно събрание). София: Вечерна поща, 1907. С. 30.

студентів проти відстороненого від влади Стамболова»¹. Розбіжність думок «стамболовістів» у зазначеному питанні не переконала опозицію, котра не повірила в щирість опонентів та у черговий раз отримала привід для звинувачень членів провладної партії у підлабузництві по відношенню до князя². Коментуючи ситуацію, що склалася, «народняцька» газета «Мир» зазначала: «Ще за часів свого першого перебування біля керма держави прихильники Стамболова вважали болгарський народ бунтівним та робили все заради обмеження його прав»³.

26 лютого 1907 р. на життя Д. Петкова було скоєно замах, у результаті якого політик загинув. Проурядова газета назвала цю подію політичним вбивством, переконуючи громадськість у необхідності посилити контроль над діяльністю опозиції⁴. Під час виборів нового голови Центрального бюро партії серед її членів виникли протиріччя у цьому питанні. Проти кандидатури Н. Генадієва виступили впливові й досвідчені функціонери І. Андонов і Т. Гатев. Втім, переважна більшість все-таки проголосувала за міністра торгівлі й землеробства.

Після подальшого чотириденного перебування на чолі уряду відданого Фердинанду безпартійного Д. Станчова 3 березня 1907 р. крісло голови уряду і за сумісництвом міністра внутрішніх справ зайняв знову представник НЛП – редактор газети «Нов век» П. Гудев.

Внутрішньополітичний курс «стамболовістів», котрі залишилися при владі, не зазнав істотних трансформацій. Розпочавши більш активну боротьбу проти радикально налаштованих політичних течій, новоутворений кабінет, узгодивши свої дії з монархом, ініціював 1907 р. в парламенті XIII-го скликання нормативні документи, скеровані на суттєве обмеження демократичних прав і свобод громадян. Серед них – «Закон про анархістів і злочинців проти державної й громадської безпеки» (передбачав створення спеціальної таємної поліції, до компетенції якої входило вистежування зловмисників, котрі своїми діями створювали загрозу суспільству й країні⁵) та нова редакція «Закону про пресу» (посилював контроль над змістом і розповсюджен-

¹ Генадиев Н. Реч по одобряване Указа за закриването на Университета и уволняването на преподавателския персонал. София: Държавна Печатница, 1907. С. 36.

² Мир. 1907. 15 юли.

³ Там само. 17 октомври.

⁴ Нов век. 1907. 20 март.

⁵ Държавен вестник. 1907. 19 март.

ням інформації й друкованої продукції опозиційної преси¹). Новообраний голова Центрального бюро НІП Н. Генадієв під час одного із публічних виступів 1908 р. запевняв слухачів: «Партія і надалі підтримуватиме конституційний лад, оскільки вважає княжий престол важливим чинником політичної рівноваги, запорукою єдності країни та засобом вирішення наших історичних завдань»². Усі прояви радикалізму, соціалізму чи анархізму з метою знищення монархії у Болгарії лідер «стамболовістів» називав тимчасовими, притаманними молоді уподобаннями, котрі підлягали викоріненню³.

Опозиційна преса тут же відреагувала на вказані ініціативи з боку влади. Наприклад, в одній зі статей газети «Мир» йдеться: «Як і при Стамболові, НІП наразі робить усе, щоб відділити князя від народу та тримати його при собі»⁴. В іншому її ж накладі зазначається: «Упродовж восьми років [1887–1894 рр. – Д. М.] „стамболовісти“ намагалися переконати болгар в тому, що неможливо управляти без попередньої цензури, контролю над особистою перепискою, арештів, військово-польових судів. Нині уряд П. Гудева намагається наслідувати зазначені практики»⁵.

Влітку 1907 р. кабінет міністрів організував масштабні урочистості з нагоди двадцятиріччя сходження князя на престол. Глава держави із вдячністю поставився до наданих йому почестей, проте намагання «стамболовістів» усіляко догодити монарху вже не давали результатів. Наприкінці року Фердинанд почав виношувати план відсторонення представників НІП від влади, а на початку 1908 р. доручив сформувати новий склад Ради міністрів демократу А. Малинову.

Таким чином, протягом останніх п'яти років перебування біля керма держави кабінет «стамболовістів» наполегливо демонстрував і підтверджував діями своє промонархічне налаштування. Йому вдалося згорнути ініціативи демократів і «цанковістів», спрямовані на лібералізацію політичного режиму в країні та продовжити курс на зміцнення княжого престолу і вертикалі влади у цілому, започаткова-

¹ Там само. 16 март.

² Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 18.

³ Нов век. 1908. 20 март.

⁴ Мир. 1907. 10 ноември.

⁵ Там само. 14 ноември.

ну колишнім лідером, організатором та ідейним натхненником Народно-ліберальної партії С. Стамболовим. Проте характер відносин між Радою міністрів і князем у 1903–1908 рр. кардинально відрізнявся від особливостей співробітництва між урядом і главою держави в 1887–1894 рр. У першому випадку ми бачимо більше бажання догодити Фердинанду, задовольнити його амбіції і прагнення. У другому ж констатуємо реалізацію особистих суджень прем'єр-міністрів щодо ролі інституту монархії в системі влади.

16 січня 1908 р. у Болгарії було утворено однопартійний кабінет «каравелістів», які на той час вкотре змінили своє ставлення до князя. Зазначена трансформація позиції партії була пов'язана, перш за все, з виходом 1903 р. із її складу радикально налаштованого угруповання на чолі з Т. Влайковим і Н. Цановим, котре послідовно виступало за широке, аж до скасування інституту монархії, реформування політичної системи країни; по-друге, після смерті П. Каравелова того ж року демократів очолив А. Малинов – більш поміркований, у порівнянні зі своїм попередником, політик. Станом на 1908 р. «каравелісти» представляли собою силу, яка не пропагувала змін чинного конституційного устрою та бажала за будь-яких обставин співпрацювати з Фердинандом.

Перебуваючи в опозиції до уряду А. Малинова, «стамболовісти» продовжували підтримувати тісні зв'язки з Фердинандом, намагаючись зберегти його прихильність¹. Саме у цей період громадськість країни активно обговорювала питання щодо форми державного правління. Деякі політичні партії, переважно лівого спрямування – БЗНС, Радикально-демократична партія (РДП), БРСДП («тісні соціалісти») та БРСДП («широкі соціалісти»), ратували за впровадження республіки². Беручи участь у вказаному дискурсі, представники НЛП незмінно заявляли про недопустимість подібних перетворень. При цьому вони наводили два основні аргументи: по-перше, більша частина населення країни через низький рівень політичної культури була не готовою стати учасником демократичних процесів, а тому будь-яка лібералізація системи управління могла привести до дисбалансу внутрішньої ситу-

¹ Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903–1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878–1944. София, 1980. С. 97.

² Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903–1908 г.) // Исторически преглед. 1982. № 1. С. 50.

ації та порушити усталений розвиток; по-друге, монархія довела свою ефективність у справі розбудови державності в попередні роки, а значить, її скасування було б недоречним¹.

Основні зусилля кабінету А. Малинова на початковому етапі перебування при владі зосереджувалися на підготовці проголошення незалежності від Османської імперії та забезпеченні Фердинанду корони царя, чого так жадав монарх. І хоча болгарський васалітет по відношенню до Порти на початку ХХ ст. залишався лише формальністю, адже Софія і так проводила цілком самостійний зовнішньополітичний курс, для правлячої у балканському князівстві династії отримання незалежності від Стамбула було питанням престижу, можливістю стати в один ряд із провідними аристократичними родами Європи.

Уряд А. Малинова цілком виправдовував покладені на нього надії. За сприяння демократів 22 вересня 1908 р. Фердинанд, скориставшись послабленням Порти та заручившись таємною підтримкою Австро-Угорщини, оголосив незалежність князівства, перетворення його на царство, а також анексію Східної Румелії. НІП була серед політичних сил, котрі позитивно сприйняли ці зміни. Її органи друку «Нов век» і «Българска независимост»^{*} розгорнули широку кампанію на підтримку зазначених актів, водночас критикуючи партії, які зайняли протилежну позицію і вважали, що проголошення незалежності може мати для Болгарії негативні наслідки². У своєму листі до монарха, датованому 8 жовтня, редактор газети «Нов век» П. Гудев від імені однопартійців не лише вітав Фердинанда з отриманням царського титулу замість великокняжого, а й закликав якомога швидше скликати Великі народні збори з метою узаконення свого нового статусу та внесення на розгляд депутатів змін до Тирновської конституції, що розширило б повноваження глави держави й обмежило деякі політичні права і свободи громадян³. 26 жовтня П. Гудев надіслав Кобургу ще одного листа. Цього разу він пропонував монарху застосовувати більш жорсткі заходи по відношенню до представників тих опозиційних

¹ Нов век. 1908. 26 февруари.

^{*} Газета «стамболовістів», головним редактором якої був поет Т. Кунев, виходила у Софії щоденно з 4 квітня 1908 р., однак після 25 грудня того ж року через відсутність коштів її видавництво було припинено.

² Нов век. 1908. 3 октомври.

³ ЦДА РБ. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 8. А. е. 1214. Л. 12.

партій, які ратували за скасування монархічного інституту. На думку політика, справи про подібну діяльність радикально налаштованих пропагандистів мали розглядати не цивільні, а військово-польові суди, як це було під час правління С. Стамболова¹.

Позиція «стамболовістів» щодо отримання Фердинандом царської корони визначалася кількома обставинами. По-перше, підвищення статусу болгарського князя цілком вписувалося в ідеологічну концепцію НІП по розбудові політичної моделі держави, адже з моменту свого заснування організація виступала за зміцнення влади монарха і його династії. По-друге, декларація свого позитивного налаштування до вказаного акту була черговою спробою заручитися особистою симпатією Кобурга, що надалі могло б посприяти поверненню партії до керма держави.

У процесі боротьби за владу змінювалася риторика опозиційної сили. Так, за часів першого уряду Демократичної партії на чолі з П. Каравеловим (1901–1902 рр.) «стамболовісти» застерігали своїх опонентів від кардинальних перетворень, які могли зруйнувати установлену систему державного управління. А от починаючи з 1908 р. НІП, навпаки, вдалася до закидів «каравелістам» небажання реформувати політичну модель країни у напрямку її лібералізації, звинувачуючи їх у популізмі та недотриманні передвиборчих обіцянок. В очах громадськості «стамболовісти» намагалися постати захисниками демократичних традицій².

Найвірогідніше, подібні зміни були визначені, перш за все, завершенням формування авторитарного режиму Фердинанда. Розробити передвиборчу програму на основі старої риторики, котра зводилася до необхідності зміцнення інституту монархії, в нових умовах було неможливо, адже болгарський цар і так сконцентрував у своїх руках значні повноваження. Крім того на трансформацію ідеології НІП вплинув її новообраний лідер – Н. Генадієв, який на певному етапі усвідомив необхідність впровадження більш актуальних гасел для забезпечення зростання популярності «стамболовістів» серед виборців.

У вже згадуваній нами опублікованій 1909 р. книзі Д. Маринова вказується на стремління послідовників С. Стамболова представити

¹ Там само. Л. 16.

² Нов век. 1910. 7 септември.

власну версію взаємин голови Регентської ради/уряду і болгарських князів. Спрямовані на підтримку інституту монархії заходи колишнього регента і прем'єр-міністра автор пояснює послідовним прагненням політика зберегти та зміцнити конституційний лад і державність. За твердженням Д. Маринова, внаслідок небажання Порти визнавати Кобурга правителем Болгарії, С. Стамболов у 1888 р. навіть розглядав можливість проголошення незалежності країни¹. Проте, незважаючи на вказані наміри, взаємини Фердинанда і С. Стамболова ґрунтувалися на недовірі, що було зумовлено постійними інтригами недоброзичливців голови Ради міністрів – Г. Начовича, К. Стоїлова і В. Радославова².

Наприкінці літа 1910 р. внаслідок внутрішніх протиріч між урядовцями в країні виникла політична криза. НЛП вбачала у цих подіях реальний шанс повернутися до влади. Втім, як виявилось, глава держави розраховував на інших претендентів на роль наступників демократів. 16 березня 1911 р. було оголошено про створення коаліційного кабінету міністрів із представників Народної і Прогресивно-ліберальної партій на чолі з лідером «народняків» І. Гешовим.

Рішення Фердинанда стало несподіванкою для «стамболовістів» та вплинуло на їхню подальшу політичну стратегію. На шпальтах своїх газет* вони все частіше порушували питання про необхідність реформ, лібералізації системи управління тощо. Характеризуючи правлячий режим у Болгарії, орган друку НЛП «Нов век» зазначав: «У князівстві діє особистий режим. Але це визнають лише опозиційні партії. Долучившись до влади, кожна політична сила забуває про потребу в перетвореннях, за які вона ратувала до цього»³. Вказану ситуацію колектив редакції розглядав на прикладі уряду демократів 1908–1911 рр., слова та реальні дії яких надто вже відрізнялися між собою⁴. Продовжуючи тему, лідер НЛП Н. Генадієв підкреслював, що така система

¹ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 213.

² Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 237, 254.

* З 5 березня 1911 р. по 10 вересня 1915 р. щоденно та з 23 листопада 1918 р. по 20 квітня 1920 р. тричі на тиждень в Софії публікувалася газета «Воля», видавництво якої започаткував болгарський революціонер, дипломат і публіцист С. Радев. У процесі розколу НЛП вона відстоювала позицію угруповання Н. Генадієва та вважалася його органом друку.

³ Нов век. 1911. 25 май.

⁴ Там само. 17 април.

управління почала складатися після того, як Фердинанд 1894 р. відправив С. Стамболова у відставку, отже, всі наступні уряди несуть моральну відповідальність за негативні прояви режиму¹.

Варто зазначити, що це була хоча й дещо завуальована, проте відкрита критика монархічного устрою з боку НЛП. Тогочасні публічні виступи «стамболовістів» та риторика їхньої преси свідчать про помірковане опозиційне налаштування по відношенню до політики царя та радикальне – до ініціатив уряду. При цьому в першій програмі партії², опублікованій у липні 1911 р., послідовники С. Стамболова воліли не афішувати свого ставлення до заходів глави держави. Разом з тим «стамболовісти» не виступали за скасування інституту монархії, вважаючи таку форму правління безальтернативною, тим самим дотримуючись принципів свого засновника, про які йдеться у надрукованій того ж року книзі С. Радева – послідовного прибічника НЛП, товариша Н. Генадієва. Представлені в ній оцінки діяльності першого уряду «стамболовістів» розкривають їх тогочасне ідеологічне налаштування та принципи лідера угруповання. Автор зазначає: «С. Стамболов очолив контрпереворот 1886 р. та виступив за повернення А. Баттенберга на престол, керуючись не власними симпатіями чи антипатіями, а прагненням відновити конституційний лад»³.

Одним із першочергових завдань кабінету І. Гешова стало забезпечення змін до конституції у зв'язку з проголошенням незалежності Болгарії 1908 р., а також внесення до основного закону запропонованої чинною владою поправки, яка давала монарху право без узгодження з парламентом укладати таємні договори з іноземними державами. Проте для втілення у життя перетворень, котрі відносяться до особливо важливих державних і громадських справ, необхідно було скликати Великі народні збори.

Під час передвиборчої кампанії наприкінці весни – на початку літа 1911 р. НЛП не розкривала свою позицію щодо можливого запровадження коаліційним кабінетом конституційних змін. З 9 червня по 9 липня у процесі обговорення запланованих перетворень безпосеред-

¹ Генадиев Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 5.

² Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 101.

³ Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 75.

ньо V Великими народними зборами депутати-«стамболовісти» також поводитися пасивно. Найімовірніше, це було пов'язано з небажанням членів НЛП відкрито перешкоджати намірам Фердинанда. Лише наприкінці червня газета «Нов век» оприлюднила офіційне ставлення партії до намагань надати царю відповідні повноваження. «Стамболовісти» заявили, що не підтримають цю пропозицію, оскільки вона тільки сприятиме зміцненню особистого режиму в Болгарії та зашкодить народним інтересам¹.

Крім того, представники НЛП нагадали «народнякам» і «цанковістам», що у період перебування в опозиції вони виступали за обмеження повноважень глави держави, а отримавши владу, одразу забули про свої гасла та почали діяти на догоду монарху². У відповідь органи друку провладних партій теж звинуватили «стамболовістів» у непослідовності, пригадавши, що «за часів правління уряду С. Стамболова, прибічники останнього фактично обслуговували тиранію, а нині перетворилися на поборників ліберальних цінностей»³. Виправдовуючись, «Нов век» парирував: «Заходи С. Стамболова і його соратників по партії були визначені вкрай тяжкими обставинами, які вимагали від влади рішучих дій по наведенню порядку в країні та відстоюванню незалежності. Наразі ж підстав для цього немає»⁴.

Процес голосування за внесення змін до статті 17 другої глави Тирновської конституції проігнорували троє депутатів від НЛП. Ще один їхній представник, І. Момчилов, виступив проти поправки до основного закону, мотивуючи своє рішення тим, що Болгарії не варто було укладати таємні угоди з іншими державами, адже подібні кроки могли загрожувати безпеці та незалежності невеликої балканської країни⁵. Проте завадити ініціативі кабінету І. Гешова у такий спосіб «стамболовістам» не вдалося.

Отже, починаючи з 1910 р., Народно-ліберальна партія Болгарії поступово змінювала своє ставлення до розширення повноважень Фердинанда та зміцнення інституту монархії у цілому. Її лідери все частіше заявляли про необхідність забезпечення демократичних прав і свобод

¹ Нов век. 1911. 13 юни.

² Там само. 16 юни.

³ България. 1911. 18 юни.

⁴ Нов век. 1911. 20 юни.

⁵ Там само. 22 юни.

громадян, а також потенційну небезпеку узурпації влади Кобургом та її можливі негативні наслідки для держави. Найвірогідніше подібні трансформації ідеологічних принципів послідовників С. Стамболова були визначені тим, що цар не задовольнив амбіції лідерів «стамболовістів», позбавивши їх можливості формування уряду¹.

Однак зміну ідейних переконань НЛП підтримували не всі її представники. Проти виступило угруповання на чолі з підполковником запасу Добри Петковим, котре продовжило віддавати перевагу тісній співпраці з Фердинандом, як це було за часів С. Стамболова, Д. Грекова і Димитра Петкова. Та все ж більшість «стамболовістів» концентрувалася навколо постаті Н. Генадієва, розділяючи його погляди на розбудову відносин з царем.

У період Першої Балканської війни 1912–1913 рр. проблема вибору стратегії взаємин між НЛП і монархом відійшла на задній план. На тлі загального патріотичного піднесення в країні внутрішньополітичні протиріччя втратили свою актуальність. Найвпливовіші організації, включаючи й обидва угруповання «стамболовістів», об'єдналися з метою підтримки зовнішнього курсу, який проводили глава держави та вірний йому уряд І. Гешова. В умовах воєнного стану було змінено риторику газет «Нов век» і «Воля», котрі в основному почали висвітлювати події на фронтах, а більшість членів партії, у тому числі Н. Генадієв і Д. Петков, подалися добровольцями на фронт. За бойові заслуги у складі Кирджалійського загону останній навіть удостоївся полковницького звання.

Плани болгарської влади розв'язати Другу Балканську війну змусили опозицію активізуватися. Завдяки її наполегливості 1 червня 1913 р. уряд І. Гешова пішов у відставку. Замість нього розпочалося нетривале повторне правління «цанковістів» С. Данева, котре скінчилося 4 липня, коли за дорученням Фердинанда було сформовано нову коаліційну Раду міністрів на чолі з В. Радославовим. До її складу увійшли члени Ліберальної, Народно-ліберальної і Младоліберальної партій. За домовленістю з партнерами «стамболовісти» отримали в кабінеті міністрів чотири посади. Н. Генадієв зайняв пост міністра закордонних справ і віросповідань, сумістивши його з керівництвом

¹ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 80.

Міністерства землеробства і державного майна*. Можливість повернутися до влади, надану монархом, визначило те, що НЛП не пов'язувала залучення Болгарії у війну та її масштабні поразки на фронтах влітку 1913 р. з політикою царя, а звинувачувала в усіх негараздах своїх попередників – «народняків» і «цанковістів».

Перезавантаження кабінету міністрів, які здійснив Фердинанд 1 червня і 4 липня, забезпечили бажану для нього ситуацію – більшість найвпливовіших на той час партій розділила між собою провину і відповідальність за військову поразку та тяжкі для Софії умови миру. «Народняків» можна було звинувачувати у дипломатичних прорахунках напередодні та під час Першої Балканської війни, що призвело до ізоляції Болгарії на міжнародній арені; «цанковістів» – у програному другому збройному протистоянні; «радославовістів», «тончевістів» і «стамболовістів» – у ганебних умовах Бухарестського миру, укладеного 28 липня 1913 р.

Наприкінці 1914 р. опозиційні партії намагалися інспірувати повторне, після 1911 р., судочинство проти колишніх урядовців, котрі перебували при владі у 1903–1908 рр. Серед звинувачуваних у корупції та зловживанні службовим становищем фігурували «стамболовісти», яким знову вдалося отримати міністерські портфелі – Н. Генадієв, щоправда звільнений 17 грудня 1913 р. з посади керівника Міністерства закордонних справ і віросповідань через суперечності з прем'єром В. Радославовим у питаннях зовнішньої політики, а також діючий міністр залізниці, пошти і телеграфу** Н. Апостолов¹. Однак розпочати попереднє розслідування, а тим більше провести судовий процес, опозиції так і не вдалося. Заслуги «стамболовістів» у зміцненні монархічного інституту, а також сприяння царя, незацікавленого в надмірному послабленні цієї політичної сили, знову зіграли свою роль.

Проте надалі відношення між керівництвом НЛП і Фердинандом почали погіршуватися. Главу держави дратувала проантантівська по-

* Згідно з поправкою до статті 161 Тирновської конституції від 11 липня 1911 р., в країні передбачалося розширення кількості міністерств – з восьми до десяти. 1 січня 1912 р. замість Міністерства торгівлі й землеробства були запроваджені Міністерство землеробства і державного майна та Міністерство торгівлі, промисловості й праці.

** Посаду було запроваджено 31 грудня 1911 р. після створення Міністерства залізниці, пошти і телеграфу, а також Міністерства громадських будівель, доріг і благоустрою замість скасованого Міністерства громадських будівель, доріг і комунікацій.

¹ Никола Геннадиев и Народната либерална партия. София, 1914. С. 13.

зиція лідера «стамболовістів». До того ж вибух, який прогрімів 1 лютого 1915 р. у столичному казино, став зручним приводом для розгортання у болгарській пресі масштабної кампанії з дискредитації Н. Генадієва. З подачі монарха опозиційні та деякі провладні видання, у тому числі й «Нов век», редакційний колектив якого змінив ставлення до керівника партії, звинуватили його в організації терористичного акту¹. На довершення в газетних публікаціях почала з'являтися інформація про ймовірну причетність шефа «стамболовістів» до вбивства Димитра Петкова 1907 року².

До компрометації лідера НЛП долучилися і прибічники Добри Петкова (з 23 вересня 1913 р. – керівника Міністерства громадських будівель, доріг і благоустрою), навколо якого дедалі більше розширювалося оточення із соратників по партії, котрі відмежовувалися від голови Центрального бюро – політика з небездоганною, за твердженням «петковістів», репутацією. Разом з іншими партіями вони налаштували проти Н. Генадієва громадськість країни. Через газету «Нов век» це угруповання робило спроби довести, що той мав на меті позбутися Фердинанда та, узурпувавши владу, перетворитися на необмеженого диктатора³. У відповідь підконтрольна «генадієвістам» газета «Воля» розкритикувала внутрішню і зовнішню політику царя, а також оприлюднила анонімні листи до нього з вимогами негайно припинити переслідування представників НЛП⁴. З контексту цих епістолярій видно, що керманіч «стамболовістів» не мав жодних сумнівів з приводу того, хто саме інспірував кампанію проти нього, а в особистих зверненнях до монарха навіть погрожував «...суровою відповідальністю за скоєне»⁵.

Проводячи агітацію, кожне із угруповань НЛП намагалося переконати громадськість у власній правоті. І ті, й інші апелювали до історичного минулого, зазначаючи, що діють згідно із заповідями засновника партії – С. Стамболова. Прибічники Д. Петкова у своїх публікаціях і виступах репрезентували колишнього регента і прем'єр-міністра в образі великого поборника монархії, особи, котра відкрила Фердинанду шлях до болгарського престолу. Прихильники ж Н. Ге-

¹ Нов век. 1915. 16 март.

² Никола Генадиев и Народната либерална партия. София, 1914. С. 31.

³ Нов век. 1915. 18 април.

⁴ Воля. 1915. 20 април.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 3. Л. 13, 16.

надієва зазначали, що С. Стамболов був послідовним захисником демократії, а тому не допускав надмірного розширення повноважень глави держави. Останні все частіше представляли Кобурга у негативному світлі, характеризуючи його як узурпатора.

Остаточно визначившись з курсом на приєднання Болгарії до країн Троїстого союзу, влада використовувала будь-яку можливість для розправи над прибічниками орієнтації на Антанту, котрі у парламенті сформували впливову фракцію. Один із таких шансів трапився у серпні 1915 р., коли правоохоронним органам стало відомо про причетність Н. Генадієва, його сподвижників і представників інших проантантівських політичних сил до шахрайства у сфері торгівлі сільськогосподарською продукцією на державному рівні (так звана «деклозієрова афера»). Як наслідок, країною прокотилася чергова хвиля переслідувань опонентів. В обмін на припинення розгляду справи у суді прем'єр-міністр В. Радославов пропонував лідеру «стамболовістів» змінити власні переконання та перейти на бік проурядових сил в парламенті. Однак Н. Генадієв відмовився, після чого у червні 1916 р. його разом з однодумцями по партії – П. Генадієвим, І. Халачевим, Й. Йоновим, М. Патевим, Г. Юртовим, С. Немським та сімома членами Болгарської землеробської народної спілки було заарештовано.

Перебуваючи за ґратами, лідер НЛП не припиняв громадсько-політичну діяльність. Там він зблизився з ув'язненими представниками БЗНС, у тому числі й з їхнім партійним керівником А. Стамболійським, спілкуючись з яким, обговорював можливість майбутньої коаліції. Крім того, політик вів активне листування зі своїми однопартійцями, даючи їм настанови та поради подвоїти зусилля для скорішого відсторонення уряду В. Радославова. Із листування, датованого жовтнем 1917 р., видно, що Н. Генадієв все ще сподівався на співпрацю з Фердинандом, але для цього, як вважав лідер «стамболовістів», їм необхідно було зміцнити власний авторитет та заслужити право повернутися до керма держави¹.

Нищівні поразки у вересні 1918 р. на Салоніському фронті й революційні виступи у підрозділах болгарських збройних сил спонукали політика написати листа монарху з пропозицією негайно створити уряд із опозиційних сил – НЛП і БЗНС, котрі на даному етапі були

¹ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 21. Л. 73–74.

спроможні виконати волю народу, укласти мир та заспокоїти Болгарію¹. Однак 3 жовтня під тягарем останніх подій Фердинанд зрікся престолу на користь свого сина Бориса та залишив країну.

Після завершення Першої світової війни всіх політв'язнів було звільнено з-під варти. Залишаючись чинним головою Центрального бюро НЛП, Н. Генадієв продовжив виконувати обов'язки лідера партії. «Петковісти» ж, котрі своїм прихильним ставленням до царя і уряду повністю себе дискредитували, втративши і без того незначний вплив у суспільстві, безславно зійшли з політичної арени. Їхнього лідера восени 1919 р. було заарештовано за підтримку колишньої влади та засуджено до довічного позбавлення волі, проте 1924 р. амністовано.

Позбувшись опонентів, соратники Н. Генадієва, як і раніше, виступали послідовниками збереження інституту монархії. Публічні промови представників НЛП починалися з відкритих звинувачень першого болгарського царя у військових поразках і другій національній катастрофі, а закінчувалися вітаннями його сина з нагоди сходження на престол. Характеризуючи попереднього монарха, Н. Генадієв більше не підбирав слів і висловів: «Фердинанд завжди був імпульсивною натурою. У своєму виборі зовнішньополітичної орієнтації він керувався жадобою помсти за 1913 р. Наш колишній цар хитра людина, але при цьому недостатньо розумна для реалізації важливих державних і національних завдань»². Визнаючи, що національні катастрофи 1913 і 1919 років стали наслідком прийняття зміни до конституції у 1911 р., що саме те впровадження надало монарху необмежену свободу й можливість протягом тривалого періоду одноосібно, без узгодження з парламентом, приймати рішення та управляти зовнішньополітичним курсом країни, «стамболовісти» ратували за анулювання зазначеної поправки до основного закону і, як результат, обмеження ролі царя Бориса III у системі державної влади.

Добри Петков після втечі Фердинанда з Болгарії кардинально змінив своє ставлення до колишнього монарха. У своїх споминах про С. Стамболова, котрі було опубліковано 1921 р. у збірці статей, він характеризує Кобурга як «цинічну, аморальну, жорстоку, безхарактерну і мстиву людину», котра мала б взяти на озброєння досвід ведення політики засновником НЛП, але не зробила цього та привела країну до

¹ Там само. А. е. 3. Л. 168.

² Генадиев Н. Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София: Балканъ, 1920. С. 12.

катастрофи¹. На думку Д. Петкова, саме Фердинанд був ідейним натхненником вбивства С. Стамболова. Втім, навіть незважаючи на це, «стамболовісти», аж до припинення своєї діяльності внаслідок об'єднання у 1920 р. з «радославівцями» і «тончевістами» в одну партію, залишалися неухильними ревнителями монархії та не виступали за скасування вказаного політичного інституту².

Таким чином, період регентства і прем'єрства С. Стамболова задав певний вектор функціонування монархічного інституту, забезпечивши сприятливі умови для реалізації прагнень Фердинанда розширити свої права та підвищити власний престиж на міжнародній арені. Цілі монарха знаходили розуміння й підтримку з боку більшості політичних сил, які перетворилися на пособників Кобурга. Народно-ліберальна партія у цьому сенсі не була виключенням. Упродовж 1903–1908 рр., коли «стамболовісти» перебували при владі, монарх значно зміцнив своє положення. До 1910 р. послідовники С. Стамболова лояльно ставилися до розширення повноважень глави держави, однак згодом майже всі вони розчарувалися небажанням царя надавати їм право на утворення уряду, а тому почали критичніше сприймати політику Фердинанда. Негативне налаштування тогочасного лідера НЛП Н. Генадієва по відношенню до Кобурга стало однією з причин розколу політичної сили на два угруповання – прибічників більш тісної співпраці з царем («петковістів») і симпатиків голови Центрального бюро партії («генадієвістів»). Втім, внутрішнє протистояння не позначилося на ставленні «стамболовістів» до існуючого в країні способу організації верховної влади. З моменту свого заснування і до 1920 р. вони вважали монархію найбільш прийнятною для Болгарії формою правління.

§ 2. Специфіка державного управління

Кабінет міністрів – одна із ключових ланок системи державного управління Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. Саме він реалізовував внутрішню і зовнішню політику країни. Згідно з Тирновською конституцією, його склад, у тому числі й кандидатуру прем'єр-

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 52.

² Там само.

міністра, призначав монарх. При цьому, на відміну від глави держави, виконавчий орган відповідав за свої дії перед парламентом. Зі створенням 1886 р. Регентської ради у Болгарії були перервані традиції призначення міністрами іноземних підданих і священнослужителів. Крім того, прем'єрство С. Стамболова залишило по собі декілька особливостей функціонування виконавчого органу влади.

Відставка кабінету «стамболовістів» у 1894 р. упродовж тривалого часу представлялася Народно-ліберальною партією як результат інтриг і провокацій з боку недоброзичливців прем'єр-міністра. Члени цієї політичної сили постійно намагалися підкреслити величезну популярність, якою їхній засновник користувався серед населення країни. На доказ таких настроїв громадян партійна преса нагадувала про масові мітинги на підтримку «стамболовістів», що відбулися у багатьох містах князівства наприкінці травня 1894 р., а також про величезну кількість листівок на адресу Фердинанда із висловлюваннями незгоди з відставкою¹. Період свого першого самостійного правління «стамболовісти» відтворювали як епоху стабільного і мирного розвитку, забезпеченого мудрою політикою голови Ради міністрів².

Опоненти ж НЛП, у першу чергу нові провладні сили, навпаки, намагалися закріпити у свідомості співвітчизників позитивне сприйняття зміни уряду в Болгарії, нагадуючи про закріплені у конституції механізми формування виконавчого органу³. Крім того, вони за будь-якої можливості вдавалися до спогадів про «побиття, вбивства, тиранію і зловживання», заподіяні «проурядовими ватагами» у період прем'єрства С. Стамболова⁴.

Втім, тривале перебування при владі кабінету НЛП визначило особливості подальшого функціонування Ради міністрів. Перш за все воно позначилося на характері відносин цієї інституції з главою держави. Остерігаючись повторення ситуації, коли прем'єр-міністр зосереджував у своїх руках широкі повноваження та фактично контролював монарха, Фердинанд надалі волів формувати уряд із членів різних політичних сил. Провокуючи у разі необхідності протиріччя між їх представниками, князь у такий спосіб розраховував зводити нанівець

¹ Свобода. 1896. 15 март.

² Там само. 1898. 12 октомври.

³ Мир. 1896. 2 април, 11 април.

⁴ Там само. 1898. 13 октомври.

небезпеку узурпації влади однією з партій. Протягом правління Кобурга у 1894–1918 рр. змінився 21 кабінет міністрів. Із них 7 були коаліційними, які утворювалися двома-трьома політичними силами. Так, до складу кабінету К. Стоїлова (травень – грудень 1894 р.) входили колишні консерватори, південно-болгарські «з'єдністи» і «радославовісти»; до Ради міністрів на чолі з Д. Грековим (січень – жовтень 1899 р.) – «стамболовісти» і «радославовісти»; до уряду П. Каравелова (квітень – грудень 1901 р.) – демократи і «цанковісти»; до кабінетів І. Гешова (березень 1911 р. – червень 1913 р.) та С. Данева (червень – липень 1913 р.) – «народняки» і «цанковісти»; до уряду В. Радославова (липень 1913 р. – червень 1918 р.) – «радославовісти», «стамболовісти» і «тончевісти», а А. Малинова (червень – жовтень 1918 р.) – демократи і радикал-демократи.

Діяльність кожного багатопартійного уряду супроводжувалася боротьбою за вплив у системі державної влади між учасниками коаліції. Саме через чисельні суперечності періоди функціонування більшості вищевказаних Рад міністрів тривали недовго, а відтак, за констатацією одного з лідерів НІП Н. Генадієва, ці кабінети були малоефективними, «внутрішньо слабкими» та неспроможними вирішувати важливі державні завдання¹. Наприклад, правлячу коаліцію «народняків» і «цанковістів» у 1912 р. газета «стамболовістів» «Нов век» характеризувала як недисципліновану та схильну до протиріч².

Незважаючи на очевидні недоліки у функціонуванні урядів такого складу, Фердинанд все одно продовжував віддавати їм перевагу. У 1902, 1903, 1908 роках він вкотре роздумував над створенням правлячих коаліцій декількома політичними силами і тільки остаточно переконавшись у неможливості подібного впровадження зважувався на формування Ради міністрів членами однієї партії. У цих випадках монарх намагався, щоб виконавчий орган представляло якомога більше осіб, вірних престолу, котрі не належали б до жодного з угруповань. Такими в уряді Д. Грекова (1899 р.) стали Г. Начович і М. Тенев, а Т. Іванчова (1900–1901 рр.) – Р. Петров, С. Паприков, І. Пеєв-Плачков і П. Данчов. 1901 року було сформовано повністю технократичний, не

¹ Речи и плодари на д-р Н. Генадиев (Съдебни, парламентарни и политически) / Съст. П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1926. С. 32.

² Нов век. 1912. 20 февруари.

на політичній, а на фаховій (технічній) основі, кабінет під головуванням Р. Петрова, а у 1903 і двічі в 1907 р. – знову напівтехнократичні, де окрім «стамболовістів» посади обіймали такі фахівці, як офіцер запасу Р. Петров (прем'єр-міністр та міністр закордонних справ і віросповідань з 1903 по 1906 р.), дипломат Д. Станчов (міністр закордонних справ і віросповідань з 1906 по 1908 р., прем'єр-міністр у 1907 р., міністр громадських будівель, доріг і комунікацій з 1907 по 1908 р.), начальник Військової школи у Пловдиві М. Савов (військовий міністр в 1903–1907 рр.). Отримавши царську корону (1908 р.) та забезпечивши зміни до конституції (1911 р.), Кобург зміцнив власні позиції в державі та відмовився від практики призначення вірних собі осіб на ключові місця у вертикалі влади.

Протягом тривалого часу після відставки уряду С. Стамболова Фердинанд з недовірою й підозрою ставився до політиків, які мали вагомий вплив у суспільстві, були прихильниками засновника НЛП або співпрацювали з ним. Керуючись вказаними міркуваннями, князь 1 жовтня 1899 р. призначив головою виконавчого органу не лідера найпотужнішої на той час Ліберальної партії В. Радославова, а іншого представника цієї політичної сили – Т. Іванчова. 1903 року крісло голови Ради міністрів дісталось не тодішньому керманичу «стамболовістів» Д. Петкову, а генерал-майору Р. Петрову, котрий до того ж очолив і одне з ключових міністерств – закордонних справ і віросповідань. Шефу НЛП, який отримав посаду міністра внутрішніх справ, довелося тривалий час переконувати Фердинанда у своїй відданості й надійності. Лише 1906 р. йому вдалося забезпечити собі достатній кредит довіри з боку монарха, щоб згодом стати очільником уряду. Страх перед появою нового С. Стамболова був важливим чинником формування складу виконавчих органів.

Зміни у характері взаємовідносин між інститутом монархії і кабінетом міністрів відбулися наприкінці Першої світової війни, коли замість Фердинанда на болгарський трон зійшов його син Борис III. За відсутності впливу в суспільстві та авторитету серед політичного бомонду спадкоємець не виконував ключову роль у процесі формування Рад міністрів. Склад виконавчого органу відтоді почали визначати не закулісні домовленості різних угруповань, що укладалися за посередництва монарха, а баланс сил у парламенті. В результаті міністерські

портфелі вперше отримали представники лівих партій – БЗНС, БРСДП («об'єднана») і РДП, а 6 жовтня 1919 р. після виборів у XVIII ЗНЗ прем'єр-міністром став лідер Землеробської спілки А. Стамболійський.

Особливість діяльності уряду, яка залишилася у спадок від правління С. Стамболова, полягала в значному впливі міністра внутрішніх справ (з 1 січня 1912 р. – міністра внутрішніх справ і охорони народного здоров'я) на всю вертикаль влади. Свого часу лідер НІП поєднував обов'язки прем'єра з функціями керівника цього силового відомства, що забезпечувало йому цілковитий контроль над адміністративним і поліцейським апаратами. Наступники С. Стамболова – К. Стоїлов (1894–1899 рр.), Р. Петров (1901 р.), П. Гудев (1907–1908 рр.), В. Радославов (1913–1918 рр.) наслідували його приклад, концентруючи у своїх руках широкі повноваження і можливості. Вказана посада виконувала роль ключового інструмента у боротьбі за домінування в системі державної влади. Характеризуючи правління кабінету К. Стоїлова, члени опозиційної Демократичної партії зазначали: «„Народняки“ при будь-якій можливості протиставляють себе „стамболовістам“, забуваючи, що їх лідер свого часу перебував у складі уряду Стамболова, а з 1894 р. продовжив правити в такому ж стилі»¹. У 1899 р. внаслідок протиріч між головою Ради міністрів Д. Грековим і міністром внутрішніх справ В. Радославовим перший змушений був залишити своє крісло. За версією журналістів «Нов век» прем'єр здійснив цей крок на знак протесту проти дій «радославовістів», які порушили домовленості між правлячими партіями². Проте реальним підтекстом відставки стала втрата шефом НІП контролю над політичними процесами. Своїм демаршем він продемонстрував власне безсилля у протистоянні з лібералами-«радославовістами», адже їм підпорядковувалися підрозділи органів внутрішніх справ, співробітники яких, окрім права застосовувати силу, мали ще й можливість впливати на статус людини у суспільстві. Про це свідчать чисельні листи, заяви, клопотання і доноси, що їх регулярно отримував В. Радославов протягом своєї каденції від «постраждалих» у період правління попереднього

¹ Пряпорец. 1898. 11 октомври; 1899. 28 януари, 31 януари.

² Нов век. 1899. 20 октомври.

уряду з проханнями відновити на посаді, закрити судову справу, звільнити з-під варти, відсторонити від служби недоброзичливця тощо¹.

Упродовж 1887–1918 рр. партія, котрій вдавалося делегувати на посаду міністра внутрішніх справ/міністра внутрішніх справ і охорони народного здоров'я свого представника, неодмінно перемогала на виборах, забезпечуючи собі за допомогою поліцейського й адміністративного апаратів відносну, а в деяких випадках і абсолютну, більшість місць у Народних зборах. Крім того, силові структури залишалися основною опорою правлячого режиму. Під час масових виступів селян проти запровадження натуральної десятини для наведення порядку було застосовано поліцію і армію. З цього приводу демократи справедливо зазначили, що «радославовісти» застосовують аналогічні «стамболовістським» у 1886–1894 рр. механізми².

Щоб запобігти зловживанням тієї чи іншої політичної сили на виборах 1901 р. та організувати у такий спосіб вільне волевиявлення населення, Фердинанд призначив керівником Міністерства внутрішніх справ генерал-майора запасу, безпартійного Р. Петрова. Лише у такий спосіб вдалося провести більш-менш безперешкодне голосування.

У поверненні до влади НЛП в 1903 р. опозиція вбачала загрозу відновлення тиранії часів прем'єрства С. Стамболова. І як виявилось, даремно. Упродовж 1903–1908 рр. його послідовники раз у раз давали привід для чергового обговорення цієї теми³, адже продовжували підтримувати традиції своїх попередників-однопартійців у сфері внутрішньої політики. Наприклад, вони збільшили фінансування Міністерства внутрішніх справ з 3 млн 200 тис. левів у 1903 р. до 4 млн у 1907 р., а також розширили штат цього силового відомства з 2 тис. 528 осіб на початку свого правління до 3 тис. у 1905 році⁴. Щоб забезпечити пов'язані зі вказаними починаннями бюджетні видатки, прем'єр-міністр Д. Петков 1906 р. ініціював обговорення у парламенті законопроекту про черговий кредит у 300 тис. левів, частину якого планувалося витратити на організацію додаткового поліцейського підрозділу. Позитивне вирішення проблеми з коштами посприяло

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 9. Л. 17–18, 53–54.

² Пряпорец. 1900. 25 юни.

³ Там само. 1904. 8 юли.

⁴ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 90.

ухваленню в листопаді того ж року «Закону про столичну поліцію»¹. Нормативний акт офіційно регламентував створення нової структури під назвою «Громадська безпека» – таємної поліції з функціями політичного розшуку в складі одного із трьох відділів Канцелярії софійського градоначальника. Опозиція з незадоволенням реагувала на нововведення, нагадуючи, що свого часу С. Стамболов використовував поліцію для розправи над опонентами².

Основне завдання підрозділів, підпорядкованих Міністерству внутрішніх справ, зводилося до забезпечення порядку й стабільності в суспільстві. Як і за часів прем'єрства С. Стамболова, так і після його правління виконання цих обов'язків інколи відбувалося з очевидними порушеннями прав і свобод населення. Зокрема, у березні 1910 р. поліція застосувала вогнепальну зброю проти учасників мирної акції протесту в місті Русе. Опозиційні партії, у тому числі й «стамболовісти», піддали осуду дії влади, відкрито звинувативши у загибелі людей очільника МВС майора М. Такева та його підлеглих³.

Військовий міністр (з 1 січня 1912 р. міністр війська) – ще одна ключова урядова посада. До серпневого перевороту 1886 р. її неодмінно отримував російський офіцер. В урядах митрополита Климента, П. Каравелова, В. Радославова і К. Стоїлова зазначені функції виконували вже громадяни Болгарії. У виконавчому органі С. Стамболова Військове міністерство очолював родич і сподвижник голови уряду полковник С. Муткуров. Але погіршення стану здоров'я змусило останнього 4 лютого 1891 р. подати у відставку. Встановивши контроль над збройними силами шляхом призначення керівником силового відомства надійного майора М. Савова, монарх поступово позбавив прем'єр-міністра можливості впливати на офіцерський склад, а згодом відсторонив С. Стамболова від влади. Надалі князь постійно ввіряв пост військового міністра/міністра війська та ключові командні посади вірним собі позапартійним офіцерам. У складі кабінету К. Стоїлова єдиним представником попереднього уряду залишився полковник Р. Петров, оскільки зумів довести монарху особисту відданість.

¹ Държавен вестник. 1907. 4 януари.

² Пряпорец. 1906. 8 декември.

³ Нов век. 1910. 18 март, 23 март.

У постстамболовістський період однією з найбільш актуальних проблем, пов'язаних із функціонуванням Військового міністерства/Міністерства війська, було емігрантське питання. Свого часу С. Стамболов займав принципову позицію у ставленні до офіцерів-учасників державного перевороту 1886 р., не даючи їм жодних гарантій знову послужити вітчизні. Новоутворений уряд К. Стоїлова з метою зміцнення відновлених 2 лютого 1896 р. дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом зважився повернути особам, котрі свого часу знайшли притулок на території Росії, їхні громадянські права та дозволити їм поповнити ряди збройних сил Болгарії. У відповідь представники НЛП продемонстрували категоричну непоступливість у цьому питанні. На шпальтах газети «Свобода» вони з невдоволенням констатували, що рішення на користь організаторів заколоту проти А. Баттенберга було б несправедливим по відношенню до військово-службовців, котрі чесно служили батьківщині та завжди захищали її інтереси; до того ж, відновлення прав емігрантів могло створити потенційну небезпеку для правлячої династії й існуючого державно-політичного устрою країни¹. Ініціативу кабінету К. Стоїлова не підтримав і тогочасний військовий міністр Р. Петров, який наприкінці осені 1896 р. на знак протесту подав у відставку. Проте цей демарш, а також аргументи опозиції не переконали владу. 24 грудня 1896 р. депутати IX ЗНЗ проголосували за «Закон про амністію осіб, які здійснили політичні злочини з 24 грудня 1883 р. по 15 грудня 1894 р.»². Після цього до Болгарії повернулася більшість офіцерів-емігрантів. Дехто з них успішно продовжив військову кар'єру, а організатори заколоту проти глави держави – підполковники Г. Вазов і Р. Димитрієв, дослужившись до звань генерал-лейтенантів, навіть обіймали ключові державні посади: перший – міністра війни у 1913 р.; другий – начальника Генерального штабу війська з 1904 по 1907 р., заступника головнокомандувача в 1913 р., посланника у Санкт-Петербурзі в 1914 р.

Збройні сили завжди залишалися слухняним інструментом в руках влади, забезпечуючи стабільність правлячого режиму. Найменші прояви непокори, демонстрації невдоволення громадян своєчасно приборкувалися за допомогою військових підрозділів. Справа інколи

¹ Свобода. 1896. 10 октомври.

² Държавен вестник. 1896. 24 декември.

доходила до застосування крайніх заходів із вчиненням кривавих розправ над протестувальниками, як це сталося на початку літа 1900 р. під час розгортання селянського руху за скасування натуральної десятини. Введення воєнного стану в північно-східних регіонах Болгарії газета «Нов век» назвала великою помилкою та незаконною акцією з боку Ради міністрів¹. «Сьогоднішні наші правителі роблять дуже погану послугу офіцерам, змушуючи їх обмежувати права і свободи народу»², – реагували на події журналісти.

Будучи наближеною до монарха особою, керівник Військового міністерства створював для князя можливість впливати на уряд. Наприкінці XIX – на початку XX ст. це часто призводило до дисонансу між діями посадовця й офіційним курсом кабінету міністрів. Так, подібні суперечності виникли 1900 р. між лідером правлячої Ліберальної партії В. Радославовим і військовим міністром С. Паприковим. Першого не влаштовувала надто незалежна поведінка полковника під час політичної кризи, пов'язаної із селянськими заворушеннями проти впровадженого податку. Керманич лібералів заявляв, що силове приборкання армією народних виступів не мало нічого спільного з намірами уряду, а жорстокі дії С. Паприкова з наведення порядку в країні призвели до дискредитації влади і правлячої партії³. У результаті кабінет Т. Іванчова змушений був припинити виконання своїх обов'язків. На той момент вказаний розвиток подій був вигідним князю Фердинанду, адже кабінет міністрів брав на себе всю відповідальність за чисельні жертви серед учасників руху за скасування натуральної десятини.

На зламі 1902–1903 рр. військовий міністр генерал-майор С. Паприков знову опинився в епіцентрі політичного скандалу. Тогочасний прем'єр С. Данев ніяк не міг знайти з ним спільної мови у питанні обсягу фінансування збройних сил. Крім того, між ними виникли суперечності навколо позиції щодо македонського національно-визвольного руху*. Конфлікт було вичерпано лише після відставки С. Паприкова та

¹ Нов век. 1900. 7 май.

² Там само. 16 май.

³ Народни права. 1900. 7 декември.

* Уряд С. Данева всіляко намагався відмежуватися від національно-визвольного руху в Македонії і Фракії, тим самим демонструючи державам-гарантам берлінського статус-кво своє мирне налаштування. Саме тому пограбування четниками військового складу в селищі Княжево, яке, на думку прем'єр-міністра, сталося з мовчазної згоди С. Паприкова, руйнувало неупереджену позицію уряду та дискредитувало Софію в очах Європи і Росії.

призначення замість нього полковника М. Савова – особи, якій теж довіряв монарх. Проте цей офіцер і в уряді С. Данева, і в наступному кабінеті Р. Петрова, користуючись прихильністю глави держави й високим службовим положенням, також намагався впливати на політику. Ось що з цього приводу писали журналісти «народняцької» газети «Мир» у статті під назвою «Партизанство у війську»: «Кожен, хто підозрювався в антипатії до нового міністра або стамболовщини, оголошувався ворогом династії і князя»¹. Про вагомість посади військового міністра ще з часів перебування при владі С. Стамболова говорить той факт, коли тодішній голова Регентської ради намагався врятувати від страти свого колишнього соратника по визвольній боротьбі проти османського панування, одного з організаторів бунту 1887 р. офіцерів-«русофілів» у місті Русе майора О. Панова, але не зміг протидіяти С. Муткурову на чолі з впливовими військовослужбовцями, котрі наполягли на найвищій мірі покарання для змовників².

Протягом подальшого правління Кобурга крісло військового міністра/міністра війська неодмінно посідала лояльна до князя/царя особа, яка не мала прямого відношення до жодної з політичних сил – генерал від інфантерії Д. Ніколаєв (з 1907 по 1911 р.), генерал-лейтенант Н. Никифоров (з 1911 по 1913 р.), генерал-майор С. Ковачев (червень 1913 р.), генерал-лейтенант Г. Вазов (червень – серпень 1913 р.), генерал-майор К. Бояджиєв (у 1913–1914 рр.), генерал-лейтенант І. Фичев (у 1914–1915 рр.), генерал-майор Н. Жеков (липень – серпень 1915 р.), генерал-лейтенант К. Найденов (з 1915 по 1918 р.), генерал-лейтенант С. Савов (червень – листопад 1918 р.). Лише після зречення Фердинанда ця традиція перервалася. 28 листопада 1918 р. Міністерство війська очолив представник Демократичної партії А. Ляпчев, і вже надалі, аж до червня 1923 р., цим відомством керували тільки цивільні особи – «народняк» М. Маджаров (травень – жовтень 1919 р.), член БЗНС А. Стамболійський (з 1919 по 1921 р.) та інші.

Отже, в епоху Фердинанда у Болгарії силові міністерства відігравали провідну роль в системі виконавчої влади. Їхній вплив на політичні процеси був чи не найпомітнішим серед усіх державних інсти-

¹ Мир. 1906. 22 януари.

² Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 603–604.

туцій. Вказане явище закріпилося у практиках державного управління ще за часів регентства і прем'єрства С. Стамболова та визначало механізми функціонування болгарських урядів аж до кінця 1910-х років.

Прийшовши до влади у 1886 р., С. Стамболов здійснив тотальну заміну сформованого під час правління уряду П. Каравелова адміністративного апарату своїми сподвижниками – представниками національних комітетів «Болгарія сама за себе» та учасниками контрперевороту, більшість яких згодом стали членами НІП. «Русофілів», а також усіх, хто схвалював відсторонення А. Баттенберга й симпатизував опозиційним партіям, було звільнено з роботи. Наступні новоутворені кабінети міністрів наслідували цей приклад. Вони позбавляли попередників чиновницьких посад, заповнюючи систему управління своїми однопартійцями, що забезпечувало Раді міністрів перемогу на будь-яких виборах, цілковитий контроль над місцевими органами влади. При цьому уряди вдавалися до розширення бюрократичного апарату*, щоб задовольнити амбіції представників своїх політичних сил, котрі прагнули потрапити на державну службу. В результаті кількість чиновників різного рівня постійно зростала. Вказані явища у Болгарії називалися «партизанством».

Наприкінці XIX – на початку XX ст. схожі процеси мали місце і в інших країнах світу. Наприклад, у США широкого вжитку набула практика під загальною назвою «партійна машина». Вона дозволяла правлячій політичній силі впливати на адміністративний апарат та поповнювати статки своїх соратників за рахунок корупційних схем. При цьому ніяких механізмів, які обмежували б свавілля управлінців, не існувало¹.

1894 року всю вертикаль влади у Болгарії уособлювали прибічники нового уряду, очолюваного К. Стоїловим. У 1899 р. ситуація повторилася – кабінет Д. Грекова очистив адміністративні органи від «народняків» та призначив на чиновницькі посади «радославовістів»

* 31 грудня 1897 р. набув чинності «Закон про зміни і доповнення до „Закону про адміністративний розподіл території Князівства“» від 24 листопада 1897 р., яким кабінет міністрів К. Стоїлова, заручившись підтримкою парламенту IX-го скликання, збільшив кількість територіальних округів країни з 14 одиниць, встановлених 1882 р., до 22, а околій, відповідно – з 56 до 84, тим самим значно примноживши штат чиновників.

¹ Stokes G. The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century. Berkeley: University of California Press, 1989. P. 227.

і «стамболовістів». При цьому в обох випадках чисельна армія звільнених співробітників приєднувалася до опозиції, не втрачаючи надії на швидке повернення після чергової зміни Ради міністрів. У своїх листах до партійних вождів колишні працівники регулярно скаржилися на незаконні й несправедливі дії чинної влади та підкреслювали власний професіоналізм і заслуги перед державою¹.

Необхідність звільнення з посад своїх опонентів правлячі політичні сили обґрунтовували прагматичним підходом до вирішення проблеми. 1899 року в одній зі статей газети «Нов век» – офіційного рупору кабінету Д. Грекова – зазначалося: «Подібна практика – нормальна справа, адже уряду треба налагодити ефективне управління. З опозиціонерами на ключових постах цього неможливо буде зробити»². Такі акції спричиняли незадоволення політичних супротивників, у першу чергу «народняків», які позбулися місць в адміністративному апараті. Представники неурядових партій вбачали у тотальній заміні чиновників прояв авторитаризму³. Коментуючи цю ситуацію, газета «Мир» констатувала: «Теперішня влада діє згідно з рецептами стамболовщини»⁴.

У жовтні 1899 р. послідовники С. Стамболова заявили про вихід із правлячої коаліції. Однією з причин такого кроку було незадоволення політикою «радославовістів», котрі явно зловживали службовим становищем та ігнорували думку своїх союзників при розподілі посад у центральних і місцевих органах влади. Надалі представники НЛП почали відкрито критикувати ліберальний кабінет Т. Іванчова, характеризуючи його правління як «тиранічне і антиконституційне»⁵. «Пересічні громадяни, – стверджували журналісти газети «Нов век», – потрапили до рук адміністративних чиновників, котрі нічим не відрізняються від тайських боксерів. Усе це зумовило в Болгарії цілковиту деморалізацію й анархію»⁶. «Народняцький» «Мир», порівнюючи між собою режими С. Стамболова та Т. Іванчова – В. Радославова, прозоро натякав на авторитарний характер обох⁷.

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 15. Л. 44.

² Нов век. 1899. 10 март.

³ Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1899. Кн. 2. С. 78–86.

⁴ Мир. 1899. 10 април.

⁵ Нов век. 1900. 13 юли.

⁶ Там само. 10 септември.

⁷ Мир. 1901. 8 февруари.

Пізніше виявилося, що звинувачення опозиції були далеко не безпідставними, підтвердженням чого стали матеріали розслідування діяльності співробітників уряду Т. Іванчова. Зібрані невдовзі після його відставки докази свідчили про наявність перевищення службових повноважень, зловживань, хабарництва, рукоприкладства та інших незаконних дій, вчинених особами, котрі представляли владу на місцях. Найбільше фактів порушення законодавства було зафіксовано у період руху за скасування натуральної десятини¹.

Відставку кабінету Т. Іванчова 12 січня 1901 р. НІП зустріла з оптимізмом. Журналісти газети «Нов век» не приховували сподівань на те, що новоутворена Рада міністрів на чолі з безпартійним генерал-майором Р. Петровим сприятиме призначенню на чиновницькі посади представників їхньої політичної сили². Однак надії «стамболовістів» не виправдалися. Вже 20 лютого того ж року за підсумками парламентських виборів було сформовано наступний коаліційний уряд під головуванням П. Каравелова, який вчинив аналогічно попереднім виконавчим органам – заповнив місця адміністративного апарату членами правлячих партій, звільнивши співробітників, котрі працювали при колишній владі.

Перебуваючи в опозиції, «стамболовісти» регулярно актуалізували проблеми функціонування непомірно розширеного штату посадових осіб, які фінансувалися із державного бюджету. Відомий партійний діяч, умілий оратор Н. Генадієв під час одного зі своїх виступів констатував: «Сьогодні у Болгарії на одну тисячу жителів припадає 12 чиновників, тоді як у Німеччині – 4,5, в Румунії – 4, в Австро-Угорщині – 1,6»³. Політик наголошував на необхідності скоротити бюрократичний апарат, котрий набув значних форматів у період прем'єрства С. Стамболова та продовжував зростати протягом каденції наступних урядів. Таке впровадження, поза всяким сумнівом, забезпечило б зменшення бюджетних видатків та оптимізацію системи управління.

Навесні 1901 р. за підтримки депутатів XI ЗНЗ уряд П. Каравелова «Законом про адміністративний розподіл території держави» від 4 травня того ж року скоротив кількість округів з 22 до 12, а околій –

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 9. Л. 1–148.

² Нов век. 1901. 28 януари.

³ Там само. 1 април.

з 84 до 71¹, що дозволило певною мірою обмежити штат чиновників. Проте ця реформа не вирішувала нагальні проблеми функціонування адміністративної машини. Правлячі політичні сили, як і раніше, боролися між собою за місця у державному апараті. Демократи і «цанковісти» прагнули делегувати у систему управління якомога більше своїх прибічників. Це підтверджує листування П. Каравелова зі своїми однопартійцями на периферії у лютому 1901 р., в якому йшлося про зловживання службовим становищем представниками Прогресивно-ліберальної партії при розподілі посад. «Каравелісти» зверталися до прем'єра з проханням втрутитися у ситуацію та вгамувати не в міру честолюбні наміри партнерів по коаліції².

Наприкінці 1901 р. в Болгарії було утворено однопартійний уряд на чолі з «цанковістом» С. Даневим. Одним із перших його кроків стала вже традиційна заміна працівників адміністративного апарату своїми ставлениками, котрі мали забезпечити ефективне управління на місцях та позитивний для правлячої політичної сили результат парламентських виборів. На відміну від «стамболовістів» у 1887 р., «народняків» у 1894 р. та «радославовістів» у 1899 р., котрі з приходом до влади змінили чиновників усіх рівнів на своїх партійних соратників, «цанковісти» здійснили змішану ротацію – окрім сподвижників, додатково залучили на посади представників «русофільських» партій – Демократичної і Народної. Нестандартна політика влади пояснювалася нечисленністю правлячої політичної сили, членів якої було недостатньо для заміщення всього держапарату, а також небажанням міністра внутрішніх справ М. Сарафова загострювати і без того складну ситуацію в країні, що виникла внаслідок фінансової кризи³.

Зміцнивши у такий спосіб власні позиції, кабінет С. Данева реалізував адміністративну реформу, котра передбачала низку нововведень: уніфікацію обов'язків і функцій чиновників; заборону їхньої участі у політичній боротьбі; врегулювання відносин між адміністративним апаратом та урядом; запровадження спеціальної інституції – Дисциплінарної ради, яка ухвалювала рішення про призначення і звільнення посадових осіб. Крім того 5 травня 1903 р. набув чинності «За-

¹ Държавен вестник. 1901. 17 май.

² БИА НБКМ. Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 55. Л. 1.

³ Живков С. Прогресивнолибералите на власт: Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) // История. 2010. № 5–6. С. 45–46.

кон про чиновників громадянського відомства»¹. Цей нормативний акт забороняв будь-які службові переслідування, у тому числі усунення з посад працівників цивільних установ після кожної зміни одного кабінету міністрів іншим, запроваджував ценз і конкурсну основу для заміщення вакантних посад.

Однак всі вказані вище перетворення були зведені нанівець урядом «стамболовістів», сформованим 6 травня 1903 р. Його перші кроки продемонстрували прагнення відновити дореформені методи державного управління, характерні для періоду прем'єрства С. Стамболова. Надалі, впроваджуючи нові нормативно-правові акти, влада скасовувала попередні – «цанковістські»*. У такий спосіб протягом своєї каденції кабінету Р. Петрова вдалося замінити практично весь адміністративно-поліцейський апарат прибічниками НІП. Так, було звільнено 11 з 12 окружних управителів, 56 з 71 околіїх начальників, чимало співробітників Міністерства фінансів та Міністерства народної освіти, офіцерів армії, службовців поштових відділень і телеграфу, а також розпущено 200 з 1 тис. 891 общинних рад².

16 січня 1908 р. замість уряду «стамболовістів» Фердинанд призначив кабінет на чолі з демократом А. Малиновим. Новоутворений виконавчий орган за традицією розпочав процес переформатування адміністративного апарату. Відповідь представників НІП була прогнозованою – на шпальтах газет «Нов век» і «Българска независимост» вони демонстрували незадоволення політикою опонентів, вважаючи, що Рада міністрів залучає вірних собі прибічників з метою обмеження дій опозиції³. «Стамболовісти» пропонували прийняти нормативні акти, котрі забороняли б чиновникам брати участь у боротьбі за владу, тим самим сприяючи перемозі будь-якої з політичних сил⁴. Вказані заяви членів НІП виглядали цинічно, адже декілька років тому, перебуваючи біля керма держави, вони мали всі можливості ухвалити відповідні закони, проте не зробили цього.

¹ Държавен вестник. 1903. 5 май.

* Наприклад, «Закон про чиновників громадянського відомства» від 19 січня 1906 р., вступивши в силу на наступний день після його опублікування – 1 лютого, відміняв положення однакового за назвою нормативного акту 1903 р. та у новій інтерпретації в основному прописував різницю між поняттями «службовець» і «чиновник».

² Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. С. 146.

³ Нов век. 1908. 6 март.

⁴ Там само. 26 юни.

Практика ротації адміністративного апарату правлячою силою і надалі залишалася одним із характерних проявів політичної системи країни: її застосовували уряди І. Гешова у 1911–1913 рр. та В. Радославова у 1913–1918 рр. В ці періоди особливо великого розмаху набули зловживання службовим становищем чиновниками – ставлениками відповідних партій, оскільки запроваджена під час війн 1912–1913 і 1915–1918 рр. цензура позбавила опозицію можливості викривати незаконні дії влади. У листопаді 1917 р. лідер НЛП Н. Генадієв під час одного зі своїх нечастих виступів дав влучну характеристику правлінню уряду В. Радославова, підкреслюючи, що «Болгарія загрузла у тіньових економічних схемах, слово „радославовіст“ стало синонімом поняття „мародер“, а сам прем’єр-міністр став надзвичайно заможним»¹. При цьому політик вкрай низько оцінив ефективність діяльності системи, котра забезпечувала цілісність виконавчої влади на всіх рівнях управління.

Отже, деякі негативні особливості функціонування адміністративного апарату в Болгарії наприкінці ХІХ – упродовж перших двадцяти років минулого століття були закладені у період діяльності уряду С. Стамболова. Серед них – укорінення корупції, роздутість штату чиновників та їх залучення у політичну боротьбу. Як писав відомий англійський вчений Р. Кремптон, при С. Стамболові «партизанство» зробило політичну систему країни «майже винятковою власністю незначної меншості жадібних політиків, відірваних від реальних потреб селян, котрими вони правили»². Така ситуація зберігалася протягом тривалого часу.

Про необхідність позбавитися зазначеної спадщини час від часу згадувала більшість партій країни. Однак, опиняючись біля керма держави, вони зазвичай забували про свої гасла. Дбаючи про зміцнення власної опори, уряди або запроваджували косметичні реформи (кабінети П. Каравелова і С. Данева), або залишали без змін усталені методи управління³.

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 44–45.

² Крамптън Р. Кратка история на България. София: Отворено общество, 1994. С. 158–160.

³ Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова та деякі принципи функціонування бюрократичного апарату Болгарії у 1894–1920 рр. // *Dzieje biurokracji*. Lublin: ToNiK «Libra», 2016. Т. 6. С. 562.

Основи організації судочинства князівства були закладені у положеннях Тирновської конституції та «Тимчасових правилах про структуру судової системи в Болгарії», розроблених 1878 р. на принципах «Російського статуту судових установ» від 1864 р. Згідно зі статтею 13 основного закону, судова влада в державі у повному її обсязі належала місцевим судам та особам, котрі діяли від імені князя. Перший після звільнення «Закон про структуру суду в Болгарії»¹ було ухвалено 25 травня 1880 р. Цей нормативний акт регламентував функціонування мирових, окружних і апеляційних судів та Верховного касаційного суду (найвищої інстанції). Крім того, в країні діяли спеціальні суди – військові та релігійні, а «Закон про суд над міністрами»² від 13 грудня 1880 р. передбачав можливість скликання Державного суду – непостійної інституції для вчинення процесуальних дій по відношенню до членів уряду, які порушили закон. Цей нормативно-правовий акт також забезпечував наявність у кожному парламенті постійної слідчої комісії, котра за вимогою народних обранців викривала протиправні дії міністрів та звітувала перед Народними зборами про результати дізнання. Скликання Державного суду було можливе після прийняття депутатами рішення (за наявності 2/3 голосів) про подання позову. При цьому обвинувачення урядовців обмежувалося статтею 155 Тирновської конституції. За увесь період свого існування ця установа здійснила три процеси.

Для судової системи Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. характерна її залежність від виконавчих органів. За часів правління уряду С. Стамболова вона набула гіпертрофованих форм. Чисельні процеси, інспіровані владою проти опонентів, стали невід’ємним атрибутом болгарських політичних реалій. Кожне перезавантаження Ради міністрів супроводжувалося прискіпливими розслідуваннями діяльності попереднього кабінету*. Контроль виконавчої гілки влади над судочинством забезпечував їй комфортні рішення та усував зі шляху одіозних суперників.

¹ Държавен вестник. 1880. 2 юни.

² Там само. 13 декември.

* Не уникнув цього і С. Стамболов, коли на початку 1895 р. проти нього та декого із колишніх підлеглих фракція «каравелістів» із 65 осіб у VIII ЗНЗ намагалася інспірувати судове впровадження за фактом привласнення ними, перебуваючи при владі, державних коштів, однак тоді через трагічну смерть політика «народняцький» кабінет К. Стоїлова не довів до логічного завершення ініціативу демократів.

Водночас новопризначені посадові особи, застосовуючи все ті ж механізми, намагалися реабілітувати постраждалих від різного роду утисків і переслідувань з боку урядів, які управляли до цього. Зокрема, за ініціативи кабінету К. Стоїлова депутати VIII ЗНЗ прийняли «Закон про амністію» тих, хто скоїв політичний злочин «у період з 24 грудня 1883 р. по 15 грудня 1894 р.»¹, у тому числі й під час прем'єрства С. Стамболова. Такий крок уряд мотивував бажанням нормалізувати внутрішню ситуацію в країні. У результаті своєї діяльності відновили лідери «русофільських» угруповань – Д. Цанков, повернувшись після тривалої еміграції з Росії, та П. Каравелов, звільнений з-під варті. Нормативний акт не давав права на помилування офіцерам, котрі брали участь у серпневому перевороті 1886 р. і декількох заколотах, а потім знайшли притулок за кордоном, оскільки їхнього повернення остерігався Фердинанд та не бажали колишні супротивники – військовослужбовці, які під час тих подій знаходилися по іншу сторону барикад.

Аналогічний жест доброї волі продемонстрував кабінет П. Каравелова, домігшись 21 березня 1901 р. впровадження ним же розробленого «Закону про амністію»², але вже учасників руху за скасування натуральної десятини, серед яких фігурувало чимало представників опозиційних на той момент партій. Крім того, 16 травня депутати різних парламентських фракцій, за винятком «стамболовістів» і «радославовістів», створили в XI ЗНЗ спеціальну комісію з метою встановлення фактів порушення законодавства колишніми міністрами уряду Т. Іванчова, в тому числі й самим прем'єром. Результатами попереднього розслідування діяльності високопосадових осіб стало пред'явлення Т. Іванчову, Д. Тончеву, В. Радославову і М. Теневу звинувачення у зраді та корупції³. Скликаний 1 лютого 1903 р. (вже під час правління уряду С. Данева) за рішенням депутатської більшості перший Державний суд після розгляду справ через відсутність беззаперечних доказів 4 червня звільнив від відповідальності М. Тенева та інкримінував трьом іншим відповідачам скоєння політичних злочинів, призначивши їм покарання у вигляді арешту терміном на вісім

¹ Държавен вестник. 1894. 23 декември.

² Там само. 1901. 28 април.

³ Саздов Д. Демократическата партия в България (1887–1908). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 185.

місяців з подальшим позбавленням можливості брати участь у громадському й політичному житті суспільства¹.

І все ж кабінет С. Данева через підконтрольну газету «България» обіцяв читачам забезпечення справді вільного судочинства в країні. При цьому журналісти протиставляли періоди прем'єрства лідера Прогресивно-ліберальної партії та правління С. Стамболова, критикуючи останнього за надмірний тиск на судову систему. Вказане відбувалося на тлі гучної судової справи проти затриманого 1901 р. М. Ставрева – учасника замаху на життя засновника НЛП. Одним із фігурантів процесу був діючий міністр внутрішніх справ А. Людсканов, котрий начебто підтримував зв'язки з організатором теракту 1895 р. Н. Тюфекчиевим. Зі шпальт провладного видання заздалегідь заявлялося про безпідставність інкримінування вини одному з лідерів «цанковістів» та при цьому висловлювалася впевненість, що окружний суд винесе справедливий вердикт². Зрештою всі обвинувачення, висунуті проти міністра, було знято. Журналісти органу друку Демократичної партії «Пряпорец» називали вказаний процес політичним та докоряли правлячій партії спробами перенести розслідування із зали суду на сторінки преси³.

Наприкінці 1903 р. вже під час правління «стамболовістського» уряду на чолі з Р. Петровим за підтримки монарха і депутатської більшості у XIII ЗНЗ «Законом про амністію колишніх міністрів Т. Іванчова, Д. Тончева і д-ра В. Радославова»⁴ представників «радославовістського» уряду було помилувано. Проте їхні однопартійці відплатили членам НЛП власною невдячністю, жорстко критикуючи заходи уряду, спрямовані на підпорядкування судової гілки влади. Для характеристики цього процесу вони навіть вигадали особливий термін – «стамболовізація», маючи на увазі те, що НЛП повернулася до влади з метою відновити практики 1886–1894 років⁵.

На початку 1908 р. виконавчий орган очолив А. Малинов, а в лютому 1910 р. парламентська фракція Демократичної партії в XIV ЗНЗ інспірувала початок розслідування діяльності декого із міністрів по-

¹ БИА НБКМ. Ф. 256 «Димитър Тончев». Оп. 1. А. е. 7. Л. 10–11.

² България. 1902. 11 ноември, 16 ноември.

³ Пряпорец. 1903. 15 януари.

⁴ Държавен вестник. 1904. 5 януари.

⁵ Народни права. 1904. 8 август.

передніх «стамболовістських» кабінетів – Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева¹. Заслухавши 9 лютого 1911 р. звіт спеціальної комісії про результати проведеного дізнання, 13 лютого народні обранці прийняли рішення передати подальший розгляд справ до другого Державного суду, де колишнім урядовцям Р. Петрову, П. Гудеву, М. Савову, Н. Генадієву, І. Халачеву і Л. Паякову інкримінувалися зловживання владою та привласнення державних коштів. Все це дало привід опонентам звинуватити владу в прагненні розправитися з опозицією, нейтралізуючи її лідерів². Проте кримінальні впровадження проти політиків так і не вдалося довести до логічного завершення. Пізніше вони взагалі були закриті, оскільки 24 липня 1914 р. 126 членів ліберальної коаліції у XVII ЗНЗ проголосували за визнання антиконституційною ухвалу своїх колег від 13 лютого 1911 р. та за відкликання позову.

У зазначений період противники «стамболовістів» часто нагадували суспільству про застосування режимом С. Стамболова військово-польових судів для розправи над своїми політичними опонентами³. Близький товариш Н. Генадієва, відомий публіцист С. Радев, спираючись на свідчення очевидців тих подій, спростовував такі звинувачення, стверджуючи, що голова Регентської ради не мав можливості вплинути на рішення зазначених інституцій, а смертний вирок представникам опозиції виносився офіцерською клікою⁴.

Після припинення 16 березня 1911 р. повноважень уряду А. Малинова представники НЛП, у відповідь на ініціювання судового процесу над їхніми однопартійцями, заговорили про необхідність розслідування діяльності демократів. Газета «Нов век» запевняла читачів у причетності членів кабінету «каравелістів» до злочинів у сфері економіки⁵. Серед вчинених кримінальних правопорушень називалися: незаконний розподіл земельних ділянок столичної общини, розтрата накопичень благодійного Фонду допомоги македонським біженцям*, отри-

¹ Дневници (стенографически) на XIV Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1908. С. 348–351.

² Нов век. 1911. 28 декември.

³ Народни права. 1904. 8 август.

⁴ Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 603.

⁵ Нов век. 1912. 21 февруари.

* Заснований Священним Синодом 6 листопада 1902 р. з метою допомоги жителям Македонії і Фракії, змушеним залишити місця свого проживання та шукати кращої долі у Болгарії, а також для відбудови зруйнованих і пограбованих церков Екзархату.

мання державного кредиту в розмірі 500 тис. левів без зазначення у відповідних документах мети його запозичення, зловживання службовим становищем в особистих інтересах міністром торгівлі й землеробства А. Ляпчевим, фінансові махінації чиновників Міністерства закордонних справ і віросповідань, корупційні діяння суддів, чисельні афери провінційних державних службовців тощо¹. Але, незважаючи на очевидні факти, викладені слідчій комісії XV ЗНЗ, правляча коаліція «народників» і «цанковістів» заблокувала ініціативу «стамболовістів».

Перебуваючи упродовж тривалого часу в опозиції, «стамболовісти» почали пропонувати проекти реформування судової гілки влади. Згідно з основними принципами, закладеними у розділі «Правосуддя» задекларованої влітку 1911 р. першої програми партії, НЛП підтримувала незмінність служителів Феміди, унеможливлення необґрунтованих посадових підвищень або звільнень у відомстві, запровадження прискореного судочинства, переміщення мирових суддів, створення комісії при Міністерстві юстиції для упорядкування законодавства, розширення кваліфікованого штату співробітників шляхом більш якісного підбору, підвищення їхньої заробітної плати, можливість адвокатського захисту під час попереднього слідства, заснування судової поліції².

Судова гілка влади і надалі залишалася інструментом в руках виконавчих органів для здійснення контролю над опозицією та вчинення політичних розправ над опонентами. У 1914–1915 рр. жертвами переслідувань стали голова Центрального бюро НЛП Н. Генадієв, який відкрито виступав за приєднання Болгарії до країн Антанти, а також лідер БЗНС А. Стамболійський за підтримку Сербії у війні проти Австро-Угорщини – країни-члена Троїстого союзу. Після відставки 21 червня 1918 р. кабінету В. Радославова колишнім його міністрам також не вдалося уникнути судового переслідування. 12 січня 1920 р. за позовом більшості депутатів XVIII ЗНЗ розпочав засідання третій Державний суд. В. Радославова разом з його однопартійцями П. Пешевим, Х. Поповим і П. Динчевим, котрий розпочинав міністерську кар'єру членом НЛП, а також молодолібералів Д. Тончева і Ж. Бакалова, безпартійного генерал-лейтенанта К. Найденова та

¹ Нов век. 1911. 1 септември.

² Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 106.

«стамболовістів» Н. Апостолова і Д. Петкова було звинувачено в заздалегідь спланованій агресії проти Сербії, що залучило Болгарію у трирічну виснажливу війну та призвело до другої національної катастрофи¹. Найсуворіший вирок (довічне ув'язнення) отримали шестеро із них – В. Радославов, П. Пешев, Х. Попов, П. Динчев, Д. Тончев і Д. Петков, проте 1924 р. їх було амністовано.

Чисельні цивільні судові переслідування й військово-польові трибунали, пов'язані з повстаннями у збройних силах на завершальному етапі світової війни та з буремними подіями перших років царювання Бориса III (заколот представників Землеробської спілки 9 червня 1923 р.), котрі неодноразово ставили Болгарію на межу громадянського конфлікту, знайшли своєрідну інтерпретацію послідовників С. Стамболова. У статті «До і сьогодні», опублікованій 1921 р. у спеціальній збірці, присвяченій пам'яті С. Стамболова, член Націонал-ліберальної партії П. Єратов протиставляє усталений конституційний устрій князівства 1886–1894 рр. та політичні процеси, що розпочалися в країні після глобального воєнного конфлікту. «Теперішній режим „революційної демократії“, – зазначає автор, – зникне, не залишивши по собі й сліду, на відміну від правління Стамболова, про яке історія збереже довгу пам'ять»². Останній лідер НІП Н. Генадієв, займаючись адвокатською практикою та беручи активну участь в суспільному житті держави, у своїх полум'яних промовах продовжував використовувати колективну пам'ять про С. Стамболова. На його думку, політична криза 1886 р. та її вирішення головою Регентської ради залишалися чудовим взірцем того, як уберегти країну від розколу. Завдяки амністії більшості учасників «русофільського» заклоту, додавав оратор, а також порозумінню, що його досяг С. Стамболов «з усіма угрупованнями», Болгарії вдалося уникнути громадянської війни й іноземної окупації³.

Таким чином, політична спадщина, яку залишив по собі перший уряд «стамболовістів», наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Болгарії стала складовою частиною процесів, пов'язаних з конституційним устроєм та діяльністю Ради міністрів, адміністративного апарату і су-

¹ БИА НБКМ. Ф. 256 «Димитър Тончев». Оп. 1. А. е. 7. Л. 130.

² Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 26.

³ Речи и педоарии на д-р Н. Генадиев (Съдебни, парламентарни и политически) / Съст. П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1926. С. 96.

дової гілки влади. З моменту відставки у 1894 р. «стамболовістського» уряду жоден режим не наважився поставити під сумнів чинність основного закону. З іншого боку, ознаки спадщини С. Стамболова проявлялися у застосуванні елементів керованої демократії – системи механізмів, які при формальному збереженні атрибутів конституціоналізму дозволяли здійснювати управління авторитарним методом. Серед них – значна роль силових міністерств, регулярні, практично тотальні ротації штату чиновників і службовців одразу після зміни того чи іншого уряду, а також контроль виконавчих органів над судовими інституціями. Пам'ять про С. Стамболова залишалася елементом політичного дискурсу, що точився в Болгарії навколо проблеми конституційного ладу і функціонування режиму. Вона використовувалася як для підвищення престижу чинної влади, так і її дискредитації.

§ 3. *Партії, парламентаризм і виборча система*

Досліджуючи вплив політики С. Стамболова на подальше болгарське державотворення, неможливо залишити поза увагою партійну систему, парламентаризм і виборчий процес країни, становлення яких почалося на тлі непримиренного протистояння політичних угруповань лібералів і консерваторів, котрі оформилися в ході роботи Установчих зборів у 1879 р. Для перших інститут монархії являв собою символ відсталості й реакційності, відтак, був неприйнятним з точки зору побудови сучасної, прогресивної держави. Згідно з їх позицією, суб'єктом верховної влади мав виступати не монарх, а парламент. Консерватори ж дотримувалися протилежної думки. Проіснувавши на політичній арені до 1886 р., останні встигли сформулювати два перші уряди, втім не змогли виграти жодних виборів, а після підтримки 1881 р. режиму Александра I Баттенберга і скасування Тирновської конституції партія дискредитувала себе та поступово розпалася. Крім того, у другій половині 1880-х – на початку 1890-х років продовжувала діяти як окрема політична сила південно-болгарська Народна партія.

Перемога лібералів у протистоянні з консерваторами в Установчих зборах і у боротьбі за скасування надзвичайних повноважень А. Баттенберга зумовила встановлення у Болгарії демократичного по-

ряду обрання депутатів парламенту держави, що регулювався статтею 86 Тирновської конституції 1879 р. та «Виборчим законом про Звичайні й Великі народні збори Болгарського князівства»¹ від 17 грудня 1880 р., до якого пізніше неодноразово вносилися доповнення і поправки. Основний закон забезпечував право стати депутатом кожному грамотному громадянину Болгарії чоловічої статі, якому на момент проведення виборів виповнилося 30 років. Активне виборче право надавалося чоловікам, котрі досягли 21-річного віку.

Значні зміни у функціонуванні політичної системи князівства відбулися за часів регентства і прем'єрства С. Стамболова. Гостре внутрішнє протистояння навколо питань, пов'язаних із зовнішньополітичною орієнтацією країни та ставленням Росії до правлячої династії в Болгарії, призвело у 1887 р. до остаточного розколу Ліберальної партії на декілька самостійних угруповань – «радославовістів», «цанковістів», «каравелістів» і «стамболовістів». Таким чином, у період прем'єрства С. Стамболова в Болгарії сформувався прототип багатопартійної системи. Протягом 1887–1894 рр. проурядова політична сила жодного разу не поступилася першим місцем за підсумками парламентських виборів. Вказаний результат досягався завдяки застосуванню певних механізмів керованої демократії: моральному впливу чиновників на електорат; маніпуляціям, пов'язаним із формуванням виборчих округів; фальсифікаціям; обмеженню поліцією участі у голосуванні прихильників опозиційних сил. За таких обставин принцип «золотої середини» у парламенті, тобто компромісу між суб'єктами проурядової коаліції й опозиційними фракціями у прийнятті важливих політичних рішень, який тільки-но почав реалізовуватися у Народних зборах, втрачав своє значення.

Упродовж каденції прем'єр-міністра С. Стамболов поєднував функції голови уряду з обов'язками керівника Міністерства внутрішніх справ, що дозволяло йому особисто контролювати адміністративний ресурс і силові структури та, як уже зазначалося, мало колосальне значення при забезпеченні необхідних результатів виборів. Після відставки кабінету С. Стамболова партії, яким вдавалося отримати посаду міністра внутрішніх справ/міністра внутрішніх справ і охорони

¹ Държавен вестник. 1880. 23 декември.

народного здоров'я, в аналогічний спосіб гарантували собі відносну більшість у представницькому органі.

Популярність тієї чи іншої політичної сили не була вирішальним фактором у боротьбі за владу. Мажоритарна модель виборчої системи, яка застосовувалася з 1879 по 1913 р., давала змогу партії, котра не мала підтримки більшості населення країни, утворювати найчисельнішу фракцію у Народних зборах. Саме тому наприкінці XIX ст. у Болгарії затвердилася практика, коли призначена князем Рада міністрів штучно формувала під себе парламентську більшість. У період правління кабінету С. Стамболова цей механізм був доведений до досконалості. Надалі він продовжував реалізовуватися, перетворившись на невід'ємний атрибут політичної системи країни¹.

До 1894 р. багатопартійна система у Болгарії існувала лише формально, адже в умовах жорсткого авторитарного режиму повноцінною діяльністю мали змогу займатися лише ті сили, котрі визнали Фердинанда законно обраним монархом – «стамболовісти» і «радославовісти». Інші виконували роль так званої нелегальної опозиції. Вони проводили підпільну роботу та фактично залишалися поза межами основних політичних процесів².

Незважаючи на статус, всі організації представляли собою принципово інший, у порівнянні зі своїми попередниками – лібералами і консерваторами – тип партій. Перш за все, їх відрізняв вождизм – орієнтація на постать лідера, котрий, як правило, забезпечував значну долю фінансування, суттєво впливав на ідеологічні принципи, розробляв стратегію і тактику боротьби за владу, що дуже нагадує сучасну ситуацію в Україні. Водночас вельми зменшилося вагоме раніше значення Центрального бюро, оскільки функції цього керівного органу, котрий представляли найбільш впливові члени, зосередив у своїх руках вождь.

Новий різновид політичних сил характеризувався також наявністю власних розгалужених мереж місцевих осередків, тоді як ліберали і консерватори мали у своєму розпорядженні на периферії обмежену кількість нечисленних представництв. Першими створили провінцій-

¹ Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у партійній системі Болгарії (1895–1920) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 252.

² Миколенко Д. Политическое наследие С. Стамболова в процессах трансформации правящего режима Болгарии (1895–1918 гг.) // Исторически преглед. 2016. № 1–2. С. 65.

ні бюро по всій країні «стамболовісти» і «радославовісти», чим суттєво збільшили свій вплив у суспільстві. Після 1894 р. їхній приклад взяли на озброєння «цанковісти», демократи і «народняки».

Наприкінці ХІХ ст. партійний спектр більшості європейських країн можна диференціювати за ідеологічним принципом, де консервативні політичні сили перебували на правому фланзі, ліберальні – у центрі, а соціалісти – ліворуч. Для Болгарії ж були притаманні деякі специфічні особливості. Серпневий переворот і контрпереворот 1886 р., а також період регентства і прем'єрства С. Стамболова сприяли розділенню більшості існуючих організацій на тих, хто вважали Кобурга незаконно обраним князем і ратували за необхідність узгодження з Росією його особи як монарха – «русофілів», та поборників закріплення чинного глави держави на болгарському троні й обмеження впливу Санкт-Петербурга на внутрішню політику Софії – «русофобів».

Отже, головним чинником розмежування партій князівства стало визначення ними власного погляду на династичне питання і зовнішньополітичну орієнтацію, а не бажання наслідувати одну з ідеологій. Цей висновок підтверджується процесом становлення Демократичної партії, утвореної 1896 р. на основі угруповання «каравелістів»¹. Саме тоді прибічники П. Каравелова звернулися до свого лідера з проханням роз'яснити позицію щодо правлячої у Болгарії династії, оскільки, на їхню думку, за умови офіційного її визнання ідеологія демократів нічим не буде відрізнятися від переконань інших ліберальних сил країни². Упродовж тривалого часу після відставки і смерті С. Стамболова Демократична партія продовжувала позиціонувати себе непримиримим ворогом стамболовщини, протиставляючи їй власну ліберальну налаштованість³.

Таким чином, одну з груп болгарських партій – «русофілів» – складали «цанковісти», «каравелісти», південно-болгарські «з'єдністи» (до 1894 р.) і «народняки»; до іншої – «русофобів» – належали «стамболовісти», «радославовісти», младоліберали. І хоча ця диференціація була доволі умовною, адже жодна з політичних сил країни не визнавала себе «русофобською», вона виявилася довготривалою,

¹ БИА НБКМ. Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 77. Л. 18–21.

² Там само. Л. 18.

³ Пряпорец. 1899. 29 април.

залишаючись актуальною протягом усього періоду князювання/царювання Фердинанда.

Поза всяким сумнівом, партіям Болгарії було притаманне сповідування традиційних для Європи ідеологій. При цьому в політичній системі країни явно домінували правоцентристи, чия ціннісна орієнтація знаходилася на перетині лібералізму і консерватизму. До них належали «стамболовісти», «народняки», «цанковісти», «радославовісти» і демократи, які наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. поперемінно змінювали одна одну біля керма держави. Одні з них виявляли більшу схильність до консерватизму («стамболовісти» і «народняки»), другі віддавали перевагу націоналізму («радославовісти» та «младоліберали»), треті робили ставку на ліберальні цінності («каравелісти» і «цанковісти»)¹.

Всі вищевказані організації часто-густо виступали єдиним фронтом проти лівих партій, які за впливом явно поступалися своїм опонентам. Наприкінці ХІХ ст. лівоцентристів у князівстві представляли так звані «партисти» – Болгарська соціал-демократична партія та створена 1893 р. реформістська організація «союзисти» – Болгарський соціал-демократичний союз, котрі, як і більшість опозиційних політичних сил, діяли нелегально. 1894 року після падіння режиму С. Стамболова вони об'єдналися у Болгарську робітничу соціал-демократичну партію. Однак 1903 р. під час засідань Х конгресу через ідеологічні розбіжності відбувся її розкол на «тісних соціалістів» на чолі з Д. Благоевим і «широких соціалістів» Я. Сакизова. «Тісняки» стояли на позиціях марксизму, революційного соціалізму й інтернаціоналізму та вважалися однією з перших радикальних марксистських партій, які відмежувалися від реформістської соціал-демократії. Їхні більш помірковані колишні однопартійці підтримували реформи та виступали за «широке розуміння марксизму», «широку» діяльність серед усіх верств суспільства і «широкі» критерії членства в партії.

Наприкінці 1899 р. під час розгортання руху за скасування натуральної десятини в князівстві утворилася ще одна партія лівоцентристського спрямування – Болгарська землеробська спілка, котра представляла інтереси найчисельнішої соціальної категорії населення країни – селян. Заснована як професійно-економічна та просвітницька організація, вже наступного року під керівництвом Я. Забунова вона

¹ БИА НБКМ. Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 77. Л. 22.

вперше взяла участь в обциинних виборах, а 28 сiчня 1901 р. – в парламентських, отримавши 12 депутатських мiсць в XI ЗНЗ. III з'їзд, що вiдбувся восени 1901 р. в Софiї, задекларував її полiтичний характер та нову назву – Болгарська землеробська народна спiлка. Тривалий час ця полiтична сила не мала чiткої програми дiй. Пропонуючи рiзні варiанти соцiально-економiчних реформ на селi, вона поступово зумiла перетворитися на одну з провiдних партiй краiни, яку з 1904 р. очолив А. Стамболiйський.

Фланг лiвоцентристiв останнiми у нашому перелiку поповнюють представники лiвого крила демократiв-«каравелiстiв». Упродовж 1903–1905 рр. вони остаточно оформилися в окрему силу – Радикально-демократичну партiю, яка на чолi з Н. Цановим ратувала за впровадження прогресивного податку, республiканську форму правлiння, повне самоврядування в усiх галузях суспiльного життя, вiдмову вiд збройних сил та iншi кардинальнi перетворення.

Розглянемо причини, що призвели до остаточногo закрiплення багатопартiйностi у Болгарiї. Зазвичай на партiйну систему кожної окремо взятої держави впливає порядок обрання депутатiв законодавчого органу влади. З 16 вересня 1879 р. – дати введення в дiю «Тимчасових правил про вибори представникiв у Першi звичайнi народнi збори»¹ до 20 березня 1912 р., коли набули чинностi схваленi депутатами XV ЗНЗ i монархом черговi змiни й доповнення до «Виборчого закону»², в державi iснував мажоритарний варiант обрання майбутнiх членiв парламенту. Згiдно з теорiєю вiдомого французького соцiолога i полiтолога М. Дюверже, подiбна практика стимулює формування двопартiйностi³, проте в умовах Болгарiї спостерiгалася прямо протилежна тенденцiя – партiйний спектр краiни ставав все бiльш строкатим. Так, з 1911 по 1920 р. дев'ять, а то й десять полiтичних сил регулярно делегували свої членiв у парламенти XV, XVI, XVII i XVIII скликань.

Подiбна ситуацiя була визначена кiлькама чинниками. Один iз них – вже згадувана вище особливiсть формування Ради мiнiстрiв.

¹ Пълен указател на законите в България от Освобождението и до 30 юний 1939 г.: Закони, наредби-закони, решения, договори, конвенции, спогодби, съглашения и др., издадените правилници, наредби, окръжни и др. по прилагането на законите и др. / Съст. Т. Пенчев. София: Държавна печатница, 1939. С. 360.

² Държавен вестник. 1912. 20 март.

³ Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический Проект, 2000. С. 211.

У Болгарії монарх призначав уряд, а згодом під нього міністрами штучно формувалася парламентська більшість. Мажоритарна виборча система дозволяла не найпопулярнішій партії, отримавши не найбільшу кількість голосів, створити найчисельнішу фракцію у Народних зборах. Стабільні електоральні уподобання наприкінці XIX – на початку XX ст. були характерними для болгар у незначній мірі, а значить кожна, навіть новозаснована політична сила, мала можливість правити в державі. Це стимулювало істеблішмент до започаткування все нових і нових організацій¹.

Строкатий спектр – результат формування у Болгарії партій нового вождистського типу. Їх авторитарне улаштування не давало змоги різним внутрішнім течіям і угрупованням вільно конкурувати між собою при обговоренні програм і статутів, виборах керівництва. Здебільшого всі основні питання, пов'язані з функціонуванням політичної сили, вирішував голова та обмежене коло його найближчих соратників, вплив яких був визначальним. Саме тому часто-густо конфлікти й протистояння, котрі виникали серед членів тієї чи іншої партії внаслідок незадоволення діяльністю лідера, призводили не до зміни вождів або компромісу, а до порушення єдності та створення нових організацій. Наприклад, у 1899 р. не згодне з політикою уряду К. Стоїлова і позицією правлячої Народної партії угруповання К. Величкова відмежувалося від «народняків» та приєдналося до «цанковістів». 1900 року в лавах «радославовістів» розкол намітився через непорозуміння між керівником організації і членом партії Т. Іванчовим, тогочасним прем'єр-міністром. За версією газети НЛП «Нов век», причиною суперечностей стали побоювання В. Радославова втратити лідерство у Ліберальній партії, адже наділений владою голова уряду мав достатній авторитет, щоб очолити Центральне бюро². Схожий процес відбувався і в середовищі «цанковістів» у 1902–1903 рр., коли одне угруповання згуртувалося навколо постаті С. Данева, інше ж об'єднало впливові політики Д. Попов і М. Сарафов³. В останніх двох випа-

¹ Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у виборчому процесі Болгарії (1894–1920 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Серія «Історія». Вип. 51. С. 86.

² Нов век. 1900. 1 ноември.

³ Живков С. Прогресивнолибералите на власт: Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) // История. 2010. № 5–6. С. 70.

дках партії все-таки зберегли свою цілісність, а от 1904 р. від «радославовістів» остаточно відкололися прибічники Д. Тончева, утворивши Младоліберальну партію; у 1905–1906 рр. демократи-«каравелісти», незадоволені діяльністю лідера А. Малинова, сформували окрему Радикально-демократичну партію.

Протягом 1894–1899 рр. К. Стоїлов, так само як і свого часу С. Стамболов, суміщав функції очільника виконавчого органу з обов'язками міністра внутрішніх справ, що дозволило йому 10 вересня 1894 р. забезпечити проурядову більшість у VIII ЗНЗ. Незважаючи на запроваджені 1896 р. кабінетом К. Стоїлова косметичні зміни у виборчому законодавстві, суть яких зводилася до розширення кількості виборчих комісій та до визнання неконституційним право судів позбавляти громадян можливості голосувати, практики формування законодавчого органу в цілому залишалися такими ж, як і під час прем'єрства С. Стамболова.

Після смерті свого вождя НЛП переживала кризу, однак продовжувала відігравати важливу роль у політичних процесах Болгарії. В липні 1895 р. головою Центрального бюро Народно-ліберальної партії було обрано Д. Петкова. Проте до колишнього градоначальника Софії з недовірою ставився Фердинанд, якого політик публічно звинувачував у причетності до вбивства С. Стамболова. За таких обставин «стамболовісти» мали небагато шансів взяти участь у створенні Ради міністрів. Саме тому Д. Петков у лютому 1896 р. добровільно поступився посадою більш досвідченому і авторитетному однопартійцю Д. Грекову, котрий в уряді С. Стамболова тривалий час працював керівником різнопрофільних міністерств.

З травня 1896 р. газета НЛП «Свобода» почала виходити тричі на тиждень, а не щоденно, як це було при С. Стамболові¹. За своєю чисельністю та розгалуженістю осередків, зростання кількості яких уповільнилося, партія поступалася лише «народнякам» і «радославовістам». Влада, остерігаючись своїх досвідчених опонентів, упродовж тривалого періоду проводила кампанію з дискредитації НЛП та її політичного засновника – піддавала критиці його методи і засоби правління, публікувала різного роду компрометуючі матеріали, котрі викривали подробиці особистого життя попереднього голови уряду. Проте,

¹ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 89. Л. 8.

незважаючи на труднощі, «стамболовісти» не припиняли активне функціонування. Це підтверджують регулярні рапорти міністру внутрішніх справ К. Стоїлову і військовому міністру Р. Петрову, котрі наглядали за політичною ситуацією в країні та відповідали за діяльність опозиції. В донесеннях йшлося про постійну антиурядову агітацію членами НІП¹. Партія критикувала кабінет «народняків» за всіма напрямками внутрішньої і зовнішньої політики, розраховуючи при цьому, що Фердинанд дасть їм можливість увійти до складу уряду.

Пройшовши етап реорганізації, НІП дещо втратила риси вождистської організації. У листі до окружних осередків НІП від 21 серпня 1896 р. Центральне бюро заявило, що надає їм повну свободу дій. Зі змісту цього ж документа видно, що партія мала проблеми з фінансуванням, однак при цьому з пошаною ставилася до пам'яті про свого засновника, організувавши у липні панахиду з нагоди річниці від дня його смерті². З метою забезпечення позитивного сприйняття С. Стамболова населенням та підвищення власного авторитету серед електорату члени НІП активно друкували на шпальтах «Свобода» і в окремих виданнях поезію державника, регулярно згадували здобутки й позитивні звершення голови Регентської ради/кабінету міністрів під час перебування при владі, порівнювали його з іншими видатними постатями епохи на кшталт О. Бісмарка³. У відповідь опоненти «стамболовістів» популяризували власну інтерпретацію діяльності С. Стамболова. Зокрема, провладна на той час Народна партія оприлюднювала через газету «Мир» подробиці участі колишнього державного діяча в національно-визвольному русі, відображаючи його взаємовідносини з деякими сподвижниками та підкреслюючи при цьому підступну, мстиву і марнославну вдачу революціонера⁴. Що ж стосується агітаційно-пропагандистської риторики «стамболовістів», то вона свідчила про те, що НІП, як і раніше, робила ставку на тісну співпрацю з монархом та підтримку правлячої династії.

Після виходу членів пловдивського осередку зі складу Народної партії та приєднання їх до «цанковістів» позиції уряду похитнулися. 10 жовтня 1896 р. Указом № 289 князь розпустив парламент, а два дні

¹ БИА НБКМ. Ф. 266 «Ген. Рачо Петров». Оп. 1. А. е. 22. Л. 1–2.

² ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 89. Л. 10–14.

³ Свобода. 1897. 27 юли.

⁴ Мир. 1897. 25 май, 4 юли.

потому розпочалася чергова передвиборча кампанія¹. Газета НІП «Свобода» одразу ж назвала майбутнє обрання нового складу парламенту доленосним, підкресливши, що від його результатів залежатиме подальший розвиток країни: «Або Болгарія розвиватиметься як конституційна держава, або демократію буде згорнуто»². «Симпатії електорату на боці опозиції, – йшлося у наступних публікаціях, – однак у підпорядкуванні уряду – військо й поліція, котрі мають гармати і шаблі»³. Прем'єр-міністр і за сумісництвом міністр внутрішніх справ К. Стоїлов характеризувався як реакціонер, котрий прагнув лише одного – не дати можливості громадянам реалізувати свої демократичні права і свободи⁴. Ліберальне налаштування, яке демонстрували «стамболовісти» під час передвиборної кампанії, носило радше кон'юнктурний характер. Члени НІП розраховували у такий спосіб заручитися підтримкою якомога більшого числа прибічників.

З метою створення єдиного опозиційного фронту проти кабінету «народняків» за ініціативи Д. Грекова розпочалося зближення з іншими політичними силами – «радославовістами», «цанковістами» і «каравелістами»⁵. Наприклад, у Пловдиві вони сформували передвиборчу коаліцію з лібералами В. Радославова та непримиримими у недалекому минулому ворогами – прибічниками Д. Цанкова⁶. Журналісти газет «Свобода», «Народни права», «Прогрес» і «Знаме» об'єднаними зусиллями критикували владу за намагання обмежити конституційні права народу порушенням статей 86, 87 основного закону. Таким чином НІП розраховувала провести до Народних зборів якомога більше нелояльних до кабінету К. Стоїлова політиків.

Проурядова ж політична сила на шпальтах газети «Мир» нагадувала болгарським громадянам про «жахи правління Стамболова: зловживання, шпигунство, утиски, переслідування, поліцейське свавілля»⁷, а в спеціально опублікованому невеликому за об'ємом виданні розмістила описання діяльності співвітчизників, які стали жертвами попереднього режиму, поплатившись життям через власні переко-

¹ Държавен вестник. 1896. 11 октомври.

² Свобода. 1896. 4 ноември.

³ Там само. 11 ноември.

⁴ Там само. 1 ноември.

⁵ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 11.

⁶ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 90. Л. 5.

⁷ Мир. 1896. 17 ноември, 24 ноември; 1898. 10 ноември.

нання¹. У такий спосіб «народняки» переконували електорат не підтримувати кандидатів від НІН.

Голосування, що відбулося 17 листопада 1896 р., засвідчило успіх правлячої Народної партії. Політична сила здобула абсолютну перемогу, отримавши 169 депутатських мандатів у IX ЗНЗ. Після оголошення результатів між владою і опозицією розгорнулася дискусія. «Стамболовістська» «Свобода» писала: «Стоїлов, котрий витратив на організацію виборів 300 тис. левів, може завдячувати сьогодні силовикам, які зуміли перемогти болгарський народ»². У відповідь «народняки» нагадували опонентам про їхні методи проведення голосування під час прем'єрства С. Стамболова, прозоро натякаючи при цьому на застосування насилля по відношенню до електорату, а також підкреслювали недосконалість виборчого законодавства, котре діяло при «стамболовістах» та було відредаговане чинною владою³. «Попередній голова уряду, – йшлося в одній зі статей газети „Мир“, – не обирав, а фактично призначав парламент»⁴. У свою чергу журналісти органу друку Демократичної партії «Пряпорец» наголошували, що саме С. Стамболов першим встановив контроль над адміністративними органами і самоврядуванням в країні та за допомогою них переслідував опонентів, забезпечуючи прийнятний для себе результат⁵. А от по відношенню до влади «каравелісти» зазначали: «Кабінет Стоїлова, окрім деяких змін у законодавстві, не запровадив принципово іншу систему, продовжуючи використовувати ті ж самі практики»⁶. Виправдовуючи дії свого засновника, НІП заявляла, що наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років внутрішня ситуація в князівстві вимагала відповідних заходів для подолання анархії і безладу⁷.

Початок роботи нового парламенту ознаменувався розколом у правлячій партії – значна частина південноболгарських «народняків» залишила лави організації та приєдналася до прибічників Д. Цанкова. Дезінтеграція відбулася і в рядах опозиції. «Цанковісти» й «каравелісти» не виявили бажання надалі мати справу з ідеологіч-

¹ Кълинков И. Жертвите на Стамболов. Казанлък, 1896. С. 3.

² Свобода. 1896. 20 ноември.

³ Мир. 1898. 1 октомври, 3 ноември.

⁴ Там само. 1896. 6 декември.

⁵ Пряпорец. 1898. 13 август.

⁶ Там само. 27 септември.

⁷ Свобода. 1896. 8 декември.

ними противниками – представниками «русофобського» табору, остерігаючись втратити довіру своїх прихильників. У результаті «стамболовісти» змушені були співпрацювати лише з «радославовістами» – на той час однією з найчисельніших і найпопулярніших серед населення політичних сил. Із листування між Центральним бюро і місцевими осередками політичної сили, датованого лютим – груднем 1897 р., видно, що НІП і надалі зазнавала фінансових труднощів. Очевидно, саме з цієї причини Д. Греков 24 лютого того ж року добровільно залишив посаду голови Центрального бюро, поступившись місцем Д. Петкову, та зайнявся адвокатською практикою. Упродовж зазначеного періоду партійна верхівка активно обговорювала питання про об'єднання з лібералами. Водночас «стамболовісти» продовжували реалізовувати політику пам'яті про свого засновника, збираючи кошти на публікацію збірки його віршів¹, а також роману неідентифікованого нами В. Казакова «Стамболов і рубладжії*», який спочатку планувалося надрукувати у Бухаресті румунською мовою, а згодом перекласти болгарською². Проте зазначені плани так і не були реалізовані, за винятком того, що у 1898 і 1899 роках представники пловдивського осередку НІП А. Николов і П. Константинов розповсюдили розроблені під рубрикою «Стефан Стамболов» календарі з деякими подробицями політичної діяльності колишнього революціонера, депутата і спікера парламенту, регента й прем'єр-міністра та біографією і спогадами про нього³.

Після відставки кабінету К. Стоїлова діалог між «стамболовістами» і «радославовістами» про об'єднання не припинявся. 18 січня 1899 р. Фердинанд призначив Д. Грекова керівником Ради міністрів. Вже 8 лютого між лідерами Ліберальної і Народної-ліберальної партій було укладено угоду про загальну підтримку політики новоутвореного уряду та започаткування видавництва спільного друкованого органу – газети «Нов век»⁴. Крім того, сторони домовилися про рівний розподіл чиновницьких посад і депутатських мандатів у парламенті,

¹ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 92. Л. 11–13.

* Так у Болгарії називали іноземних агентів, які діяли на території держави.

² ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 93. Л. 1–2.

³ Там само. А. е. 1049. Л. 1–89.

⁴ Милев Х. Димитър Петков и народната либерална партия. Пловдив: Работник, 1910. С. 102.

а також про об'єднання своїх місцевих осередків з перспективою майбутнього заснування єдиної Ліберальної партії.

Фактично дві політичні сили зробили перший крок до повного злиття в одну організацію. Газета «стамболовістів» схвально відреагувала на цю новину: «За взаємної згоди бюро обох партій об'єдналися... Часи насильства минули, нині Болгарія переходить до нормального політичного життя на міжнародній арені, уряд управлятиме лише у рамках конституції і закону. В особі Грекова ми бачимо гарантію цього»¹. 11 лютого 1899 р. вийшов останній номер газети «Свобода», а вже 22 лютого – перший наклад спільного органу друку «Нов век», редакційний колектив якого очолив Д. Петков. Реакція ж членів окружних і околіїних осередків НЛП була настороженою, адже протягом 1887–1894 рр. між ними і «радославовістами» неодноразово виникали конфлікти. Отримавши незвичайне повідомлення, їхні керівники звернулися до Центрального бюро з проханнями роз'яснити ситуацію додатковими інструкціями². Опоненти ж обох провладних політичних сил розцінили перші їх кроки до об'єднання як загрозу відновлення режиму С. Стамболова³.

Організовані урядом Д. Грекова вибори у Х ЗНЗ, котрі відбулися 25 квітня і 2 травня 1899 р., не відрізнялися від технологій часів прем'єрства засновника НЛП. Вони пройшли в атмосфері утисків і махінацій, влаштованих адміністративним апаратом та поліцією. Згідно з інформацією, що містилася у чисельних скаргах пересічних громадян, адресованих міністру внутрішніх справ В. Радославову, напередодні й під час голосування особи, об'єднані в хуліганські ватаги, до яких окрім прибічників уряду входили перевдягнуті у цивільний одяг поліцейські, здійснювали напади на людей, намагаючись залякати їх та змусити або зробити вибір на користь провладних кандидатів, або взагалі не приходити на виборчі дільниці⁴.

Коментуючи підготовку до голосування, опозиційна газета «Мир» зазначала: «Після п'яти років демократії Болгарія повернулася в часи восьмирічного режиму Стамболова. Народ повірив, що епоха крива-

¹ Свобода. 1899. 9 февруари.

² БИА НБКМ. Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1. А. е. 11–12, 15.

³ Пряпорец. 1899. 21 февруари, 28 март.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 9. Л. 12.

вих виборів позаду, однак тримісячне правління кабінету Грекова свідчить про протилежне»¹.

За підсумками голосування у дванадцяти околіях результати виявилися повністю сфальсифікованими². Опозиція загалом отримала лише 61 депутатське місце, 16 з яких спеціальна парламентська комісія визнала недійсними та скасувала. Проурядові сили – «стамболовісти» і «радославовісти» – разом здобули 108 мандатів. При цьому останні, завдяки сприянню свого лідера – міністра внутрішніх справ, значно переважали своїх партнерів, провівши у Х ЗНЗ 89 представників Ліберальної партії. Коментуючи показники, члени Прогресивно-ліберальної партії констатували, що перевага провладних сил була досягнута завдяки грубій силі³.

Після закриття виборчих дільниць від регіональних лідерів НЛП на адресу Центрального бюро надійшла велика кількість скарг з фактами масових порушень і фальсифікацій з боку представників Ліберальної партії у процесі голосування⁴. Викликав нарікання і подальший розподіл чиновницьких посад, більшість яких зайняли ставленики лібералів. Це спричинило зміну риторики представників НЛП на ту, що була притаманна їм за часів перебування в опозиції. Все частіше почала лунаати жорстка критика діяльності В. Радославова на посаді керівника силового відомства й вимога позбавити його однопартійців міністерських портфелів. Майже щоденним явищем стало отримання лідером «радославовістів» анонімних листів з висловлюванням незадоволення організацією минулих виборів та необ'єктивним розподілом посад⁵. Члени провінційних осередків НЛП звинувачували партнерів по коаліції у недотриманні умов угоди від 8 лютого поточного року⁶. Навесні 1899 р. у своїх посланнях, адресованих Д. Грекову і Д. Петкову, керівники окружних і околіїх осередків НЛП у містах Пловдив, Видин, Русе, Казанлик, Бургас, Стара Загора, Чирпан, Нова

¹ Мир. 1899. 24 април.

² Топалов В. Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) // Исторически преглед. 1961. № 6. С. 14–15.

³ България. 1899. 30 април.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1. А. е. 19. Л. 1; Там само. Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1. А. е. 8. Л. 1–2.

⁵ Там само. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 15. Л. 32–33.

⁶ Там само. Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1. А. е. 10. Л. 1–2.

Загора, Лом, Добрич наполягали на розриві союзу з «радославовістами» та заявляли про бажання перейти в опозицію¹.

Ліберали ж давали власну оцінку діяльності членів Народно-ліберальної партії. Листи, які на початку 1900 р. надходили В. Радославову від його прибічників, містили нарікання на неефективне управління чиновниками-«стамболовістами» та недвозначні натяки, що НЛП – зайва складова у системі державної влади країни. «Представництво „стамболовістів“ у місцевих органах влади малочислене, а тому слабке і недієздатне»², – констатував у своєму листі від 24 січня 1900 р. журналіст із Белово Н. Владикін (прізвище при народженні – Н. Димитракев). Ліберали В. Ікономов і Х. Янков з містечка Дупниця заявляли: «Представники НЛП діють в інтересах опозиції, відтак у цій ситуації „радославовістам“ необхідно просто ігнорувати „стамболовістів“»³. Представники Царібродського осередку застерігали: «Греков – голова кабінету, а це означає небезпеку відродження стамболовщини. Ліберали не бажають мати нічого спільного з послідовниками диктатора»⁴.

За сприятливої для себе ситуації В. Радославов продовжував дбати про влаштування на ключові адміністративні пости представників своєї політичної сили, втілюючи у життя власні цинічні слова: «Партію треба покормити», сказані у відповідь на запитання одного із журналістів чому він вирішив увійти до складу коаліційного кабінету Д. Грекова⁵. Представники НЛП нічим не могли завадити «радославовістам», які мали більше місць у парламенті та, що головне, в їхньому розпорядженні був один із ключових інструментів правлячого режиму – Міністерство внутрішніх справ. Опинившись у програшній ситуації, Центральне бюро НЛП в червні 1899 р. оприлюднило інформацію про розрив союзу з «радославовістами». 17 вересня Д. Греков подав князю заяву про відставку, але Фердинанд не підписав її, оскільки після узурпації влади С. Стамболовим його завжди насторожувала

¹ Там само. Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1. А. е. 63. Л. 1–2; Там само. Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1. А. е. 1–6, 13.

² Там само. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 12. Л. 1–2.

³ Там само. А. е. 15. Л. 24–27.

⁴ Там само. А. е. 16. Л. 15–16.

⁵ Милев Х. Димитър Петков и народната либерална партия. Пловдив: Работник, 1910. С. 104.

перспектива управління країною однопартійним урядом. Повторне ж звернення прем'єр-міністра монарх змушений був задовольнити¹.

Перейшовши в опозицію, «стамболовісти» уникали давати будь-яку власну оцінку організації, проведенню та результатам минулих виборів. Та все ж пізніше голова Центрального бюро НЛП з 1907 р. Н. Генадієв, згадуючи ті часи у своїх публічних виступах, визнав, що Рада міністрів на чолі з Д. Грековим досягла домінування у парламенті штучно, застосувавши насильство по відношенню до виборців. «То був уряд особистого режиму»², – стверджував політик.

Упродовж всього періоду перебування при владі кабінету Д. Грекова їх партнери по коаліції «радославовісти» стримували себе у критиці на адресу НЛП. Але після відставки прем'єр-міністра та створення нового уряду на чолі з Т. Іванчевим ситуація кардинально змінилася. Орган друку лібералів «Народни права» почав публікувати компрометуючі «стамболовістів» статті, називаючи колишніх союзників нащадками тиранічного режиму С. Стамболова, проти якого свого часу ліберали вели непримириму боротьбу³.

Характеризуючи причини розпаду коаліції, по-перше, слід зазначити, що її не сприймала більшість членів місцевих представництв обох партій, адже кожен із них ще добре пам'ятав період правління С. Стамболова, коли між політичними силами існували антагоністичні стосунки. По-друге, після парламентських виборів, за результатами яких Ліберальна партія значно випередила «стамболовістів», подальша співпраця з ними для В. Радославова втратила всякий сенс. Порушення ж взаємоузгоджених квот при розподілі ключових керівних посад остаточно розкололи союз. Обидві сторони прагнули забезпечити собі якомога більше місць в адміністрації, при цьому особливо не зважаючи на думку своїх партнерів по коаліції.

16 листопада 1899 р. НЛП скликала в Софії I конгрес, котрий зібрав значну кількість учасників – близько 1 тис. 600 осіб. Для порівняння, того ж року аналогічний форум «радославовістів» нараховував

¹ Там само. С. 106.

² Речи и плодари на д-р Н. Генадиев (Съдебни, парламентарни и политически) / Съст. П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1926. С. 32.

³ Народни права. 1899. 5 октомври.

400 членів, а «цанковістів» – лише 200¹. Делегати ухвалили остаточне рішення про припинення спільної діяльності з Ліберальною партією, у тому числі й об'єднаної редакційно-видавничої, обрали склад Центрального бюро (голова – Д. Греков, заступник – Димитр Петков, секретар – П. Гудев, касир – Добри Петков, члени – І. Салабашев, П. Ікономов і С. Дацов), а також затвердили новий статут політичної сили, розроблений комісією із делегатів від кожного округу². Новоприйнятий установчий документ, пізніше надрукований окремою брошурою, декларував бажання партії й надалі підтримувати правлячу династію і чинний конституційний устрій та анонсував прагнення розвивати дружні відносини з усіма без винятку державами-підписантами Берлінського трактату і сусідніми країнами³. У ньому також йшлося про децентралізацію партійного управління, яка передбачала право первинних осередків самим призначати кандидатів у депутати місцевих органів влади і друкувати власну пресу, а також про запровадження нового механізму фінансування НЛП через спеціально створений фонд у «Болгарському народному банку»⁴.

Після конгресу зусилля Д. Грекова були направлені на пошуки нового кандидата для створення антиурядового альянсу. Найімовірнішим партнером по коаліції лідер НЛП вважав «народняків», котрі наприкінці ХІХ ст. мали деякі схожі зі «стамболовістами» ідеологічні переконання – теж підтримували зміцнення інституту монархії та не пропагували кардинальних перетворень. До того ж Д. Греков і лідер «народняків» К. Стоїлов колись належали до найбільш впливових представників Консервативної партії, яким вдалося надовго зберегти приятельські стосунки. Інша правоцентристська партія – Прогресивно-ліберальна – одразу ж назвала цей альянс аморальним, спекулятивним і нещирим⁵.

Незважаючи на у цілому позитивне ставлення Д. Грекова і К. Стоїлова до союзу, зближення між політичними силами проходило мляво. Давалися взнаки взаємні небажання більшості рядових членів На-

¹ Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903) // Исторически преглед. 1976. № 2. С. 75.

² Там само.

³ Там само. С. 81.

⁴ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 99.

⁵ България. 1900. 31 декември.

родно-ліберальної і Народної партій співпрацювати з учорашніми супротивниками. Свого часу «народняки» утворилися як ідеологічний антипод «стамболовістів», об'єднавши у своїх рядах прибічників відновлення дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом, розірваних за часів прем'єрства С. Стамболова. Тривалі інформаційні війни, що їх вели між собою «стамболовісти» та проросійськи налаштовані політичні сили, у тому числі й «народняки», розділили опонентів на табори «русофобів» та «русофілів». І хоча з часом подібне протистояння поступово втрачало свою актуальність, зближення з непримиримими суперниками могло негативно позначитися на іміджі обох партій та їхній популярності серед виборців.

Наприкінці 1900 р. в Болгарії виникли передумови для чергової зміни уряду. Незадоволення діями влади з боку широких верств населення та внутріпартійні чвари у середовищі лібералів переконали князя в необхідності розпустити Х ЗНЗ, що він і зробив 16 листопада. Відсторонення «радославівської» Ради міністрів чекати довелося недовго. Вже 12 січня наступного року замість неї Фердинанд призначив технократичний виконавчий орган, керівником якого став генерал-майор Р. Петров, очоливши за сумісництвом ще й обидва силові міністерства.

Нова внутрішньополітична ситуація не призвела до активізації переговорів між «народняками» і «стамболовістами». Навпаки, на початку 1901 р. їхня і так пасивна співпраця почала взагалі згортатися, адже розрахунки керівництв обох політичних сил на те, що Фердинанд надасть перевагу утворенню нового коаліційного уряду, не виправдали себе. До того ж 10 березня помер К. Стоїлов, а 25 квітня не стало і Д. Грекова. Лідера «народняків» змінив скептично налаштований по відношенню до союзу зі «стамболовістами» І. Гешов¹. Та й новообраний голова Центрального бюро Д. Петков теж не підтримував ініціатив свого попередника щодо зближення з Народною партією.

Зі зміною керівництва в історії «стамболовістів» завершився черговий етап їхньої діяльності, адже курс цієї політичної сили як організації вождистського типу багато в чому залежав від прагнень і уподобань голови Центрального бюро. На відміну від суворого, прямолінійного, принципового й схильного до авторитарних методів реалізації влади С. Стамболова, його послідовник Д. Греков був урівноваженим,

¹ БИА НБКМ. Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 5. А. е. 3164. Л. 1–3.

розважливим і обачним політиком, котрий зумів відновити тісну співпрацю НЛП з Фердинандом та стати ініціатором діалогу з різними партіями країни. Редакційний колектив газети «стамболовістів» «Нов век» називав Д. Грекова гідним продовжувачем ініціатив засновника НЛП «...в забезпеченні успіху Болгарії на міжнародній арені та у фінансовій сфері»¹, а також висловлював упевненість, що Д. Петков стане достойною заміною свого попередника й завершить справи, розпочаті свого часу С. Стамболовим.

Між новопризначеним прем'єр-міністром Р. Петровим і представниками НЛП склалися доволі суперечливі взаємовідносини. З одного боку, серед усіх правоцентристських сил країни саме «стамболовісти» були найбільш підходящим партнером для співпраці, оскільки позапартійному генералу імпонувала їхня позиція щодо іммігрантського питання – керівники НЛП, як і чинний голова уряду, залишалися послідовними противниками повернення до Болгарії та відновлення на службі учасників державного перевороту 1886 року*. З іншого, «стамболовісти» добре пам'ятали про ключову роль Р. Петрова у відстороненні С. Стамболова від влади у 1894 р., що й стало на заваді їхній тісній співпраці з прем'єр-міністром.

Для ефективного управління Р. Петрову необхідна була підтримка впливової політичної організації. Існувало два способи вирішення цієї проблеми – або налагодити співпрацю з однією із існуючих сил (найбільш вірогідним кандидатом на цю роль були «стамболовісти»), або заснувати нову. Генерал обрав другий варіант, вирішивши сформувати Реформістську партію (РП), до якої планував переманити впливових політиків. Разом зі своїми найближчими сподвижниками – Ю. Пеневим, Д. Марковим, Т. Кухарджиевим – він розробив декларацію, котра проголошувала новостворену організацію основною опорою чинного уряду. Протягом першої половини 1901 р. Р. Петров вів активну переписку з прибічниками, обмінюючись думками з приводу ідеологічних принципів та стратегії подальшого розвитку партії².

¹ Нов век. 1901. 10 май.

* Р. Петров разом зі С. Стамболовим брав участь у приборканні серпневого перевороту 1886 р. Тому повернення з еміграції та відновлення на службі проросійськи налаштованих офіцерів, котрі ймовірно прагнули помститися діючому прем'єр-міністру і «стамболовістам», загрожувало безпеці генерала і представників НЛП.

² БИА НБКМ. Ф. 266 «Ген. Рачо Петров». Оп. 1. А. е. 26. Л. 20–23, 26–27.

Усвідомивши безперспективність сподівань на співпрацю з Радою міністрів Р. Петрова, Д. Петков розпочав переговори з одним із найавторитетніших і найпопулярніших політиків країни, лідером Демократичної партії П. Каравеловим про об'єднання в одну організацію. Ідею створення коаліційного кабінету за участі «стамболовістів» та «каравелістів» підтримував і Фердинанд, однак втіленню в життя цих планів завадила протилежна позиція більшості рядових членів обох політичних сил, котрі у період правління С. Стамболова сприймали один одного як непримиримих ворогів. І хоча П. Каравелов теж схвалював відродження великої Ліберальної партії, проте він поважав вибір своїх соратників – їхня думка для нього була понад усе.

Наприкінці 1900 р. відповідно до княжого Указу № 389¹ від 24 грудня розпочалася нова передвиборча кампанія, під час якої опоненти «стамболовістів» активно використовували історичні сюжети із діяльності першого уряду НЛП, представляючи їх реакційними елементами, котрі стояли на заваді демократії, та закликали унеможливити повернення членів цієї партії до влади². Зважаючи на постійні намагання «стамболовістів» догодити прем'єр-міністру Р. Петрову, газета демократів «Пряпорец» у свою чергу попереджала про загрозу народовладдю та недопустимість практик 1886–1894 років³.

Саме голосування відбулося 28 січня 1901 р. Його організація викликала нарікання лише з боку «каравелістів», котрі вказували на сприяння адміністрації перемозі «стамболовістів» у деяких округах в такий же спосіб, як це робилося за часів правління С. Стамболова⁴. У відповідь «Нов век» та орган друку партії-тріумфаторки – «цанковістська» «България» – запевняли, що кабінет Р. Петрова не сприяв успіху жодної з політичних сил⁵. Волевиявлення громадян князівства в XI ЗНЗ не визначило чітко вираженого переможця – «цанковісти» здобули 40 мандатів (58 тис. 860 голосів), «народняки» – 29 (66 тис. 910), демократи – 27 (49 тис. 70), «стамболовісти» – 24 (65 тис. 680), члени Землеробської спілки – 12 (22 тис. 600), «радославовісти» – 5 (15 тис. 111),

¹ Държавен вестник. 1900. 28 декември.

² България. 1901. 13 януари.

³ Пряпорец. 1901. 20 януари, 24 януари.

⁴ Там само. 4 февруари.

⁵ Нов век. 1901. 1 февруари; България. 1901. 17 февруари.

соціал-демократи – 2 (14 тис. 680)¹. Розкриваючи причини успіху Прогресивно-ліберальної партії, «България» підкреслювала суттєву різницю між виборчими законами 1887 р. (запроваджений «стамболовістами») і 1896 р. Наголошуючи на більшій демократичності останнього, журналісти зазначали, що утворені дільниці для голосування до того ж були позбавлені впливу адміністративної влади².

Результати виборів 1901 р. мали певні наслідки для партійної системи країни. Задуми Д. Петкова щодо зближення його організації з «каравелістами» та надії на зміцнення позицій НЛП не справилися. Отримавши владу, демократи відмовилися від співпраці. Натомість серед розчарованих «стамболовістів» почала слабшати дисципліна. Нерегулярна сплата членських внесків її представниками призвела до накопичення редакцією газети «Нов век» боргових зобов'язань перед кредиторами, розмір яких наприкінці 1901 р. складав 30 тис. левів³. Що ж до ініціативи під назвою «Реформістська партія», то вона зазнала фіаско. З листування Р. Петрова навесні 1902 р. видно, що серед організаторів проекту посилилися скептичні й песимістичні настрої стосовно майбутнього політичної сили⁴. Зрештою, генерал відмовився від власної ідеї та вирішив зблизитися зі «стамболовістами».

20 лютого 1901 р. розпочав роботу коаліційний уряд Прогресивно-ліберальної і Демократичної партій на чолі з П. Каравеловим, вперше за увесь постстамболовістський період призначений монархом не до парламентських виборів, а після їх проведення, з орієнтацією на отримані результати. У такий спосіб Фердинанд розраховував зняти напругу в суспільстві, що виникла внаслідок політичної кризи під час правління кабінету «радославовістів». Нова практика могла сприяти подальшій демократизації політичної системи країни, адже руйнувала один із найбільш характерних проявів спадщини правління С. Стамболова, суттєво підвищуючи значення народного волевиявлення у процесі формування виконавчих органів влади.

За процесом створення нової коаліції уважно спостерігали «народняки», котрі у той час не фігурували серед претендентів на участь

¹ Цураков А. Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София: Труд, 2008. С. 447.

² България. 1901. 8 май.

³ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 108. Л. 3.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 266 «Ген. Рачо Петров». Оп. 1. А. е. 26. Л. 35–36.

у створенні уряду. З перших днів роботи кабінету П. Каравелова вони намагалися знайти слушну нагоду для його критики. Так, з метою дискредитації чинної влади редакційний колектив газети «Мир» навіть застосовував колективну пам'ять про С. Стамболова, нагадуючи читачам, що колишнього «тирана і узурпатора» «виховав» саме діючий прем'єр-міністр, з яким вони обидва перебували в лавах Ліберальної партії та упродовж 1885–1886 рр. управляли державою¹.

Під час перебування при владі «каравелісти» і «цанковісти» втілили в життя декілька реформ, що стосувалися функціонування парламенту та виборчої системи. Так, 16 березня 1901 р. депутатською більшістю було затверджено новий «Звід правил роботи Народних зборів», розширені положення якого передбачали обов'язкове обговорення в законодавчому органі кожного питання порядку денного мінімум трьома представниками від усіх фракцій². Ухвалене нововведення гарантувало опозиції участь у дебатах, але водночас призвело до зниження ефективності діяльності парламенту, котрий подеколи перетворювався на майданчик безкінечних і безглузвих словесних перепалок.

31 травня того ж року за ініціативи уряду П. Каравелова депутати запровадили нові зміни до «Виборчого закону»³. Згідно з ними передбачалося збільшення кількості дільниць для голосування з 261 до 375, заборонялося чиновникам здійснювати агітацію, а також позбавлялися права голосу особи без постійного місця проживання та співробітники силових структур – поліцейські, митники, пожежники, які, починаючи з часів правління «стамболовістів» у 1887–1894 рр., активно залучалися владою для тиску на виборців⁴. Крім того, чинний кабінет міністрів виступав за впровадження пропорційної системи голосування, пропонуючи на початковому етапі реалізовувати її на місцевому рівні, а згодом поширити на загальнодержавний⁵. Однак вказана пропозиція не знайшла підтримки з боку парламентської більшості. Проти неї виступили і послідовники С. Стамболова – представники НІП, котрі заяв-

¹ Мир. 1901. 15 септември.

² Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 170.

³ Там само. С. 173.

⁴ България. 1901. 9 юни.

⁵ Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 173.

ляли про непідготовленість населення до подібних змін та юридичну і практичну складність адаптації вказаних перетворень¹.

Правляча коаліція розпалася наприкінці 1901 р. через відмову демократів голосувати за зовнішню позику для розвитку державної тютюнової монополії. 10 грудня Фердинанд розпустив парламент, а 21 грудня доручив керівництво однопартійним урядом лідеру «цанковістів» С. Даневу. 10 січня 1902 р. Указом № 11 монарх призначив на 17 лютого позачергові вибори, віддавши розпорядження новоутвореній Раді міністрів розпочати невідкладну їх підготовку. Отже, практика формування складу виконавчого органу за підсумками парламентських виборів не прижилася, оскільки її не підтримала більшість політичної еліти, яка з часів правління С. Стамболова призвичаїлася до усталеного механізму обрання Народних зборів. Кабінет міністрів Прогресивно-ліберальної партії було утворено за сценарієм 1886–1894 рр.

На думку багатьох політиків, «цанковісти» не мали достатньої популярності та впливу серед населення, а тому їх здатність управляти самостійно викликала сумніви. Газета «стамболовістів» «Нов век» навіть прогнозувала, що провладна сила програє перегони². Проте результати голосування у черговий раз підтвердили перевагу політичної сили, під контролем якої знаходилося Міністерство внутрішніх справ.

За свідченням опозиції керівник силового відомства М. Сарафов відкрито сприяв успіху Прогресивно-ліберальної партії, і саме йому «цанковісти» мали завдячувати 89 місцями у XII ЗНЗ³. Як доказ, друкований орган НІП наводив чисельні факти тиску на виборців у Плевені, Пазарджику, Дупниці, Чирпані та інших населених пунктах⁴. Прихильник Демократичної партії, громадський діяч Т. Васильов одним із порушень під час голосування назвав моральний вплив на електорат з боку чиновників, котрі безпосередньо на дільницях агітували за провладних кандидатів⁵. У відповідь «цанковісти» констатували: «Теперішня опозиція очікувала від нас такого ж беззаконня при організації виборів, як і за часів прем'єрства Стамболова, але цього не сталося»⁶.

¹ Нов век. 1901. 18 юни.

² Там само. 1902. 13 януари.

³ Саздов Д. Демократическата партия в България (1887–1908). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 189.

⁴ Нов век. 1902. 24 февруари.

⁵ Пряпорец. 1902. 20 февруари.

⁶ България. 1902. 21 февруари.

Найімовірніше, критичні зауваження опонентів на адресу влади були гіперболізованими, оскільки достовірні дані про масові порушення під час виборчого процесу відсутні. Голосування 1902 р. залишилося в історії Болгарії як одне з найбільш демократичних у період правління Фердинанда, а фальсифікації, зловживання і тиск на електорат носили поодинокий характер¹.

Пріоритетним напрямом внутрішньої політики кабінету Прогресивно-ліберальної партії стала реформа порядку формування виборчих органів держави та способу розподілу депутатських мандатів. Упродовж 1902 р. уряд проводив інформаційну кампанію на підтримку узаконення пропорційної виборчої системи², а також підготував законопроект, згідно з яким у Болгарії передбачалося запровадження 83-х фіксованих мажоритарних округів і 373-х виборчих дільниць, що мало б позбавити Раду міністрів можливості змінювати їхні кордони у власних інтересах та в такий спосіб забезпечувати перемогу бажаним кандидатам. Навесні 1903 р. відповідний «Закон про розподіл околії на виборчі округи і дільниці»³ набув чинності. 7 березня того ж року «цанковісти» внесли на розгляд представницького органу пропозицію щодо кардинальної реорганізації діючої моделі голосування, котра передбачала імплементацію пропорційної виборчої системи, уніфікацію бюлетенів за кольором і розміром, а також перехід поліції у підпорядкування околіїним мировим суддям за п'ятнадцять діб до завершення кампанії. Остання ініціатива мала на меті обмежити вплив адміністрації (окружних управителів і околіїних начальників) на перебіг голосування, однак вона не знайшла підтримки більшості депутатів парламенту (на відміну від перших двох, котрі згодом були втілені в життя). Проти неї виступила і фракція «стамболовістів», яка вважала запропоноване нововведення недоречним, несвоєчасним і непотрібним⁴.

Ліберальні ініціативи «цанковістів» дратували не лише опозицію. Князь також не схвалював перспективу їхнього запровадження. Монарх планував створення нового коаліційного виконавчого органу із

¹ Грънчаров С. България на прага на двадесето столетие: Политически аспекти. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1986. С. 93.

² България. 1902. 8 август, 10 август.

³ Държавен вестник. 1903. 22 березня.

⁴ Живков С. Прогресивнолибералите на власт: Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) // История. 2010. № 5–6. С. 56.

членів трьох політичних сил – «народняків», «каравелістів» і «стамболовістів», однак альянс «русофільських» та «русофобських» сил вкотре не склався. Причиною стала все та ж відмова співпрацювати з послідовниками С. Стамболова. Врешті-решт князь прийняв рішення сформувати напівтехнократичний уряд із представників НЛП і позапартійних офіцерів. 6 травня 1903 р. вдруге за свою кар'єру кабінет міністрів очолив генерал-майор Р. Петров. На початку осені в країні розпочалися чергові передвиборчі перегони¹.

Кампанія 1903 р., а також додаткові вибори, що відбулися 29 лютого 1904 р., відзначалися жорстким тиском влади на опозиційні сили². Так, у Старій Загорі місцева адміністрація й поліція, котрі знаходилися під контролем міністра внутрішніх справ Д. Петкова, завадили проведенню мітингів за участю І. Гешова, А. Малинова і С. Данева. В Оряхово «народняки», «цанковісти» і «каравелісти» змушені були відкликати своїх кандидатів, оскільки їм постійно погрожували фізичною розправою прибічники НЛП³. У скаргах, що регулярно надходили на адресу тогочасного прем'єр-міністра Р. Петрова, наводилися численні факти порушень законодавства чиновниками і поліцією напередодні голосування та підкреслювалося, що співробітники силових і адміністративних органів явно сприяли перемозі «стамболовістів». Звертаючись до голови уряду, опоненти НЛП закликали його вплинути на ситуацію та припинити свавілля, особливо з боку підлеглих міністра внутрішніх справ⁴.

Результати парламентських виборів 19 жовтня 1903 р. виявилися цілком передбачуваними. Провладна партія забезпечила собі 132 місця у XIII ЗНЗ, незалежні кандидати – 6, а опозиційні сили разом лише 51⁵. Підбиваючи підсумки голосування, редакційний колектив газети демократів зазначав, що, незважаючи на чисельні порушення, у порівнянні з правлінням С. Стамболова кампанія 1903 р. була все-таки більш демократичною, адже внесені у 1896 і 1901 роках вже після відставки першого «стамболовістського» кабінету зміни до «Виборчого

¹ Държавен вестник. 1903. 27 август.

² Народни права. 1904. 4 март.

³ Саздов Д. Демократическата партия в България (1887–1908). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 257.

⁴ ЦДА РБ. Ф. 52к «Петров, Рачо». Оп. 1. А. е. 104. Л. 1–2.

⁵ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. С. 533.

закону» не дозволяли членам НЛП чинити такі ж беззаконня, як упродовж 1886–1894 років¹.

Однією з перших ініціатив «стамболовістів» стали поправки до «Зводу правил роботи Народних зборів» від 1901 р., якими після їх ухвалення парламентською більшістю 2 листопада 1903 р. скасовувалося обов'язкове обговорення кожного питання порядку денного мінімум трьома представниками від усіх фракцій, що набагато скоротило процедуру прийняття рішень та підвищило ефективність функціонування законодавчого органу. Таким чином, опозиція була позбавлена гарантованої можливості брати участь у дебатах під час розгляду законопроектів².

Під час другого самостійного перебування при владі «стамболовістам» були притаманні загальні для болгарських партій напрями розвитку. По-перше, невпинно розширювалися ряди членів НЛП. Протягом 1903–1907 рр. до неї приєдналися 2 тис. 74 особи³. При цьому значну частину поповнення складали кар'єристи, котрі, розраховуючи на свою партійну належність, прагнули чиновницьких посад або швидкого просування щаблями службової ієрархії. Аналогічні процеси, як уже зазначалося, мали місце у середовищі НЛП в епоху прем'єрства С. Стамболова у 1887–1894 рр. та інших політичних сил під час їхнього правління наприкінці XIX – на початку XX ст. По-друге, залишалася суттєвою роль шефа у партійній структурі. Надважливі організаційні питання діяльності НЛП вирішував особисто Д. Петков, і лише у деяких випадках за участі свого найближчого оточення – Н. Генадієва, П. Гудева, Л. Паякова, К. Панайодова. Верховна партійна рада фактично втратила своє значення. По-третє, відбувалося посилення відцентрових тенденцій, що призводило до загострення протиріч між лідером і впливовими політиками. Так, 1905 року проти ініціатив уряду в галузі залізничного будування та підтримки цих починань партійним керівництвом виступив відомий член НЛП Т. Гатев – міністр громадських будівель, доріг і комунікацій, а проти відхилення парламен-

¹ Пряпорец. 1903. 25 октомври.

² Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 170.

³ Юбилеен албум на Народнолибералната партия с ликовете на царствующата династия и на по-видните членове от Народнолибералната партия от 1887–1907 г. София: Ангел Б. Петров, 1907. С. 53.

том законопроекту про незалежність судової системи від інституту монархії – його однопартієць, міністр правосуддя П. Стайков, автор запропонованого документа. 1 лютого 1906 р. за таку зухвалість політиків було виключено з лав організації. Згодом Т. Гатев відновив своє членство у пловдивському осередку та продовжив протистояти верхівці «стамболовістів», а П. Стайков, відійшовши від політики, працював адвокатом.

Внутрішні проблеми «стамболовістів» підштовхували опонентів до протидій політичній силі, яка правила в країні. Зокрема 1904 р. проти чинного уряду сформувався альянс із чотирьох партій – Народної, Прогресивно-ліберальної, Демократичної і Ліберальної, але внаслідок непорозумінь між їх керівництвом, а також умілих і вчасно застосованих «стамболовістами» контрзаходів опозиційний блок розпався¹. Опоненти продовжували боротьбу за владу, застосовуючи при цьому ще не стерті у пам'яті спогади про діяльність засновника НЛП під час його перебування на державних посадах. Наприклад, «народняцький» «Мир», нагадуючи читачам про переслідування неурядових політичних сил упродовж 1887–1894 рр., переконував: «Якби теперішній уряд побажав сфабрикувати звинувачення, то всі недоброзичливці вже давно відбували б покарання у Чорній джамії, або чекали б страсти, як за часів Стамболова»². Опозиційна газета стверджувала, що «стамболовісти» повернулися до керма держави у 1903 р. «лише завдяки реабілітації князем, проте це не заважає їм поводитися так, як і колись – зловживати владою та чинити тиск на опонентів»³.

Восени 1906 р. під пресом політичних противників прем'єр-міністру Р. Петрову навіть довелося піти у відставку через скандал з хабарництвом, який набув розголосу завдяки публікаціям газети «Мир» (так звана афера «Шарль-Жан»). Наприкінці того ж року незадоволення робітників, державних службовців, працівників залізничного транспорту і студентів соціально-економічними ініціативами кабінету Д. Петкова, а також його неефективна політика у вирішенні македонської проблеми змусили опонентів знову активізуватися. В результаті у січні 1907 р. «народняки», «цанковісти», «каравелісти»,

¹ Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903–1908 г.) // Исторически преглед. 1982. № 1. С. 54.

² Мир. 1906. 5 февруари.

³ Там само. 1 януари, 12 януари.

«радославовісти», радикал-демократи і «широкі соціалісти» утворили новий союз – «Патріотичний блок», котрий розгорнув у пресі масштабну антиурядову кампанію. Представники опозиції у своїх виступах і публікаціях, порівнюючи політику урядів Д. Петкова та С. Стамболова, підкреслювали притаманне обом прем'єр-міністрам прагнення до встановлення у Болгарії авторитарного режиму¹.

26 лютого 1907 р. внаслідок збройного нападу, скоєного звільненим напередодні банківським службовцем, загинув голова уряду Д. Петков. «Стамболовісти» одразу заявили про політичний характер вбивства; опозиція ж назвала цей акт зведенням особистих рахунків. У подальшому послідовники С. Стамболова не відмовилися від власних переконань щодо мотивів скоєння цього злочину. Точку зору про причетність до злодіяння противників НЛП відстоює у своєму неопублікованому рукописі, датованому 11 вересня 1950 р., і рідний брат Н. Генадієва – Павел².

Пам'ять про Д. Петкова «стамболовісти» вшановували так само, як і про С. Стамболова. Після трагічних подій лютого 1907 р. було надруковано невелику за обсягом книгу³, котра є однією з перших пам'яток історичної політики щодо лідерів НЛП. В ній окрім біографій обох державників представлено декілька історичних документів, що стосуються їх діяльності. С. Стамболов на сторінках видання постає керівником народного руху, який у 1876 р. захищав національні інтереси, та в образі безстрашного Прометея, котрий боровся проти внутрішніх ворогів Болгарії, усмиряючи бунти в Русе, Сілістрі й Старій Загорі, а також досяг значних успіхів у переговорах із султаном з приводу розширення прав болгар в Македонії⁴. Очевидно з політичних міркувань автори книги воліли не згадувати про болгарсько-російські відносини у 1886–1894 рр. та про стосунки С. Стамболова і Фердинанда, заявляючи, що колишній державний діяч став жертвою дипломатичних інтриг. У свою чергу Д. Петков характеризується авторами як вірний сподвижник засновника НЛП, його права рука, а та-

¹ Там само. 1907. 7 ноември.

² ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 73. Л. 71.

³ Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. София: Балканъ, 1907. 64 с.

⁴ Там само. С. 39.

кож талановитий публіцист, політик, організатор і господарник, завжди готовий, як і С. Стамболов, на самопожертву заради Болгарії¹.

Вбивство Д. Петкова суттєво вплинуло на подальше функціонування партійної системи країни. Влада скористалася подією для обмеження діяльності опозиції, внаслідок чого «Патріотичний блок» призупинив свої активні дії, а згодом припинив існування. Загибель прем'єр-міністра не минула безслідно і для НЛП – серед «стамболовістів» поглибилися протиріччя у зв'язку з необхідністю обрання голови Центрального бюро. 27 лютого на позачергових партійних зборах Н. Генадієв заявив права на лідерство у політичній силі. За нього віддала голоси більшість присутніх членів організації. Однак делегати із Пловдива на чолі з І. Андоновим, у тому числі й Т. Гатев, проголосували проти кандидатури тогочасного міністра торгівлі й землеробства, не визнавши нового керівника НЛП, оскільки останній, за їх твердженням, змінивши власні ідейні переконання, поступово почав відходити від усталених «стамболовістських» принципів щодо тісної співпраці з монархом, а також не зумів заручитися підтримкою Фердинанда у своєму прагненні отримати посаду прем'єр-міністра. Пам'ятали однопартійці й перші кроки Н. Генадієва у політиці, коли 1891 р. очолюваний ним у Пловдиві редакційний колектив газети «Балканска зора» часто-густо критикував діяльність виконавчого органу на чолі зі С. Стамболовим, щоправда, уникаючи нападок особисто на голову уряду. Не згладжувало спогади навіть його швидке (наступного року) переорієнтування на «стамболовістські» позиції.

Очоливши НЛП, Н. Генадієв сподівався зайняти й прем'єрське крісло. Однак Фердинанд розсудив інакше. Посаду керівника Ради міністрів він запропонував більш досвідченому, консервативному і передбачуваному П. Гудеву, який до цього з 4 жовтня 1905 р. по 17 лютого 1907 р. виконував обов'язки спікера XIII ЗНЗ. Цей крок князя послабив авторитет новообраного лідера НЛП та ще більше посилив негативні настрої по відношенню до нього серед «стамболовістів». Відцентрові внутріпартійні тенденції продовжували прогресувати.

Проблеми у середовищі НЛП були тільки на руку їхнім опонентам, які використовували щонайменшу можливість для дискредитації провладної політичної сили з метою похитнути до неї довіру з боку

¹ Там само.

населення. На початку травня 1907 р. затятий противник «стамболовістів» Д. Цанков, котрий з 21 серпня 1903 р. після припинення повноважень голови XII ЗНЗ залишив політику через похилий вік, відправив головному редактору незалежної інформаційної газети «Гражданин» Л. Харизанову лист з проханням опублікувати у найближчому номері виклад його власних поглядів стосовно подальшої спільної діяльності опозиції¹. На думку колишнього лідера Прогресивно-ліберальної партії, розмаїтим політичним силам необхідно було спрямувати об'єднані проти кабінету міністрів НЛП зусилля на захист принципів демократії, народного суверенітету та парламентаризму, які регулярно порушувалися діючою владою². А от «народняки» зі злорадством обговорювали, чому 6 липня 1907 р. «стамболовісти» не вшанували пам'ять про С. Стамболова панахидою у зв'язку з черговою річницею від дня його смерті, висловлюючи припущення, що у засновника НЛП просто не залишилося відданих послідовників, адже навіть особи, котрі були зобов'язані диктатору кар'єрою і благополуччям, відвернулися від нього. Такі наслідки члени Народної партії вважали закономірними, адже С. Стамболов, за їх твердженням, був мстивою і вульгарною людиною³.

Звичайно ж, почесні та вшанування проводилися, хоч і не масштабні, а домисли «народняків» представляли собою перебільшення, котрі варто розцінювати як спробу докорити представникам НЛП байдужістю до пам'яті про свого фундатора та принизити в очах прибічників. «Стамболовісти» продовжували використовувати спогади про засновника політичної сили в агітаційно-пропагандистських цілях. Влітку того ж року з нагоди двадцятиріччя виникнення угруповання та п'ятнадцятиріччя з дня заснування партії було опубліковано ювілейний альбом⁴, в якому С. Стамболова представлено головним ідеологом організації, основоположником її фундаментальних принципів і цілей. У біографії державника міститься перелік його числен-

¹ БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 4. Л. 13.

² Гражданин. 1907. 6 май.

³ Мир. 1907. 7 юли.

⁴ Юбилеен албум на Народнолибералната партия с ликовете на царствующата династия и на по-видните членове от Народнолибералната партия от 1887–1907 г. София: Ангел Б. Петров, 1907. 110 с.

них звершень та звертається увага на вагомий внесок політика у зміцнення болгарської державності¹.

Упродовж всього періоду перебування при владі «стамболовісти» намагалися уникати питання стосовно внесення змін до виборчого законодавства, вважаючи діючі механізми цілком прийнятними для князівства, а свою позицію виправдовували незрілістю більшої частини населення Болгарії до демократичних перетворень. Пізніше у своїй промові перед мешканцями Варни 27 квітня 1908 р. лідер НЛП Н. Генадієв звертав увагу на тогочасний низький загальний рівень культури електорату, тому будь-які спроби лібералізації політичної системи, на його думку, могли призвести до хаосу й анархії². Єдине, на що спромігся «стамболовістський» уряд, – за сприяння парламенту узаконити створення на основі 71 адміністративної околії 89 виборчих округів, розділивши їх на 399 дільниць, що відповідало новій редакції «Закону про розподіл околій на виборчі округи і дільниці»³.

На початку 1908 р. через конфлікт інтересів, котрий виник внаслідок зловживань владою міністрами, дії яких зводилися до привласнення ними коштів різних державних фондів, спекуляцій з валютою і цінними паперами та завдавали збитку країні, кабінет П. Гудева змушений був піти у відставку. 16 січня закінчився тривалий, майже п'ятирічний період правління Народно-ліберальної партії. Новий уряд сформували демократи, а їх лідер А. Малинов став прем'єр-міністром. Вслід за цим відбувся традиційний за такої ситуації розпуск парламенту.

Переїшовши в опозицію, «стамболовісти» почали підготовку до запланованих на травень поточного року парламентських виборів. У лютому вони провели засідання Центрального бюро, на якому переобрали керівництво політичної сили. Партію знов-таки очолив Н. Генадієв. Його заступником став П. Гудев, котрий добровільно поступився першістю у відповідь на пропозицію очолити організацію, касиром – Л. Паяков, а секретарем органу – Добри Петков. Склад Центрального бюро представляли І. Халачев, К. Панайодов, Н. Апас-

¹ Там само. С. 7–8.

² Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 12.

³ Държавен вестник. 1907. 9 април.

толов, М. Тодоров і М. Бракалов¹. Під час обговорення кандидатур антагоністично налаштований по відношенню до Н. Генадієва Д. Петков, апелюючи до присутніх, пропонував включити у список кандидатів свого колишнього начальника по службі – впливового політика генерал-майора Р. Петрова (обидва офіцери запасу ще у квітні – травні 1894 р. разом працювали у Військовому міністерстві кабінету С. Стамболова: Р. Петров керував силовим відомством, а Д. Петков – одним із його відділів), який, хоча й не мав членства в НІП, проте повністю підтримував її позиції. В такий спосіб новообраний секретар Центрального бюро намагався розширити коло противників Н. Генадієва у партійній верхівці. Проте ця ідея не спрацювала – учасники засідання відхилили вказану пропозицію².

У січні – травні 1908 р. в керівництві «стамболовістів» виникло безліч проблем, пов'язаних з погіршенням дисципліни у лавах організації. Одні представники партії через відсутність надій на швидке повернення до керма держави припиняли членство в НІП; інші, внаслідок переслідувань з боку влади, утримувалися від активної політичної діяльності; треті знаходили компроміс з іншими опозиційними силами. У результаті свою діяльність згорнула велика кількість провінційних осередків.

Особливу занепокоєність викликала ситуація у колишній Східній Румелії, де ортодоксальні «стамболовісти», заручившись підтримкою голови Пловдивського окружного бюро І. Андонова та його відомого соратника, колишнього міністра громадських будівель, доріг і комунікацій Т. Гатєва активізували роботу, спрямовану на дискредитацію керівництва НІП. Розгорнувши широку пропаганду й агітацію, І. Андонов і Т. Гатєв закликали однопартійців не відходити від ідеологічних принципів, закладених засновником партії, та якнайшвидше дистанціюватися від Н. Генадієва, котрий давно зрадив базовим ціннісним орієнтаціям політичної сили. Втративши контроль над окружним бюро, верхівка «стамболовістів» прийняла рішення про його розпуск та створення нового, на чолі з надійним керівником. 7 квітня 1908 р. нею замість І. Андонова було рекомендовано А. Ібишева. Однак більшість місцевих членів партії залишилися вірними поперед-

¹ Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 61.

² ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 659. Л. 8.

ньому лідеру, проголосувавши 20 квітня за збереження на посаді свого шефа¹. 7 червня І. Андонов звернувся до Н. Генадієва з листом, в якому заявив, що більше року голова Центрального бюро зневажав традиції партії, започатковані свого часу С. Стамболовим, тому від імені членів пловдивського осередку він висловлював йому недовіру, незгоду з обраним курсом організації та доводив до відома про подальше виконання обов'язків керівника місцевого бюро партії².

Водночас у пресі, що належала опонентам НІП, почастишали спроби дискредитації політичної сили в очах громадськості. Для цього, як і раніше, використовувалися згадки про діяльність у період перебування при владі першого «стамболовістського» кабінету. Реагуючи на такі нападки, Н. Генадієв зауважував: «Стамболов управляв у часи революційні, ось чому той уряд не може слугувати мірилом. Нашого лідера немає за що виправдовувати, його ім'я належить історії, а Європа його давно визнала одним із найвидатніших болгар»³.

Під час передвиборчої кампанії, яка розпочалася через два тижні після розпуску 5 квітня 1908 р. парламенту⁴, опозиційні партії неодноразово зверталися до Фердинанда з проханням завадити зловживанням уряду, а також забезпечити демократичне волевиявлення⁵. Проте їхні зусилля виявилися марними. Процес підготовки та проведення виборів 12 травня пройшов під цілковитим контролем міністра внутрішніх справ майора М. Такева, що вкотре стало визначальним в отриманні впевненої перемоги провладною силою – із 203 мандатів у XIV ЗНЗ опозиційним партіям разом вдалося здобути лише 20, із них «стамболовісти» всього лиш один.

Аналізуючи результати голосування, «стамболовістська» газета «Нов век» стверджувала, що «демократи, які завжди позиціонували себе захисниками ліберальних цінностей, насправді ж не були такими»⁶. «Успіху на парламентських виборах „каравелісти“ домоглися за допомогою фальсифікацій та тиску поліції на громадян, всупереч

¹ Там само. А. е. 120. Л. 1.

² Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 63.

³ Реч, която д-р Н. Генадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 16.

⁴ Държавен вестник. 1908. 18 април.

⁵ БИА НБКМ. Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1. А. е. 4. Л. 26.

⁶ Нов век. 1908. 8 юни.

власним програмним обіцянкам»¹, – йшлося у публікаціях. На думку опозиційних журналістів, домінування однієї політичної сили у Народних зборах не піде на користь державі, адже партія-гегемон отримає змогу без перешкод лобіювати вигідні собі, але непопулярні серед народу, нормативні акти, зловживати владою та чинити беззаконня². При цьому газетярі воліли мовчати з приводу того, що у попередньому парламенті «стамболовісти» домоглися значної чисельної переваги над іншими фракціями у такий же спосіб. Керівництво НЛП прийняло рішення не афішувати і внутрішні негаразди, що стали реальною причиною поразки. Журналісти «Нов век» зазначали, що незадовільні для партії наслідки голосування були визначені політичною незрілістю народних мас та демагогією правлячої Демократичної партії, котра, маніпулюючи громадською думкою, зуміла налаштувати електорат проти «стамболовістів»³.

Після завершення виборчої кампанії протистояння у середовищі НЛП продовжилося. Представники пловдивського осередку на чолі з І. Андоновим вказували на недоліки в роботі керівника партії, втрату нею авторитету і народної довіри та намагалися у найкоротший термін позбавити Н. Генадієва повноважень голови Центрального бюро⁴. 16 травня 1908 р. соратники одіозного політика налагодили у Пловдиві видавництво щотижневої газети «Шести септември», назвавши її на честь визначної дати – дня об'єднання Північної і Південної Болгарії, одним із організаторів якого був засновник Народно-ліберальної партії. При цьому І. Андонов заявив, що видання буде послідовно відстоювати ідеали С. Стамболова⁵. Коментуючи розкол у лавах НЛП кореспонденту незалежної столичної газети «Реч», він запевнив, що не має жодного відношення до вказаного факту, адже разом зі своїми прибічниками не відокремлювався від організації, назвав Н. Генадієва самозванцем та безідейною людиною, котра приведе партію лише до «втрати її обличчя», а також заявив про власну непричетність до політики останнього кабінету «стамболовістів», стверджуючи про перебування тогочасного лідера НЛП Димитра Петкова під суттєвим впли-

¹ Там само. 28 май.

² Там само. 22 юни.

³ Там само. 23 май.

⁴ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 760. Л. 13.

⁵ Там само. А. е. 507. Л. 1.

вом нинішнього очільника Центрального бюро¹. Зі шпальт червневого накладу «Шести септември» І. Андонов звернувся до Н. Генадієва з черговим посланням, в якому звинуватив шефа «стамболовістів» у одноосібному керівництві політичною силою та застеріг, що члени пловдивського осередку ніколи не визнають чинного голову Центрального бюро, а домагатимуться якнайшвидшого скликання партійного конгресу з метою усунення його з посади². Наслідуючи С. Стамболова, 7 червня в Софії однодумець І. Андонова Т. Гатев розпочав видавництво газети «Свобода», котра публікувалася двічі на тиждень.

Надалі пловдивські «стамболовісти» розгорнули справжню інформаційну війну проти методів керівництва політичної сили. На сторінках «Шести септември» і «Свобода» прихильники І. Андонова і Т. Гатева регулярно друкували статті з критикою вождізму, притаманного «стамболовістам», називаючи це явище «середньовічним феодалізмом», «особистим партійним режимом»³. Вони пропонували відмовитися від політики, спрямованої на затвердження однієї людини в ролі незаперечного і непогрішимого керманича, та наполягали на перебудові НІП за зразком європейських організацій. «Партією має керувати колективний розум, як це здійснюється у Великій Британії або Франції, а не одна особа, як у нас»⁴, – йшлося у публікаціях.

У відповідь прибічники Н. Генадієва за допомоги «Нов век» і «Българска независимост» застосовували контрзаходи. 10 червня 1908 р. Центральне бюро звернулося до членів провінційних осередків з листом, в якому викривалася «деструктивна позиція» І. Андонова і Т. Гатева та заявлялося, що політична сила не має ніякого відношення до публікацій у газетах «Свобода» і «Шести септември»⁵. У посланні також засуджувалася відкрита критика «розкольників» на адресу покійних Д. Грекова і Д. Петкова, котрі «мали величезні заслуги перед Вітчизною і партією»⁶.

¹ Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 65.

² 6 септември. 1908. 7 юни.

³ Там само; Свобода. 1908. 11 юни.

⁴ Свобода. 1908. 17 юни.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 119. Л. 8.

⁶ Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 67.

Внаслідок постійної роз'яснювальної і агітаційної діяльності переважна більшість представників місцевих організацій, у тому числі й софійської на чолі з Добри Петковим, підтримали чинного керманіча партії¹. У результаті І. Андонов та його прихильники залишилися в абсолютній ізоляції. 18 серпня 1908 р. ними був надрукований останній тираж газети «Шести септември». Згорнувши її подальше видання через безрезультатний спротив, вони поступово втрачали авторитет серед однопартійців і популярність серед мас².

Проте амбітний Т. Гатев не змирився з таким розвитком подій. Наприкінці 1908 р. він розпочав зближення з колишнім своїм начальником – Р. Петровим, а згодом за підтримки останнього організував у Софії осередок, об'єднавши в його лавах тридцять осіб. Власну більш-менш активну діяльність угруповання проводило, допоки через фінансову скруту не втратило спроможність публікувати газету «Свобода», надрукувавши 18 листопада 1909 р. її останній наклад.

Забезпечивши собі підтримку абсолютної більшості депутатського корпусу, уряд А. Малинова вирішив провести реформу, котра передбачала заміну мажоритарної виборчої системи пропорційною, тобто запровадження голосування за партійними списками, а також застосування кольорових бюлетенів*. Подібні нововведення встановлювали пряму залежність числа отриманих політичною силою депутатських мандатів від кількості відданих за неї голосів.

На той час пропорційний варіант формування парламентського корпусу існував лише в небагатьох країнах Європи (у деяких кантонах Швейцарії – з 1891 р.; в Бельгії – з 1899 р.; у автономному в складі Російської імперії Великому князівстві Фінляндському – з 1906 р.; у Швеції – з 1907 р.), але вже встиг підтвердити свою ефективність³. Він унеможлилював ситуацію, за якої більш популярна партія за підсумками виборів здобувала менше депутатських мандатів, аніж та, що ко-

¹ Нов век. 1908. 16 юни, 18 юни, 23 юни.

² Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 37.

* Кожна політична сила мала право закріпити за собою певний колір (лише один і не білий), зареєструвавши свій вибір у Софійському окружному суді. У нього фарбувалися бюлетені для голосування, що дозволяло електорату краще орієнтуватися в партійному розмаїтті країни.

³ Петришин О. В. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження // Вісник центральної виборчої комісії. К., 2006. № 1 (3). С. 54.

ристувалася слабшою підтримкою електорату*, а тому передбачав досконаліший спосіб перерахунку голосів для розподілу парламентських місць, обмежував ймовірні фальсифікації і зловживання з боку влади під час виборчого процесу, а також розширював роль партій у системі державного управління.

Втім ініціатива «каравелістів» зовсім не означала, що стамболовські практики організації виборів назавжди відійшли в історію. Намагаючись відволікти увагу суспільства від обговорення перспективної реформи, НЛП зосереджувала свої зусилля на пошуку та оприлюдненні компрометуючих матеріалів проти діючого уряду, тим самим стараючись спрямувати помисли громадськості у потрібне їй русло. Однак в умовах цілковитого домінування демократів у парламенті вона не мала змоги протидіяти заходам Ради міністрів А. Малинова. Єдиним, хто міг би вплинути на ситуацію, був Фердинанд. Саме тому 26 жовтня 1908 р. один із заступників голови Центрального бюро НЛП, головний редактор газети «Нов век» П. Гудев надіслав князю листа, в якому від імені «стамболовістів» закликав не підтримувати впровадження пропорційної виборчої системи, адже подібне нововведення, на думку політика, могло зумовити послаблення контролю виконавчої влади над процесом голосування та створити небезпеку для існуючого ладу¹. П. Гудеву таки вдалося переконати монарха, втім, лише на деякий час.

Справжнім випробуванням для НЛП стала інспірація у 1910 р. судового процесу проти її членів – колишніх високопосадових осіб, залучених у корупційні схеми. Громадськість, яку представляли «народняки», «цанковісти», демократи, радикали, «тісні» й «об'єднані» соціалісти і члени Землеробської спілки, наполегливо вимагала від уряду сприяння притягненню до відповідальності колишніх міністрів «стамболовістів», підозрюваних у зловживаннях владою в період другого самостійного правління НЛП. На початку року А. Малинов зважився на такий крок, заздалегідь провівши консультації з главою держави. І хоча Фердинанд не підтримав ідею запровадження попереднього розслідування, це не зупинило лідера демократів. За ініціа-

* Подібне формування депутатського корпусу можна спостерігати у кожному болгарському парламенті після утворення багатопартійної системи під час правління уряду С. Стамболова, починаючи з VIII ЗНЗ та закінчуючи законодавчим органом XV-го скликання.

¹ ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 8. А. е. 1214. Л. 16.

тиви прем'єр-міністра у XIV ЗНЗ почала працювати спеціальна слідча комісія, а згодом більшість депутатів прийняли рішення про скликання другого Державного суду та подання позову до нього. Складна і вкрай обтяжлива процедура із залученням численних свідків, через яку пройшли підозрювані, спричинила 28 липня 1910 р. серцевий напад у колишнього міністра фінансів Л. Паякова, що призвело до передчасної смерті політика.

На сторінках провладного друкованого органу «Пряпорец» та опозиційних газет «Мир», «България», «Демократ», «Работнически вестник», «Работническа България» і «Земледельско знаме» активно обговорювалася ситуація навколо розслідування. Противники «стамболовістів», зацікавлені у нейтралізації серйозного конкурента, всі як один вимагали суворого покарання членам НЛП. Журналісти «Нов век» усіляко виправдовували своїх однопартійців. Цар, котрий не бажав втрачати прихильність однієї з найбільш впливових організацій, цікавився процесом розслідування, тим самим сприяючи покращенню морального стану опальних політиків¹.

Негараздами у середовищі НЛП планували скористатися й інші недоброзичливці. У березні 1910 р. Т. Гатев зі своїми прихильниками заявив про намір створення на основі софійського угруповання окремої Народно-ліберальної партії. Наступного місяця він побував у деяких містах Болгарії з метою розширення кола однодумців за рахунок представників провінційних організацій НЛП. Однак лише у Враці за його ініціативи було створено тимчасовий комітет як складову майбутньої партії. В основному ж починання Т. Гатева не знайшло підтримки серед «стамболовістів». Невдачі амбітного політика призвели до того, що від нього відвернулися навіть колишні соратники з пловдивського осередку, і серед них – І. Андонов². Але зрив плану не завадив йому започаткувати 22 серпня 1911 р. у Софії видавництво газети «Борба», друкування якої здійснювалося один раз на тиждень та тривало до 2 вересня 1912 р.

Незважаючи на всі труднощі, «стамболовісти» продовжували політичну і організаційну діяльність. На початку квітня 1910 р. вони розпочали внутрішньопартійні обговорення програмного проекту, роз-

¹ Там само. А. е. 1831. Л. 106.

² Там само. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 762. Л. 9–10.

робленого під керівництвом відомого дипломата і публіциста С. Радева, розмістивши текст документа у пресі¹, а згодом опублікували спеціальну брошуру під його ж авторством², в якій окрім представлених цілей та завдань партії згадується і її засновник. Сподвижник Х. Ботева, вірний ідеалам Відродження борець за національну єдність, народний трибун, диктатор, але при цьому захисник конституційного ладу, борець за зміцнення незалежності – ось основні характеристики, що ними С. Радев наділяє державника. При цьому, так само як і автори опублікованої 1907 р. пропагандистської брошури³, публіцист не торкається питання про російсько-болгарські відносини у період регентства і прем'єрства С. Стамболова. Він уникає обговорення факту замаху на засновника НЛП та не називає винуватців його смерті, а також не розглядає складні стосунки між колишнім керівником Ради міністрів і Фердинандом.

З 28 червня по 11 липня 1910 р. НЛП влаштувала по всій країні панахиди і мітинги, приурочені п'ятнадцятиріччю з дня трагічної смерті С. Стамболова⁴. Під час проведення одного з таких заходів Н. Генадієв виступив з розгорнутою промовою на честь державника, в якій підкреслив його заслуги у боротьбі за свободу народу та зміцнення конституціоналізму, а також особисті здібності й талант⁵. Це була перша, подібного роду, дійсно масштабна ініціатива після відставки уряду НЛП у 1894 р. До цього вшанування пам'яті засновника партії відбувалося у вузькому колі членів родини, близьких друзів і сподвижників. Того ж року в Пловдиві було надруковано книгу⁶, присвячену пам'яті Д. Петкова, в якій невідомий упорядник окрім біографії політика розмістив чимало згадок і про С. Стамболова, а саме: обставини знайомства двох відомих партійних діячів; подробиці їх спільної політичної, адміністративної і видавничої діяльності та боротьби проти кабінету «народняків»⁷. Головного ж персонажа зобра-

¹ Нов век. 1910. 20 април, 9 май.

² Радев С. Начала и искания на Народнолибералната партия. София: Т. Пеев, 1911. 64 с.

³ Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. София: Балканъ, 1907. 64 с.

⁴ Нов век. 1910. 12 юли.

⁵ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 106–116.

⁶ Димитър Петков и народната либерална партия. Пловдив: Работник, 1910. 120 с.

⁷ Там само. С. 118.

жено послідовником С. Стамболова, його довіреною особою, яка забезпечувала організаційну роботу партії.

Влітку того ж року керівництво НІП розпочало підготовку до чергового конгресу політичної сили. Необхідність такого заходу визначалася прагненнями Центрального бюро консолідувати ряди організації та спробувати подолати відцентрові тенденції, спровоковані угрупованнями І. Андонова і Т. Гатєва¹. Проте головною метою скликання з'їзду було бажання «стамболовістів» вразити Фердинанда своєю масовістю та у такий спосіб переконати монарха в здатності управляти країною².

Водночас Н. Гєнадієв і його прибічники продовжували активно застосовувати колективну пам'ять про засновника НІП для досягнення власних політичних цілей. 11 липня 1910 р. у промові на могилі колишнього регента і прем'єр-міністра лідер організації нагадав, що упродовж 1886–1894 рр. представники майже всіх теперішніх партій країни, окрім «цанковістів», були при владі й жоден із них – «ані І. Гєшов, ані К. Стоїлов, ані Г. Начович не переслідувалися», а П. Каравелов, за рекомендацією С. Стамболова, входив до складу Регентської ради³. Згодом надрукована стенограма цього виступу використовувалася для протиставлення заходам кабінету А. Малинова, котрий, як уже зазначалося, розпочав переслідування «стамболовістів». За твердженням публіциста С. Радева, свого часу С. Стамболов прагнув примирення всіх ліберальних сил та їх об'єднання заради інтересів Болгарії, проте через «надмірне властолюбство „русофілів“ [П. Каравелова і Д. Цанкова. – Д. М.]» його сподіванням не судилось реалізуватися⁴.

На початку 1911 р. на шпальтах газети «Нов век» активно обговорювалося питання про можливий союз Народної і Прогресивно-ліберальної партій. Навчені власним досвідом створення альянсів і коаліцій з іншими політичними силами, «стамболовісти» впевнено заявляли, що злиття не відбудеться, адже «цанковісти» не бажали брати на себе «...старі гріхи „народняків“, а останні взагалі не мали потреби

¹ Нов век. 1910. 21 юли.

² Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 42.

³ Гєнадієв Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 30.

⁴ Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 381.

в єднанні з нечисленною Прогресивно-ліберальною партією»¹. Проте їхні прогнози не справдилися. 16 березня 1911 р. цар відправив кабінет А. Малинова у відставку. Замість нього було сформовано все-таки коаліційний уряд «народняків»-«цанковістів» на чолі з І. Гешовим.

Рішення Фердинанда сприяло зміцненню критичних настроїв «стамболовістів» по відношенню до існуючої в країні системи державної влади. Вони все частіше заявляли, що правляча партія мала визначатися як у Європі – за результатами виборів, а не за вказівкою монарха². Такі переконання суперечили практикам, започаткованим під час прем'єрства С. Стамболова, тому деякий відхід від усталених принципів НІП змушував Центральне бюро прискорити підготовку проведення чергового партійного форуму. Першим кроком її реалізації стало заснування 5 березня 1911 р. ще однієї газети – «Воля» – з метою агітаційно-пропагандистської діяльності, а також своєчасного доведення до відома членів провінційних осередків інформації про будь-які зміни у позиції партії та роз'яснення їх суті.

З початком правління створеного 16 березня 1911 р. уряду І. Гешова було дещо послаблено тиск на «стамболовістів». До того ж за вказівкою монарха другий Державний суд відклав подальший розгляд справи про зловживання владою колишніми міністрами урядів НІП, все-таки запроваджену за позовом депутатської більшості XIV ЗНЗ. Мотивом такого кроку стало бажання монарха згладити внутрішні протиріччя в державі у період активної стадії підготовки до війни з Османською імперією.

Керівництво НІП вирішило скористатися політичним затишшям для організації свого конгресу. Напередодні – в другій половині квітня 1911 р. – керівництво НІП скликало збори голів окружних і околіїних осередків партії, під час яких учасники обговорили питання про притаманний політичній силі вождізм – тип владних відносин, які ґрунтувалися на особистій відданості персоні керманіча, котрий володів нічим не обмеженими широкими повноваженнями. Після завершення дебатов присутні досягли майже цілковитого порозуміння. Із майже 60-ти голів місцевих бюро більшість висловилося за збереження концентрації влади в руках лідера, і лише восьмеро не підтримали

¹ Нов век. 1911. 12 февруари.

² Там само. 14 април.

це рішення, заявивши про необхідність подолання вождистських тенденцій у партії.

II конгрес проходив у Софії 22–26 липня 1911 р., зібравши близько 500 делегатів та (згідно з явно завищеними журналістськими даними) близько 2 тис. гостей з усієї країни¹. Представники угруповань І. Андонова і Т. Гатева брали участь у ньому лише як пасивні спостерігачі без права голосу, оскільки їм було відмовлено в офіційному статусі делегатів з'їзду.

У своїх виступах перед учасниками форуму голова Центрального бюро Н. Генадієв, постійно апелюючи до історії НЛП, запевняв, що у середовищі політичної сили ніколи не припинявся процес взаємної передачі, засвоєння, збереження та використання матеріальних і духовних цінностей, соціальної інформації й досвіду минулих і співіснуючих поколінь; іншими словами – партії завжди була притаманна «наступність поколінь» та віра у «торжество стамболовізму»². Під час однієї з його промов соратники С. Стамболова І. Андонов і Т. Гатев демонстративно залишили залу. Згодом вони пояснили свій вчинок тим, що НЛП на той час вже не мала нічого спільного з ідеологічними принципами засновника партії³.

Одним із найважливіших рішень конгресу стало внесення деяких змін до статуту організації, а саме – у положення про функції Верховної партійної ради. Вказаний орган отримував «широку ініціативу в управлінні політичною силою» та мав здійснювати контроль над роботою Центрального бюро. Його склад було розширено до 48 осіб – представників окружних осередків НЛП⁴.

Наступне питання викликало справжню дискусію серед учасників форуму. Мова йшла про доцільність існування в партії посади голови Центрального бюро, про жорстко централізовану, нічим не обмежену верховну владу, сконцентровану в руках лідера, про нехтування колективною роботою під час прийняття рішень. У процесі обговорення цієї проблеми 25 делегатів із Русе виступили за усунення дисбалансу

¹ Там само. 27 юли.

² Там само.

³ Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 61.

⁴ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 43.

в практиці управління політичною силою на користь однієї людини шляхом скасування шефського інституту та не підтримали кандидатуру Н. Генадієва на призначення керівником організації. Свою позицію вони мотивували фактом його перебування на той час під слідством, що не могло бути взірцем для наслідування. Проте більшість присутніх мала іншу точку зору з цього приводу, тому за результатами голосування структура організації не змінилася, а Н. Генадієв залишився керманичем «стамболовістів». Протестуючи проти такого рішення, шестеро членів партії покинули залу засідань¹.

Конгрес затвердив також першу за всю історію існування НЛП програму, проект якої незадовго до проведення форуму знову, цього разу в газеті «Воля», був опублікований у двох її тиражах², а текст ухваленого документа пізніше надрукований окремою брошурою. «Стамболовісти» декларували свою готовність захищати діючий конституційний лад та принципи парламентаризму, проголошували ідеї реалізації внутрішньої, соціальної, фінансової і військової політики, а також втілення в життя задумів у галузях освіти, економіки і правосуддя. Крім того у їхні плани входила реформа місцевого самоврядування з наданням територіальним громадам реальної автономії³. Отже, ідеологія партії поєднувала в собі елементи консерватизму і лібералізму. НЛП залишалася однією із представниць правоцентристських політичних сил Болгарії.

Станом на 1911 р. причин для розколу організації не було. Більшість її членів на II конгресі підтримали чинне партійне керівництво. Розрізнені угруповання на чолі з І. Андоновим і Т. Гатевим через свою нечисленність не могли створити серйозну конкуренцію прихильникам лідера «стамболовістів». Їм залишалося чекати на слушну нагоду для відсторонення Н. Генадієва з посади голови Центрального бюро.

Останнім подіям передувало поступове втілення у життя запропонованих демократами новацій. Вони реалізовувалися 5 червня 1911 р. під час проведення за змішаним принципом виборів у V Великі народні збори. Протягом цього часу «стамболовісти» продовжу-

¹ Борба. 1911. 22 август.

² Воля. 1911. 10 юли, 11 юли.

³ Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 101.

вали демонструвати власний скептицизм щодо імплементації пропорційної виборчої системи. Напередодні експериментального голосування у XV ЗНЗ журналісти газети «Нов век» стверджували, що із запровадженням нового закону в країні мало що зміниться. На їхню думку, «...кандидати у депутати від правлячої коаліції, як і раніше, будуть визначатися торгами між міністрами, а результати народного волевиявлення при цьому залишаться цілком передбачуваними»¹. Проте всупереч песимістичним прогнозам НЛП отримала чотири мандати у V Великих народних зборах. Це був один з кращих здобутків серед усіх опозиційних партій.

4 вересня 1911 р. вибори депутатів XV ЗНЗ теж закінчилися для НЛП відносним успіхом. Її фракція, у порівнянні з результатами голосування 1908 р., розширилася на сім представників – найбільшу кількість поміж опозиційних сил. «Нов век» назвала цей факт свідченням зростання довіри виборців до «стамболовістів»². Перемогу ж передбачено святкували «народняки» і «цанковісти» (за правлячу коаліцію проголосувало 273 тис. 223 особи, тобто 54,2 % громадян, які прийшли на виборчі дільниці).

Після оголошення офіційних підсумків парламентських виборів газета «Нов век» констатувала: «Перевага провладних сил досягнута завдяки моральному тиску на виборців із застосуванням залякувань і насильств, а також впливу на громадян чиновників та поліції»³. Тогочасний лідер НЛП Н. Генадієв підкреслював: «Практика фальсифікацій і зловживань продовжувалася у Болгарії з року в рік, залишаючись основною перепорою на шляху розвитку демократії і свободи»⁴. «Българска независимост», «Нов век» і «Воля» публікували розгорнуті матеріали про чисельні факти недотримання владою вимог законодавства, які мали місце під час голосувань. Серед найбільш поширених порушень називалися тиск на виборців та застосування силового й адміністративного ресурсів у інтересах правлячих політичних сил⁵.

¹ Нов век. 1911. 12 август.

² Там само. 7 септември.

³ Там само. 18 септември.

⁴ Генадиев Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 8.

⁵ Българска независимост. 1908. 14 май; Нов век. 1911. 7 юни; Воля. 1911. 24 август.

Поступово критика «стамболовістами» організованого урядом І. Гешова процесу голосування почала вщухати. Розуміючи безперспективність протистояння парламентській коаліції, наприкінці 1911 р. вони вже повністю визнавали перевагу пропорційної виборчої системи над мажоритарною. У своїх публічних виступах Н. Генадієв дедалі частіше називав справедливим новий спосіб розподілу мандатів між політичними силами, здійснення якого відбувалося відповідно до кількості голосів виборців, поданих за кожний партійний список¹. Редакційний колектив газети «Нов век» підтримував позицію голови Центрального бюро НІП і висловлював сподівання, що запроваджена практика пом'якшить негативні прояви укорінених політичних традицій та сприятиме розвитку демократії»².

У зв'язку з небажанням князя довіряти владу «стамболовістам» вони все частіше демонстрували своє негативне налаштування по відношенню до існуючої в країні політичної системи. Від представників їхньої партії лунали заклики про необхідність її модернізації за зразком західних держав. «Головним недоліком управління Болгарії, – зазначав Н. Генадієв, – є те, що уряд завжди міг забезпечити собі підтримку виборців за допомогою насильства або інших засобів впливу на громадян, тоді як у Великій Британії і Франції влада була позбавлена такої можливості»³. Критичні настрої «стамболовістів» мали радше кон'юнктурний характер, оскільки їхньою основною метою у цей період було повернення до керма держави. Після часткової апробації 4 вересня 1911 р. на ділянках двох округів нових механізмів порядку визначення результатів голосування представники НІП зі шпальт газет «Воля» і «Нов век» почали звинувачувати проурядові політичні сили в зумисному стримуванні їх запровадження на законодавчому рівні, вимагали прискорення процесу, розпуску діючого парламенту та проведення виборів за пропорційною системою⁴.

У відповідь проурядова газета «Мир» переконувала, що чинна влада продовжує реформування виборчої системи Болгарії, як і свого часу

¹ Генадієв Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 24.

² Нов век. 1912. 17 януари.

³ Генадієв Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 17.

⁴ Нов век. 1912. 8 февруари.

кабінет К. Стоїлова. При цьому журналісти протиставляли ліберальне налаштування «народняків» і «цанковістів» правлінню С. Стамболова, «котрий внаслідок існування попередньої системи виборів став сатрапом та тероризував країну майже до самої своєї смерті»¹.

В одному зі своїх виступів у XV ЗНЗ лідер НЛП Н. Генадієв розкритикував іншу характерну рису політичної системи країни. Він вважав, що ключовою проблемою для Болгарії залишався недосконалий механізм формування виконавчого органу влади, в якому партії брали безпосередню участь. «Неможливо визначити, – констатував політик, – котра політична сила найбільш потужна в момент, коли уряд іде у відставку, а відтак не зрозуміло, якій із чисельних болгарських партій варто довірити формування нового кабінету міністрів. За такої ситуації вожді кожної з організацій будуть стверджувати, що їхня – найбільш гідна влади та права організувати чергові парламентські вибори»². На думку Н. Генадієва, обрання парламенту мало передувати формуванню Ради міністрів, а не навпаки.

У другій половині 1911 – на початку 1912 років НЛП суттєво активізувала організаційну й агітаційно-пропагандистську діяльність, яка згодом дала суттєві результати. В цей період лави партії поповнили 247 охочих, що складало 8 % від загальної чисельності її членів – приблизно 2 тис. осіб³. 8 і 12 лютого 1912 р. у Болгарії відбулися вибори в окружні й міські ради, на яких «стамболовісти» були четвертими серед дев'яти учасників, забезпечивши собі відповідно 60 і 108 мандатів⁴.

Окрім систематичної критики ініціатив урядів А. Малинова та І. Гешова НЛП у 1908–1912 рр. намагалася дискредитувати в очах громадськості й опозиційні політичні партії незалежно від їхньої ідеології. Так само чинили і її опоненти. Боротьбу за владу в Болгарії у ті часи можна охарактеризувати як «кожен за себе». Необхідно відзначити лише деяку синхронність дій правоцентристських (ліберальних і консервативних) сил в їхньому прагненні протиставити себе лівим організаціям соціалістичного або радикального толку.

¹ Мир. 1912. 7 февруари.

² Генадиев Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 8.

³ Нов век. 1912. 23 март.

⁴ Там само. 15 февруари.

Вкрай критично НІП була налаштована по відношенню до соціал-демократів, котрі у «стамболовістській» пресі називалися нерозважливою, далекою від державних інтересів молоддю¹. Що ж стосується Землеробської спілки, то, на думку журналістів «Нов век», її представники не мали нічого спільного з істинними прагненнями селянства, діяли розрізнено та навіть не спромоглися представити власної чіткої програми². Проте, незважаючи на подібну риторику, пильна увага «стамболовістів» до організацій лівого спрямування, котрі мали чітко виражену орієнтацію на ті чи інші прошарки населення, свідчила про певне занепокоєння керівництва НІП діяльністю БРСДП («тісні соціалісти»), БРСДП («об'єднана»), БЗНС і РДП. Це пояснювалося прагненням партії знайти собі підтримку серед усіх без виключення соціальних категорій болгарського суспільства, враховуючи й ті, на які спиралися ліві.

Таким чином, протягом 1908–1912 рр. відбувалася ідеологічна еволюція «стамболовістів», які у цей період почали брати на озброєння ліберальні гасла та активніше пропонувати глибокі політичні реформи. Найімовірніше, подібні зміни були визначені тривалим перебуванням партії в опозиції, а також розчаруванням волевиявленнями Фердинанда, котрий не поспішав повертати НІП до влади. Варто також зазначити, що станом на початок 1912 р. «стамболовісти» продовжували активно впливати на суспільно-політичні процеси у Болгарії. Однак успішним для НІП тенденціям, котрі намітилися в 1911 р. та проявилися у поступовому розширенні популярності серед електорату і зростанні її чисельності, стали на заваді Балканські війни.

Незадовго до їх початку з метою забезпечення прихильності з боку різних прошарків населення сесія Верховної партійної ради 5–7 липня 1912 р. розробила, а згодом опублікувала деякі доповнення до програми, дещо по-новому сформулювавши власне бачення подальшого проведення зовнішньої державної політики та втілення в життя місцевими радами заходів у сфері економіки і культури. Рішеннями форуму також проголошувалося верховенство світської влади над церквою, пропонувалися методи реалізації житлового питання і благоустрою міст, анонсувалися положення про устрій церкви і царства та від-

¹ Там само. 1910. 12 април.

² Там само. 1908. 22 юли.

ношення між Болгарією і балканськими народами¹. Підготовлені корективи були внесені у текст програми політичної сили. Принципових протиріч між різними угрупованнями НЛП вони не викликали.

Під час збройних конфліктів 1912–1913 рр. «стамболовісти» суттєво обмежили свою організаційну діяльність, адже чимало членів НЛП брали участь у воєнних діях. У зв'язку з оголошенням 17 вересня 1912 р. мобілізації та запровадженням цензури було змінено риторику їхніх друкованих органів. «Нов век», який ще з 18 квітня почав публікуватися кожного дня під орудою Д. Петкова і редакторством Т. Гатєва, та підконтрольна Н. Генадієву «Воля» в основному інформували читачів про ситуацію на фронтах. Однак все це не завадило опозиційним партіям, у тому числі й НЛП, спільними зусиллями спочатку переконати монарха у необхідності відсторонення пасивного у вирішенні македонської проблеми під час засідань Лондонської мирної конференції коаліційного кабінету І. Гешова (1 червня 1913 р.), а згодом і припинення недовготривалого правління «цанковістів» (4 липня того ж року). Раду міністрів на чолі з В. Радославовим було утворено із трьох політичних сил – «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів». Зайнявши одне із місць біля керма країни, представники НЛП вже не порушували питання щодо реорганізації системи державної влади.

Призначенню ліберального уряду передувало скликання 19 червня Коронної ради за участі лідерів парламентських партій, оскільки критична ситуація, в якій опинилася країна під час Другої Балканської війни, викликала паніку серед правлячих кіл Болгарії. Заслухавши С. Данєва, котрий визнав, що невдала політика його уряду призводила до все більш відчутних поразок у збройному протистоянні, цар уповноважив сформувати уряд А. Малинова. Враховуючи думку присутніх, котрі вважали за необхідне створити кабінет «національної концентрації», лідер Демократичної партії запропонував керівникам політичних організацій залучитися до роботи наступної Ради міністрів. Однак «радославовісти», «тончевісти» і «стамболовісти» відповіли відмовою. 22 червня вони направили Фердинанду листа, висловивши в ньому намір взяти владу в свої руки. Після кількох безрезультатних спроб А. Малинова сформувати уряд монарх у цьому питанні віддав перевагу керманичу Ліберальної партії, призначивши 4 липня 1913 р.

¹ Воля. 1912. 10 юли.

В. Радославова керівником коаліційного кабінету міністрів¹. Окрім П. Пешева – однопартійця голови новоутвореного виконавчого органу, а також безпартійних генерала Г. Вазова й інженера Б. Морфова та представників Младоліберальної партії Д. Тончева і Ж. Бакалова до його складу увійшли «стамболовіст» П. Динчев, якому було довірено посаду міністра громадських будівель, доріг і благоустрою, та лідер НЛП Н. Генадієв, котрий очолив Міністерство закордонних справ і віросповідань та за сумісництвом – Міністерство землеробства і державного майна.

У процесі формування уряду серед керівництва НЛП виникли непорозуміння і суперечки. Відповідно до квоти «стамболовісти» мали отримати в кабінеті В. Радославова чотири міністерські портфелі з десяти існуючих*. Однак Н. Генадієв вагався з кандидатурами, що пояснює присутність безпартійного Б. Морфова. Врешті-решт наполегливість інших членів Центрального бюро змусила лідера НЛП дати згоду на включення до складу виконавчого органу ще двох представників партії. У результаті з 23 вересня 1913 р. Д. Петков замість П. Динчева приступив до виконання обов'язків міністра громадських будівель, доріг і благоустрою, П. Динчев отримав одну з посад Н. Генадієва, очоливши Міністерство землеробства й державного майна, а згодом змінивши свою партійну належність через схильність до «радославовістів», Н. Апостолов замість Б. Морфова зайняв крісло міністра залізниці, пошти і телеграфу². Проте ці зміни не сприяли консолідації керівної ланки партії. Амбітний Д. Петков, котрий був невдоволений ігноруванням його кандидатури під час створення уряду в липні 1913 р., почав відкрито висловлювати незгоду з політикою, спрямованою Н. Генадієвим на відхід від усталених «стамболовістських» принципів. Коло прихильників тогочасного заступника голови Центрального бюро поступово розширювалося, формуючи все більш чисельне, опозиційно налаштоване по відношенню до лідера організації угруповання.

¹ Велев А. Политические партии в Болгарии и Балканские войны (1912–1913 гг.) // Etudes historiques. Sofia, 1968. Vol. 4. P. 464.

* Також чотири посади, у тому числі голови уряду, передбачалося залишити за «радославовістами», дві – за младолібералами-«тончевістами», а військове відомство, згідно з рішенням глави держави, за традицією мав очолити наблизений до монарха безпартійний офіцер.

² Ташев Т. Министрите на България: 1879–1999: Енциклопедичен справочник. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1999. С. 87.

Невдовзі після утворення нової Ради міністрів прогнозовано відбувся розпуск Народних зборів, а дещо пізніше, згідно з царським Указом № 245 від 23 вересня 1913 р., стартувала передвиборча кампанія. XVI ЗНЗ мали стати першим законодавчим органом, обраним на пропорційній основі. За підсумками голосування 24 листопада правляча коаліція не отримала бажаної більшості, забезпечивши собі лише 94 місця, у той час як всі опозиційні партії разом – 110¹. До того ж прихильники Н. Генадієва у фракції «стамболовістів», незадоволені політикою прем'єр-міністра та його упередженим ставленням до їхнього лідера, почали відкрито демонструвати наміри вийти зі складу парламентського альянсу. Все це змусило главу держави припинити мандат XVI ЗНЗ, котрі пропрацювали лише 12 днів – з 6 по 18 грудня, та призначити на 23 лютого наступного року чергові вибори.

Наприкінці 1913 – на початку 1914 років внутрішні проблеми НЛП значно загострилися. По-перше, між головою уряду та міністром закордонних справ і віросповідань Н. Генадієвим виникли протиріччя. В. Радославов не довіряв лідеру «стамболовістів». Прем'єр-міністра не влаштовувала надто незалежна поведінка його підлеглого, котрий міг у будь-який момент вийти з-під контролю та поставити під загрозу долю правлячої коаліції. До того ж відкрите невдоволення поверненням до влади представників НЛП демонстрували «народняки», «цанковісти» і демократи, регулярно нагадуючи громадськості про необхідність довести до логічного завершення перерваного Балканськими війнами розслідування їх діяльності у 1903–1908 роках². За таких обставин 17 грудня 1913 р. Н. Генадієв змушений був піти у відставку. В лютому 1914 р. опозиційні партії знову зробили спробу інспірувати повторний, після 1911 р., судовий процес проти колишніх урядовців-«стамболовістів». І хоча В. Радославов не допустив навіть запровадження попереднього розслідування, голову Центрального бюро НЛП вкотре було скомпрометовано в очах однопартійців. Саме дискредитації та переобрання лідера «стамболовістів» домагався Д. Петков, щоб зайняти його місце у партії, тому ситуація, в якій опинився Н. Генадієв, сприяла задумам діючого керівника Міністерства громадських будівель, доріг і благоустрою.

¹ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. С. 524.

² Мир. 1913. 15 декември; България. 1913. 18 декември.

Виборча кампанія у лютому 1914 р. пройшла в атмосфері потужного агітаційно-пропагандистського тиску на громадян з боку провладних партій. Як наслідок, електоральна активність під час голосування склала рекордний з моменту утворення болгарської держави показник – 67,11 %. Задля перемоги політичних сил, що входили до правлячої коаліції, уряд застосував моральний вплив на виборців. Міністерство внутрішніх прав і охорони народного здоров'я, яке за сумісництвом очолював прем'єр-міністр В. Радославов, контролювало процес голосування за допомогою поліції і лояльних чиновників. Все це врешті-решт визначило остаточний результат виборів у XVII ЗНЗ – «стамболовісти», «радославовісти» і «тончевісти» разом забезпечили собі 126 із 245 мандатів. До того ж три із них, отримані опозицією, були скасовані на користь представників провладних угруповань через виявлені різного роду порушення¹.

Із запровадженням пропорційної виборчої системи відбулися помітні зміни у балансі політичних сил країни. Ліві партії, які мали значну підтримку в суспільстві, почали створювати на виборах серйозну конкуренцію правоцентристам. Так, у 1913 і 1914 роках Землеробській спілці вдалося сформувати другі за чисельністю фракції, котрі склалися відповідно з 48 і 51 депутата. Значно зріс вплив соціал-демократичних партій* і радикал-демократів**. Провладним силам стало важче забезпечувати собі парламентську більшість, проте застосування ними методів керованої демократії, відомих ще з часів прем'єрства С. Стамболова, все ж дозволяло перемагати на виборах, що й підтвердила коаліція «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» 1914 р.

У грудні 1914 р. Н. Генадієва як досвідченого політика і керманича однієї з провладних парламентських фракцій за ініціативи монарха і голови уряду було направлено зі спеціальною місією в Італію і Францію з метою вивчення ситуації, котра склалася в Європі після початку Першої світової війни. Саме під час перебування за кордоном остаточ-

¹ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. С. 526.

* 1913 року БРСДП («об'єднана») провела у парламент 19 своїх представників, а 1914 р. – 10; БРСДП («тісні соціалісти») – відповідно 18 і 11.

** У 1913 і 1914 роках Радикально-демократична партія здобула однакову кількість мандатів – 5.

но сформувалися зовнішньополітичні погляди лідера НЛП. Він переконався у намірах Італії приєднатися до країн «Сердечної угоди», а також упевнився, що слідом за Римом союзниками Франції, Великої Британії і Росії стануть сусіди Болгарії – Румунія і Греція. Після повернення 4 березня 1915 р. до Софії Н. Генадієв підготував звіт, в якому рекомендував уряду В. Радославова віддати перевагу зближенню з Антантою¹. Викладені у донесенні помисли суперечили планам царя і кабінету міністрів з їх орієнтацією на держави Троїстого союзу. Саме тому В. Радославов не дозволив Н. Генадієву виступити зі своїми судженнями перед міністрами. Проте позицію свого лідера підтримала більшість фракції НЛП у XVII ЗНЗ, чим поставила під загрозу існування парламентської коаліції. Вказана ситуація остаточно зіпсувала стосунки між керівником «стамболовістів» і В. Радославовим, який зрештою взяв сторону заступника голови Центрального бюро НЛП, свого підлеглого міністра Д. Петкова.

Незважаючи на несприятливий для лідера Народно-ліберальної партії розвиток подій, його продовжувала підтримувати переважна більшість членів організації. Усвідомлюючи це, антагоністично налаштовані по відношенню до «генадієвістів» угруповання Д. Петкова, І. Андонова і Т. Гатєва вирішили консолідувати зусилля з метою позбавлення опального політика повноважень голови Центрального бюро. Суттєво активізувати діяльність їх підштовхнула відкрита агітація Н. Генадієва навесні 1915 р. за приєднання Болгарії до Антанти². Для реалізації задумів була задіяна газета «Нов век», видавництвом якої опікувався Д. Петков. Останньому не склало труднощів схилити на свою сторону підпорядкований редакційний колектив, котрий змінив ставлення до керівника партії ще й через його проантантівську позицію.

Координуючи дії з прем'єр-міністром, Д. Петков, І. Андонов і Т. Гатєв за підтримки Р. Петрова розпочали у пресі кампанію проти лідера «стамболовістів», намагаючись применшити його авторитет та підірвати довіру з боку прихильників. Як уже зазначалося, приводом для чергових нападок на Н. Генадієва став терористичний акт у софійському казино, скоєний 1 лютого 1915 р. Газети проурядових політич-

¹ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 48. Л. 98.

² Речи и педоарии на д-р Н. Генадиев (Съдебни, парламентарни и политически) / Съст. П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1926. С. 84.

них сил, оприлюднюючи позицію влади, звинувачували в організації цього злочинця керівника НЛП¹. Крім того, ними було надруковано низку матеріалів, в яких Н. Генадієву інкримінувалася причетність до іншого злочину – вбивства Димитра Петкова. Журналісти вигадували найнеймовірніші вимисли, приписуючи очільнику НЛП навіть прагнення знищити правлячу династію та встановити одноосібну диктатуру в Болгарії². Під час розпочатого судового процесу стали очевидними повністю сфабриковані обвинувачення. Це підтверджує і переписка Н. Генадієва з головними свідками, котрі фігурували у справі та визнали факти тиску на них з боку посередників зацікавлених осіб³.

Черговим дійством опонентів Н. Генадієва стало розповсюдження серед членів НЛП брошури відомого політичного оглядача, дипломата і лікаря А. Кермекчиева – особи, наближеної до Фердинанда. У неперіодичному виданні під назвою «Генадієв перед судом народних лібералів» автор виклав власне бачення ситуації, що склалася у середовищі «стамболовістів», звинувативши у розколі партії її лідера, котрий порушив постулати, на яких ґрунтувалася ідеологія НЛП, і, тим самим, зрадив принципам С. Стамболова. Виступивши за зближення з Росією, голова Центрального бюро поставив під загрозу правлячу в Болгарії династію, скомпрометував Софію в очах союзників – Німеччини і Австро-Угорщини, втратив довіру виборців і авторитет серед однопартійців. А. Кермекчиев назвав Н. Генадієва опортуністом, зрадником і пристосуванцем до політичної кон'юнктури та закликав усіх представників НЛП об'єднатися навколо ідеалів С. Стамболова⁴.

6 травня 1915 р. Д. Петков звернувся до членів провінційних осередків НЛП з листом, в якому закликав змістити Н. Генадієва з посади, оскільки той, відступивши від партійних принципів і традицій, порушив статут. У зв'язку з цим заступник голови Центрального бюро пропонував скликати черговий конгрес⁵. Послання справило деяке враження, однак в основному не знайшло підтримки серед однопартійців. Тоді ж «петковісти» надрукували та розповсюдили брошуру, в якій їхній

¹ Нов век. 1915. 15 март.

² Там само. 17 март, 19 март.

³ Д-р Никола Геннадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 72–73.

⁴ Кермекчиев А. Геннадиев пред съда на народно-либералите. София, 1915. С. 6.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 659. Л. 9.

прибічник В. Ничев нагадує, що лідер «генадієвістів» розпочинав свою політичну кар'єру активним противником ініціатив засновника НЛП на державній посаді, а вже потім, з кон'юнктурних міркувань, приєднався до С. Стамболова. Автор акцентує увагу на бажанні Н. Генадієва слідувати власним інтересам, а також на мінливості його поглядів¹.

Приблизно у цей же час завдяки старанням «петковістів» болгарська громадськість отримала можливість ознайомитися зі змістом ще двох брошур невідомих авторів². У одній із них, складовою якої є стаття С. Стамболова під псевдонімом Аспарух та назвою «Відповідь на промову Стоїлова» з обґрунтуванням своєї антиросійської політики, колишній регент і прем'єр-міністр постає в образі «велетня, котрий упродовж восьми років вів боротьбу проти цілої імперії»³. Хоча у цій роботі не фігурує жодне з прізвищ тогочасних політичних діячів, очевидним є той факт, що її автор мав на меті вказати лідерам опозиційних партій, які виступали за зближення з Росією, на хибність обраного ними шляху. В іншій брошурі, яка стосується зовнішньополітичної орієнтації країни у 1886–1894 рр. та була приурочена 20-річчю з дня трагічної смерті засновника НЛП, міститься розгорнута біографія державника з категоричним спростуванням твердження про його «русофобство» та акцентуванням уваги на бажанні уберегти власну країну від нав'язливої деструктивної політики Санкт-Петербурга, а також зазначається про відсутність у нього будь-яких негативних почуттів по відношенню до російського народу⁴.

2 липня 1915 р. двадцятєро прибічників Н. Генадієва із тридцяти двох представників НЛП у XVII ЗНЗ, щоб покласти край розкольницькій діяльності Д. Петкова в умовах складної міжнародної ситуації, вирішили ініціювати проведення Верховної партійної ради. Запланувавши початок її роботи на 7 липня, вони оповістили про це окружні

¹ Ничев В. Русофилството на Д-р Никола Генадиев. София: Царска придворна печатница, 1915. С. 4.

² Книжка за народа: Стефан Стамболов и днешното положение на България. София: Царска придворна печатница, 1915. 42 с.; Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. 30 с.

³ Книжка за народа: Стефан Стамболов и днешното положение на България. София: Царска придворна печатница, 1915. С. 4.

⁴ Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. С. 8.

бюро¹. Проте із 48 членів керівного органу на засідання прибуло лише 23 особи. Для забезпечення кворуму були залучені депутати-«генадієвісти», у результаті чого присутнім вдалося визначитися у ключовому питанні – проголосувати за поправку в статут про обмеження влади, зосередженої в руках голови Центрального бюро. З метою затвердження остаточного рішення Верховна партійна рада постановила скликати 27 вересня 1915 р. черговий конгрес НЛП. Але форум так і не відбувся через інкримінування Н. Генадієву та його сподвижникам причетності до так званої «деклозієрової афери».

Тиск з боку влади, який провокував розбрат у середовищі політичної сили, змусив «генадієвістів» зосередити зусилля на підтримці свого лідера. 2 липня 16 депутатів від парламентської фракції «стамболовістів» поставили підписи під зверненням до В. Радославова, в якому висловили протест проти нападок на керівника НЛП та погрожували надалі ігнорувати засідання XVII ЗНЗ у разі невиконання їхньої вимоги².

За сприяння журналістів газети «Воля» «генадієвісти» відкрито звинувачували Фердинанда у його причетності до розгортання кампанії проти Н. Генадієва³, а також заявляли, що мають беззаперечні докази підготовки арешту та фізичної ліквідації їхнього лідера. Остерігаючись розголосу вищевказаних фактів у пресі, цар на початку грудня 1915 р. звелів припинити переслідування Н. Генадієва.

Волевиявленню Фердинанда передувало продовження протистояння між угрупованнями «стамболовістів». 8 серпня того ж року 23 депутати-«генадієвісти» під час зустрічі з В. Радославовим наполягали на позбавленні Д. Петкова посади міністра, пояснюючи необхідність такого кардинального кроку відсутністю в останнього абсолютної підтримки з боку фракції. Однак голова уряду не задовольнив вимогу народних обранців. У свою чергу на початку серпня «петковісти» розгорнули активну агітацію, намагаючись розширити коло своїх прихильників серед членів місцевих осередків НЛП. У результаті їм вдалося схилити на свій бік представництва «стамболовістів» у Врачанському, Ловечському, Видинському і Пловдивському округах, котрі приєдна-

¹ Воля. 1915. 4 юли.

² ЦДА РБ. Ф. 113к «Радославов, Васил». Оп. 1. А. е. 2126. Л. 1–2.

³ Там само. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 3. Л. 36–37, 44–48.

лися до критики Н. Генадієва, вимагаючи усунення його з посади керівника Центрального бюро організації.

Початок грандіозної інформаційної кампанії з боку влади, спрямованої на виправдання свого рішення щодо вступу Болгарії у Першу світову війну на боці країн Троїстого союзу, значно похитнув позиції прибічників Н. Генадієва, які виступали за зближення Софії з Антантою. У середині серпня 1915 р. зі 120 осередків НЛП лише 52 залишалися відданими керівнику політичної сили. В цей період до угруповання «петковістів», котре продовжувало підтримувати зовнішній курс уряду, перейшли такі впливові «стамболовісти», як представники Центрального бюро К. Панайодов, І. Момчилов, М. Тодоров, Х. Кусев, А. Станчев, а також члени організації М. Мичев із Старої Загори і В. Козничкий з Кюстендила. Згодом ряди прибічників діючого міністра поповнили П. Гудев, Д. Ачков і Д. Кьорчев¹. «Петковісти» старалися продемонструвати історичний зв'язок угруповання з фундаторами Народно-ліберальної партії – Стефаном Стамболовим і Димитром Петковим, зобразивши наприкінці 1915 р. на роздрукованому календарі поряд з видатними державниками своїх представників – Добри Петкова, Величко Козничкого та інших².

Найбільш відчутного удару прихильники Н. Генадієва зазнали у жовтні 1915 р., коли В. Радославову і Фердинанду вдалося не тільки обезглавити угруповання, а й позбавити його інших ключових діячів. Все це відбулося внаслідок викриття вже згадуваної «деклозієрової афери», котра стала зручним приводом для розправи над керманичем НЛП та його найближчим оточенням³. Арешт одіозних політиків, а також припинення 10 вересня 1915 р. видавництва газети «Воля» через оголошення мобілізації та запровадження цензури, суттєво обмежили вплив опозиційно налаштованих по відношенню до влади «генадієвістів» на політичні процеси в Болгарії. Проте, навіть перебуваючи за ґратами, Н. Генадієв і його прибічники не припинили боротьбу – встановили контакти з теж ув'язненими представниками БЗНС, у тому числі й з їхнім лідером А. Стамболійським, вели активну переписку з членами соціал-демократичних організацій, які на волі зазна-

¹ Васильов Т. Стефан Стамболов // Спомени за лица и събития през XIX–XX век. София, 1934. С. 169.

² ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 2103. Л. 1.

³ Там само. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 19. Л. 1–2.

вали утисків і переслідувань. Голова Центрального бюро НЛП закликав їх об'єднатися проти уряду заради очищення влади, плануючи у такий спосіб сформувати опозиційний блок, спроможний якомога швидше стати до керма держави, хоча при цьому усвідомлював, що в умовах воєнного стану та захисту і контролю інформаційного простору зробити це буде вкрай важко¹. Співпраця з лівими політичними силами раніше не була характерною для НЛП. Ініціюючи її, Н. Генадієв враховував схожість ситуації, в якій опинилися його угруповання, БЗНС, «об'єднані» й «тісні» соціалісти.

У складі кабінету міністрів залишалося двоє представників НЛП, відносини яких з «радославовістами» почали змінюватися. Допоки прем'єр-міністр використовував прибічників Д. Петкова для протидії прихильникам Н. Генадієва, а зовнішній курс Софії виправдовував себе, між лібералами та провладним крилом «стамболовістів» зберігався міцний союз. Після нейтралізації лідера Народно-ліберальної партії, а також на тлі перших невдач на фронтах війни їх взаємини погіршилися. Незадоволені політикою уряду Д. Петков і Н. Апостолов двічі подавали у відставку – 31 жовтня 1915 р. і 23 лютого 1916 р. Тоді цар Фердинанд, щоб не поглиблювати політичну кризу, переконував міністрів залишитися. Але коли перспектива поразки Болгарії у війні стала більш імовірною, керівник Міністерства залізниці, пошти і телеграфу Н. Апостолов 14 березня 1917 р. все ж припинив виконання своїх посадових обов'язків². Його місце в уряді зайняв інший член НЛП – «петковіст» В. Козничкий.

Після приходу до влади 7 листопада 1917 р. в Росії більшовиків на чолі з В. Леніним болгарські ліберальні партії, котрі робили ставку на співпрацю з Петроградом, вже не використовували проросійські гасла у своїй риторичі, адже давалася ознака ідеологічна несумісність з комунізмом, загроза розповсюдження якого ставала для Болгарії цілком реальною. Події осені 1917 р. в Росії не призвели і до трансформації міжнародних пріоритетів усіх провідних політичних сил країни, не вплинули на їхній курс. Так звані «русофільські» партії – Народна, Прогресивно-ліберальна й Демократична, а також угруповання «стамболовістів»-«генадієвістів», і надалі продовжували ратувати за вій-

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 44.

² Държавен вестник. 1917. 5 юни.

ськово-політичну співпрацю з країнами Антанти. «Русофоби» ж – ліберали-«радославовісти», «тончевісти» і «стамболовісти»-«петковісти» – залишалися прибічниками Центральних держав.

Втім, наприкінці 1917 – на початку 1918 років все ж почали намічатися деякі зміни в партійній системі Болгарії. Правоцентристські політичні сили продовжували втрачати свій вплив і популярність серед населення, ліві ж – БЗНС, соціал-демократи і радикали, навпаки, суттєво розширили власну електоральну базу. Останні невдачі Болгарії на фронтах війни громадськість пов'язувала з діяльністю ліберальних і консервативних партій. Саме тоді від «радославовістів», які протягом тривалого часу провокували відцентрові тенденції в НЛП, виокремилася група осіб, котра жорстко критикувала політику прем'єр-міністра, звинувачуючи його у зловживанні владою та прорахунках у внутрішній і зовнішній політиці. В січні 1918 р. лідер цього угруповання І. Димитров звернувся до болгар з маніфестом, в якому зазначалося, що правляча коаліція, ігноруючи інтереси пересічних громадян, повністю зав'язла в корупції, а тому він і його прибічники не бажали мати нічого спільного з її представниками – «радославовістами» та проголошували створення самостійної політичної сили – Союзу за незалежність і внутрішнє оновлення¹. Таким чином, наприкінці війни партійна система Болгарії стояла на порозі значних трансформацій.

21 червня 1918 р. уряд В. Радославова пішов у відставку. Замість нього було утворено кабінет демократів і радикалів на чолі з А. Малиновим, котрий 29 вересня підписав перемир'я з Антантою. Вперше до складу виконавчого органу потрапили представники лівих сил – спочатку від однієї РДП, а з 17 жовтня після додаткових виборів – від РДП, БЗНС і БРСДП («об'єднаної»). Зазначені партії лівоцентристського спрямування з 28 листопада того ж року входили і в наступний уряд – «народняка» Т. Теодорова. Саме з літа 1918 р. в історії країни розпочався період політичної нестабільності, який тривав до 6 жовтня 1919 р. – дати приходу до влади Ради міністрів на чолі з А. Стамболійським. Протягом цього часу біля керма держави поперемінно змінювали один одного коаліційні уряди правоцентристських і лівих партій, а от дискредитовані співпрацею з країнами Троїстого союзу «радославовісти», «стамболовісти» і «тончевісти» жодного разу не

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 55.

отримали міністерські портфелі. Проте навіть у вкрай несприятливій для себе ситуації вказані політичні сили продовжували діяльність.

Із завершенням Першої світової війни відновилося протистояння між двома угрупованнями «стамболовістів». У вересні 1918 р. Н. Геннадієва, як і всіх інших політв'язнів, було звільнено з-під варті, після чого лідер НЛП одразу ж приступив до регенерації партійної структури. Разом зі своїми прибічниками він 23 листопада відновив видавництво газети «Воля», котра надалі публікувалася тричі на тиждень, та за її допомоги розгорнув широку агітаційну кампанію, спрямовану проти «петковістів» та виправдання власної проантантівської позиції¹.

Навесні 1919 р. Н. Генадієв ініціював скликання Верховної партійної ради за наявності лише своїх прихильників. 16–18 березня на її засіданнях було прийнято рішення про проведення чергового конгресу НЛП, котрий мав затвердити зміни до програми і статуту. Присутні також досягли принципової згоди стосовно обмеження сконцентрованої в руках голови Центрального бюро одноосібної влади, проголосувавши за те, що всі питання, пов'язані з функціонуванням цього колективного, на чолі з Н. Генадієвим, органу, будуть вирішуватися тільки спільними зусиллями. Крім того, термін повноважень Верховної партійної ради, окружних і околийних керівних ланок планувалося скоротити з чотирьох до двох років, а провінційним осередкам надати право самостійно формувати списки кандидатів у депутати всіх рівнів². Наостанок «стамболовісти» проголосували за позбавлення членства у політичній силі представників угруповання Д. Петкова, аргументувавши цей крок неможливістю подальшої співпраці з розкольниками³.

Станом на початок 1919 р. найбільш потужні, віддані прибічникам Н. Генадієва організації НЛП функціонували у Софійському, Старозагорському, Плевенському і Тирновському округах. Найменший вплив вони мали у Враці, Ловечі, Кюстендилі, Видині, Бургасі, Русе і Шумені. Втрачені раніше позиції у Пловдиві партія відновила у результаті примирення Н. Генадієва й І. Андонова. Лідер місцевих «стамболовістів», кардинально змінивши своє ставлення до очільника НЛП через його проантантівські переконання та наміри скасувати

¹ Воля. 1918. 25 ноември.

² Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 128.

³ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 21. Л. 72.

усталену традицію одноосібного керівництва політичною силою, визнав голову Центрального бюро другим після С. Стамболова видатним партійним вождем¹.

Намітивши втілити в життя кардинальну реорганізацію НЛП, Н. Генадієв планував перебудувати її згідно з принципами демократизму. Подібні перетворення задумувалися в умовах революційної ситуації у Болгарії, тому цілком відповідали духу часу. До того ж «стамболовістам» необхідно було розробити і запропонувати актуальну програму, без якої годі було сподіватися на повернення до влади.

По завершенні війни угруповання Д. Петкова майже повністю втратило свою політичну вагу, адже громадськість країни вважала його представників безпосередніми співучасниками та винуватцями другої національної катастрофи. Проте, незважаючи на всю складність ситуації, «петковісти» намагалися зміцнити власний авторитет, продовжуючи позиціонувати себе єдиними істинними послідовниками справи С. Стамболова. Для здійснення агітаційної і пропагандистської діяльності замість газети «Нов век», наклад якої востаннє вийшов ще 4 листопада 1916 р., ними 2 листопада 1918 р. було розпочато видавництво іншої – «Свобода», котра мала аналогічну назву з першим друкованим органом «стамболовістів» у 1886–1899 рр. та газетою прибічників Т. Гатєва у 1908–1909 рр. В основному її статті містили матеріали, спрямовані на дискредитацію «генадієвістів».

З метою залучення на свій бік якомога більше членів НЛП «петковісти» вирішили упередити проведення загального партійного форуму. 25 квітня 1919 р. у місті Кюстендил вони скликали з'їзд, назвавши його «III конгрес „стамболовістів“». В ньому взяло участь понад 300 осіб. Учасники передусім внесли актуальні на той час зміни до програми 1911 р. На відміну від попереднього варіанта, вона передбачала глибокі соціальні реформи, суть яких полягала у зниженні емоційної напруги в суспільстві, що мало б сприяти виходу країни з революційної ситуації². Наступними ухвалами стали скасування шефського інституту, позбавлення Н. Генадієва членства в партії та невизнання звинувачень політичної сили у національній катастрофі. Присутні також обрали новий склад Центрального бюро на чолі з Д. Петковим,

¹ Там само. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 774. Л. 3.

² Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 124.

проголосували за скорочення Верховної партійної ради з 48 до 31 представника. Форум не відзначався одностайністю. Так, делегати із Тирново, Габрово і Горішньої Оряховиці виступили проти прийнятих рішень, вважаючи їх нелегітимними, та вимагали скликання спільного з «генадієвістами» конгресу. Проте ці домагання не були взяті до уваги¹.

Втрата впливу і популярності змусила лідерів обох угруповань активізувати свою діяльність у пошуках шляхів повернення провідних ролей у болгарському політикумі. Усвідомлюючи, що НЛП буде вкрай важко конкурувати з іншими політичними силами, Н. Генадієв задумав реалізувати ідею створення єдиної потужної ліберальної організації, котра могла б успішно протидіяти як правим, так і лівим партіям та претендувати на владу. План лідера «стамболовістів» у першу чергу передбачав примирення обох угруповань НЛП. 28 лютого і 4 березня 1919 р. на сторінках газети «Воля» його прибічники опублікували спеціальні звернення до всіх небайдужих із закликом консолідуватися в одну партію. Вказану ініціативу підтримала переважна більшість членів провінційних осередків «стамболовістів», у тому числі й сподвижники Д. Петкова. 7 липня «петковісти» провели мітинги під гаслом «Ліберали, єднайтеся!», називаючи при цьому однією з умов зближення негайне відсторонення лідера «генадієвістів» від керівництва організації, що, звісно ж, не сприяло об'єднавчому процесу.

Запроваджений владою ще 1 жовтня 1915 р. воєнний стан унеможливив проведення в країні будь-яких політичних заходів, що автоматично призвело до порушення статті 86 конституції, яка закріплювала п'ятирічний термін повноважень парламенту Болгарії. Всупереч основному закону мандат XVII ЗНЗ діяв довше – з 20 березня 1914 р. по 15 квітня 1919 р. Розпуск Народних зборів відбувся вже після завершення бойових дій та зречення Фердинандом болгарського престолу. Його здійснив коронований 3 жовтня 1918 р. цар Борис III. 23 червня 1919 р. Указом № 181 глава держави розпорядився розпочати підготовку до чергових виборів².

Голосування щодо обрання депутатів XVIII ЗНЗ відбулося 17 серпня 1919 р. під час правління призначеного 28 листопада 1918 р.

¹ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 56.

² Държавен вестник. 1919. 7 юли.

Борисом III коаліційного уряду* на чолі з лідером Народної партії Т. Теодоровим. Результати народного волевиявлення засвідчили значні зміни у настроях болгарських громадян, які у більшості своїй підтримали ліві партії. Зокрема БЗНС отримала 77 депутатських місць, БКП («тісні соціалісти») – 47, БРСДП («об'єднана») – 38. Найуспішнішими серед правоцентристських політичних сил виявилися демократи – 28 мандатів, «народняки» – 19, «цанковісти» і радикал-демократи – по 8. «Стамболовісти» брали участь у виборах розрізненими угрупованнями. «Петковісти» провели до парламенту двох своїх представників, а «генадієвісти» – лише одного¹. 6 жовтня вищевказане співвідношення сил у Народних зборах стало визначальним при створенні главою держави нового уряду на чолі з лідером Землеробської спілки А. Стамболійським. Вперше після 1901 р. Раду міністрів Болгарії було сформовано з урахуванням результатів парламентських виборів, тобто вдруге порушено практику, коли призначений монархом виконавчий орган штучно утворював під себе парламентську більшість. Популярність тієї чи іншої політичної сили стала вирішальним фактором у боротьбі за владу.

Продовження протистояння між угрупованнями «стамболовістів» негативно позначилося і на підсумках їхньої участі у виборах до общинних рад, котрі пройшли 7 грудня 1919 р. Тоді обидва крила НЛП разом набрали 17 тис. 163 голоси, що стало одним із найгірших результатів серед усіх учасників². Позачергові парламентські вибори 28 березня 1920 р. знову закінчилися для обох угруповань провалом. Цього разу вони помінялися місцями – «генадієвісти» здобули два мандати, а «петковісти» – один.

Через ускладнення діалогу між угрупованнями НЛП Н. Генадієв змушений був розпочати переговори про створення єдиної партії з іншими ліберальними політичними силами – «радославовістами» і «тончевістами», які також переживали не найкращі часи. Перші залишилися без свого керманича, котрий емігрував до Німеччини, щоб

* До його складу входили представники Народної, Демократичної, Радикально-демократичної і Прогресивно-ліберальної партій, а також члени БЗНС і БРСДП («об'єднаної»).

¹ Статистика за изборите на народни представители за XI Обикновено народно събрание. София: Г. А. Ножаров, 1904. С. 53.

² Свобода. 1919. 16 декември.

уникнути відповідальності за національну катастрофу 1918 р., до якої призвела його діяльність на посаді прем'єр-міністра. Другі ж втратили і без того незначний вплив у суспільстві через свою співпрацю з урядом В. Радославова¹.

Однак пропозиція Н. Генадієва через неоднозначне ставлення до нього після чисельних скандалів та особисті амбіції лідерів потенційних союзників не знайшла підтримки. На противагу їй молодоліберали звернулися з власним проектом об'єднання до «петковістів». Згоду було отримано через деякий час після арешту 4 листопада 1919 р. їхнього керівника, котрий теж не уникнув переслідувань, адже працював міністром опального «радославовістського» кабінету. 15 травня 1920 р. політичні сили провели одночасні засідання Верховних партійних рад, на яких позбавили Д. Петкова і Д. Тончева лідерських повноважень, скасували всі свої керівні органи та прийняли рішення запропонувати «радославовістам» і «генадієвістам» стати учасниками об'єднавчого процесу за умов запровадження ними власних аналогічних перетворень. Наступного дня делегати ухвалили постанови про створення єдиної організації ліберального спрямування².

Відповідь «радославовістів» і «генадієвістів» була позитивною. Останні, окрім консультацій протягом літа 1920 р. з «петковістами», «радославовістами» і «тончевістами», навіть розробили установчі документи майбутньої політичної сили. 31 жовтня після взаємних поступок всі угруповання підписали спільний протокол, яким передбачалося їх об'єднання у Націонал-ліберальну партію. 27, 28 і 29 листопада фігуранти провели самостійні конгреси, затвердивши статут і програму, обравши своїх представників у керівні органи нової організації, ухваливши запропоновану Н. Генадієвим «Резолюцію установчого конгресу Націонал-ліберальної партії», а також засудили політику уряду А. Стамболійського³.

У порівнянні з Народно-ліберальною партією новостворена політична сила мала деякі особливості. Зокрема посада голови Центрального бюро в ній скасовувалась. Основні рішення щодо діяльності ор-

¹ Златев И. Обединение и обновление на партии. София, 1922. С. 19–21.

² Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 155.

³ Там само. С. 156.

ганізації приймали конгрес і Верховна рада, створена на паритетних засадах. Внутрішня будова націонал-лібералів передбачала наявність молодіжного крила. Партія декларувала захист капіталістичного ладу, виступала проти революційного і соціал-демократичного рухів¹.

До керівних органів нової політичної сили «стамболовісти» делегували десятих представників – по п'ять від кожного із угруповань. Членами Верховної партійної ради стали «петковісти» Т. Гатев, В. Чернев, Н. Попов, Г. Цукев, П. Добрев та «генадієвісти» Й. Йонов, І. Ангелов, І. Цанков, Г. Юртов і Н. Генадієв. Незважаючи на те, що і «радославовісти», і «тончевісти» теж брали активну участь у конструюванні Націонал-ліберальної партії, їхній вплив у новоствореній організації, в порівнянні зі «стамболовістами», був суттєво меншим, адже перші делегували у Верховну раду п'ятьох своїх представників, а другі – жодного². 1920 року було згорнуто видавництво газет «Воля» (20 квітня), «Свобода» (3 червня) і «Народни права» (4 грудня). «Тончевістське» «Слово» після 22 серпня 1915 р. так і не відновило свої публікації. Замість них члени Націонал-ліберальної партії започаткували спільний офіційний друкований орган – «Независимост», який з 1 січня 1921 р. виходив щоденними накладками.

Таким чином, наприкінці осені 1920 р. Народно-ліберальна «стамболовістська» партія як окрема політична сила припинила своє існування. Переживши низку криз та періодів різкого падіння впливу і популярності, зазнавши розколу, обидва її угруповання прийняли рішення об'єднатися з іншими близькими за ідеологією «русофобськими» організаціями – «радославовістами» і «тончевістами». Майже одночасно зі створенням Націонал-ліберальної партії в країні оформилася 6 листопада 1920 р. й інша політична сила – Об'єднана народно-прогресивна партія (ОНПП). Ініціаторами її заснування виступили «народняки» і «цанковісти», відомі в історіографії як «русофіли»³. Єдиною організацією правого спрямування, котра зберегла у цей період самостійність, залишалася Демократична партія. Отже, розді-

¹ Там само. С. 157.

² Пешев П. Историческите събития и живота ми от навечерието на Освобождението ни до днес: Чуто, видено и преживяно. София: Либерални клуб, 1925. С. 346.

³ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. С. 454.

лення правоцентристських сил на два табори за принципом зовнішньополітичної орієнтації, котре відбулося в епоху прем'єрства С. Стамболова, лягло в основу переформатування партійної системи Болгарії після Першої світової війни.

«Генадієвісти» і «петковісти» взяли безпосередню участь у створенні об'єднаної ліберальної організації. Незважаючи на те, що ці угруповання свого часу по-різному інтерпретували цілі та завдання НЛП, вони дійшли компромісу під тиском відповідальності за збереження існуючого у Болгарії соціально-економічного і політичного устрою. Разом вони продовжували реалізовувати політику пам'яті про С. Стамболова, свідченням чого є опублікована 1921 р. збірка¹, авторами статей в якій стали Н. Генадієв, Д. Петков, Д. Тончев, С. Радев. У передмові упорядників цього видання йдеться про прагнення послідовників засновника НЛП відродити пам'ять про свого фундатора та гідно оцінити його діяльність². З цього приводу представник Націонал-ліберальної партії Т. Кунев зазначив: «Вдячний народ забезпечить Стамболову любов багатьох поколінь»³.

Останній лідер «стамболовістів» і його соратники продовжили свою кар'єру в складі Націонал-ліберальної партії. 1923 року більшість її членів підтримали червневий переворот, зміщення уряду А. Стамболійського, приєднання до правоцентристського Демократичного зговору – союзу Демократичної, Радикально-демократичної і Об'єднаної народно-прогресивної партій та Народного зговору*, отримавши за це посаду міністра правосуддя, яку зайняв адвокат Б. Смилов, у сформованому кабінеті на чолі з А. Цанковим. Н. Генадієв підтримував вказані ініціативи, пояснюючи їх необхідність новими політичними реаліями і необхідністю консолідації всіх буржуазних політичних сил навколо ідей конституціоналізму, захисту приватної власності й особистої ініціативи, тобто тих принципів, які відстоював С. Стам-

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. 116 с.

² Там само. С. 5.

³ Там само. С. 45.

* Політична сила, створена 14 жовтня 1921 р. безпартійними викладачами Софійського університету – А. Цанковим, П. Стайновим, Д. Мишайковим та іншими, як опозиційна уряду А. Стамболійського організація. Одним із її засновників був також син колишнього лідера НЛП Д. Грекова – дипломат і публіцист А. Греков, котрий став першим керівником партії.

болов¹. Однак згодом на знак протесту проти авторитарної політики однопартійців перейшов у опозицію². 29 вересня він створив нову політичну силу – Народна єдність, яка 23 жовтня 1923 р. розпочала видавництво однакової за назвою газети³, позиціонувалася як організація послідовників засновника НЛП⁴ та протиставляла себе «петковістам», котрі, на відміну від «генадієвістів», неправильно оцінили міжнародну ситуацію 1915 р. й стали співучасниками злочину – привели країну до другої національної катастрофи⁵.

30 жовтня 1923 р. на життя політика було вчинено замах, внаслідок чого він загинув. Терористичний акт здійснили представники Внутрішньої македонської революційної організації, однак соратники Н. Генадієва звинувачували у скоєному лідерів Демократичного зговору, вважаючи саме їх замовниками злочину⁶. У листі до сподвижників покійного відомий публіцист П. Генадієв характеризував свого старшого брата як істинного продовжувача справи засновника НЛП⁷. Член партії Народна єдність Г. Юртов назвав загиблого «гідним сином болгарського народу» та поставив у один ряд із С. Стамболовим, Г. Вилковичем, Х. Белчевим і Димитром Петковим – видатними державниками, котрі постраждали від рук політичних противників через діяльність в інтересах Батьківщини⁸, а представник тієї ж організації Н. Георгієв зазначив, що свого часу сам «великий» фундатор НЛП благословив Н. Генадієва на грандіозні справи і той дійсно виправдав довіру⁹.

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що політика С. Стамболова визначила особливості функціонування партійної сис-

¹ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 2. А. е. 401. Л. 1–2.

² Там само. Оп. 1. А. е. 60. Л. 25.

³ Там само. Л. 2.

⁴ Генадиев П. Отворено писмо до почитателите и последователите на покойния ми брат Никола Генадиев и членовете на партията Народно единство. София: Ел. Петков, 1931. С. 21; ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 2. А. е. 218. Л. 1–2.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 46. Л. 1–2; Генадиев П. Отворено писмо до почитателите и последователите на покойния ми брат Никола Генадиев и членовете на партията Народно единство. София: Ел. Петков, 1931. С. 33.

⁶ Народно единство. 1923. 31 октомври; ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 2. А. е. 217. Л. 1–2.

⁷ Генадиев П. Отворено писмо до почитателите и последователите на покойния ми брат Никола Генадиев и членовете на партията Народно единство. София: Ел. Петков, 1931. С. 33.

⁸ Д-р Н. Генадиев: Годишнина от убийството му / Под ред. на В. Савов и П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1924. С. 6.

⁹ Там само. С. 19.

теми Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст., адже, по-перше, жорстке протистояння за часів його регентства і прем'єрства заклало основи багатопартійності, яка у більш-менш усталеному вигляді проіснувала до кінця світової війни. По-друге, дихотомія «русофіли – русофоби», котра також утворилася в епоху першого правління кабінету «стамболовістів» у 1887–1894 рр., була визначальною в ідеологічній ідентичності правоцентристських сил країни. По-третє, витoki процесу формування партій вождистського типу з розгалуженою системою місцевих представництв беруть свій початок з 1886 р., коли на основі угруповань «стамболовістів» і «радославовістів» заснувалися дві перші організації з вказаними особливостями – Народно-ліберальна партія і Ліберальний клуб.

Важливу роль в системі державної влади Болгарії у 1895–1920 рр. відігравали безпосередні продовжувачі політики С. Стамболова, носії його ідеологічних принципів – представники Народно-ліберальної партії. У 1899, 1903–1908 і 1913–1918 рр. вони працювали у складі урядів, а перебуваючи в інші часи в опозиції, визначали настрої громадян країни. Члени вказаної політичної сили, конкуруючи між собою за лідерство і авторитет в організації, застосовували спадщину С. Стамболова – ідеї, прагнення та переконання цього непересічного державника для обґрунтування власної правоти, доцільності того чи іншого політичного кроку¹.

Деякі особливості болгарського парламентаризму часів прем'єрства С. Стамболова зберігалися упродовж тривалого часу. Серед них – низьке значення політичного компромісу як такого. Тобто можливість за сприяння монарха сформувати однопартійний уряд надалі дозволяла правлячим партіям за допомогою налагоджених механізмів керованої демократії – парламентської більшості – реалізовувати власну політику без огляду на думку опозиції. Крім того, наприкінці поза минулого – упродовж перших двадцяти років минулого століття у Великій Британії, Франції, Німеччині та Італії вже укорінився принцип «золотої середини» у законодавчих органах влади. Болгарія ж, за вка-

¹ Миколенко Д. В. Діяльність С. Стамболова у політиці пам'яті болгарських партій (1895–1899 рр.) // Інтелігенція і влада: збірник наукових праць. Одеса: «Екологія», 2017. Серія «Історія». Вип. 36. С. 116.

заною ознакою, знаходилася на рівні країн Південної й Південно-Східної Європи – Іспанії, Португалії, Сербії і Греції.

Незважаючи на косметичні реформи 1896 і 1901 років, політична спадщина С. Стамболова залишалася невід’ємною складовою виборчих процесів. Ця її характерність полягала у контролі урядами перебігу голосувань. За таких обставин народні волевиявлення перетворилися на формальні заходи. Ситуація почала змінюватися лише після запровадження пропорційної виборчої моделі, яка, безумовно, більш прозоро відображала реальні політичні вподобання громадян.

§ 4. Особливості балканської політичної культури болгар

У спадок від правління уряду С. Стамболова болгарське суспільство отримало сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей, зразків поведінки населення, які визначали специфіку взаємовідносин між владою і народом та були складовими культури протягом тривалого часу.

Одним із характерних проявів громадського життя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. стали вбивства на замовлення та терористичні акти з політичним підтекстом. Загибель Х. Белчева (1891 р.) і Г. Вилковича (1892 р.), а також смерть самого С. Стамболова (1895 р.) від рук терористів не пройшли безслідно. Серед політикуму країни ще довго обговорювалися ці події з одночасним пошуком винних та використанням у власних цілях колективної пам’яті про вказані трагедії. Протягом періоду правління кабінету К. Стоїлова НІП звинувачувала представників влади у їх причетності до організації терористичного акту 1895 р. «Народняки» ж заявляли, що причинами злочину стали авторитарна політика, яку реалізовував С. Стамболов, та вчинені ним «звірства і насильства»¹. Щоб відвести підозру від Г. Начовича і К. Стоїлова в організації замаху, серед населення активно розповсюджувалася інформація про злочинні мотиви Димитра Петкова, котрий начебто прагнув зайняти одноосібні лідерські позиції в партії².

Перша річниця смерті С. Стамболова залишилася в пам’яті болгарського суспільства як подія з вчиненням акту вандалізму. На його

¹ Мир. 1895. 16 ноември, 25 ноември; 1898. 22 октомври.

² Там само. 1896. 15 декември, 18 декември.

могилі пролунав вибух, котрий пошкодив пам'ятник і огорожу¹. У такий спосіб противники покійного державного діяча «відзначили» трагічну дату. Отже, місце поховання диктатора стало сакральним не лише для стамболовців, а й їх опонентів, які використовували його для демонстрації власної зневаги до колишнього регента і прем'єр-міністра.

Рецидиви аналогічних за своєю суттю злочинів, що їх провокували політичні пристрасті, проявлялися і надалі. 11 травня 1897 р. поблизу міста Пазарджик із засідки було застрелено відомого в країні юриста, письменника і публіциста А. Константинова – прибічника П. Каравелова. Як згодом з'ясувалося, його смерть була випадковою, оскільки вбивці готували замах на пештерського депутата у IX ЗНЗ демократа М. Такева, поруч з яким на той момент знаходився А. Константинов. За версією попутчика загиблого, причиною вбивства стали територіальні протиріччя, котрі тривали здавна й іноді переростали у зіткнення між мешканцями общин села Радилово і околії Пештера Татарпазарджицького округу, та помста земляків йому особисто за бездіяльність як депутата у вирішенні зазначеної проблеми. Однак «стамболовісти» мали іншу думку з цього приводу. Їхня газета «Свобода» звинуватила в організації злочину представників правлячої Народної партії. Журналісти недвозначно натякали на зацікавленість уряду К. Стоїлова в ліквідації опозиціонера, який активно виступав з критикою на адресу чинної влади².

Вбивства ставали все частішим явищем політичного життя Болгарії, а трагічна загибель С. Стамболова використовувалася різними партіями у боротьбі за місце біля керма держави. Члени НІП сприймали смерть колишнього регента і прем'єр-міністра як жертву в ім'я Батьківщини, а опоненти часто послуговувалися цим фактом як посланням, своєрідним залякуванням-застереженням проти спроб інших політиків узурпувати владу. Наприклад, у липні 1899 р. «народняцька» газета «Мир» нагадувала тодішньому міністру внутрішніх справ В. Радославову про передчасну смерть засновника НІП, тим самим недвознач-

¹ Стефан Стамболов – съзидателят и съсипателят. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QjdlGguyBtg> (дата звернення: 22. 04. 2017).

² Свобода. 1897. 14 май.

но натякаючи, що лідер лібералів дуже ризикує, взявши на озброєння «стамболовістські» методи «сильної руки» і жорсткого управління¹.

Проте жахливі злочини проти відомих політиків були характерними для Болгарії і в період відносної лібералізації правлячого режиму. Так, під час діяльності кабінету С. Данева та на тлі демократичних перетворень влади 6 лютого 1902 р. стався замах на життя відомого вченого, етнографа, міністра народної освіти В. Кинчова, внаслідок чого високопосадовець загинув. Злочин не мав політичного підтексту, оскільки був вчинений колишнім вчителем Т. Каранджуловим, позбавленим посади через професійну непридатність.

У період правління кабінету Д. Петкова громадськість Болгарії була шокована черговою резонансною подією. 26 лютого 1907 р. звільнений зі служби клерк «Болгарського землеробського банку» А. Петров здійснив замах на життя прем'єр-міністра, внаслідок чого лідер НЛП загинув². Газета «стамболовістів» одразу ж заявила про причетність до його організації представників Народної партії³. Свої звинувачення журналісти будували на матеріалах незалежної інформаційної антимонархічної газети «Балканська трибуна», редакційний колектив якої тісно співпрацював з «народняками», а незадовго до трагічної події закликав усіх незаконно звільнених чиновників не миритися зі свавіллям чинної влади та підбурював їх захищати свої права. Однак слідство трактувало мотиви А. Петрова як виключно особисті. У відповідь на інкримінації членів НЛП «народняки» заявляли про «визискування „стамболовістами“ шляхом нагадування про факти смертей своїх лідерів» (спочатку С. Стамболова, а потім Д. Петкова) політичних дивідендів та іншої вигоди – дискредитації противників⁴, а також підкреслювали неpolітичний характер жорстокого кримінального правопорушення⁵.

Згодом опозиція отримала чергову можливість для критики уряду «стамболовістів». 30 листопада 1907 р. на території Болгарії було вбито двох представників македонського національно-визвольного руху –

¹ Мир. 1899. 27 юли.

² Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. София: Балканъ, 1907. С. 44–45.

³ Нов век. 1902. 18 март.

⁴ Мир. 1907. 20 юли.

⁵ Там само. 24 август.

Б. Сарафова та І. Гарванова. Редакційний колектив «народняцького» органу «Мир» поклав винуватість у організації цих злочинів на кабінет П. Гудева: «Принципи покійного Стамболова продовжили своє існування в політиці Петкова, а також у практиках нинішнього прем'єр-міністра. Як і засновник НІП, його послідовники вважають, що ігнорувати закони, порушувати конституцію, нищити без суду і слідства є найвищим благом для народу»¹. Пізніше на шпальтах видання «народняків» цинічно заявлялося, що прирівнювати смерть С. Стамболова і загибель Б. Сарафова й І. Гарванова не варто, адже вбивці македонських революціонерів, на відміну від організаторів і виконавців теракту проти засновника НІП, не гідні співчуття і розуміння².

Терористичний акт у столичному казино 1 лютого 1915 р., в результаті якого чотири особи загинули (у тому числі донька міністра війська генерал-лейтенанта І. Фичева і син начальника генерального штабу збройних сил генерал-майора К. Бояджиєва) та вісім дістали поранення, мав теж політичний підтекст. На нашу думку, його мета полягала у прискоренні приєднання Болгарії до держав Троїстого союзу шляхом компрометації проантантівських кіл країни. Планування злочину влада намагалася інкримінувати прихильнику «Сердечної угоди», лідеру «стамболовістів» Н. Генадієву, котрий на той час знаходився в Італії. Однак за відсутності доказів на лаві підсудних опинилися шестеро колишніх і діючих членів Внутрішньої македонсько-одринської революційної організації на чолі з В. Поп Анастасовим – знайомим голови Центрального бюро НІП і його ставлеником на одну із чиновницьких посад. Вирок військово-польового суду було виконано 1 липня – керівника групи і ще двох учасників страчено, а інших позбавлено волі на довготривалі терміни ув'язнення³. Пізніше з'ясувалося, що насправді ініціатива скоєння теракту належала антиантантській Османській імперії, таємна поліція якої залучила для цієї цілі сумнозвісного Н. Тюфекчиева.

30 жовтня 1923 р. Н. Генадієва спіткала доля його попередників – С. Стамболова і Д. Петкова. Він теж став жертвою вбивства. Виконавцем злочину був член ВМРО терорист Д. Стефанов, у розшуку й затри-

¹ Там само. 1 декември.

² Там само. 2 декември.

³ Марков Г. Покушения, насилие и политика в България: 1878–1947. София: Държавно военно изд-во, 2003. С. 129.

манні якого поліція так і не продемонструвала належного ентузіазму. Однак рідні та близькі, а також прихильники колишнього лідера НЛП вину покладали на представників провладного Демократичного зговору. Правлячі партії, діяльність яких постійно потерпала від критики політика, небезпідставно вбачали в особі Н. Генадієва та у створеній ним Народній єдності гідних конкурентів, здатних не лише схилити на свій бік електорат відстороненої від керма держави Землеробської спілки, а й здобути визнання інших прошарків населення.

Чисельні політичні вбивства у Болгарії наприкінці ХІХ і протягом перших двадцяти років минулого століття слід трактувати не лише як прояви традицій, котрі укорінилися в суспільстві під час прем'єрства С. Стамболова. Вони були результатом фактичної відсутності в опозиції легальних механізмів позбавлення повноважень представників влади, адже відставку уряду могла гарантувати лише воля монарха. За такої ситуації деякі політики вдавалися до пошуку альтернативних способів суперництва за міністерські крісла, у тому числі й протизаконних. Фізичні усунення опонентів стали частиною болгарської політичної культури кінця ХІХ і першої чверті ХХ ст.

Як уже зазначалося, одним з найбільш характерних проявів політичного режиму С. Стамболова був жорсткий контроль влади над виборчими процесами. Зусилля уряду, направлені на відсторонення прихильників опозиції від участі в голосуваннях у Народні збори, призводили до різкого зниження і без того нечисленної електоральної явки. Якщо у 1879, 1880 і 1884 роках вони становили відповідно 32 %, 33,3 % і 28,9 %, то 1887 р. – лише 22 %, а 1893 р. – 19 %¹. І хоча надалі активність громадян на виборах поступово зростала, проте все ж залишалася незначною через те, що правлячі кола продовжували застосовувати практику, започатковану першим «стамболовістським» урядом. У середньому з 1894 по 1920 р. вона становила 49,48 %, при цьому лише 1920 р. перевищила 70 %².

Переважаюча більшість населення не мала свідомих електоральних уподобань та була схильна навіть за незначного тиску віддавати власні голоси за провладні сили. Своїми діями уряд С. Стамболова, так само

¹ Тодоров А. Избирателни закони и избирателна активност (примерът на България, 1879–1946) // Историкът: гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 3.

² Там само.

як і його наступники, прищеплювали громадянам Болгарії недовіру до процесів, пов'язаних з виборами. Ось що з цього приводу писала газета Демократичної партії «Пряпорец»: «Він [Стамболов. – Д. М.] приживив суспільству суцільну апатію, яка дозволяла без особливих зусиль перемагати на виборах»¹. Навіть у періоди зростання соціальної напруги, як, наприклад, під час руху за скасування натуральної десятини, рівень абсентеїзму залишався високим. «Три чверті населення країни висловилося проти податку»², – визнавала газета «Нов век», але при цьому своє невдоволення воно воліло виражати не на виборчих дільницях, а на майданах, шляхом мітингувань, які переростали у збройні сутички з військовими і поліцейськими підрозділами.

Активна участь громадян у політичних процесах, чи то вибори, чи масові акції протесту, сприймалася істеблішментом країни неоднозначно. У залежності від збігу обставин і конкретної ситуації ті або інші сили підтримували або критикували її. Так, перебуваючи в опозиції до уряду «радославовістів» у 1899–1901 рр., «стамболовісти» схвалювали розгортання селянського руху за скасування натуральної десятини. І навпаки, знаходячись при владі у 1903–1908 рр., НЛП зустрічала критикою кожен акт рішучої незгоди, влаштований опонентами. Наприклад, під час звіту кабінету П. Гудева перед народними представниками XIII ЗНЗ про виконану роботу в 1907 р. розгорілася дискусія навколо питання: «Чи можна 286 антиурядових мітингів вважати приводом для відставки чинної влади?». Чітку позицію «стамболовістів» з цього приводу озвучив голова Центрального бюро НЛП, депутат Н. Генадієв: «Вказані акції – це прояв парламентаризму. Проте учасники подібних публічних зборів не складають більшість у порівнянні з усіма голосуючими, а тому підстав для припинення роботи уряду немає»³.

Специфіка форми функціонування політичної системи болгарського суспільства, яка утворилася за часів прем'єрства С. Стамболова, простежується у перебігу боротьби різних партій за власний статус і владу наприкінці XIX – протягом перших двадцяти років минулого

¹ Пряпорец. 1898. 10 септември.

² Нов век. 1900. 6 април.

³ Реч произнесена от г. Министра Д-р Н. Генадиев по отговора на тронното слово (V редовна сесия XIII-го обикновено Народно събрание). София: Вечерна поща, 1907. С. 25.

століття. Послідовникам колишнього регента й керівника уряду – представникам НЛП – опоненти постійно дорікали утисками опозиції, обмеженням демократичних прав і свобод, порушенням діючого законодавства, навмисним збуренням громадянського протистояння, що мало місце у 1886–1894 рр. Сам С. Стамболов поставав у публікаціях їхньої преси в образі тирана, узурпатора, особи безпринципної і жорстокої¹. Найактивніших нападок його спадкоємці зазнавали у період свого правління. Ідеологічні противники НЛП – «народняки», «цанковісти», демократи, «радославовісти», «тончевісти», а також ліві політичні сили – соціал-демократи, радикали і представники селянської партії з метою дискредитації «стамболовістів» часто-густо порівнювали їх політику із заходами кабінету С. Стамболова, підкреслюючи схожі авторитарні методи реалізації влади, намагання за всяку ціну догодити монарху, а також масштабні зловживання посадовими повноваженнями з корисливих мотивів².

Реагуючи на вказані звинувачення, «стамболовісти» виправдовували власні дії, а також ініціативи фундатора партії на державних посадах прагненням захистити національні інтереси Болгарії та вирішити нагальні проблеми розвитку князівства/царства³. До ювілеїв з нагоди дня народження С. Стамболова або чергових річниць його смерті НЛП публікувала спеціальні брошури з біографією свого засновника, історією діяльності політика⁴. У цих виданнях перераховуються і прославляються заслуги державника перед країною, його здобутки та перемоги.

Ще одним характерним проявом політичної культури Болгарії у вищезазначений період, формування якого визначалося спадщиною С. Стамболова, є специфічні некоректні прийоми боротьби за владу. Невід'ємним атрибутом цих «брудних» політичних технологій, що застосовувалися різними партіями, були способи приниження і дискредитації суперників, збір на них «компромату», незважаючи на мораль-

¹ Бългaрия. 1903. 7 май.

² Мир. 1907. 10 май.

³ Нов век. 1908. 26 февруари.

⁴ Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в Бългaрия – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. София: Балканъ, 1907. 64 с.; Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. 30 с.

ні та правові норми¹. Так, у період першого правління «стамболовістів» після добровільної відставки 6 листопада 1892 р. міністра фінансів Г. Начовича газета «Свобода» розпочала його справжню інформаційну травлю. Публікуючи вигадані подробиці приватного життя колишнього консерватора, а на той час незалежного політика, НЛП розраховувала нейтралізувати авторитетного і впливового громадського діяча, який перетворився на потенційно небезпечного противника².

Іншим прикладом є особистий конфлікт між головою виконавчого органу С. Стамболовим і військовим міністром М. Савовим, котрий навесні 1894 р. виник через ревності підполковника до своєї дружини та вміло підігрівався політичними угрупованнями, зацікавленими у внутрішніх чварах серед членів уряду. Справа дійшла до виклику С. Стамболова на дуель, усунення М. Савова за такий крок з посади та набула негативного резонансу в офіцерських колах. Згодом ситуація ускладнилася ще й опублікуванням фіктивної інтимної переписки між вигаданими коханцями³. Зрештою всі ці події зумовили початок процесу відсторонення кабінету НЛП.

Після відставки С. Стамболова безчесні методи боротьби за владу продовжували застосовуватися на практиці. Зокрема у 1898 р. «народняцький» «Мир» звинуватив газету НЛП у «брудній грі, невігластві, мракобісї й порнографії»⁴. Крім того, жертвами різних скандалів, які в основному безпосередньо не стосувалися професійної діяльності політиків, ставали вчорашні ініціатори всіляких інтриг, розповсюдженні дезінформації тощо. У 1894–1895 рр. колишньому голові Регентської ради і уряду довелося вдруге зазнати відчуття ганьби. Одразу декілька жінок взялися поширювати інформацію про його непристойну поведінку та розпутство у період правління. Одна із них – дружина А. Карагюлева, страченого у 1892 р. за вбивство мініст-

¹ Миколенко Д. Політична спадщина С. Стамболова у політичній культурі Болгарії: 1895–1920 // Fundamental and Applied Studies in the Modern World. Oxford: Oxford University Press, 2015. Vol. 2. P. 611.

² Димов А. Злодеяния на Кобургите в България. София: Български аграрен съюз, 2005. С. 98.

³ Марков Г. Покушения, насилие и политика в България: 1878–1947. София: Държавно военно изд-во, 2003. С. 55.

⁴ Мир. 1898. 26 ноември.

ра фінансів Х. Белчева, пізніше навіть надрукувала мемуари¹, в яких ремствує, що тоді не тільки залишилася вдовою, а й була принижена і згвалтована тогочасним прем'єр-міністром. За цим розголосом стояли політичні опоненти і недоброзичливці, які остерігалися повернення С. Стамболова до керма держави, прагнули дискредитувати противника та нейтралізувати його у конкуренції за владу.

Надалі штучно спровоковані конфлікти відбувалися доволі часто, внаслідок чого страждав імідж відомих політиків. Зокрема, у розпал урядової кризи в листопаді 1902 р. НІП за допомогою провокаційних публікацій підігрівала і без того складну ситуацію, в якій опинився кабінет С. Данева. «Стамболовісти» у своїй газеті надрукували сфальсифіковану факсимільну кореспонденцію, котра свідчить про причетність міністра внутрішніх справ А. Людсканова до вбивства Х. Белчева, Г. Вилковича і С. Стамболова². З кожною зміною уряду нова провладна партія вважала за необхідне «облити брудом» своїх попередників, вказуючи при цьому на величезну кількість проблем, які залишилися у спадок від колишнього правління. Так, у 1900–1901 рр. «стамболовістський» «Нов век» з метою помсти за розпад коаліційного уряду Д. Грекова представляв міністра внутрішніх справ В. Радославова єдиним винуватцем кривавих розправ над учасниками руху за скасування натуральної десятини³, замовчуючи більш вагому вину в цих діях військового міністра С. Паприкова. 1915 року Рада міністрів на чолі з В. Радославовим відповіла тим же – розпочала кампанію, направлену на дискредитацію Н. Генадієва. Несправедливі й необґрунтовані звинувачення у пресі стосувалися як особистого життя лідера «стамболовістів», так і його громадської діяльності⁴.

1907 року, характеризуючи правління першого самостійного уряду НІП, газета Народної партії «Мир» підкреслювала: «Ще за часів Стамболова його політична сила була схильна порушувати будь-які норми моралі, при цьому, знаходячись при владі, вона вважала опозиційні періодичні видання злом і виразкою, запроваджуючи по від-

¹ Карагюлева К. Едно свидетелство за Ст. Стамболова: Няколко думи за домогванията на съсечения тиранин спрямо семейството ни и лично спрямо мен. София: П. Калъчев, 1897. 57 с.

² Нов век. 1902. 12 ноември.

³ Там само. 1900. 18 ноември.

⁴ Кермекчиев А. Генадиев пред съда на народно-либералите. София, 1915. С. 6.

ношенню до них всілякі обмеження й цензуру»¹. Саме завдяки нечесним методам конкуренції, на думку «народняків», «стамболовістам» вдалося двічі тривалий час перебувати біля керма держави².

Загалом некоректна боротьба за владу із застосуванням інформаційних важелів впливу стала невід'ємним атрибутом болгарських політичних реалій. При цьому стратегія поведінки кожної окремої партії, котра претендувала на провідну роль у суспільстві, цілком залежала від конкретної ситуації та кон'юнктури. У своїх публікаціях газета «Нов век» звертала увагу читачів на деякі особливості функціонування правлячих політичних сил та їх опонентів: «Усі власні незаконні дії, зловживання і фальсифікації влада намагається обілити й показати у вигідному для себе світлі. Опозиція ж за всяку ціну прагне дискредитувати проурядову партію, послабивши довіру до неї з боку електорату»³. «Кожна щонайменша необачність кабінету міністрів розцінювалася як привід для відставки, а сам факт зміни уряду – як позитивні зрушення»⁴. Єдиною постаттю, котра залишалася поза вказаних інформаційних війн, був монарх. Захищений законом від будь-яких посягань на власну персону, Фердинанд використовував у своїх інтересах баталії між партійними організаціями, що давало йому можливість спрямувати всі процеси у вигідне річище.

Особливості політичної культури болгарського суспільства, котрі укорінилися в період регентства і прем'єрства С. Стамболова, виявилися доволі стійкими. Вони залишалися характерними для країни протягом тривалого часу після відставки першого уряду НЛП. Серед них – часті вбивства і теракти, інформаційні міжпартійні війни та «брудні» технології, а також низький рівень участі населення у політичному житті Болгарії.

Наприкінці XIX та упродовж перших двох десятиліть XX ст. більшість партій країни часто зловживали колективною пам'яттю про С. Стамболова для досягнення власних політичних цілей. Наприклад, «стамболовісти» намагалися представити період 1886–1894 рр. абсолютно конституційною формою правління, а свого засновника –

¹ Мир. 1907. 5 юли.

² Там само. 7 ноември.

³ Нов век. 1908. 24 април.

⁴ Там само. 1910. 23 септември.

скромною людиною, котра не прагнула влади¹. На думку члена Націонал-ліберальної партії М. Хранова, історична постать С. Стамболова «спроможна стати стягом», навколо якого мають змогу об'єднатися всі болгари². Опоненти ж НЛП, навпаки, послідовно зображували роки регентства й прем'єрства С. Стамболова епохою «тиранії, зловживань і узурпації» та закликали не допустити повторення цих явищ у болгарській історії³.

В цілому функціонування системи державної влади та виборчого процесу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. знаходилося під відчутним впливом спадщини колишнього регента і прем'єр-міністра. За часів його правління було запроваджено специфічні механізми взаємодії між різними інституціями, котрі залишалися актуальними і після відставки уряду «стамболовістів» у 1894 р. Фердинанд та підконтрольні йому Ради міністрів фактично не запропонували реформ, які кардинально змінили б устрій Болгарії зразка 1886–1894 рр. Вони спромоглися лише на косметичні перетворення, спрямовані на підвищення ролі монарха у вертикалі влади, скасування деяких найбільш обтяжливих обмежень конституційних прав і свобод громадян, заміну мажоритарної виборчої системи пропорційною. І все це при збереженні типових «стамболовістських» інструментів забезпечення перемоги провладних сил.

¹ Свобода. 1895. 23 ноември; Там само. 1896. 31 май; Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 26.

² Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 105.

³ Мир. 1896. 11 януари, 19 март, 11 юни; Там само. 1899. 29 юни; Там само. 1901. 20 декември; Там само. 1907. 14 февруари; Народни права. 1904. 7 март, 2 май, 10 юни; България. 1898. 6 ноември; Там само. 1900. 31 декември; Пряпорец. 1900. 25 юни, 16 август; Там само. 1901. 7 януари; Там само. 1904. 8 юли.

НАСТУПНІСТЬ ДОСВІДУ С. СТАМБОЛОВА У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОМУ І КУЛЬТУРНОМУ РОЗВИТКУ КРАЇНИ

Перебуваючи при владі, С. Стамболову вдалося реалізувати низку важливих заходів соціально-економічного характеру, які визначили подальший розвиток Болгарії на багато років уперед. Очолюваний ним уряд з метою підтримки національної промисловості почав запроваджувати елементи протекціонізму, узгодивши з гарантами берлінського статус-кво підвищення митних тарифів на імпорتنі товари. У період його прем'єрства держава отримала перші позики в іноземних банках. Ці кошти дали можливість прискорити темп модернізації економіки й оновлення інфраструктури.

Серед негативних явищ, характерних для правління уряду «стамболовістів», стало поширення корупції у вищих ешелонах влади. Прикладом цьому є оборудки із земельними ділянками у передмістях Софії, хабарництво в адміністрації, зловживання при державних закупівлях, використання не за призначенням та привласнення беззвітних фондів. Під час діяльності С. Стамболова закріпилася практика нерівномірного розподілу податкового навантаження, особливості якого полягала у покладанні найбільшого фіскального тягаря на плечі селян, тоді як інші категорії населення сплачували менше. Соціальні ініціативи влади були спрямовані на підтримку тих прошарків суспільства, котрі забезпечували опору правлячому режиму – військово-службовців, співробітників правоохоронних органів, чиновників.

Проте, незважаючи на всю неоднозначність заходів кабінету С. Стамболова, сучасна болгарська історіографія оцінює його починання як фактори, що визначили успіхи країни в економічному роз-

витку. Ці досягнення стали очевидними на початку ХХ ст. та напередодні Балканських війн. Наскільки об'єктивною є подібна теза, який ефект мали ініціативи державника, чи знайшли вони продовження у політиці послідовників засновника НІП та урядів із представників інших партій, чому одні ідеї і задуми колишнього регента й прем'єр-міністра виявилися затребуваними і актуальними наприкінці ХІХ – протягом перших двадцяти років минулого століття, а інші так і не були реалізовані пізніше – ось питання, які представляють собою складові частини проблеми впливу спадщини С. Стамболова на соціально-економічний розвиток князівства/царства. Відповідь на них дозволить ширше трактувати роль відомого діяча у соціально-економічному розвитку Болгарії.

§ 1. Стимулювання вітчизняного виробництва

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в країнах Європи і США мало місце суперництво двох концепцій економічної політики – протекціонізму і вільної торгівлі (фритредерства). Перша передбачала захист внутрішнього ринку від конкуренції з боку іноземних товарів за допомогою встановленої системи обмежень – імпорتنих і експортних митних тарифів, субсидій, податків, пільг і квот. Друга відстоювала необхідність невтручання держави у торговельні взаємини з іншими країнами, відсутність штучних перешкод у зовнішньоекономічних відносинах. Болгарська промисловість суттєво поступалася західноєвропейським державам, тому для її розвитку С. Стамболов взяв на озброєння протекціоністські методи.

У період першого «стамболовістського» правління молодий національний бізнес та влада почали утворювати певний симбіоз – взаємокорисне співіснування. Промисловці й торговці прагнули заручитися підтримкою з боку держави. Для отримання можливості лобіювання власних інтересів на ринку й захисту від конкуренції вони поповнювали ряди НІП, ставали депутатами Народних зборів, кметами, чиновниками. У свою чергу, С. Стамболов і його прибічники теж мали зиск від співпраці з підприємцями, одержуючи від них кошти на партійні потреби, передвиборчі кампанії тощо. Зазначені вза-

ємозв'язки заклали фундамент процесу зрощування бізнес-структур і держапарату¹.

Незважаючи на те, що кабінет К. Стоїлова позиціонував себе ідеологічним противником «стамболовістів», він у цілому продовжив запроваджувати запропоновану попередниками концепцію політики у сфері економіки. Так, уряд виступив ініціатором прийняття протекціоністського «Закону про підтримку місцевої індустрії», який парламент ухвалив 20 грудня 1894 р. Згідно з ним передбачалося надання пільг підприємствам – звільнення на певний час від сплати податків, право безмитного імпорту обладнання і сировини, а також 35 % знижка на транспортування вантажів державною залізницею. Цими преференціями мали користуватися компанії, обсяг інвестицій в які перевищував 25 тис. левів, а кількість працівників становила 20 і більше осіб². Через два роки набули чинності ініційовані урядом доповнення до вказаного нормативного акту, які розширювали коло привілейованих виробників – пива, алкоголю, меблів, краму із металу³. Того ж таки 20 грудня 1894 р. депутати VIII ЗНЗ ухвалили «Закон про торгово-промислові палати», котрий передбачав створення у «великих містах Болгарського князівства» за ініціативи місцевих торговців і підприємців або уряду спеціальних інституцій*, підконтрольних Міністерству торгівлі й землеробства. У нормативному документі прописувалися питання, які уряд через міністерство мав змогу врегульовувати з палатами: про залізничні й митні тарифи та податки; про надання консультацій у сфері податкової політики; про необхідність прийняття нових законів чи внесення змін і доповнень до діючих, що стосувалися безпосередньо торгівлі, індустрії і ремесел; про заснування відповідних установ господарського характеру; про проблеми «приватних осіб і суспільних прошарків чи загальних інтересів країни»⁴.

¹ Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник: наук. пр. асп. та молодих вчених. К.: Інститут історії України НАН України. 2017. Вип. 19. С. 151.

² Държавен вестник. 1895. 28 януари.

³ Там само. 1897. 21 март.

* На початку 1895 р. були засновані чотири торгово-промислові палати – Софійська, Пловдивська, Русенська і Варненська, завдання яких зводилося до підтримки, заохочення і захисту інтересів своїх учасників. Отримуючи фінансування із державного бюджету, їх діяльність ґрунтувалася на принципах добровільності членства, автономії з адміністративними функціями та прагненні встановлення етичних, соціально-відповідальних бізнес-відносин.

⁴ Държавен вестник. 1895. 27 януари.

Протягом 1896–1897 рр. «народняки» уклали з низкою європейських країн нові торгові угоди, котрі передбачали збільшення існуючого 10,5 % розміру мита на ввезені у Болгарію види товару (окрім обумовлених у спеціальному переліку) до 14 %. Крім того, спеціальним законом, прийнятим 22 лютого 1897 р., уряд зобов'язав усіх державних службовців, у тому числі й вищих представників влади, в робочий час носити одяг і взуття виключно вітчизняного виробництва¹, тим самим сприяючи розвитку шкіряної й текстильної промисловості, запобігаючи руйнації традиційних болгарських ремесел – домотканого, чоботарського, кравецького та стимулюючи сектори тваринництва, котрі забезпечували сировину².

Незважаючи на зазначені заходи діючого кабінету міністрів, обсяг зовнішньої торгівлі в 1896–1900 рр. зменшився у порівнянні з періодом правління С. Стамболова. Зокрема, якщо в 1891–1895 рр. вартість імпорту становила 83 млн 55 тис. левів, а експорту 77 млн 54 тис. левів, то при «народняках» ці показники знизилися відповідно до 67 млн 95 тис. та 68 млн 5 тис. левів. Зазначена тенденція була пов'язана з несприятливою для Болгарії міжнародною економічною кон'юнктурою, у тому числі й зниженням попиту в Європі на сільськогосподарську продукцію³.

Як і за часів прем'єрства С. Стамболова, підтримка державою крупних підприємців і активне лобіювання їх інтересів були причиною розорення дрібного й середнього бізнесу, котрий час від часу звертався до влади зі своїми запитами і сподіваннями. За інформацією, що містилася у петиціях, які регулярно надходили на адресу влади, індустрія і торгівля Болгарії не мали можливості для розвитку, оскільки в країні не існувало вільної конкуренції, а наближені до влади промисловці, на відміну від інших, знаходилися у привілейованому становищі⁴.

Незважаючи на власну причетність до формування несприятливих для дрібного бізнесу умов, у період свого перебування в опозиції «стамболовісти» воліли по-своєму трактувати проблему незаможних виробників. Загрозу існуванню відповідного прошарку вони вбачали не сті-

¹ Държавен вестник. 1897. 14 март.

² Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. С. 138.

³ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 247.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 24.

льки у неспроможності його представників конкурувати з крупними вітчизняними підприємцями, які користувалися державним лобізмом, скільки у засиллі імпорту. Протягом усієї каденції кабінету К. Стоїлова «стамболовісти» постійно підштовхували владу до все нових протекціоністських заходів. Їхня газета «Свобода» у своїх публікаціях чітко визначала партійну позицію відносно торговельних взаємин з іншими країнами, застерігаючи уряд про недопущення «зниження митних зборів з іноземного товару», що безперечно «...призведе до остаточного знищення ремісників та сприятиме послабленню вітчизняної індустрії», у результаті чого, як запевняли журналісти, «в Болгарію ринуть заморські товари, а наші просто гнитимуть»¹.

У період правління кабінету К. Стоїлова всі прийняті під час перебування при владі попереднього уряду «стамболовістів» протекціоністські закони в сільськогосподарській сфері продовжували діяти. Водночас «народняки», реорганізувавши землеробські каси, дещо розширили кредитування аграрного сектору, а також запровадили можливість страхування посівів та створили умови для отримання корисних знань селянами². Всі ці заходи в основному не знаходили спротиву з боку представників опозиції, у тому числі й членів Народно-ліберальної партії.

18 січня 1899 р. послідовники С. Стамболова повернулися до влади. Коаліційний кабінет міністрів на чолі з Д. Грековим розпочав роботу в умовах світової кризи, яка вкрай негативно позначилася на господарстві Болгарії. Проте реалізувати суттєві починання у сфері економіки «стамболовістам» не судилося. Вже восени того ж року через протиріччя з «радославовістами» вони змушені були вийти зі складу виконавчого органу та повернутися в опозицію.

Період правління наступних урядів характеризувався збереженням чинності більшості протекціоністських правових актів, прийнятих за часів прем'єрства С. Стамболова й К. Стоїлова, а також запровадженням кабінетами Т. Іванчова та С. Данева декількох фритредерських ініціатив. Зокрема, у 1900 р. уряд «радославовістів» домігся ухвалення болгарсько-турецької торгової конвенції³, котра передбачала

¹ Свобода. 1896. 4 ноември.

² Държавен вестник. 1895. 20 януари.

³ Там само. 1900. 4 декември.

взаємний безмитний імпорт товарів, окрім борошна, спирту, шкіри, мила і бавовни. Рада міністрів на чолі з лідером Прогресивно-ліберальної партії С. Даневим у 1902 р. скасувала митний тариф на ввезення шкіри, оскільки «цанковісти» вважали, що конкуренція з іноземною сировиною стимулюватиме місцеве виробництво та сприятиме розвитку скотарства, свинарства і вівчарства¹.

Причини перегляду кабінетами Т. Іванчова і С. Данева державної митної політики, яка, починаючи з часів прем'єрства С. Стамболова, постійно рухалася в бік посилення протекціоністських методів господарювання, були визначені, перш за все, закритістю та обмеженістю внутрішнього ринку, що не дозволяло нарощувати виробництво, розвивати високотехнологічні галузі, постачати в країну за прийнятними цінами деякі дефіцитні або взагалі відсутні у Болгарії види сировини.

З поверненням НЛП у 1903 р. до влади концепція державного протекціонізму знову взяла гору. Наприкінці 1904 р. болгарські підприємці розпочали кампанію, направлену на досягнення внесення змін до «Закону про підтримку місцевої індустрії», ініційованого 1894 р. і доповненого 1897 р. кабінетом К. Стоїлова. До переліку їхніх вимог входили: допомога дрібним виробникам, обмеження внутрішньої конкуренції, сприяння розвитку нових галузей індустрії. На початку січня 1905 р. Міністерство торгівлі й землеробства розробило та подало на розгляд Народних зборів законопроект з урахуванням побажань представників болгарського бізнесу. Він був розрахований на десять років та передбачав пільги не тільки для крупних промисловців, а й для ремісників і власників невеликих товариств. Відповідно до нововведень індустриальні підприємства звільнялися від сплати податків та митних зборів при імпортуванні сировини, якої не мала Болгарія, і обладнання, котре не виготовлялося в країні. При обговоренні проекту закону депутат XIII ЗНЗ, член НЛП Н. Генадієв заявив: «Конкретний історичний етап вимагає від нас чітких дій, направлених на підтримку традиційних галузей болгарської економіки, здатних забезпечити споживчі потреби». «Нерентабельні та неспроможні до конкуренції підприємства у майбутньому можуть бути позбавлені

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 295.

протекції держави»¹, – застерігав політик. Ініціативу «стамболовістів» схвально зустріли не лише представники партій правого спрямування, а й деякі ліві парламентські фракції, проголосувавши 20 січня за «Закон про підтримку місцевої промисловості й торгівлі».

Згідно з новим документом, промислові підприємства отримали різноманітні умови для утворення та подальшого функціонування. Привілеї розподілялися у порядку «важливості та значення» того чи іншого виробництва. Передбачалося два види прерогатив. Перші – загальні – це безкоштовне користування водною енергією; безмитний імпорту необхідної техніки, обладнання, а також будівельних матеріалів і сировини; безвідсоткова десятирічна розстрочка платежів за земельні наділи площею не більше 5 декар (0,5 га); безоплатне виділення ділянок для прокладання шляхів сполучення до місць їхнього розташування; знижка у розмірі 35 % на транспортування продукції державною залізницею; перевага при держзакупівлі вітчизняних, а не імпортованих товарів, навіть при вищій їх вартості. Другі – спеціальні – це безмитний імпорту сировини і напівфабрикатів; звільнення від податку з будівель, а також від гербового податку; закупівля за зниженою ціною кам'яного вугілля, видобутого на державних шахтах; безкоштовне користування піщаними і кам'яними кар'єрами; укладання довгострокових угод про держзакупівлі; оформлення концесій – договорів про передачу в тимчасову експлуатацію господарських об'єктів, що належать державі чи місцевим органам влади².

1905 року набули чинності ініційовані «стамболовістами» доповнення до «Закону про організацію ремесел і міщанських гільдій»³, а 1907 року – «Закон про кредит для ремісників»⁴, який регламентував створення спеціальних товариств, що мали надавати дешеві позики. Втім, нові протекціоністські заходи не зупинили розорення великої кількості осіб, котрі володіли тим чи іншим ремеслом та не витримували конкуренції з більш потужними гравцями на внутрішньому ринку. Представники регіональних торгово-індустріальних палат, серед яких було чимало кустарів, неодноразово висловлювали невдоволення

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 2454.

² Държавен вестник. 1905. 26 март.

³ Там само. 3 август.

⁴ Там само. 1907. 10 май.

політикою влади, наполягаючи на необхідності модернізації та розширення асортименту ремісницького виробництва. З листопада 1906 р. під час обговорення у парламенті так званого «тронного слова» (промови) Фердинанда стосовно подальшого промислового розвитку князівства між «стамболовістом» Н. Генадієвим і представником Радикально-демократичної партії Т. Влайковим розгорілася дискусія навколо питання про стратегію індустріалізації країни. Опозиціонер звинуватив владу в навмисному створенні неприйнятних умов, які призводили до зменшення чисельності ремісників та зникнення окремих рідкісних професій. За таких неприпустимих обставин цей прошарок був просто не в змозі конкурувати з крупними товаровиробниками – власниками заводів і фабрик. У відповідь Н. Генадієв заявив, що вправні й визнані майстри, справжні майстри своєї справи спроможні вижити у цьому суперництві, до того ж уряд надає їм підтримку, заохочуючи створення об'єднань взаємодопомоги – гільдій¹.

Протекціоністські принципи реалізовувалися і в митній політиці «стамболовістських» урядів. Восени 1904 р. влада прийняла рішення запровадити загальну тарифну систему. Національні виробники країни схвально сприйняли цю ініціативу, адже законопроект передбачав збільшення до 15 % бар'єру на імпорتنу сільськогосподарську продукцію та зниження або скасування платежів на ввезення товарів і сировини, яких потребувала болгарська економіка².

29 грудня 1905 р. уряд підписав договір про торгівлю і мореплавство з Росією. Цей документ, основою якого стало минулорічне ухвалення «Закону про загальний митний тариф»³ від 27 листопада, у повній мірі захищав інтереси князівства, оскільки забезпечував його митну автономію. Хоча ним і передбачалася низка пільг для товарів, що завозилися до Болгарії, проте в цілому це не зумовлювало розорення

¹ Генадиев Н. Речь произнесена при дебатите по отговора на Тронното слово на 3 ноември 1906 г. IV редовна сесия на XIII Обикновено Народно събрание. София: Вечерна поща, 1906. С. 17–18.

² Кьосев Х. Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903–1908 г.) // Годишник на Софийския университет: Идеологически катедри. София, 1966. Т. 59. С. 299.

³ Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анупис, 1999. Т. 3. С. 188.

її національних виробників¹. Згодом аналогічні договори було укладено з Німеччиною, Великою Британією та іншими державами. «Наша партія, – наголошував в одному зі своїх публічних виступів Н. Генадієв, – першою серед усіх болгарських політичних сил підписала торговельні угоди з іноземними країнами*, змінивши обмежувальні умови капітуляцій**. І сьогодні наш митний тариф разом з нормативним актом про підтримку місцевої промисловості й торгівлі створили можливість для прогресу державної індустрії»². З цим твердженням погоджувався й один з лідерів лівої опозиції – Д. Благоев, на думку якого за часів прем'єрства С. Стамболова були зроблені перші кроки у цьому напрямку, а в 1903–1908 рр. підтримані другим самостійним «стамболовістським» урядом. Саме НІП, вважає керівник БРСДП («тісні соціалісти»), вдалося забезпечити прискорений розвиток промисловості³.

Розмірковуючи на предмет ефективності застосовування протекціоністських заходів з висоти сьогодення, треба відзначити їх необхідність і, навіть, неминучість. Саме вони визначили порівняно високі темпи зростання економіки князівства/царства на початку ХХ ст. і напередодні Балканських війн, що згодом отримало назву «болгарське диво»⁴.

Прикладом відходу від протекціонізму та взяття на озброєння елементів фритредерства в економічній політиці стало укладання урядом НІП митного союзу із Сербією. Ця угода, підписана 3 липня 1905 р., передбачала створення на території обох держав зони вільної торгівлі різноманітними товарами, за виключенням окремих їх найменувань. Зближення двох балканських країн було не вигідне Австро-Угорщині, яка намагалася змусити Белград відмовитися від співпраці

¹ Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908 г.) // Българско-германски отношения и връзки. София, 1972. Т. 1. С. 155.

* Мається на увазі період правління кабінету С. Стамболова (1887–1894 рр.).

** Йдеться про заборону болгарському уряду самостійно встановлювати мито на імпортований товар.

² Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 21.

³ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 350.

⁴ Прешленова Р. Икономическа политика и национално самочувствие: България 1879–1914 // Модерният историк: Въображение, информираност, поколения. София: Д. Убенова, 1999. С. 53; Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. С. 65.

з Софією. Позиція Відня негативно позначалася і на його взаємовідносинах з Болгарією.

Як і за часів прем'єрства С. Стамболова, у 1903–1908 рр. НЛП основну увагу приділяла зростанню рівня промисловості й торгівлі. Сільське господарство залишалося на другорядних позиціях. Та все ж «стамболовістами» застосовувалися певні заходи, спрямовані на розвиток цього сектору. Серед них – удосконалення технології виробництва яєць, виведення нових порід великої рогатої худоби, боротьба з ерозією ґрунтів, збільшення кількості спеціальних професійних училищ, проведення практичних курсів для аграріїв тощо. 22 грудня 1903 р. після обговорення поданого урядом законопроекту депутати XIII ЗНЗ ухвалили «Закон про упорядкування наділів», котрий передбачав можливість придбання громадами і селянами у приватну власність цілих державних угідь, площа яких становила 2/3 частки від усіх общинних земель. При цьому 2/3 частини виручених від продажу коштів мали надходити у державну казну, а 1/3 – залишатися общинам. Водночас були внесені зміни до порядку передачі наділів у спадщину, що стимулювало створення на селі міцного ядра підприємців, спроможних конкурувати на ринку сільськогосподарської продукції¹.

Опозиційні сили по-різному поставилися до реформи. «Народняки», «цанковісти» і демократи відреагували на неї доволі скептично, вважаючи, що розпочаті «стамболовістами» перетворення спрямовані лише на спробу тимчасового збільшення фіскальних надходжень² та врешті-решт лише посилять процес масового розорення дрібних землевласників³. Ліві ж партії жорстко її розкритикували⁴. Проте результати імплементації закону цілком виправдали очікування влади. Окрім поповнення бюджету, зросла й площа обробленої землі. 1906 року в порівнянні з початком правління кабінету НЛП сільськогосподарські угіддя розширилися вдвічі, а протягом наступних двох років збільшилися ще на 26 %⁵.

¹ Държавен вестник. 1904. 10 януари.

² България. 1904. 26 януари.

³ Пряпорец. 1904. 18 февруари.

⁴ Земледельско знаме. 1904. 2 февруари.

⁵ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 66.

22 грудня 1903 р. стало датою прийняття ще одного нормативного акту. Того дня з метою фінансової підтримки селян уряд Р. Петрова домігся ухвалення парламентом «Закону про „Болгарський землеробський банк“», згідно з яким функціонуючі до цього землеробські каси реорганізовувалися в одну спеціальну інституцію з первинним капіталом у 20 млн 200 тис. левів¹. За розмірами загальних активів тепер уже «Землеробський банк» став другою після «Народного банку» державною фінансовою установою, котра суттєво розширювала можливості для кредитування населення, а відтак заохочувала модернізацію сільськогосподарського виробництва шляхом більш активного застосування техніки і мінеральних добрив. Таку новацію опозиційна БЗНС розцінила як спробу влади втягнути селян у боргову кабалу². «Каравелісти» теж критикували «стамболовістів», нагадуючи громадськості, що під час свого першого правління вони захищали інтереси не селян, а спекулянтів. 1892 року «Законом про продаж нерухомого майна домогосподарствами або приватними особами» тодішній уряд НЛП позбавив сільськогосподарських виробників гарантій проти розорення, а теперішня влада ще й прискорила процес обезземелення дрібних господарств³.

Політика урядів НЛП у сфері економіки зумовила помітне збільшення кількості індустріальних підприємств у Болгарії. Якщо 1904 р. їх нараховувалося 166, то 1907 р. – вже 266, серед яких значна частина належала до легкої промисловості, пов'язаної із сільськогосподарською галуззю. Під час другого самостійного «стамболовістського» правління в країні простежувалася тенденція до концентрації виробництва. Так, у 1904 р. було зареєстровано 12 компаній із загальним капіталом більше ніж у 500 тис. левів, а вже наступного року їх налічувалося до 30. Ще через рік у Пловдиві утворилося перше об'єднання монополістичного характеру – тютюново-виробниче товариство, до складу якого входило близько сорока фабрикантів і торговців. 1909 року воно трансформувалося в картель⁴.

Протягом перебування при владі кабінетів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева «стамболовісти» проводили гнучку зовнішньоекономічну

¹ Държавен вестник. 1903. 31 декември.

² Земледелско знаме. 1904. 23 февруари.

³ Пряпорец. 1907. 29 ноември.

⁴ Икономиката на България до социалистическата революция / Под ред. на акад. Ж. Натан, проф. В. Хаджиниколов, проф. Л. Беров. София: Наука и изкуство, 1969. Т. 1. С. 385.

політику. Залишаючись послідовними прибічниками протекціонізму, вони в окремих випадках брали на озброєння принципи вільної торгівлі, відмовляючись від штучних (створених урядом) бар'єрів на шляху торговельних відносин з іншими країнами. У результаті впродовж 1904–1908 рр. постійно зростав обсяг зовнішньої торгівлі. Якщо 1902 р. він дорівнював 175 млн левів, то 1907 р. – вже 250 млн. З 1902 по 1905 р. баланс експортно-імпортних операцій збільшився більше ніж у два рази, а саме – з 11 млн 400 тис. левів до 27 млн¹, але при цьому імпорт переважав над експортом. Останній факт зумовлювало часте відхилення реальної вартості банкнот болгарського лева від золотого номіналу*, котре інколи сягало 13–14 %. Лише після того, як 1906 р. національну валюту було прив'язано до французького наполеондора**, її курс вдалося стабілізувати².

Діяльність наступників С. Стамболова біля державного керма мала певні позитивні наслідки для розвитку народного господарства. Проте варто зазначити, що ці успіхи були визначені не лише вдало обраною стратегією, а й сприятливою світовою кон'юнктурою – завершенням світової кризи та збільшенням попиту на сільськогосподарську продукцію на європейському ринку.

Перейшовши на початку 1908 р. в опозицію до кабінету А. Малинова, НІП не змінила своїх поглядів щодо подальшого розвитку країни. Лідер партії Н. Генадієв заявляв, що «стамболовісти» і надалі підтримуватимуть протекціоністські ініціативи. «Ми найбільш енергійні прибічники стрімкого і сміливого економічного піднесення, національної ідеї та військової могутності Болгарії»³, – зазначав політик.

¹ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 275.

* Номінальна або вільна вартість грошового знаку, яка встановлюється на момент первинного випуску.

** Французька золота монета 900-ї проби номіналом 20 франків та загальною вагою 6,4516 г при вмісті чистого золота 5,801 г. Карбувалася у Франції як засіб оплати з 1803 по 1914 р. Стандарт монети було запроваджено Наполеоном І, котрий скасував попередню монетну стопу на основі лүйдора та встановив стандарт золотого вмісту франка у 0,2903 г (так званий «франк жерміналь»). Назву монета отримала від первинного зображення на ній профілю Наполеона Бонапарта. Наполеондор став стандартом для золотих монет, що карбувалися в ХІХ ст. у багатьох країнах Європи.

² Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 283.

³ Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 18.

Від чинного уряду НЛП вимагала конкретної допомоги вітчизняній промисловості й торгівлі – зниження для болгарських підприємців податків, залізничних тарифів на вантажні перевезення тощо¹.

Відкоригований владою «Закон про підтримку місцевої індустрії» від 30 січня 1909 р. по суті удосконалював попередній «стамболовістський», теж змінений ними на початку 1905 р., а тому не викликав нарікань з боку НЛП. Протиріччя між правлячою силою і опозицією виникли відносно стратегії розвитку сільського господарства. «Каравелісти» все частіше заявляли про необхідність інтенсифікації виробництва у цій галузі – впровадження нових методів обробки землі, боротьби з ерозією ґрунтів, покращення зрошувальної системи, використання хімічних добрив тощо. Стамболівці ж не погоджувалися з позицією влади у цьому питанні та продовжували ратувати за протекціоністські заходи. Водночас голова Центрального бюро НЛП Н. Генадієв, захищаючи точку зору своїх однопартійців, запевняв, що «період інтенсивного розвитку сільського господарства не настане, до поки не завершиться екстенсивний, із застосуванням традиційних, а не якісно нових технологій. В країні багато вільних, не виснажених земель, тому про перехід на іншу стадію говорити зарано»².

Політика уряду А. Малинова у більшій мірі, ніж ініціативи НЛП у 1903–1908 рр., відповідала інтересам дрібних власників і підприємців. Вона включала в себе заходи, спрямовані на сприяння розвитку кооперативних сільських і міських товариств шляхом надання незможним прошаркам населення дешевих позик. Цю фінансову допомогу завдяки «Закону про „Болгарський центральний кооперативний банк“» від 1 грудня 1910 р. забезпечувала зазначена новозаснована фінансово-кредитна установа. Крім того, громадяни отримали можливість страхування худоби від мору та посівів від стихійних лих³.

Позиціонуючи себе справжніми союзниками ремісників, дрібних сільськогосподарських виробників і промисловців, «стамболовісти» обрали тактику дискредитації нововведень кабінету А. Малинова. Коли стало відомо, що «каравелісти» планують відмовитися від регламентації розподілу земельних ресурсів, вони одразу ж відреагували у пресі:

¹ Нов век. 1908. 4 април.

² Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 22.

³ Държавен вестник. 1910. 17 декември.

«Такі наміри влади призведуть до ще більшого збагачення заможних селян та остаточного розорення бідних. І це при тому, що відповідно до задекларованих раніше принципів Демократичної партії вона перш за все прагнула захищати інтереси малозабезпечених верств населення»¹. Не знайшли підтримки з боку НЛП і започаткування у зовнішньоторговельній політиці, передбачені «Постановою про укладання торгових договорів з іншими державами», згідно з якою знижувалися або скасовувалися мита на 50 найменувань товарів, а також на переважну більшість сировини і паливно-мастильних матеріалів².

У липні 1911 р. «стамболовісти» опублікували власну програму, в якій у розділі «Економічна політика» задекларували необхідність захисту інтересів вітчизняного виробника, а також пошуку нових ринків збуту продукції³. Заходи кабінету І. Гешова, котрий прийшов до влади 16 березня 1911 р., у цілому не суперечили ідеології НЛП. Наприклад, уряд відновив відмінене попередньою владою мито на ввезення оброблених льону і конопель. Проте опозиція все одно знаходила привід для підриву довіри до виконавчого органу за його ініціативи у сфері економіки. Так, не встигли розпочатися у вересні 1911 р. перемовини між Болгарією і Османською імперією стосовно перспективи укладання торгового договору, як газета «Нов век» виклала на своїх шпальтах звернення до кабінету І. Гешова з вимогами докласти максимум зусиль, щоб майбутній документ у першу чергу влаштовував Болгарію, а узгоджені митні тарифи жодним чином не змогли зашкодити вітчизняним виробникам⁴. На початковому етапі переговорів, навіть не дочекавшись їх результату, журналісти упереджено звинувачували чинний уряд у нерішучості та зволіканні при забезпеченні національних інтересів.

10 липня 1912 р. інша газета НЛП «Воля» надрукувала запропоновані Верховною партійною радою доповнення до програми 1911 р., в яких серед запланованих основних положень значилися заходи, котрі передбачалося спрямувати на підвищення рівня життя мешканців сільської місцевості у сферах економіки і культури. В документі наголошувалося на необхідності створення умов для більш динамічного

¹ Нов век. 1901. 15 март.

² Държавен вестник. 1911. 7 март.

³ Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 105.

⁴ Нов век. 1911. 13 септември.

розвитку землеробства і тваринництва, забезпечення водопостачання населених пунктів, будівництва зрошувальних каналів, отримання селянами доступної професійної освіти, започаткування нестационарних бібліотек¹. Пропозиції та ініціативи НІП в цей період у значній мірі носили агітаційно-пропагандистський характер. Направляючи зусилля на дискредитацію правлячих «народняцької» і «цанковістської» партій та розширення електоральної підтримки, вона розраховувала повернутися до влади. «Стамболовісти» все частіше апелювали до представників найчисельнішого прошарку населення країни – селян, намагаючись заручитися їхньою прихильністю.

Упродовж 1908–1911 рр. темпи розвитку економіки Болгарії продовжували зростати, саме тому не було серйозних підстав для критики влади з боку опозиції. Зокрема, тільки у 1911 р. розпочало функціонування 31 акціонерне товариство з капіталом в 11 млн 300 тис. левів. Наступного року інвестиції у болгарську економіку склали 27 млн 300 тис. левів, а кількість комерційних, заснованих на акціях компаній, збільшилася до 40².

У період з 1901 по 1907 р. зовнішньоторговельний баланс князівства характеризувався активним сальдо, тобто перевищенням вартості експорту над вартістю імпорту. В подальшому ситуація змінилася, оскільки у зв'язку з підготовкою країни до війни суттєво збільшилися закупівлі за кордоном зброї і боєприпасів. При цьому в 1911 р. зерно та харчова продукція залишалися основними статтями експорту, хоча й знизилися відповідно до 70 % та 87 %³.

З початком Балканських війн зростання економіки країни зупинилося. Посівні площі в 1913 р., у порівнянні з минулим роком, скоротилися на 1 %, а 1914 р. – вже на 21 %; обсяги зовнішньої торгівлі станом на липень 1913 р. зменшилися приблизно на 30 %. При цьому капіталовкладення в індустрію упродовж вересня 1912 – липня 1913 р. залишилися на рівні довоєнних років. У результаті бойових дій людські жертви склали близько 45 тис. осіб. Втрата Південної Добруджі,

¹ Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 113.

² Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 342.

³ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 275.

яка за підсумками Бухарестського миру відійшла Румунії, призвела до скорочення виробництва зерна на 20 %, а поголів'я худоби зменшилося на 20–40 %.

Втім, незважаючи на суттєві проблеми, економіка Болгарії швидко відновилася¹. Через рік після Балканських війн в країні почали функціонувати 49 збудованих промислових підприємств: цукрозаводи в Русе, Горішній Оряховиці, Бургасі й Пловдиві, які працювали на оновленому технічному обладнанні; фабрики з виготовлення скляних виробів, шовкових тканин і хімікатів у Софійському й Плевенському округах; підприємство з виробництва цементу в селищі Перник. Прискореними темпами розвивалися текстильна і шкіряна індустрія та металургія, тобто галузі, тісно пов'язані з військово-промисловим комплексом. 1915 року обсяг експорту вітчизняних товарів збільшився в чотири рази у порівнянні з 1912 р. В Європі значно зріс попит на болгарську сільськогосподарську продукцію.

З приходом до влади коаліційного уряду «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» у липні 1913 р. країна почала планомірну підготовку до нової війни з надією на більш вдалий для себе переділ територій на Балканах. Цим задумам сприяла стрімка регенерація економічної бази. Намагаючись забезпечити додаткові важелі впливу на ринкові процеси, кабінет В. Радославова більше ніж за рік до офіційного вступу Болгарії у збройний конфлікт ініціював прийняття у липні 1914 р. депутатами XVII ЗНЗ «Закону про визначення відпускної вартості продовольчих та інших товарів першої необхідності під час суспільних криз та бід»², відповідно до якого общинні ради мали право встановлювати оптові й роздрібні ціни на вказані в документі предмети торгівлі у разі запровадження надзвичайного стану в державі та стихійних лих³. Ухвалений на початку 1915 р. «Закон про громадську передбачливість»⁴ уповноважував Раду міністрів забороняти експорт зернових культур, борошна, фуражу й інших товарів під час продовольчої кризи та суспільного лиха, а також передбачав створен-

¹ Беров Л. Икономиката на България през Балканската и Междусъюзническата война (1912–1913 г.) // Исторически преглед. 1985. № 11. С. 19.

² Държавен вестник. 1914. 12 август.

³ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 288.

⁴ Държавен вестник. 1915. 7 март.

ня відповідного комітету, котрий мав дбати про життєзабезпечення збройних сил і населення. Вже сім місяців потому Софія оголосила війну Белграду.

Бойові дії вимагали від Болгарії залучення величезних людських і матеріальних ресурсів. Згідно з офіційними статистичними даними, упродовж 1915–1918 рр. до лав збройних сил було мобілізовано 857 тис. 63 особи, тобто 19,5 % усього населення країни, або 38,83 % чоловіків¹. Як наслідок, почали суттєво скорочуватися посівні площі – з 2 млн 333 тис. 703 га у 1915 р. до 1 млн 931 тис. 369 га в 1916 р. У порівнянні з періодом, що передував Першій Балканській війні, в 1917 р. виробництво пшениці зменшилося на 27,94 %, жита – на 38,57 %, вівса – на 26,29 %, ячменю – на 11,47 %, кукурудзи – на 42,57 %².

Війна негативно позначилася і на ремісничому виробництві. Масова мобілізація призвела до припинення роботи тисяч майстерень. Так, за даними «Варненської торгово-промислової палати» із 1 тис. 877 кустарних господарств, котрі функціонували в окрузі напередодні збройного протистояння, роботу припинили 1 тис. 116³.

Вже протягом першого року воєнних дій підприємства Болгарії потерпали від гострої нестачі імпоротної сировини, головним чином залізних руд, палива – у першу чергу вугілля, а також робочих рук. У результаті лише 20 % заводів, переважно тих, що обслуговували потреби війська, працювали на повну силу.

Водночас у болгарській індустрії намітилася тенденція до концентрації виробництва в окремих галузях. У 1915 р. було засновано новий синдикат з виготовлення цементу; вітчизняні цукрозаводчики почали вливатися у міжнародний картель; на початку 1918 р. сформувалося акціонерне товариство «Колос», яке мало на меті взяти під власний контроль торгівлю зерновими і борошном та виготовлення хлібобулочних виробів; у квітні того ж року почала працювати компанія «Екстракт», котра намагалася досягти виключного права на діяльність у шкіряній промисловості. Крім того за сприяння кабінету В. Радославова та при залученні німецького капіталу утворився консорціум

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 361.

² Там само. С. 342.

³ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 288.

гірничорудної промисловості. Процес монополізації охопив підприємства галузей, які забезпечували потреби фронту – харчової, шкіряної, текстильної та інших¹.

Коли через штучно створені ажіотаж і спекуляцію в країні почали зростати ціни на товари першої необхідності, провладне крило НЛП зробило спробу врегулювати ситуацію за допомогою агітаційних заходів, закликаючи торговців до чесної комерційної діяльності, а широкі верстви населення зберігати спокій та запастися терпінням². Однак швидко переконавшись у неефективності подібних методів, «петковісти» віддали перевагу запровадженню режиму ручного управління економікою. Спільними з «радославівістами» і «младолібералами» зусиллями з метою забезпечення потреб фронту було здійснено мілітаризацію державної промисловості з переведенням її під контроль головного інтенданта збройних сил.

Представники іншого угруповання НЛП – «генадієвісти», перебуваючи в опозиції, мали власну точку зору. Вони вважали за необхідне збереження ринкових механізмів регулювання економікою та засуджували заходи влади, проте не могли суттєво впливати на ситуацію, адже в умовах запровадженої цензури втратили можливість критикувати, проводити агітаційно-пропагандистську діяльність, викладати думки і погляди політичної сили та об'єктивно висвітлювати події, а згодом навіть друкувати свою газету.

Невдовзі стало очевидно, що жорсткими методами адміністрування економіки не вдасться вирішити низку проблем. До того ж інтендантська служба явно не справлялася з навантаженням та демонструвала нездатність забезпечити військо всім необхідним. 26 серпня 1916 р. набув чинності розроблений кабінетом міністрів «Закон про господарський нагляд та громадську передбачливість», який доповнив прийняті за часів прем'єрства С. Стамболова положення про реквізиції. Ініціатива про збільшення розміру штрафних санкцій з 50 левів до 5 тисяч за приховування від адміністрації продуктів харчування належала фракції Д. Петкова³. Нормативним актом також передбачалося створення на місцях відповідних окружних комітетів і общинних

¹ Цанков А. Последствия от войната. София: Български печет, 1919. С. 6.

² Нов век. 1915. 29 март.

³ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1916. С. 714.

управлінь з підпорядкуванням їх Центральному комітету. Зазначені інституції мали широкі повноваження – визначали площі оброблюваних земель, наглядали за ціноутворенням, приймали рішення щодо мілітаризації окремих галузей виробництва, втручалися у питання експорту – імпорту¹. Двічі, в 1917 та 1918 роках, до закону вносилися зміни і поправки, у тому числі (в першому випадку) перетворення 6 квітня 1917 р. Центрального комітету на Дирекцію охорони господарства та громадського постачання зі статусом воєнізованої установи.

Залишившись в умовах цензури без лідера і органу друку та перебуваючи під постійним тиском влади, «генадієвісти» навіть під час дебатів у XVII ЗНЗ зберігали мовчання². Невдоволення вищезазначеними ініціативами уряду вони висловлювали лише у своєму середовищі на засіданнях зборів партійних осередків, засуджуючи нововведення Ради міністрів та критикуючи положення, яким легітимізувалися заборона торгівлі зерном і хлібом, а також конфіскація майна підприємців, котрі не бажали дотримуватися встановлених законодавчих норм. Представники опозиційного угруповання були переконані, що чиновники окружних комітетів і общинних управлінь, здійснюючи контроль над комерційними операціями, не вирішували продовольче питання та не обмежували зростаючу дорожнечу і спекуляцію, а збагачувалися шляхом налагодження різноманітних тіньових схем, пов'язаних з державними закупівлями³.

Поразка у Першій світовій війні стала для болгарської економіки черговим випробуванням. Згідно з Нейїським мирним договором 1919 р., держава втратила частину Західної Фракії та мала виплатити репарації у розмірі 2 млрд 250 млн золотих левів (39 млрд 800 млн повоєнних левів), що складало 20 % усього нагромадженого матеріально-речового фонду країни – фізичного капіталу. Також Болгарія була зобов'язана передати сусіднім балканським державам (союзникам Антанти) 37 тис. 825 голів великої і 33 тис. малої рогатої худоби, Сербії – 210 тис. тонн якісного кам'яного вугілля, компенсувати збитки чималій кількості іноземних компаній та забезпечувати перебування на

¹ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1917. С. 30–31.

² Там само. С. 41, 56.

³ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 21. Л. 74.

власній території окупаційних військ¹. Крім того, міжнародні домовленості передбачали: втрату Третім Болгарським царством своїх іноземних активів, які переходили країнам-переможницям; скасування митних бар'єрів для іноземного капіталу, котрий отримав низку привілеїв при укладанні торгових угод. Важким тягарем для державної економіки стали ще й біженці* з Македонії, Фракії, Росії і Вірменії, загальна чисельність яких станом на 1926 р. складала 228 тис. 191 особу.

Після завершення збройного протистояння «генадієвісти», котрі перед війною зазнали утисків і переслідувань з боку влади за антагоністичну позицію, завдяки зусиллям свого лідера поступово відновили діяльність. «Петковісти» ж навпаки, ставши одними із винуватців другої національної катастрофи, змушені були обмежити власну активність. Співпраця одного із угруповань політичної сили з кабінетом В. Радославова у цілому негативно позначилася на популярності НІП. Проте вона, улагодивши внутріпартійні негаразди шляхом взаємних поступок, відновила монолітність та продовжила активне функціонування. Об'єднавшись у 1920 р. з «радославовістами» і «тончевістами» в Націонал-ліберальну партію, «стамболовісти» вже спільними зусиллями здійснювали опозиційну діяльність. Провину за тяжке економічне становище вони покладали не лише на режим Фердинанда з його останнім урядом, які втягнули країну в загальноєвропейський конфлікт на боці Центральних держав, а й на діючу на той час владу, котру уособлювали цар Борис III і кабінет А. Стамболійського². При цьому історична постать С. Стамболова продовжувала возвеличуватися ними до своєрідного ідеалу державного діяча, який безсумнівно знайшов би вихід із складної економічної ситуації повоєнних років³.

Політику протекціонізму наприкінці XIX та протягом перших двадцяти років минулого століття, що її брали на озброєння більшість урядів країни, можна у повній мірі розглядати як один із прикладів

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 374.

* Еміграція до Болгарії у післявоєнний період була зумовлена посиленням асиміляторської політики в Оттоманській Порті, Греції та Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців по відношенню до болгаромовного населення, яке проживало на територіях цих країн, а також перемогою більшовиків у Громадянській війні в Росії й початком репресій проти прихильників старого режиму.

² Независимост. 1921. 18 януари.

³ Стамболов: Характер и дело. Плевен: Изгрев, 1927. С. 61.

спадщини С. Стамболова, адже саме завдяки зусиллям регента/прем'єр-міністра у 1886–1894 рр. вона вперше почала реалізовуватися Болгарією. Підтримка вітчизняного виробника відіграла ключову роль в розвитку країни, внаслідок чого у суто аграрній державі були створені умови для її перетворення на аграрно-індустріальну. Якраз на цьому наголошує у своїй статті, опублікованій 1921 р. у пам'ятній збірці «Стефан Стамболов як революціонер, громадський діяч і державник», член Націонал-ліберальної партії С. Живов¹.

Отже, відповідаючи на нові виклики часу, перебуваючи під впливом світової кон'юнктури, послідовники С. Стамболова – представники НЛП, пропонували власні механізми реалізації економічної політики, які, щоправда, не були точною копією концепцій та ідей колишнього голови Регентської ради і уряду. При цьому в основі їхніх рецептів оздоровлення економіки країни залишався принцип протекціонізму.

§ 2. Сфера фінансів і оподаткування

Національна фінансова система Болгарії розпочала формуватися одразу після звільнення країни від османського володарювання. 23 травня 1879 р. було офіційно відкрито «Болгарський народний банк» (БНБ), а 6 червня здійснено першу банківську операцію – внесено державою на рахунок БНБ уставний капітал у розмірі 2 млн золотих франків. Інституція мала виконувати функції центральної емісійної установи з правом надання кредитів приватним особам, компаніям і громадам. «Законом про карбування монет у Князівстві Болгарія» від 4 червня 1880 р. запроваджувалася національна валюта – лев (поділявся на 100 стотинок), визначався вміст золота, срібла або міді в різних монетах, а також обмежувався загальний обсяг грошової маси в країні до 15 млн левів. Такої кількості грошей було явно недостатньо, тому до 1885 р. в обігу знаходилися ще й російські рублі, австрійські флорини, німецькі марки, турецькі ліри тощо². 1885 року БНБ здійснив першу емісію, випустивши в обіг банкноти на суму 213 тис. левів.

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 29–30.

² История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 88.

У 1886–1894 рр. в Болгарії були закладені певні традиції, пов'язані з функціонуванням державної фінансової системи. Вперше в історії незалежної країни для збалансування бюджету кабінет міністрів зважився на залучення зовнішніх кредитів. У період правління С. Стамболова закріпилися специфічні ознаки фіскальної системи. Основний податковий тягар було покладено на плечі селян і ремісників, у той час як чиновники, торговці й промисловці сплачували у державну казну менший відсоток від власних прибутків. Започатковані урядом Народно-ліберальної партії тренди виявилися доволі стійкими.

Опозиція постійно критикувала «стамболовістів» за надмірну «роздутість бюджету», декларувала скорочення видатків із головного державного кошторису та наміри відмовитися від послуг іноземних позичальників для фінансування дефіциту бюджету і відновлення платіжного балансу країни¹. Її лідери заявляли про необхідність справедливого розподілу податкового навантаження, а також відзначали важливість реформування фіскальної системи, обіцяючи скасувати податки, котрі були започатковані ще в епоху османського панування, мали юридичну силу при «стамболовістах» та не відповідали вимогам часу².

Прийшовши до влади наприкінці весни 1894 р., коаліційний уряд К. Стоїлова ініціював прийняття 20 грудня «Закону про земельний податок», яким докорінно змінив існуючу десятинну фіскальну систему. Нормативним актом замість грошового стягнення з виробленого продукту передбачалося його вилучення з одиниці площі приватної власності (ланів, лугів, виноградників, тютюнових плантацій, лісів та ін.) у залежності від якості землі. Водночас було анульовано примусовий збір з окремих господарюючих осіб і господарств на нерухоме майно (емляк), оскільки він практично дублював запроваджений податок³. Нововведення дало можливість селянам виробляти необмежену кількість сільськогосподарської продукції. Того ж дня «Законом про податок на споруди» встановлювався принцип прогресивного оподаткування будівель – чим більшою була їх вартість, тим значнішу суму мали сплачувати власники¹, а «Законом про податок на зайня-

¹ Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. С. 83.

² Гешов И. Е. Възгледи и дейност. София: Придворна печатница, 1926. С. 109.

³ Державен вестник. 1895. 25 януари.

¹ Там само. 26 януари.

тість» відмінявся «Закон про патенти» 1885 р. та скасовувалися обов'язкові платежі орендодавцями (іджар) і власниками свиней (серчим)¹. Взявши за приклад передову західну фіскальну систему, уряд запровадив декілька непрямих податків: акцизи на «шкідливі для здоров'я товари» – тютюнові й алкогольні вироби, тим самим частково переклавши податкову ношу на споживача².

Коментуючи власне нововведення, «народняки» констатували: «У 1889, 1890 і 1891 роках врожай був напрочуд гарний, до того ж ціна на сільськогосподарську продукцію залишалася високою. Наступним чотирьом рокам не були притаманні попередні фактори, тому в умовах посилення урядом Стамболова податкового тягара більшість населення відчула скруту. Зміна влади у 1894 р. та запровадження фіскальної реформи кабінетом К. Стоїлова суттєво покращили становище громадян»³.

Втім, вищезазначені заходи Ради міністрів хоча й реформували законодавство у сфері оподаткування, проте суттєво не змінили принцип розподілу фіскального навантаження. Як і за часів прем'єрства С. Стамболова, основними платниками податків залишалися селяни й ремісники. Вони продовжували відраховувати у державну казну найбільший відсоток з одиниці майна та доходів, на відміну від промисловців і торговців, котрі користувалися низкою пільг і преференцій. В результаті власники дрібних землеволодінь і невеликих майстерень, які складали переважну більшість працездатного населення країни, перебували у скрутному матеріальному становищі. Протягом усього періоду однопартійного правління кабінету «народняків», починаючи з 9 грудня 1894 р., на адресу міністра фінансів І. Гешова надходило безліч листів з висловлюванням незадоволення постійно зростаючим розміром податку для ремісників, що призводило до їх масового розорення⁴.

Незважаючи на гучні заяви членів Народної партії у свою бутність в опозиції про здатність збалансувати основний державний кошторис, в країні продовжували збільшуватися видатки та скорочуватися надходження до бюджету, внаслідок чого невпинно зростав його дефіцит.

¹ Там само. 22 януари.

² Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 283.

³ Мир. 1897. 29 юни.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 4. А. е. 2402. Л. 1–11.

Якщо 1894 р. він складав 2 млн 16 тис. левів, то 1898 р. – вже 9 млн 964 тис. левів¹. НЛП пропонувала взяти кредит за кордоном, як це робив свого часу прем'єр-міністр С. Стамболов². У відповідь провладна газета «Мир» звинувачувала у фінансовій кризі попереднього голову уряду, вважаючи абсолютно недоцільними його кредитні угоди з іноземними банками, та зазначала, що тогочасна ситуація у сфері економіки, в якій опинилася Болгарія, дозволяла втриматися від чергової позики у закордонних кредиторів³. Врешті-решт саме неспроможність політичної команди К. Стоїлова вирішувати економічні проблеми та стабілізувати фінансову систему країни стала причиною її відставки.

Дещо пізніше у низці статей газети Демократичної партії «Пряпорец» з'являться констатації про тяглість фінансових ініціатив С. Стамболова у практиках кабінету К. Стоїлова. «Каравелісти» звертатимуть увагу на продовження «народняками» застосування позабюджетних коштів для вирішення найрізноманітніших, у тому числі й політичних, завдань, незважаючи на критику ними всього, що стосувалося правління «стамболовістів»⁴. Уособленням прийнятності зазначених починань був Г. Начович – керівник різнопрофільних міністерств «стамболовістського» і «народняцького» урядів⁵. Кабінет НЛП залишив по собі розбалансовану економіку, однак К. Стоїлов лише закріпив негативні тенденції, стверджуватимуть демократи⁶.

18 січня 1899 р. розпочала роботу Рада міністрів на чолі з лідером НЛП Д. Грековим. Новоствореному коаліційному уряду «стамболовістів» і «радославовістів» довелося працювати в умовах світової економічної кризи, яка поглибила фінансові труднощі Болгарії. Опублікованою навесні програмою дій кабінету міністрів передбачалося «зниження видатків, чітке слідування законам про бюджети і звітності», а також отримання іноземних кредитів⁷. Водночас влада запевняла, що не має наміру зменшувати заробітну плату чиновникам, а буде вирішувати це питання шляхом скорочення адміністративного апарату.

¹ Нов век. 1899. 10 април.

² Свобода. 1898. 28 декември.

³ Мир. 1898. 30 декември; 1899. 12 януари.

⁴ Пряпорец. 1900. 6 август.

⁵ Там само. 17 септември.

⁶ Там само. 15 октомври.

⁷ Нов век. 1899. 6 март.

ту¹. Вину за виникнення кризи, котра вразила економіку країни, журналісти «Нов век» повністю покладали на «народняків». «Неощадливий уряд Стоїлова, – йшлося в одній із публікацій, – запровадив нові посади, відкрив непотрібні дипломатичні агентства. Очолюваний Д. Грековим виконавчий орган має виправити ситуацію, що склалася»². Газета «Мир» намагалася спростувати всі звинувачення, заявляючи, що скрутне фінансове становище Болгарії було наслідком легковажкої політики С. Стамболова і його прибічників³.

Після тривалих переговорів з представниками фінансових установ Франції, Німеччини і Австро-Угорщини 21 березня 1899 р. було підписано спільну угоду з французьким «Banque nationale de Paris» та французько-голландським «Banque de Paris et des Pays-Bas» (скорочена назва – «Paribas») про п'ятивідсоткову позику. Згідно з умовами договору, Болгарії надавався кредит на загальну суму 260 млн левів з урахуванням авансу в розмірі 7 млн. Ці кошти призначалися для погашення зовнішніх державних запозичень 1888, 1889 і 1892 років, у тому числі й боргу, що залишився після будівництва залізничних колій. Всі отримані кошти держава мала повернути упродовж 40 років шляхом щорічних виплат, починаючи з 1 квітня 1900 року⁴.

Ініціативи у фінансовому секторі економіки «стамболовісти» супроводжували активною інформаційною підтримкою, характеризуючи дії кабінету міністрів як цілком виправдані. Суспільство ж неоднозначно зустріло такі починання. Майже по всій країні опоненти організовували мітинги на знак протесту проти політики влади⁵. Опозиційні партії звинувачували уряд у намірах приховати від громадськості умови договору з іноземними банками. «Кабінет підписав домовленості про позику, проте ми не знаємо, що криється за їхньою суттю. Сьогодні для Болгарії існує серйозна загроза потрапити у фінансову залежність»¹, – застерігали представники Демократичної партії. У свою чергу «народняки» підкреслювали: «Політика уряду Стамбо-

¹ Там само. 8 март.

² Там само. 6 март, 13 март.

³ Мир. 1899. 6 март.

⁴ Тодорова Ц., Вачков Д., Иванов М. История на външния държавен дълг на България: 1878–1990 г.: В 3 ч.: Драматичното начало: 1878–1918 г. София: Българска народна банка, 2009. Ч. 1. С. 73–74.

⁵ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 31.

¹ Там само. Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 77. Л. 23.

лова у сфері фінансів, яку продовжує теперішня влада, є напрочуд зручною для можновладців, але катастрофічна для країни»¹.

Втілити в життя стратегію, спрямовану на вирішення фінансових проблем, болгарській владі не вдалося. Восени 1899 р. у зв'язку із загостренням світової економічної кризи іноземні партнери відмовилися від подальшої співпраці з Софією. Встигнувши надати лише передбачений договором аванс, вони згорнули кредитну програму.

У липні 1899 р. розпалася правляча коаліція, після чого НЛП перейшла в опозицію до кабінету «радославовістів», який одразу ж розпочав пошук інших варіантів подолання економічної кризи. Перш за все виконавчий орган за ініціативи міністра фінансів М. Тенева, котрий під час прем'єрства С. Стамболова очолював «Болгарський народний банк», а також за підтримки депутатів Х ЗНЗ і монарха призупинив золотий стандарт національної валюти, замінивши його срібним*. Таким чином, наприкінці 1899 р. кабінет міністрів з метою зниження дефіциту бюджету та уповільнення відтоку золотовалютних резервів країни взяв на озброєння ті ж самі методи, що й перший уряд «стамболовістів».

Наступним нововведенням став випуск державних облігацій на суму 40 млн левів. У такий спосіб влада розраховувала отримати внутрішню позику. З цією ж метою «Законом про тимчасові утримання з чиновників, службовців і пенсіонерів» з грудня 1899 р. запроваджувалися щомісячні грошові вилучення із зарплат і пенсій зазначених категорій населення у розмірі 15–30 % упродовж одного року. Ці кошти уряд зобов'язувався повернути з восьмивідсотковими дивідендами від кожної запозиченої суми через чотирнадцять місяців від дати першого вирахування².

Остерігаючись втратити підтримку службовців, кабінет міністрів не застосовував скорочення державного апарату, чим викликав незадоволення з боку опозиції і значної частини населення. Один із небайдужих до ситуації в країні жителів Шумена, радикально налаштований Д. Кянчев, у надрукованому за власні кошти посланні до своїх земляків наголошував на необхідності розпустити всі малозначущі службові ін-

¹ Мир. 1899. 29 май.

* До 1928 р. срібний вміст лева дорівнював срібному вмісту французького франка – 4,5 г.

² Държавен вестник. 1899. 30 ноември.

станції, скасувати занадто високі заробітні плати посадових осіб та позбавити чиновників адміністративного апарату надмірної розкоші, яка, на думку автора, мало у чому поступалася султанській¹.

Опозиційно налаштовані «стамболовісти» також демонстрували суспільству невдоволення політикою влади, вважаючи її ініціативи безперспективними². Натомість дієвих рецептів подолання фінансових негараздів вони на той час не пропонували, обмежуючись постійними нагадуваннями про успішну бюджетно-фіскальну політику кабінету С. Стамболова, який уміло й раціонально розпоряджався державними коштами, стимулюючи в такий спосіб зростання економіки³.

Неврожай 1899 р. та продовження світової економічної кризи погіршили і без того незадовільний стан фінансового сектору країни. Кабінет міністрів на чолі з Т. Іванчевим не припиняв пошуки можливостей для його покращення. Враховуючи той факт, що більшість селян була не в змозі сплачувати обтяжливі податки грошима, уряд прийняв рішення відновити натуральну десятину⁴. 15 січня 1900 р. парламент затвердив законопроект міністра фінансів М. Тенева про відрахування ренти на користь держави з виробленого продукту, відповідно до якого селянські господарства протягом 1900–1905 рр. мали віддавати 10 % врожаю зернових, а податок на інші вирощені сільськогосподарські культури сплачувати грошима. Незважаючи на те, що близько 80 % общинних рад не підтримували ініціативу центральної влади⁵, депутати Х ЗНЗ приступили до розгляду запропонованого документа.

Уряд «радославовістів» для подолання фінансової кризи обрав такий же метод, як і кабінет С. Стамболова у 1888 р., коли шляхом тимчасового відновлення натуральної десятини було суттєво збільшено надходження до державного бюджету. Проте 1899 р. вже за нових обставин члени опозиційної «стамболовістської» партії виступали проти регенерації зазначеного податку: «Цей крок нічого не дасть державі, адже її фіскальна система перевантажиться додатковою роботою,

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 24.

² Нов век. 1900. 23 февруари.

³ Там само. 4 януари.

⁴ Дневници (стенографически) на Х Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1899. Кн 1. С. 1848.

⁵ Дневници (стенографически) на Х Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1900. С. 821–822.

а процес збирання податку розтягнеться у часі»¹. Мета запровадження десятини, вважали представники НІП, була визначена лише егоїстичними прагненнями «радославовістів» до особистого збагачення².

15 січня наступного року народні обранці все ж ухвалили «Закон про податок на землеробську продукцію у 1900–1901 рр.»³, скоротивши термін дії нормативного акту. Втім, таке послаблення аж ніяк не покращило настрої у суспільстві. Звістка про прийняття нормативного акту сколихнула населення країни, громадяни якої ще добре пам'ятали наслідки запровадженого 1888 р. під час правління С. Стамболова аналогічного закону. Особливо селян непокоїли можливі небажані перевірки у процесі стягнення натуральної десятини, коли могли виявитися не задекларовані ними земельні ділянки або надлишки вирощеної продукції. Впевненість у тому, що розмір сплачуваного ушару буде більшим за грошовий податок, змушувала сільськогосподарських виробників протистояти ініціативам влади.

Початковим засобом спротиву стали колективні звернення до уряду й опозиційних партій, в яких повідомлялося про скрутне становище селян різних регіонів та їхнє всезростаюче незадоволення політикою чинної Ради міністрів⁴. Згодом у князівстві пройшли масові мітинги, котрі подекуди переростали в сутички з поліцією. У деяких околіях і округах для наведення порядку навіть були задіяні армійські підрозділи. НІП виступила на захист селян, заявивши про неприпустимість застосування зброї проти населення⁵. «Ми підтримуємо справедливі й законні прагнення болгарських платників податків та радимо владі прислухатися до вимог народу»⁶, – йшлося в одній зі статей газети «Нов век».

Майже десять місяців потому «стамболовісти» вже з упевненістю заявляли, що відновлення натуральної десятини не лише не дасть очікуваних кабінетом міністрів результатів, а й призведе до провалу його політики у сфері оподаткування. «Замість запланованих 40–50 млн надходжень до бюджету від запровадженого податку, – передрікало

¹ Нов век. 1899. 4 декември.

² Там само. 11 декември.

³ Държавен вестник. 1900. 7 февруари.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 31. Л. 1–3.

⁵ Нов век. 1900. 10 април.

⁶ Там само. 11 април.

партійне видання, – казна поповниться щонайбільше 14–15 млн»¹. Ці обчислення робилися з урахуванням невисокого врожаю 1900 р. До того ж одним із найбільш негативних наслідків нововведення уряду Т. Іванчова члени НЛП називали небачену раніше еміграцію селян, які, шукаючи кращої долі за межами Болгарії, масово від'їздили до Нового Світу².

Інші ініціативи влади також зазнавали критики з боку «стамболовістів». Так, партія виступила проти намірів Ради міністрів запровадити акциз на міцний алкогольний напій – ракію. На думку представників НЛП, подібний крок міг ще більше погіршити і без того незадовільне матеріальне становище селян³.

У результаті «радославовістам» так і не вдалося стабілізувати фінансову систему країни. 12 січня 1901 р. під тиском опозиції і громадськості, а також за волею остаточно розчарованого політикою лібералів князя, кабінет Т. Іванчова змушений був піти у відставку.

Непопулярну серед населення натуральну десятину скасував уряд демократів – «цанковістів» на чолі з П. Каравеловим, запровадивши 24 квітня «Закон про земельний податок»⁴. Його величина встановлювалася «під час публічних засідань міських і сільських спеціальних комісій» у залежності від типу і якості угідь, їх призначення, рельєфу місцевості, а також природних умов, які впливали на врожай. Документом передбачалося справедливе оподаткування землевласників, у тому числі й сільгоспвиробників, з урахуванням можливостей окремих соціальних прошарків, пов'язаних з цим виробництвом, та об'єктивних обставин у різних регіонах країни.

До ініціатив кабінету П. Каравелова належить і проект «Закону про адміністративний розподіл території держави», прийнятий 4 травня 1901 р. Документ регламентував зменшення кількості округів і околій – відповідно до 12 і 71, що дозволило скоротити штат чиновників та, як наслідок, видатки на утримання адміністративного апарату. Подібна реформа активно обговорювалася і в період прем'єрства С. Стамболова. Однак на той час голова уряду не наважився втілювати

¹ Там само. 24 октомври.

² Там само. 23 юли.

³ Там само. 1899. 29 декември.

⁴ Държавен вестник. 1901. 2 юни.

її в життя, остерігаючись негативної реакції з боку чисельної і впливової армії місцевих управлінців, котрі поділяли ідеї НЛП¹.

Вказані починання демократів – «цанковістів» були підтримані «стамболовістами». Вони схвально зустріли скасування натуральної десятини, а також зменшення чиновницького апарату за рахунок припинення функціонування деяких малозначущих відомств і установ, підкреслюючи, що зазначені кроки дозволять зекономити кошти, вельми необхідні для поповнення бюджету країни². «Народняки» ставилися до фінансових ініціатив уряду більш критично, не погоджуючись з надто великою видатковою частиною бюджету, затвердженого у червні 1901 р. Порівнюючи кошториси країни останніх десяти років, газета «Мир» наголошувала: «Лише „стамболовістський“ бюджет 1894 р. був більш неощадливим»³. Згадували «народняки» правління С. Стамболова у контексті дисбалансу державних надходжень і видатків. За їх підрахунками тільки бюджетний дефіцит 1892 р. переважав нестачу коштів, допущену урядом П. Каравелова⁴.

Для стабілізації державної фінансової системи адміністративної реформи виявилось замало. Вийти із скрутного становища кабінет П. Каравелова планував шляхом отримання позики у «Paribas». Але умови, які поставили іноземні кредитори, були обтяжливими. Французько-голландські фінансисти пропонували кошти під 5 % річних, а гарантією виконання Софією домовленостей називали передачу їм у заставу тютюнової монополії.

Деякі парламентські фракції в XI ЗНЗ позитивно сприйняли ідею співпраці з європейськими позичальниками, інші, у тому числі й «стамболовісти», заявили про невідповідність вимог банкірів національним інтересам Болгарії⁵. Не було єдності у питанні про позику і серед представників правлячої Демократичної партії. Дехто із депутатів-«каравелістів» виступив проти державних зовнішніх запозичень. Звинувативши свого лідера у діях на власний розсуд з ігноруванням волі й думки однопартійців, вони попередили його, що не підтримають ратифікацію угоди про кредит. Спроби П. Каравелова внести

¹ Васильов Т. Стефан Стамболов // Спомени за лица и събития през XIX–XX век. София, 1934. С. 111.

² Нов век. 1901. 29 май.

³ Мир. 1901. 19 юни.

⁴ Там само. 24 ноември.

⁵ БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 5. Л. 210.

зміни в умови договору завершилися безрезультатно. Не досягши порозуміння, банкіри відізвали контракти, а прем'єр-міністр 22 грудня 1901 р. подав у відставку.

Наступний кабінет на чолі з С. Даневим одразу ж відновив переговори про кредит з «Paribas». І це при тому, що в опублікованій 5 січня 1901 р. програмі «цанковісти» задекларували власне прагнення відмовитися від позичання коштів за кордоном, критикуючи С. Стамболова як державника, котрий започаткував подібну практику¹. Зрештою, завдяки посередництву Росії 7 червня 1902 р. міністр закордонних справ Франції Т. Делькасе повідомив, що домовленості про позику між болгарським урядом, з одного боку, та фінансовими установами «Paribas» і «Государственный Банк Российской Империи», з іншого, підписано в Парижі. Болгарія отримала кредит у розмірі 106 млн золотих левів зі ставкою 5 % річних за умов його повернення упродовж 50 років та під заставу тютюнової монополії, контроль над доходами якої було покладено на створене в серпні у Софії «партнерське представництво»². Процес надання Народними зборами юридичної сили документу про позику не викликав гострих дебатів у парламенті XII-го скликання при обговоренні цього питання. Більшість опозиційних організацій не протидіяли вказаній процедурі. Як і свого часу «народняки», правляча партія пов'язувала фінансові проблеми, котрі їй довелося вирішувати, з політикою уряду С. Стамболова. «Цанковісти» нагадували: «Ще у 1892 р. „стамболовісти“ отримали 142-мільйонний кредит, який поставив державу у виключну залежність від німецьких банків»³.

Кабінет міністрів Прогресивно-ліберальної партії ініціював декілька змін у фінансовій і фіскальній сферах: «Законом про земельний податок» від 2 червня 1901 р. було запроваджено новий механізм встановлення розміру відрахувань до державного бюджету, величина яких визначалася на публічних засіданнях спеціальних міських і сільських комісій¹; «Законом про звітування по бюджету», ухваленим парламен-

¹ България. 1901. 5 януари.

² Тодорова Ц., Вачков Д., Иванов М. История на външния държавен дълг на България: 1878–1990 г.: В 3 ч.: Драматичното начало: 1878–1918 г. София: Българска народна банка, 2009. Ч. 1. С. 95–96.

³ България. 1902. 27 август.

¹ Живков С. Прогресивнолибералите на власт: Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) // История. 2010. № 5–6. С. 72; Държавен вестник. 1901. 2 юни.

том 29 листопада 1902 р., створювалася спеціальна служба контролю над витратами кредитних коштів. У такий спосіб «цанковісти» розраховували припинити започатковану, за їх твердженням, «стамболовістами» практику розкрадання грошей, наданих закордонними банками або внутрішніми позичальниками¹.

Проте ефективність вказаних ініціатив представники деяких партій поставили під сумнів. Зокрема «каравелісти», які теж позиціонували себе противниками непередбачених бюджетом витрат, властивих кабінету С. Стамболова, переконували, що «цанковісти» не відмовилися від попередніх практик, а лише імітують реформи².

Втім, незважаючи на вказані зауваження, уряду С. Данева в цілому вдалося стабілізувати фінансову систему країни. Після його відсторонення від влади у травні 1903 р. Болгарія вступила у період економічного зростання. «Стамболовісти», які змінили біля керма держави «цанковістів», були позбавлені необхідності термінового вирішення нагальних проблем у сфері господарської діяльності. Реагуючи на прихід до влади представників НЛП, члени Демократичної партії були на сполох, передрікаючи у найближчому майбутньому такий же занепалий стан фінансової системи країни, котрий, за їх твердженням, залишив у спадок кабінет міністрів С. Стамболова³. Однак песимістичні прогнози «каравелістів» виявилися перебільшенням.

1903 року кабінет Р. Петрова розпочав реформування системи оподаткування. При цьому члени НЛП намагалися йти в ногу з часом, застосовуючи європейський досвід і досягнення наукової думки у сфері економіки. Основною ідеєю перетворень, запропонованих наступниками С. Стамболова, стало широке запровадження непрямих – споживацьких податків. Безпосереднім втілювачем у життя вказаної концепції був міністр фінансів Л. Паяков – автор кількох публікацій з проблем оподаткування, прибічник ідей німецького вченого Ф. Ліста. 20 грудня 1903 р. на основі поданого кабінетом міністрів проекту нормативного акту депутати XIII ЗНЗ прийняли «Закон про акциз на ракію»¹, а 11 січня наступного року було внесено зміни до «За-

¹ България. 1902. 30 ноември.

² Пряпорец. 1903. 9 януари.

³ Там само. 14 май.

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 113.

кону про тютюн»¹. На початку 1905 р. набув чинності «Закон про акцизні й патентні збори з напоїв»². Останні два документи до того ж регулювали службу спеціальних «контролерів» і «фінансових агентів».

Перелік підакцизних предметів торгівлі було доповнено із запровадженням на початку 1905 р. державної монополії на деякі товари широкого вжитку – сіль, спирт, сірники, цигарковий папір. Зосереджуючи у своїх руках виключне право на виготовлення й продаж цієї продукції, держава розроблювала і нав'язувала ціни виробникам та збільшувала бюджетні доходи за рахунок споживачів. Повну фіскальну монополію на означені види товару Л. Паяков мотивував необхідністю вберегти державний бюджет від дефіциту та недонадходжень у періоди неврожаю, як це було в 1899 і 1900 роках³.

Наступною реформою, котра стосувалася фіскальної системи, стало внесення змін 15 січня 1905 р. до «Закону про збір прямих податків», запровадженого ще кабінетом С. Стамболова у 1891 р. Документом встановлювалися жорсткіші санкції проти неплатників податей. Штрафи за несвоєчасне перерахування коштів до бюджету країни відтоді становили не 3 % від суми податку, як це було раніше, а 8 %. Крім того, нова редакція закону передбачала підвищення заробітної плати державних службовців, які працювали у фіскальній системі⁴.

Здійснені кабінетом Р. Петрова перетворення сприяли значному щорічному поповненню державної казни. Якщо наприкінці 1903 р. після спільних зусиль з виконавчим органом «цанковістів» воно склало 99 млн левів, то впродовж наступного року завдяки власним нововведенням уряд НІП зміг зібрати вже 112 млн. Надалі «стамболовістам» постійно вдавалося підвищувати бюджетні надходження – 1905 року ще на 1 млн левів, а 1907 року аж на 24 млн⁵. Такі успіхи пояснювалися широким застосуванням непрямих податків. З 1903 по 1907 р. отримані від них кошти зросли з 30 млн 800 тис. левів до 59 млн 200 тис.

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 176.

² Държавен вестник. 1905. 31 януари.

³ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 2192.

⁴ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 1881–1885.

⁵ Държавен вестник. 1905. 23 март.

Наприклад, лише протягом 1905 р. їх частка у загальній сумі доходів збільшилася з 39,5 % до 55 %¹.

Впродовж усього періоду перебування при владі «стамболовісти» неодноразово вдавалися до залучення зовнішніх державних позик. 31 жовтня 1904 р. і 13 лютого 1907 р. уряд уклав з «Paribas» дві угоди про кредити відповідно у 100 млн золотих левів під 5 % річних та 145 млн під 4,5 % з терміном повернення першого із них протягом 50, а другого – 60 років. Станом на 1907 р. загальна заборгованість країни складала 400 млн левів². Лише незначна частина цієї суми пішла на господарські потреби. Суттєвий відсоток від кредитних коштів витрачався на переозброєння болгарського війська, на що з невдоволенням вказували «каравелісти»³. Намагаючись приховати справжні цілі запозичення грошей, представники правлячої партії обґрунтовували свої дії необхідністю розвитку інфраструктури Болгарії. Так, Н. Генадієв виправдовував доцільність отримання кредитів намірами розширити мережу залізничних і шосейних шляхів сполучення, а наводячи статистику використання взятих у борг коштів різними урядами, у тому числі й кабінетом С. Стамболова, переконував, що саме «стамболовісти» завжди вирізнялися ефективним їх застосуванням⁴.

Опозиція ж мала іншу точку зору з цього приводу. «Каравелісти» зазначали, що зростання бюджетного дефіциту розпочалося з 1888 р., коли біля державного керма стояв С. Стамболов, а його послідовники ще й закріпили зазначену тенденцію⁵. На думку ж «цанковістів» і «народняків», члени НЛП планували витратити позичені гроші на агітаційно-пропагандистську діяльність та фінансування своїх місцевих осередків. Левову ж частку позики, запевняли опоненти, розкрадуть партійні функціонери провладної сили⁶. Підстави для таких категоричних заяв існували, адже на той час у Болгарії, незважаючи на запроваджений 1902 р. «Закон про звітування по бюджету», так і не бу-

¹ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 75.

² Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 341.

³ Пряпорец. 1904. 30 септември.

⁴ Реч произнесена от г. Министра Д-р Н. Генадиев по отговора на тронното слово (V редовна сесия XIII-го обикновено Народно събрание). София: Вечерна поща, 1907. С. 10.

⁵ Пряпорец. 1904. 28 септември.

⁶ България. 1904. 10 август; Мир. 1904. 19 август.

ло вироблено дієвих механізмів контролю за розподілом запозичених за кордоном коштів, що ставало спокусою для їх нецільового використання представниками тієї чи іншої партії, котра управляла в державі.

Порівнюючи фіскальну політику першого та другого самостійних урядів «стамболовістів» наприкінці XIX – на початку XX ст., варто відзначити як їх різючу відмінність, так і деякі спільні риси. Нехарактерне для кабінету С. Стамболова широке застосування непрямих податків стало одним із дієвих способів забезпечення наповнення державної казни його наступниками упродовж 1903–1908 рр. незалежно від економічної кон'юнктури. Це був абсолютно виправданий крок у боротьбі з перманентним бюджетним дефіцитом. Що ж стосується прямих податків, то протягом прем'єрства засновника НЛП, а також під час правління урядів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева їх найбільшу суму продовжували сплачувати селяни. Проблему нерівномірності розподілу податкового навантаження у суспільстві так і не було вирішено.

Після відставки 16 січня 1908 р. уряду П. Гудева та приходу до влади Демократичної партії на чолі з А. Малиновим Міністерство фінансів країни очолив І. Салабашев, який у 1888–1890 і 1892–1894 рр. під час правління С. Стамболова посідав аналогічну посаду, а 1903 року перейшов до лав «каравелістів». Концепцію фіскальної політики у Болгарії було дещо скориговано. На відміну від своїх попередників, які наголошували на розширенні непрямих податків, демократи втілювали в життя елементи соціально-орієнтованої моделі фіскальної системи. Вони почали запроваджувати оподаткування прибутків, у тому числі й забезпечених банківськими депозитами, з урахуванням майнового стану платника¹. Крім того, уряд А. Малинова скасував акциз на ракію та абсолютну монополію на сіль, замінивши її частковою (держава відмовилася від виняткового права на торгівлю сіллю, залишивши за собою право на її виробництво і процес ціноутворення)².

З метою стабілізації фінансового сектору економіки країни кабінет демократів продовжив застосовувати практику зовнішніх запозичень. Так, підписавши 6 квітня і 3 грудня 1909 р. дві угоди, Болгарія отримала кредити – 82 млн золотих левів під 4,75 % річних в «Русском Торгово-

¹ Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. С. 215–216.

² Пряпорец. 1909. 10 януари.

Промышленном Банке»¹ та 100 млн золотих левів під 4,5 % в австрійському «Wiener Bankverein»² за умов їх обов'язкового повернення відповідно у сімдесятип'ятирічний та п'ятдесятирічний терміни.

Таким чином, фінансова політика «каравелістів» не мала суттєвих відмінностей від «стамболовістської». Навіть запровадження елементів прогресивної шкали оподаткування не змінили розподіл фіскального навантаження у болгарському суспільстві. Упродовж 1908–1911 рр. селяни – найчисельніша категорія населення – все ще залишалися основними платниками прямих податків. У 1911 р. вони відраховували державі 15–20 % своїх прибутків, у той час як торговці, промисловці та представники вільних професій – у середньому лише 3 %³.

«Стамболовістська» газета «Нов век» критикувала заходи чинної влади, засуджуючи фіскальну політику уряду А. Малинова. На думку журналістів, держава, відмовившись від повної монополії на сіль та анулювавши акциз на виготовлення ракії, безперечно зазнає суттєвих бюджетних втрат. Введення ж нових податків на прибутки від реалізації продукції виноградарства і городництва, ініційоване кабінетом демократів, не виправить ситуацію⁴.

Як показала практика, прогнози опозиції не справдилися. На тлі піднесення економіки зростали й надходження до бюджету. З 1910 по 1911 р. вони збільшилися на 26 млн 400 тис. левів і дорівнювали 83 млн 600 тис. левів⁵. Втім, попри зазначені успіхи уряду А. Малинова, опозиція продовжувала шукати можливості для критики діючої фіскальної системи та пропонувала проекти її реформування.

У своїй програмі, опублікованій на шпальтах «Нов век» навесні 1910 р., НІП сформулювала власне бачення актуальної на той час податково-бюджетної політики. В документі акцентувалася увага на встановленні розумного співвідношення розмірів податків і можливостей їх платників, декларувалася необхідність скасування деяких фі-

¹ Тодорова Ц., Вачков Д., Иванов М. История на външния държавен дълг на България: 1878–1990 г.: В 3 ч.: Драматичното начало: 1878–1918 г. София: Българска народна банка, 2009. Ч. 1. С. 123.

² Там само. С. 133.

³ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 491.

⁴ Нов век. 1908. 8 май.

⁵ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 342.

скальних зборів, які стримували розвиток народного господарства. «Стамболовісти» проголошували соціально-орієнтований варіант оподаткування із застосуванням прогресивної фіскальної шкали та не виключали подальшого збільшення числа непрямих податків, але тільки за умови зростання рівня економіки. Окремим пунктом прописувалося обов'язкове скорочення державних витрат та неприпустимість прийняття дефіцитного бюджету¹.

Перебуваючи в опозиції, члени НЛП пропонували запровадити у Болгарії передову на той час модель фіскальної системи, яка суперечила принципам, що їх пропагували «стамболовісти» у другій половині 1880-х – першій половині 1890-х років. Свого часу С. Стамболов, намагаючись активізувати підприємницьку діяльність в країні, всіляко сприяв звільненню від податкового тягара представників молодой болгарської буржуазії. При Н. Генадієві ці принципи були переглянуті. Декларуючи наміри змусити багатіїв платити більше, «стамболовісти» прагнули заручитися підтримкою інших прошарків населення. Відкритим залишається питання про щирість зазначених прагнень, адже у березні 1911 р. НЛП не отримала від царя мандат на формування уряду, а тому не мала можливості продемонструвати, наскільки щирими були бажання її тогочасних представників реалізовувати на практиці програмні завдання.

Лідер Народної партії І. Гешов очолив коаліційний кабінет міністрів у період кульмінації зростання економіки Болгарії. В банківській системі країни намітилася тенденція до монополізації, яка увінчалася створенням 1913 р. під егідою «Болгарського народного банку» камбіального* синдикату. Цей процес проходив за сприяння держави та був результатом її співпраці з крупним капіталом. Традиції етатизму стали наслідком прагнення до безроздільного домінування на національному ринку політичних і економічних еліт, котрі з часів правління С. Стамболова почали формувати між собою негласний союз – такий собі симбіоз взаємокорисного співіснування.

¹ Нов век. 1910. 9 май.

* Той, що розростається, укрупнюється. Камбій (від лат. *cambium* – обмін, зміна) – твірна тканина, завдяки якій відбувається потовщення стебла дерев'янистих рослин.

Водночас продовжував збільшуватися державний борг країни. На початку 1912 р. він складав 625 млн 5 тис. 286 золотих левів¹. Регулярні запозичення, які використовувалися владою для збалансування бюджету і фінансової системи, на загал вже не давали ефекту зростання економіки та розвитку інфраструктури. За підрахунками журналістів науково-теоретичного вісника БРСДП («тісні соціалісти») «Ново време», 75 % перших трьох кредитів, що їх отримав уряд С. Стамболова, пішли на викуп в іноземних власників вітчизняних залізничних колій та на будівництво нових шляхів сполучення і реконструкцію портів. Частка ж наступних позик, котра була вкладена в аналогічні потреби, не перевищувала 25 %. Решта коштів перерозподілялася на погашення попередніх кредитів та інші державні витрати².

Балканські війни негативно вплинули на стан фінансової системи Болгарії. З початком бойових дій в країні великими темпами почала зростати інфляція та відтік за кордон благородних металів. Все це змусило уряд І. Гешова 23 жовтня 1912 р. скасувати обмін національних банкнот на золото.

Після завершення 18 липня 1913 р. збройного протистояння на Балканах новоутворений днем раніше коаліційний кабінет міністрів на чолі з В. Радославовим для покриття бюджетного дефіциту країни прийняв рішення про спробу отримати позику за кордоном. Навколо цього питання між політичними партіями Болгарії розгорнулося жорстке протистояння. Провладні сили – «радославовісти», «тончевісти» і угруповання «стамболовістів» на чолі з Добри Петковим – схилилися до співпраці з німецькими фінансистами. Опозиція ж – демократи, «народняки», «цанковісти» і прихильники лідера НЛП Н. Геннадієва – наполягала на кредитуванні від французьких банків.

Фактично результат протиборства між двома таборами залежав від зовнішньополітичної орієнтації Софії – її приєднання або до блоку Центральних держав, або до Антанти. Навесні 1914 р. наміри уряду стали очевидними. Після швидкоплинних у квітні – травні переговорів з європейськими кредиторами міністр фінансів Д. Тончев звернувся до депутатів парламенту XVII-го скликання з пропозицією розгля-

¹ Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1960. С. 65.

² Пандов Д. Заемната политика на България (Причини и последици) // Ново време. 1911. Кн. 9. С. 39.

нути проект закону про укладання договору з берлінським консорціумом «Disconto-Gesellschaft» щодо п'ятивідсоткової державної позики у розмірі 500 млн золотих левів з урахуванням авансу в 120 млн та за умови її повернення упродовж 50 років. Намагаючись переконати народних обранців прийняти позитивне рішення, лідер Младоліберальної партії аргументував потребу в зовнішньому запозиченні коштів необхідністю підтримки народного господарства країни, а віддання переваги саме німецьким банкірам – запропонованими з їх сторони більш вигідними умовами договору¹.

2 липня 1914 р. парламентська більшість ухвалила ініціативу уряду. Опозиція реагувала на цю подію мляво. Вона не обговорювала її на шпальтах преси, а здійснювала лише пасивний спротив, ігноруючи засідання ЗНЗ. Як наслідок, жоден народний обранець із опозиційних фракцій не проголосував проти заходів кабінету міністрів. На вулицях Софії було спокійно.

12 липня Болгарія підписала договір з «Disconto-Gesellschaft» про отримання позики. Гарантією повернення грошей мали стати доходи від акцизу на тютюн і цигарковий папір та від гербового податку і мита на імпорт. Обслуговування кредиту покладалося на створену 1912 р. Головну дирекцію державних і під запорукою держави боргів. Угодою передбачалася можливість для країни-позичальника конвертації позики через десять років, а саме – замінити гроші на облігації чи на інші види цінних паперів. Німецький консорціум також отримав право на реконструкцію і експлуатацію кам'яновугільних шахт поблизу населених пунктів Перник і Бобов-Дол, у зв'язку з чим засновувалося спільне партнерське агентство, до правління якого ввійшли представники і країни-дебітора, і берлінської обліково-вексельної фінансової установи. Наприкінці 1914 р. зовнішній державний борг вже становив 932 млн 200 тис. золотих левів².

Залучення Болгарії у Першу світову війну спричинило ще більше погіршення стану фінансової системи країни. Для збалансування бюджету уряд В. Радославова почав застосовувати емісію грошових коштів, проте випуск в обіг нових банкнот призвів до зниження їх купі-

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 353.

² Там само. С. 358.

вельної спроможності, тривалого зростання загального рівня цін та до виникнення і розвитку інфляційних процесів. З 1915 по 1918 р. відбулося збільшення готівкової грошової маси у 9,9 рази – з 226 млн до 2 млрд 238 млн 600 тис. левів. Порушувалася також диспропорція між обсягом банкнот та золотим і срібним державними резервами, які у 1918 р. складали відповідно 64 млн левів і 19 млн 400 тис. левів¹.

За визначенням члена Демократичної партії, міністра торгівлі й землеробства у 1908–1910 рр. і міністра фінансів у 1910–1911 рр. А. Ляпчева, головний кошторис країни під час Першої світової війни перестав бути таблицею розподілу кредитів та балансом державного господарства. На підтвердження своїх слів політик наводив простий приклад. Упродовж 1914–1916 рр. основний фінансовий документ постійно приймався з дефіцитом, а у 1917 і 1918 роках – в умовах економічної кризи, з метою погашення основної суми зовнішнього боргу – затверджувався з профіцитом².

Фінансова політика влади викликала незадоволення з боку опозиційних політичних сил, у тому числі й прихильників лідера НЛП Н. Генадієва. Під час обговорення бюджету на 1917 р., який передбачав залучення чергових кредитів на воєнні потреби, вони категорично заявили, що не підтримають запропонований владою проект головного фінансового документа країни. Втім, незгода «генадієвістів» мала радше кон'юнктурний характер, адже у більшості питань, пов'язаних із фінансовою і податковою політикою, вони були солідарні з правлячою коаліцією. Наприклад, як і «петковісти», підтримували збільшення непрямих податків – акцизів, мита, фіскальної монополії на сіль, сірники, спирт, цигарковий папір і тютюн, від чого потерпало широке коло споживачів³.

Довготривала Перша світова війна поставила в скрутне становище багато аграрних країн, у тому числі й Болгарію. В її сільське господарство, де було зайнято 75 % трудових ресурсів, вкладалося більше праці, аніж капіталу; через проблеми у фінансовій сфері держава потрапила в залежність від зовнішніх запозичень; бюджетний дефіцит став звич-

¹ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1918. С. 205.

² Списание на Българското икономическо дружество. 1919. Кн. 1–2. С. 9.

³ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1915. С. 1152, 1514.

ним явищем; для фінансування використовувалися короткострокові позики «Болгарським народним банком», який емітував банкноти, майже у 14 разів збільшивши їх кількість в обігу, знецінюючи тим самим болгарський лев; зростали ціни на товари. У зв'язку з цим перші повоєнні уряди країни, очолювані демократом А. Малиновим і «народняком» Т. Теодоровим, змушені були ввести монополію на забезпечення населення продуктами першої необхідності та іноземною валютою.

Нестабільність національної грошової одиниці на міжнародному ринку під час збройного протистояння створила передумови для монополістичного функціонування «Болгарського народного банку» при визначенні обмінних курсів. Ця прерогатива збереглася за фінансовою установою і після закінчення війни. Монополію на купівлю та продаж девізів* було легалізовано після набуття чинності прийнятого 29 листопада 1918 р. депутатами XVII ЗНЗ «Закону про торгівлю іноземними платіжними засобами, заборгованостями і кредитами»¹. Подібно існуючій з 1916 р. камбіальній монополії в Німеччині й Австро-Угорщині, такого роду діяльність здійснювалася через Центральне управління девіз, до складу якого входили «Болгарський народний банк» і ще 19 вітчизняних приватних фінансових установ. У 1920 р. керівний заклад було скасовано і БНБ отримав право купівлі 30 % девіз, що надходили від експорту країни. Запровадження зазначених заходів дало змогу прив'язати національну валюту до американської у розмірі 139 левів за 1 долар. На цій основі встановлювалися курси решти іноземних девіз. Валютна монополія відновила довіру до болгарського лева та формально його стабілізувала. Ставлення «стамболовістів» до вказаних ініціатив характеризується однозначністю – на відміну від опозиційних партій обидва угруповання зазвичай зберігали мовчання, що свідчить про їхню солідарність з владою².

Новоутворений 28 листопада 1918 р. уряд широкої коаліції на чолі з «народняком» Т. Теодоровим намагався вирішити першочергове завдання – подолати продовольчу кризу. В цьому напрямі «генадієвіс-

* Векселі, чеки, перекази, акредитиви тощо, виражені у валюті інших держав для оплати їх за кордоном. Як банківський платіжний засіб девізи виступали також у вигляді іноземних цінних паперів і банкнот. При золотодевізному (золотовалютному) стандарті вони слугували забезпеченням банкотної емісії та розмінним фондом.

¹ Държавен вестник. 1918. 19 декември.

² Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III изв. сесия. София, 1918. С. 8, 15, 21, 31, 41, 56, 61, 73, 80.

ти» виступали прихильниками надання населенню можливості широкого впровадження власних трудових навичок¹. «Петковісти» ж закликали громадян проявляти патріотизм та здавати надлишки продуктів харчування, пропонуючи владі застосовувати переслідування і покарання несвідомих елементів². Оприлюднені пропозиції «стамболовістів» – захисників інтересів буржуазії – були утопічними, до того ж оминали введення деяких більш дієвих, невідгідних їхньому електорату способів розв'язання кризи – реквізицію накопичених під час війн у 1912–1918 рр. крупними спекулянтами запасів продовольства і нажитого чиновниками чималого багатства, оподаткування отриманого значного або з порушенням закону прибутку. Прибічники Д. Петкова невдоволено сприйняли затверджений 21 лютого 1919 р. парламентом XVII-го скликання законопроект нормативно-правового акту про запровадження податку на отримані у період збройних конфліктів прибутки³, наполягаючи, що таке рішення тільки ускладнить фінансове становище багатьох людей. Сподвижники Н. Генадієва, остерігаючись ущемити інтереси своїх прихильників, також не голосували за ініціативи провладних політичних сил⁴.

Таким чином, наприкінці XIX та упродовж перших двох десятиріч XX ст. фінансовий сектор економіки Болгарії зазнав суттєвих трансформацій. Проте прояв спадщини С. Стамболова у цій сфері був очевидним. Запозичення коштів у закордонних фінансових установах, що його започаткував засновник Народно-ліберальної партії у свою бутність на посаді прем'єр-міністра, залишалося регулярним.

Фіскальна політика Болгарії протягом тривалого часу після позбавлення С. Стамболова посади голови уряду зберігала одну із основних, притаманних їй рис – нерівномірний розподіл податкового навантаження, в умовах якого селяни і ремісники, на відміну від інших верств населення, сплачували до державної скарбниці найбільші грошові суми. Фіскальна система країни трансформувалася повільно. Це відбувалося шляхом розширення кількості непрямих податків, а також впровадження елементів прогресивної шкали для нарахування обов'язкових

¹ Воля. 1919. 15 март.

² Свобода. 1919. 11 януари, 28 януари.

³ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 76.

⁴ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV изв. сесия. София, 1919. С. 645, 649, 651, 683.

платежів із доходів за принципом соціальної справедливості з огляду на розшарування суспільства, де більшість платників податків мала низькі прибутки, а його меншість – надвисокі. Подібні перетворення намагалися втілити в життя й послідовники С. Стамболова – представники НІП, які у 1899, 1903–1908 і 1913–1918 рр. перебували при владі. Необхідність зазначених змін визначалася вимогами часу та прагненням збалансувати бюджетні надходження і видатки.

§ 3. Розбудова інфраструктури країни

Важливим елементом процесу модернізації економіки Болгарії в останній чверті XIX – на початку XX ст. став розвиток інфраструктури, без чого було неможливе функціонування ринкових відносин, пожвавлення соціальної мобільності населення та процесу урбанізації. Як уже зазначалося, уряд НІП в 1887–1894 рр. доклав чимало зусиль у цьому напрямі. Наступні виконавчі органи влади теж продовжували вживати заходи, спрямовані на розбудову й облаштування населених пунктів, спорудження та реконструкцію станцій і портів, розширення мережі шляхів сполучення.

У жовтні 1897 р. за ініціативи уряду К. Стоїлова парламент затвердив нову редакцію «Закону про благоустрій населених пунктів у Князівстві Болгарія»¹, який скасовував суттєві обмеження, встановлені останніми нормативно-правовими актами у цій сфері та «Правилами будівництва приватних будинків у містах Болгарського князівства» 1881 р., враховуючи й «стамболовістські» доповнення до них 1887 р. Новоприйнятий документ передбачав сукупність дій та засобів для досягнення розвитку інфраструктури міст, селищ і сіл, а саме – спорудження підприємств, лікарень, шкіл, театрів, музеїв, з обов'язковим чітким дотриманням санітарно-гігієнічних, протипожежних правил і норм, а також забезпечення водопостачання, прокладання каналізації, осушення боліт, зміцнення берегів річок і озер тощо. При цьому кожен населений пункт, у тому числі й сільського типу, мав об'язуватися кадастровими планами забудови². 18 грудня 1898 р. депутати IX ЗНЗ ухвалили зміни та доповнення до деяких статей минулорічно-

¹ Държавен вестник. 1898. 3 януари.

² Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 314.

го закону, дещо скорегувавши зміст попередніх норм і правил стосовно упорядкування міських і сільських територій¹. Наприклад, жителі міст були зобов'язані підключити власні помешкання до системи міської каналізації.

1894 року транспортна політика держави спиралася на «стамболовістський» «Закон про шляхи сполучення у Князівстві Болгарія» 1893 р., котрий усі дороги для руху нерейкових засобів пересування підрозділяв на три категорії – державні (I-го і II-го класів), окружні й сільські, та на «Закон про залізничні шляхи у Князівстві Болгарія» 1885 р., відповідно до якого спорудження нової гілки мало розпочинатися лише після парламентського голосування та резолюції монарха. Кабінет К. Стоїлова, дбаючи про транспортну мережу, намагався якомога більше розширити її переплетіння на теренах держави. За його ініціативи 20 грудня 1894 р. з метою покращення зв'язку між головними індустріальними та культурно-просвітницькими центрами країни було затверджено «Закон про проектування і будівництво залізничної мережі в Болгарії», який регламентував запровадження програми прокладання ліній з обов'язковим дотриманням загальних стандартів: при спорудженні основних колій – міжрейкового розміру в 1435 мм, максимального ухилу 25 %, мінімального радіуса 240 м; допоміжних – з шириною у 750–800 мм, ухилом до 35 %, радіусом до 50 м². 20 червня 1895 р. на запланованій залізниці Софія – Варна було введено в експлуатацію гілку Каспичан – Шумен (21 км). 6 лютого 1897 р. розпочато рух поїздів між станціями Перник і Радомир (15,3 км), що стало втіленням у життя частини проекту транспортного сполучення столиці з Кюстендилом та Македонією. 20 лютого того ж року відкрито лінію через Іскирську ущелину, яка з'єднала Софію і Роман (109 км). «Законом про розширення мережі Болгарської державної залізниці»³ від 26 лютого 1897 р. влада легалізувала будівництво нової, паралельної чорноморському узбережжю колії Разделна – Девня – Добрич (67,5 км) з наміром пізніше подовжити її до румунського кордону в Південній Добруджі. Гілка між першими двома станціями довжиною 7,9 км запрацювала 27 вересня 1898 р. Крім того, депутати IX ЗНЗ ухвалили рішення про початок прокладання лінії Ру-

¹ Държавен вестник. 1899. 9 февруари.

² Там само. 1895. 14 януари.

³ Там само. 1897. 11 март.

се – Тирново – Дибово – Стара Загора – Подкова (415,14 км) та завершення спорудження залізниці Софія – Радомир – Кюстендил – Гюешево (137,8 км). Що стосується останньої, то право на добудову відрізка Радомир – Гюешево (88,5 км) з виділенням для цих цілей 12 млн 475 тис. золотих левів у не зовсім чесному конкурентному відборі дісталось товариству «Петров, Джумалиев и К^о», одним із акціонерів якого був генерал-майор Р. Петров – наближена до князя особа. Втім, угода між урядом і компанією не була підписана через непорозуміння між сторонами, а подальша реалізація проекту призупинена¹.

Потреба у більш розгалуженій системі шляхів сполучення була актуальною не лише з економічної точки зору. Наявність на території Болгарії колій, котрі належали іноземній компанії, створювала загрозу національній безпеці країни. Тому, як і попередній виконавчий орган, уряд К. Стойлова намагався не лише розширити національну мережу залізниць, а й по можливості викупити у закордонних власників їхнє майно для зміцнення воєнно-стратегічної незалежності держави.

За іронією долі саме залізничне питання стало причиною відставки кабінету «народняків». 1897 року між болгарською владою і концесійною компанією «Східні залізниці»* виник конфлікт. Його зумовив початок втілення в життя програми, узаконеної у грудні 1894 р., один із пунктів якої передбачав прокладання маршруту Саранбей – Пловдив – Чирпан – Нова Загора, котрий мав з'єднатися з існуючою гілкою Ямбол – Бургас та, що головне, проходити паралельно вже функціонуючій на той час лінії Пловдив – Тирново Сеймен – Ямбол, яка знаходилася у власності компанії. Намагаючись уникнути подальших суперечностей і непорозумінь, кабінет міністрів прийняв рішення призупинити будівництво та викупити функціонуючу залізницю в іноземного інвестора, отримавши для цього черговий кредит. Однак такі наміри викликали невдоволення деякого із членів Народної партії, а також її прихильників і пересічних громадян у Південній Болгарії,

¹ Деянов Д. Железопътната мрежа в България: 1866–1975. Стара Загора: Булхаус, 2005. С. 108.

* Створена 1869 р. відповідно до угоди, укладеної між урядом Порти і підприємцем німецько-єврейського походження бароном М. фон Хіршем; протягом 1870–1937 рр. займалася будівництвом та експлуатацією залізниць в європейській частині Османської імперії. У 1870–1874 рр. нею була прокладена лінія Константинополь – Белово, значна частина якої довжиною у 203,6 км від станції Свиленград проходила по території Болгарії, у тому числі й відгалуження Тирново Сеймен – Нова Загора – Ямбол (106 км).

які віддавали перевагу продовженню реалізації запланованого проекту та сподівалися на покращення транспортного зв'язку в регіоні. Внутрішні протиріччя у середовищі правлячої політичної сили в поєднанні з вищевказаними факторами врешті-решт призвели до її відсторонення від керма держави.

Вирішувати фінансові труднощі, пов'язані з погашенням зовнішніх державних запозичень 1888, 1889 і 1892 років, враховуючи й борг, що залишився після будівництва залізничних колій попередньою владою, а також улагоджувати протиріччя з компанією «Східні залізниці» довелося новопризначеній Раді міністрів на чолі з лідером НЛП Д. Грековим. 15 березня 1899 р. між урядом і концесійним товариством було підписано конвенцію, згідно з якою іноземний інвестор отримував право добудувати гілку незавершеної колії Саранбей – Нова Загора між містом Чирпан і кінцевим пунктом у Слівенському окрузі, з подальшою її орендою* терміном у 25 років, а Болгарія зобов'язувалася упродовж двадцяти років не споруджувати паралельні, конкурентні компанії залізничні шляхи сполучення¹.

Коментуючи ініціативи кабінету Д. Грекова, вісник Народної партії «Мир» зазначав: «При Стамболові Начович уже управляв економікою країни і саме тоді при будівництві двох залізниць було розкрадено чималу суму грошей, позичених за кордоном». З цієї причини «народняки» висловлювали побоювання, що «ситуація може повторитися»².

24 червня під нескінченні вигуки «сором» і «ганьба» сорока дев'яти депутатів Х ЗНЗ та за підтримки сімдесяти семи голосів народних обранців кабінет міністрів домігся ратифікації конвенції, санкції на одержання кредиту, а також прийняття «Закону про розширення мережі Болгарської державної залізниці»³. В обмін на вищевказані поступки фінансові партнери компанії «Східні залізниці» –

* Щорічна плата протягом перших двох років становила 700 левів за один кілометр, збільшуючись через кожні два роки на 150 левів, та не повинна була перевищити 1 тис. 500 левів.

¹ Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. С. 163.

² Мир. 1899. 1 април.

³ Държавен вестник. 1899. 12 юли.

«Banque nationale de Paris» та «Paribas» – надали князівству п'ятивідсоткову позику на суму 260 млн золотих левів¹.

Незважаючи на той факт, що зазначений компроміс уряду суперечив принципам політики С. Стамболова, котрий, як відомо, ратував за націоналізацію залізничних колій на території держави, НЛП підтримала позицію діючої влади. Фракція «стамболовістів» у Х ЗНЗ голосувала за позику та домовленості з іноземним товариством. Натомість, чудово усвідомлюючи непопулярність власного рішення і його вразливість для критики опозицією, політична сила воліла ухилитися від обговорення цієї проблеми на шпальтах газети «Нов век». Та все ж така завбачливість НЛП виявилася марною. Уникнути роздратованих нападок у пресі з боку опонентів уряду Д. Грекова не вдалося. «Народняки», «цанковісти» і демократи одностайно заявляли про неприпустимість просування торгових, економічних і воєнно-стратегічних інтересів зарубіжних компаній у Болгарії².

Раді міністрів Д. Грекова довелося працювати в умовах глибокої економічної кризи. Проте, докладаючи зусилля, вона за таких обставин все ж знаходила можливість для розвитку інфраструктури країни. Введення 8 листопада 1899 р. в експлуатацію залізничної лінії Роман – Плевен – Горішня Оряховиця – Шумен (326 км), прокладання якої тривало з 1894 р., дало змогу з'єднати столицю князівства з чорноморським портом Варною (найдовший маршрут довжиною 543 км). І хоча ця подія й відбулася майже через місяць після розпаду провладної коаліції та подання лідера НЛП у відставку з посади голови виконавчого органу, однак добудову та початок функціонування чергової колії варто занести до активу діяльності уряду Д. Грекова.

Доробком у цій галузі «радославовістського» кабінету міністрів на чолі з Т. Іванчовим є його ініціатива прийняття 20 січня 1900 р. «Закону про державні й общинні шляхи»³, яким урегульовувалися питання, пов'язані з подальшим розширенням мережі шосейних доріг та класифікацією їх на дві категорії, визначалися і конкретизувалися функції інституцій, котрі мали виконувати передбачені документом завдання,

¹ Тодорова Ц., Вачков Д., Иванов М. История на външния държавен дълг на България: 1878–1990 г.: В 3 ч.: Драматичното начало: 1878–1918 г. София: Българска народна банка, 2009. Ч. 1. С. 72.

² БИА НБКМ. Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 77. Л. 23.

³ Държавен вестник. 1900. 11 февруари.

а також встановлювалася соціальна справедливість при розподілі «дорожнього тягара». Тобто, від робіт на цьому терені звільнялися: громадяни, молодші 21 і старші 55 років; особи, що навчалися; військові дійсної служби; неспроможні працювати за станом здоров'я¹. Крім того, упродовж 1900 р. в Болгарії було завершено прокладання залізничних колій Чирпан – Нова Загора (80 км) та Русе – Тирново (129,8 км).

З 1901 по 1903 р. під час правління урядів Р.Петрова, П.Каравелова і С. Данева суттєвих змін у законодавстві щодо регламентації розвитку інфраструктури країни не відбулося. У зв'язку з несприятливою економічною ситуацією, визначеною світовою кризою наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., в Болгарії уповільнилися процеси спорудження нових шляхів сполучення, розбудови і благоустрою населених пунктів. І лише отримання 1902 р. зовнішнього кредиту дало змогу кабінету «цанковістів» виділити кошти на реконструкцію чорноморських корабельних пристанищ у Варні й Бургасі та дунайського у Видині. 18 травня 1903 р. в присутності князя Фердинанда було відкрито порт у Бургасі, на оновлення якого держава витратила майже 7 млн золотих левів. Після перебудови він представляв собою акваторію площею 60 га і глибиною до 7,3 м з трьома причальними стінками загальною довжиною 590 погонних метрів. Від хвиль, криги і наносів водняний простір захищав мол завдовжки 1138 м².

З покращенням стану економіки країни болгарська влада активізувала зусилля у сфері розвитку інфраструктури, необхідної для функціонування галузей матеріального виробництва та забезпечення умов життєдіяльності суспільства. Напрямок цієї роботи кабінетів міністрів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева у 1903–1908 рр. в основному зводився до розширення мережі залізничних колій. 1904 року їх загальна довжина у Болгарії становила 1563 км. При цьому 1 тис. 185 км ліній знаходилися у державній власності, а 309,6 км належали товариству «Східні залізниці»³. Для господарчих потреб країни цього було недостатньо. До того ж іноземна компанія, яка продовжувала контролюва-

¹ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 351.

² Панайотов А. Българските пристанища (1879–2014). Хроника. Варна: Морски свят – Морски вестник, 2015. С. 67.

³ Финансов-икономически преглед. 1906. № 26. С. 421.

ти значну частину шляхів, встановлювала необґрунтовано завищені ціни на перевезення вантажів і пасажирів, при цьому всіляко перешкоджаючи прагненням влади запровадити єдину тарифну систему.

1904 року «стамболовістський» кабінет міністрів уклав угоду про кредит з «Paribas», розраховуючи витратити частину коштів на реконструкцію та добудову залізничної колії Софія – Кюстендил – турецький кордон від Радомира до Гюешево (88,5 км), яка з'єднала б Софію і Скоп'є. Право на реалізацію зазначеного проекту отримав підприємець І. Златин, товариство якого за 12 млн 377 тис. золотих левів взялося завершити роботи упродовж п'яти років¹.

Деяку суму запозичень передбачалося вкласти у подальше прокладання запроектованого ще 1897 р. маршруту, котрий від міста Русе через гори Стара Планіна з'єднав би Північну і Південну Болгарію. Черговим об'єктом спорудження мала стати гілка Тирново – Трявна – Боруштиця (72 км), яку згодом, перетнувши Казанлицьку котловину, планувалося подовжити спочатку до Старої Загори, а пізніше до населеного пункту Подкова поблизу кордону з Грецією. Реалізуючи намічений задум, кабінет міністрів допустив зловживання, виступивши лобістом інтересів «Paribas» – акціонера кам'яновугільної шахти «Принц Борис» поблизу села Грибчево Трявненської околії, зацікавленого у якнайближчому проходженні колії від місця видобутку. Під час дебатів у XIII ЗНЗ наприкінці 1904 р. «стамболовіст» К. Панайодов, аргументуючи дії влади, заявляв: «Залізниця, будівництво якої запланував уряд, з'єднає Південну Болгарію з Румунією та Росією. Отже, доцільність цього проекту обґрунтована економічними інтересами країни»². Іншу думку мали члени опозиційних фракцій, наполягаючи на власному варіанті – спорудженні лінії між Тирново і Новою Загорою через Хаїнкіойський перевал (Хаїнбоаз), де гірська місцевість була більш прохідною, що дозволяло значно полегшити роботи та зменшити витрати³. Однак депутати від провладної партії продовжували наполягати на ухваленні пропозиції кабінету міністрів.

¹ Деянов Д. Железопътната мрежа в България: 1866–1975. Стара Загора: Булхаус, 2005. С. 201.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 468.

³ Там само. С. 470.

Ажіотаж навколо питання про спорудження колії Тирново – Трявна – Боруштиця тривав протягом усього 1905 р. Наприкінці весни у боротьбу за право її прокладання втрутилася франкфуртська компанія «Holtzman», пов'язана з фінансовою установою «Deutsche Bank». Проте навіть клопотання князя Фердинанда, котрий відкрито лобював інтереси німців, не вплинуло на ситуацію. 21 липня перемога у конкурентному відборі пропозицій на виконання будівельних робіт між п'ятьма претендентами дісталася підприємцю з міста Ловеч Х. Никифорову, товариство якого за найменші затрати в сумі 14 млн 644 тис. 985 золотих левів зобов'язувалося через три роки ввести колію в експлуатацію¹.

Всі ці події супроводжувалися інформаційною кампанією з боку опозиції за згортання ініційованого Радою міністрів проекту. Журналисти газети Демократичної партії постійно публікували статті з пропозицією прокласти вигідніший з фінансової точки зору маршрут Тирново – Хаїнбоаз – Нова Загора². 31 жовтня 1905 р. під час засідань третьої сесії XIII ЗНЗ радикал-демократ Н. Цанов, зробивши власні розрахунки, запевняв, що лінія через Хаїнкіойський перевал коштуватиме державі близько 16 млн золотих левів, проурядовий же варіант обійдеться у майже 25 млн³. 23 листопада міністр громадських будівель, доріг і комунікацій Т. Гатев на знак протесту проти політики кабінету Р. Петрова подав у відставку, а згодом за свою принципову позицію поплатився членством у НІП. Але переважна більшість «стамболовістів» залишилася непохитною в своїй підтримці задуму виконавчого органу, на який здійснював тиск «Paribas», погрожуючи у разі затвердження іншого плану будівництва згорнути програму кредитування Болгарії.

Прокладання дороги, як і прогнозували опоненти влади, виявилось довготривалим і недешевим. Через складний рельєф місцевості перші 48,6 км шляху між Тирново і Плачковцями вдалося ввести в експлуатацію лише у червні 1909 р., порушивши більше ніж на пів-

¹ Миколенко Д. Урядова політика щодо розвитку інфраструктури Болгарії (1903–1908 рр.) // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів: «Десна Поліграф». 2017. № 5 (137). С. 94.

² Пряпорец. 1905. 15 юни, 25 юни.

³ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 278.

тора року встановлений договором термін відкриття усієї лінії – 24 листопада 1908 р. Рух поїздів до станції Боруштиця розпочався аж 1 вересня 1913 р.

Зловживання, що їх допускала влада під час спорудження залізничних колій, були непоодинокими. Так, 1905 р. Міністерство громадських будівель, доріг і комунікацій скасувало справедливо призначені Дирекцією залізниць штрафи постачальникам, котрі штучно завищували ціни на будівельні матеріали¹. Ще один приклад, це коли з відома посадових осіб вказаного міністерства товариство підприємця Г. Попова, якому згідно з підписаним 12 вересня 1906 р. договором було доручено за 4 млн 975 тис. золотих левів прокладання лінії Девня – Добрич, змінило її напрямом, укоротивши в такий спосіб запроєктовану довжину 59,6 км до 59,4 км. Вдале здійснення обладки під надійним прикриттям породило відчуття безвідповідальності у виконавця, котрий, зобов'язавшись ввести колію в експлуатацію через два роки і дев'ять місяців, тобто 13 червня 1909 р., забезпечив її функціонування аж 1 грудня 1910 року².

Значну увагу «стамболовіти» приділяли будівництву шосейних доріг. У 1905 р. уряд витратив на ці потреби 15 млн 814 тис. левів. 19 грудня парламент ухвалив «Закон про спорудження відрізків шляхової мережі»³, який регламентував прокладання нових маршрутів у Пловдивському, Бургаському, Варненському і Старозагорському округах. Наступного року для цих цілей було виділено вже близько 19 млн левів⁴. Крім того 18 травня 1906 р., через майже двадцять років після проведення перших гідрологічних досліджень біля узбережжя Варни, відбулося офіційне відкриття оновленого порту, котрий відтоді являв собою акваторію площею 21 га і глибиною до 11,5 м з причалом загальною довжиною 731 погонний метр та молотом завдовжки 1,22 км¹. У вересні 1907 р. розпочалась масштабна реконструкція дунайського порту в Русе.

¹ Костов Е. Транспортната проблематика и институтът на конституционната министерска наказателна отговорност в България (1895–1923 г.). София: В. Недков, 1999. С. 56.

² Там само. С. 171.

³ Държавен вестник. 1906. 16 януари.

⁴ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 1653.

¹ Панайотов А. Българските пристанища (1879–2014). Хроника. Варна: Морски свят – Морски вестник, 2015. С. 192.

Наприкінці 1906 р. новопризначений уряд на чолі з лідером «стамболовістів» Д. Петковим з метою розширення залізничного будівництва вперше в історії країни вдався до запозичення коштів у вітчизняних фінансистів, отримавши кредит у «Болгарському народному банку» в розмірі 16 млн левів¹. Влада також не втрачала надії викупити колії, які знаходилися у власності товариства «Східні залізниці». За дорученням Народних зборів у грудні того ж року прем'єр-міністр розпочав переговори з керівництвом компанії, однак перші спроби не принесли бажаних результатів².

Транспортна мережа, котра сприяла зміцненню зв'язків між окремими регіонами держави та активізації зовнішньої торгівлі, продовжувала розвиватися і в період правління кабінету П. Гудева, адже мала життєво важливе значення для економіки Болгарії. З метою покращення її більш ефективного функціонування наприкінці 1907 р. було ухвалено «Закон про експлуатацію Болгарської державної залізниці та портів»³. Нормативним актом передбачалося формування організаційних структур управління вказаних видів транспорту з підпорядкуванням їх новоствореному спільному органу – Головній дирекції при Міністерстві громадських будівель, доріг і комунікацій, а також заснування фонду допомоги чиновникам і службовцям, задіяним у сфері залізничних та водних перевезень.

Ініціативи урядів НІП, спрямовані на поліпшення інфраструктури у 1903–1908 рр., включали в себе і питання щодо порядку забудови міст, селищ і сіл країни. Так, 22 січня 1905 р. депутати XIII ЗНЗ скасували дію «Закону про благоустрій населених пунктів у Князівстві Болгарія» від 1897 р. та проголосували за новий, з аналогічною назвою, відповідно до якого посилювався адміністративний контроль над будівництвом приватних споруд, у зв'язку з чим общинним радам рекомендувалося розробити відповідні регуляційні плани. В інтересах забудовників передбачалося зменшення для них кількості податків, а також спрощувалася процедура отримання дозволу на спорудження або реконструкцію фабрик (перевага надавалася великим підприєм-

¹ Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1960. С. 51.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 1337.

³ Държавен вестник. 1908. 25 януари.

ствам). Крім того громади заохочувалися можливістю одержати кредит для подальшого вкладення у благоустрій населених пунктів¹. На початку 1907 р. при Міністерстві громадських будівель, доріг і комунікацій було створено ще одну профільну дирекцію, котра мала наглядати за належним упорядкуванням вулиць, майданів і парків з дотриманням протипожежних та санітарних норм².

Про активізацію благоустрою населених пунктів у Болгарії свідчить динаміка витрат державних грошових коштів місцевими общинами на вказані потреби. Якщо у 1902 р. загальна сума надходжень на їх рахунки склала 535 тис. 21 лев, то 1907 р. вже 789 тис. 637 левів. У містах, де ці роботи проводилися більш динамічно, аніж у селах, споруджувалися громадські будівлі, прокладалися пішохідні доріжки, системи зв'язку, водопостачання і каналізації, облаштовувалися території відпочинку з їх озелененням, освітленням та фонтанами. У середньому великі за мірками Болгарії населені пункти отримували на упорядкування близько 25 % бюджетних коштів, у той час як малі – лише 15 %³. До того ж уряд за підтримки парламенту сприяв укладанню договорів про надання кредитів громадам вітчизняними фінансовими установами. Наприклад, упродовж 1907 та на початку 1908 р. у «Болгарському народному банку» і «Болгарському землеробському банку» під 7 % річних грошові кошти для вищезазначених цілей одержали такі общини, як Врачанська (600 тис. левів), Ескиджумайська (60 тис.), Кюстендилська (800 тис.), Ломська (300 тис.), Новозагорська (50 тис.), Панагюриште (60 тис.), Слівенська (1 млн 65 тис.) та інші⁴.

Упродовж 1903–1908 рр. інфраструктура Болгарії розвивалася достатньо високими темпами. Це було визначено не лише активною діяльністю чинної влади, а й сприятливою кон'юнктурою – зростанням економіки національного господарства, збільшенням надходжень до бюджету тощо. Як наслідок, підвищувалися соціальна мобільність мешканців країни та рівень урбанізації. Чисельність населення болгарських міст поступово росла. Так, 1887 р. вона складала 593 тис.

¹ Там само. 1905. 28 март.

² Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 410.

³ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 73.

⁴ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 451.

547 осіб, 1905 р. – 789 тис. 689, а 1910 р. – 829 тис. 522 жителі, збільшившись за увесь цей період у Софії на 71 тис. 884 особи, Варні – на 16 тис. 163, Пловдиві – на 14 тис. 950, Бургасі – на 9 тис. 148, Русе – на 9 тис. 61, Плевені – на 8 тис. 742 мешканці¹. Члени НЛП часто популяризували у пресі власні здобутки, підкреслюючи, що після відставки С. Стамболова і до початку другого правління кабінету Р. Петрова у 1903 р. в історії Болгарії був період затишшя у зазначеній сфері².

Масштабну розбудову інфраструктури країни продовжив уряд Демократичної партії на чолі з А. Малиновим у 1908–1911 рр. Зокрема у березні 1908 р. розпочалось будівництво річкового порту в Свіштові на Дунаї; 18 листопада того ж року введено в експлуатацію стоянку для суден у Видині, на реконструкцію якої держава витратила запозичені кошти в сумі 412 тис. 514 золотих левів; у 1909 р. закінчено роботи, котрі тривали з 1906 р., по прориттю каналу від Чорного моря до Варненського озера, що дало змогу розширити акваторію порту Варна. Загальний тоннаж торгового флоту країни за перші десять років ХХ ст. зріс із 1 тис. 977 т до 4 тис. 397 т. Болгарські кораблі регулярно курсували до грецьких портів Дедеагач, Кавала, Салоніки і Пірей, єгипетської Александрії та сирійського і палестинського узбережжя³.

Влітку 1909 р. було завершено прокладання колії Левський – Свіштов (47,7 км), а впродовж 1910 р. ліній Радомир – Кюстендил – Гюешево (88,5 км), Тирново – Трявна – Плачковці (48,6 км), Пловдив – Чирпан (51 км) та Девня – Добрич (59,4 км). Загалом протягом 1908–1910 рр. на всі ці потреби було виділено 126 млн 100 тис. левів⁴. Окрім того, порозумівшись із керівництвом товариства «Східні залізниці», уряд А. Малинова 13 червня 1909 р. за 43 млн 294 тис. 347 золотих левів нарешті викупив 309,6 км ліній, котрі належали іноземному інвестору в Південній Болгарії. Справу, ініційовану свого часу С. Стамболовим, завершили його опоненти – «каравелісти», які безперечно усвідомлювали важливе значення залізничної мережі для воєнно-стратегічної безпеки держави.

¹ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 31.

² Нов век. 1906. 8 февруари.

³ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 277.

⁴ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 342.

Загальне економічне й культурне піднесення країни зумовило потребу розширення систем комунікації. 1886 року в князівстві нараховувалося лише 100 поштових станцій, станом же на 1911 р. їх чисельність сягнула 374 одиниць, а довжина телеграфних ліній збільшилася зі 195 до 23 тис. 331 км. Напередодні Балканських війн у Болгарії функціонувало 2 тис. 762 телефонні переговорні пункти¹.

З приходом до влади кабінету І. Гешова навесні 1911 р. країна розпочала планомірну підготовку до збройного протистояння з Османською імперією. Проте на будівництво шляхів сполучення, станцій і портів напередодні та під час Балканських війн продовжували перераховуватися значні грошові суми. Про це красномовно свідчать обсяги кредитних коштів, котрі виділялися для вказаних цілей. У 1911 р. видатки на розширення мережі залізниць склали 9 млн 131 тис. 400 левів, а в наступні два роки становили відповідно 6 млн 723 тис. 950 і 6 млн 273 тис. 990 левів², що сприяло відкриттю 29 січня 1912 р. регулярного руху поїздів між станціями Царева Левада і Габрово (17,38 км) – відгалуженню від колії Тирново – Плачковці, та подальшим роботам з прокладання інших запроектованих ліній. Одразу після завершення бойових дій витрати у цій сфері різко скоротилися до 1 млн 957 тис. 520 левів. Що ж стосується оновлення корабельних пристанищ, то наприкінці 1912 р. було введено в експлуатацію дунайський порт в Русе, реконструкція якого обійшлася державі в 1 млн 168 тис. 640 левів³.

Війни 1912–1913 рр. стали на заваді добудови залізниці Мездра – Враца – Брусарці – Видин (181,2 км), завершення прокладання якої розтягнулося у часі аж до 1923 р., та дунайського порту в Свіштові, де встигли спорудити лише завантажувально-розвантажувальну зону.

Влітку 1913 р. вже у період правління коаліційного уряду «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» серед політичної еліти Болгарії почали переважати прибічники нового збройного конфлікту. Готуючись до воєнних дій, країна знову збільшила розміри видатків на будівництво шляхів сполучення. Як результат, до кінця року закін-

¹ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 277.

² Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1960. С. 52.

³ Панайотов А. Българските пристанища (1879–2014). Хроника. Варна: Морски свят – Морски вестник, 2015. С. 73.

чилися роботи з прокладання лінії Плачковці – Боруштиця – Тулово – Стара Загора – Михайлово (109,2 км), котра стала продовженням залізниці Русе – Тирново, а також гілки Добрич – Кардам (33 км) у Південній Добруджі та колії Мездра – Враца – Брусарці – Лом (117,1 км), що з'єднала столицю з придунайським містом, де існувала перспектива спорудження замість наявної примітивної пристані повноцінного річкового порту¹.

Як уже зазначалося у попередньому параграфі, 1914 року кабінет В. Радославова уклав угоду про позику в розмірі 500 млн золотих левів з консорціумом «Disconto-Gesellschaft». Однією з умов договору передбачалося надання німецькій компанії права будівництва стоянки для суден в Порто Лагосі (Західна Фракія – територія, яку було примежовано до Болгарії після закінчення переможної для неї Першої Балканської війни) та прокладання 175-кілометрової колії, котра мала з'єднати це селище Гюмюрджинського округу на узбережжі Егейського моря зі станцією Михайлово – кінцевим пунктом побудованої минулого року лінії від міста Русе. Вартість проекту Порто Лагос – Подкова – Михайлово, втілення в життя якого дозволило б сполучити південний морський порт країни з північним річковим, становила близько 50 млн левів². Проте світова війна та нове розмежування територій завадили цим намірам, яким, і то частково, судилося збутися аж 1928 р., коли від Михайлово все-таки розпочалося прокладання залізниці, втім лише до населеного пункту Подкова (152,5 км). Частину запозичених коштів уряд виділив на спорудження колії Тулово – Казанлик (17,2 км), котре завершилося 1921 р.

Будівництво шляхів сполучення не припинялося й під час участі Болгарії у Першій світовій війні, а також після її завершення, хоча поразка країни й тяжкі умови Нейїського мирного договору, які передбачали репараційні платежі у розмірі 2 млрд 25 млн золотих франків, негативно вплинули на динаміку зазначених процесів. Через більш швидкий термін введення в експлуатацію та дешевшу вартість прокладання і обслуговування перевага у воєнний період віддавалася побудові (в тому числі й на завойованих територіях Македонії) вузько-

¹ Симеонов Н. Железопътният транспорт в България: 1866–1983. София: Техника, 1987. С. 42.

² Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 360.

колійних ліній шириною 600 мм, деяких навіть із застосуванням кінної тяги. Спорудження першої з них – від Радомира на південь по долині ріки Струма до станції Валовіща (182 км) – тривало упродовж 1915–1918 років¹. Окрім того за цей час було відкрито рух між населеними пунктами: Градсько – Бітола (131 км) і Велес – Степанці (52 км) у 1916 р.; Генерал-Тодоров – Златарево (31 км), Канатларці – Мусінці (12 км), Кожані – Майсклер (46 км), Костинброд – Пожарево (11 км), Мілетково – Серменлі (17 км) і Ямбол – Єлхово (39,5 км) в 1917 р.; Скоп'є – Охрид (251 км) і Червен-бряг – Оряхово (102 км) у 1918 році².

Протягом 1888–1911 рр. на прокладання шляхів сполучення і перебудову портів виділялося 22,3 % державного бюджету країни, а в 1912–1916 рр. – майже 16 %, що у середньому впродовж зазначених двох періодів дорівнювало 20 %. Загалом же з усіх отриманих у 1888–1918 рр. від іноземних фінансових установ кредитних коштів у розмірі 4 млрд 475 млн 344 тис. 547 левів на вказані цілі було витрачено 999 млн 400 тис. левів³. До 1887 р. в князівстві існувало 3 тис. 727 км доріг для гужового транспорту (із них 3 тис. 368 км державних і 359 км общинних), 4 чорноморські й 8 дунайських примітивно обладнаних портів і пристаней та 693 км залізничних ліній, з яких 309,6 км належали іноземному власнику⁴. Станом на 1922 р. у Болгарії функціонували 10 тис. 940 км шосейних доріг (6 тис. 897 км державних і 4 тис. 43 км общинних), 4 докорінно реконструйовані порти (2 морські і 2 річкові) та 2 тис. 589,8 км залізниць, з яких 2 тис. 206,2 км основних колій, 50,7 км допоміжних шириною 760 мм і 37 вузькоколієвок загальною довжиною 332,9 км¹.

Реформи уряду С. Стамболова дали потужний імпульс розвитку інфраструктури Болгарії. Протягом 1895–1920 рр. країна переживала період, під час якого відбувалися: прискорене спорудження шляхів сполучення, станцій і портів; розбудова міст, селищ і сіл; проведення

¹ Деянов Д. Железопътната мрежа в България: 1866–1975. Стара Загора: Булхаус, 2005. С. 144.

² Там само. С. 139.

³ Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 360.

⁴ Деянов Д. Железопътната мрежа в България: 1866–1975. Стара Загора: Булхаус, 2005. С. 139.

¹ Симеонов Н. Железопътният транспорт в България: 1866–1983. София: Техника, 1987. С. 75.

заходів з благоустрою населених пунктів, розширення системи зв'язку і мережі інженерних споруд, об'єктів рекреаційного та іншого призначення. Помітну роль у цих процесах відігравали послідовники С. Стамболова – представники політичної сили, яку свого часу він заснував. Перебуваючи при владі, вони наполегливо сприяли модернізації країни. Особливо успішними у цьому плані стали етапи правління урядів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева. Тоді, у 1903–1908 рр., на тлі зростання національної економіки відбувався прогрес комплексу інфраструктурних галузей господарства, що виправдовує взяті за приклад стамболовські у 1882 і 1892 роках зовнішні запозичення кабінетів НЛП¹.

§ 4. Соціальне забезпечення і заходи у сфері культури

Упродовж майже восьми років управління державою С. Стамболов і його соратники виробили певні підходи до реалізації соціальної політики. Як уже зазначалося, основними її напрямками з 1886 по 1894 р. було забезпечення матеріальної підтримки певним категоріям населення – вчителям, військовим, правоохоронцям, чиновникам і священнослужителям.

Змінивши кабінет міністрів С. Стамболова біля державного керма, очолюваний К. Стоїловим уряд за підтримки парламенту розпочав удосконалення деяких нормативно-правових актів сформованої «стамболовістами» системи законодавства та запровадження власних ініціатив у соціальній сфері. 20 грудня 1894 р. «Законом про пенсії чиновників і вчителів»² депутати VIII ЗНЗ внесли зміни до встановленого 1893 р. порядку обчислення вказаних регулярних грошових виплат зазначеним категоріям населення. Згідно з положеннями новоприйнятого документа, для них збільшувався з 20 до 25 років трудовий стаж – головна умова для такого різновиду соціальних нарахувань. При цьому на 10 % зріс їх розмір, котрий почав дорівнювати половині середньої заробітної плати працівника за останні п'ять років¹. Передбачалося, що пен-

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 34.

² Държавен вестник. 1895. 17 януари.

¹ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 284.

сійне забезпечення й надалі здійснюватиметься за рахунок бюджетних коштів, допоки не буде сформований відповідний фонд.

Того ж дня з метою запобігання порушенням «тиші й безпеки на кордоні» та надання допомоги митним і санітарним органам у боротьбі з контрабандою й проведенні заходів «під час епідемій і епізоотій» народні обранці ухвалили «Закон про прикордонну службу», яким окрім затвердження її штатної чисельності, прав і обов'язків співробітників та умов їх призначення на посади, вирішувалися конкретні матеріальні й соціальні проблеми особового складу¹. Нормативний акт скасовував чинність попереднього «стамболовістського» 1887 р., позбавляв Міністерство внутрішніх справ функцій по охороні кордону країни та підпорядковував створений спеціальний підрозділ командуванню збройних сил.

«Закон про державні пенсії по Військовому відомству» від 14 грудня 1895 р. відміняв дію документа 1891 р., відповідними поправками давав змогу переглядати при необхідності розмір встановлених раніше регулярних грошових виплат по інвалідності колишнім військовослужбовцям, а також відновлював право на пенсійне забезпечення офіцерів-емігрантів – учасників перевороту 1886 р., яких свого часу кабінет С. Стамболова позбавив зазначених привілеїв². Останнє питання мало важливий політичний підтекст, оскільки однією з умов відновлення болгарсько-російських дипломатичних відносин, поставлених Санкт-Петербургом Софії, було безперешкодне повернення на батьківщину опальних військових з обов'язковим відновленням їх соціального статусу. «Народняки» виконали вказану вимогу, незважаючи на спротив опозиції, особливо з боку «стамболовістів» і «радославовістів», котрі вважали офіцерів-«русофілів» потенційно небезпечними для існуючого у Болгарії устрою.

20 лютого 1897 р. в рамках заходів, спрямованих на підвищення рівня грамотності в країні, уряд К. Стоїлова домігся прийняття «Закону про середню освіту для дівчат»¹, яким подовжив до семи років тривалість навчання учениць, зрівнявши її з терміном, передбаченим для учнів чоловічої статі, та гарантував випускницям функціонуючих у Софії,

¹ Държавен вестник. 1895. 12 януари.

² Там само. 1896. 8 януари.

¹ Там само. 1897. 4 март.

Шумені, Пловдиві, Тирново, Русе і Варні гімназій право подальшого здобування освіти у вищих навчальних закладах¹. 12 листопада того ж року з метою позбавлення селян «неуцтва і рутини» в аграрній галузі та поглиблення їхніх знань і умінь професійно застосовувати техніку й «раціональні методи господарювання» кабінет міністрів «Законом про землеробську освіту»² запровадив її трирівневу структуру, докорінно змінивши методологію викладання дисциплін сільськогосподарського профілю. Регулярні заняття для майбутніх землеробів у рамках початкової і середньої шкіл, а також підготовка вчителів для першої з них, проводилися у створених ще 1887 р. поблизу Русе і в Садово, що неподалік від Пловдива, та модернізованих наприкінці 1894 р. навчально-практичних центрах; вищу ж освіту забезпечували додатково засновані «спеціальні кафедри Вищої школи в Софії», де більш якісний ступінь кваліфікації отримували і майбутні фахівці-педагоги³.

Отже, значна кількість напрямів соціальної політики, реалізація яких розпочалася за часів правління С. Стамболова, і надалі втілювалася в життя у 1894–1899 рр., коли при владі перебував уряд на чолі з К. Стоїловим. Подібні тенденції визначалися аналогією громадської опори «стамболовістського» і «народняцького» режимів, котрі перш за все спиралися на чиновників, правоохоронців, військових, деякі кола інтелігенції. Саме в інтересах вказаних прошарків суспільства виконувалася більшість соціальних програм.

Завершальний етап управління державою кабінетом «народняків» співпав з початком затяжної світової економічної кризи, подолання наслідків якої лягло на плечі наступних урядів. Розширення соціального законодавства, котре потребувало збільшення державних видатків, фактично припинилося. Деякі зрушення відбулися після відставки кабінету К. Стоїлова. 22 січня 1900 р. за ініціативи очолюваної Т. Іванчовим Ради міністрів парламент затвердив нову редакцію «Закону про пенсії чиновників Громадянського відомства»¹, згідно з яким зазначений вид соціального забезпечення працівникам вказаних уста-

¹ Бракалов И. Кратък исторически очерк за развитието на средното педагогическо образование у нас // Училищен преглед. 1930. № 8. С. 199.

² Държавен вестник. 1897. 17 декември.

³ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 311–312.

¹ Държавен вестник. 1900. 9 февруари.

нов виконавчої влади нараховувався за умов досягнення ними 50-літнього віку і наявності 20-річного трудового стажу та мав здійснюватися вже не з бюджету, а із Пенсійного фонду¹. Розміри і порядок обчислення регулярних грошових виплат колишнім військовослужбовцям, у тому числі й по інвалідності, визначалися ухваленим днем раніше «Законом про військові пенсії» та забезпечувалися теж із Пенсійного фонду, а також щорічними державними субсидіями в розмірі 200 тис. левів, передбаченими у бюджеті².

За часів правління «каравелістів» і «цанковістів» у 1901–1903 рр. були здійснені спроби розширити коло громадян, яким надавалися соціальні гарантії. Так, згідно з поданим на розгляд депутатам XII ЗНЗ законопроектom про організацію ремесел і міщанських гільдій передбачалося встановлення прав і зобов'язань роботодавців та найманих працівників, а саме – мінімальний і максимальний терміни, упродовж яких ремісники мали навчати своїх учнів з дозволом використання у власних інтересах їхньої праці. Проте кабінет С. Данева так і не встиг домогтися ухвалення вказаного нормативного акту. За його прийняття народні обранці проголосували 12 червня 1903 р., тобто вже під час каденції наступного уряду, створеного із представників НІП³.

Таким чином, упродовж 1894–1903 рр. у Болгарії здебільшого продовжувалось удосконалення соціального законодавства, основи якого закладалися в епоху регентства і прем'єрства С. Стамболова. У зазначений період та під час першого правління «стамболовістів» підтримкою з боку держави користувалися лише «обрані» категорії населення, на які спиралися в своїй діяльності провладні партії; більшість же представників тих верств, котрі не відігравали ключової ролі у процесах управління державою, були позбавлені таких привілеїв. Повільне розширення сукупних правових норм, спеціально регулюючих положення працівників по найму, та інших заходів надання допомоги особам без коштів для існування пояснюється також кризовими явищами, пов'язаними із загальносвітовими тенденціями.

Повернення «стамболовістів» до влади навесні 1903 р. відбулося в період піднесення економіки князівства, що створило додаткові

¹ Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1900. С. 755.

² Държавен вестник. 1900. 10 февруари.

³ Там само. 1903. 23 юни.

сприятливі умови для впровадження нових соціальних ініціатив. За відсутності до того часу власної, офіційно розробленої і опублікованої програми НЛП продовжила застосовувати засоби і методи управлінської діяльності, започатковані урядом С. Стамболова, а влітку, незадовго до виборів у XIII ЗНЗ, оприлюднила статтю «Соціально-господарська політика»¹, тим самим ознайомивши суспільство зі своїми поглядами на мистецтво державного управління господарством.

На той момент система освіти, яка не зазнавала кардинальних змін з часів прем'єрства С. Стамболова, потребувала реформування. Виконання своїх обов'язків Рада міністрів на чолі з Р. Петровим розпочала із запевнень, що докладе максимум зусиль для зміцнення централізації системи управління у цій сфері та покращення національного виховання і професійної підготовки учнівської молоді. Призначення на посаду міністра народної освіти філолога і безпартійного громадського діяча І. Шишманова, котрий з 1894 р. працював у Вищій школі в Софії професором із загальної літературної і культурної історії та порівняльної літературної історії, суттєво вплинуло на реалізацію запланованої програми уряду, оскільки новопризначений голова відомства був прихильником передачі повноважень керівництва освітою у компетенцію місцевим органам влади. Дисгармонія в поглядах І. Шишманова й офіційній позиції кабінету Р. Петрова створювала певні труднощі у втіленні в життя накреслених завдань.

Протягом усієї каденції перебування на посаді діяльність міністра зводилася до: підвищення заробітної плати вчителів, діячів науки і культури; покращення матеріального забезпечення системи освіти у цілому; перевлаштування основної і середньої школи; розширення автономії столичної Вищої школи (1904 р.); заснування в Софії Музичної і Педагогічної шкіл (1905 р.), спорудження нових будівель Народного театру і Державної школи малювання (1907 р.), здійснення попередніх заходів зі зміни статусу і переведення останньої на фінансове самозабезпечення (з 1909 р. – Художньо-промислова школа); створення в країні більш розгалуженої мережі музеїв і бібліотек та відкриття культурних, просвітніх і наукових товариств¹.

¹ Нов век. 1903. 27 юни.

¹ Радева М. Културната политика на българската буржоазна държава (1885–1908). София: Наука и изкуство, 1982. С. 124.

Наполегливість І. Шишманова дала позитивні результати – бюджетні видатки на потреби освіти почали збільшуватися. Якщо 1902 р. вони складали 8 млн 300 тис. левів, то 1904 р. вже 10 млн 300 тис.¹, що суттєво сприяло виконанню намічених цілей і завдань. У грудні 1904 р. міністр за підтримки парламенту домогся кредитування будівництва в общинах споруд для навчальних закладів², завдяки чому стрімко зросла їх кількість. У народі відкриті в період другого самостійного правління «стамболовістів» школи називали «шишмановки».

Клопотався керівник Міністерства народної освіти і про функціонуючі в країні з 1891 р. дитсадки, чисельність яких залишалася незначною. Проте наполягання І. Шишманова на необхідності збільшення дошкільних закладів не знайшли підтримки серед членів уряду.

20 січня 1906 р. парламент затвердив запропоновані виконавчим органом влади зміни у діючий з часів прем'єрства С. Стамболова «Закон про народну освіту» від 1891 р. Згідно з нововведеннями, навчальний процес в основній школі розділявся на два ступені – початковий (обов'язковий, безкоштовний) терміном у чотири роки та трирічний старший (так само безоплатний)³. Таким чином, тривалість першого із них було подовжено на один рік, а чіткий поетапний розподіл суттєво спрощував процедуру заснування нових навчальних закладів. У більшості сіл і селищ насамперед відкривалися початкові школи, а згодом, по мірі необхідності та за наявності відповідних матеріальних можливостей, старші⁴.

Завдяки зусиллям кабінетів міністрів НІП на чолі з Р. Петровим, Д. Петковим і П. Гудевим сталися зміни і в середній освіті. Кількість гімназій збільшилася з 15 в 1903 р. до 18 у 1908, а педагогічних шкіл з 5 до 8. 21 січня 1904 р. відкоригованим «Законом про середню освіту для дівчат» були зрівняні у статусі деякі жіночі гімназії з чоловічими, а інші перепрофільовані в середні школи¹, що пізніше дало можли-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 1567.

² Държавен вестник. 1905. 10 януари.

³ Там само. 1908. 9 януари.

⁴ Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. С. 196.

¹ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 394.

вість представницям жіночої статі брати активну участь у багатьох сферах суспільного життя країни.

Протягом правління «стамболовістських» урядів збільшилося число професійно-технічних навчальних закладів. Зокрема 1904 р. у Варні, а 1906 в Бургасі й Пловдиві почали функціонувати школи з підготовки спеціалістів у галузі торгівлі. 18 грудня 1906 р. депутати XIII ЗНЗ затвердили «Закон про професійне навчання»¹, яким передбачалося прискорене розширення мережі середніх спеціальних навчальних закладів. У результаті їх кількість в країні упродовж 1903–1908 рр. зросла з 50 до 97.

Що ж стосується вищої освіти, то 25 січня 1904 р. «Законом про університет»² народні обранці змінили статус Вищої школи в Софії. Такий крок дав змогу здійснювати підбір висококваліфікованого персоналу викладачів, відкрити нові факультети і кафедри, надати студентам можливість широкого вибору різних спеціальностей, а найбільш активним із них – відвідувати курси в інших європейських університетах. Того ж дня «Законом про університетський Фонд „Брати Євлогій і Христо Георгієви“»³ парламент дав згоду на цільове використання 6 млн левів із заповіту відомих підприємців і меценатів з Карлово на спорудження нової будівлі навчального закладу.

На початку 1907 р. через активізацію діяльності опозиції із залученням студентської молоді до політичної боротьби уряд Д. Петкова посилив авторитарні методи керівництва системою освіти. 4 січня більше ніж на півроку було призупинено роботу Софійського університету; його викладачів звільнено з посад; багатьох студентів заарештовано та згодом декого інтерновано до місць проживання під домашній нагляд, а найбільш неблагонадійних відправлено в казарми. Свої дії уряд пояснював тим, що заклад перетворився на осередок анархізму. Того ж дня на знак протесту проти таких заходів міністр народної освіти І. Шишманов написав заяву про відставку.

Розмірковуючи над питанням, хто має нести відповідальність за ситуацію в Софійському університеті, газета «народняків» «Мир» підкреслювала, що заклад було засновано за часів прем'єрства

¹ Държавен вестник. 1907. 15 януари.

² Там само. 1904. 21 февруари.

³ Там само.

С. Стамболова, і саме тоді туди прибули працювати радикально налаштовані особи з Росії на кшталт основоположника українського соціалізму М. Драгоманова. Згодом прибічник «стамболовістів» І. Шишманов запропонував роботу в університеті П. Мілюкову, котрий також «виризнявся крайніми поглядами». Отже, члени НІП були в повній мірі винними у прищепленні анархічних помислів студентам навчального закладу¹, стверджувалося у газетній статті.

Університетська криза суттєво похитнула престиж «стамболовістів» у суспільстві, надавши опозиції привід звинувачувати НІП у байдужості до майбутнього освіти і науки², та змусила Фердинанда шукати альтернативні шляхи управління державними справами. Одним із перших актів Демократичної партії, яка прийшла до влади у січні 1908 р., стало повернення на роботу опальних педагогів та поновлення відрахованих студентів у навчальному процесі³.

Останнім вагомим доробком серед започаткованих кабінетом міністрів НІП правових норм у галузі народної освіти під час другого самостійного правління є ухвалення 20 грудня 1907 р. «Закон про основну і середню освіту»⁴, згідно з яким скасовувалися дії нормативних актів 1891 і 1904 років у цій сфері, передбачалося посилення ролі морально-релігійного виховання, затверджувалася структура дошкільної (дитсадки) та триступеневої шкільної (початкової і поглибленої, які разом складали основну, та середньої) освіти, встановлювалася щорічна оплата у розмірі 30 левів за отримання знань середнього рівня, а також запроваджувалися нові види дисциплінарних покарань для учнів і вчителів¹.

У цілому ж на початку ХХ ст. «стамболовісти» продовжили політику свого засновника, спрямовану на модернізацію системи освіти. Наслідки їх діяльності на цьому терені були неоднозначними. Варто відзначити помітне збільшення чисельності початкових шкіл у Болгарії, кількість яких зростає з 4 тис. 470 одиниць у 1902–1903 навчальному році до 5 тис. 113 у 1906–1907 рр. «Три чверті всіх діючих на сьогодні шкіл

¹ Мир. 1907. 24 юли.

² Там само. 15 юли.

³ Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. С. 215.

⁴ Държавен вестник. 1908. 9 януари.

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, V ред. сесия. София, 1907. С. 1083.

Болгарії – наша заслуга...»¹, – стверджував у одному зі своїх виступів Н. Генадієв, маючи на увазі не лише засновані в 1903–1908 рр. навчальні заклади, а й ті, що розпочали своє функціонування у період прем'єрства С. Стамболова. Протягом другого самостійного періоду правління кабінетів НЛП 40 % навчальних установ обзавелися новими будівлями. Відсоток дітей, котрі вперше переступили шкільний поріг, збільшився з 58 до 81,8. Частка грамотного населення країни у 1905 р. складала 50,57 % серед чоловіків і 34,75 % серед жінок, переважаючи аналогічний показник у будь-якій із тогочасних балканських держав². І в 1887–1894, і у 1903–1908 рр. освітній політиці «стамболовістських» виконавчих органів влади були притаманні жорстка регламентація й адміністрування, котрі негативно впливали на якість навчального процесу.

Зусилля представників НЛП, спрямовані на модернізацію системи освіти, визначалися нагальними викликами часу. Зростаюча потреба у кваліфікованих кадрах для промислових підприємств, адміністративного апарату, медицини і культури вимагала застосування відповідних заходів з боку влади. Крім того, лідери партії постійно підкреслювали фундаментальну роль навчальних закладів у патріотичному вихованні молоді. Зокрема останній голова Центрального бюро НЛП Н. Генадієв наголошував: «Прищеплення національної свідомості з метою консолідації болгарського суспільства та вирішення громадянами першочергових державних завдань має відбуватися саме на етапі отримання знань у школі, так, як це практикується у Франції, Німеччині або Великій Британії»¹.

Перебуваючи при владі, «стамболовісти» приділяли увагу і розвитку культури. За роки правління урядів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева у 2,5 рази збільшилися бюджетні видатки на народні бібліотеки Софії і Пловдива². Упродовж 1903–1905 рр. у Болгарії відкрилися 202 читальні. У порівнянні з попереднім періодом діяльності кабінету С. Данева, 1906 року в п'ять разів зросли витрати на утримання столичного Народного музею. Із його складу в 1906 р. виокремилися

¹ Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 20.

² Българска книга: Енциклопедия / Ред. А. Гергова. София: Pensoft Publishers, 2004. С. 131.

¹ Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 32.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, V ред. сесия. София, 1907. С. 958.

два відділення – археологічне й етнографічне, котрі стали самостійними юридичними одиницями. Проте необхідно зазначити, що більша частина установ культури продовжувала існувати зазвичай за рахунок пожертвувань меценатів та інших непередбачених прибутків.

Члени Рад міністрів НЛП знаходили змогу дещо покращувати фінансування і вітчизняних театральних колективів. Наприклад, завдяки державним грошовим поповненням бюджету драматичної трупи «Сълза и смях», окремі творчі групи якої функціонували у Софії, Пловдиві та Варні, її столичне відділення в 1904 р. вдалося трансформувати у Болгарський народний театр, котрий з 1907 р. влаштував свої спектаклі вже у новоспорудженій будівлі¹. За ініціативи та підтримки влади 1908 р. було засноване товариство «Българското оперно дружество», яке організовувало свої оперні постановки на сцені Народного театру. А от на забезпечення повноцінної їх діяльності та функціонування ляльково-драматичного театального колективу в Пазарджику, творчих груп акторів у Кюстендилі, Русе і Ямболі, драматичних труп «Основа» в Софії і «Вида» у Видині в державній скарбниці попросту не вистачало коштів. З цієї причини їхнє «служіння Мельпомені» залежало в основному від таких просвітницьких організацій, як «Милосърдие», «Зора», «Отечество», «Напредък» та інших.

Турбувалася влада і про надання фінансової підтримки видатним діячам мистецтва. З 1904 р. поет І. Вазов і письменник К. Величков, які представляли опозиційні кабінету Р. Петрова відповідно Народну і Прогресивно-ліберальну партії, мали можливість отримувати щорічну матеріальну допомогу в розмірі 4 тис. 800 левів кожен. «Буде соромно перед народом залишити таких людей у скруті», – зазначав у своєму виступі в парламенті XIII-го скликання тогочасний лідер НЛП Д. Петков¹. Схвальних рішень депутатів щодо нарахування регулярних соціальних виплат удостоїлися також письменник Д. Стоянов (псевдонім – Єлин Пелин), поет П. Крачолов (творче ім'я – Пейо Яворов), інші знані митці.

На початку XX ст. прийнятність політики С. Стамболова знайшла свою реалізацію й у сфері охорони здоров'я. 19 грудня 1903 р. під час

¹ Стефанов В., Дечева В., Тошева К., Попилиев Р. 100 години Народен театър. София: Д. Яков, 2004. С. 7.

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 1668.

першої сесії XIII ЗНЗ за пропозицією кабінету міністрів було затверджено розроблений головою Санітарної дирекції доктором М. Русевим «Закон про захист громадського здоров'я», який відмінив чинність нормативного документа 1888 р. та регламентував розширення штату окружних, околійних і общинних лікарів, дантистів, фельдшерів, акушерів, санітарів і сестер милосердя¹. Ініціатива мала покращити обслуговування населення у сфері медицини, оскільки в країні на зламі двох попередніх століть на 50–60 тис. громадян припадав один кваліфікований спеціаліст. Тому уряд Р. Петрова поставив за мету змінити таке співвідношення, збільшивши у три рази чисельність медичного персоналу. Для цього до 1908 р. сорок болгарських лікарів упродовж двох – трьох років набиралися досвіду і підвищували свій рівень знань у кращих зарубіжних клініках та інститутах з підготовки майбутніх викладацьких кадрів.

Реформування зазнала також система управління вказаної галузі. Вище керівництво покладалося на створену при Міністерстві внутрішніх справ Дирекцію захисту громадського здоров'я з підпорядкуванням їй існуючого, незалежного до цього, головного організаційного органу – Верховної медичної ради. На основі адміністративно-територіальних околій Болгарії, у залежності від кількості тамтешніх мешканців, організовувалися санітарні округи, очолювати медперсонал яких мав головний околійний лікар¹. Важливим положенням затвердженого нормативного акту стало заснування, окрім уже функціонуючих окружних рад з гігієни, аналогічних контролюючих інституцій на рівні околій і общин із місцевих медиків та представників влади з правом накладати штрафи у розмірі 10–25 левів за порушення санітарних норм².

Вагоме значення мало запровадження обов'язкової вакцинації дітей одного і семи років, а також молоді, котра досягла двадцятилітнього віку. З метою реалізації вказаних починань створювався спеціальний медичний інститут, де виготовлялися препарати для щеплення³.

¹ Държавен вестник. 1903. 30 декември.

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 691.

² Държавен вестник. 1903. 30 декември.

³ История на медицината в България / Под ред. на проф. д-р В. Павлова. София: Медицина и физкултура, 1980. С. 143.

З наміром упорядкування аптечної справи «Законом про захист громадського здоров'я» упродовж двох років після набуття його чинності передбачалося проведення приватизації або припинення функціонування аптек, що існували при окружних і общинних радах. Крім того, встановлювалася жорстка регламентація видачі безкоштовних ліків незаможним людям, що і раніше практикувалося в країні. Відповідно до цих правил для отримання такого роду допомоги необхідно було надати в органи місцевого самоврядування документи, які б засвідчували скрутний матеріальний стан особи та стали аргументом для виділення коштів на придбання медикаментів у приватних аптеках¹. Однак складна процедура й постійна нестача грошей призвели до фактичного припинення державою подібної соціальної підтримки населення. У 1904–1905 рр. під час спалаху епідемії малярії у Бургаському окрузі влада навіть заборонила безкоштовно роздавати хінін, змусивши громадян купувати цей жарознижувальний, знеболюючий і протизапальний препарат².

Втілення в життя норм з урегулювання аптечної справи спричинило активізацію торгівлі ліками та суттєве підвищення їх цін. З 1 липня 1904 р. вартість медикаментів зросла на 60–70 %. Після відставки виконавчого органу на чолі зі С. Стамболовим більшість наступних болгарських урядів не дозволяли власникам зазначених медично-санітарних закладів штучно піднімати ціни на товар, а 1902 р. коаліційній Раді міністрів П. Каравелова навіть вдалося зменшити вартість медикаментів. «Стамболовісти» ж з 1904 р. відмовилися від вказаної практики, чим відчутно спустошили гаманець незаможних людей і громадян середнього статку. Такі дії влади викликали незадоволення майже всіх опозиційних політичних сил, особливо лівого спрямування, які відкрито звинувачували кабінет Р. Петрова у лобіюванні інтересів торговців¹.

Як уже зазначалося, головна проблема, пов'язана з розвитком медицини в Болгарії, полягала у відсутності професійних кадрів і, перш за все, кваліфікованих лікарів. Вирішення цього питання вимагало часу, тому, прагнучи подолати проблему, 19 грудня 1903 р. уряд ініціював

¹ Държавен вестник. 1903. 30 декември.

² ЦДА РБ. Ф. 134к «Людсканов, Александър». Оп. 1. А. е. 239. Л. 11.

¹ Земледелско знаме. 1904. 9 август.

прийняття «Закону про захист громадського здоров'я»¹, котрий відміняв чинний з часів правління кабінету С. Стамболова «Санітарний закон». Новий нормативний акт збільшував персонал відповідних установ – з 1 лікаря на 50 тис. жителів до 1 на 20 тис., дозволяв військовим фельдшерам і санітарам працювати у цивільних медичних установах². Хоча такий крок і не підвищував якість послуг, проте значно покращував співвідношення між кількістю медперсоналу і пацієнтів та сприяв розширенню мережі функціонуючих закладів охорони здоров'я.

З 1903 по 1908 р. в Болгарії було побудовано сім нових лікарень, суттєво збільшено число ліжко-місць для хворих у вже існуючих медичних установах, започатковано роботу низки спеціалізованих закладів. Так, у столиці восени 1903 р. перших пацієнток прийняв Пологовий будинок «Княгиня Марія-Луїза», а завдяки фінансовій підтримці мецената П. Чапкинова відкрилася перша ортопедична клініка для робітників, де широко застосовувалось анатомічне і лікувальне протезування; у 1905 р. запрацювало перше дитяче відділення при Александровській лікарні. Намагаючись покращити наукову і матеріальну базу Софійського університету, влада розширила його структуру за рахунок заснування того ж року бібліотеки медицини, а у наступному – музею, який став основою майбутнього факультету, створеного у 1917 році¹.

Значний вклад зробили «стамболовісти» і в розвиток вітчизняних водолікувальних центрів. 20 грудня 1905 р. парламент підтримав пропозицію Ради міністрів щодо необхідності надання кредиту в розмірі 1 млн левів Дирекції захисту громадського здоров'я для благоустрою мінеральних джерел у населених пунктах Княжево, Горішня Баня, Банкя, Меричлери, Виршець і Хисаря²; у липні 1907 р. відбулося закладення фундаменту під будівництво санаторію поблизу міста Балчик, що стало початком облаштування відомої далеко за межами Болгарії курортної зони³.

¹ Държавен вестник. 1903. 30 декември.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 36.

¹ История на медицината в България / Под ред. на проф. д-р В. Павлова. София: Медицина и физкултура, 1980. С. 137.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 1123.

³ История на медицината в България / Под ред. на проф. д-р В. Павлова. София: Медицина и физкултура, 1980. С. 139.

Протягом усього періоду другого самостійного правління «стамболовістів» державні видатки на охорону здоров'я невпинно зростали. Для порівняння, у 1902 р. на потреби галузі уряд «цанковістів» виділив 177 тис. 500 левів, а упродовж наступних двох років, коли при владі перебував кабінет Р. Петрова, ця цифра збільшилася втричі. Такі зміни стали можливими завдяки покращенню на початку ХХ ст. економічної ситуації у Болгарії та визначалися розширенням обсягу доходів загального фонду бюджету країни. Взагалі ж середній відсоток витрат на медицину від усієї суми державних видатків у 1903–1908 рр. залишався незначний – лише 2,57¹.

Реалізуючи політику у сфері медицини, кожен із урядів НІП, так само як і в освітній галузі, застосовував адміністративний апарат. Органи ж місцевого самоврядування, представники яких були краще обізнані з нагальними потребами громад, залишалися осторонь процесу їх вирішення. Централізовані методи управління зазвичай негативно позначалися на кінцевих результатах заходів «стамболовістів». Система охорони здоров'я удосконалювалася нерівномірно – в столиці й великих містах набагато жвавіше, аніж у сільській місцевості.

Однак у цілому політику кабінетів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева, спрямовану на розвиток медицини, можна характеризувати як успішну. Підводячи підсумки діяльності урядів НІП у цій сфері за весь період перебування «стамболовістів» при владі, лідер партії Н. Генадієв у 1908 р. зазначав: «Наразі в країні функціонує сорок чотири лікарні, три санаторії, один пологовий будинок, один притулок для душевно хворих, один музей і одна бібліотека медицини. Із них двадцять лікарняних закладів, три санаторії, пологовий будинок, музей та бібліотека збудовані й засновані під час нашого останнього правління. Чотирнадцять лікарень і притулок розпочали роботу в епоху прем'єрства С. Стамболова. Інші політичні сили, перебуваючи біля керма держави, разом спромоглися відкрити лише десять медичних установ»¹.

Стабілізація ситуації у сфері економіки на початку ХХ ст. в Болгарії дозволила уряду «стамболовістів» започаткувати низку заходів, спрямованих на покращення матеріального становища не лише тих

¹ Там само. С. 102.

¹ Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 20.

верств населення, які були здатні забезпечити опору діючій владі, а й інших соціально незахищених прошарків. На той момент в країні набуло актуальності питання фінансової підтримки колишніх бійців національно-визвольного руху проти османського панування та добровольців-ополченців – учасників російсько-турецької війни 1877–1878 рр., більшість з яких уже не мала можливості забезпечувати власне існування після втрати працездатності через інвалідність або похилий вік. Проблему було вирішено урядом Р. Петрова, котрий ініціював прийняття 22 грудня 1903 р. нормативного акту¹, що гарантував зазначеним категоріям населення виплату щорічних пенсій в розмірі від 480 до 1 тис. левів у залежності від кількості членів сім'ї кожного з них, соціального статусу та персонального внеску у визвольну боротьбу. Крім того, документом заборонялося безпідставне звільнення з роботи ветеранів-учасників минулих подій, за винятком порушення ними законодавства; особам, бажачим займатися землеробством, виділялися 6 гектарів сільськогосподарських угідь і 500 левів на закупівлю інвентарю; їхні діти отримували право на безкоштовне навчання; у разі смерті воїна-визволителя його бездітним батькам нараховувалися регулярні грошові виплати в сумі 50 % від пенсії померлого, батькам-одиначкам – 40 %, жінці-вдові (до наступного заміжжя) – 30 %, а кожній дитині (до повноліття) – 10 %¹.

Того ж дня депутати парламенту узаконили призначення народних пенсій членам родин покійних С. Стамболова, К. Стоїлова і Д. Грекова – колишніх міністрів та глав урядів, у сім'ях яких після смерті годувальників залишилися вдови з багатьма дітьми².

Прийнявши перший із двох вищевказаних пенсійних законів, «стамболовісти» продемонстрували гуманне ставлення до найбільш заслужених болгарських патріотів, задовольнивши певною мірою їхні соціальні потреби. Другим же нормативно-правовим актом вони відзвітували про вагомі звершення усіх трьох померлих міністрів першого народно-ліберального уряду, возвеличивши при цьому власну однопартійну належність.

¹ Държавен вестник. 1904. 16 януари.

¹ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 388–389.

² Държавен вестник. 1904. 10 януари.

Ще одним кроком у реалізації соціальної політики стало затвердження парламентом 25 січня 1905 р. рішення про надання акторам і представникам адміністрації Народного театру статусу державних службовців з правом отримання відповідних пенсій¹. 13 січня 1906 р. після тривалих дискусій депутати XIII ЗНЗ намагалися узаконити аналогічне соціальне положення у суспільстві чисельного штату общинних чиновників, але тоді ухвалити рішення не вдалося. Втім, 22 грудня 1907 р. парламент все-таки проголосував за «Закон про пенсії службовців виборних установ», забезпечивши вказаними регулярними грошовими виплатами «осіб, які служили згідно з призначенням... при сільських і міських общинних управліннях та окружних постійних комісіях»². Втілення в життя нормативного акту відбулося наступного року, однак новоутворений у січні 1908 р. уряд на чолі з А. Малиновим загальним «Законом про пенсії по Громадянському і Військовому відомствах»³ домігся скасування дії започаткованого «стамболовістами» документа.

Не реалізувалася у повній мірі й інша їхня ініціатива. В 1904 р. міністр народної освіти І. Шишманов, який за часів прем'єрства С. Стамболова окрім Вищої школи працював ще й очільником відділу середньої освіти відповідного міністерства, активно ратував за підвищення заробітної плати вчителів, неодноразово підкреслюючи в своїх виступах у стінах парламенту їх незадовільне матеріальне становище¹. Клопотання керівника освітянського відомства втілилося в життя 19 грудня 1904 р., коли було прийнято нормативний акт², що забезпечував диференційований підхід до формування фонду оплати праці зазначеної категорії педагогів: більшу його частину мала забезпечувати держава, а 1/3 – органи місцевого самоврядування³. Таке рішення гарантувало педагогу безперебійність отримання заробітної плати, але водночас зробило його залежним від несумлінних чиновників. Не-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 1919.

² Държавен вестник. 1908. 12 януари.

³ Там само. 1910. 1 март.

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 2296.

² Държавен вестник. 1905. 20 януари.

³ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 1754.

своєчасні нарахування та затримка виплат зароблених коштів набули поширеного явища у сфері освіти, а запропонована урядом реформа суттєво не покращила соціальні умови життя педагогів. Серед працівників навчальних закладів почали зароджуватися соціалістичні ідеї, що викликало невдоволення чинної влади.

Важливим напрямком політики «стамболовістів» стало так зване «робітничче законодавство», яке на початку ХХ ст. активно впроваджувалося в країнах Західної Європи та Північної Америки. Під керівництвом члена НІП Н. Генадієва влітку 1904 р. був розроблений відповідний кодекс, який представляв собою своєрідну декларацію намірів партії, включаючи в себе: захист жіночої і дитячої праці; гарантію заробітної плати і щорічної відпустки; регламентацію робочого часу; контроль за дотриманням санітарних норм і правил на промислових підприємствах; створення бюро по боротьбі з безробіттям та незалежних профспілок; надання робітникам можливості отримувати освіту; обов'язкове їх страхування на випадок хвороби, травми або смерті¹.

Підготувавши відповідний проект документа, «стамболовісти» внесли його на розгляд Народних зборів. 22 січня 1905 р. більшістю голосів депутати затвердили «Закон про жіночу й дитячу працю», який не дозволяв власникам підприємств наймати осіб, котрі не досягли дванадцятирічного віку, та залучати підлітків 12–15 років до роботи в нічний час. Для них встановлювалася восьмигодинна тривалість денної зміни, а для представниць жіночої статі – десятигодинна в будь-яку пору доби. Закон забороняв примушувати трудитися вагітних жінок за один місяць до пологів, а також зобов'язував роботодавців покращити санітарні умови та створити контролюючі комітети праці на виробництвах¹.

Варто зазначити, що за дотриманням положень цього спеціального нормативно-правового акту на початковому етапі здійснювався неналежний контроль, проте, набувши чинності через шість місяців після опублікування, він забезпечив Болгарії першість серед усіх балканських країн в імplementації такого виду соціального законодавства. «Стамболовісти» ж стали тією провладною партією, котра, спира-

¹ Нов век. 1904. 22 октомври.

¹ Държавен вестник. 1905. 26 март.

ючись на досвід США, Італії і Великої Британії, запровадила його вперше в історії країни.

На початку XX ст. більшість населення Болгарії представляли бідні селяни, зайняті важкою фізичною працею по найму, часто сезонною. Їхні відносини з роботодавцем не регламентувалися правовими нормами, а тому являли собою окрему соціальну проблему. 26 січня 1905 р. під час засідання другої сесії XIII ЗНЗ депутат Н. Генадієв, запевнивши присутніх у намірах НІП й надалі продовжувати удосконалення робітничого законодавства, запропонував розглянути підготовлений текст документа щодо узаконення трудових взаємовідносин на селі, яким передбачалося запровадження грошових компенсацій батракам при наявності фактів застосування проти них фізичного насильства, надмірного перенавантаження на роботі, несвоєчасного отримання розрахунку, незабезпечення належного харчування, безпідставного звільнення. У випадку каліцтва селянина-наймита роботодавець мусив лікувати постраждалого за власні кошти, а в разі його загибелі виплачувати сім'ї протягом 3–6 місяців компенсацію у розмірі передбаченої договором зарплатні. Крім того під заборону мала підпадати праця за наймом підлітків, які не досягли чотирнадцяти років¹. Однак проект Н. Генадієва не знайшов схвального відгуку серед парламентаріїв, наразившись на спротив заможних сільськогосподарських підприємців, значний вплив яких у Народних зборах та правлячій партії став на заваді запровадженню безсумнівно важливої соціальної ініціативи «стамболовістів».

Натомість 29 січня 1905 р. XIII ЗНЗ затвердили інший нормативно-правовий акт – «Закон про каси взаємодопомоги для робітників громадських підприємств та про пільгові нарахування для них»¹, який регламентував регулярні відшкодування роботодавцями, у тому числі й власниками будівельних організацій, грошових коштів у розмірі 1 % від отримованого ними доходу «на лікування осіб, котрі занедужали або травмувалися на виробництві», а також «на погребання у разі смерті працівника» та «допомогу вдовам і дітям-сиротам». Що ж стосується сум, які залишалися після витрат на нещасні випадки вироб-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 2418.

¹ Държавен вестник. 1905. 31 март.

ничого характеру, то вони мали бути внесені у «Болгарський народний банк» з метою створення «робітничих кас взаємодопомоги» для подальшого використання в тих же цілях¹.

20 січня 1906 р. міністр громадських будівель, доріг і комунікацій Д. Петков подав на розгляд парламенту законопроект про допомогу робітникам державних підприємств у разі отримання ними інвалідності та при захворюванні. Зробити такий крок лідера НЛП спонукало розширення мережі залізниць в країні й відповідне збільшення чисельності задіяного у цій галузі персоналу. В запропонованому документі прописувався порядок встановлення зумовленої травмою чи професійним захворюванням інвалідності, призначення пенсій та окреслення їх розміру в межах – не більше 1 тис. левів і не менше 240. Необхідні для цього кошти планувалось одержати за рахунок регулярних одновідсоткових утримань із заробітної плати вказаної категорії населення. Раніше подібна практика застосовувалася лише у сфері залізниць, а після затвердження депутатами чотири дні потому даного проекту та набуття чинності закону через шість місяців після його опублікування² вона поширилася на всі підприємства державної форми власності.

На початку 1906 р. уряд «стамболовістів» підвищив заробітну плату працівникам залізничного транспорту, за винятком технічного персоналу. Непослідовна ініціатива виконавчого органу викликала незадоволення робітників, які 6 січня, організувавши акцію протесту, відрядили своїх представників до столиці з наміром зустрітися з керівником профільного міністерства й переконати його у необхідності підвищення заробітку решті залізничникам. Проте Д. Петков не лише відмовився від перемовин, а й розпорядився звільнити делегатів і організаторів. Незворушна позиція влади врешті-решт змусила протестувальників через тиждень припинити страйк. Згодом на додаток до всього в країні розгорнулася інформаційна кампанія проти «демагогічних і нереалістичних вимог робітників»¹.

Все той же незадовільний рівень матеріального забезпечення став основною причиною продовження у болгарському суспільстві відкри-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 2462.

² Държавен вестник. 1906. 7 март.

¹ Нов век. 1906. 27 февруари.

тих рішучих проявів незгоди з діяльністю кабінету міністрів. 18 червня 1906 р. під керівництвом БРСДП («тісні соціалісти») і Загальної робітничої професійної спілки (ЗРПС)* припинили роботу та розпочали акцію протесту, яка тривала протягом 35 днів, близько однієї тисячі шахтарів селища Перник. Аби не допустити подальшого поширення робітничого руху, влада визнала право гірників на створення власних профспілкових організацій та підвищила їм рівень оплати праці. 20 грудня того ж року черговий, цього разу сорокадводенний страйк влаштували залізничники, зрештою змусивши уряд «стамболовістів» виділити додаткові 600 тис. левів на збільшення зарплати працівникам, задіяним у цій сфері¹.

Наприкінці 1906 р. почастишали звернення чиновників нижчої ланки – писарів, секретарів, реєстраторів, поштарів та інших – до депутатів Народних зборів і представників виконавчого органу з проханням переглянути тарифну систему оплати їхньої праці. Рада міністрів пішла на поступки і цим категоріям населення у їх прагненні покращити свій рівень життя².

Важливою ініціативою влади, спрямованою на забезпечення контролю за дотриманням правил організації роботи на підприємствах, стало прийняття 18 грудня 1906 р. «Закону про Інспекцію праці»¹, яким по суті затверджувався принцип втручання держави у відношення між робітниками і власниками. Відповідно до положень документа особи, котрі призначалися на нововведені посади головних інспекторів Міністерства торгівлі й землеробства і окружних інспекторів (по одному від кожної адміністративної одиниці), мали право вільного доступу в будь-який час доби до всіх громадських, державних і приватних підприємств для перевірки виконання вимог минулорічних нормативних актів – «Закону про підтримку місцевої промисловості й торгівлі», «Закону про організацію ремесел і міщанських гільдій», «Закону про каси взаємодопомоги для робітників громадських підприємств та про пільгові нарахування для них», «Закону про жіночу

* Створена в 1904 р. у Пловдиві за ініціативою членів БРСДП («тісні соціалісти»), дехто з яких входив до складу керівного органу спілки – Загальної робітничої ради.

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1907. С. 286.

² Там само. С. 284.

¹ Държавен вестник. 1907. 3 ноември.

й дитячу працю», а також деяких інших, соціального спрямування, ухвалених у 1906 і 1907 роках¹.

Через непопулярність новації серед роботодавців, котрі мали певний вплив на правлячі кола, та зволікання із розробкою передбачених документом додаткових приписів («правильника» – підзаконного акту) про порядок затвердження штатної чисельності інспекторів, їх прав, обов'язків і умов призначення на посади запровадження зазначеної ініціативи відбувалося вкрай повільними темпами. Лише десять місяців потому монарх підписав Указ за № 132 від 26 жовтня 1907 р. про ухвалення закону, який набув чинності з дати його опублікування. Перші двоє інспекторів праці приступили до роботи 1908 р., а наступні 11 осіб – аж 1911 р., і то тимчасово². Скромність результатів діяльності інспекції пояснювалася ще й ненаданням місцевими радами необхідної підтримки представникам новоствореної інституції та відсутністю належної уваги з боку держави до виконання положень нормативного акту, що призводило до неефективності його існування.

Одночасно з реалізацією робітничого законодавства влада намагалася знайти й інші можливості протидії поширенню соціальної напруги в суспільстві. У листопаді 1906 р. були внесені зміни до «Карного закону»¹, які передбачали суворі покарання організаторам і учасникам страйків – від звільнення їх з роботи або ж скасування пенсій до тривалих термінів позбавлення волі. «Робітники залучаються до подібних заходів не лише через незадовільне матеріальне становище, а й під впливом революціонерів-соціалістів»², – аргументував у парламенті необхідність запровадження вказаних норм тодішній прем'єр-міністр Д. Петков.

Таким чином, соціальним питанням у 1903–1908 рр. «стамболовісти» приділяли значно більше уваги, аніж протягом свого першого перебування при владі у 1887–1894 рр. Однак такі зміни не були результатом кардинальної трансформації ідеології НЛП, адже репрезенто-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1907. С. 1296.

² Икономиката на България до социалистическата революция / Под ред. на акад. Ж. Натан, проф. В. Хаджиниколов, проф. Л. Беров. София: Наука и изкуство, 1969. Т. 1. С. 416.

¹ Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. С. 460.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1907. С. 570.

вані (хоча офіційно і не задекларовані) політичною силою у травні 1894 р. програмні проекти та затверджені статuti 1895 і 1899 років не містили жодного положення, яке стосувалося б робітничого законодавства або підвищення заробітної плати працівникам бюджетної сфери. Соціальні починання «стамболовістів» за часів правління урядів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева визначалися внутрішньополітичною кон'юктурою в державі, котра звичайно ж відрізнялася від реалій другої половини 1880-х – початку 1890-х років. НЛП у першу чергу прагнула розширити власну електоральну базу, обмежити вплив соціалістів, яких провладна сила вважала чи не основними своїми противниками й ворогами існуючого порядку, та зупинити страйковий рух. За допомогою запровадження відповідних законів, імплементації міжнародно-правових норм, а також застосування соціальної демагогії «стамболовісти» зберігали недоторканими підвалини діючої політичної системи, реалізуючи лише косметичні перетворення, та намагалися схилити на свою сторону прибічників лівих партій.

Поступившись у січні 1908 р. місцем біля керма держави, НЛП змушена була перейти в опозицію до кабінету А. Малинова. Проте навіть за такого ступеня участі у владі політична сила продовжувала позиціонувати себе прихильницею подальшого удосконалення системи освіти, вважаючи втілення в життя цього процесу важливою передумовою динамічного соціально-економічного розвитку країни¹. Партія залишалася ревнительською жорсткого адміністрування освітньої галузі соціальної сфери єдиного народногосподарського комплексу, що охоплював економічний організм Болгарії, та противницею ліберальних методів управління нею.

З розчаруванням і невдоволенням «стамболовісти» зустріли відновлення наприкінці січня 1908 р. за ініціативи уряду демократів звільнених та відрахованих минулого року викладачів і студентів Софійського університету². Негативно сприйняли вони і ухвалений 18 лютого 1909 р. новий «Закон про народну освіту»³, який відміняв дію всіх попередніх нормативних документів у цій галузі, а також створював додаткові інституції управління ліберального характеру –

¹ Нов век. 1908. 2 февруари; 1909. 26 юни.

² Там само. 1908. 19 февруари.

³ Държавен вестник. 1909. 5 март.

Верховну інспекцію і Учбову раду – з метою забезпечення певної децентралізації, демократизації, громадського контролю та участі фахівців різного освітньо-кваліфікаційного рівня у підготовці законопроектів, навчальних програм і правил для освіти¹. Зазначена ініціатива не змінила чинну з часів прем'єрства С. Стамболова структуру шкільних і дошкільних установ, проте пом'якшила встановлене тоді ж та дещо відкориговане у період другого правління стамболовців жорстке адміністрування навчальних закладів.

Викликала прикрість і нова редакція «Закону про підтримку місцевої індустрії» від 30 січня 1909 р., згідно з яким передбачалося створення спеціального фонду страхування робітників та будівництво житла для них і їхніх сімей², що відрізняло прийнятий нормативно-правовий акт від попереднього варіанта, який опрацювали і втілили в життя у березні 1905 р. представники НЛП.

На початку квітня 1910 р. Верховна партійна рада НЛП спільно з делегатами провінційних осередків розглянула представлений Центральним бюро проект програми. Розроблені положення розділу про політику в галузі освіти містили плани збільшення числа основних шкіл відповідно до потреб зростаючої кількості населення країни, реконструкції будівель навчальних закладів з дотриманням санітарно-гігієнічних норм, запровадження обов'язкової основної освіти, забезпечення через общини матеріальної підтримки учнів із бідних родин, реформування навчальних програм для шкіл основного і середнього рівнів у національному дусі та з урахуванням вимог життя, відкриття інтернатів при середніх школах, розширення мережі дитсадків та професійних гімназій із завершальним курсом надання практичних знань, збільшення фінансування університету, гарантування моральної незалежності педагогів та здійснення державного і громадського контролю над навчальними закладами, переведення учителів основної школи на повне бюджетне утримання¹.

¹ Манафова Р. Култура и политика: България в навечерието на Балканската война. София: Наука и изкуство, 1987. С. 67.

² Държавен вестник. 1909. 10 март.

¹ Нов век. 1910. 20 април.

Аналізуючи задекларовану з незначними поправками у липні 1911 р. першу партійну програму¹, необхідно, з одного боку, відзначити відповідність її положень вимогам часу. З іншого ж, варто вирізнити притаманні їй елементи соціальної демагогії і популізму, адже в умовах підготовки до воєнних дій та зростаючих витрат на збройні сили, що особливо відчувалося у період правління кабінету І. Гешова, збільшення фінансування освіти, за яке ратували «стамболовісти», виглядало нереальним.

Політику в галузі медицини після відставки на початку 1908 р. уряду П. Гудева було також суттєво скориговано. Зокрема, 1909 року за підтримки парламенту Рада міністрів на чолі з А. Малиновим «Законом про зміни та доповнення до „Закону про захист громадського здоров'я“»² відмінила сформовану в Болгарії за часів другого самостійного правління «стамболовістів» концесійну систему аптечного бізнесу, внаслідок чого в общинних центрах країни знову почали функціонувати державні пункти з продажу ліків за соціально орієнтованими цінами. Разом з тим кабінет демократів продовжив і деякі починання урядів НЛП, заклавши у бюджет кошти на будівництво 33 лікарень у всіх округах та на утримання суттєвого поповнення кадрового складу медичних працівників³. Саме ці дії влади співпадали із задумами «стамболовістів», прагнення яких розширити мережу лікувальних і профілактичних закладів та штат фельдшерів у зв'язку з гострою нестачею лікарів, а також створити інститут сестер милосердя на кшталт британського були задекларовані 1911 р. у програмі НЛП¹.

Що ж стосується робітничого законодавства, то «стамболовісти» й надалі ратували за його удосконалення та активне впровадження соціальних положень про захист жіночої й дитячої праці, контроль за створенням безпечних і здорових умов праці для найманих робітників, нормативно-правове обмеження тривалості робочого часу на державних підприємствах, вирішення питання доступного житла у великих промислових центрах за підтримки общин і за рахунок субвенцій

¹ Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 100.

² Държавен вестник. 1909. 12 февруари.

³ История на България в четиринадесет тома: България 1903–1918. Културно развитие 1878–1918 / Гл. ред. Д. Косев. София: Изд-во на БАН, 1999. Т. 8. С. 99.

¹ Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 102.

із бюджету. Проте, будучи з 1908 р. у статусі опозиційної політичної сили, вони водночас застерігали, що подібні перетворення необхідно втілювати в життя поступово і розважливо, адже масштабні ініціативи соціального характеру могли привести до занепаду індустрії¹.

Громадська точка зору НЛП з того чи іншого питання як під час перебування при владі, так і в опозиції формувалася у залежності від конкретної ситуації. Наприклад, 4 березня 1908 р. газета «стамболовістів» «Нов век» виступила на захист державних службовців, безпідставно звільнених урядом А. Малинова з роботи. Більшість із потерпілих за своїми ідеологічними уподобаннями були близькими до НЛП, завдяки чому зуміли отримати посади у період правління кабінетів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева. Проведення таких заходів «каравелісти» пояснювали необхідністю боротьби з корупцією, проте, на думку опонентів, зазначений крок демократів мав суто політичний підтекст. Влітку 1911 р. НЛП оприлюднила свою позицію щодо абсолютної незмінності працівників адміністративного апарату та заборони будь-яких службових переслідувань, ініційованих 1903 р. Радою міністрів на чолі з С. Даневим та запроваджених «Законом про чиновників Громадянського відомства». При цьому увага акцентувалася на соціально-економічній складовій вказаної проблеми: «Задовольняючи апетити своїх „партизанів“, правлячі політичні сили прирікають дітей професійних службовців, позбавлених роботи, на голодування»¹. І все це при тому, що 1906 р. «стамболовісти» самі ж скасували починання «цанковістів».

На тлі невпинного зростання популярності партій лівого спрямування, які пропонували більш кардинальні соціальні перетворення, аніж ліберальні сили, лідер НЛП Н. Генадієв і його прибічники сприяли укоріненню думки серед громадськості, що марксистські ідеї у суспільстві були штучно привнесені на болгарський ґрунт. Ані робітники, ані чиновники, заявляв у одній зі своїх промов голова Центрального бюро, не мають жодних підстав оголошувати страйки, котрі все ж відбуваються, оскільки перманентні політичні загострення суспільної ситуації провокують соціалістичні партії².

¹ Нов век. 1911. 17 януари.

¹ Там само. 28 юли.

² Реч, която д-р Н. Генадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 25.

У період Балканських війн головна увага політичних сил Болгарії була прикута до міжнародного становища та подій на фронтах. Вирішення ж актуальних питань громадського життя і проблем соціального характеру відійшли на задній план. Під час бойових дій внутрішня ситуація в країні суттєво загострилася. Війни принесли з собою зростання податків та підвищення вартості товарів першої необхідності, особливо продовольства. Навесні 1913 р. ціни піднялися на 20–50 %, а на деякі види продуктів харчування – на 100 %¹.

Селяни страждали від реквізиції. На потреби війська влада забирала у них зерно, борошно, горох, крупи та заготовлене для власної худоби сіно, залишаючи взамін нічого не варті квитанції². Все це приводило до розорення тисяч селянських господарств. Міське населення страждало від нестачі продовольчих товарів. Особливо критичною була ситуація на територіях, звільнених від османського володарювання³. Суттєво погіршилося становище і болгарських робітників. З початком війни тривалість зміни на підприємствах подовжилася на 2–3 години, переглянуті парламентом та узаконені в січні 1911 р. вихідні (неділя) і святкові дні для відпочинку надавалися зрідка, заробітна плата зменшилася на 20–50 %, при цьому виплачувалася нерегулярно¹.

Повернення НІП влітку 1913 р. до влади в союзі з «радославовістами» і «тончевістами» відбулося за доволі складних соціально-економічних обставин. До того ж на той час партія фактично розкололася на два угруповання. Прибічники Н. Генадієва, які наприкінці року перейшли в опозицію до діючого уряду, продовжували дотримуватися прийнятих 1911 й доповнених 1912 р. Верховною партійною радою програмних принципів і цілей, у тому числі й положень соціального характеру, заявляючи про необхідність вирішення проблеми благоустрою міст та житлового питання в індустріальних центрах, покращення матеріального забезпечення інтелігенції і чиновників, запровадження обов'язкової основної освіти, розширення мережі про-

¹ История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. С. 486.

² Фичев И. Балканската война: 1912–1913: Преживелици, бележки и документи. София: Държавна печатница, 1940. С. 118.

³ Россия. 1912. 3 декабря.

¹ Коджейков Д., Хаджиниколов В., Йоцов Я. Рабочее и профсоюзное движение в Болгарии. Москва: Профиздат, 1959. С. 203.

фесійних навчальних закладів¹. А от прихильники Д. Петкова, який і надалі виконував свої обов'язки у правлячому коаліційному уряді, були більш обачливими в обіцянках соціальних перетворень та в усьому підтримували кабінет міністрів². Для виконавчого ж органу пріоритетною залишалася підготовка до чергового збройного конфлікту.

Соціальна політика влади під час Першої світової війни зводилася до надання матеріальної допомоги солдатським сім'ям, а також розподілу серед населення товарів першої необхідності шляхом введення карткової системи на хліб, м'ясо і масло. Упродовж перших місяців участі Болгарії у збройному протистоянні кожен член родини мобілізованих осіб – батьки, дружини і діти – отримував по 0,25 лева в день. У грудні 1915 р. уряд запропонував підвищити ці виплати за рахунок додаткового виділення коштів у розмірі 30 млн левів. Опозиційні політичні сили, у першу чергу ліві партії, вважали вказану суму недостатньою. Представники фракцій БЗНС, БРСДП («тісні соціалісти»), БРСДП («об'єднана») і РДП у XVII ЗНЗ наполягали на збільшенні обсягу фінансування цієї соціальної програми до 100 млн. Їхня пропозиція знайшла розуміння депутатів, у тому числі «генадієвістів» і «петковістів», навесні 1916 р., коли у квітні народні обранці узаконили щоденну грошову допомогу кожному із сім'ї воюючого військовослужбовця на рівні 0,4 лева¹.

По мірі загострення соціально-економічної кризи у Болгарії після капітуляції країни 29 вересня 1918 р. опозиційні політичні сили, здебільшого лівого спрямування, посилювали тиск на уряд, вимагаючи проведення політики з урахуванням інтересів найчисельніших верств населення – селян і робітників. Позиція ж НЛП – захисниці буржуазних прошарків суспільства – відрізнялася стриманістю та намаганням уникати полеміки, що свідчило про її солідарність із владою в питаннях перетворень у соціальній сфері. Як уже зазначалося, «генадієвісти» виступали з рекомендаціями надати населенню можливість розширення власної підприємницької діяльності. «Петковісти» ж схиля-

¹ Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 102–103.

² Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 105.

¹ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1917. С. 688.

лися до патріотичної пропаганди – апелюючи до почуттів громадян, закликали їх проявляти громадську свідомість та віддавати надлишки продуктів у розпорядження держави, тим самим підкреслюючи, що залишилися поборниками жорсткого адміністративного контролю за розподілом ресурсів.

На початку наступного після завершення світової війни року уряд широкої коаліції на чолі з «народняком» Т. Теодоровим ініціював у XVII ЗНЗ законопроект про вилучення на користь держави незаконно надбаного майна під час війн у період 1912–1918 рр. Прибічники Д. Петкова, посилаючись на закріплену в статті 67 конституції «недо-торканність права власності», виступили проти вказаного заходу, застерігаючи про можливі соціальні заворушення у випадку втілення в життя починання Ради міністрів. «У той час коли увесь цивілізований світ протистоїть поширенню комунізму, – заявляв член угруповання К. Панайодов, – у Болгарії відбуваються тенденції, аналогічні домінуючим в Радянській Росії»¹. Соратники ж Н. Генадієва через слабкість позицій та страх перед негативною реакцією з боку своїх прихильників вважали за краще не афішувати власну точку зору щодо запропонованого проекту нормативного акту, який депутати ухвалили 12 квітня 1919 р.¹, та завбачливо не брали активної участі у його публічному обговоренні².

В умовах загострення внутрішньополітичної боротьби в країні та розгортання революційного руху, а також під впливом зростання популярності лівих політичних сил обидва угруповання «стамболовістів» вирішили суттєво скорегувати свої подальші дії. Навесні 1919 р. «петковісти» оприлюднили розроблені зміни до програми 1911 р., котрі містили низку соціальних заходів: розширення спектра страхових послуг; забезпечення пенсійними виплатами й матеріальною допомогою всіх службовців і осіб найманої праці; запровадження нових положень до трудового законодавства, яке регулювало б встановлення мінімальної заробітної плати за виконаний простий, некваліфікований місячний або погодинний обсяг праці; скорочення тривалості ро-

¹ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV изв. сесия. София, 1919. С. 1066.

¹ Държавен вестник. 1919. 25 април.

² Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV изв. сесия. София, 1919. С. 1066.

бочого дня; будівництво житла для робітників і сільських вчителів¹. «Генадієвісти» ж, відмовившись від проведення запланованого чергового партійного конгресу, віддали перевагу ідеї заснування об'єднаної, з новими статутом і програмою, ліберальної організації, котра могла б успішно протидіяти лівим політичним силам та стати гідним претендентом на владу.

З огляду на кризовий стан економіки у повоєнний період «петковісти» і «генадієвісти» змушені були визнати право робітників на страйк. Однак при цьому обидва угруповання продовжували розглядати загострення соціального протистояння у болгарському суспільстві під час і після Першої світової війни як результат пропаганди партій лівого спрямування. На думку прибічників Н. Генадієва, країна дрібних власників, котрою вважалася Болгарія, була спроможна забезпечити зростання добробуту всіх, хто сумлінно працював та прагнув благополуччя, але цьому завадили соціал-демократи і комуністи, дестабілізувавши ситуацію в державі за допомогою демагогії і маніпуляцій².

Призначення 6 жовтня 1919 р. коаліційного уряду на чолі з лідером селянської партії А. Стамболійським всі політичні сили, в тому числі й «стамболовісти», зустріли з надією і сподіванням на якнайшвидшу стабілізацію ситуації в країні та припинення організованих масових протидій виробничому процесу¹. Постійно апелюючи до влади, «генадієвісти» і «петковісти» закликали застосовувати жорсткі заходи по відношенню до учасників робітничого руху. Однак вже услід згортанню в лютому 1920 р. акцій протесту після залучення урядом поліції і військових підрозділів обидва угруповання, виступивши на захист страйкарів, представляли їх невинними жертвами комуністичної пропаганди².

Остаточо втративши після Першої світової війни електоральну підтримку, послідовники С. Стамболова розраховували шляхом використання популістських гасел соціального змісту повернутися на авансцену політичного життя Болгарії. Втім, їхня риторика з явними ознаками непослідовності й демагогії вже не знаходила розуміння з боку

¹ Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 131–132.

² Воля. 1919. 10 март.

¹ Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 135.

² Там само.

переважної більшості населення, тому з метою розширення власної опори серед громадськості «генадієвісти» і «петковісти» взяли курс на об'єднання з іншими партіями ліберального спрямування.

Таким чином, у спадок від правління С. Стамболова болгарському суспільству залишилася низка соціальних законів, які не втрачали свою актуальність протягом тривалого часу. Одні з них продовжували діяти без змін до кінця XIX ст., інші бралися за основу в процесі їх переглядів і доповнень на зламі двох попередніх століть політичними опонентами або послідовниками засновника НЛП. Піднесення економіки країни на початку XX ст. дозволило «стамболовістам» у період їх другого самостійного перебування при владі в 1903–1908 рр. збільшити бюджетні витрати на ініціативи у соціальній сфері та дало змогу зробити суттєвий внесок у розширення робітничого законодавства, реалізувати декілька значимих програм у галузях освіти, медицини і культури. Проте варто зазначити, що і впродовж 1886–1894 рр., і у подальшому соціальна політика стамболівців не була пріоритетним напрямом діяльності партії. Перевага завжди віддавалася тим сферам, де виникала нагальна потреба запровадження відповідних починань, вкрай необхідних для зняття напруженості у суспільстві. До того ж, соціальна підтримка урядами НЛП надавалася перш за все тим категоріям населення, на які вона спиралася в період управління державою – чиновникам, військовослужбовцям і правоохоронцям, а потім уже – працівникам освіти, медицини і культури, представникам ремісничих професій, робітникам і селянам.

§ 5. Корупція як соціально-економічне явище

У період прем'єрства С. Стамболова в апараті державно-адміністративного управління князівства почастішали випадки зловживання владою посадовими особами. Кумівство, існування беззвітних фондів, лобіювання правлячою Народно-ліберальною партією інтересів наближених до неї представників приватного бізнесу, хабарництво чиновників – усі ці явища були невід'ємною частиною громадського життя країни. Про них стало відомо з приходом до влади Народної партії. Новостворений кабінет К. Стоїлова з метою недопущення фактів корупції восени 1894 р. ініціював прийняття «Закону

про запобігання незаконному збагаченню чиновників»¹, після набуття чинності якого багатьом посадовим особам із числа «стамболовістів» довелося відповідати в суді. У результаті дехто із них отримав різні терміни позбавлення волі. Не уникнули переслідувань С. Стамболов, а також Д. Петков – кмет Софії у 1888–1893 рр., по відношенню до яких робилися спроби розслідування їхньої діяльності. У матеріалах доповіді парламентської комісії депутатам VIII ЗНЗ від 12 листопада 1895 р. містився перелік чисельних зловживань кабінету «стамболовістів»². Однак «народняцький» уряд так і не зміг довести ці починання до логічного завершення. Незважаючи на ініціативи кабінету К. Стоїлова, ринок корупційних послуг з його негативним впливом на державотворчі процеси продовжував існувати в системі управління країни, впливаючи на економічний розвиток Болгарії наприкінці ХІХ і протягом перших двох десятиріч ХХ ст.

Представники НЛП намагалися реабілітувати ім'я свого засновника, представляючи його у публікаціях газети «Свобода» безкорисним державником, котрий дбав виключно про національні інтереси¹. Опоненти ж «стамболовістів» спростовували їхні заяви. Зокрема, «народняки» стверджували, що під час правління С. Стамболов перетворився на мільйонера, а його прибічники – З. Стоянов і Д. Петков, використовуючи привілейовані службові положення, також неймовірно збагатилися².

Надалі послідовники С. Стамболова нерідко фігурували в корупційних скандалах. Наприклад, 1899 року після повернення НЛП до влади у складі коаліції з лібералами-«радославовістами» опозиція, представлена «каравелістами», «цанковістами», «народняками» і соціалістами, декілька разів порушувала питання про існування беззвітних фондів та про нецільове використання владою коштів благодійних і соціальних організацій, які або частково привласнювалися, або витрачалися на фінансування проурядових кандидатів у депутати парламенту під час весняної передвиборчої кампанії³. Проте, окрім розголосу в пресі, подальшого розвитку справа не отримала.

¹ Държавен вестник. 1895. 18 януари.

² ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 261. Л. 1–326.

¹ Свобода. 1897. 15 юни.

² Мир. 1897. 20 юни.

³ БИА НБКМ. Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1. А. е. 77. Л. 23.

Новопризначеному 1 жовтня того ж року кабінету міністрів на чолі з Т. Іванчевим не вдалося виконати своє основне завдання – стабілізувати фінанси країни. На початку 1901 р., коли стало зрозуміло, що «радославівисти» не втримаються при владі, між опозиційними силами розгорнулася боротьба з використанням історії. «Каравелісти», аби запобігти черговому приходу до влади НЛП, нагадували громадськості про те, що кабінет С. Стамболова свого часу залишив по собі значний бюджетний дефіцит, а це, як стверджували демократи, стало наслідком необмеженого розкрадання правлячою партією державних коштів. Члени Демократичної партії закликали населення не допустити повторення історії та об'єднатися навколо їхньої політичної сили¹.

Нетривале перебування біля керма держави «радославівистів» ознаменувалося низкою скандалів, що розгорілися на початку 1901 р. вже після зміни складу Ради міністрів на чолі з Т. Іванчевим. Ініціатором викриття, не без відома монарха, деяких незаконних фінансово-господарських діянь відстороненого уряду був військовий міністр у 1899–1903 рр. генерал-майор С. Паприков¹. За підтримки представлених Демократичною і Прогресивно-ліберальною партіями кабінету П. Каравелова громадськість дізналася про факти перевищення посадових повноважень державними службовцями, зокрема і колишніми міністрами. Найбільш гучними у цьому відношенні стали так звані «афера з гнилими вагонами» та «комірна афера», які на своїх шпальтах жваво обговорювала опозиційна преса, у тому числі й газета НЛП.

Суть першої із них полягала в явному завищенні чиновниками вартості придбаних за кордоном у німецького комерсанта С. Вайсемберга 5 локомотивів і 250 вагонів. До того ж, як з'ясувалося згодом, тяговий і несамохідний залізничний рухомий склад майже вичерпав установлений термін експлуатації, що викликало сумнів у можливості його подальшого безпечного використання².

Що ж стосується «комірної афери», то, на перший погляд, все зводилося до цілком законного отримання наближеними до провладної Ліберальної партії представниками приватного бізнесу права та

¹ Пряпорец. 1901. 7 януари.

¹ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). Велико Търново, 1995. С. 124.

² Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1901. Кн. 2. Л. 1555–1556.

коштів на спорудження державних складських приміщень для зберігання зерна й інших видів продовольства. Однак зазначені привілеї, як стверджувалося в обвинуваченнях, підрядчикам дісталися після зговору з компетентними посадовими особами завищити вартість будівельних робіт, що сприяло збагаченню обох сторін за рахунок надлишкових бюджетних видатків¹.

Фінансові зловживання уряду «радославовістів» правлячі політичні сили пов'язували з проявами спадщини С. Стамболова. У віснику «България» «цанковісти» переконували, що ініціювання кабінетом «стамболовістів» внесення змін 19 грудня 1888 р. до «Закону про Верховну Палату» дозволило уряду позбутися контролю цієї інституції над державними витратами та розпоряджатися на власний розсуд величезними грошовими коштами, отриманими від європейських кредиторів. Фракція Прогресивно-ліберальної партії виступала у парламенті за відновлення попереднього закону від 30 січня 1885 року².

У липні 1901 р. широкий резонанс отримала справа про виготовлення та спробу збути фальшиві гербові марки* на суму 10 млн левів¹. Ініціатором цієї авантюри був Д. Йовев – колишній «стамболовіст», у минулому редактор газет «Напред!» (1886–1887 рр.), «Ум и здравие» (1887–1889 рр.), «Стенографически вестник» (1887–1893 рр.), кореспондент «Свобода» та керівник стенографічного бюро VII ЗНЗ у 1893 р., а також шурин новообраного три місяці тому лідера НЛП Д. Петкова. Цікаво те, що втілювати в життя свій протиправний задум спритний журналіст почав після налагодження активної співпраці з прем'єр-міністром країни Р. Петровим, який очолював виконавчий орган у січні – березні того ж року.

Оприлюднення вищезазначених фактів злочинної діяльності високопосадових державних діячів, чиновників, службовців і наближених до влади осіб дискредитувало в очах громадськості не лише «радославовістів», а й представників Реформістської партії, у створенні якої в першій половині 1901 р. брали участь генерал-майор Р. Петров

¹ Нов век. 1901. 19 март.

² България. 1901. 14 юли.

* Вид фіскальних марок для сплати мита й різних податків за операції, пов'язані з документами і цінними паперами та наданням адміністративних або судових послуг.

¹ България. 1901. 18 юли; 1902. 12 януари.

і Д. Йовев¹. Останній не став чекати офіційного розгляду справи, здійснивши самогубство. Фігурантів інших корупційних скандалів було притягнуто до відповідальності у різних судах.

Результатом розслідувань парламентською комісією діяльності колишніх членів уряду Ліберальної партії стало звинувачення прем'єр-міністра Т. Іванчова, міністра внутрішніх справ В. Радославова, міністра фінансів М. Тенева, міністра громадських будівель, доріг і комунікацій Д. Тончева у зраді й корупції. Відносно ж інших керівників міністерств у висновку йшлося, що посадові обов'язки вони виконували у межах своїх повноважень і їхні дії не носили злочинного характеру². Проте скликати спеціальний Державний суд та подати позов для ініціювання судового процесу депутатам XI ЗНЗ не вистачило необхідних 2/3 голосів.

Восени 1902 р. слідча комісія вже XII ЗНЗ перекваліфікувала обвинувачення міністрів, інкримінувавши їм політичні злочини і корупційні діяння. Тривале судочинство, все-таки схвалене більшістю народних обранців, закінчилося на початку літа 1903 р. 4 червня перший Державний суд виправдав М. Тенева, а також визнав винними Т. Іванчова, В. Радославова і Д. Тончева у скоєнні одних тільки політичних злочинів, призначивши їм покарання у вигляді позбавлення волі на термін вісім місяців з подальшою заборорою брати участь у громадському й політичному житті країни¹. Такий вирок пояснювався відсутністю беззаперечних доказів їхньої причетності до корупційних схем, які у належній кількості так і не вдалося зібрати в суді. У зв'язку з цим остаточний вердикт будувався в основному на звинуваченні колишніх членів уряду в перевищенні посадових повноважень під час приборкання селянських виступів проти натуральної десятини навесні – влітку 1900 р., коли у Варненському окрузі загинуло близько 90 осіб і майже 300 отримали поранення.

Однак навіть цей не надто суворий вирок так і не був виконаний. 21 грудня 1903 р. вже під час правління «стамболовістського» уряду на чолі з Р. Петровим депутати XIII ЗНЗ проголосували за загальну амніс-

¹ Гърдев Б. Хазната ощетена с 240 000 лева от афера с фалшиви гербови марки. URL: <http://www.monitor.bg/article?id=87885> (дата звернення: 03. 07. 2015).

² ЦДА РБ. Ф. 242к «Министерство на правосъдието». Оп. 5. А. е. 1. Л. 247–248.

¹ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). Велико Търново, 1995. С. 135.

тію тим, хто скоїв політичні правопорушення у період з 1897 по 1903 рік¹. Представники правлячої партії вважали, що інкримінування лібералам-«радославовістам» такого роду злочинів, а тим більше призначення покарання за скоєне суперечило статті 155 основного закону, згідно з якою право Народних зборів передавати в руки правосуддя міністрів допустиме тільки при наявності фактів зречення ними вітчизни, порушення конституції, зради або заподіяння певної шкоди князівству шляхом отримання особистої вигоди. До того ж, законодавство порушували й інші міністри, яких так і не вдалося притягти до відповідальності, а діяння наближеного до князя Фердинанда генерал-майора С. Паприкова, здавалося б найбільш імовірного фігуранта у цій справі, взагалі не приймалися до розгляду. Що ж стосується звинувачень у перевищенні службових повноважень, то, на думку депутатів фракції НІП, у 1900 р. в країні була вкрай скрутна фінансова ситуація, котра вимагала кардинальних реформ, у тому числі й введення жорстких податків, і саме тому необхідно враховувати це як пом'якшувальну обставину в справі колишніх міністрів¹. Таку позицію «стамболовістів» можна зрозуміти, оскільки під час їх першого правління уряд також застосовував аналогічні непопулярні серед селян заходи.

Виправдання «радославовістів» призвело до невдоволення широких кіл громадськості. Проти рішення Народних зборів виступив і князь Фердинанд. Втім, лідеру НІП Д. Петкову вдалося переконати монарха у необхідності амністії колишніх чиновників. Свою позицію тогочасний міністр внутрішніх справ пояснював потребою згладити гостре внутрішнє протистояння у Болгарії. На його погляд, стримуванню політичних пристрастей міг сприяти жест доброї волі з боку чинної влади по відношенню до представників опозиційних сил, тому помилування «радославовістів» було своєчасною акцією².

Та все ж справжня мета скасування вироку полягала у прагненні «стамболовістів» знайти серед авторитетних членів Ліберальної партії майбутніх партнерів. Як згодом зазначав Н. Генадієв, котрий у перші дні процесу виступав захисником обвинувачених в суді, єднання правлячої партії з близькими за ідеологією «радославовіста-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 1599.

¹ Там само. С. 1660.

² Нов век. 1903. 12 ноември.

ми» забезпечувало у разі необхідності можливість формування потужного політичного блоку¹.

Таким чином, уряд Р. Петрова не завадив успадкуванню важливого прецеденту – стати протиправним діянням, які мали місце в минулому, зразком для аналогічних вчинків у майбутньому. Покарання колишніх високопоставлених чиновників, котре мало б змусити посадових осіб бути більш відповідальними за свої дії, скасовувалося. Натомість своєю політикою «стамболовісти» демонстрували негативний приклад для наслідування. Свідомо покриваючи злочини своїх попередників, вони потай сподівалися на їх лояльність до себе в ситуації, коли ті повернуться до влади.

На майбутнє, завдяки зусиллям «стамболовістів», був забезпечений юридичний механізм ухилення членів виконавчого органу влади від покарання за власні протиправні дії. У грудні 1903 р. XIII ЗНЗ затвердили запропоновану депутатом П. Табурновим поправку до «Закону про суд над міністрами»¹. Стаття 2 ухваленого документа в новій інтерпретації декларувала: «Скоєння міністрами порушення будь-якого закону не є відступом від норм конституції, отже, вони можуть бути засуджені та покарані у кримінальному порядку лише за нехтування визначеного положення [статті 155. – Д. М.] основного закону»².

Як наслідок, за часів правління НЛП в країні укорінилися корупційні схеми у верхніх ешелонах влади. Наприклад, в рамках обговорення поправки до «Закону про упорядкування наділів» від 22 грудня 1903 р. у парламенті XIII-го скликання спостерігалось скоординоване обстоювання інтересів приватних осіб і корпоративних структур та чинення тиску на депутатів з метою добитися прийняття вигідного політичного рішення. Ці нововведення, ухвалені 1907 р., давали право з дозволу місцевих рад скуповувати за безцінь і перепродавати за завищеною ціною земельні угіддя³, лобіювалися фракцією НЛП на прохання наближених до неї підприємців, зокрема відомого бізнесмена,

¹ Речи и пледоарии на д-р Н. Геннадиев (Съдебни, парламентарни и политически) / Съст. П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1926. С. 11.

² Гешева Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност (1884–1923). София: Иврай, 2003. С. 76.

³ Мишкова Д. Европейски идеи и институции в политическата система на България (1878–1914) // Модерният историк: Въображение, информираност, поколения. София: Д. Убенова, 1999. С. 25.

³ Държавен вестник. 1907. 6 март.

депутата-«стамболовіста» Й. Йонова. Опозиція неодноразово звертала увагу громадськості на численні факти цього ганебного явища¹, котрі ігнорував уряд і чиновники протягом усього періоду розгляду реформи. Реагуючи на звинувачення опонентів, Д. Петков заявляв про необхідність протистояння зловживанням владою, але на реальні кроки так і не наважився.

У березні 1906 р. набула розголосу чергова корупційна історія, яку на своїх сторінках опублікувала газета Народної партії «Мир»². Надруковані матеріали свідчили про сприяння влітку 1903 р. прем'єр-міністра генерал-майора Р. Петрова, військового міністра генерал-майора М. Савова і голови артилерійського комітету генерал-майора Б. Балабанова порушенням процедур закупівлі боєприпасів під час перезброєння армійських підрозділів, а також про отримання ними хабарів за вказану послугу³. Цей випадок детально обговорювався у пресі. До критики чинної влади долучилися всі провідні політичні сили⁴.

Журналісти опозиційного видання стверджували, що військові інтенданти під керівництвом Б. Балабанова за винагороду лобіювали інтереси будапештської компанії «Manfred Weiss» у питанні про надання їй права продажу Болгарії декількох мільйонів патронів, проігнорувавши більш вигідні пропозиції від австрійських зброярень «Keller» і «Roth». У результаті пріоритет було віддано угорцям. Пояснюючи свій вибір, чиновники військового відомства заявляли, що в умовах загрози з боку Османської імперії та у розпал Іллінденсько-Преображенського повстання болгарські збройні сили потребували швидких поставок боєприпасів, а саме це і гарантувала «Manfred Weiss», на відміну від своїх конкурентів. Згодом вказані аргументи виявилися безпідставними, оскільки компанія своєчасно виконала лише частину своїх зобов'язань. До того ж із листування представника «Manfred Weiss» у Софії І. Киселова стало відомо про хабарі, які отримали Р. Петров, М. Савов і Б. Балабанов від угорської фірми. З метою конспірації болгарський прем'єр фігурував під ім'ям

¹ България. 1904. 12 април; Народни права. 1904. 2 май; Мир. 1906. 31 януари.

² Мир. 1906. 8 март, 10 март, 11 март, 12 март.

* Згідно з оприлюдненими даними, прем'єр «заробив» на цій справі 75 тис. левів, військовий міністр – 50 тис., а голова артилерійського комітету – 40 тис.

¹ Мир. 1906. 20 март.

² Народни права. 1906. 9 март, 11 март; Пряпорец. 1906. 10 март.

«Шарль», а військовий міністр – «Жан», тому корупційний скандал увійшов в історію під назвою афера «Шарль-Жан»¹.

Р. Петров зробив спробу відновити свою репутацію, подавши позов до суду проти головного редактора газети «Мир» В. Христова з обвинуваченням його у наклепі. І хоча журналіст отримав покарання у вигляді тюремного ув'язнення, прем'єр-міністр під тиском громадськості та опозиції 22 жовтня 1906 р. все-таки був змушений подати у відставку. Два місяці потому звільнився у запас Б. Балабанов, а ще через чотири так само вчинив і М. Савов². Коментуючи наслідки корупційного скандалу, «народняки» констатували: «Інформація про зловживання стала доступною завдяки свободі преси. У період 1887–1894 рр., коли уряд очолював С. Стамболов, нічного подібного не відбувалося, а тому представники кабінету міністрів вчиняли так, як їм заманеться»¹. «Стамболовісти», залишившись при владі, виправдовувалися тим, що корупція завжди була притаманна Болгарії, проте «найбільші її масштаби характерні для періоду правління Народної партії»².

Згодом між «стамболовістами» і «народняками» розгорнулася справжня інформаційна війна навколо питання про зловживання владою з метою особистого збагачення. Перші опублікували інформацію, що після смерті С. Стамболова майно, яке мало дістатися у спадок його дітям, було розкрадене новою владою³. Їхні ж опоненти все заперечували та оприлюднили суми коштів, котрі залишили своїм сім'ям засновник НІП і його найближчий соратник Д. Петков. За твердженням «народняків», статки першого становили 3 млн левів, а другого – 1,5 млн⁴.

Після утворення восени 1908 р. кабінету Демократичної партії на чолі з А. Малиновим фракція «каравелістів» у XIV ЗНЗ 25 лютого 1910 р. ініціювала розслідування діяльності попередніх «стамболовіст-

¹ Гърдев Б. Аферата «Шарл-Жан» и досега е пример за брилянтна корупционна схема. URL: http://bolgari.net/aferata_sharl_zhan_i_dosega_e_primer_zabriliantna_korupcionna_skhema-el-867.html (дата звернення: 04. 07. 2016).

² История на българите: От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989) / Отг. ред. Г. Марков. София: Знание, 2009. Т. 3. С. 103.

¹ Мир. 1907. 19 август.

² Геннадиев Н. Реч произнесена при дебатите по отговора на Тронното слово на 3 ноември 1906 г. IV редовна сесия на XIII Обикновено Народно събрание. София: Вечерна поща, 1906. С. 44.

³ Нов век. 1907. 6 ноември.

⁴ Мир. 1907. 8 ноември.

ських» урядів Р. Петрова (у тому числі й афери «Шарль-Жан»), Д. Петкова і П. Гудева, рік потому довівши справу до розгляду в другому Державному суді. Під час слухань колишнім членам виконавчого органу Р. Петрову, П. Гудеву, М. Савову, Н. Генадієву, І. Халачеву і Л. Паякову інкримінувалося недотримання конституції шляхом систематичних порушень законодавства, а саме – зловживанням службовим становищем та привласненням бюджетних коштів, що завдало збитку державі. За увесь період слідства та судочинства лише у справі П. Гудева було опитано майже 600 свідків, проведено 16 експертних оцінок, а текст одного тільки обвинувального акту викладено майже на шестистах сторінках. Однак оголосити вирок політикам та призначити їм покарання так і не вдалося. 24 липня 1914 р. коаліційна більшість «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів» у парламенті XVII-го скликання прийняла рішення припинити судові тяжби, впровадження яких у лютому 1911 р., на думку депутатів, суперечило нормам основного закону¹.

Опоненти НЛП всіляко намагалися закріпити у свідомості громадян усталене сприйняття цієї партії як організації, котра твердо асоціюється з корупцією. У брошурі «Стамболовщина в документах»² члени осередку радикалів у місті Видин опублікували докази різного роду зловживань, що їх вчиняли представники провладної політичної сили упродовж 1903–1908 рр. на місцевому рівні при будівництві тих чи інших об'єктів, розподілі бюджетних коштів тощо. Послідовників С. Стамболова у публікації зображено «ватагою п'яних бандитів», котрі тривалий час тероризували місто³. Вказаний приклад є фактом використання імені засновника НЛП у політичній боротьбі в провінції.

Та все ж найбільшого розмаху корупція як соціально-економічне явище набула в період участі Болгарії у збройних конфліктах з 1912 по 1918 р. Інтенданти і представники реквізиційних комісій, котрі забезпечували потреби війська у продовольстві й фуражі, часто зловживали владою заради особистого збагачення. Це підтверджується безліччю листів із різних куточків країни, що їх отримували високопосадові особи та прем'єр-міністри І. Гешов (1911–1913 рр.), С. Данев

¹ Българските държавни институции: 1879–1986: Енциклопедичен справочник / Съст.: В. Методиев, Л. Стоянов. София: Д-р П. Берон, 1987. С. 95.

² Стамболовщината в документи. Видин: Божинов & Конев, 1912. 41 с.

³ Там само. С. 4.

(1913 р.) і В. Радославов (1913–1918 рр.) від пересічних громадян – в основному селян, які найбільше постраждали від свавілля чиновників військового відомства¹.

Продовольчі комітети, а також структури, що управляли господарством країни у воєнний час, перебували під контролем наближених до влади осіб. Наприклад, сферою міжнародної торгівлі відала спеціальна дирекція, котра активно співпрацювала з підприємцями, які мали зв'язки у вищих адміністративних органах. Серед таких бізнесменів був П. Генадієв – молодший брат лідера НІП Н. Генадієва. У 1913–1915 рр. він надбав чималі статки на імпорті сиру².

Влітку 1915 р. Велика Британія, Франція і Росія намагалися заручитися підтримкою формально нейтральної на той час Болгарії. Для цього ними застосовувалися недипломатичні прийоми досягнення мети, а саме – спонсорство проантантівської преси та підкуп впливових політичних діячів країни. Зокрема у доповідях російського посланника в Софії А. Савінського у період його перебування в болгарській столиці з 1913 по 1915 р. йдеться про регулярні отримання грошових переказів і їх перерозподіл на фінансування «русофільських» періодичних видань «Заря», «Свободно мнение», «Балкански сговор» та на хабарі місцевим політикам. Крім того, глава російської дипломатичної місії повідомляв про діалоги з французами і англійцями з приводу необхідності додаткового виділення коштів у розмірі 5 млн французьких франків для забезпечення лояльності членів болгарського уряду, а також про відмову союзників відгукнутися на зазначену пропозицію та про власне незадоволення безрезультатними переговорами¹.

«Стамболовісти» були причетні й до одного з найбільших корупційних скандалів часів Першої світової війни. Не маючи можливості переорієнтувати Болгарське царство на держави Антанти шляхом задоволення його територіальних претензій, Велика Британія і Франція вирішили застосувати комерційні важелі впливу. Наприкінці літа – на початку осені 1915 р. вони спробували залучити Софію на свій бік

¹ Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1960. С. 194.

² Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. С. 365.

¹ Гърдев Б. Как Деклозиеровата афера спаси правителството на Радославов. URL: <http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/afera.htm> (дата звернення: 16. 03. 2015).

шляхом закупівель у неї по завищеній ціні значної кількості врожаю зернових культур. Таким чином планувалося створити продовольчі труднощі в самій Болгарії у разі приєднання країни до блоку Центральних держав, а також позбавити противників – Німеччину і Австро-Угорщину – можливості поповнити там же стратегічні запаси продуктової сировини і фуражу.

З цією метою в Софії була організована комерційна фірма для придбання зерна, керівництво якою здійснював французький підданий Ф. де Клозієр – колишній співробітник «Banque de France», акціонер декількох підприємств. Укладання торгових угод компанією через своїх представників відбувалося за сприяння депутатів Народних зборів, які отримали хабарі. Як було пізніше встановлено слідством, серед підкуплених впливових осіб, котрі допомагали іноземним агентам-комерсантам, нараховувалося 29 відомих особистостей, зокрема: члени БЗНС А. Стамболійський, А. Димитров, М. Турлаков і Р. Даскалов; головний директор «Болгарського торгового банку» «народняк» Г. Губиделников і голова правління тієї ж фінансової установи І. Буров; лідер «стамболовістів» Н. Генадієв, його вищезгаданий молодший брат та інші їхні однопартійці – І. Халачев, Й. Йонов, М. Патев, Г. Юртов і С. Немський¹.

Міністр правосуддя у 1894, 1899–1900 і 1913 р. та керівник Міністерства народної освіти в 1913–1918 рр. «радославовіст» П. Пешев у своїх мемуарах вказав грошову суму, яку опозиційні політики отримали від Ф. де Клозієра. За його даними, вона дорівнювала 7 млн левів. Усього ж на придбання болгарського зерна було витрачено 13 млн 500 тис. левів².

Незважаючи на те, що правоохоронним органам країни було відомо про наміри проантантівських сил, влада, котра віддавала перевагу приєднанню Болгарії до військово-політичного блоку Центральних держав, не поспішала застосовувати кардинальні заходи, адже на той час у Народних зборах сформувалася потужна опозиційна коаліція, яку окрім «генадієвістів» представляли демократи, «народняки», члени БЗНС і соціал-демократи, а в складі чинного кабінету міністрів зали-

¹ Там само.

² Пешев П. Историческите събития и деятели: От навечерието на Освобождението ни до днес: С бележки за живота ми (чуто, видено, преживено). София: Либерални клуб, 1925. С. 78.

шався прибічник Н. Генадієва – міністр залізниці, пошти й телеграфу Н. Апостолов. Фігурантів так званої «деклозієрової афери» було заарештовано 16 жовтня 1915 р., тобто оборудки із закупівлею зерна тривали протягом ще двох тижнів після вступу Болгарії у війну на боці Троїстого союзу. Умисно затягувалося й судочинство, оскільки виникала необхідність враховувати можливість успішних дій Росії на Східному фронті, що могло спровокувати політичну кризу в царстві. На підставі свідчень торгових агентів підсудним інкримінувалася державна зрада на користь ворожих країн. 21 жовтня 1916 р. військово-польовий суд призначив їм усім покарання у вигляді різних термінів позбавлення волі, конфіскувавши проданий товар¹. Звільненню засуджених, а згодом і їх реабілітації, сприяла капітуляція Софії у вересні 1918 р.

Перемога Антанти у Першій світовій війні визначила подальший розвиток подій у справі про шахрайство із закупівлями зерна. 1925 року Арбітражний суд Парижа виніс рішення про відшкодування Болгарією країнам-переможницям – Великій Британії і Франції, під патронатом яких діяла комерційна фірма Ф. де Клозієра, вартості всього придбаного товару з урахуванням його ціни на поточний момент. 10 листопада 1926 р. тогочасний уряд на чолі з лідером БЗНС А. Стамболійським змушений був визнати вирок обґрунтованим та погодитися виплатити позивачам 144 млн левів¹.

Корупція підривала імідж Болгарії на міжнародній арені, а також здійснювала негативний вплив на соціально-економічні процеси, що проявлялося у декількох напрямках розвитку. Існування беззвітних фондів зменшувало податкові надходження в казну, позбавляло державу певних фінансових важелів управління економікою, загострювало соціальні проблеми через невиконання бюджетних зобов'язань. Внаслідок корупції порушувалися регулятивні механізми ринку, оскільки часто густо у виграші залишався не конкурентоспроможний суб'єкт господарювання, а той, хто мав можливість незаконно отримати переваги. Різноманітні зловживання уповільнювали появу ефективних приватних власників та призводили до непродуктивного використання дер-

¹ Гърдев Б. Как Деклозиєровата афера спаси правителството на Радославов. URL: <http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/afera.htm> (дата звернення: 16. 03. 2015).

¹ Кратък исторически справочник: България / Съст.: В. Николова, М. Куманов. София: Народна просвета, 1983. Т. 3. С. 94.

жавних коштів, підвищення цін на товари й послуги за рахунок «корупційних витрат», виникнення сумнівів у здатності влади встановлювати, контролювати і дотримуватися чесних правил ринкової гри. Зрештою, вищеперераховані фактори погіршували інвестиційний клімат, а також знижували ефективність економіки країни у цілому.

Жодну з гучних корупційних справ наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. не було доведено до логічного завершення, а їх фігуранти не отримали належного покарання за скоєне. Зі зміною влади або політичної кон'юнктури обвинувачених, як правило, реабілітували. Відсутність позитивного прецеденту в боротьбі зі злочинами у сфері корупції не дозволяла ефективно протистояти поширенню цих негативних явищ.

Протягом 1895–1920 рр. законодавство Болгарії не зазнало якісного оновлення, яке дозволило б обмежити чи хоча б частково застерегти укорінення корупції. Існуючий на той час механізм протидії різного роду зловживанням в адміністративному апараті за допомогою створеної у парламенті спеціальної слідчої комісії залишався довготривалим і неефективним процесом. Правлячі еліти продовжували розглядати владу як джерело збагачення та не поспішали позбавляти себе можливості отримувати матеріальні блага за рахунок посадових повноважень.

Послідовники С. Стамболова – представники НЛП – неодноразово були причетні до корупційних скандалів. Звинувачень у зловживаннях владою в особистих інтересах не уникали навіть наступні лідери «стамболовістів» – Д. Петков і Н. Генадієв. Як показала практика досліджуваного нами періоду, ефективно протистояти подібним явищам болгарське суспільство було не в змозі, оскільки політична система, вибудована за часів прем'єрства С. Стамболова, дозволяла правлячій партії безперешкодно використовувати своє становище для отримання матеріальної вигоди. Можливість покарати високопоставлених осіб і чиновників з'являлася тільки після відставки діючої влади.

Всі судові розгляди за фактами корупції у вищих органах державного управління мали яскраво виражений політичний підтекст. Вони не могли викорінити це соціально-економічне явище, а ініціювалися для розправи над опонентами саме в той момент, коли ті були найбільш беззахисними. Залежність судової гілки влади від виконавчих органів, недосконалі механізми призначення чиновників, відсутність гро-

мадського контролю над їхньою діяльністю – все це продовжувало породжувати нові корупційні схеми та робити їх існування безкарним.

Таким чином, проявами політичної спадщини С. Стамболова у соціально-економічних процесах Болгарії наприкінці XIX та впродовж перших двадцяти років минулого століття були: «традиції» взаємовідносин між бізнесом і владою; дія нормативно-правових актів, ухвалених за часів регентства і прем'єрства засновника НІП; використання кредитних коштів, отриманих від закордонних банків для збалансування бюджету; особливості функціонування фіскальної системи, що склалися у 1886–1894 рр. та продовжували надалі зберігатися протягом тривалого часу.

Неможливо однозначно оцінити вплив політичної спадщини видатного державника на соціально-економічний розвиток країни. З одного боку, варто відзначити прискорення процесу модернізації промислового і сільськогосподарського виробництв, зрушення в яких стали реальністю завдяки протекціоністським заходам, вперше запровадженим у Болгарії кабінетом С. Стамболова. З іншого боку, одні й ті ж методи регулювання економіки призвели до зворотного ефекту – зрощення влади і бізнесу, котрий у 1886–1894 рр. призвичаївся отримувати від держави певні преференції й підтримку. Лобізм та заступництво забезпечували обраним вигідні умови у боротьбі з конкурентами, водночас обмежуючи можливості непривілейованим, які не послуговувалися протекцією адміністративних структур. У результаті зазначений симбіоз економічної і політичної еліт зумовив корупцію та зловживання на всіх рівнях системи державного управління.

Неоднозначну роль в історії Болгарії відіграли й іноземні банківські кредити, практика отримання яких була започаткована також за часів прем'єрства С. Стамболова. Наприкінці XIX ст. ці нововведення сприяли швидкій забудові міст, удосконаленню транспортної інфраструктури, викупу в закордонних компаній залізничних колій тощо. Однак високий рівень корупції та зростаючі витрати на адміністративний апарат суттєво знизили позитивний ефект від регулярних державних позик. Врешті-решт фінансова система країни потрапила у цілковиту залежність від зовнішніх кредитів.

У період правління С. Стамболова були створені умови для подальшого розгортання процесу соціальної модернізації. Розвиток рин-

кових відносин та зростання міст визначили формування нової структури суспільства. Починаючи з 1886 р., намітилася стійка тенденція до збільшення чисельності класу підприємців. 1888 року його частина від загальної кількості активного населення складала 4,3 %, у 1900 р. вона сягнула 5,2 %, а напередодні Балканських війн – 7 %. Зростало й число службовців і чиновників. На початку прем'єрства С. Стамболова їх частка становила 3,2 % від усіх працюючих громадян країни, у 1900 р. – 6,7 %, а в 1912 р. – 7,2 %. Так само збільшувався відсоток робітників сільськогосподарства і промисловості, який 1888 р. дорівнював 14,3 %, 1900 р. – 17,4 %, 1912 р. – 19,8 %, а також осіб з невизначеним соціальним статусом (безробітних, засуджених до позбавлення волі та інших): 1888 р. – 3,2 %, 1900 р. – 7,7 %, 1912 р. – 8,1 %¹. Важливою ознакою нової соціальної диференціації у Болгарії стала динаміка чисельності інтелігенції – вчителів, лікарів, людей вільних професій. 1900 року їх нараховувалося приблизно 29 тис. 400 осіб, 1905 р. – 33 тис. 100, а 1912 р. – вже 36 тис. представників². Формування нових прошарків суспільства відбувалося за рахунок розорення дрібних сільськогосподарських виробників і ремісників. У 1888 р. їх частка становила 75 %, 1900 р. – 63 %, 1912 р. – 59 %³. Кількість кустарів напередодні війн 1912–1913 рр. порівняно з початком ХХ ст. зменшилася з 335 тис. до 328 тис. осіб⁴. 1908 року чисельність дрібних напівпролетаризованих земельних власників, чийі наділи не перевищували 20 декарів (2 га), дорівнювала 429 тис. 908 особам. Обезземелення ж болгарських селян у зазначений період відбувалося у незначних масштабах, що пояснюється зростанням цін і попиту на продовольство, збільшенням врожайності та покращенням умов кредитування⁵. В країні поступово формувався середній клас, представлений інтелігенцією, службовцями, дрібними і середніми підприємцями, кваліфікованими робітниками й сільськогосподарськими виробниками, котрі зуміли перевести свої господарства

¹ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 261.

² Колев Й. Българската интелигенция 1878–1912. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. С. 310.

³ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 261.

⁴ Мартыненко А. К. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 году. К.: Изд-во Киевского университета, 1957. С. 8.

⁵ Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. С. 263.

на ринкові рейки. Проте, у порівнянні з індустріальними державами світу, його відсоток у Болгарії залишався значно меншим.

Збільшення норм споживання товарів та послуг у постстамболовістський період дозволило поступово змінити фіскальну систему шляхом запровадження акцизних зборів і прогресивної шкали оподаткування, реформуючи у такий спосіб традиційний для Болгарії нерівномірний розподіл податкового навантаження серед різних прошарків населення. Активну підтримку зазначеній реорганізації надали наступники С. Стамболова – представники НЛП.

Упродовж тривалого часу після відставки першого уряду «стамболовістів» у державі продовжувала діяти значна кількість законодавчих документів, прийнятих у 1886–1894 рр. Деякі з нормативно-правових актів доповнювалися й удосконалювалися, однак у цілому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вони визначали характер соціального забезпечення в Болгарії військової сфери, правоохоронної системи, освіти, медицини, культури. Одна із головних його особливостей – пріоритет силових структур (збройних сил і поліції) та чиновницького апарату над іншими галузями при фінансуванні програм, пов'язаних із життям і стосунками людей у суспільстві.

«Стамболовістська» партія використовувала колективну пам'ять про діяльність свого засновника у пропагандистських цілях. Підкреслюючи здобутки С. Стамболова в економічній, соціальній і культурній сферах, вона розраховувала закріпити у свідомості болгар власний позитивний образ. І навпаки, опоненти НЛП намагалися дискредитувати її, нагадуючи громадянам про факти корупції, прорахунки у фінансовій і фіскальній політиці, що мало місце в період регентства і прем'єрства С. Стамболова.

СТАМБОЛОВІЗМ У ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ БОЛГАРІЇ

Остання третина XIX ст. була ознаменована функціонуванням системи міжнародних відносин, відомої в історії під назвою «Постфранкфуртська», яка сформувалася за результатами франко-пруської війни 1870–1871 рр. та характеризувалася визначальною роллю великих європейських держав – колоніальних імперій.

На Балканах, починаючи з 1878 р., діяв статус-кво, встановлений Берлінським конгресом після російсько-турецької війни. За дотриманням положень договору, укладеного в столиці Німеччини, наглядали країни-гаранти. Перехід Східної Румелії під юрисдикцію Софії 1885 р. став порушенням міжнародної стабільності в регіоні. Він спровокував сербсько-болгарський збройний конфлікт, який завершився визнанням європейськими державами акту Об'єднання Болгарії – перших після 1878 р. територіальних змін на півострові. Державний переворот у князівстві 1886 р. спричинив чергову міжнародну кризу, котра загострила відносини між Австро-Угорщиною і Росією, а також призвела до зовнішньополітичної ізоляції країни.

У середині 1890-х років Болгарія залишалася другорядною європейською державою, яка від правління С. Стамболова успадкувала ще й декілька невирішених проблем міжнародного характеру. В першу чергу, це розірвані з одним із підписантів Берлінського трактату – Російською імперією – дипломатичні відносини, котрі унеможливлювали визнання Фердинанда монархом та перешкоджали розвитку повноцінних взаємин з іншими країнами. Крім того, князівство формально залишалося васалом Османської імперії. Свій зовнішній курс воно мало узгоджувати з сюзереном – турецьким султаном.

З метою реалізації завдань, які наприкінці XIX ст. зводилися до зміцнення власного суверенітету, подолання міжнародної ізоляції та вирішення на свою користь македонського і фракійського питань, Софії необхідно було визначитися із стратегічними партнерами-покровителями, здатними ефективно сприяти втіленню в життя її намірів.

На початку другої половини 1880-х років С. Стамболов змінив традиційно проросійський вектор зовнішнього курсу Болгарії у сторону Західної Європи, де на той час вже заявив про свою присутність один та на противагу йому намітилася поява іншого військово-політичного блоку, ворожого існуючому. Перший із них – Троїстий союз у складі Німеччини, Австро-Угорщини й Італії – утворився на європейських теренах ще 1882 р. Перспектива заснування другого виникла після Болгарської кризи 1885–1887 рр., у перебігу якої С. Стамболов відіграв не останню роль, та розпаду 1886 р. «Союзу трьох імператорів». Через протиріччя на Балканах між Австро-Угорщиною і Росією остання почала зближення з Францією. Оформлення на початку 1890-х років двосторонніх взаємин між Парижем і Санкт-Петербургом стало прототипом майбутньої Антанти – альянсу Великої Британії, Франції і Росії. Консолідація з одним із таборів великих держав автоматично перетворювала Болгарію на супротивника іншого. Перебуваючи на посадах спочатку голови Регентської ради, а згодом прем'єр-міністра, С. Стамболов своїми діями спровокував розрив офіційних зв'язків з Російською імперією, заклав фундамент партнерських відносин з Лондоном – позаблоковою до 1904 р. державою, та Віднем – головним суперником Санкт-Петербурга у Південно-Східній Європі, а також залишив по собі налагоджену співпрацю зі Стамбулом, що давало Софії надію на поступки Оттоманської Порти у македонському і фракійському питаннях. Розглянемо детальніше наслідки його правління для становлення іміджу Болгарії на міжнародній арені та формування її відносин з деякими країнами, а також використання різними партіями князівства/царства колективної пам'яті про С. Стамболова з метою обґрунтування або дискредитації того чи іншого напряму зовнішньої політики держави.

§ 1. Західний вектор

З приходом до влади у травні 1894 р. кабінету К. Стоїлова офіційна Софія розпочала пошук можливостей відновлення повноцінних дипломатичних відносин з Росією, розірваних 6 листопада 1886 р., без яких не варто було сподіватися на визнання великими європейськими державами Фердинанда правителем Болгарії. І хоча західні країни, особливо правлячі кола Австро-Угорщини й Великої Британії, не влаштовувала перспектива зміцнення впливу Санкт-Петербурга у князівстві, проте вони уникали відкритого протистояння намірам уряду «народняків».

За допомогою важелів у сфері економіки – запровадження митних тарифів, квотування, ембарго, технічних і санітарних стандартів, сертифікації та інших заходів і норм – Відень давав зрозуміти болгарській владі, що не змириться з провідною позицією Росії на Балканах. Кабінет міністрів К. Стоїлова змушений був домагатися дозволу на офіційні візити до імперії Габсбургів з метою врегулювання спірних питань у митній політиці та запевнення тамтешньої влади в тому, що відновлення зв'язків із Санкт-Петербургом аж ніяк не позначиться на відносинах з Австро-Угорщиною.

Вбивство С. Стамболова у 1895 р. викликало потрясіння і велике невдоволення в європейських столицях. Уряди та преса Великої Британії, Німеччини, Австро-Угорщини і Румунії реагували на ліквідацію колишнього регента і прем'єр-міністра з жалем і скорботою, адже в особі знаного політика Лондон, Відень, Берлін і Бухарест втратили надійного партнера. Англієць А. Біман у книзі, присвяченій біографії С. Стамболова, акцентував увагу на успіхах державника в міжнародних справах, підкреслюючи його заслуги у забезпеченні вигідних для Софії торговельних угод з країнами Європи¹.

Надалі західні держави по-різному сприймали процес нового становлення російсько-болгарських відносин. Як відомо, основна умова продовження діалогу між країнами, яку нав'язував Санкт-Петербург Софії, полягала у зміні релігійної належності сина Фердинанда Бориса. На прохання князя дозволити здійснити повторне, вже за православним обрядом хрещення наступника болгарського престо-

¹ Біман А. Х. Стамболов: Биография [Фототипно издание по изданието от 1896 г.]. София: Наука и изкуство, 1990. С. 211.

ду Ватикан відповів відмовою. Тогочасний Папа Римський Лев III – духовний батько Бориса – навіть погрожував Фердинанду відлученням від церкви, якщо той ослухається настанов Святого Престолу. Вкрай негативно поставилися до ідеї навернення княжича у православ'я і його католицькі родичі з династії Саксен-Кобург-Гота, особливо австро-угорський монарх Франц Йозеф I, а також уряд дуалістичної імперії (справа навіть дійшла до залякувань війною). Проте, незважаючи на безкомпромісні позиції Ватикану і Відня, болгарський князь і кабінет К. Стоїлова вирішили задовольнити вимогу Росії.

На думку представників опозиційної Народно-ліберальної партії, Фердинанд і чинний уряд робили велику помилку, погоджуючись виконувати волю Санкт-Петербурга, оскільки бажання догодити державі-визволительці могли обернутися для Софії погіршенням налагоджених відносин з країнами Західної Європи, котрі упродовж тривалого часу старанно вибудовувалися С. Стамболовим¹.

Попри власне негативне ставлення до російсько-болгарського зближення, Австро-Угорщина першою визнала Фердинанда болгарським князем, намагаючись у такий спосіб викликати до себе прихильність та довіру з боку балканської країни. Проте на самі урочистості з нагоди проведення релігійного обряду повторного хрещення спадкоємця трону, що відбулися у Софії 2 лютого 1896 р., з усіх великих держав лише союзниця Росії Франція делегувала свого представника. Інші ж не захотіли дискредитувати себе перед Ватиканом, який у відповідь на вчинене дійство все-таки відлучив Фердинанда від католицької церкви.

Вказана подія, під час якої у графі «хрещений батько» церковної книги було вписано ім'я імператора Ніколая II, стала початком визнання Санкт-Петербургом Фердинанда правителем князівства, що згодом послужило прикладом для здійснення аналогічного кроку іншими великими державами, а також Османською імперією². Відновлення ж днем раніше дипломатичних відносин із Софією викликало негативну реакцію у Відні. Міністр закордонних справ граф А. Голуховський (молодший) у своїх інтерв'ю від імені правлячих кіл дуаліс-

¹ Свобода. 1897. 18 януари.

² Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анупис, 1999. Т. 3. С. 141.

тичної імперії і особисто Франца Йозефа I неодноразово висловлював занепокоєння зовнішнім курсом Софії, спрямованим на зближення із Санкт-Петербургом¹. Важливим залишається той факт, що Болгарія, відновивши відносини з Росією, не взяла на себе жодних зобов'язань стосовно неї, а це свідчить про намагання «народняків» проводити незалежний, якого прагнули і «стамболовісти», зовнішній курс.

У зв'язку із загостренням внутрішньої ситуації та посиленням національних рухів у Османській імперії для Болгарії склалися сприятливі умови, щоб у черговий раз порушити питання про долю слов'янського населення європейських вілаєтів Порти. У процесі вирішення цієї проблеми Софія розраховувала на підтримку з боку великих держав. Однак Берлін, Відень і Рим, котрі намагалися не допустити зміцнення слов'янських держав як потенційних провідників політики Росії на Балканах, а тим паче Париж і Лондон, котрі хоча й схвалювали визвольну боротьбу греків і вірмен, все ж виступали за збереження існуючого з 1878 р. статус-кво у регіоні та територіальної цілісності Оттоманської Порти, не поспішали сприяти реалізації намірів Болгарії. За таких умов, скориставшись труднощами Османської імперії, дипломатії князівства самостійно вдалось лише домогтися згоди султана Абдул-Гаміда II на призначення у Македонії трьох болгарських єпископів, що означало підпорядкування нових єпархій Екзархату, а отже, й деяке зростання впливу Софії на македонські справи, та на відкриття трьох своїх консульств у містах Скоп'є, Бітола і Салоніки.

Безпорадність кабінету К. Стоїлова у вирішенні македонського і фракійського питань в умовах глибокої внутрішньої кризи в Османській імперії дала опозиції привід для критики його зовнішнього курсу. Газета «стамболовістів» характеризувала міжнародне становище Болгарії в період правління «народняків» у песимістичних тонах: «В Європі нашу батьківщину сьогодні сприймають як одну з азійських країн; ніхто нічого не говорить на її підтримку, ніхто їй не помагає»². Причиною, що визначила байдуже ставлення західноєвропейських держав до князівства, журналісти називали відкриту орієнтацію уряду на Санкт-Петербург. Вони протиставляли заходи уряду С. Стамболова

¹ Дюлгерова Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария: 1894–1903. София: Изд-во на БАН, 1994. С. 43.

² Свобода. 1897. 28 юли.

політиці К. Стоїлова у цій сфері, намагаючись підкреслити авторитет і довіру, якими користувався засновник НЛП у Берліні й Відні, на відміну від діючого прем'єр-міністра. Для доказу, на шпальтах «Свобода» наводилася велика кількість цитат із німецьких і австро-угорських періодичних видань, котрі зображували С. Стамболова видатною історичною постаттю¹. У відповідь провладна газета «Мир» зазначала: «Позиція західних журналістів зумовлена антиросійськими і слов'янофобськими настроями, що панують у цих державах»². «Народняцький» орган друку розмістив також декілька тверджень кореспондентів французької газети «Nord», які, на противагу німецьким і австро-угорським колегам, давали високу оцінку проросійському курсу кабінету К. Стоїлова³.

Повернувшись до керма держави в 1899 р. у статусі однієї з проурядових партій, НЛП кардинально змінила власну риторику. Вона схвалювала курс кабінету Д. Грекова, котрий мало чим відрізнявся від зовнішньої політики попередньої влади. Програма коаліційної Ради міністрів передбачала підтримку дружніх відносин з усіма великими державами⁴. Як і під час правління «народняків», Росія залишалася одним із основних напрямів міжнародного курсу Софії. Захід із занепокоєнням продовжував спостерігати за розвитком взаємозв'язків між двома країнами. В січні 1899 р. австро-угорський уряд через свого посланника у Болгарії навіть попередив Д. Грекова, підлеглі якого, з точки зору Відня, надто захопилися контактами з російським дипломатичним агентом, що дуалістична імперія не потерпить порушення статус-кво на Балканах⁵.

Австро-Угорщина намагалася залучити Болгарію до орбіти свого геополітичного впливу. Задля цього імперія Габсбургів демонструвала готовність задовольнити певні інтереси Софії. Наприклад, князівство було зацікавлене у скасуванні нерівноправного положення його дипломатичних представників на міжнародній арені. Відень запевняв про бажання переглянути зазначені умови, розробивши проект конвенції,

¹ Там само. 4 август.

² Мир. 1897. 6 август.

³ Там само. 15 август.

⁴ Нов век. 1899. 6 март.

⁵ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 330.

котра мала вирішити вказану проблему шляхом встановлення паритетності у двосторонніх відносинах. В період правління кабінетів Д. Грекова і Т. Іванчова відбувалося активне обговорення тексту цього документа, який у подальшому повинен був стати зразком для аналогічних договорів Софії з іншими державами. Восени 1900 р. відбувся візит князя Фердинанда до Відня, під час якого болгарський монарх намагався переконати австрійського імператора у прихильному ставленні та заручитися його підтримкою¹.

Уряди Д. Грекова і Т. Іванчова, сформовані так званими «русофобськими» партіями, проводили багатовекторну зовнішню політику, котра не зводилася до орієнтації на одну із великих держав. Іншого принципу дотримувався кабінет П. Каравелова, який 1901 р. утворили проросійськи налаштовані демократи і «цанковісти». Свій курс на міжнародній арені коаліційний уряд направив у першу чергу на улагодження напружених двосторонніх відносин із сусідньою Румунією, а також на подальше зближення з Росією в надії на її підтримку в діалогах з французькими кредиторами щодо отримання князівством позики для вирішення внутрішньої фінансової кризи та допомогу в полегшенні участі болгарського населення європейських вілаєтів Османської імперії. У цьому контексті передбачалося здійснити заходи з обмеження революційної діяльності македонських організацій, що дислокувалися в країні, та розірвати зв'язки Верховного македонсько-одринського комітету (ВМОК)* з державним апаратом і збройними силами².

Швидко переконавшись у небажанні зайнятого проблемами на Далекому Сході Санкт-Петербурга сприяти реформам у Македонії і Фракії, Софія свої звернення з проханням підтримати ідею проведення у вілаєтах Оттоманської Порти перетворень, закладених у стат-

¹ Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1967. С. 235.

* Створений 1894 р. в Софії після відставки кабінету С. Стамболова емігрантами із Македонії з метою сприяння діяльності Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО). Потрапивши під вплив уряду Болгарії, ВМОК згодом почав претендувати на керівну роль у македонському національно-визвольному русі. 1900 року його членами стала більша половина офіцерів болгарської армії, тисячі службовців, впливові політики. В структуру комітету входили цілі общини і околії разом з їхніми адміністраціями, а під контролем знаходилися суди, поліцейські підрозділи, тюрми та інші установи. ВМОК, як і ВМРО, виступав за автономію Македонії і Східної Фракії шляхом повстання або революції.

² Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анупис, 1999. Т. 3. С. 167.

тях 23 і 62 трактату, почала адресувати через дипломатичні місії іншим країнам-гарантам берлінського порядку. Восени 1901 р. зазначене питання було одним із головних серед внесених до регламенту офіційної зустрічі у Відні між міністром закордонних справ і віросповідань Болгарії С. Даневим та його колегою графом А. Голуховським. Отримавши чергову порцію обіцянок, оскільки Австро-Угорщина переживала серйозну внутрішню кризу, пов'язану із загостренням міжнаціональних протиріч, а тому не могла активно втручатися у балканські справи, правлячі кола князівства і надалі продовжували залишатися наодинці зі своїми надіями.

Ігнорування великими державами намірів і сподівань Болгарії зводило нанівець зусилля болгарської дипломатії під час правління Ради міністрів на чолі з П. Каравеловим. Така ж тенденція спостерігалася і в період каденції кабінету С. Данева у 1901–1903 рр., коли вся її діяльність теж в основному полягала у постійних нагадуваннях європейським дипломатам про тяжке становище болгар Македонії і Фракії й необхідність змусити Османську імперію виконувати затверджені 1878 р. у Берліні положення, які так і не були втілені в життя. «Стамболовісти» критикували владу за її неефективні дії та наполягали на активізації західного вектора зовнішнього курсу¹. Але С. Данев, будучи, як і його попередник, затятим «русофілом», також проводив проросійську політику. Наприкінці весни 1902 р. уряд прогресивних лібералів уклав із Санкт-Петербургом таємну військову конвенцію, нейтралізувавши у такий спосіб підписаний двома роками раніше аналогічний договір між Румунією і Австро-Угорщиною та заручившись гарантіями від Росії у її сприянні вирішенню проблеми з отриманням кредиту в банківських установах Парижа, тобто формально Болгарія приєдналася до франко-російського союзу².

1903 року наступники С. Стамболова отримали нагоду реалізувати на практиці закладену їхнім фундатором концепцію зовнішньої політики, яка, за твердженням французьких дослідників Е. Лавісса і А. Рамбо, полягала у зміцненні державного суверенітету князівства

¹ Нов век. 1902. 15 май.

² Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. С. 263–264.

та уникненні нав'язливої опіки з боку Російської імперії¹. З поверненням НІП до керма держави відбулась чергова переорієнтація на Німеччину і Австро-Угорщину, оскільки Росія не сприяла Болгарії в її прагненнях до об'єднання своїх етнічних земель, що перебували під владою Оттоманської Порти. Однак упродовж 1903–1908 рр. відносини між Софією і країнами Троїстого союзу склалися вкрай невдало. Та все ж вони продовжували підтримуватися, оскільки їм віддавав перевагу і князь Фердинанд, який завжди був прибічником більш тісної співпраці з Віднем та Берліном. Проте бажання монарха й уряду входили у дисонанс з агресивними устремліннями дуалістичної імперії на Балканському півострові.

Відень очікував слушного моменту, щоб втрутитися у боротьбу за османську спадщину, сподіваючись все ж приєднати окуповану нею з 1878 р. на підставі рішень Берлінського конгресу Боснію і Герцеговину, а також забезпечити собі вихід до Егейського моря за рахунок Македонії з її найбільшим портом Салоніки. Вказані плани Австро-Угорщини створювали загрозу досягненню найголовнішої мети болгарської зовнішньої політики – втіленню в життя Сан-Стефанського державного проекту.

Прямо протилежні інтереси Відня і Софії визначили ставлення дипломатії дуалістичної імперії до амбітних претензій балканського князівства на територію європейських вілаєтів Османської імперії². Коли влітку 1903 р. вибухнуло Іллінденсько-Преображенське повстання, Австро-Угорщина звинуватила у його підготовці кабінет Р. Петрова. За офіційною версією Відня, опублікованою в провладній болгарській пресі, Софія, провокуючи дестабілізацію в Македонії і Східній Фракії, керувалася національними, а не гуманістичними принципами, а тому збройний виступ революціонерів не заслуговував на підтримку світової спільноти³.

Щоб запобігти втручання Болгарії у ситуацію, що склалася наприкінці літа – на початку осені 1903 р. в Македонії і Фракії, Осман-

¹ История XIX века: Конец века: 1870–1900 / Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. Москва: Соцэкгиз, 1939. Т. 7. Ч. 1. С. 465.

² Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908 г.) // Българско-германски отношения и връзки. София, 1972. Т. 1. С. 150.

³ Нов век. 1903. 10 декември.

ська імперія почала активно стягувати свої війська до кордону з князівством. Реакцією уряду Р. Петрова на такі події стало звернення до Відня з проханням здійснити тиск на Порту та змусити її відвести армійські підрозділи. 20 вересня 1903 р. кабінет «стамболовістів» отримав відповідь, в якій дії Стамбула називалися цілком виправданими¹.

Виступивши одним із ініціаторів Мюрцштезького проекту реформ*, Австро-Угорщина розраховувала позбавити Болгарію можливості втручатися у вирішення македонської проблеми. Будь-яка активність князівства за нових обставин розцінювалася як намагання зашкодити імплементації перетворень. Надалі Відень неодноразово звинувачував Софію у зв'язках зі збройними формуваннями, що функціонували на території Оттоманської імперії. Подібна дискредитація Болгарії на міжнародній арені дозволяла дуалістичній імперії нейтралізувати всі прагнення князівства впливати на ситуацію навколо Македонії і Фракії, а також тримати в своїх руках ініціативу у вирішенні долі зазначених земель.

Втім, болгарській дипломатії все-таки вдалося зробити самостійні кроки в цьому напрямі, уклавши у березні 1904 р. таємний договір із Сербією, котрий щоправда не набув чинності через так і не підписану під тиском Відня військову конвенцію, а також угоду з Османською імперією. Згідно з останньою, уряд «стамболовістів» зобов'язувався не допускати формування на своїй території збройних загонів, які перешкождали б турецькій владі. Порта ж, відповідно до Мюрцштезької програми, формально погоджувалася провести в Салонікському, Бітолському і Косовському вілаєтах ліберальні реформи². Проте жодна зі сторін не виконала взятих на себе зобов'язань – далися взнаки давні

¹ Documents diplomatiques: Affaires de Macedoine: 1903–1905. Paris: Imprimerie nationale, 1905. P. 31.

* Розроблена у місті Мюрцштег спільно з Російською імперією та обнародована 3 жовтня 1903 р. програма, яка передбачала дворічний контроль над діяльністю головного турецького інспектора Хальмі-паші у Македонії з боку австрійського і російського цивільних інспекторів, реорганізацію османської жандармерії, новий адміністративний устрій області, реформування судових установ, створення міжнародної комісії для розгляду справ учасників Іллінденсько-Преображенського повстання тощо. План реформ підтримали всі країни-підписанти Берлінського трактату, окрім Німеччини. Остання з обуренням сприйняла пропозиції Відня і Санкт-Петербурга, оскільки ревниво ставилася до виконання угод 1878 р.

² Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. С. 46–47.

непримиренні суперечності та взаємна недовіра, що зрештою звело нанівець зусилля дипломатів.

Незважаючи на очевидну неприхильність Відня, уряд Р. Петрова намагався поліпшити двосторонні зв'язки. Великі надії він покладав на зустріч імператора Франца Йосифа і князя Фердинанда, яка відбулася 30 серпня 1904 р. у столиці Австро-Угорщини. Напередодні провладний орган друку пророчив, що зазначена подія стане поворотним моментом у відносинах між країнами¹. Однак сподівання «стамболовістів» знову не справилися. Австро-Угорщина продовжувала розглядати Болгарію як свого конкурента на Балканах та не поспішала йти на зближення з нею. Врешті-решт Софія почала пошук інших партнерів на міжнародній арені. Проте всі її спроби порозумітися з будь-якою іншою державою регіону одразу ж викликали занепокоєння у Відні. Так, щоб змусити князівство відмовитися від митного союзу із Сербією та унеможливити тісну співпрацю між балканськими країнами у військовій сфері, а також завадити розширенню болгарсько-турецьких домовленостей стосовно Македонії, дуалістична імперія застосовувала дипломатичні інтриги та заходи, спрямовані на послаблення економіки Софії. Наприкінці 1905 р. вона відмовилася підписувати ветеринарну конвенцію про імпорт яловичини із князівства. У результаті сільськогосподарські виробники і торговці Болгарії зазнали величезних збитків. З цього приводу «стамболовістська» газета «Нов век» заявляла, що на боці уряду правда, а дуалістична імперія грає не за правилами, тому кабінету Р. Петрова в протистоянні з Віднем треба бути послідовним і непоступливим при захисті національних інтересів².

Тим часом невдоволення Австро-Угорщини діями князівства продовжували зростати. Імперію Габсбургів непокоїло збільшення об'єму французьких поставок озброєння Болгарії³. Щоб завадити розвитку стратегічного партнерства Софії і Парижа у військовій сфері, дипломатія Відня на початку 1906 р. звернулася до великих держав із заявою про недотримання князівством статті 8 Берлінського трактату та необхідність спільного впливу на нього з метою примусити діяти згідно з лише діючими торговельними угодами між Портою й іноземними

¹ Нов век. 1904. 28 август.

² Там само. 1905. 30 декември.

³ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 147.

країнами та не укласти будь-які інші без відома свого сюзерена. На той момент Болгарії вдалося звільнитися від обтяжливих умов режиму капітуляцій, підписавши чимало паритетних договорів з різними державами, що суперечило затвердженням 1878 р. у Берліні положенням. Відень пропонував визнати їх незаконними та анулювати, однак ця пропозиція не знайшла підтримки. Ускладнення взаємин між Софією і Віднем цинічно коментувалося газетою «Мир», журналісти якої висміювали «неспроможність улюбленців Австро-Угорщини – послідовників Стамболова – порозумітися зі своєю покровителькою»¹.

Ще одним фактором, котрий вплинув на погіршення двосторонніх відносин, стало посилення боєздатності болгарського війська, що суперечило планам Австро-Угорщини. Відень всіляко заважав реформуванню збройних сил князівства, яке реалізовувалося кабінетом Р. Петрова. За вказівкою міністра закордонних справ А. Голуховського вітчизняні компанії-перевізники саботували транспортування через територію імперії зброї і армійського спорядження, що призначалися Софії, а навчальні заклади країни суттєво обмежували зарахування болгар на військові спеціальності.

Разом з тим Відень не залишав спроб залучити Болгарію у сферу свого впливу. В липні 1906 р. столицю Австро-Угорщини з візитом відвідав міністр внутрішніх справ князівства, лідер НІП Д. Петков. Під час його зустрічей із представниками місцевого політикуму і громадськості високопосадового гостя неодноразово намагалися переконати у доброзичливому ставленні правлячих кіл дуалістичної імперії до балканської держави та заявляли, що Відень не буде стояти на заваді прагненням Софії отримати Македонію. Однак Д. Петков з недовірою сприйняв ці запевнення. Виступаючи на початку листопада перед парламентаріями, він не зміг назвати жодної з ознак зміни зовнішньої політики Відня щодо Болгарії. На його думку, ставлення імперії до князівства продовжувало залишатися негативним².

24 жовтня 1906 р. міністром закордонних справ Австро-Угорщини було призначено графа А. фон Еренталя. Цю звістку в Болгарії зустріли з ентузіазмом. Правлячі кола князівства на чолі з Фердинандом ро-

¹ Мир. 1906. 11 януари.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1907. С. 293.

зраховували, що ротація у міністерстві сприятиме нормалізації відносин з Віднем. Такі домінуючі настрої підтверджували публікації газети «Нов век», в яких висловлювалися сподівання на тісну співпрацю між країнами та надія на майбутні домовленості стосовно розподілу сфер впливу в Південно-Східній Європі¹.

Проте, незважаючи на оптимістичні заяви провладної партії, сформований 22 жовтня 1906 р. уряд Д. Петкова не проявляв особливу активність у налагодженні взаємовідносин з Віднем. Кабінету «стамболовістів» у травні 1907 р. вдалось усього лиш домовитися про обмеження режиму капітуляцій для Болгарії, встановленого Берлінським трактатом, і то тільки завдяки клопотанням Фердинанда перед імператором Австро-Угорщини. У липні того ж року Кобург в черговий раз домігся аудієнції у Франца Йозефа, розраховуючи на його сприяння у вирішенні на користь Софії македонської проблеми. «Стамболовісти» поклали великі надії на вказаний візит, однак дуже швидко стало зрозуміло, що зустріч монархів не дала жодних позитивних результатів².

Австро-Угорщина продовжувала дотримуватися усталеної стратегії поведінки у відносинах з балканським князівством. Вдаючись до незначних поступок, Відень розраховував утримувати Софію під своїм впливом. При цьому реальна підтримка реалізації зовнішньополітичних інтересів Болгарії залишалася лише декларацією намірів. Саме тоді міністр закордонних справ дуалістичної імперії А. фон Еренталь готувався активізувати зусилля зі зміцнення позицій Відня на Балканах за рахунок будівництва залізниці у Боснії і Герцеговині, а також активного просування до Егейського моря і порту Салоніки.

Наприкінці свого другого самостійного правління кабінет НЛП вже під керівництвом П. Гудева більш тверезо оцінював взаємини з Австро-Угорщиною. Як зазначав міністр закордонних справ і віросповідань Д. Станчов, Відень ніколи нічого не робив заради втілення в життя прагнень Болгарії, у тому числі й для розв'язання македонської проблеми. Справжньою його метою, на думку дипломата, було запобігання утворенню болгарсько-сербського союзу³.

¹ Нов век. 1906. 27 ноември.

² Там само. 27 юли.

³ Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908 г.) // Българско-германски отношения и връзки. София, 1972. Т. 1. С. 153.

В період перебування при владі «стамболовістів» у 1903–1908 рр. важливе місце в міжнародній політиці Софії займали болгарсько-німецькі відносини. Союзник дуалістичної імперії – Берлін – у цілому підтримував позицію Відня на Балканах; зусилля ж Софії, спрямовані на вирішення македонського питання, сприймалися ним негативно. Під час Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р., причиною виникнення якого уряд рейхсканцлера Б. фон Бюлова вважав інтриги болгарських правлячих кіл, дипломатія Німецької імперії підбурювала Порту окупувати її колишню автономну провінцію – Східну Румелію, а також переконувала не погоджуватися запроваджувати реформи у Македонії¹.

Надалі відносини між країнами склалися доволі суперечливо. Так, Німеччина схвально зустріла звістку про порозуміння 26 березня 1904 р. Софії зі Стамбулом після минулорічної кризи. Кабінет Б. фон Бюлова навіть висловлював бажання сприяти болгарському уряду в його міжнародній політиці. Однак офіційна риторика Берліна дещо змінилася вже через чотири дні вслід за інформацією про укладання між Белградом і Софією таємного союзного договору, а більш кардинально – після підписання 9 липня 1905 р. митної угоди, хоча ці домовленості й не були втілені в життя через протиріччя навколо Македонії та протидію Відня². Критикуючи владу князівства за зближення із Сербією, Німеччина все ж скористалася непорозуміннями і суперечностями у відносинах Австро-Угорщини з балканськими країнами та посилила співпрацю з Болгарією у сфері економіки³.

Починаючи з 1904 р., між Софією і Берліном зміцнішали також політичні зв'язки. Кайзерівська Німеччина дала згоду на відкриття у своїй столиці болгарського дипломатичного агентства, перший представник якого – генерал-майор Н. Никифоров – 18 серпня вручив вірчі грамоти довірній особі рейхсканцлера Б. фон Бюлова. У січні 1905 р. відбулася зустріч імператора Вільгельма II з князем Фердинан-

¹ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 150.

² Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. С. 184–185.

³ Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908 г.) // Българско-германски отношения и връзки. София, 1972. Т. 1. С. 152.

дом, під час якої, за визначенням «стамболовістів», болгарському монарху було влаштовано величний прийом¹.

Проте, незважаючи на обопільні декларації добрих намірів по відношенню один до одного, залишалася невирішеною низка проблем у двосторонніх взаєминах. Болгарія була незадоволена негативним ставленням Берліна до проголошення 1908 р. її незалежності та небажанням сприяти подальшим реформам у Македонії і Фракії. В свою чергу імперію Гогенцоллернів дратувала тісна співпраця Софії і Парижа, яка зводилася не лише до регулярних постачань князівству озброєння, а й кредитування його економіки фінансовими установами з берегів Сени².

1907 року німецька дипломатія вела подвійну гру по відношенню до Болгарії. Підтримуючи приготування Софії до можливого воєнного протистояння з Оттоманською Портою, Берлін водночас намагався завадити озброєнню князівства. Так, під тиском уряду Б. фон Бюлова компанія «Friedrich Krupp» навмисно затримувала поставки зброї у Болгарію, забезпечуючи у такий спосіб перевагу над нею Османської імперії, яка, у свою чергу, безперервно забезпечувалася німецьким військовим оснащенням. На завершальному етапі правління «стамболовістів» ані Софія, ані Берлін не зробили жодного кроку щодо поліпшення двосторонніх відносин.

Князівство підтримувало політичні зв'язки й з іншою представницею Троїстого союзу – Італією. Активізації партнерства між країнами посприяло відкриття у Римі болгарського дипломатичного агентства. Перший посланник Д. Минчевич розпочав роботу в Італії у вересні 1903 р. Важливу роль у розвитку взаємовідносин зіграв візит князя Фердинанда навесні 1905 р. до столиці королівства³.

Маючи на меті розширення свого впливу на морських просторах Адріатики, Рим негативно сприймав аналогічні прагнення своєї союзниці по воєнно-політичному блоку – Австро-Угорщини. Він розглядав Болгарію як противагу агресивній політиці Відня у Західних Балканах, а також з розумінням ставився до бажання «стамболовістського» кабінету проводити самостійний зовнішній курс та активізувати реформи

¹ Нов век. 1905. 31 януари.

² ЦДА РБ. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 1. А. е. 2446. Л. 35.

³ Нов век. 1905. 1 април.

у Македонії. Разом з тим італійська дипломатія безкомпромісно відносилася до можливого утворення союзу балканських країн, який міг стати серйозним конкурентом Риму в боротьбі за домінування в Південно-Східній Європі. Саме тому держава не схвалювала болгарсько-сербське зближення, котре намітилося у 1904 році¹.

Непослідовність зовнішнього курсу Італії, яка де-юре була союзницею Австро-Угорщини, а де-факто не приховувала своїх протиріч з Віднем, а також достатньо слабкі у порівнянні з іншими великими державами позиції королівства на міжнародній арені визначили той факт, що уряд НЛП не розраховував на підтримку своїх зовнішньополітичних намірів з боку Рима та не приділяв особливої уваги розвитку взаємозв'язків з Італією.

У період другого самостійного правління урядів НЛП важливе місце в міжнародній політиці князівства займали відносини із союзницею Росії – Францією, котра на початку ХХ ст. прагнула обмежити вплив Австро-Угорщини і Німеччини на Балканах, у тому числі за рахунок залучення Болгарії у сферу своїх геополітичних та економічних інтересів. Париж залишався основним партнером Софії, частка інвестицій якого у її господарство була найбільшою серед усіх великих держав. Крім того, Франція з розумінням сприймала бажання Софії забезпечити ефективні реформи у Македонії і Фракії, спрямовані на покращення становища місцевого слов'янського населення. Вказані факти стали вирішальними при визначенні вектора зовнішньополітичної діяльності «стамболовістів» та наміру і надалі розвивати двосторонню співпрацю з Парижем.

Однак, коли вибухнуло Іллінденсько-Преображенське повстання, Франція виступила ревнителькою мирного розв'язання ситуації та підтримала Мюрцштезький проект реформ у Македонії, запропонований Австро-Угорщиною і Росією. Така позиція Парижа розчарувала більшість членів правлячої у Болгарії партії, які розраховували на поглиблені перетворення в європейських вілаєтах Османської імперії². Та все ж «стамболовісти» не втрачали надій на суттєвішу підтримку Парижа у вирішенні македонського питання. В жовтні 1903 р. за

¹ ЦДА РБ. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 1. А. е. 2122. Л. 35.

² Дамянов С. България във френската политика (1878–1918). София: Изд-во на БАН, 1985. С. 244.

сприяння уряду Р. Петрова до столиці Франції відбула делегація із представників болгарської інтелігенції на чолі з професорами І. Георгієвим і Л. Милетичем з метою переконати французьку владу в необхідності забезпечити автономію Македонії, амністувати всіх учасників повстання 1903 р., а також включити Адріанопольський вілаєт у Мюрцштезьку програму реформ¹. Так само як і за часів правління С. Стамболова НЛП намагалася не дратувати Порту офіційними переговорами з великими державами з питань забезпечення тиску на Османську імперію, тому паризькій місії було забезпечено вигляд громадської ініціативи. Вказане починання мало певні наслідки. Прагнучи відігравати активну і незалежну роль у нагляді за здійсненням Константинополем перетворень у своїх європейських володіннях, французька дипломатія взяла на озброєння стратегію якнайшвидшого досягнення болгарсько-турецького порозуміння в спірних питаннях, що мало знизити небезпеку виникнення збройного конфлікту на Балканському півострові. Усвідомивши позицію Парижа, кабінет міністрів Р. Петрова утвердився в думці про необхідність покращення відносин з Османською імперією².

Франція схвально зустріла болгарсько-сербське зближення 1904–1905 рр., наслідками якого стало укладання між балканськими країнами таємної політичної угоди та створення митного союзу. Третя республіка вбачала у цьому співробітництві перепону на шляху австро-німецької експансії в Південно-Східній Європі. У свою чергу, «стамболовісти» на шпальтах своєї газети створювали позитивний образ Франції як держави, котра доброзичливо ставилася до зовнішньополітичних прагнень Софії та всебічно підтримувала князівство на міжнародній арені³.

У 1904 і 1907 роках провладна фракція НЛП в Народних зборах одностайно проголосувала за ініціативу уряду отримати у фінансової групи «Paribas» два кредити, які мали бути направлені на закупівлю у Третьої республіки зброї та військового спорядження. Після 1904 р. між країнами поживалися культурні зв'язки. У Софії і Пловдиві розпочали роботу просвітницькі товариства, котрі популяризували фран-

¹ Там само. С. 239.

² Там само. С. 245.

³ Нов век. 1904. 5 юли.

цузьке мистецтво. Столичний університет регулярно відвідували професори відомих наукових і освітніх закладів Парижа, Ліона і Нанта.

У грецько-болгарському конфлікті, який виник 1906 р. внаслідок загострення боротьби за вплив у Македонії, Франція стала на бік князівства. Її позиція була визначена тим фактом, що Греція перейшла до політики стимулювання четницького руху в європейських вілаєтах Османської імперії, провокуючи тим самим дестабілізацію міжнародної ситуації на Балканах¹. Однак згодом французька дипломатія переглянула своє ставлення до зазначеної проблеми, оскільки Болгарія вслід за Грецією і Сербією теж почала забезпечувати функціонування збройних формувань на території Оттоманської Порти. Врешті-решт Париж відмовився від поблажливої риторики на адресу князівства.

Поступово балканські справи відійшли на другорядний план французьких зовнішньополітичних пріоритетів. Про це красномовно свідчить інформація, яка надходила з Парижа у Софію від болгарського дипломатичного агента Д. Станчова. За його визначенням, станом на 1908 р. Міністерство закордонних справ Третьої республіки вже не проявляло активності у питанні щодо реформ у Македонії, інтерес відомства до цієї проблеми носив абстрактний характер, а французькі дипломати були схильні підтримувати позицію своїх союзників по «Сердечній угоді»².

Період правління урядів НІП у 1903–1908 рр. збігся зі значними змінами у зовнішній стратегії Великої Британії. Перед загрозою поступової втрати міжнародного авторитету й звань «володарки морів» і «майстерні світу» країна прийняла рішення відмовитися від традиційної для себе упродовж тривалого часу політики «блискучої ізоляції». Врегулювавши суперечності з Парижем в Африці, Північній Америці, Азії і південно-західній частині Тихого океану (англо-французька угода 1904 р.) та із Санкт-Петербургом в Азії (російсько-англійський договір 1907 р.), Лондон вступив у союзницькі взаємини з континентальними державами та суттєво активізував свою діяльність на Балканах.

¹ Дамянов С. България във френската политика (1878–1918). София: Изд-во на БАН, 1985. С. 255.

² БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 37. Л. 5–6.

Одним із завдань британської політики в регіоні було встановлення замість двостороннього російського і австро-угорського контролю за перебігом реформ у Македонії багатостороннього, в якому Лондон відводив собі ключову роль. Вказане прагнення Форин-офіс (Міністерство закордонних справ Великої Британії) могло посприяти кабінету Р. Петрова, адже створювало можливість для реалізації тактики лавірування з використанням у власних інтересах протиріч між великими державами.

З перших днів свого перебування при владі уряд «стамболовістів» намагався налагодити тісні контакти з дипломатією Сполученого Королівства. У травні 1903 р. болгарський посланник в Оттоманській Порті Г. Начович зустрівся у Стамбулі з британським послом в Османській імперії сером Н. О'Конором. Під час бесіди уповноважений урядом Болгарії дипломатичний агент висловив сподівання на підтримку Лондона у вирішенні македонського питання. Британська сторона з розумінням поставилася до цього прохання.

26 липня 1903 р. кабінет міністрів герцога А. Бальфура надіслав князівству пропозицію відкрити дипломатичне агентство у столиці Сполученого Королівства. Вже восени 3 вересня ідею було реалізовано. Це сприяло можливості подальшого суттєвого розвитку зовнішньополітичних відносин між державами¹.

Після спалаху в липні – жовтні 1903 р. збройних виступів у Македонії і Східній Фракії між країнами значно поживавився двосторонній діалог. Урядовці, а також відомі представники правлячої у Болгарії партії постійно обмінювалися думками, радилися та консультувалися стосовно міжнародної ситуації з тогочасним британським посланником у Софії сером Д. Б'юкененом. Пізніше у своїх мемуарах Н. Генадієв зазначав, що авторитетний і впливовий дипломат, котрий доброзичливо ставився до князівства та схвалював зовнішню політику «стамболовістів», аби вселити у співрозмовників оптимізм і віру в майбутнє, завжди з особливою повагою згадував у бесідах засновника НІП С. Стамболова, якого знав особисто та був високої думки про здібності видатного болгарського державника².

¹ ЦДА РБ. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 1. А. е. 1911. Л. 15.

² Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 17.

Під час повстання 1903 р. Лондон послідовно відстоював концепцію проведення поглиблених реформ у Македонії. Розроблений згодом Мюрцштезький проект британська дипломатія називала недосконалим та нездатним вирішити всі проблеми, пов'язані з ситуацією в європейських вілаєтах Османської імперії. Крім того, її представники вважали безпідставними звинувачення Берліна, Відня і Санкт-Петербурга на адресу Софії у тісних зв'язках з революційними організаціями, котрі діяли на території Оттоманської Порти, а також у намаганні завадити проведенню реформ. Форин-офіс закликав князівство запастися терпінням, утриматися від кардинальних кроків у зовнішній політиці, спробувати порозумітися зі Стамбулом та не зважати при цьому на інтриги, спекуляції і закулісні ігри Австро-Угорщини й Росії, обіцяючи підготувати інший проект перетворень, який би гарантував Македонії реальну автономію¹. Втім, подібна підтримка Лондона, навпаки, лише підштовхувала Болгарію до активізації зовнішньополітичної діяльності.

Деякі ініціативи князівства не знаходили розуміння з боку Великої Британії. Наприклад, укладання таємного союзу (1904 р.) та митної угоди (1905 р.) між Болгарією і Сербією навіть викликало роздратування Лондона. Незважаючи на те, що альянс Белграда і Софії був спрямований проти поширення у Південно-Східній Європі австро-угорського впливу, що цілком відповідало британським інтересам, уряд А. Бальфура негативно ставився до зближення балканських країн, оскільки розцінював його як результат інтриг Санкт-Петербурга. Замість пошуку порозуміння із Сербією Лондон рекомендував князівству розвивати взаємозв'язки з Румунією – тогочасним противником Росії².

Упродовж правління кабінету Р. Петрова Фердинанд у 1903 і 1905 роках побував у столиці Сполученого Королівства. В обох випадках це викликало незадоволення проросійськи налаштованих політичних сил країни, які вважали Лондон ворогом Санкт-Петербурга. «У той час як Росія стараннями Великої Британії зазнає військових невдач на Далекому Сході, – заявляли депутати опозиційних фракцій Народних

¹ Пантев А. Някои особености в отражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания // Известия на Института по история (по-нататък ИИИ). 1981. Т. 25. С. 157.

² Стефанов Г. Международни отношения и външна политика на България: 1870–1957 г. София: Наука и изкуство, 1965. С. 136.

зборів, – наш монарх, ніби нічого не сталося, відвідує Туманний Альбїон»¹. «Стамболовісти» ж, навпаки, підтримували Фердинанда, захищаючи його від нападок політичних опонентів. У своїх виступах вони наголошували на вигодах, які могла отримати Софія від співпраці з Лондоном, і серед них – дипломатичне сприяння намірам проголосити незалежність Болгарії².

У 1905–1906 рр. уряд НЛП ще продовжував покладати великі сподівання на допомогу Сполученого Королівства у вирішенні македонського питання³. Однак 1907 р. ситуація кардинально змінилася. Утворивши разом із Францією і Росією воєнно-політичний блок – Антанту, Велика Британія почала триматися спільного курсу, в тому числі й спрямованого на заморожування македонської проблеми. Наприкінці липня 1908 р. газета «Нов век» писала, що Лондон лише імітує тиск на Порту, через те всі його вимоги реформ в європейській вілаєтах сприймаються Стамбулом як необов'язкові для виконання⁴. Проросійські ж партії зустріли зближення Великої Британії і Росії з великим ентузіазмом, підкреслюючи значні можливості, котрі відкривала ця подія для задоволення болгарських інтересів⁵.

Перебування при владі новопризначеного у січні 1908 р. кабінету А. Малинова та опозиційна діяльність Народно-ліберальної партії супроводжувалися черговою балканською кризою, спричиненою одночасно кількома подіями, що порушували берлінський статус-кво в регіоні, – це проголошення 22 вересня того ж року незалежності Болгарії, анексія два дні потому Боснії і Герцеговини Австро-Угорщиною, а також приєднання 12 жовтня острова Крит до Греції. НЛП була серед тих політичних сил, котрі вітали позбавлення країни статусу васала⁶. Західноєвропейські держави, які не схвалювали цей акт, засуджувалися «стамболовістами».

23 вересня 1908 р. Д. Станчов, котрий після членства в уряді П. Гудева працював посланником Болгарії спочатку у Великій Британії, а згодом послом у Франції, надіслав міністру закордонних справ

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 126.

² Нов век. 1905. 28 февруари.

³ Там само. 8 април; 1906. 31 март.

⁴ Там само. 1908. 29 юли.

⁵ Мир. 1907. 25 август; България. 1907. 28 август.

⁶ Нов век. 1908. 23 септември.

і віросповідань С. Паприкову телеграму, в якій дав оцінку ставленням Лондона і Парижа до останніх подій у князівстві. Дипломатичний представник повідомляв, що Франція доброзичливо сприйняла проголошення Софією незалежності. Сполучене Королівство ж було незадоволене не стільки цим фактом, скільки попередніми закулісними домовленостями між Болгарією і Австро-Угорщиною, у тому числі й наполовину конфіденційним візитом Фердинанда до Відня, де той отримав запоруку в підтримці своїх намірів. Д. Станчову довелося переконувати Форин-офіс, що його країна діяла на власний розсуд, без будь-якого зовнішнього тиску на неї¹. Однак зусилля дипломата виявилися марними. Велика Британія негативно відреагувала на чергове порушення усталеного порядку на Балканах, залишивши за собою право подальших прохолодних відносин з Болгарією. Для НІП така позиція Лондона стала неочікуваною, що вилилося у газетних публікаціях, котрі містили з цього приводу здивування та розчарування².

Що ж стосується країн Троїстого союзу, то вони з розумінням поставилися до ініціативи Софії. Італійський сатиричний журнал «Il Paragallo» навіть опублікував карикатуру*, присвячену цій події. На ній акт 22 вересня 1908 р. представлено як відродження духу політики С. Стамболова, а Відень постає в образі основної сили, котра допомогла реалізуватися прагненням Болгарії³. У свою чергу «стамболовісти» возвеличували роль дуалістичної імперії у проголошенні князівством власної незалежності. З цього приводу газета «Нов век», дорікаючи чинній владі недооцінкою допомоги Відня, констатувала на своїх шпальтах: «Від Австро-Угорщини теперішній Болгарії не надходить жодної загрози..., та й раніше від неї ми завжди отримували підтримку в реалізації наших прагнень»⁴.

Разом з тим НІП засудила анексію Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини. «Стамболовісти» назвали цей акт грабіжницькою акцією, котра завдасть значної шкоди інтересам балканських країн і, зокрема, Болгарії. На їх думку, Відень, позбавивши Белград надії отримати Боснію і Герцеговину, тим самим підштовхував Сербію до активі-

¹ БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 38. Л. 13.

² Нов век. 1908. 26 септември.

* Див. ілюстрацію обкладинки книги.

³ Il Paragallo. 1908. № 42.

⁴ Нов век. 1909. 9 януари, 25 февруари.

зації спроб загарбати Македонію. Цим кроком дуалістична імперія спровокувала зіткнення інтересів Болгарії і Сербії, загострення відносин між двома сусідніми державами¹.

Невдоволення «стамболовістів» викликала також виплата Австро-Угорщиною компенсації Оттоманській Порті у розмірі 2 млн 500 тис. фунтів стерлінгів за анексовану територію. Послідовники С. Стамболова вважали, що дії Відня створили небажаний для Болгарії прецедент, оскільки одразу після цього Стамбул зажадав грошового відшкодування і від Софії, яка проголосила незалежність та відмовилася сплачувати щорічну данину. «Вчинок дуалістичної імперії, – йшлося в одній зі статей „Нов век“, – серйозно зашкодив нашим фінансовим і політичним інтересам»².

Хоча зв'язок між проголошенням незалежності князівства й загарбанням Боснії і Герцеговини був очевидним, представники НІП за допомоги свого друкованого органу розглядали ці події окремо. Намагаючись зберегти позитивний імідж Австро-Угорщини в очах громадськості, «стамболовісти» свідомо залишали поза увагою той факт, що під час підготовки анексії Відень заохочував Софію до якнайшвидшої зміни нею свого міжнародного статусу, адже за задумом його дипломатії ініціатива у порушенні умов Берлінського трактату мала належати не йому, а Болгарії. Досягнувши першочергової цілі, імперія Габсбургів довго не зволікала, реалізувавши свій задум вже наступного дня.

Після завершення навесні 1909 р. Балканської кризи НІП продовжувала неоднозначно ставитися до зовнішньої політики Австро-Угорщини. На той час основна увага представників НІП зосереджувалася на спробах дуалістичної імперії залучити до табору Центральних держав балканські країни. Восени 1910 р. в газеті «Нов век» було надруковано статтю, де вказувалося на зусилля Відня у формуванні турецько-румунського союзу, спрямованого проти Болгарії. На думку «стамболовістів», у такий спосіб австро-угорська дипломатія намагалася здійснювати тиск на Софію з метою схилити її до повноцінної співпраці з Троїстим союзом, тому члени НІП закликали уряд А. Малинова підтримати прагнення Міністерства закордонних справ

¹ Там само. 20 февруари.

² Там само. 5 януари.

Австро-Угорщини. Водночас вони високо оцінювали особисті й професійні якості керівника відомства графа А. фон Еренталя, порівнюючи його з видатним німецьким рейхсканцлером О. фон Бісмарком, проте уникали згадок про визначальний вклад міністра у підготовку анексії Боснії і Герцеговини¹.

Перебуваючи в опозиції до уряду А. Малинова, «стамболовісти» неодноразово висловлювали незадоволення розвитком взаємин з іншими великими державами. При цьому свої претензії стосовно стану «неврегульованості» тих чи інших двосторонніх відносин вони адресували як кабінету демократів, так і владі відповідних імперій. Зі шпальт газети «Нов век» автори публікацій звинувачували співробітників Міністерства закордонних справ і віросповідань Болгарії на чолі з С. Паприковим у непрофесіоналізмі, недостатньому рівні компетентності та пасивності. Зокрема, затягування з підписанням консульської конвенції², угоди по екстрадиції³ та інших домовленостей з Німеччиною, на думку наступників С. Стамболова, було наслідком низького фахового рівня болгарських урядових осіб і дипломатів⁴.

Члени НІП вважали недопустимою безініціативність Софії на міжнародній арені у той час, коли сама ситуація на Балканах відкривала величезні можливості для діалогу з великими державами стосовно вирішення македонської проблеми. Молодотурецька революція та загострення вірменського питання у 1908 р. сприяли активізації переговорів з Лондоном, Парижем і Віднем про надання автономного статусу європейським вілаєтам Османської імперії⁵. Однак, за визначенням представників НІП, під час правління «каравелістів» Болгарія почала перетворюватися на неспроможну до рішучих дій та захисту національних інтересів державу, яку провідні країни світу просто ігнорували⁶.

«Стамболовісти» продовжували демонструвати власну схильність до західного вектора зовнішнього курсу. Це виразно простежується у політиці пам'яті щодо С. Стамболова. Так, у промові з нагоди річни-

¹ Там само. 1910. 20 септември.

² ЦДА РБ. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 1. А. е. 1911. Л. 1–4.

³ Там само. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 1. А. е. 1885. Л. 1–2.

⁴ Нов век. 1910. 20 май.

⁵ Там само. 1908. 24 юли.

⁶ Там само. 1910. 5 септември.

ці від дня смерті засновника НЛП Н. Генадієв підкреслював, що під час регентства і в перші роки князювання Фердинанда Софії дуже допомогло заступництво дипломатії західних великих держав, котрі не дозволили Росії втілити в життя свої агресивні плани відносно Болгарії¹.

Наприкінці 1910 р. між Софією і Белградом розпочалися таємні переговори з питань заснування союзу, спрямованого проти Стамбула. Антанта всіляко підтримувала єднання балканських держав, адже утворений між ними альянс перекривав шлях військово-політичному блоку Німеччини, Австро-Угорщини й Італії до Оттоманської імперії. Сербсько-болгарське зближення за сприяння Росії і Франції активізувалося під час правління уряду І. Гешова восени 1911 р., коли в османських вілаєтах Тріполітанія і Киренаїка в Північній Африці, на острові Родос в Егейському морі та архіпелазі Додеканес біля Малої Азії відбувалося італійсько-турецьке воєнне протистояння, а в Македонії влада Порти у черговий раз розпочала терор проти місцевого слов'янського населення. Орієнтуючись у своїй зовнішній політиці на Париж, Лондон і Санкт-Петербург, кабінет «народняків» – «цанковістів» не знаходив схвалення діяльності у цьому напрямі з боку опозиційної «стамболовістської» партії, більшість членів якої виступали за приєднання Болгарії до Троїстого союзу. Влітку того ж року, розмірковуючи над питанням про те, на кого з великих держав було б найвигідніше спиратися Софії, один із найвпливовіших членів НЛП, зятий послідовник С. Стамболова дипломат С. Радев зазначав: «Єдиний варіант сьогодні – це альянс з Австро-Угорщиною»². Провладна газета «Мир», навпаки, ратувала за коаліцію з Росією, заявляючи, що зближення між Болгарією і дуалістичною імперією за часів прем'єрства С. Стамболова не мало жодного позитивного наслідку для Софії³.

Тим часом кабінет І. Гешова зробив ставку на союз із сусідніми країнами. Влада навіть ініціювала у парламенті зміни до статті 17 конституції, які після їх ухвалення 11 липня 1911 р. депутатами V ВНЗ давали право монарху й уряду укладати таємні договори без згоди Народних

¹ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 31.

² Нов век. 1911. 10 юли.

³ Мир. 1912. 9 февруари.

зборів¹. У вересні 1912 р. остаточно сформувалася Балканська ліга. Ця воєнно-політична коаліція у складі Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії утворилася за дипломатичного сприяння Антанти та мала чітко виражений антитурецький характер. Однак водночас її слід розглядати і як блок, створений для протидії розширенню впливу Австро-Угорщини у Південно-Східній Європі, а також можливої агресії з боку Румунії. Так, підписана 29 квітня 1912 р. сербсько-болгарська військова конвенція, котра стала доповненням попереднього міждержавного договору від 29 лютого того ж року, передбачала надання Софією допомоги Бєлграду у випадку агресії проти нього дуалістичної імперії, а Сербія була зобов'язана захищати свого союзника у разі нападу Румунії².

Схвальна реакція «стамболовістів» на утворення Балканської ліги була явно запізнюю. До того ж партія воліла не акцентувати увагу громадськості на факті формування альянсу під егідою держав Антанти. Вищевказане визначалося кількома обставинами. По-перше, переговори між урядами Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії проводилися таємно, тому упродовж тривалого часу про них не було відомо широкому загалу. Свої наміри кабінет І. Гешова старанно маскував доброчливими реверансами на адресу Порти. По-друге, на тлі посилення антитурецьких настроїв у болгарському суспільстві опозиція уникала загострення стосунків з владою, яка обрала дієвий спосіб припинити свавілля Стамбула у Македонії і Фракії.

За такої ситуації «стамболовісти» старалися не афішувати свою зовнішньополітичну орієнтацію. В одному з інтерв'ю, опублікованому на шпальтах партійної преси, лідер НЛП Н. Генадієв заявляв: «Для Болгарії краще збройний конфлікт, аніж бездіяльність»³. «Наш народ, – йдеться у мемуарах політика, – завжди намагався продемонструвати Європі повагу. Але саме тоді настав момент, коли власними руками можна було взяти те, що нам належить»⁴. Виступаючи у парламенті XV-го скликання, голова Центрального бюро партії висловлю-

¹ Български конституции и конституционни проекти / Ред.: Л. Стоянов, В. Методиев. София: Д-р Петър Берон, 1990. С. 26–27.

² История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 2. С. 222.

³ Цит. за: Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 139.

⁴ Никола Генадиев: Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. София: Изд-во на Отечественния фронт, 1985. Т. 1. С. 177.

вав упевненість в успіху та закликав колег по депутатському корпусу одностайно підтримати всі заходи, спрямовані на підготовку війни¹.

Варто зазначити, що на той час країни Троїстого союзу і Антанти продовжували відстоювати збереження існуючого статус-кво у Південно-Східній Європі. Велика Британія, Франція і Росія розраховували використати Балканський союз для протидії Австро-Угорщині. Центральні держави прагнули нейтралізувати альянс як потенційно небезпечну для себе силу. При цьому кожна із сторін намагалася запобігти збройному конфлікту². Проте, не зважаючи на домінуючі в європейських столицях настрої серед правлячих кіл, Болгарія готувалася до війни з Османською імперією. «Стамболовісти» були серед тих політичних організацій, котрі особливо завзято ратували за її початок.

Під час воєнних дій з 26 вересня 1912 р. по 17 травня 1913 р. представники НІП не втрачали бойовий дух. Вихваляючи перед парламентаріями політику царя Фердинанда та міць Балканського союзу, Н. Генадієв запевняв присутніх, що силою зброї Болгарія вирішить поставлені завдання³.

Та все ж Софія змушена була враховувати позицію великих держав, які уважно стежили за подіями на Балканах. Країни Антанти мали намір утримати Болгарію, Грецію, Сербію і Чорногорію під своїм впливом. Водночас Велика Британія і Франція, намагаючись захистити власні інвестиції та економічні інтереси в Османській імперії, були зацікавлені в її життєздатності як держави. З іншого боку, Німеччина і Австро-Угорщина шукали можливості для розколу Балканського союзу, переорієнтації Софії, Афін, Белграда і Цетинє на Троїстий союз та збереження територіальної цілісності Оттоманської Порти. З цією метою вони переконували Софію у необхідності припинення бойових дій та підписання сепаратного мирного договору зі Стамбулом⁴.

В деяких міжнародних питаннях, пов'язаних з Балканами, великі держави мали спільну думку. Наприклад, у їхні плани не входило за-

¹ Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 140.

² Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1960. С. 217.

³ Дневници (стенографически) на XV Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1913. С. 144.

⁴ Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, 1961. С. 89.

воювання болгарськими військами Стамбула. Крім того в європейських столицях цілком поблажливо відреагували на наміри Румунії отримати Південну Добруджу як територіальну компенсацію за свій нейтралітет у Першій Балканській війні. Таке бажання догодити Бухаресту пояснювалося прагненнями Антанти і Троїстого союзу залучити північну сусідку Болгарії у сферу свого впливу. Також всі вони, окрім Росії, виступили проти надання Сербії виходу до Егейського моря, підтримавши ідею утворення незалежної Албанії. Останнє вкрай ускладнило і без того напружені взаємини між Софією і Белградом, оскільки, усвідомивши неможливість реалізації своїх планів, сербський уряд зажадав перегляду останніх домовленостей з Болгарією про розподіл Македонії. На Лондонській конференції, що розпочалася 3 грудня 1912 р. та мала підбити підсумки збройного протистояння у Південно-Східній Європі, суперечності між двома балканськими країнами проявилися у повній мірі.

Післявоєнну угоду було підписано під тиском і диктовкою великих держав 17 травня 1913 р. Вона передбачала встановлення болгарсько-турецького кордону у Східній Фракії по лінії Енос – Мідія. Великі держави залишили за собою прерогативу вирішення долі Албанії та островів Егейського моря, окрім Криту¹.

Питання щодо майбутнього Македонії де-факто залишилося відкритим. Колишня турецька провінція була окупована трьома державами. Кордони між зонами, які контролювалися Болгарією, Сербією і Грецією, не співпадали за розмірами із вказаними у союзному договорі* від 29 лютого 1912 р. між Белградом і Софією. Болгарські війська зайняли більшу частину Фракії, отримавши вихід до Егейського моря, та Східну Македонію. Сербія захопила її північну і центральну частини. Решту території області підкорила Греція. В європейських столицях так і не виробили одностайної позиції щодо розв'язання вказаної проблеми. Австро-Угорщина і Німеччина заявляли про свою готовність під-

¹ Фичев И. Балканската война: 1912–1913: Преживелици, бележки и документи. София: Държавна печатница, 1940. С. 213.

* У статті 2 секретного додатка до сербсько-болгарської угоди зазначалося, що після завершення бойових дій «у випадку неможливості автономії Македонії» Болгарія отримає приблизно дві третини її території, розташованої на південному сході від лінії Крива Паланка – Охрид («безспірна зона»). 1/3 частина області – «спірна зона» – могла бути передана як Сербії, так і Болгарії або поділена між ними. Долю останньої, у разі протиріч між Белградом і Софією, передбачалося вирішити за арбітражу російського імператора Ніколая II.

тримати Болгарію в її прагненні приєднати «безспірну зону» Македонії, чим підсилювали войовничі настрої правлячих кіл країни. А от Лондон, Париж і Санкт-Петербург намагалися схилити Белград і Софію до компромісу, проте чіткого плану, як це зробити, не мали. Британська, французька і російська дипломатії в цілому схвально поставилися до сербських претензій, чим спричинили негативну реакцію Болгарії¹. Врешті-решт держави Троїстого союзу домоглися свого. 16 червня 1913 р. наступом болгарських військових частин на сербські позиції у Македонії без формального оголошення війни* розпочалося міжсоюзницьке збройне протистояння, яке стало наслідком неврегульованих національних і територіальних питань в регіоні та поставило крапку на існуванні Балканської ліги. Цього разу Софія, яка явно переоцінила власні сили, змушена була наодинці протистояти своїм колишнім союзникам.

Черговий воєнний конфлікт у Південно-Східній Європі виявився нетривалим. Коаліційний уряд «радославовістів», «стамболовістів» і «тончевістів», котрий 4 липня 1913 р. змінив кабінет С. Данева, вже після двох тижнів свого перебування при владі запропонував перемир'я. Цей крок зумовили декілька відчутних поразок, низький моральний дух військовослужбовців, а також втручання у війну Румунії і Османської імперії, які скористалися складним становищем Болгарії та розпочали агресію проти неї.

За результатами підписаного 28 липня 1913 р. Бухарестського мирного договору між Болгарією та Румунією, Сербією, Грецією і Чорногорією на Балканах було встановлено новий статус-кво. Царство втратило майже всю Македонію, окрім її північно-східної частини – Піринського краю, а також Південну Добруджу, котра перейшла під юрисдикцію Королівства Румунія². Укладена 16 вересня болгарськими і турецькими представниками Константинопольська мирна угода передбачала повернення Османській імперії частини Східної Фракії з містом Адріанополь³.

¹ Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 326.

* З дозволу царя Фердинанда, але без відома кабінету С. Данева, наказ про наступ віддав помічник головнокомандувача генерал-лейтенант М. Савов.

² Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломатия: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. С. 480.

³ Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Сор, 1996. Т. 2. С. 224.

Під час підписання вищевказаних міжнародних договорів Німеччина і Австро-Угорщина не забезпечили Болгарії обіцяної дипломатичної підтримки. Замість цього вони посприяли бажанням Порти дещо відновити свій вплив на Балканах за рахунок приєднання до її складу частини Східної Фракії. Велика Британія і Франція стали на захист інтересів Греції при вирішенні питання про долю портового міста Кавала. Росія допомогла задовольнити амбітні претензії Сербії на Вардарську Македонію. Таким чином, у болгарської сторони було достатньо підстав звинувачувати у національній катастрофі 1913 р. як Центральні держави, так і Антанту. Однак при цьому експансивні прагнення значної частини істеблішменту країни робили пошук впливових покровителів на міжнародній арені надзвичайно важливим.

Антанта і Троїстий союз, у свою чергу, змагалися між собою за симпатії болгарської політичної еліти. Приєднання Софії до одного із двох альянсів могло стати вирішальним у їхньому протистоянні. Спокусливі пропозиції з європейських столиць провокували суперечності серед провладних і опозиційних сил країни. Угрупування «петковістів», члени якого займали посади в уряді В. Радославова, схвалювали зовнішній курс діючої влади. Його представники позиціонували себе єдиними істинними послідовниками С. Стамболова та виступали за союз із Австро-Угорщиною. Доводячи свою правоту, соратники Д. Петкова заявляли, що держави Антанти підтримували Сербію, а тому не могли гарантувати безпеку Болгарії¹.

Однодумці Н. Генадієва, котрий 17 грудня 1913 р. залишив міністерський пост, не мали чіткої позиції щодо зовнішньополітичної орієнтації Софії. Після початку 15 червня 1914 р. воєнного протистояння між Австро-Угорщиною і Сербією одні з них у своїх публічних виступах та статтях у пресі виступали за нейтралітет Болгарії, інші закликали готуватися до чергового збройного конфлікту, щоправда не уточнюючи на чиєму боці². Все це вказувало на абсолютну невизначеність членів угруповання у виборі союзників по коаліції.

Вже наприкінці 1914 р. Н. Генадієв почав проявляти свою схильність до зближення з Антантою. Саме цей факт визначив задум царя і голови уряду задіяти політика у переговорному процесі з Італією

¹ Нов век. 1914. 12 юли.

² Воля. 1914. 15 октомври.

і Францією, у той час як аналогічні діалоги проводилися з Німеччиною і Австро-Угорщиною. Така двостороння дипломатія відкривала для Софії можливість отримати якомога більше преференцій від приєднання до тієї чи іншої коаліції.

У січні – лютому 1915 р. лідер НІП зі спеціальною місією побував у Римі. Основна мета цієї поїздки полягала у забезпеченні підтримки з боку нейтральної Італії у протистоянні з Грецією і Сербією навколо македонського питання. На той час королівство, яке на зламі XIX–XX ст. почало переорієнтовувати свій зовнішньополітичний курс та поступово дистанціюватися від колишніх союзників, формально залишалося членом Троїстого союзу, але поступово зближувалося з Французькою республікою та Великою Британією. Представники уряду А. Саландри обачно відмовилися задовольнити прагнення Софії та натомість через болгарського посланника порадили кабінету міністрів В. Радославова долучитися його країні до Антанти¹. Наступним пунктом призначення лідера «стамболовістів» став Париж, де він зустрівся з прем'єр-міністром Т. Делькассе й іншими французькими політичними діячами, котрі також переконували Н. Генадієва у необхідності приєднання Софії до Франції, Великої Британії і Росії².

Після двомісячного перебування за кордоном голова Центрального бюро НІП представив у виконавчому органі доповідь³, в якій детально обґрунтував доцільність співпраці Болгарії з країнами Антанти. На думку Н. Генадієва, станом на початок 1915 р. тенденція збільшення числа союзників Лондона, Санкт-Петербурга і Парижа, з урахуванням великої вірогідності приєднання Італії, Румунії і Греції, не залишала жодних гарантій перемоги Троїстого союзу⁴. До того ж на той час війська дуалістичної імперії безнадійно застрягли на підступах до Сербії, а німецькі армійські підрозділи ніяк не могли просунутися на Західному фронті⁵. Лідер «стамболовістів» був переконаний, що навіть за умови малої ймовірності успіху Центральних держав Болгарія не матиме жодного зиску з цього, оскільки Австро-

¹ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 48. Л. 61–64.

² Дамянов С. Деклозиеровата афера // Векове. 1972. № 6. С. 30.

³ Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. София: Ел. Петков, 1929. 82 с.

⁴ Там само. С. 11.

⁵ Там само. С. 81.

Угорщина за підтримки Німеччини встановить вигідний для себе статус-кво на Балканах, який безумовно суперечить болгарським національним інтересам. Натомість союз Софії з Антантою зведе до мінімуму потенційну загрозу з боку Відня¹.

Іншим доцільним для Болгарії варіантом стратегії поведінки на міжнародній арені лідер НЛП вважав збереження нейтралітету та невтручання у збройний конфлікт. І першу, і другу версії подальших кроків розділяло чимало впливових дипломатів і державних діячів, наприклад, безпартійний Д. Станчов, який на той час служив послом у Франції та був противником участі країни у війні², а також «народняк» І. Гешов, «цанковіст» С. Данев і демократ А. Малинов, котрі демонстрували проантантівські настрої. Однак позиція членів уряду і, що головне, монарха залишалася прямо протилежною.

Члени уряду – представники «радославовістів», «тончевістів» і угруповання «петковістів» – усі як один відмічали незбагненний, раптовий поворот у переконаннях і поглядах Н. Генадієва щодо зовнішнього курсу Болгарії. Прибічники Д. Петкова називали безпідставними прогнози голови Центрального бюро партії про перемогу Антанти у війні, заявляючи, що його стратегія поведінки визначена прагненням повернутися у міністерське крісло³. Противниками лідера НЛП виступили і пов'язані з чинною болгарською владою керівники революційних комітетів Македонії, котрі у більшості своїй підтримували позицію кабінету міністрів і монарха⁴. Осудили переміну в його судженнях і політичні опоненти – представники проросійськи налаштованих організацій. На їхню думку, змінивши свою точку зору, Н. Генадієв тим самим продемонстрував відхід від принципів та історичних традицій боротьби НЛП, а також зневагу до пам'яті С. Стамболова, перед яким приклонялися навіть його недруги⁵.

Виправдовуючи позицію Н. Генадієва, його прихильники зазначали, що кожна партія має відповідно реагувати на зміни політичної ситуації. У випадку ж, коли її програма й ідеологічні засади застаріли,

¹ Там само. С. 69.

² БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 37. Л. 2–3.

³ Нов век. 1915. 14 юли.

⁴ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 48. Л. 114–115.

⁵ Ничев В. Русофилството на Д-р Никола Генадиев. София: Царска придворна печатница, 1915. С. 9.

необхідно змінювати домінанти та формувати нові актуальні пропозиції суспільству¹. При цьому в червні – липні 1915 р. очевидною була невпевненість «генадієвістів» у виборі власної позиції. Це чітко простежується в публікаціях газети «Воля», де час від часу висловлювалися сумніви у можливості альянсу з країнами Антанти, а також лунали заклики до зближення з Німеччиною².

Наприкінці літа внаслідок запропонованих Францією, Великою Британією і Росією більш конкретних і прийнятних умов союзу, а також активізації інших опозиційних сил Болгарії «генадієвісти» остаточно визначилися зі своїми зовнішньополітичними поглядами. У серпні вони долучилися до агітації за приєднання до Антанти³. Критикуючи курс уряду В. Радославова, спрямований на зближення з Німеччиною і Австро-Угорщиною, прибічники Н. Генадієва разом із депутатами інших фракцій неодноразово зверталися з парламентської трибуни до голови уряду з проханням оприлюднити інформацію про міжнародне положення, в якому знаходилася країна, та розкрити подальші плани кабінету міністрів стосовно реалізації зовнішньої політики⁴.

Що ж стосується переговорів з Антантою, то влада Болгарії ставилася до них лише як до можливості виграти час та виторгувати у Німеччини і Австро-Угорщини якомога більше преференцій. Це підтверджує лист болгарського посла у Санкт-Петербурзі М. Маджарова до прем'єр-міністра В. Радославова. В ньому пропозиції Великої Британії, Франції і Росії про приєднання Софії до «Сердечної угоди» розцінюються не більше як намагання запобігти залученню царства до складу Троїстого союзу. «Великі держави зацікавлені у нас менше, аніж ми в них, – наголошує дипломат, – тому всі їхні обіцянки не варто сприймати всерйоз»⁵.

Проте угруповання Н. Генадієва продовжувало схилитися до варіанта коаліції з Антантою, на що вказує їхня причетність разом з «народняками» і членами БЗНС до «деклозієрової афери», про яку йшлося вище. Водночас кабінет В. Радославова за підтримки «петковістів» і «тончевістів» планомірно наближався до укладання союзу

¹ Там само. С. 11.

² Воля. 1915. 6 юни, 1 юли, 31 юли.

³ Там само. 12 август.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 13. Л. 189а.

⁵ Там само. Л. 193.

з Центральними державами. Альянс було оформлено 24 серпня 1915 р. після підписання в Софії болгарсько-німецького договору і таємної угоди та болгарсько-турецької конвенції, а також у той же день в місті Пщина у Верхній Сілезії військової конвенції між Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією¹.

25 серпня з метою отримання якомога більшої підтримки у парламенті керівник уряду звернувся до лідерів усіх фракцій ліберальної коаліції, у тому числі й «генадієвістів», з проханням об'єднатися навколо чинної влади у такий важкий для країни час. Прибічники Н. Генадієва стримано відреагували на заклик В. Радославова, залишаючи без коментарів власні наміри. Однак після зустрічі голови Центрального бюро НІП з прем'єр-міністром та недовготривалих роздумів вони вирішили зайняти неупереджену позицію у своєму ставленні до державного зовнішнього курсу, який на той момент уже зводився до спільних у складі Четверного союзу дій. Підтвердженням цьому є відмова їхнього лідера приєднатися до групи проантантівських опозиційних політиків, котрі 4 вересня під час аудієнції у Фердинанда вимагали від монарха розірвання усіх домовленостей з представниками блоку Центральних держав². Усвідомлюючи безперспективність боротьби після запровадження цензури, необхідність єдності усіх сил у вирішальний для Болгарії момент, а також небезпеку внутрішніх протиріч в умовах повномасштабної війни, Н. Генадієв і його прибічники солідаризувалися з політикою правлячої коаліції. 11 вересня в країні розпочалась мобілізація, яка тривала до кінця місяця, а вже у перший день жовтня болгарські війська вторглися на територію Сербії.

Наприкінці 1915 – упродовж 1916 років «генадієвісти» сумлінно голосували за воєнні кредити та інші, ініційовані владою проекти. Однак навіть це не вберегло їхнього лідера від політичних переслідувань. Щоб нейтралізувати ненадійного партнера і потенційно небезпечного противника, котрий у будь-яку мить міг надихнути своїх соратників на активні антиурядові виступи, влада, як уже зазначалося,

¹ Марков Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб: 1914–1916. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1995. С. 174–175.

² Пешев П. Историческите събития и живота ми от навечерието на Освобождението ни до днес: Чуто, видено и преживяно. София: Либерални клуб, 1925. С. 223.

спочатку інспірувала проти Н. Генадієва та деякого із членів БЗНС і Народної партії судову справу, а згодом позбавила їх волі.

Угрупування «стамболовістів», очолюване Д. Петковим, послідовно підтримувало зовнішній курс кабінету В. Радославова. Його представники у своїх виступах і публікаціях регулярно застосовували хвалебні епітети на адресу Німеччини і Австро-Угорщини в надії на їхнє сприяння Болгарії реалізувати основну мету – національне об'єднання. В одному із нарисів «петковіст» Д. Кьорчев наголосив на важливості для країни обмеження впливу Великої Британії і Росії на Балканах, а також патетично підкреслив грандіозне історичне значення зближення Софії і Берліна¹. У парламентських промовах член угруповання К. Панайодов виправдовував австро-угорську політику Болгарії, намагаючись довести правоту доктрини С. Стамболова – альянс з Віднем. Депутат стверджував, що дуалістична імперія ніколи не мала на меті перетворити Софію на покірну маріонетку, а навпаки, прагнула позбавити балканську державу нав'язливої опіки свого конкурента – Росії². «Перші роки війни підтверджують, що партнерство у складі Четверного союзу є життєво необхідним для Болгарії»³, – доповнював свого однопартійця Д. Петков.

Однак поступово настрої політичних еліт країни почали змінюватися. Невдачі Німеччини, Австро-Угорщини і Османської імперії на фронтах війни спровокували пожвавлення діяльності проантантівської опозиції, а також зростання невдоволення діями влади деяких представників правлячих партій. 12 липня 1917 р. у зверненні до своїх соратників із числа «радославовістів», «петковістів» і «тончевістів» вони засудили зовнішній курс кабінету В. Радославова, заявивши, що подальше його правління лише призведе до провалу спільної національної справи. Саме тому політики вважали за необхідне віддати під суд військового трибуналу прем'єр-міністра і його приспівників, у тому числі чотири п'ятих усіх чиновників адміністративного апарату⁴.

Державних діячів, які залишилися вірними уряду, також спіткало розчарування. У них виникли підозри в небажанні Берліна, Відня

¹ ЦДА РБ. Ф. 122к «Кьорчев, Димо». Оп. 1. А. е. 7. Л. 77.

² Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1918. С. 271.

³ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 129. Л. 8.

⁴ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 16. Л. 45.

і Стамбула виконувати умови домовленостей 1915 р. та передавати Софії контроль над усією Добруджою, оскільки німецькі армійські підрозділи тривалий час не покидали північну частину області. Міністр громадських будівель, доріг і благоустрою Д. Петков у листі до прем'єра, датованому 6 березня 1918 р., зазначав: «Я у сотий раз переконався в сумній істині, що у політиці відсутня мораль. Якщо країна відчула силу, вона стає ще більш ненажерливою, ще більш сліпою і глухою до моралі. Укладаючи угоди з Центральними державами, ми вагалися, і ці побоювання справдилися»¹. З цього приводу його сподвижник Д. Кьорчев, висловлюючи власні думки з парламентської трибуни, заявляв: «Зволікання німецького командування з передислокацією військ із території Північної Добруджі дає змогу Британії нарощувати присутність на Салонікському фронті, де їй протистоять 1-ша і 2-га болгарські армії»².

Катастрофічне для Софії завершення 29 вересня 1918 р. Першої світової війни не дозволило їй реалізувати власні зовнішньополітичні цілі, а також пом'якшити тяжкі умови Бухарестського мирного договору 1913 р. Аби реабілітуватися в очах громадськості, обидва угруповання «стамболовістів» після зречення 3 жовтня царя Фердинанда від престолу в усіх невдачах країни почали звинувачувати монарха. Прибічники Н. Генадієва до того ж вважали причетним до краху 1918 р. і очолюваний лідером Ліберальної партії уряд, у тому числі й своїх опонентів-однопартійців, та нещадно критикували його за те, що залучив країну в коаліцію з Берліном, Віднем і Стамбулом³. Більшість же «петковістів» уникали будь-якої критики на адресу кабінету В. Радославова, а лише виправдовували членство Болгарії у Четвертому союзі, вважаючи його інструментом протидії завойовницькій експансії Російської імперії на Балканах⁴.

Представники обох угруповань з острахом і водночас з надією очікували на післявоєнний вердикт для Болгарії. Прихильники Д. Петкова сподівалися на милість з боку держав-союзниць Антанти, зазначаючи, що Велика Британія і Франція завжди доброзичливо ставилися до мо-

¹ ЦДА РБ. Ф. 313к «Радославов, Васил». Оп. 1. А. е. 849. Л. 24.

² Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1917. С. 1209.

³ Воля. 1919. 1 февруари.

⁴ Свобода. 1919. 2 май.

лодої балканської країни¹. Проте подібні заяви носили винятково пропагандистський характер та мали на меті пом'якшити власну провину за національну катастрофу, яка, безумовно, лежала і на їхніх плечах. «Генадієвісти» добре усвідомлювали, що жодної поблажки з боку країн-переможниць Софія не отримає². Обнародувані 27 листопада 1919 р. результати* переговорів у французькому місті Нейї-сюр-Сен стали для прибічників Н. Генадієва і Д. Петкова глибоким потрясінням та змусили їх замислитися над подальшою діяльністю.

В умовах загальнонаціонального розчарування і революційної кризи «петковісти» і «генадієвісти» займалися оновленням власних зовнішньополітичних засад. Перші, до того ж, схилилися до реваншистських ідей та демонстрували ненависть і злобу по відношенню до новоствореного 1 грудня 1918 р. Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. «Забудьте Югославію, забудьте перемир'я, ці казки та застарілі погляди на слов'янську солідарність», – звучало із вуст «петковіста» Д. Кьорчева в одній із його промов через декілька місяців після виходу Болгарії із війни. За словами публіциста, через розпад Австро-Угорщини та втрату Росією спроможності проводити балканську політику «...надійним союзником для країни є Велика Британія, в якій треба завоювати довіру та заручитися її підтримкою»³. Втім, войовничі гасла членів угруповання поступово вщухали. Втративши авторитет і довіру електорату, вони змушені були декларувати мирний шлях вирішення національного питання і територіальних суперечностей, дружнє співіснування з сусідніми державами та прийняття ідеї балканської федерації після об'єднання болгарських земель, про що йшлося в одному із положень їхньої програмної резолюції, ухваленої 25 квітня 1919 р. на так званому «ІІІ конгресі „стамболовістів“»⁴.

¹ Там само. 26 септември.

² Воля. 1919. 11 ноември.

* Згідно з Нейїським договором від Болгарії до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців відійшли чотири райони загальною площею 2 тис. 566 км² з містами Цариброд, Босилеград і Струмиця. Південна Добруджа (7 тис. 565 км²) залишилася за Румунією. Держава також була позбавлена Західної (Біломорської) Фракії (8 тис. 500 км²) і з нею виходу до Егейського моря. Болгарія зобов'язалася виплатити репарації у розмірі 2 млрд 250 млн золотих франків. Її господарство і фінанси ставилися під контроль Міжсоюзної комісії з представників Великої Британії, Франції та Італії. Військові статті обмежували види озброєння та чисельність армії (до 20 тис.), поліції і жандармерії.

³ Свобода. 1918. 27 декември.

⁴ Георгиев Б. Образоване и началната дейност на Либералната (радославистка) партия в България (1886–1894) // Исторически преглед. 1992. № 1–2. С. 131.

На відміну від своїх опонентів, Н. Генадієв і його прибічники вважали, що в офіційної Софії немає іншого вибору, окрім гнучких, мирних засобів розв'язання власних зовнішньополітичних проблем. «Зброю, силу якої застосовували наші сусіди, ми відкидаємо. Залишається наша культура і дипломатія»¹, – йшлося в одній зі статей вісника «Воля». «Софія потребує миролюбної політики з усіма державами, оскільки переможена і розорена країна найближчим часом не зможе здійснити об'єднання свого народу. Старшому поколінню, ймовірно, не доведеться побачити єдину Болгарію, а молоде ще далеке від цього ідеалу»², – констатував лідер угруповання. Такі песимістичні заяви пояснюються ще й критичним ставленням політика до принципів, закладених країнами-переможницями в основу мирних договорів, які підсумували результати Першої світової війни: «Треба тверезо оцінювати справжній стан речей. Всі, хто говорять сьогодні про права націй на самовизначення, сприймають власні слова як красиву декларацію. Коли вони [представники великих держав. – Д. М.] сіли за стіл переговорів з метою облаштування повоєнного світу, при цьому диктуючи свої умови, то враз забули про принципи, проголошені раніше»³. Аналізуючи причини національної катастрофи 1918 р., Н. Генадієв перш за все звертає увагу на негативний імідж, що його набула Болгарія в світі після втручання у війну на боці Німеччини, та називає їх основний чинник – факт участі країни у збройних діях, чого можна було б уникнути, залишаючись нейтральною стороною⁴.

Процес об'єднання «петковістів» і «генадієвістів» разом з «радославовістами» і «тончевістами» в єдину Націонал-ліберальну партію відбувався водночас із розробкою спільної програми. В основу оприлюдненого у жовтні 1920 р. документа ліг принцип мирного співіснування з усіма державами⁵.

1925 року, вже після смерті Н. Генадієва, у невеликій за обсягом збірці були надруковані його спогади про особисті розмови зі С. Стамболовим, під час яких колишній регент і прем'єр-міністр стверджував, що Болгарії, котрій рано чи пізно доведеться обирати

¹ Воля. 1919. 11 декември.

² Генадиев Н. Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София: Балканъ, 1920. С. 46.

³ Там само. С. 12–13.

⁴ Там само. С. 15.

⁵ ЦДА РБ. Ф. 401к «Либерална партия (радослависти)». Оп. 1. А. е. 103. Л. 1.

між двома ворогуючими таборами (на той час Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією та Росією, Францією), необхідно зробити ставку на союз із Парижем і Санкт-Петербургом, адже Відень, який мав інтереси на Балканах, не дасть можливості реалізувати Софії власну національну програму¹. Посилаючись на судження С. Стамболова, Н. Генадієв радше намагався виправдати власну позицію щодо зовнішньої орієнтації Болгарії у 1915 р. та аргументувати особисту правоту. До того ж ця точка зору, можливо, й не належала засновнику НІП, а була лиш політичним козирем прибічників Н. Генадієва. І все ж збірка є важливим елементом політики пам'яті про С. Стамболова.

Отже, основним фактором, котрий впливав на напрями зовнішнього курсу Софії, стала міжнародна ситуація у світі, яка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., а також напередодні та під час Першої світової війни, визначалася боротьбою між собою двох потужних військово-політичних блоків – Антанти і Троїстого/Четверного союзу. За відсутності загальновизнаного вагомego авторитету серед інших держав, князівство/царство змушене було в основному діяти не за власним бажанням, а залежно від обставин. Тому актуальна за часів регентства і прем'єрства С. Стамболова зовнішньополітична стратегія, спрямована на встановлення дружніх відносин з Австро-Угорщиною і Великою Британією та обмеження впливу Російської імперії, в нових умовах втрачала актуальність. Усім партіям країни часто-густо доводилося обирати між ідеологією і кон'юктурою. В цьому плані НІП не була винятком. Перебуваючи у складі уряду або в стані боротьби за владу, «стамболовісти» не завжди дотримувалися власних принципів, сформованих у період регентства і прем'єрства свого засновника. Однак при цьому всі свої кроки керівники партії намагалися виправдати відповідними настановами і заповідями С. Стамболова.

§ 2. Російсько-болгарські відносини

Сприяючи приходу до влади 1894 р. об'єднаної опозиції, князь Фердинанд у першу чергу розраховував на відновлення дипломатичних відносин з Росією, відсутність яких унеможливлювала його ви-

¹ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 16.

знання на міжнародній арені монархом Болгарії. Після смерті 20 жовтня 1894 р. Александра III, котрий неприязно ставився до Кобурга, діяльність уряду К. Стоїлова щодо зближення із Санкт-Петербургом суттєво активізувалася. Однак імператор Ніколай II не поспішав потакати прагненням Софії.

Наприкінці 1894 р. влада Болгарії всіляко намагалася переконати Росію в щирості власних намірів. У своїх публічних виступах К. Стоїлов постійно підкреслював бажання встановити дружні зв'язки із Санкт-Петербургом. Саме він і його однопартійці лобіювали прийняття 17 грудня «Закону про амністію», під дію якого підпадали політичні емігранти-«русофіли». Нарешті, на початку липня 1895 р. болгарська делегація на чолі з народним представником у VIII ЗНЗ митрополитом Климентом у складі членів Народної партії спікера парламенту Т. Теодорова, міністра правосуддя Д. Минчевича, міністра фінансів І. Гешова, кмета Софії Д. Моллова, депутатів І. Вазова і П. Набодкова відбула до Санкт-Петербурга. Під час зустрічі з імператором Ніколаєм II та керівником Міністерства закордонних справ князем А. Лобановим-Ростовським обговорювалися умови відновлення дипломатичних відносин. Російська сторона запевнила, що не прагне встановлення контролю над болгарськими збройними силами, а також не має намірів домагатися позбавлення Кобурга престолу, однак натомість висунула вимоги – син Фердинанда, престолонаслідник Борис, мав бути похрещений за православним обрядом¹.

Саме під час візиту болгарської делегації до Санкт-Петербурга в Софії помер С. Стамболов, якого правлячі кола Росії вважали головним винуватцем розриву дипломатичних відносин у 1886 р. Реакція російської громадськості на цю трагедію була цілком передбачуваною. Більшість періодичних видань країни назвали її закономірним результатом тиранічного правління². Однак, як підкреслював П. Генадієв, ті, що не підпадали під цензуру в самодержавній імперії, на кшталт літературно-політичного часопису помірковано ліберальної орієнтації «Вестник Европы», все ж віддали належне діяльності

¹ Гърдев Б. Патриотът срещу русофила. URL: <http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/.../vdrumev.htm> (дата звернення: 05. 05. 2015).

² Положение дел в Болгарии // Русская беседа. 1895. № 3. С. 110.

С. Стамболова¹, котрий хоч і «був ворогом Росії, проте зумів зробити більше від усіх представників болгарського політикуму»². «Обезглавлена» Народно-ліберальна партія, безупинно критикуючи перед трагічною подією зовнішній курс кабінету К. Стоїлова, на деякий час втратила активність у протистоянні планам самостійного з грудня 1894 р. «народняцького» уряду. Підтримали «стамболовістів» і «радославовісти», нагадуючи, що «члени проурядової сили [малися на увазі її представники – південноболгарські «з'єдності». – Д. М.] свого часу вважали не С. Стамболова основною перепорою на шляху відносин з Росією, а князя Фердинанда, якого нинішні „народняки“ так захищають»³. Газета «Народни права» запевняла: «Причиною трагічної загибелі попереднього прем'єр-міністра стала не лише його внутрішня політика, а й зовнішній курс, направлений на обмеження впливу Санкт-Петербурга у Болгарії»⁴. «У розриві двосторонніх дипломатичних відносин винен не С. Стамболов, а Росія з її нав'язливою опікою»⁵, – констатували «радославовісти».

Втім, незважаючи на загибель колишнього регента і прем'єр-міністра, який упродовж тривалого періоду уособлював непримиримому по відношенню до російської імперської політики позицію, переконання, що їх поділяли його соратники, і після смерті засновника НЛП залишалися домінуючими серед великої армії поборників обмеження впливу Санкт-Петербурга на Софію – «русофобів», котрі бажали якнайшвидше повернутися до влади. Учасник перевороту 1886 р. болгарський офіцер Р. Димитрієв, який на той час у званні підполковника служив у військовому училищі Тифліса, в своєму листі до видатного громадсько-політичного діяча і «русофіла» М. Маджарова у жовтні 1895 р. виклав власну точку зору стосовно політичної ситуації в князівстві та можливих перспектив розвитку російсько-болгарських взаємин. Зокрема він повідомив, що не збирається повертатися на

¹ Геннадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. С. 101.

² Смерть Стамбулова: Запоздалые манифестации и обвинения: Политическая деятельность бывшего болгарского диктатора и её общие итоги: Болгарская депутация // Вестник Европы. 1895. № 8. С. 837.

³ Народни права. 1895. 23 юли.

⁴ Там само. 25 юли.

⁵ Там само. 10 септември.

батьківщину, оскільки у нього немає жодних гарантій щодо особистої безпеки. На думку автора листа, хоча С. Стамболова й не стало, його ідеї все ж продовжували жити, а такі ревнителі зміцнення інституту монархії в Болгарії, як В. Радославов та його однодумці, схильні проводити аналогічну «стамболовістській» внутрішню політику терору проти інакомислячих. До того ж і очолювана ним організація, і НЛП у будь-який момент могли зайняти місце біля керма держави. Водночас Р. Димитрієв зазначав, що в Росії поступово змінювалося ставлення до болгарського правителя. Якщо раніше Фердинанд ототожнювався виключно з діяльністю С. Стамболова, а тому сприймався вкрай негативно, то згодом і Росія, і емігранти, котрі знайшли притулок на її території, почали споглядати на князя з надією та дуже сподівалися на поновлення на службі у збройних силах Болгарії. «В особах учасників перевороту 1886 р. Кобург може знайти собі надійну опору, гарантію запобігання внутрішньополітичним катаклізмам та союзників проти „стамболовістів“ і „радославовістів“»¹, – запевняв Р. Димитрієв.

І все ж кабінет «народняків» цілеспрямовано докладав зусилля для налагодження відносин із Санкт-Петербургом. Редакційний колектив вісника «Мир» розпочав масштабну інформаційну кампанію із забезпечення позитивного іміджу Росії серед громадян країни. Апелюючи до «русофільськи» налаштованого населення та посиляючись на одну із публікацій газети «Свобода»², проурядове видання запевняло, що С. Стамболов намагався заборонити вшановування пам'яті царя-визволителя й нерідко дозволяв собі некоректні висловлювання з приводу поведінки Санкт-Петербурга³. Такій політиці НЛП чинна болгарська влада протиставляла своє доброзичливе ставлення до Росії.

19 жовтня 1895 р. парламентська більшість VIII ЗНЗ проголосувала за підтримку зміни конфесійної належності спадкоємця болгарського престолу⁴. Крім «народняків», це рішення підтримали «радославовісти», котрі нагадали громадськості про свою боротьбу проти скасування 38-ї статті конституції у період прем'єрства С. Стамболова¹.

¹ НА БАН. Ф. 44к «Маджаров, Михаил». Оп. 1. А. е. 183. Л. 1–4.

² Свобода. 1889. 31 август.

³ Мир. 1895. 21 септември.

⁴ Дневници (стенографически) на VIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1896. С. 43.

¹ Народни права. 1895. 24 септември.

Десять днів потому Фердинанд затвердив рішення депутатів. Після довгоочікуваних сподівань порозумітися в цьому питанні з Ватиканом у січні 1896 р. князь оприлюднив маніфест, в якому оголосив дату проведення релігійного обряду за канонами православної церкви. 2 лютого того ж року в присутності представників Росії, Франції, Османської імперії, Греції і Сербії відбувся акт, котрий став важливим кроком Болгарії на шляху до нормалізації відносин із Санкт-Петербургом. Місяць потому Порта, а згодом і держави-гаранти берлінського статус-кво визнали Фердинанда правителем князівства. Дипломатичним агентом Росії у балканській країні став дійсний статський радник* Н. Чариков.

Відновлення російсько-болгарських відносин сприяло важливим змінам у зовнішній діяльності Софії: була юридично ліквідована міжнародна ізоляція країни, збільшилася кількість її дипломатичних представництв за кордоном. Однак «стамболовісти», котрі на той час перебували в опозиції до уряду К. Стоїлова, продовжували скептично ставитися до успіхів кабінету «народняків». За допомогою преси вони засуджували надмірну поступливість Софії вимогам Санкт-Петербурга, заявляючи, що догодження Росії негативно позначиться на взаєминах Болгарії з Османською імперією, Австро-Угорщиною і Великою Британією. Так, на шпальтах газети «Свобода» неодноразово підкреслювалося, що з моменту відновлення дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом російські дипломати робили все заради того, щоб «...налаштувати султана і європейські держави проти Болгарії та у такий спосіб змусити Софію йти на чергові поступки, наприклад, в емігрантському питанні»¹. Крім того, на думку «стамболовістів», Санкт-Петербург не лише не збирався сприяти, а й мав намір завадити реалізації найголовнішого завдання Болгарії – вирішенню на свою користь македонського питання. «Народняки» у свою чергу звинувачували послідовників С. Стамболова в упередженому ставленні до Росії, стверджуючи, що члени НІП абсолютно безпідставно вважають зовнішній курс Санкт-Петербурга антиболгарським та експансіоністським¹. Вони підкреслювали важливість відновлення відносин з Росією, нагадуючи, що попередній прем'єр-міністр мав усі можливості

* Цивільний чин IV-го класу в «Табелі про ранги» у Російській імперії, який відповідав званням у війську – генерал-майор, на флоті – контр-адмірал, при дворі – камергер.

¹ Свобода. 1897. 19 декември.

¹ Мир. 1897. 2 април.

для налагодження взаємин із Санкт-Петербургом та забезпечення міжнародного визнання Кобурга князем, але в угоду власним амбіціям і бажанню тримати громадян в страху перед зовнішньою загрозою з боку Санкт-Петербурга нічого не робив заради нормалізації міждержавних взаємозв'язків¹.

В самій Росії звістки про визнання Фердинанда монархом та відновлення відносин з князівством були зустрінуті неоднозначно. З одного боку, факт примирення оцінювався позитивно; з іншого, все частіше лунали здогадки й припущення, що тогочасний правитель Болгарії прийняв рішення порозумітися з Росією виключно з кон'юнктурних міркувань, прагнучи лише міжнародної легітимізації. Натомість він навряд чи наважиться змінити традиційну для його держави орієнтацію на Австро-Угорщину – головного супротивника Санкт-Петербурга на Балканах. 1896 року столична газета «Новое время» писала: «Дай Боже Росії менше приятелів таких, як Фердинанд, і більше ворогів, подібних Стамболову», вважаючи, що колишній болгарський прем'єр-міністр «був набагато щирішим у своїх проявах та більш відвертим у відносинах із зовнішнім світом»².

Наприкінці XIX ст. політика Санкт-Петербурга була спрямована на збереження встановленого Берлінським трактатом порядку на Балканах. Коли у квітні 1897 р. вибухнула греко-турецька війна, російська дипломатія наполегливо рекомендувала Болгарії зберігати нейтралітет та дистанціюватися від будь-яких військових альянсів. Така позиція, а також чітке виконання кабінетом К. Стоїлова настанов Росії, викликали незадоволення з боку «стамболовістів». Вони вимагали від влади рішучих дій по відношенню до Стамбула, нехтуючи настановними інструкціями Санкт-Петербурга, як це робив свого часу С. Стамболов³.

Ще більше роздратування НІП викликали амністія (21 грудня 1896 р.) й відновлення на службі в збройних силах (22 січня 1898 р.) офіцерів-учасників державного перевороту 1886 р. На думку «стамболовістів», це створювало загрозу державній безпеці та правлячій династії¹.

¹ Там само. 1898. 1 октомври.

² Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 17.

³ Свобода. 1897. 4 май.

¹ Там само. 1898. 12 февруари.

Зовнішньополітична діяльність уряду С. Стамболова продовжувала позначатися на двосторонніх болгарсько-російських взаєминах у 1894–1899 рр. Незважаючи на відновлення дипломатичних відносин, сторони все ще насторожено і з підозрою ставилися одна до одної. Кабінет міністрів К. Стоїлова намагався повернути втрачену довіру Санкт-Петербурга та одночасно не зруйнувати партнерські стратегічні стосунки з іншими великими державами – противниками Росії.

У січні 1899 р. «стамболовісти» в коаліції з лібералами В. Радославова повернулися до влади. У новоствореному уряді лідер НЛП Д. Греков окрім прем'єрської посади отримав місце очільника Міністерства закордонних справ і віросповідань. Програма кабінету «стамболовістів» – «радославовістів» одним із основних своїх пунктів передбачала забезпечення добрих відносин з Російською імперією¹, що було умовою князя для отримання політичними силами місця біля державного керма. Критичні зауваження партійної преси щодо зовнішнього курсу Санкт-Петербурга змінилися доброзичливою по відношенню до нього риторикою². Однак опозиція не вірила деклараціям уряду, характеризуючи Д. Грекова як послідовника С. Стамболова, та висловлювала занепокоєння долею подальших болгарсько-російських відносин³.

Щоб не бентежити російську сторону, в уяві якої НЛП асоціювалася з правлінням С. Стамболова та сприймалася наступницею політики свого засновника, Фердинанд перш за все завірив її дипломатів у тому, що сформований уряд не слідуватиме «русофобським» традиціям та в жодному разі не змінить курс, обраний попереднім кабінетом міністрів.

20 січня 1899 р. Д. Греков у присутності керівників міністерств під час зустрічі з новопризначеним у лютому 1897 р. главою місії Г. Бахметьевим заявив про готовність болгарської влади розвивати й зміцнювати двосторонні відносини між країнами. Зазначені запевнення мали конкретну мету та створили очікуваний ефект. Зі змісту донесення, надісланого Г. Бахметьевим у Санкт-Петербург, видно, що російський дипломатичний агент аж ніяк не сумнівався у щирості слів

¹ Нов век. 1899. 6 март.

² Свобода. 1899. 2 февруари; Нов век. 1899. 12 март.

³ Мир. 1899. 23 януари; България. 1899. 1 април.

прем'єр-міністра, довіряв Д. Грекову та був переконаний у реальності більш тісних взаємин із Софією¹.

8 серпня 1899 р. для ознайомлення зі станом болгарських збройних сил до столиці князівства прибула делегація на чолі з начальником штабу 1-ї піхотної дивізії Петербурзького військового округу полковником Н. Єпанчиним. Побувавши в двадцяти гарнізонах країни та на спеціально організованих маневрах армійських підрозділів, з поїздки вона повернулася із беззаперечними доказами лояльності до Росії князя Фердинанда, голови уряду Д. Грекова і військового міністра полковника С. Паприкова².

У процесі налагодження російсько-болгарських відносин князівству вдалось заручитися підтримкою Санкт-Петербурга в питанні щодо участі делегації офіційної Софії у 1-й мирній конференції в нідерландському місті Гаага 6 травня – 17 липня 1899 р. Як васал Оттоманської Порти, балканська країна навіть не сподівалася на представництво у цьому міжнародному форумі. Однак завдяки сприянню міністра закордонних справ Російської імперії графа М. Муравйова-Віленського і клопотанням посла у Стамбулі І. Зинов'єва Порти пішла на поступки й дозволила Софії направити своїх делегатів до Гааги, де вони нарівні з іншими членами делегацій із 25 держав світу голосували за прийняття конвенцій і декларацій про закони та звичаї війни, а також за включення їх до комплексу норм міжнародного гуманітарного права³.

У зв'язку з проблемами в сфері економіки Болгарії 1899 р. для вивчення стану справ до Софії прибув член ради міністра фінансів Російської імперії, таємний радник* Д. Кобеко. Згідно з його висновком, економічне становище балканської країни було складним, а тому виходом із ситуації мала стати позика у закордонних банків. Оскільки Росію не влаштовувала перспектива співпраці князівства з австро-німецьким капіталом, а сама вона була не в змозі забезпечити фінансову допомогу Болгарії через слабкість власної економіки, єдиним варіантом, який

¹ Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1967. С. 229.

² Епанчин Н. А. В Болгарии осенью 1899 года. Санкт-Петербург: Тип. Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1900. С. 101.

³ Ольденбург С. С. Царствование Николая II. Москва: Астрель, 2008. С. 116.

* Цивільний чин III-го класу в «Табелі про ранги» у Російській імперії, який відповідав званням генерал-лейтенанта і віце-адмірала. Таємний радник був вище за рангом, аніж дійсний статський радник, але нижче, ніж дійсний таємний радник.

влаштував Санкт-Петербург, залишався кредит у французьких фінансистів. Саме такий рецепт подолання кризи пропонував Д. Кобеко¹. Уряд Д. Грекова, безумовно, врахував ці поради під час переговорів з європейськими банкірами про запозичення грошових коштів, зрештою віддавши перевагу двом кредиторам із берегів Сени.

Відставка кабінету Д. Грекова у жовтні 1899 р. суттєво не вплинула на курс Болгарії з відновлення дружніх відносин із Санкт-Петербургом. Новоутворений уряд «радославовістів» очолив Т. Іванчов – людина, котра хоч і належала до однієї з «русофобських» політичних сил, та все ж, як і тодішній лідер «стамболовістів», не мала репутації затятого противника Росії.

Передусім влада вирішила відрядити чергову делегацію до Санкт-Петербурга на чолі з військовим міністром полковником С. Паприковим з метою попереднього з'ясування позицій партнера по переговорах стосовно можливості укладання спрямованої проти Порти двосторонньої конвенції. Однак глава Військового міністерства Російської імперії генерал-лейтенант А. Куропаткін і міністр закордонних справ граф М. Муравйов-Віленський не підтримали запропоновану ініціативу, заявивши, що Санкт-Петербург найближчим часом не планує активних дій на Балканах².

Незважаючи на те, що кабінет Т. Іванчова на загал продовжував політику своїх попередників, «стамболовісти» нерідко критикували його діяльність. Вони звинувачували діючий уряд у некомпетентності й пасивності. «Країна сьогодні не може розраховувати на симпатії та підтримку з боку великих сил; вона також втратила можливість захищати власні інтереси перед сусідніми державами»³, – характеризувала становище Болгарії у період прем'єрства Т. Іванчова газета «Нов век». Хоча НІП і перебувала в опозиції, її опоненти, за винятком провладних «радославовістів», вважаючи як і раніше політичну силу «русофобською» організацією, використовували це поняття для дискредитації партії в очах громадян. Так, «цанковісти» поширювали інформацію, що начебто С. Стамболов у свою бутність прем'єр-міністром

¹ Тодорова Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България: 1888–1912. София: Наука и изкуство, 1971. С. 240.

² Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1967. С. 274.

³ Нов век. 1900. 26 октомври.

самовдоволено заявляв: «Я зумів віддалити князівство від Росії на 50 років»¹, а демократи нагадували: «Упродовж восьми років НЛП переконувала громадськість, що Росія винна в усіх бідах Болгарії, приховуючи при цьому власні прорахунки»².

Ще більш негативно «стамболовісти» оцінювали зовнішній курс уряду П. Каравелова, котрий у лютому 1901 р. змінив «радославовістів» біля керма держави. Коаліційний кабінет міністрів робив ставку на зближення з Росією. Саме в цьому НЛП вбачала небезпеку для Болгарії. З нагоди візиту Великого князя Александра Михайловича у Варну та влаштування владою з цього приводу урочистостей в газеті «Нов век» з'являлися статті, в яких підкреслювалося, що з приходом до влади демократів і «цанковістів» міжнародною політикою Софії почали управляти російські дипломати, котрі до того ж ще й не приховували своїх антиболгарських настроїв. У публікаціях також неодноразово зазначалося, що для Санкт-Петербурга князівство стало не-пріоритетним союзником на Балканах, а місце його фаворита зайняла Сербія³. У відповідь «цанковісти» стверджували: «Стамболов і його соратники використовували уявну загрозу з боку Росії з метою встановлення в Болгарії тиранії, а нині їх послідовники намагаються знову застосовувати цей прийом»⁴.

Кабінет С. Данева, який у грудні 1901 р. змінив уряд П. Каравелова, продовжував тримати проросійський курс. У квітні 1902 р. прем'єр-міністр прибув до Санкт-Петербурга з метою заручитися підтримкою Росії у декількох питаннях. По-перше, лідер «цанковістів» сподівався на сприяння імперії в отриманні Болгарією позики у французьких банків. По-друге, він намагався переконати російський уряд у необхідності невідкладного проведення реформ у Македонії. По-третє, С. Данев планував обговорити можливість підписання із Санкт-Петербургом військової конвенції.

Швидкого порозуміння сторони досягли у першому питанні. Завдяки посередництву Росії Болгарія вже влітку отримала від французьких фінансових установ позику на більш прийнятних умовах, ніж 1901 р. В обмін на таку послугу Санкт-Петербург розраховував на пев-

¹ България. 1900. 31 декември.

² Пряпорец. 1901. 7 февруари.

³ Нов век. 1901. 20 юни.

⁴ България. 1901. 5 юли.

ні поступки з боку Софії. Одним із основних прагнень Росії на Балканах було створення сербсько-болгарського союзу, спрямованого проти Австро-Угорщини і Османської імперії. Однак на шляху до зближення князівства з Белградом залишалася суттєва перепона – македонська проблема. Російська дипломатія сподівалася, що розмежування області на сербську і болгарську сфери впливу задовольнить кожну зі сторін. У процесі реалізації свого задуму Санкт-Петербург чинив тиск на Болгарію, змушуючи її не протиставитися призначенню митрополитом у Скоп'є сербського архімандрита Фірміліана (в миру – Д. Дразич). Врешті-решт у травні 1902 р. болгарська влада змирилася з введенням серба на митрополичий престол¹.

Поступливість кабінету С. Данева інтересам Росії збурила хвилю критики з боку опозиційних сил, у тому числі й «стамболовістів», які вважали неприпустимою покірну згоду Софії на розширення впливу Белграда у Македонії. «„Русофільство“ – головний козир політики уряду, – йшлося у публікаціях вісника „Нов век“, – „цанковісти“ присвоїли його й тепер говорять від імені російського царя, приховуючи за цими лаштунками власну бездіяльність і апатію»².

Втім, незважаючи на невдоволення опозиції, Рада міністрів на чолі з С. Даневим продовжувала зближення із Санкт-Петербургом. 31 травня 1902 р. під час офіційного візиту князя, голови уряду і військового міністра Болгарії до столиці Росії відбулося підписання таємної військової конвенції, котра розглядалася сторонами як контрзахід вересневій 1900 р. угоді Австро-Угорщини з Румунією. Вона «не була спрямована ні проти Османської імперії, ні проти іншої будь-якої балканської держави», натомість у ній чітко прописувалися спільні дії Софії і Санкт-Петербурга у разі війни з Віднем, Бухарестом або Троїстим союзом. При цьому в зазначеному документі найбільш вразливим місцем для критики став пункт, згідно з яким у випадку збройного конфлікту армія і флот князівства підпорядковувалися російському командуванню³.

Факт підписання військової конвенції, а тим паче її зміст, тримався в таємниці від громадськості Болгарії та міжнародної спільноти, адже

¹ Спасов Л., Павлов П. Кратка история на България. Кърджали: Родопи – Кърджали, 2005. С. 201.

² Нов век. 1902. 29 март.

³ Цураков А. Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София: Труд, 2008. С. 81–82.

звістка про неї могла викликати несхвалення і крайнє невдоволення з боку опозиційних партій, а також роздратування Австро-Угорщини і Румунії, загостривши і без того напружену ситуацію на Балканах.

Подальша політика кабінету С. Данева по відношенню до Росії яскраво демонструвала відхід від «стамболовістської» традиції розбудови взаємин із Санкт-Петербургом, узвичаєне ставлення до якого, укорінившись, побутувало в Болгарії протягом тривалого часу та підтримувалося представниками НЛП. Це ілюструють масові святкування 25-ї річниці визволення Болгарії від османського панування, які відбулися у вересні 1902 р. Для участі в урочистостях на Шипці прибула російська делегація, що включала ветеранів війни 1877–1878 рр. Свята супроводжувалися інформаційною кампанією газети «България», котра у своїх статтях не оминула згадки про правління С. Стамболова. На шпальтах видання підкреслювалося, що упродовж 1886–1894 рр. «стамболовісти» усіляко применшували історичне значення боїв на Шипці¹. Єдиним росіянином, якого продовжувала почитати тодішня влада, був граф Н. Ігнат'єв. Прем'єр-міністр на знак подяки за його велику громадську підтримку національних прагнень болгар та за організацію гуманітарної допомоги для них в російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. не наважувався ігнорувати пам'ять про генерала².

На відміну від «цанковістів», послідовники колишнього регента і прем'єр-міністра вкрай болісно сприймали всі прояви зближення між Софією і Санкт-Петербургом, вбачаючи в них загрозу не лише чинній владі, а й існуванню самої болгарської державності. Упродовж квітня 1903 р. газета «Нов век» опублікувала низку статей, в яких наводилися невтішні для країни підсумки налагодження відносин з Росією. Журналісти констатували незацікавленість, а звідси, як наслідок, бездіяльність Санкт-Петербурга у вирішенні на користь Софії македонської проблеми та у зміцненні суверенітету князівства шляхом проголошення його незалежності від Османської імперії³. Провладна ж «България», називаючи засновника НЛП єдиним винуватцем розриву взаємин із Санкт-Петербургом у 1886 р., цілеспрямовано доводила хибність зовнішньополітичної доктрини С. Стамболова, ставля-

¹ България. 1902. 28 септември.

² Там само. 19 септември.

³ Нов век. 1903. 18 април, 20 април.

чи перед читачами питання: «Якщо Росія ворог, то чому прибічників зближення з нею стає все більше і більше?»¹. Відомий російський воєнний історик М. Овсяний, намагаючись виправдати політику Санкт-Петербурга на Балканах, підтримував версію правлячої в Болгарії партії. У своїх роботах він переконував громадян імперії, що саме зухвалі дії Софії 1886 р. призвели до ускладнення двосторонніх відносин². А от представники іншої опозиційної сили князівства – Демократичної партії – несподівано стали на бік НЛП. В їхньому виданні «Пряпорец» з цього приводу зазначалося наступне: «Без хвалебних од про те, хто і якими засобами боровся проти „русофобів“, не було б у Болгарії ніякого „режиму Стамболова“»³.

Повернення «стамболовістів» до влади 5 травня 1903 р. не привело до кардинальних змін у двосторонніх відносинах. Санкт-Петербург продовжував суттєво впливати на зовнішній курс Софії. Наприклад, після спалаху в серпні 1903 р. Іллінденсько-Преображенського повстання у Македонії і Фракії російський уряд наполегливо рекомендував князівству утриматися від втручання у ситуацію та не підтримувати революціонерів. Свою позицію Санкт-Петербург пояснював власною неготовністю допомогти Софії у збройному протистоянні з Оттоманською Портою через загострення ситуації на Далекому Сході.

Та все ж, всупереч такому ставленню Росії, кабінет Р. Петрова продовжував декларувати бажання співпрацювати із Санкт-Петербургом. У листопаді 1903 р. під час обговорення традиційного звернення князя Фердинанда до парламентарів прем'єр-міністр заявив, що розраховує не лише на збереження доброзичливих відносин з Російською імперією, а й на подальший їх розвиток. Більшість членів НЛП, котрі представляли політичну силу в законодавчому і виконавчому органах влади, упродовж 1903–1906 рр. демонстрували толерантне ставлення до Санкт-Петербурга, підкреслюючи вдячність болгар за її допомогу в боротьбі проти османського панування та наголошуючи на прагненні здружуватися й розвивати братні стосунки між двома слов'янськими народами. Напрям такому красномовству задавав особисто лідер «стамболовістів» Д. Петков, який запевняв, що Росія не залишить Бол-

¹ България. 1902. 12 ноември.

² История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. С. 69.

³ Пряпорец. 1902. 20 ноември.

гарію у складні часи та буде підтримувати її на міжнародній арені¹. Лише деякі депутати парламентської фракції НІП час від часу нагадували народним обранцям про події 1886 р. та застерігали про небезпеку потрапляння у залежність від Санкт-Петербурга, посиляючись при цьому на твердження С. Стамболова стосовно постійної загрози перетворення князівства на російську провінцію².

Значний внесок у зміцнення дружніх відносин між двома країнами зробив російський дипломатичний агент у Болгарії Г. Бахметьєв, який неодноразово зустрічався з Фердинандом і Д. Петковим, переконуючи монарха і лідера правлячої партії у доброзичливому ставленні Санкт-Петербурга та відсутності намірів позбавити Болгарію державності³. Загалом у Міністерстві закордонних справ Російської імперії були задоволені розвитком двосторонніх взаємин. Про це свідчить звіт відомства про виконану роботу за 1903 р., де зазначається, що після відставки у Болгарії проросійськи налаштованого уряду С. Данева з приходом до влади членів НІП зовнішній курс країни не змінився⁴. Проте болгарська опозиція не вірила в щирість «стамболовістських» намірів зближення з Росією, тобто у відхід НІП від принципів свого засновника, який вбачав у Росії «небезпечного ворога»⁵.

Таким чином, під впливом міжнародної та внутрішньополітичної кон'юнктури стамболівці змінили власне бачення розбудови відносин із Санкт-Петербургом. Вони не лише декларували, а й робили конкретні кроки у напрямі зміцнення двосторонніх взаємозв'язків. Це абсолютно суперечило риторичі партії часів прем'єрства С. Стамболова, коли країни знаходилися у стані розриву дипломатичних відносин.

Напередодні та під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. у проурядовому органі друку розміщувалися чисельні статті, в яких висловлювалася підтримка на адресу армії і флоту Росії та впевненість в її перемозі у збройному протистоянні на Далекому Сході¹. В одному із опублікованих матеріалів журналіст «Нов век» виклав думку, що пі-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 321.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 320.

³ Петрова С. Из моите спомени. София: Акация, 1922. С. 50–51.

⁴ АВП РИ. Ф. 137 «Отчёты МИД России». Оп. 475. Д. 134. Л. 27.

⁵ Пряпорец. 1905. 8 януари.

¹ Нов век. 1904. 1 февруари.

сля успіху у війні з острівною державою офіційний Санкт-Петербург обов'язково повернеться до балканських справ та буде активніше допомагати Болгарії в реалізації національної ідеї¹.

З початком війни на Далекому Сході в князівстві спонтанно виник та почав поширюватися рух з набору добровольців для підтримки російських збройних сил. Тільки у лютому 1904 р. таких нараховувалося майже 450 осіб. За ініціативи монарха і кабінету міністрів Болгарський червоний хрест організував акцію допомоги серед громадськості країни, в результаті якої за короткий час вдалося зібрати 30 тис. левів, купити похідний шпиталь на 30 ліжко-місць та разом із десятима членами медперсоналу відправити у Росію. До кінця року за нові пожертвування і державні кошти лікувальний заклад було поповнено ще на 70 ліжко-місць². Російське ж командування допустило в місця бойових зіткнень болгарську військову місію з метою отримання воєнного досвіду, необхідного для підвищення боєздатності вітчизняних армійських підрозділів, а військові училища Росії значно збільшили щорічний прийом громадян князівства для підготовки кадрових офіцерів³.

Поразку Російської імперії у війні кабінет НЛП зустрів зі співчуттям. Провладна газета з прикрістю констатувала невдалий для Санкт-Петербурга результат протистояння з Японією⁴. Проте жодного натяку на подальше прохолодне ставлення до Росії, а тим паче на можливість зміни зовнішньополітичної орієнтації, в їхніх статтях не спостерігалось. На початку 1905 р. кабінет Р. Петрова засудив січневі протести у Санкт-Петербурзі, які стали увертюрою до революційних подій 1905–1907 рр. у Росії, та упродовж зазначеного періоду через дипломатичних представників висловлював моральну підтримку династії Романових і особисто Ніколаю II. Послідовники С. Стамболова продовжували сподіватися, що у найближчий час Санкт-Петербург почне сприяти вирішенню македонської проблеми, однак з кожним днем ці надії танули. Вже наприкінці 1905 р. стало очевидним – виснажена

¹ Там само. 4 февруари.

² Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905–1907 гг. К.: Вища школа, 1974. С. 50.

³ Попов Ж. Българо-руските военно-политически връзки през време на Руско-японската война 1904–1905 г. // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 177.

⁴ Нов век. 1905. 2 март.

війною і революцією Росія не буде активізувати дії на Балканах. Серед урядовців і членів правлячої партії назрівало розчарування.

На початку 1906 р. замість дипломатичного агента у Болгарії Г. Бахметьєва було призначено посланника, дійсного статського радника А. Щеглова. Глава російської місії зумів одразу ж налагодити особисті відносини з Фердинандом, з яким часто проводив дозвілля за грою в шахи, чого не скажеш про його стосунки з прем'єр-міністром князівства Р. Петровим, з котрим так і не вдалося знайти спільну мову. У червні 1906 р. між ними навіть виник довготривалий конфлікт, який негативно позначався на російсько-болгарських взаєминах. Проте офіційний Санкт-Петербург не квапився відкликати А. Щеглова. І тільки у березні 1907 р. замість нього було призначено посланника, дійсного статського радника Д. Сементовського-Курілло.

Вищевказаній кадровій перестановці передував процес погіршення двосторонніх відносин, причиною якого залишалося небажання Санкт-Петербурга сприяти імплементації міжнародно-правових норм у Македонії. З точки зору російської дипломатії, яку в області представляв російський цивільний агент, таємний радник Н. Демерік, у Софії не було підстав вимагати подальших реформ в європейських вілаєтах Оттоманської Порти, адже реалізація Мюрцштезької програми забезпечила «моралізацію управління», а грецькі й сербські четники переслідувалися османською владою¹. Подібного роду заяви все більше вселяли розчарування та переконували болгарський уряд у неможливості заручитися підтримкою Росії на міжнародній арені.

Упродовж 1906 р. взаємини між Софією і Санкт-Петербургом не покращилися. Спроби Російської імперії налагодити тіснішу співпрацю з князівством у військовій сфері зустріли спротив з його боку. Коли наприкінці року Головне управління Генерального штабу Росії почало обговорювати можливість реорганізації болгарського війська, тогочасний кабінет Д. Петкова, прислухавшись до застережень дипломатичного агента у Санкт-Петербурзі Д. Станчова², розцінив це як спробу зробити підконтрольними збройні сили князівства. У результаті Рада міністрів не дала згоду на прокладання підводного телеграфного кабелю

¹ Попов Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция: 1903–1908. София: Изд-во на БАН, 1974. С. 71.

² БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 24. Л. 122.

між Севастополем і Варною, що передбачалося військовою конвенцією 1902 р. На початку 1907 р. уряд «стамболовістів» відмовився від закупівлі боєприпасів у Росії, віддавши перевагу більш сучасним, хоча й дорожчим аналогам німецької компанії «Friedrich Krupp». Такі дії болгарської влади викликали незадоволення Санкт-Петербурга.

Міністр закордонних справ Російської імперії А. Ізвольський, котрий приступив до виконання своїх обов'язків у квітні 1906 р., за визначенням тогочасного керівника Міністерства торгівлі й землеробства князівства Н. Генадієва, у цілому доброзичливо ставився до Болгарії. Як згадував пізніше лідер «стамболовістів», дипломат з великою пошаною споминав С. Стамболова у приватних розмовах. Визнаючи той факт, що засновник НЛП був противником орієнтації на Росію, А. Ізвольський все ж називав його патріотом і видатним державником¹. Керівник МЗС намагався переконати уряд Болгарії в намірах Санкт-Петербурга розвивати подальшу двосторонню співпрацю з князівством. У січні 1907 р. після його зустрічі з болгарським дипломатичним агентом С. Паприковим останній за підсумками переговорів надіслав у Софію звіт, в якому висловлювалася впевненість, що надалі Росія сприятиме встановленню автономії у Македонії².

Незважаючи на протиріччя, котрі намітилися у відносинах між країнами в період прем'єрства Д. Петкова, російсько-болгарське співробітництво на міжнародній арені продовжувалося. Так, завдяки підтримці Санкт-Петербурга 2 червня – 5 жовтня 1907 р. делегація князівства знову на правах представника незалежної держави взяла участь у 2-й мирній конференції в Гаазі та нарівні з іншими делегатами із 42 країн світу зробила свій внесок в розробку й прийняття конвенцій і декларацій до норм міжнародного гуманітарного права³. Наприкінці літа того ж року в Болгарії були влаштовані урочистості з нагоди подій тридцятирічної давнини, коли на її території проходили найважливіші бої війни 1877–1878 рр. між Росією і Османською імперією, під час яких загинули тисячі болгарських ополченців і російських солдат. Для вшанування їхньої пам'яті до країни прибув син царя-виз-

¹ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 17.

² БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 15. Л. 26–27.

³ Попов Р. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. // Военноисторически сборник. 1970. № 2. С. 57.

волителя великий князь Владимир Александрович з дружиною і своїм наймолодшим сином, а також офіцери збройних сил Російської імперії – колишні військові міністри князівства генерали А. Каульбарс і П. Паренсов та командир більше ніж п'ятитисячного болгарського ополчення генерал Н. Столетов. У присутності почесних гостей 30 серпня в Софії відбулось освячення пам'ятника Александру II, а в місцях, де точилися найжорстокіші воєнні зіткнення, було відкрито монументи та започатковано функціонування музеїв бойової слави. Урочистості супроводжувалися промовами «стамболовістів» з демонстрацією братерських почуттів по відношенню до Росії, висловлюваннями побажань подальшого зближення між державами та постійними запевненнями, що у Болгарії немає «русофобів»¹.

Проведені урочисті заходи посприяли пом'якшенню протиріч, котрі існували між Софією і Санкт-Петербургом. На момент відставки кабінету П. Гудева у січні 1908 р. двосторонні відносини носили дружній характер. Проте залишалася проблема, яка негативно впливала на міждержавні взаємини – це послідовна позиція Санкт-Петербурга, направлена на підтримку існуючого статус-кво на Балканах, що, звичайно ж, не влаштовувало Софію.

Перейшовши в опозицію до новоствореного кабінету міністрів на чолі з А. Малиновим, НЛП продовжувала схилитися до зміцнення російсько-болгарських взаємовідносин. У лютому 1908 р. голова Центрального бюро партії Н. Генадієв побував у Санкт-Петербурзі, де намагався довідатися про плани на майбутнє правлячих кіл імперії щодо балканських справ. Упродовж свого десятиденного перебування у столиці Росії політик зустрічався з А. Ізвольським та іншими міністрами, а також з відомими громадсько-політичними діячами. Висновок, що його зробив Н. Генадієв після поїздки, був цілком передбачуваним – Санкт-Петербург був не готовий воювати, до того ж радив Софії не провокувати збройний конфлікт у регіоні. Всі подальші зусилля болгарської влади, спрямовані на переконання Росії в необхідності посилення тиску на Порту для активізації реформ у Македонії, виявилися марними².

¹ Нов век. 1907. 27 август.

² Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 137.

Пасивна позиція Санкт-Петербурга все більше розчаровувала представників НЛП, що поступово почало позначатися на риторичі їхніх парламентських виступів і газетних публікацій. У статтях, надрукованих на шпальтах «Нов век» упродовж квітня 1908 р., вказувалося, що саме прагнення Росії підтримувати берлінський статус-кво на Балканах спричинило погіршення відносин між Софією і Санкт-Петербургом, адже бездіяльність останнього дуже болісно сприймалася громадськістю Болгарії¹.

Реакція Росії на осінні події 1908 р. посилила невдоволення «стамболовістів» зовнішньою політикою Санкт-Петербурга. Як відомо, 22 вересня 1908 р. Софія наважилася на зухвалий крок. В місті Тирново у церкві «Святих Сорока Великомучеників» князь Фердинанд зачитав «Маніфест до болгарського народу», яким проголосив незалежність держави від Османської імперії зі зміною назви монархії і, відповідно, титулу правителя. Того ж дня дипломатичний агент у Санкт-Петербурзі Д. Цоков оповістив Міністерство закордонних справ і віросповідань про офіційну позицію Росії стосовно зазначеного факту: «Болгарія потрапила у тенета Австро-Угорщини; великою помилкою є сьогоднішній акт, оскільки він зашкодить слов'янським інтересам на Балканах». Проте водночас дипломат висловив упевненість, що Санкт-Петербург обов'язково підтримає Софію².

Дізнавшись про несхвальне ставлення Російської імперії до проголошення незалежності князівства, «стамболовісти» разом із «радославовістами» і «тончевістами» розгорнули агітаційну кампанію проти зовнішньої політики Санкт-Петербурга. У відповідь на звинувачення з боку Росії в тому, що Софія поспішними діями поставила під загрозу прагнення християнського населення Македонії і Фракії, газета «Нов век» цілком доречно зазначала: «А ми хіба не слов'яни? Немає загальнослов'янських інтересів, натомість окремо існують російські, польські, болгарські... Наша країна захистила власні, жодним чином не посягнувши на сербські або чийсь інші»³.

Представники згадуваного у попередніх розділах пловдивського осередку НЛП, які після призначення Н. Генадієва головою Централь-

¹ Нов век. 1908. 9 април, 22 април.

² БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 37. Л. 38.

³ Нов век. 1908. 7 ноември.

ного бюро партії фактично виокремилися у самостійне угруповання на чолі з І. Андоновим та позиціонували себе організацією істинних послідовників С. Стамболова, зайняли ще більш непримириму позицію по відношенню до діяльності Санкт-Петербурга на зовнішньополітичній арені. Влітку 1908 р. редакційний колектив їхнього органу друку «Шести септември» опублікував статтю, насичену риторикою епохи прем'єрства засновника НІП. Газета, застосовуючи банальні версії минулих часів, звинувачувала Санкт-Петербург у повторних намірах окупувати Болгарію, перетворити князівство на Задунайську губернію та прагненні без обмежень втручатися в його внутрішні справи¹.

У лютому 1909 р. Росія все ж визнала незалежність Болгарії, запропонувавши при цьому Софії фінансову допомогу у вирішенні проблеми її боргових зобов'язань перед Османською імперією. Санкт-Петербург відмовлявся від 500 млн франків, що їх мала сплатити йому Порту як контрибуцію за результатами російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Стамбул, у свою чергу, не претендував на компенсацію за Східнорумелійську залізницю, переказавши заборгованості Софії у розмірі 125 млн франків на Росію. Остання скоротила розмір фінансових зобов'язань Болгарії до 22 млн франків та встановила пільгові умови їх виплати з розстрочкою на 75 років².

Представники НІП розцінили цей жест як спробу поставити Болгарію у залежність. На їх думку, Росія всіляко намагалася протистояти поширенню впливу Австро-Угорщини на Балканах, а після анексії Віднем Боснії і Герцеговини мала на меті зміцнити свої позиції в регіоні шляхом залучення до своєї орбіти Сербії і Болгарії. Саме тому «стамболовісти» закликали царя Фердинанда відмовитися від пропозиції Санкт-Петербурга³.

Водночас НІП критикувала уряд А. Малинова за його бездіяльність у доленосній для країни ситуації. «Поки Османська і Російська імперії узгоджують питання щодо незалежності Болгарії, – зазначала газета „Нов век“, – кабінет „каравелістів“ смиренно очікує результа-

¹ 6 септември. 1908. 26 юли.

² Тодорова Ц., Вачков Д., Иванов М. История на външния държавен дълг на България: 1878–1990 г.: В 3 ч.: Драматичното начало: 1878–1918 г. София: Българска народна банка, 2009. Ч. 1. С. 125.

³ Нов век. 1909. 9 февруари.

ту»¹. Коли наприкінці 1909 р. були вирішені основні аспекти проблеми і офіційний Стамбул все ж визнав у квітні акт від 22 вересня 1908 р., «стамболовісти» в черговий раз зайняли непримириму по відношенню до Санкт-Петербурга позицію. На початку нового року на шпальтах «Нов век» активно обговорювалися економічні й політичні втрати, що їх зазнала Болгарія внаслідок погіршення взаємин з Оттоманською Портою та зближення з Росією².

Разом із «радославовістами» і «тончевістами» послідовники С. Стамболова утворили опозиційну демократичному уряду А. Малинова коаліцію. Представники цього ліберального блоку виступали проти проросійського зовнішнього курсу Софії, котрий, з їхньої точки зору, суперечив цілям і завданням Болгарії на міжнародній арені. Спільними зусиллями всі зазначені партії послідовно відстоювали тезу про необхідність реалізації самостійної політики, визначеної національними інтересами держави³. Саме такий курс, за твердженням громадського діяча Д. Маринова, реалізовував засновник НІП під час свого прем'єрства, намагаючись протистояти імперським прагненням Санкт-Петербурга перетворити Болгарію на свою заморську губернію⁴.

В лютому 1910 р. цар Фердинанд вкотре побував у столиці Російської імперії. Висвітлюючи цю подію у пресі, «стамболовісти» неодноразово висловлювали занепокоєння можливим розвитком більш тісного взаємозв'язку між Софією і Санкт-Петербургом, а також намагалися переконати уряд А. Малинова у безперспективності співпраці з Росією та марних сподіваннях на її допомогу, тим паче, що недалеко минуле є тому підтвердженням⁵.

На той час у Санкт-Петербурзі серед правлячих кіл активно обговорювалося питання стосовно створення Балканського союзу, котрий мав протистояти експансії Австро-Угорщини, а також виступати противагою Османській імперії. Члени НІП не підтримували його засну-

¹ Там само. 20 март.

² Там само. 1910. 3 февруари, 15 февруари.

³ Пантев А., Попов Р., Шарова К., Стателова Е., Тодорова Ц. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914) // Известия на Института за история. София, 1974. Т. 23. С. 124.

⁴ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 32–33, 284.

⁵ Нов век. 1910. 3 февруари, 9 февруари, 15 февруари.

вання, адже альянс із Сербією і Грецією не міг гарантувати вирішення на користь Софії македонської і фракійської проблем. «Стамболовісти» вбачали в сусідніх балканських країнах конкурентів Болгарії у боротьбі за території європейських вілаєтів Оттоманської Порти. Крім того, вони не вірили у щирість намірів Санкт-Петербурга, під егідою якого формувався блок, а в не зафіксованих письмово попередніх таємних російсько-австрійських домовленостях від 2 вересня 1908 р.^{*} вбачали закулісну угоду між імперіями про розподіл впливу в Південно-Східній Європі, згідно з якою Болгарія потрапляла у сферу інтересів Санкт-Петербурга.

Антиросійська позиція членів НІП склалася внаслідок їх підозр, що після анексії Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, населеної сербами і хорватами, Санкт-Петербург буде підтримувати прагнення Белграда розширити власну територію шляхом приєднання Македонії. Саме через це, на думку партійної верхівки «стамболовістів», Росія стримувала Болгарію від активних дій у питанні розв'язання македонської проблеми. Послідовники С. Стамболова засуджували зовнішній курс відданого Санкт-Петербургу кабінету А. Малинова. «Під час правління демократів Софія перетворилася на мовчазного спостерігача за тим, як Санкт-Петербург сприяє втіленню в життя великосербських ідеалів за рахунок Македонії, обіцяної Белграду у вигляді компенсації за втрату Боснії і Герцеговини», – стверджував відомий публіцист і літературний критик, «стамболовіст» Д. Кьорчев¹. Саме тому представники НІП вкрай негативно ставилися до всіляких спроб з боку Російської імперії зблизити Болгарію з Сербією: не підтримували ідею проведення 1910 р. Слов'янського конгресу в Софії, взаємні візити політиків, обмін культурними делегаціями². У своїй промові біля могили С. Стамболова 11 липня 1910 р. Н. Генадієв нагадав, що у пе-

^{*} Під час переговорів у чеському замку Бухлау між міністрами закордонних справ А. Ізвольським і А. Еренталем російська сторона погоджувалася на анексію Австро-Угорщиною Боснії і Герцеговини, австро-угорська ж – на відкриття проток для військових кораблів Росії. Крім того міністри домовилися про евакуацію австрійських військових гарнізонів із прикордонного з Чорногорією і Сербією Ново-Пазарського санджака, дали згоду на проголошення незалежності Болгарії та передачу Греції острова Крит (Исторический архив. 1962. № 5. С. 121–124). За відсутності так і не укладеної двосторонньої угоди усі ці положення були встановлені на основі співставлення повідомлень самих же міністрів.

¹ ЦДА РБ. Ф. 122к «Кьорчев, Димо». Оп. 1. А. е. 7. Л. 16.

² Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 102.

ріод прем'єрства засновника НІП Росія декілька разів намагалася здійснити державний переворот у Болгарії, що вірогідність війни між Софією і Санкт-Петербургом була доволі високою¹.

16 березня 1911 р. в Болгарії відбулася чергова зміна уряду. Замість кабінету А. Малинова Фердинанд призначив коаліційну Раду міністрів у складі «народняків» і «цанковістів» на чолі з лідером Народної партії І. Гешовим. Новостворена влада взяла курс на заснування під егідою Росії Балканського союзу, котрий шляхом застосування сили мав покінчити із домінуванням Османської імперії на Балканах. «Стамболовісти» ж продовжували негативно ставитися до взаємовідносин Софії і Санкт-Петербурга, критикуючи будь-які спроби двостороннього зближення, хоча й доволі пасивно реагували на процес формування альянсу, котрий створювався між Болгарією, Сербією, Грецією і Чорногорією за сприяння Росії. В основному це пояснюється цілковитою утаємниченістю переговорів, зміст яких приховувався від широкого загалу².

З метою обґрунтування власної позиції щодо розбудови взаємин із Санкт-Петербургом НІП активно використовувала політику пам'яті. 1911 року було опубліковано другий том книги С. Радева «Творці сучасної Болгарії», в якому автор детально розповів про втручання Росії у внутрішні справи князівства під час кризи 1886 р. З точки зору автора, імперія цілеспрямовано шукала щонайменший привід для розриву дипломатичних відносин із Софією, а С. Стамболов виявився заручником цих устремлінь та був дискредитований російськими дипломатами³.

Перебуваючи в опозиції упродовж 1908–1912 рр., НІП фактично відстоювала запропоновану свого часу С. Стамболовим концепцію розбудови взаємин із Санкт-Петербургом. Її суть не зводилася до поглиблених стосунків з останнім, тісної співпраці з ним у вирішенні македонського і фракійського питань, членстві в різних політичних блоках, котрі засновувалися на Балканах під заступництвом Росії. Повер-

¹ Геннадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 31.

² Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 102.

³ Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. С. 377.

нення до принципів, що їх пропагував засновник НІП, пояснювалося розчаруванням пасивністю Санкт-Петербурга у справі розв'язання проблеми слов'янського населення європейських вілаєтів Оттоманської Порти, а також активною співпрацею Російської імперії з Сербією – одним із конкурентів Болгарії в боротьбі за вплив у Македонії.

Зовнішня політика кабінету І. Гешова відзначалася активним веденням переговорів із сусідніми балканськими державами про створення спрямованого проти Стамбула воєнно-політичного блоку. Влада ініціювала у парламенті зміни до статті 17 конституції, які після їх ухвалення 11 липня 1911 р. депутатами V ВНЗ давали монарху й уряду укладати таємні договори без згоди Народних зборів¹. Складний діалог між Болгарією, Сербією, Грецією і Чорногорією відбувався за посередництва Росії. Ключовим досягненням Санкт-Петербурга у переговорах став сербсько-болгарський компроміс по Македонії 29 лютого 1912 року². Офіційна Софія пішла на поступки Белграду тільки після отримання запевнень від російської сторони щодо її клопотань перед Францією про надання Болгарії позики* в розмірі 200 млн золотих франків. Напередодні війн у вирі патріотичного піднесення й антитурецької пропаганди «стамболовісти» воліли не акцентувати увагу громадськості на ролі Санкт-Петербурга у формуванні Балканського союзу та на очевидному факті, що вигідний Росії альянс Болгарії, Сербії, Греції і Чорногорії був націлений не лише проти Порти, а й проти Австро-Угорщини.

У 1912–1913 рр. Санкт-Петербург намагався активізувати свою політику на Балканах. Коли під час збройного протистояння Румунія виступила з вимогою передачі їй права на територію болгарської Південної Добруджі як компенсації за нейтралітет у Першій Балканській війні, Росія, котра розраховувала залучити Бухарест до табору Антанти, не заперечувала такої можливості. Крім того, вона по-всякому сприяла якнайшвидшому підписанню Лондонського миру (17 травня

¹ Български конституции и конституционни проекти / Ред.: Л. Стоянов, В. Методиев. София: Д-р Петър Берон, 1990. С. 26–27.

² История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 2. С. 220–222.

* У рамках кредиту від фінансової установи «Paribas» Болгарія отримала лише три аванси – 25, 40 і 10 млн золотих франків, оскільки 1913 р. президент Французької республіки Р. Пуанкаре віддав розпорядження припинити виплату через політичну недовіру до Софії як імовірного сателіта Троїстого союзу.

1913 р.), виступала посередником у суперечках між Болгарією, Грецією і Сербією навколо питання про розподіл території Македонії, докладаючи зусилля зі збереження військово-політичного блоку від розпаду. Знайшли розуміння з боку Санкт-Петербурга і прагнення Белграда переглянути таємні доповнення договору 1912 р. з Софією щодо розмежування македонських земель. На думку міністра закордонних справ Російської імперії С. Сазонова, позбавлення Сербії виходу до Адріатичного моря, а також незабезпечення болгарською стороною передбаченої в додатковій військовій конвенції допомоги сербським збройним силам у долині річки Вардар, на відміну від виконання Белградом тих же прописаних вимог під час вирішальних боїв у Фракії, могли стати вагомим приводом для ревізії умов угоди між двома балканськими країнами¹.

Така позиція викликала гнів і обурення серед «стамболовістів». Під час Другої Балканської війни вони вже не приховували свого негативного ставлення до Росії. До того ж, воєнне протистояння з учорашніми союзниками обернулося для Болгарії фатальною катастрофою. Звинувачуючи у всіх негараздах коаліційний уряд «народняків» і «цанковістів», іншою причиною фіаско члени НЛП називали політику Санкт-Петербурга, який всебічно підтримував Белград в його прагненнях, у тому числі й намірах приєднати якомога більшу частину Македонії, та «не бажав поступатися власними інтересами заради болгарських національних інтересів»². Газета «Воля» застерігала, що врешті-решт болгари остаточно розчаруються таким ставленням Росії та неминуче відвернуться від неї³. З метою більш ширшої популяризації невдоволення діями Санкт-Петербурга 23 червня 1913 р. лідери Народно-ліберальної, Ліберальної та Младоліберальної партій Н. Генадієв, В. Радославов і Д. Тончев надіслали царю Фердинанду листа, в якому закликали монарха шукати дипломатичну підтримку в Австро-Угорщини – основного конкурента Санкт-Петербурга на Балканах⁴.

¹ Абрашев П. Дневник. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1995. С. 230.

² Воля. 1913. 18 юни.

³ Там само. 16 октомври.

⁴ Пантев А., Попов Р., Шарова К., Стателова Е., Тодорова Ц. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914) // Известия на Института за история. София, 1974. Т. 23. С. 141.

У цей час критичні настрої по відношенню до зовнішнього курсу імперського уряду посилилися і серед російської інтелігенції. О. Погодин і В. Пічета у своїх працях¹, присвячених історії Болгарії, пояснюють розрив дипломатичних відносин між Санкт-Петербургом і Софією, що стався 1886 р., не діями С. Стамболова, а прорахунками царської дипломатії. На думку вказаних авторів, кабінет «стамболовістів», намагаючись обмежити вплив Росії на внутрішні справи суверенної держави, відстоював болгарські національні інтереси².

Повернувшись 4 липня 1913 р. до влади у складі коаліційної Ради міністрів на чолі з В. Радославовим, «стамболовісти» продовжували деякий час пропагувати курс на зближення з Віднем та на конфронтацію з Росією. Однак Перша світова війна змінила переконання деякого із представників партії. Якщо прихильники Д. Петкова і надалі позиціонували себе послідовними противниками розширення впливу Санкт-Петербурга в регіоні, то прибічники Н. Генадієва, який наприкінці року припинив своє членство в уряді, вже не були такими однозначними. На початковому етапі воєнного протистояння в Європі лідер НІП і його сподвижники виступали за збереження проголошеного Болгарією нейтралітету «доти, доки їй ніщо не загрожуватиме», але вже у листопаді 1914 р. в одному зі своїх виступів у Народних зборах голова Центрального бюро політичної сили заявив: «У будь-який момент наші інтереси ми можемо узгодити з інтересами російської дипломатії, з інтересами Росії»³. «Зближення Софії з Антантою та її участь у війні на боці цього блоку можливі тільки у тому випадку, якщо Болгарія хоче менше жертв»⁴, – уточнював свої слова Н. Генадієв.

Висловлювання лідера НІП «петковісти» одразу ж розцінили як прояв «русофільських» настроїв та зраду традиційній ідеології партії, котра з часів С. Стамболова залишалася противницею російської зовнішньої політики. Це був чудовий привід для дискредитації голови

¹ Погодин А. Л. История Болгарии. Санкт-Петербург: Брокгауз – Ефрон, 1910. 224 с.; Пичета В. И. Исторический очерк славянства. Москва: Вестник мануфактурной промышленности, 1914. 167 с.

² История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. С. 277; Пичета В. И. Исторический очерк славянства. Москва: Вестник мануфактурной промышленности, 1914. С. 30.

³ Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1914. С. 278.

⁴ Там само. С. 279.

Центрального бюро. Проти нього розгорнулась інформаційна кампанія: публікувалися компрометуючі статті на шпальтах підконтрольної угрупованню газети «Нов век»; розповсюджувалася надрукована брошура під назвою «Генадієв перед судом народних лібералів»¹.

Однак тиск з боку опонентів не вплинув на власні переконання «генадієвістів». Після завершення наприкінці лютого 1915 р. ініційованої болгарською владою спеціальної місії лідера НЛП у Римі й Парижі перед членами діючого уряду була озвучена його усна доповідь, яку присутні зустріли стримано. У підготовленому місяць потому письмовому документі, схваленому народно-ліберальним угрупованням Н. Генадієва та поданому на розгляд Ради міністрів, висловлювалася впевненість у перемозі держав «Сердечної згоди», а також наводилися вагомі аргументи на користь приєднання Софії до Антанти. Серед важливих доводів політика значилося твердження, що жоден болгарин не може уявити себе учасником воєнних дій проти Росії, адже покоління, яке брало участь у визвольній війні, ще живе, а тому не допустить збройного протистояння між двома слов'янськими народами². «Петковісти» разом із «радославовістами» і «тончевістами» не забарилися з відповіддю, заявивши про зраду «генадієвістів» партійним принципам та перехід до табору «русофілів».

Поступово всі політичні сили Болгарії розділилися на дві групи. «Народняки», «цанковісти», «каравелісти» виступали за проантантівську орієнтацію Софії. Їхній вибір не в останню чергу визначався тим, що серед членів цього воєнно-політичного блоку була Росія, якій продовжувала симпатизувати переважна більшість населення держави³. Провладні «радославовісти» і «тончевісти» агітували за зближення з Німеччиною і Австро-Угорщиною, створюючи при цьому в свідомості громадян негативний образ Петрограда як ворога національних інтересів Болгарії. «Стамболовісти» ж взагалі розкололися.

По мірі актуалізації питання щодо зовнішньополітичного курсу країни між угрупованнями прибічників Н. Генадієва і Д. Петкова почала посилюватися конфронтація. Суперники наперебій називали себе істинними послідовниками С. Стамболова, зазначаючи при цьому,

¹ Кермекчиев А. Генадиев пред съда на народно-либералите. София, 1915. 34 с.

² Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. София: Ел. Петков, 1929. С. 53.

³ БИА НБКМ. Ф. 15 «Д-р Стоян Данев». Оп. 1. А. е. 186. Л. 3.

що саме їхня діяльність відповідала традиціям НЛП. Н. Генадієв, аби виправдати орієнтацію на держави «Сердечної згоди», у своїх публічних виступах посилався на колишнє особисте спілкування із засновником партії. За його свідченням, С. Стамболов завжди був переконаний, що єдиною великою державою, здатною підтримати Софію в її прагненні приєднати Македонію, була представниця Антанти – Росія¹. У відповідь прихильники Д. Петкова стверджували: «Розрив дипломатичних відносин між країнами у 1886 р. стався через небажання Санкт-Петербурга сприяти реалізації болгарської національної програми. З тих пір відношення імперії до балканської держави не змінилося»². У написаній В. Ничевим брошурі, котра з червня 1915 р. активно розповсюджувалася «петковістами», констатувалося: «Спочатку Н. Генадієв, натхненний прикладом Стамболова, який вів нерівну боротьбу з агентами Росії заради зміцнення державного суверенітету, упродовж Балканських війн з недовірою ставився до зовнішнього курсу Санкт-Петербурга; тепер же він виступає за нейтралітет і зближення з імперією, котра має єдину мету – отримати Царгород та забезпечити домінування на Балканах»³. Аналогічного спрямування були дві брошури невідомих авторів. В одній⁴ з них доводилася абсолютна безперспективність політичної орієнтації на Росію, адже, починаючи з моменту відновлення у 1896 р. дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом, Болгарія не просунулася ані на крок у вирішенні національного питання. Як взірць розбудови взаємин з «північною імперією» наводився період регентства і прем'єрства С. Стамболова, коли він одноосібно протистояв могутній державі⁵. Інша невелика за обсягом книга⁶ містила в собі конкретні історичні факти, в тому числі й пов'язані з біографією засновника НЛП, які свідчили про бажання Росії поставити Болгарію у залежність від себе, а також про сприяння Санкт-Петербурга сербській політиці у Македонії. Серед аргументів

¹ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 17.

² Нов век. 1915. 14 юли.

³ Ничев В. Русофилството на Д-р Никола Генадиев. София: Царска придворна печатница, 1915. С. 5.

⁴ Книжка за народа: Стефан Стамболов и днешното положение на България. София: Царска придворна печатница, 1915. 42 с.

⁵ Там само. С. 11.

⁶ Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. 30 с.

вказувалися небажання Александра III визнавати об'єднання князівства і Східної Румелії 1885 р., контрпереворот 1886 р., а також позиція Російської імперії на переговорах у Лондоні і Бухаресті 1913 р.

Під тиском уряду «генадієвісти» призупинили проросійську агітацію, згорнувши видавництво газети «Воля», а в жовтні 1915 р., вже після оголошення мобілізації, їхнього лідера було заарештовано за причетність до «деклозієрової афери». «Петковісти» ж завдяки своєму представництву в уряді та запровадженій цензурі продовжували діяльність від імені НЛП. У публікаціях газети «Нов век» вони й надалі викривали небажаний вплив Росії на Балканах, підкреслюючи той факт, що імперія завжди намагалася перетворити Болгарію на залежну від себе країну¹.

Під час Першої світової війни російські науковці, які підтримували зовнішній курс царського уряду, звернулися до історії взаємин між Санкт-Петербургом і Софією. На думку М. Ястребова і П. Лаврова, розрив двосторонніх відносин за часів регентства С. Стамболова відбувся внаслідок переорієнтації князівства на Австро-Угорщину². За допомогою вказаної тези автори «Історії болгарського народу» намагалися виправдати невдачі царської дипломатії у підтримуванні взаємин з Болгарією у 1886 і 1915 роках.

Більшовицький переворот 1917 р. в Росії зняв питання та розвіяв усі сумніви щодо перспектив воєнно-політичного співробітництва між Софією і Петроградом. Вірогідне поширення комунізму на Балкани лякало болгарських лібералів не лише з «русофобського» табору, а й «русофілів», унеможливляючи їх традиційну зовнішньополітичну орієнтацію.

Після виходу Болгарії 29 вересня 1918 р. з Першої світової війни «генадієвісти», котрі поступово відновили свою діяльність, у тому числі й видавництво газети «Воля», вже не розглядали Росію як важливий чинник міжнародних відносин. Прибічники ж Д. Петкова, намагаючись виправдати своє членство в Четвертому союзі, за допомогою заново започаткованого органу друку «Свобода» популяризували все той же негативний образ Росії та час від часу нагадували суспільству про

¹ Нов век. 1915. 10 декември.

² Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич, 1916. С. 409.

перманентну небезпеку з боку Петрограда, який попри все буде прагнути закріпитися у зоні потоків Босфор і Дарданелли, а отже, й надалі загрожуватиме інтересам Болгарії¹. «Генадієвісти» не погоджувалися із зазначеною тезою. Їхній лідер заявляв, що Радянська Росія ще не набула великодержавного статусу на міжнародній арені, а тому неспроможна чинити тиск на Болгарію, значить, і остерігатися її не варто².

У програмі об'єднаної Націонал-ліберальної партії, створеної восени 1920 р., пропагувався «мир з усіма державами»³. Конкретним відношенням з Москвою окрема увага у документі не приділялася, оскільки представники новосформованої організації більше не вважали ці взаємини пріоритетними. На їх еволюцію зовнішньополітичного сприйняття вплинула ціла низка обставин, у тому числі – Громадянська війна в Росії, перебування Болгарії поза межами Версальської системи міжнародних відносин, правління в радянській державі комуністів, котрі розцінювалися ліберальними силами країни як ідеологічні противники.

Аж до своєї смерті у 1923 р. Н. Генадієв послідовно намагався виправдовувати свою проросійську позицію в 1915 р. Так, у вже згадуваних споминах про приватні бесіди зі С. Стамболовим він зазначає, що засновник НЛП не виключав нормалізацію взаємин із Санкт-Петербургом ще під час свого правління, вважаючи це необхідним заради державних інтересів⁴. Про достовірність цих тверджень свідчать реальні намагання С. Стамболова розпочати діалог з Росією щодо відновлення дипломатичних відносин⁵. Але більш вагомі й ґрунтовні докази зазначеним фактам до цього часу невідомі.

Таким чином, упродовж 1895–1920 рр. відгомін перебування при владі С. Стамболова не лише відчувався у російсько-болгарських відношеннях, а й здійснював вплив на формування двосторонніх взаємин та навіть визначав їх вектор спрямованості. Після відновлення 1896 р.

¹ Свобода. 1919. 2 май.

² Генадиев Н. Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София: Балканъ, 1920. С. 46.

³ ЦДА РБ. Ф. 401к «Либерална партия (радослависти)». Оп. 1. А. е. 103. Л. 1.

⁴ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 16.

⁵ Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. / Гл. ред. И. Димитров. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 58.

дипломатичних зв'язків Санкт-Петербург вже не вбачав у Софії найбільш прийнятної і надійної союзника в Південно-Східній Європі, здатного стати на заваді розширенню провідної ролі Австро-Угорщини на Балканах. Відповідно і в уявленні переважної більшості болгарського істеблішменту й пересічних громадян з часів прем'єрства засновника НЛП міцно закріпився негативний образ Росії як імперії, котра з небажанням споглядала за здобуттям Болгарією незалежності. Протягом вищезазначеного періоду «стамболовісти» намагались позбутися надто вже незручного для себе реноме «русофобської» політичної сили, що заважало розширенню власних електоральних можливостей. Разом з тим вони слідували своїм ідеологічним принципам, котрі сформувалися за часів прем'єрства С. Стамболова, коли між Болгарією і Росією перервалися всякі відносини. В очах суспільства члени НЛП докладали зусилля, щоб уславитися організацією, яка мала б абсолютно об'єктивний і прагматичний погляд на міжнародні відносини, не ідеалізувала жодну з тогочасних великих держав та водночас прихильно ставилася до дружби з впливовим Санкт-Петербургом. Наміченим курсом партія слідувала в 1895–1915 рр., однак після пережитої національної катастрофи 1913 р., напередодні вступу країни у Першу світову війну, відбулися кардинальні зміни у настроях і переконаннях деякого зі «стамболовістів». Напружене передвоєнне становище, в умовах якого Софії необхідно було визначатися, воюватиме вона разом з Росією чи проти неї, розвело колишніх однопартійців по різні сторони барикад. Втім, що характерно, і прибічники, і противники орієнтації Болгарії на Антанту, наводячи аргументи на користь власної позиції, посилялися на «великого С. Стамболова», намагаючись спрогнозувати, як саме вчинив би він у подібній ситуації.

§ 3. Османська імперія – сюзерен, союзник чи ворог?

Серед пріоритетних напрямів зовнішньої політики Софії залишалися відносини зі Стамбулом. Однак наприкінці XIX ст. відмічається погіршення двосторонніх взаємин між державами. Не в останню чергу така тенденція була визначена посиленням болгарського національно-визвольного руху в імперії та активізацією діяльності револю-

ційних комітетів у її європейських вілаєтах. За версією правлячих кіл Оттоманської Порти, князівство підтримувало радикальні організації, налаштовуючи їх проти османської влади. Відновлення Софією дипломатичних зв'язків із Санкт-Петербургом у 1896 р. стало ще одним фактором, котрий зумовив кризу взаємовідносин між васально залежною країною і її сюзереном, адже Стамбул продовжував вважати Росію своїм основним недругом. Спроби уряду «народняків» того ж року домовитися з Грецією і Сербією про спільні дії у вирішенні македонської проблеми також сприяли посиленню напруженості у взаєминах між князівством і Портою. Як наслідок, султан не задовольнив звернення очолюваної К. Стоїловим Ради міністрів з приводу розширення мережі болгаромовних навчальних закладів у Македонії і Фракії. Не погодився він реалізовувати і запропонований 1896 р. «народняцьким» кабінетом проект реформ, згідно з яким передбачалося запровадження елементів автономного управління у вказаних областях.

Таким чином, особливі відносини між Стамбулом і Софією, що склалися за часів прем'єрства С. Стамболова, почали руйнуватися у період правління уряду К. Стоїлова. Османська імперія взяла на озброєння нову стратегію розбудови взаємин з балканськими країнами. Граючи на амбіціях Греції, Сербії і Болгарії, які претендували на розширення свого впливу в Македонії, Порта шляхом незначних почергових поступок кожній зі сторін змушувала Афіни, Белград і Софію протистояти одна одній та водночас зберігала вигідний для себе статус-кво на Балканах.

Представники опозиційної НЛП неодноразово висловлювали власне незадоволення політикою «народняків» щодо налагодження взаємовідносин з Оттоманською Портою. З початком повстання на острові Крит 1897 р. «стамболовісти» закликали діючу владу до більш рішучих кроків у відстоюванні прав болгарських етнічних груп Османської імперії. Разом з тим вони критикували стратегію побудови двосторонніх зв'язків зі Стамбулом, яку реалізовував кабінет К. Стоїлова. Так, в одному із публічних виступів член НЛП Н. Генадієв зазначав, що С. Стамболов залишив Болгарію у доволі прийнятних відносинах з Портою. «Народняки» ж своєю активізацією діяльності революційних організацій у Македонії і Фракії, а також зближенням із Санкт-Петербургом та відвертою запобігливістю перед Белградом і Афіна-

ми, особливо укладанням 19 лютого 1897 р. сербсько-болгарського договору про співпрацю, звели нанівець його починання, не зумівши зберегти налагоджені взаємини з Османською імперією. В результаті, починаючи з 1894 р., Порта неодноразово переконувалась у небезпечній зовнішній політиці Болгарії, котра створювала загрозу існуванню її європейських вілаєтів¹. У відповідь проурядова газета «Мир» цинічно зазначала: «Для Болгарії, Македонії, Криту – для всіх Стамболов є електричним струмом, і його відсутність відобразилася навіть на долі цілої Європи, а це вже занадто»². Видання називало вимоги «стамболовістів» щодо поглиблення партнерства між Софією і Стамбулом небезпечними для суверенітету князівства, аргументуючи свої переконання простим прикладом, що за умови подальшого перебування С. Стамболова біля державного керма Болгарія могла взагалі втратити власну державність, знову опинившись у складі Османської імперії³.

Повернувшись на початку 1899 р. до влади, «стамболовісти» пропагували задекларовані ще у травні 1894 р. устремління підтримувати добросердечні відносини з усіма країнами, особливо «найщирішу і найтіснішу дружбу» з Османською імперією – державою, від якої залежала доля болгарського населення Македонії і Фракії⁴. Проте забезпечити той рівень взаємозв'язків, що склався та існував між Софією і Стамбулом у період прем'єрства С. Стамболова, кабінету Д. Грекова не вдалося. По-перше, забракло часу, а по-друге, неквапливо роздумувала Порта, котра з розчаруванням, настороженістю і підозрою спостерігала за плином відновлених російсько-болгарських взаємин, намагаючись за будь-якої нагоди нагадати князівству про його васальну залежність від султана. Наприклад, Абдул-Гамід II наполягав, щоб у травні – липні 1899 р. на конференції у Гаазі посланці Болгарії займали місця безпосередньо за турецькими делегатами, а не у алфавітному порядку поруч з іншими представниками всіх делегацій⁵.

У період правління наступного однопартійного уряду на чолі з Т. Іванчевим ситуація суттєво не змінилася. В 1899–1900 рр. Порта продовжувала сприймати політику Софії по відношенню до себе як

¹ Свобода. 1897. 25 февруари.

² Мир. 1897. 27 февруари.

³ Там само. 30 април.

⁴ Нов век. 1899. 6 март.

⁵ Ольденбург С. С. Царствование Николая II. Москва: Астрель, 2008. С. 116.

недоброзичливу і навіть агресивну. В Стамбулі були переконані у регулярній підтримці кабінетом «радославовістів» діяльності революційних комітетів на європейських територіях Османської імперії. Саме тому Болгарія не зуміла забезпечити собі жодних преференцій у Македонії. Коментуючи стан справ у цьому питанні, болгарський дипломатичний агент у Стамбулі І. С. Гешов у своїй доповіді від 27 жовтня 1899 р. головною причиною невдач назвав тогочасне абсолютно безпорадне міжнародне положення князівства¹.

Подавши у відставку 12 січня 1901 р., члени уряду Т. Іванчова залишили двосторонні зв'язки з Оттоманською Портою у не найкращому стані. Їх послідовникам довелося виправляти ситуацію. Так, упродовж свого майже дворічного перебування при владі коаліційний кабінет демократів – «цанковістів» встиг застосувати на практиці декілька варіантів розбудови відносин з Османською імперією.

На початковому етапі свого правління проросійськи налаштований уряд намагався за допомогою Санкт-Петербурга здійснити тиск на Порту та в такий спосіб змусити її розпочати реформи у Македонії і Фракії. Публікації провладних газет «Пряпорец» і «България» в основному містили розгорнуту антитурецьку пропаганду. «Стамболовісти» вважали неприйнятною таку позицію кабінету міністрів П. Каравелова, жорстко критикуючи її у власному виданні та парламенті. «Сьогоднішній виконавчий орган Болгарії, – зазначається в одній зі статей газети «Нов век», – поводить ся вкрай зухвало у своєму ставленні до Порти, при цьому не зважаючи на міжнародну ізоляцію князівства. Все це може мати лише негативні наслідки для країни, адже військова потужність Османської імперії набагато вища за болгарську. Саме тому Царгород демонструє самовпевненість та не бажає задовольняти навіть найнезначніші бажання Софії. Злочинність нинішнього кабінету по відношенню до доброзичливих болгарсько-турецьких відносин криється в тому, що його поведінка визначена не здоровим глуздом, а демагогією. Не треба нав'язувати шовіністичні пристрасті нашому народу, необхідно розвивати продуктивну співпрацю з Портою»¹.

¹ ЦДА РБ. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 1. А. е. 1382. Л. 134.

¹ Нов век. 1901. 22 март.

Критика НІП була цілком обґрунтованою, адже антитурецький курс уряду П. Каравелова не виправдовував себе. Росія не мала наміру сприяти задумам болгарської влади та не поспішала втручатися у ситуацію на Балканському півострові. Це змусило коаліційну Раду міністрів змінити свою політику по відношенню до Оттоманської Порти.

Основним завданням кабінету демократів і «цанковістів» стало відновлення довіри Стамбула. Для цього необхідно було переконати Османську імперію у відсутності будь-яких зв'язків між чинною болгарською владою і революційними організаціями, що боролися за звільнення Македонії і Фракії від турецького панування, та тим самим, як стверджували у Стамбулі, намагалися своїм прикладом дестабілізувати ситуацію в інших вілаєтах імперії. Уряд П. Каравелова застосував заходи з метою обмеження діяльності різних радикальних угруповань на території князівства: були звільнені зі служби офіцери і чиновники, котрі співпрацювали з ВМОК, а 24 березня 1901 р. заарештовані організатори вбивства противника розширення болгарського впливу в Македонії, відомого румунського публіциста С. Михайлеану. Крім того, щоб унеможливити потрапляння четницьких загонів і обозів зі зброєю в європейську частину Османської імперії, було посилено контроль на болгарсько-турецькому кордоні¹.

Фактично влада князівства повернулася до принципів розбудови відносин з Портою, закладених у період правління С. Стамболова. Однак послідовники засновника НІП все одно намагалися знайти привід для критики заходів кабінету П. Каравелова у цьому напрямі. Однією з таких зачіпок стало облаштування Оттоманською Портою з мовчазної згоди Болгарії вздовж спільного кордону між державами п'ятдесяти додаткових стаціонарних сторожових постів для недопущення вільного переміщення населення з Македонії у князівство і навпаки. Реакція газети «Нов век» на таку смиренність офіційної Софії була наступною: «Тепер біженці з території Османської імперії не зможуть знайти собі притулок на наших землях, а Порта ще більш безжалісно почне гнобити мирне християнське населення»¹.

Уряд Прогресивно-ліберальної партії, який 22 грудня 1901 р. змінив кабінет П. Каравелова, у своїх зовнішньополітичних пріоритетах

¹ Мир. 1901. 20 март.

¹ Нов век. 1901. 29 март.

вирізнявся ще більшою проросійською схильністю, аніж його попередник. Це, звісно, непокоїло Стамбул та не сприяло покращенню двосторонніх взаємозв'язків. До того ж під час перебування при владі очолюваної С. Даневим Ради міністрів у Македонії сталися події, які вкрай загострили відносини між державами, – це Горішньоджумайське повстання, котре спалахнуло 23 вересня 1902 р., а також теракти у Салоніках, організовані та вчинені 15–17 квітня наступного року членами анархістського угруповання «Геміджії» («Човнярі»)*. Османська імперія звинувачувала князівство в навмисному підбурюванні християнського населення її європейських вілаєтів до радикальних кроків¹.

Таким чином, у період правління кабінету С. Данева відносини між Софією і Стамбулом суттєво погіршилися. Проте чинна влада відмовлялася визнавати власну провину в цьому. На шпальтах преси вона активно наголошувала, що тодішній стан справ був визначений колишніми необдуманими кроками уряду С. Стамболова, котрий у період правління робив ставку на зближення з Османською імперією, яка в свою чергу ніколи не розглядала Болгарію державою-партнером. Ось чому в Софії лише бездумно гаяли дорогоцінний час, марно сподіваючись, що Порта стане покровителькою болгарського населення Македонії і Фракії².

Саме за таких обставин 5 травня 1903 р. послідовникам С. Стамболова судилося повернутись до влади. Одне з основних їхніх завдань зовнішньої політики полягало у відновленні добросусідських взаємозв'язків зі Стамбулом. З цією метою за дорученням уряду і монарха 15 травня до столиці Османської імперії відбув досвідчений дипломат Г. Начович – затятий прихильник протурецької орієнтації князівства, котрий мав переконати правлячі кола Оттоманської Порти в миролюбних настроях новосформованого кабінету міністрів. Візит посланця болгарської влади складався з почергових офіційних

* Його представниками були юнаки, які щойно закінчили болгарську чоловічу гімназію та під впливом анархістських ідей на чолі з Й. Поп Йордановим сприйняли тактику індивідуального терору. Вони підірвали французький пароплав у порту (звідси й назва організації) і будівлю місцевого відділення «Імперського Оттоманського банку», здійснили диверсію на залізниці, пошкодили систему газо- і водопостачання міста. Турецька влада не обмежилася ліквідацією терористів. У Салоніках загинули тисячі невинних людей, майже 2 тис. осіб вілаєту було арештовано.

¹ Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 209.

² България. 1902. 24 октомври.

зустрічей, під час яких його співбесідниками були особистий секретар султана Тахсін-паша, великий візир Мехмед Ферід-паша, сам Абдул-Гамід II, а також послы великих держав: російський – І. Зинов'єв, австро-угорський – Г. фон Каліче, французький – Е. Констан, англійський – сер Н. О'Конор, італійський – О. Маласпіна і колишній турецький комісар в Софії Неджип ефенді Мелхаме¹. Однак заручитися підтримкою з боку європейської дипломатії та домовитися з Портою в головному питанні про запровадження реформ, що передбачали розширення самоврядування болгарських общин у Македонії і Фракії, Г. Начовичу не вдалося.

До позитивних результатів місії, котра завершилася 31 травня, можна віднести зниження вірогідності збройного конфлікту між двома країнами, загроза виникнення якого на той час була цілком реальною, а також звільнення з-під варті близько восьмисот болгар із майже двох тисяч заарештованих осіб за підозрою в скоєнні терактів у Салоніках. Що ж стосується налагодження двосторонніх відносин, то вони продовжували залишатися на попередньому рівні, ґрунтуючись на недовірі з боку Порти, котра й надалі звинувачувала Болгарію у підтримці четницьких загонів на територіях Македонії і Фракії. Через це проти слов'янського населення вказаних областей нею як і раніше застосовувалися утиски і репресії².

Болгарський уряд, котрий, безперечно, мав вплив на революційні організації, заради встановлення добросусідських відносин з Османською імперією намагався утримати їх від кардинальних дій, щоб не давати Порті зайвий привід для сумнівів щодо миролюбної позиції Софії. При цьому він не припиняв підтримувати комітети, забезпечуючи їх грошима і зброєю. Факти взаємин кабінету Р. Петрова з революціонерами були відомі у Стамбулі. Саме тому, коли в липні 1903 р. розпочалося Іллінденсько-Преображенське повстання, Османська імперія одразу ж назвала князівство інспіратором і винуватцем збройного виступу. Вздовж кордону з Болгарією було розміщено до-

¹ Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломация: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. С. 292–293.

² Влахов Т. Криза в българо-турските отношения: 1895–1908. София: Изд-во на БАН, 1977. С. 55.

датковий військовий контингент, а в Скоп'є розквартировано 80-тисячну армію Омара Руджі-паші¹.

Опинившись перед небезпекою початку збройного конфлікту з Османською імперією, а також небажаною перспективою потрапити у міжнародну ізоляцію, Рада міністрів Р. Петрова зайняла пасивну позицію по відношенню до драматичних подій у Македонії, зосередившись в основному на стримуванні дипломатичного тиску з боку Стамбула і великих держав. Формально посиливши з тактичної точки зору прикордонні застави, влада Болгарії все ж не перешкоджала переміщенню чет та не намагалася покласти край зв'язкам між повстанцями і діячами ТМОРО у князівстві. Така політика хоч і викликала негативне ставлення до Софії, проте й надалі повністю підтримувалася «стамболовістами». «Болгарський уряд має право піклуватися про своїх співвітчизників за кордоном... і робитиме це доти, доки там будуть наші одноплемінники..., а якщо наш народ там працюватиме, ми хочемо, щоб вони [великі держави. – Д. М.] почули його і нас»², – заявляв у парламенті лідер НЛП Д. Петков. Підтвердженням цієї позиції стало звернення 13 вересня 1903 р. князівства до впливових європейських країн з вербальною нотою, в якій висловлювалася надія на їхнє сприяння у здійсненні тиску на Порту з метою змусити її забезпечити нормалізацію умов життя у власних європейських вілаєтах.

Того ж місяця до Стамбула знову відбув Г. Начович, цього разу в статусі дипломатичного агента, із завданням у найкоротший термін знайти спільну мову з тамтешньою владою³. Завдяки його зусиллям у листопаді Османська імперія все ж погодилася на переговори з Софією. Діалог між сторонами тривав майже півроку, завершившись підписанням 26 березня 1904 р. довгоочікуваної спільної угоди. Відповідно до її положень, Порта давала згоду на звільнення майже чотирьох тисяч арештованих болгар, підозрюваних у зв'язках з революційними комітетами, а з князівства отримали змогу повернутися десятки тисяч біженців, котрі під час бурхливих подій літа – осені 1903 р.

¹ Панайотов Л. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. // Векове. 1973. № 6. С. 16.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 397.

³ Влахов Т. Криза в българо-турските отношения: 1895–1908. София: Изд-во на БАН, 1977. С. 61.

змушені були залишити домівки у Македонії і Фракії. В свою чергу, Болгарія зобов'язувалася заборонити формування на власній території загонів четників та проведення будь-якої агітації, спрямованої на дискредитацію Порти, а також мала припинити фінансування радикальних організацій і розповсюдження в османських вілаєтах пропагандистської літератури¹.

Однак підписаній угоді не судилося стати відправною точкою процесу покращення двосторонніх відносин. Навпаки, упродовж другої половини 1904 р. намітилася тенденція до їхнього погіршення. Такий розвиток подій був зумовлений саботуванням Стамбулом виконання домовленостей із Софією. Османська влада умисно, під будь-яким приводом забороняла біженцям повертатися із князівства в Адріанопольський вілаєт, намагаючись штучно знизити чисельність болгарського населення зазначеної області. До того ж імперія протидіяла реалізації Мюрцштезької програми реформ, спрямованої на забезпечення елементів самоврядування у Македонії².

Поведінка Порти провокувала невдоволення правлячих кіл і громадськості князівства. 2 червня 1904 р. уряд Р. Петрова через дипломатичні представництва повідомив великі держави про навмисні порушення Стамбулом домовленостей із Софією та проведення ним політики асиміляції болгарського національного елементу європейських територій імперії за рахунок розширення можливостей для сербської і грецької пропаганди. Втім, щоб не провокувати нових суперечностей, «стамболовісти» за допомогою газети «Нов век» демонстрували доброзичливе ставлення до Оттоманської Порти і її султана Абдул-Гаміда II, висловлюючи надію на його сприяння реформам у Македонії³.

Опозиція в основному скептично поставилася до болгарсько-турецького діалогу. Зокрема демократи нагадували, що свого часу С. Стамболов домігся від Порти поступок у Македонії шляхом налагодження добросусідських відносин зі Стамбулом. Проте ініціативи прем'єр-міністра виявилися марними та ще й фатальними для Софії, адже насправді Османська імперія розглядала свої поступки лише як

¹ Там само. С. 69.

² Там само. С. 93.

³ Нов век. 1905. 21 март, 28 март, 25 май.

тимчасові компроміси. 1903 року, коли вибухнуло повстання, Болгарія поплатилася за свою довірливість¹.

Зрештою, сподівання уряду Р. Петрова на те, що Стамбул задовольнить вимоги Софії, не справдилися – протягом 1905 р. становище слов'янського населення в Османській імперії продовжувало погіршуватися. У свою чергу, кабінет Р. Петрова, щоб захистити болгарську етнічну спільноту Македонії і Фракії від перманентного винищення, не згортав співпрацю з революційними комітетами.

Восени 1905 р. Порта звернулася до великих держав зі звинувачуваннями Софії у «роздмухуванні революційного вогню, котрий загрожує безпеці всієї імперії»², про що у Міністерство закордонних справ і віросповідань одразу ж надійшло повідомлення від дипломатичного представника у Відні М. Сарафова. 15 жовтня гаранти берлінського статус-кво надіслали князівству ноту, в якій вказували на факти сприяння ним поширенню радикалізму в європейських вілаєтах Османської імперії та наполягали на їх припиненні. Проте у кабінеті міністрів Р. Петрова не вважали власні дії первопричиною ситуації, котра склалася, та були переконані, що допоки Порта не припинить кровопролиття у Македонії і Фракії, втілити в життя вищевказану вимогу буде вкрай важко³. Поступово відносини між Софією і Стамбулом зайшли у глухий кут. Дехто із впливових осіб князівства (екзарх Йосиф, Г. Начович та інші) пропонували уряду Р. Петрова першому зробити крок до примирення, однак кабінет «стамболовістів» обрав інший шлях.

Протягом 1906 р. діюча болгарська влада продовжувала надавати матеріальну підтримку та постачати зброю революційним комітетам, при цьому заявляючи про мирне налаштування по відношенню до Порти. Зрештою, у Стамбулі остаточно розчарувалися політикою уряду Р. Петрова. Саме тому правлячі кола імперії схвально сприйняли повідомлення дипломатичного представництва князівства про затвердження 22 жовтня на посаді прем'єр-міністра лідера «стамболовістів» Д. Петкова, а керівником Міністерства закордонних справ і віро-

¹ Пряпорец. 1904. 18 декември.

² НА БАН. Ф. 17к «Сарафов, Михаил». Оп. 1. А. е. 161. Л. 49–50.

³ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 707.

сповідань Д. Станчова¹. На берегах Босфору сподівалися на більшу зговірливість і поступливість новопризначених осіб.

Однак надії Порти не справилися. На початку листопада 1906 р. у парламентській промові голова болгарського уряду відкрито засудив Османську імперію за терор, організований проти болгарського населення Македонії і Фракії, зазначивши при цьому: «Князівство не може нести відповідальність за те, що відбувається на турецькій території»². Продовжуючи фінансувати революційні комітети і четницькі загони, новосформована влада Болгарії втілювала в життя власну офіційну стратегію, котра трактувалася як необхідний захід для захисту співвітчизників у балканських провінціях Османської імперії від свавілля місцевої адміністрації та сербських і грецьких збройних формувань.

Невирішені протиріччя між Софією і Стамбулом навколо македонського і фракійського питань не давали можливості дійти взаємної згоди і при вирішенні інших проблем. Наприклад, безрезультатно завершилися переговори стосовно надання Болгарії статусу незалежної держави, взаємного гарантування прав торговельних агентів, підданства біженців із Македонії – тимчасових мешканців князівства, облаштування кордону, екстрадиції, будівництва залізниці між македонськими населеними пунктами Горішня Джумая і Куманово. Принципова позиція Софії щодо реформ в європейських вілаєтах Оттоманської Порти не сприяла покращенню двосторонніх взаємин³, які залишалися напруженими впродовж усього перебування при владі урядів НІП.

Відставка кабінету П. Гудева на початку 1908 р. сталася за півроку до значних змін в Османській імперії. Молодотурецька революція, що відбулася 3–24 липня, надихнула правлячі кола князівства на рішучі дії. Фердинанд за підтримки уряду Демократичної партії на чолі з А. Малиновим вирішив скористатися ситуацією та проголосити незалежність Болгарії.

Обмеження влади султана та встановлення конституційного устрою в Оттоманській Порті, а також наміри князя і кабінету міністрів позбутися васальної залежності Софії від Стамбула «стамболовісти» зустріли з великим ентузіазмом. «Міжнародна ситуація вельми спри-

¹ БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 30. Л. 23.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1907. С. 290.

³ Там само. С. 291.

ятлива для того, щоб заявити усьому світу – Болгарія є повноцінною державою»¹, – підтримувала їхня газета «Нов век» починання монарха і демократів.

Члени НІП особливо не переймалися можливим погіршенням двосторонніх відносин, які міг спровокувати акт проголошення незалежності. Більше того, вони плекали надію, що молодотурки підуть на поступки болгарським прагненням у Македонії і Фракії. Влітку 1908 р. в Салоніки було направлено сподвижника Н. Генадієва, досвідченого дипломата і публіциста, вихідця із Македонії С. Радева, який мав встановити контакти з представниками тамтешньої влади, організувати видавництво місцевої газети, а також взяти участь у чергових виборах з метою отримання депутатського мандата у новому парламенті (Меджлісі)².

Під час опозиційної діяльності «стамболовістів» простежується відсутність єдиної думки серед однопартійців стосовно подальшої стратегії розвитку болгарсько-турецьких відносин. Так, Н. Генадієв, який у цей період вів активне листування з Фердинандом, радив монарху продовжувати політику співпраці з революційними організаціями у Македонії і Фракії, а також чинити тиск на Порту через дипломатію великих держав, намагаючись переконати її у необхідності продовження реформ у своїх європейських вілаєтах³.

Іншу думку з цього приводу мав попередній прем'єр-міністр країни П. Гудев, який теж підтримував контакти з болгарським царем. Політик вважав, що офіційній Софії варто розпочати зближення з молодотурками та руками нової влади протидії пропаганді сербського й грецького націоналізму в Македонії і Фракії. Згадував у листах П. Гудев і потребу в посиленні збройних сил, що зміцнило б авторитет Болгарії на міжнародній арені⁴.

Спільним же у переконаннях обох «стамболовістів» було їхнє велике сподівання на зміни політичного курсу Оттоманської Порти у зв'язку з Молодотурецькою революцією. Члени НІП через партійний орган друку дорікали уряду А. Малинова за бездіяльність та вима-

¹ Нов век. 1908. 18 септември.

² Влахов Т. Криза в българо-турските отношения: 1895–1908. София: Изд-во на БАН, 1977. С. 164–165.

³ ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 8. А. е. 1213. Л. 49.

⁴ Там само. А. е. 1214. Л. 7.

гали якнайшвидше активізувати переговорний процес зі Стамбулом. У газетних публікаціях висловлювалися оптимістичні прогнози щодо можливості реалізовувати реформи в Македонії дипломатичним шляхом: «Сьогодні без війни Болгарія зможе взяти те, чого вона бажає»¹. Однак інколи, не вірячи у власні заяви, «стамболовісти» пропагували і активні дії, які йшли в дисонанс з їхнім офіційним курсом: «Є злочинном вважати, що офіційна Софія стоятиме склавши руки навіть тоді, коли болгари в Македонії займуть більш-менш гідне положення»².

Свої міркування щодо подальшої розбудови взаємовідносин з Османською імперією члени НІП висловлювали і під час подій 1908 р., пов'язаних із проголошенням 22 вересня незалежності Болгарії та процесом міжнародного визнання цього акту. Сприятливі умови позбутися васального статусу склалися на початку осені, коли увага великих держав була прикута до франко-німецької суперечки навколо Марокко, Австро-Угорщина готувалася до анексії Боснії і Герцеговини, молодотурки вчинили переворот у Константинополі, а робітники й службовці компанії «Східні залізниці» проводили страйк. Безпосереднім же приводом для здійснення рішучого кроку послужив сумнозвісний «інцидент Гешова», котрий стався перед святкуванням дня народження султана, на яке отримали запрошення всі дипломатичні представники, окрім болгарського. На знак протесту проти такої зневаги з боку турецької влади Софія 15 вересня відізвала зі столиці Османської імперії свого посланника І. С. Гешова. Коментуючи цю подію, лідер «стамболовістів» Н. Генадієв заявляв: «Не можна допустити, щоб ускладнення відносин між країнами переросло у збройний конфлікт». Водночас політик закликав «каравелістів» скористатися ситуацією та проголосити політичну самостійність Болгарії. На його думку, це дійство не варто було розглядати виключно як династичне питання, котре мало значення лише для Кобурга. Ліквідація васальної залежності могла посприяти зміцненню єдності між правлячим монархом і народом³.

НІП вітала акт проголошення Болгарії суверенною державою та отримання Фердинандом царської корони. Надалі партія підтримувала заходи кабінету А. Малинова, спрямовані на досягнення міжна-

¹ Нов век. 1908. 1 август.

² Там само. 22 август.

³ ЦДА РБ. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 8. А. е. 1213. Л. 79.

родного визнання монарха і країни вже у новому статусі. Через свою газету вони протестували проти намірів Стамбула змусити Софію визнати право імперії на грошову компенсацію за відмову Болгарії сплачувати данину та погрожували Порті втручанням великих держав, якщо та не відступить¹.

Поступово надії «стамболовістів» на мирне порозуміння з молодотурками щодо поступок у питанні про самоврядування болгар Македонії і Фракії почали згасати. До того ж після революції великими державами було згорнуто Мюрцштезьку програму реформ. На початку 1909 р. болгарський дипломатичний агент у Парижі Д. Станчов, посиляючись на публікації французької преси, у своїй доповіді міністру закордонних справ і віросповідань С. Паприкову підкреслював, що «тогочасна політика Османської імперії стосовно македонської проблеми мало чим відрізнялася від такої ж бездіяльної, притаманної попередньому режиму. Всі реформені акції великих держав не дали жодних результатів, а області, як окремої географічної й етнографічної одиниці, не існує»².

По мірі розчарування пасивним ставленням Стамбула до сподівань Софії НЛП змінювала свою позицію, долучившись разом з «радославовістами» і «тончевістами» до відкритої кампанії з дискредитації молодотурок в очах болгарської громадськості. «Нова османська влада, – повідомляла газета «Нов век», – ще більші фанатичні націоналісти, аніж їх попередники... Гоніння і звірства по відношенню до наших співвітчизників у Македонії не лише не припинилися, а значно почастішали»³. Вперше про війну з Оттоманською Портою як про реальний спосіб розв'язання македонської проблеми та інших суперечливих питань у двосторонніх відносинах журналісти заговорили у партійній пресі навесні 1909 року⁴. Згодом, коли у черговий раз загострилося критське питання, редакційний колектив газети «Нов век» надрукував низку публікацій, в яких містилися заклики до кабінету А. Малинова скористатися ситуацією та поставити перед Османською імперією чіткі вимоги щодо покращення становища македонських

¹ Нов век. 1908. 17 ноември, 21 ноември.

² БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 37. Л. 19.

³ Нов век. 1910. 18 май.

⁴ Там само. 1909. 4 март.

болгар¹. «У порівнянні з періодом правління Стамболова, – йшлося в одній зі статей, – Болгарія ще не мала таких потужних збройних сил, як нині, але навіть тоді прем'єр знав, як примусити Царгород піти на поступки... Теперішній же наш уряд абсолютно безініціативний»².

Незважаючи на те, що у квітні 1909 р. Османська імперія все ж визнала Болгарію незалежною державою, НІП продовжувала критикувати зовнішній курс чинної влади по відношенню до Порти. «Стамболовісти» навіть дозволяли собі дошкульні випадки на адресу Фердинанда. Вони негативно оцінили візит царя у Стамбул, що відбувся в березні 1910 року³. Наступного місяця в партійній газеті була оприлюднена інформація про призначення в Македонії ще одного сербського владики у місті Дебар. У статті акцентувалася увага на тому факті, що «цю поступку від Царгорода Белград отримав завдяки зусиллям сербського короля Петара I Карагеоргієвича. А от уряд А. Малинова та наш цар ні в якій формі не ставлять перед султаном питання про становище болгар у Македонії»⁴.

Не схвалювала НІП і поступливість «каравелістів» Османській імперії у питанні про біженців. Згідно з двосторонніми домовленостями від 6 квітня 1909 р. щодо визнання Оттоманською Портою незалежності Болгарії, остання мала депортувати зі своєї території мешканців Македонії, які шукали притулку від османського терору. Однак їх повернення відбувалося без жодних гарантій безпеки з боку Стамбула, не передбачених болгарсько-турецьким протоколом. Таку пасивну поступливість ціною жертвування інтересів слов'янського населення Македонії і Фракії заради підтримання й поліпшення взаємозв'язків із сусідньою державою газета «Нов век» назвала черговою дипломатичною поразкою кабінету Демократичної партії⁵.

Далеко не всі прихильники НІП розділяли песимістичні настрої партійної верхівки «стамболовістів» щодо майбутнього взаємовідносин з Портою. Дехто із них добре пам'ятав і схвалював наміри С. Стамболова укласти політичний союз із Оттоманською імперією, його спроби реанімувати ідею створення дуалістичної турецько-болгарської

¹ Там само. 1910. 13 май.

² Там само. 16 май.

³ Там само. 17 март.

⁴ Там само. 18 април.

⁵ Там само. 14 септември.

монархії, а також позитивні наслідки розбудови добросусідських взаємин між державами для розв'язання македонської проблеми¹.

Проте поступово керівництво НЛП відходило від традиційно миролюбного налаштування по відношенню до Порти. Восени 1910 р., коли істеблішмент Болгарії почав активно обговорювати чутки про підписання спрямованої проти інших країн Південно-Східної Європи конвенції між Османською імперією і Румунією, «стамболовісти» заявили, що за таких обставин єдиною правильною стратегією політики Софії на міжнародній арені може бути лише антитурецький вектор. Газета «Нов век» тоді писала: «На Балканах є місце або для Великої Болгарії, або для Великої Порти»².

На противагу «стамболовістам» деякі опозиційні партії по-іншому оцінювали перспективи розвитку відносин між Софією і Стамбулом. «Народняки» і «цанковісти» виступали за зближення з Османською імперією. Вони скептично ставилися до проголошення незалежності, вважаючи, що цей крок не матиме позитивних наслідків для розвитку країни, а лише загострить Балканську кризу 1908–1909 рр. На початку 1910 р. лідер Прогресивно-ліберальної партії С. Данев у переписці зі своїми сподвижниками ділився думкою про необхідність інспірувати судовий процес над «стамболовістами», котрі, перебуваючи біля керма держави у 1903–1908 рр., виношували ідею скасування васальної залежності від Порти³. Прийшовши до влади 16 березня 1911 р. у складі коаліційного кабінету міністрів на чолі з І. Гешовим, «народняки» і «цанковісти» усіяко демонстрували власне прагнення налагодити відносини з Османською імперією. Коментуючи плани новоствореного уряду, представники НЛП висловлювали свої сумніви стосовно їх реалістичності, адже кожна із провладних партій мала власне бачення шляхів побудови цих взаємин⁴.

Разом із НЛП антитурецький курс підтримували інші правоцентристські політичні сили – «радославівисти», «тончевисти» і «каравелісти». Всі вони вважали неприпустимою орієнтацію Софії на Стамбул в умовах, коли життя слов'янського православного населення

¹ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 393.

² Нов век. 1910. 20 септември.

³ БИА НБКМ. Ф. 15 «Д-р Стоян Данев». Оп. 1. А. е. 75. Л. 4.

⁴ Нов век. 1911. 2 април, 13 септември.

Македонії і Фракії стало просто нестерпним, та критикували будь-які прояви миролюбного настрою діючого уряду по відношенню до Порти. Так, нерішучість офіційної Софії після інциденту, що стався 1 травня 1911 р. на болгарсько-турецькому кордоні та призвів до смерті капітана Н. Георгієва, розцінювалася НЛП як наслідок занадто лояльного ставлення правлячої коаліції до Стамбула¹. В одній зі статей «Нов век» було опубліковано порівняльний аналіз зовнішніх курсів – уряду С. Стамболова, котрий вважався «туркофільським», та кабінету І. Гешова. В ній підкреслена ключова відмінність між двома методами здійснення зовнішньої політики. «„Стамболовісти“, – зазначала газета, – навіть в умовах васальної залежності від Царгорода зуміли захистити інтереси своєї країни. Натомість „народняки“ і „цанковісти“, які управляють незалежним царством та мають у своєму розпорядженні потужне військо, дозволяють Порті глумитися над національною гідністю болгар»².

Упродовж 1911 р. негативні настрої «стамболовістів» по відношенню до Османської імперії лише посилювалися. Не останню роль у цьому зіграв зрив підписання торговельної угоди між Стамбулом і Софією, а також болгарсько-турецька митна війна, що сталася одразу після цього та завдала шкоди інтересам пов'язаних з НЛП торговцям і промисловцям. У травні в публікаціях газети «Нов век» йшлося: «Нинішня миролюбна політика чинної влади абсолютно недоцільна»³. «Якщо кабінет „народняків“ – „цанковістів“ візьме на озброєння більш жорстку форму спілкування з Царгородом, то подібна зміна буде підтримана іншими політичними силами країни, у тому числі й НЛП»⁴.

Суттєво вплинула на переконання «стамболовістів» італійсько-турецька війна, котра розпочалася 29 вересня 1911 р. Члени НЛП наполегливо звертали увагу суспільства і влади на те, що конкретна міжнародна обстановка була напрочуд сприятливою для вирішення на користь Болгарії македонського питання. При цьому єдиним правильним способом досягнення бажаної для Софії мети, на думку послідовників С. Стамболова, залишався збройний конфлікт зі Стамбулом. Зі шпальт газети «Нов век» лунали заклики до уряду не повторити

¹ Там само. 17 май.

² Там само. 22 май.

³ Там само. 15 май.

⁴ Там само. 1 май.

«злочин 1897 р.», коли в умовах греко-турецького воєнного протистояння князівство, маючи всі шанси втілити у життя власні задуми, не скористалося ситуацією. «До того ж сьогодні наша держава – це цілком незалежне царство, яке має у своєму розпорядженні потужне і професійно підготовлене військо»¹, – зазначалося у цій же статті. Представники фракції НІП в Народних зборах пропонували пожертвувати інтересами Болгарії у сфері економіки, поступово згорнувши торгівлю з Османською імперією, та готуватися до воєнного протистояння з нею².

Після італійсько-турецької війни, котра завершилася 18 жовтня 1912 р. поразкою Оттоманської Порти, політика османського уряду по відношенню до слов'янських груп населення Македонії і Фракії не змінилася. Через це «стамболовісти» ще більше ствердилися в думці про необхідність вирішення національного питання радикальними засобами. Будучи найбільш активними агітаторами за війну, вони звинувачували кабінет І. Гешова у малодушності та закликали негайно застосувати збройні сили проти Османської імперії. При цьому представники НІП висловлювали впевненість у спроможності Болгарії перемогти сусідню державу самотужки, без підтримки жодного союзника. «Нинішня молодотурецька влада, – стверджувалося в одній із публікацій газети «Нов век», – продемонструвала, що не здатна направити свою країну по європейському шляху розвитку; вона не залишила нам іншого вибору, окрім як втрутитися у ситуацію»³. В інтерв'ю журналістам лідер партії Н. Генадієв зауважував: «Болгарія прагнула мирно співіснувати з Портою, оскільки мала спільні з нею неабиякі господарські інтереси; проте Царгород продовжує по-варварськи управляти Македонією». «Наша держава невелика для проведення масштабних бойових операцій, – йшлося в іншій статті цього ж накладу, – однак за теперішніх обставин ми зуміємо сфокусувати зусилля для вирішального удару»⁴.

19 липня 1912 р. бійці Внутрішньої македонсько-одринської революційної організації здійснили два терористичні акти на торговель-

¹ Там само. 2 октомври.

² Дневници (стенографически) на XV Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1912. С. 286.

³ Нов век. 1912. 15 януари.

⁴ Там само. 13 март.

них майданчиках містечка Кочани у північно-східній Македонії, що призвело до смерті двох болгар і шістьох турок. Це стало приводом масового погрому, вчиненого представниками місцевої мусульманської общини проти слов'янського населення. У результаті жорстокої розправи загинуло щонайменше 34 болгарина та безліч отримали поранення. Після цього інциденту «стамболовісти» посилили пропаганду збройного виступу проти Османської імперії. У статті Н. Генадієва під заголовком «Війна або мир», опублікованій декілька разів поспіль на шпальтах газети «Воля», наголошувалося, що наприкінці літа 1912 р. наблизилися всі необхідні політичні умови для початку бойових дій проти Оттоманської Порти¹.

Тим часом під керівництвом кабінету І. Гешова Болгарія все-таки готувалася до воєнного протистояння зі своїм колишнім сюзереном. В країні розгорнулася масштабна антитурецька пропаганда, до якої активно долучилася і НІП. Її лідер у своїх публічних виступах виражав упевненість в успішному для Софії завершенні війни, яку він називав грандіозною національною справою, а також висловлював абсолютну довіру коаліційному кабінету «народників» – «цанковістів»². 30 вересня 1912 р. «стамболовісти» схвально відреагували на маніфест царя про початок війни з Османською імперією, оголошений Фердинандом у церкві «Св. Богородиці» міста Стара Загора під час спеціальної церемонії благословення «важливого починання» митрополитом М. Кусевим³.

Як опозиційна політична сила НІП була позбавлена реального шансу впливати на перебіг Балканських війн. Та все ж навіть в умовах запровадженої цензури «стамболовісти» знаходили можливість викласти власну точку зору або дати пораду уряду і монарху в тому чи іншому питанні, послуговуючись при цьому парламентською та громадською трибунами. Так, після успішної для болгарських військ Люлебургасько-Бунархісарської операції 15–20 жовтня 1912 р. у Східній Фракії лідер «стамболовістів» наполегливо пропонував Фердинанду призупинити бойові дії та задовольнити бажання Порти, яка попросила пе-

¹ Воля. 1912. 22 август.

² Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 140.

³ Стоян Данев: Мемоари / Съст. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. С. 66.

ремир'я. «Якщо не вдасться завоювати Одрин^{*}, – переконував Н. Генадієв, – а пощастить підкорити більш важливий Солунь^{**}, то можна втратити лише частину Одринської Фракії, але здобути всю Біломорську Фракію. Та спочатку треба прибрати до рук Солунь, а вже після цього з'явиться можливість диктувати Царгороду умови миру»¹. Однак верховний головнокомандувач проігнорував і пропозицію голови Центрального бюро НЛП, і прохання противника, погодившись на переговори тільки після того, як 4–5 листопада болгарський наступ було зупинено за 30 км від Стамбула на Чаталджанській укріпленій лінії.

Подальше ведення війни з метою заволодіння всією Східною Фракією члени НЛП вважали нерозважливим. Коли зрив амбітних планів Софії після Чаталджанської битви став очевидним, «стамболовісти» у всіх невдачах воєнної операції звинуватили уряд. При цьому вони свідомо замовчували, що цей завідомо провальний план нав'язав кабінету міністрів цар Фердинанд, який легковажно наполягав на активізації дій проти османських збройних сил. Свої переконання щодо вини саме «народняків» і «цанковістів» у програшних баталіях поблизу міста Чаталджа, в яких не було жодної потреби, представники НЛП висловлювали й пізніше, вже по закінченні воєнних протистоянь 1912–1913 рр. за відсутності в державі контролю над публічним виявом думок².

У період назрівання протиріч між Болгарією, Сербією, Грецією і Чорногорією, а також безуспішних переговорів про мир між країнами Балканського союзу і Портою, що розпочалися 3 грудня 1912 р. у Лондоні, до Стамбула 12 грудня 1912 р. з неофіційним візитом прибув відомий громадський діяч, банкір і дипломат К. Хаджикалчев, який декілька разів зустрічався з головою уряду великим візиром Мехмедом Кямілем-пашею, обговорюючи сепаратний мир на умовах надання автономії Македонії і Албанії, збереження у складі Османської імперії Егейських островів і Одринського вілаєту та визнання міста Дедеагач вільним портом¹. Єдине питання, що викликало суперечки між К. Хаджикалчевим і Кямілем-пашею, була доля Адріанополя.

^{*} Назва історичного Адріанополя у болгарському побуті, в турецькому – Едірне.

^{**} Так болгари називають місто Салоніки.

¹ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 19. Л. 35.

² Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1915. С. 222, 618, 756.

¹ Иван Ев. Гешов: Спомени из години на борби и победи / Съст.: И. Бурилкова, Ц. Билярски. София: Синева, 2008. С. 183.

Представник Болгарії безрезультатно наполягав на необхідності передачі міста під юрисдикцію Софії.

Як стверджував пізніше учасник Першої Балканської війни, представник болгарської делегації на чолі з С. Даневим при підписанні 20 листопада Чаталджанського перемир'я генерал І. Фичев, ідея організації вказаної місії належала Н. Генадієву, котрий зумів переконати Фердинанда в її необхідності¹. Таким чином, у критичних умовах боротьби балканських країн за османську спадщину лідер НІП намагався реанімувати сформульовану під час правління С. Стамболова концепцію вирішення національного питання, яка передбачала шляхом дипломатичних інтриг забезпечення автономії Македонії та нейтралізацію спроб розділення її на сфери впливу.

Зазначена ініціатива виявилася марною, оскільки їй та лондонським переговорам завадила зміна влади в Стамбулі. Новосформований 10 січня 1913 р. уряд на чолі з Махмудом Шевкет-пашею за таємної підтримки Німеччини відмовився прийняти умови країн Балканського альянсу. У відповідь союзники відновили бойові дії та відізнали 16 січня своїх представників з конференції у Сент-Джеймському палаці столиці Великої Британії².

Після відчутних поразок поблизу села Булаїр на Галліполійському півострові (28 січня 1913 р.) та міста Адріанополь (26 березня) турецька сторона вдруге попросила миру. Результатом Лондонської конференції, яка 18 квітня відновила засідання, стало підписання 17 травня договору про завершення Першої Балканської війни. Згідно з його положеннями Османська імперія втрачала всі свої європейські території, окрім Албанії (доля цієї країни мала бути вирішена пізніше), а також невеликої частини Східної Фракії по лінії Енос – Мідія³.

Поза всяким сумнівом Порта не могла змиритися з такими значними територіальними втратами. Саме тому, коли незабаром виникла сприятлива нагода скорегувати на свою користь лондонський статус-кво, на берегах Босфору вирішили скористатися ситуацією. Мож-

¹ Фичев І. Балканската война: 1912–1913: Преживелици, бележки и документи. София: Държавна печатница, 1940. С. 243.

² Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломация: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. С. 118.

³ Саздов Д., Попов Р., Лалков М., Мигев В. История на България (681–1960). София: Аргес, 1995. Т. 2. С. 289.

ливість перегляду кордонів на Балканах створила Друга Балканська війна, що її 16 червня 1913 р. на македонському відрізку рубежів розпочала Софія, наполягаючи на суворому дотриманні всіх пунктів минулорічного сербсько-болгарського союзного договору, котрий заклав підґрунтя Балканського союзу. Скориставшись складністю обставин, в яких опинилося вимушене протистояти своїм трьом учорашнім союзникам Болгарське царство, османські війська 6 липня без формального оголошення війни перетнули лінію Енос – Мідія. Не зустрівши відчутного спротиву, оскільки основні сили противника перебували далеко на заході – на сербсько-болгарському і грецько-болгарському фронтах, їм вдалося 10 липня вибити болгар з Адріанополя, а протягом кількох наступних днів відвоювати Східну Фракію. Усвідомлюючи безнадійність ситуації, з урахуванням ще й протистояння з 28 червня румунському нападу, Софія 18 липня підписала перемир'я¹.

16 вересня 1913 р. у Стамбулі між Царством Болгарія і Османською імперією було укладено нову мирну угоду. Відповідно до її положень Софія повертала Порті деякі отримані нею після завершення Першої Балканської війни по Лондонському договору території у Східній Фракії з містами Адріанополь і Лозенград. При цьому вона зберігала за собою землі з прикордонними населеними пунктами Свиленград, Малко-Тирново, Ахтопол і Василико, а також Західну Фракію між гирлами річок Мариця і Места з виходом до Егейського моря².

Характеризуючи причини зовнішньополітичних невдач Болгарії, Н. Генадієв наголошував, що одним із вирішальних факторів, котрий зумовив національну катастрофу 1913 р., стало зволікання уряду І. Гешова наприкінці грудня 1912 р. з якнайшвидшим підписанням у Лондоні мирної двосторонньої угоди з Османською імперією³. «Продовження війни з Портою стало вкрай бездумним вчинком болгарської влади»¹, – доповнював свої слова лідер НЛП.

¹ Гинчев Г., Иванов П., Чолпанов Б., Петров П. Междусъюзническата война 1913 г. София: Държавно военно изд-во, 1963. С. 176.

² Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Сор, 1996. Т. 2. С. 220.

³ Реч от Д-р Никола Генадиев – министър на външните работи и на изповеданията: Произнесена на 3. XI. 1913 г. в градското казино в София. София: Държавна печатница, 1913. С. 43.

¹ Там само. С. 76.

«Стамболовісти» болісно сприймали катастрофічні наслідки, котрі спіткали державу після збройного конфлікту 1913 р. Не в змозі змиритися з поразкою та вибачити своїх колишніх союзників, які загарили землі царства, вони висловлювали ворожі до балканських країн почуття. Лише по відношенню до Османської імперії члени НЛП проявляли бажання добросусідства, заявляючи, що територіальні суперечності з нею закриті¹. Після початку Першої світової війни газета «Воля» декілька разів опублікувала статтю Н. Генадієва під заголовком «Час говорити відверто», в якій політик назвав Сербію і Грецію головними противниками Болгарії та закликав знову готуватися до війни, а враховуючи вірогідність грядущих воєнних баталій, акцентував увагу на потребі знайти альтернативу серед союзників. Ним на даному етапі, вважав лідер партії, могла стати Оттоманська Порта², яка на той час зберігала нейтралітет.

Втім, на початку 1915 р. після двомісячного перебування зі спеціальною місією в Італії і Франції та спілкування там з відомими політиками і авторитетними державними діячами Н. Генадієв кардинально змінив власну позицію. У представленому членам уряду звіті щодо подальшої зовнішньої стратегії Софії зазначалося, що найбільш прийнятним для Болгарії рішенням є її приєднання до Антанти й оголошення війни Османській імперії. На його думку, перш за все треба було посприяти країнам «Сердечної угоди» в їхньому прагненні встановити контроль над Дарданеллами. Досягнення ними зазначеної мети допомогло б Софії отримати від союзників територіальну компенсацію у Македонії і Фракії за рахунок Греції, Сербії і Оттоманської Порти³. При цьому політик підкреслював, що у разі війни проти Стамбула жертви серед болгар будуть мінімальними, адже країні не доведеться протистояти одночасно трьом державам – Греції, Румунії і Сербії⁴.

Проте, як уже зазначалося, на той момент серед болгарських правлячих кіл переважала інша концепція міжнародної політики. Цар Фердинанд та кабінет В. Радославова за підтримки угруповання «стамболовістів» на чолі з Д. Петковим виношували план приєднання Софії

¹ Воля. 1914. 14 февруари, 14 април, 11 юни, 20 юни.

² Там само. 30 юли, 7 септември, 1 ноември.

³ Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. София: Ел. Петков, 1929. С. 64.

⁴ Там само. С. 80.

до блоку Центральних держав. З 2 серпня 1914 р. членом цього альянсу вже була Османська імперія, а отже, найближчим часом Болгарія мала оформити з Портою угоду про союз.

Наприкінці літа 1915 р. за посередництва Німеччини між сусідніми країнами розпочалися переговори. 24 серпня сторони досягли порозуміння з усіх питань й уклали конвенцію. Договір був підписаний Портою під тиском Берліна, який з метою залучення Софії на свою сторону в світовій війні змусив Османську імперію вказати в одному із пунктів зобов'язання передати у разі воєнного успіху частину власних земель в Західній Фракії у склад Болгарії. За умовами угоди під юрисдикцію царства мали перейти 2 тис. 588 км² території вздовж правого берега річки Мариця та смуга на її лівому прибережжі глибиною 2 км, у тому числі залізнична гілка Свиленград – Дедеагач (172,5 км), а також понад 160 населених пунктів, враховуючи околиці Адріанополя, місто Дімотіка, села Караагач, Кулелі Бургаз, Софлу, Трапезиця та інші¹. 22 грудня 1915 р. за підписаний договір проголосували навіть опозиційні депутати XVII ЗНЗ, зокрема і «генадієвісти»². Після укладання Софійської конвенції у Болгарського царства з'явилася перспектива досягти найбільших розмірів своєї площі в історії – 114 тис. 425 км².

Факт коригування лінії державного кордону з Османською імперією популяризувався кабінетом-міністрів В. Радославова та проурядовими партіями у пропагандистських цілях. Розголошуючи цю подію, влада намагалася продемонструвати громадськості країни перевагу обраного нею пронимецького зовнішнього курсу.

За переконаннями «петковістів», болгарсько-турецький альянс цілком відповідав партійній ідеології, що сформувалася ще за часів прем'єрства С. Стамболова. Пропагуючи плюси створеного союзу, члени провладного угруповання постійно нагадували суспільству про ефективні заходи першого самостійного кабінету «стамболовістів» у справі зближення з Османською імперією та про позитивні наслідки такої політики для країни¹. Представники ж опозиційного по відношенню до кабінету В. Радославова крила партії на чолі з Н. Генадієвим, навпаки, як і раніше, вважали, що альянс зі Стамбулом

¹ ЦДА РБ. Ф. 173к «Народно събрание». Оп. 1. А. е. 844. Л. 18.

² Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1916. С. 147.

¹ Нов век. 1915. 3 септември.

вкрай невігідний Софії, а засновник НЛП свого часу реалізовував проосманський курс із кон'юнктурних міркувань та за інших міжнародних обставин був готовий переорієнтувати князівство на одвічного ворога Оттоманської Порти – Російську імперію¹. Однак після запровадження 10 вересня 1915 р. цензури «генадієвісти» втратили можливість агітувати за приєднання країни до Антанти, зазнавши переслідувань з боку чинної влади.

З 14 жовтня Болгарія у складі Четверного союзу розпочала воєнні дії проти країн «Сердечної угоди» на балканських фронтах, де протистояла Сербії, Румунії і, згодом, Греції. На той час Османська імперія вже воювала з 19 жовтня минулого року на восьми фронтах: кавказькому і перському (проти російської армії), сирійсько-палестинському, південно-аравійському й іракському (проти британських військ), дарданелльському (проти британських і французьких збройних сил), галицькому і балканському (проти всіх країн Антанти і її союзників).

Для обох держав війна завершилася відчутними поразками. Болгарії не тільки не вдалося приєднати Македонію та повернути Добруджу, вона ще й згідно з Нейїським мирним договором від 27 листопада 1919 р. зазнала територіальних втрат у Західній Фракії і на спільному кордоні з Королівством Югославія, а також була змушена сплатити контрибуцію у розмірі 2 млрд 250 млн золотих франків². Османська імперія розпалася, зберігши під своїм контролем, відповідно до Севрської угоди* від 10 серпня 1920 р., лише північну частину півострова Мала Азія³.

Після завершення Першої світової війни і «петковісти», і «генадієвісти» не розглядали можливість встановлення особливих відносин зі Стамбулом, декларуючи лише налагодження двосторонніх добросусідських зв'язків. Так само і представники Націонал-ліберальної партії, до складу якої у 1920 р. увійшли обидва угруповання «стамболовістів», не демонстрували явно виражені «туркофільські» настрої. У своїй

¹ Воля. 1915. 8 септември.

² ЦДА РБ. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 2. А. е. 218. Л. 63.

* Фактично так і не вступила в силу через відмову створених у квітні 1920 р. Великих національних зборів Туреччини та султана Мехмеда VI ратифікувати договір, котрий де-юре повністю втратив чинність після перегляду його умов на Лозаннській конференції 1922–1923 рр., під час засідань якої новою угодою було визначено нинішні кордони держави.

³ История дипломатии: Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 3. С. 95–96.

програмі ця політична сила проголошувала бажання співпрацювати з усіма сусідніми державами¹.

Н. Генадієв, посиляючись на точку зору С. Стамболова, про яку йому начебто було відомо із особистих розмов з колишнім прем'єр-міністром, пояснював власні кроки слідуванням принципам засновника НЛП, котрий теж не відкидав можливості війни проти Оттоманської Порти або союзу з Росією у разі необхідності². Не виключно, що в такий спосіб він намагався виправдати свою позицію напередодні та під час Балканських війн, а також у 1915 р.

Особливі взаємовідносини між Болгарією і Османською імперією на міжнародній арені під час прем'єрства С. Стамболова сформувалися в умовах дипломатичної ізоляції Софії, ситуації, коли князівство внаслідок власної васальної залежності було позбавлене можливості успішно розвивати багатовекторний курс, натомість мало змогу зосередитися на розширенні контактів зі своїм сюзереном – Оттоманською Портою. З відновленням офіційних відносин з Росією та налагодженням наступними урядами, у тому числі й із представників НЛП, взаємозв'язків з іншими великими державами стратегія розбудови зовнішньої політики поволі втрачала актуальність, а болгарсько-турецькі взаємини з роками погіршувалися.

Послідовники С. Стамболова, повернувшись до влади у 1899 р., намагалися реанімувати «туркофільський» курс, однак за неповні дев'ять місяців перебування у складі коаліційного уряду їм це зробити не вдалося. Надалі болгарсько-турецькі відносини продовжували перманентно ускладнюватися. Зазначена тенденція зберігалася і за часів самостійного правління «стамболовістських» кабінетів Р. Петрова, Д. Петкова і П. Гудева у 1903–1908 рр., що було наслідком загострення македонської проблеми та прагнення Софії позбутися васальної залежності від Стамбула. Зрештою, досягнувши свого апогею, ускладнення взаємин переросло у збройні конфлікти 1912–1913 рр.

Під час Першої світової війни Болгарія і Османська імперія приєдналися до одного військово-політичного блоку. Однак цей факт не варто розцінювати як результат взаємного прагнення Софії і Стамбула до

¹ Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 157.

² Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 16.

зближення. Договірні відносини між країнами у вказаний період стали наслідком дипломатичних зусиль Німеччини, котра намагалася розширити число своїх союзників. Проте навіть за таких обставин спадщина С. Стамболова продовжувала впливати на двосторонні зв'язки, зокрема постійні нагадування прибічниками Д. Петкова про успішне болгарсько-турецьке міждержавне партнерство в епоху правління першого «стамболовістського» уряду дозволяли «петковістам» переконувати громадськість у доцільності співпраці з Османською імперією.

§ 4. Взаємини з країнами Південно-Східної Європи

В умовах міжнародного визнання болгарської влади після відновлення у 1896 р. російсько-болгарських дипломатичних відносин Софія отримала можливість проводити багатовекторну зовнішню політику. Князівство розпочало пошук союзників серед сусідніх держав, розраховуючи, що альянс з іншими балканськими країнами дозволить ефективніше вирішувати македонську проблему. В грудні 1896 р. Болгарія через своїх дипломатичних агентів П. Димитрова в Афінах і Х. Сирмаджиева у Белграді звернулася до урядів Греції і Сербії з пропозицією виступити єдиним фронтом у боротьбі за надання деяким європейським вілаєтам Османської імперії статусу автономії. Відповідями стали відмови від цієї ідеї, оскільки обидві держави нібито вбачали в ній загрозу власним інтересам. На противагу їй балканські королівства продовжували пропагувати власні, ідентичні концепції вирішення македонського питання – розподіл області на зони впливу¹.

Незважаючи на безліч протиріч між Софією і Белградом, країни, як уже зазначалося, все ж уклали 19 лютого 1897 р. двосторонню угоду, задля підписання якої до столиці Болгарії приїздили сербський король Александр I Обренович і прем'єр-міністр Д. Сіміч. Цей документ передбачав взаємні гарантії обох сторін у дотриманні існуючого статус-кво в Південно-Східній Європі¹.

¹ Попов Р. Балканската политика на България: 1894–1898. София: Наука и изкуство, 1984. С. 129.

¹ Божинова Р. Сърбия и българското национално-освободително движение в Македония в края на XIX в. (1893–1900) // Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. 1981. Т. 25. С. 40.

Вказаний договір сприяв лише розвитку співпраці у церковній і освітянській сферах в європейських володіннях Оттоманської Порти та не зумовив більш тісного зближення Болгарії і Сербії, оскільки в його положеннях не прописувалися спільні дії у вирішенні македонського питання. Разом з тим він позначився на взаєминах Софії і Бухареста. На той час Румунія, яка орієнтувалася на держави Троїстого союзу, була вкрай стурбована відстороненням від влади С. Стамболова, а також можливою перспективою військового союзу Болгарії і Сербії під егідою Росії. Упродовж 1897 р. у пресі обох країн мала місце полеміка з приводу становища болгаромовного населення Північної Добруджі. Софія висловлювала невдоволення політикою асиміляції, що її проводила Румунія по відношенню до цієї етнічної групи. Бухарест же почав активно вимагати від Стамбула визнання прав куцовласького населення (арумунів) Македонії, чим провокував занепокоєння болгарських правлячих кіл. Врешті-решт за посередництва російського посланника в Румунії Н. Фонтоні і дипломатичного агента у Болгарії Г. Бахметьєва до кінця року взаємини між сусідніми країнами вдалося врегулювати: обидві сторони на деякий час забули про свої претензії та звинувачення¹.

Впродовж усього періоду перебування при владі кабінету К. Стоїлова «стамболовісти» критикували зовнішній курс Софії щодо сусідніх балканських країн. У публікаціях газети «Свобода» Греція, Румунія і Сербія поставали суперниками Болгарії в боротьбі за османські території – Македонію і Фракію. Журналісти неодноразово відзначали бездіяльність кабінету «народняків» у той час, коли Сербія за сприяння російських дипломатів домовлялася з Портою про розширення своєї пропаганди в європейських вілаєтах імперії². З великим незадоволенням «стамболовісти» зустріли звістку про переговори між Белградом і Стамбулом з приводу відновлення сербської патріархії в Македонії¹. Греко-турецьку війну в квітні – травні 1897 р. вони сприйняли як слушну нагоду для активізації переговорів з Портою стосовно Македонії, а коли стало зрозуміло, що уряд К. Стоїлова не має наміру актуалізува-

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 321.

² Свобода. 1897. 28 март.

¹ Там само.

ти питання про долю болгарського населення османських вілаєтів, «Свобода» розгорнула жорстку інформаційну кампанію проти кабінету «народняків», звинувачуючи його у зраді національних інтересів¹.

Повернувшись до влади у складі коаліційного уряду на чолі з Д. Грековим, «стамболовісти» заявили про підтримку дружніх відносин з усіма сусідніми країнами². У Белграді позитивно відреагували на інформацію про зміну влади у Болгарії, сподіваючись на перспективу досягнення порозуміння щодо поділу Македонії на зони впливу. В грудні 1899 р. під час діалогу з новопризначеним болгарським дипломатичним агентом Х. Бракаловим сербський король Александр дав зрозуміти про маловірогідну можливість для його країни отримати вихід до Адріатичного моря та про більш імовірний шанс просунення на південь – до егейського узбережжя. Монарх також запропонував узгодити спільні дії щодо Османської імперії³.

Однак Софія у черговий раз не прийняла пропозицію сербської сторони. 9 січня 1900 р. призначений у жовтні минулого року прем'єр-міністр Т. Іванчов у наданій Х. Бракалову інструкції відхилив ідею розмежування Македонії, мотивуючи це тим, що її за жодних обставин не підтримають великі держави⁴. Чинний болгарський уряд продовжував наслідувати запропонований свого часу С. Стамболовим варіант вирішення зазначеної проблеми, який передбачав боротьбу за автономний статус македонських земель у складі Оттоманської Порти з подальшим мирним приєднанням області до князівства за прикладом Східної Румелії.

У період правління кабінетів Д. Грекова та Т. Іванчова не відбулося суттєвих змін і в болгарсько-грецьких відносинах. Взаємини між країнами залишалися напруженими, оскільки обидві сторони сприймали одна одну як конкурента у протиборстві за турецькі володіння. Протягом 1899–1900 рр. офіційна Софія не застосувала жодних заходів, щоб налагодити взаємозв'язки з Грецією, яка після поразки у війні 1897 р. з Османською імперією взяла курс на зближення з Портою і Німеччиною.

¹ Там само. 21 април.

² Нов век. 1899. 20 януари, 6 март.

³ ЦДА РБ. Ф. 176к «Министерство на вѣншните работи и изповеданията». Оп. 1. А. е. 1382. Л. 82–83.

⁴ Там само. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 1. А. е. 1501. Л. 11.

А от болгарсько-румунські відносини упродовж 1899–1901 рр. суттєво погіршилися. Навесні 1900 р. війська північної сусідки князівства зайняли дунайський острів Ешекада. У відповідь Софія призупинила двосторонні переговори стосовно підписання конвенції з рибальства у водах Дунаю. Наступною провокацією з боку королівства стала депортація чотирьохсот заробітчан – мешканців Тирновського округу, які кожного року працювали на будівництві у Бухаресті й Констанці. Але найбільше ускладнила взаємини подія, що сталася в ніч з 22 на 23 липня 1900 р. Тоді у столиці Румунії було вбито директора грецької гімназії, редактора газети «*Peninsula Balcanică*» С. Михайлеану – уродженця міста Охрид, арумуна за походженням. Напередодні відомий публіцист опублікував низку статей, дискредитуючи болгарський національно-визвольний рух у Македонії. Організували і виконали вбивство представники вже згаданого софійського Верховного македонсько-одринського комітету, лідерів якого С. Михайлеану звинуватив у насильному здирництві з членів куцовласької общини 30 тис. левів начебто на «справу звільнення» та назвав їх брехунами, шахраями і паразитами. Цей злочин поставив дві балканські країни на межу збройного конфлікту, і лише втручання Росії й Австро-Угорщини допомогло запобігти відкритому протистоянню¹. Зазначений інцидент було вичерпано наступного року вже під час правління кабінету П. Каравелова, котрий застосував заходи для затримання і арешту 24 березня 1901 р. декого із членів ВМОК, у тому числі й керівника – Б. Сарафова.

У період перебування при владі уряду С. Данева почали формуватися передумови для змін у сербсько-болгарських відносинах. Росія, вплив якої на князівство суттєво збільшився, намагалася реалізувати проект створення союзу між Белградом і Софією, спрямованого проти Австро-Угорщини, Румунії і Османської імперії. Але для цього необхідно було усунути основну перепону на шляху зближення двох балканських держав – їхні протиріччя навколо Македонії. За задумом Санкт-Петербурга, болгарські і сербські правлячі кола мали дійти згоди у питанні про встановлення зон впливу в області. Першим кроком

¹ Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломатия: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. С. 263.

передбачалося призначення сербського митрополита у Скоп'є¹. Під тиском Росії уряд С. Данева погодився не чинити перешкод. І хоча прямих переговорів між Софією й Белградом про укладання союзу так і не відбулося, фундамент майбутніх домовленостей було закладено.

Наприкінці травня 1902 р. уряд «цанковістів» на випадок болгарсько-румунського воєнного протистояння уклав з Російською імперією вище згадувану нами таємну військову конвенцію, яка стала противагою аналогічному договору Румунії з Австро-Угорщиною, оформленому на початку осені 1900 р. Ще за часів прем'єрства С. Стамболова між Бухарестом і Софією склалися добросусідські взаємозв'язки, однак наприкінці XIX ст. по мірі зближення князівства із Санкт-Петербургом вони значно погіршилися, а на початку XX ст. взагалі загрожували перерости у відкриту ворожнечу. Військово-стратегічне партнерство з Росією забезпечувало Болгарії підтримку могутнього союзника на випадок агресивних дій північної сусідки.

Таким чином, упродовж 1901–1903 рр. відбувся відхід від стамболівських традицій розбудови відносин Болгарії з іншими країнами Південно-Східної Європи, що ґрунтувалися на дружніх взаєминах з Румунією та не передбачали жодних угод про розмежування європейських вілаєтів Османської імперії. Втім, з поверненням НІП до влади 5 травня 1903 р. виникли передумови для їх відродження².

Початок функціонування кабінету Р. Петрова співпав з державним переворотом 29 травня у Сербії. Первинна реакція правлячої партії на трагічні події у сусідній державі була негативною. Орган друку НІП засуджував бунтівників, порівнюючи їхні дії зі спробами болгарських офіцерів-«русофілів» 1886 р. узурпувати владу в князівстві³. Однак, прислухавшись до думки свого дипломатичного агента в Чорногорії Д. Ризова, який у датованому 15 червня листі до міністра закордонних справ і віросповідань радив скористатися зміною правлячої династії у королівстві для досягнення порозуміння з усіх спірних питань¹, Софія змінила власну лінію поведінки.

¹ Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 192.

² Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарсько-румунських відносинах (1895–1918 рр.) // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернівці: «Десна Поліграф». 2017. № 1–2 (133–134). С. 211.

³ Нов век. 1903. 31 май.

¹ БИА НБКМ. Ф. 266 «Ген. Рачо Петров». Оп. 1. А. е. 39. Л. 42.

Уряд Р. Петрова приділяв значну увагу розвитку взаємин із Сербією. Упродовж тривалого часу суперництво між державами за вплив у Македонії перешкоджало їхньому зближенню. Проте на початку ХХ ст. внаслідок зосередженості Росії на далекосхідних проблемах, активізації австро-угорської експансії у Південно-Східній Європі та впертого небажання Порти реалізовувати реформи у своїх європейських вілаєтах сербські й болгарські правлячі кола почали замислюватися над пошуком союзника, який допоміг би здійснювати тиск на Стамбул та протистояти можливій агресії з боку дуалістичної імперії.

Після трьохмісячних переговорів, що розпочалися за ініціативи Софії, 30 березня 1904 р. було укладено таємний сербсько-болгарський союзний договір. Цей документ мав політичний характер, передбачаючи реалізацію основної мети – забезпечення захисту суверенітету та територіальної цілісності держав-підписантів. У ньому відводилася і роль Санкт-Петербургу як посереднику при виникненні оговорених спірних питань. В рамках домовленостей намічалася низка заходів, направлених на зміцнення дружніх взаємин, зокрема візити князя Фердинанда у Ниш та короля Петара I в Софію, а також обмін студентами. Про підписання угоди болгарські й сербські дипломати повідомили російський уряд, котрий схвально зустрів ініціативу балканських країн¹.

Втім, незважаючи на ратифікацію обома сторонами договору про оборонний союз, його положення не вступили в силу, оскільки не були закріплені військовою конвенцією, підписанню якої завадило посилення восени того ж року сербської пропаганди збройного повстання у Македонії. Надалі налагодження взаємовідносин між країнами дещо призупинилося. Правлячі кола Болгарії цілеспрямовано уникали обговорення з дипломатичними представниками сусідньої слов'янської держави долі Македонії, мотивуючи такі кроки тим, що зазначена проблема є «питанням майбутнього» і його зарано виносити на повістку дня двосторонніх переговорів. До того ж більшість членів правлячої НЛП залишалася відданою політичним принципам, що їх сформулював свого часу С. Стамболов та котрі суперечили концепції слов'янофільства, на основі якої відбувалося сербсько-болгарське

¹ Пешев П. Историческите събития и живота ми от навечерието на Освобождението ни до днес: Чуто, видено и преживяно. София: Либерални клуб, 1925. С. 170.

зближення. «Альянс із Белградом є надто далеким від національних інтересів Болгарії»¹, – зазначав тодішній лідер партії Д. Петков.

Доволі скептично до союзу із Сербією поставилась і переважна більшість опозиційних сил країни – «народняки», «цанковісти», «каравелісти», «радославовісти». Всі вони заявляли, що без досягнення порозуміння стосовно Македонії союз із Белградом залишиться ілюзією, яка не має під собою міцного підґрунтя².

Болгарсько-сербське зближення створило певний резонанс в Європі. Його активно коментували і обговорювали у столицях великих держав. Одна з найбільш популярних російських газет того часу «Новое время» назвала зустріч Фердинанда і Петара I у місті Ниш влітку 1904 р. справжньою несподіванкою та початком єднання слов'янських народів Балканського півострова³. При цьому петербурзьке видання не акцентувало увагу на існуючих чисельних проблемах у двосторонніх взаєминах. За повідомленнями болгарського дипломатичного агента у Белграді Х. Хесапчиева, німецька, австро-угорська і турецька дипломатії вкрай вороже сприйняли інформацію про угоду між двома балканськими країнами; реакція ж з боку членів британського і бельгійського представництв, які вірогідно підозрювали роль в ній Росії, була стриманою⁴.

Наступними важливими кроками у розвитку співпраці між Белградом і Софією стали офіційний візит сербського короля в Софію наприкінці 1904 р. та підписання 9 липня наступного року митного союзу. 19 грудня 1905 р. цей договір було ратифіковано болгарськими Народними зборами. А от сербська Скупщина не підтримала його. Зусилля Відня, котрий за будь-яку ціну намагався не допустити утворення потужного ринку на південь від кордонів дуалістичної імперії, принесли результати. Більшість депутатів під впливом проавстрійського лобі відхилили угоду про низькі митні тарифи з Болгарією¹.

Після провалу в односторонньому порядку процесу надання вказаному договору юридичної чинності стало очевидним, що подальша

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. С. 177.

² Там само. С. 211.

³ Новое время. 1904. 21 септември.

⁴ НА БАН. Ф. 42к «Хесапчиев, Христофор». Оп. 1. А. е. 165. Л. 5.

¹ Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. С. 185.

сербсько-болгарська спільна діяльність остаточно припинилася. Ідею створення автономії у Македонії, яку намагалася втілити в життя Софія, не бажали підтримувати у Белграді, де наполягали на розділенні області на зони впливу. Зрештою, починаючи з 1905 р., сербське королівство посилювало пропаганду своєї принципової позиції, а також допомогу збройним формуванням в європейських вілаєтах Османської імперії, що повністю звело нанівець будь-яку можливість співпраці між двома країнами.

Під час активізації розбудови відносин з Белградом намітилася перспектива налагодження контактів з найменшою балканською державою – Чорногорією. Ініціатором у цьому питанні став князь Нікола I, який розраховував на підтримку Болгарії в умовах можливого воєнного конфлікту між його країною й Оттоманською Портою. Уряд «стамболовістів» скептично поставився до пропозиції Цетинє. Зазначена позиція була визначена, по-перше, обмеженими можливостями Чорногорії на міжнародній арені; по-друге, негативним ставленням правлячих кіл потенційного партнера до автономії Македонії, котрі так само, як і сербські, схилилися до ідеї розмежування області. Врешті-решт кабінет Р. Петрова, а згодом і уряд Д. Петкова, запідозривши Цетинє у намірах укласти домовленості з метою досягнення у разі війни територіальних наросувань, відклав розгляд питання про тісні відносини з Чорногорією на невизначений термін¹.

Припинення співпраці з Сербією та відмова владі Чорногорії у налагодженні взаємозв'язків не розцінювалися представниками правлячої у Болгарії партії як невдачі дипломатії. Д. Петков заявляв з цього приводу, що завдяки досвіду взаємодії з Белградом країна зросла у політичному сенсі². Фактично вона поводитися на міжнародній арені не як васал Османської імперії, а наче незалежна суверенна держава, котра крок за кроком позбувалася несправедливих обмежень, встановлених Берлінським трактатом¹.

Упродовж 1906–1907 рр. сербсько-болгарські відносини продовжували погіршуватися. Саме тому Белград і Софія вирішили змінити

¹ Тошев А. Бегли спомени. София: П. Глушков, 1931. С. 185.

² Кыосев Х. Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. // Известия на Българското историческо дружество. София, 1968. Т. 26. С. 56.

¹ Кыосев Х. Опит за българо-сръбско икономическо интегриране в началото на XX в. // Първи конгрес на Българското историческо дружество. София, 1972. Т. 1. С. 563.

власні зовнішньополітичні пріоритети, зробивши ставку на зближення з Оттоманською Портою. Стамбул, граючи на протиріччях двох слов'янських держав, намагався зберегти існуючий статус-кво в регіоні. Щоб встановити баланс сил у Македонії, султан дав згоду на призначення сербських священнослужителів на церковні посади в області. Водночас Белград з мовчазної згоди Стамбула нарощував підтримку четницького руху в європейських володіннях Османської імперії. Його зовнішній курс провокував відповідну реакцію Софії – уряд «стамболовістів» займав ворожу позицію по відношенню до своєї сусідки аж до своєї відставки на початку 1908 року¹.

Так само, як у випадку із Сербією, македонське питання визначало взаємини Болгарії з Грецією. Афіни активно проводили національну пропаганду на територіях європейських володінь Османської імперії, що суттєво ускладнювало відносини та будь-яку двосторонню співпрацю на міжнародному рівні.

Після Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р. Греція посилила антиболгарську агітацію серед населення своєї країни, а також у Македонії і Фракії. Афіни намагалися звести нанівець значення Мюрцштезького проекту, характеризуючи його як спробу держав-гарантів берлінського статус-кво запровадити реформи лише для болгар, які мешкали в європейських вілаєтах Оттоманської Порти, проігнорувавши біди і сподівання представників інших національностей². Маючи намір завадити втіленню в життя Мюрцштезької програми, грецькі правлячі кола поширювали пропагандистську діяльність та збільшували фінансування збройних формувань на території Османської імперії.

Політика Греції щодо Македонії і Фракії засуджувалася офіційною Софією. Проте, незважаючи на чисельні протиріччя з Афінами та враховуючи хитке положення своєї держави на міжнародній арені, кабінет Р. Петрова продовжував дотримуватися курсу на зближення, намагаючись не загострювати і без того напружені відносини. Депутати парламентської фракції «стамболовістів», а також журналісти провладної газети стримано висловлювалися з приводу зовнішнього кур-

¹ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 171.

² Нов век. 1904. 27 февруари.

су Афін¹. Навіть активізація діяльності прогрецьких четницьких загонів, які тероризували мирне населення Македонії і Фракії, пов'язувалася не з ініціативами уряду Греції, а з інтригами Константинопольської патріархії². Упродовж 1905 р. Софія схвалювала активні дії Афін у їх сприянні незалежності острова Крит³, а з трибуни Народних зборів представниками НЛН постійно висловлювалися бажання шукати порозуміння у македонському питанні⁴.

Однак прагнення «стамболовістів» налагодити дружні взаємини з Грецією не давали очікуваних результатів. Афіни віддавали перевагу зближенню з Османською імперією, запевняючи при цьому Порту в готовності підтримати її у випадку виникнення болгарсько-турецького збройного протистояння. В жовтні 1906 р. грецький уряд запропонував Стамбулу укласти двосторонню угоду, в якій би конкретизувались обсяги взаємної військової допомоги.

За таких умов Софія змушена була змінити власну стратегію поведінки по відношенню до Афін. Князівство дуже стримано відреагувало на події 1906 р. у критському представницькому органі, пов'язані з реалізацією грецької ідеї політичного союзу з островом як «сукупної, вільної, правової держави»⁵. На знак протесту проти підтримки Афінами руху четників у Македонії в липні у населених пунктах Варна, Бургас, Пловдив, Анхіало, Балчик, Добрич, Каварна, Ямбол, Сливен, Татар Пазарджик відбулися масові мітинги й інші багатолюдні акції рішучої незгоди, що супроводжувалися вибухом емоцій і бурхливими пристрастями, безладдям та погромами грецьких лікарень, шкіл, магазинів. Унаслідок заворушень у селищі Анхіало спалахнула пожежа, яка майже повністю знищила всі будівлі. За відсутності на той час в країні князя Фердинанда і міністра внутрішніх справ Д. Петкова глава уряду Р. Петров не застосував рішучі заходи, щоб зупинити протестувальників. Це дало привід опозиційним партіям звинуватити прем'єр-міністра у потаканні організаторам антигрецької

¹ Там само. 1904. 27 февруари, 24 март; 1905. 11 април.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 149.

³ Нов век. 1905. 24 август.

⁴ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. С. 149.

⁵ Цит. за: Влахов Т. Криза в българо-турските отношения: 1895–1908. София: Изд-во на БАН, 1977. С. 117.

кампанії¹. Після спішного повернення з Відня у Софію Д. Петкова було розпочато розслідування чисельних злочинів і фактів правопорушень, а також організовано виплату грошової допомоги постраждалим унаслідок пожежі.

Безсумнівно, антигрецькі протести позначилися на двосторонніх взаєминах. Дипломатичний агент князівства в Афінах Б. Михайловський упродовж липня 1906 р. неодноразово надсилав інформацію про тиск, який здійснювався на співробітників представництва кабінетом Г. Феотокіса². Проте Греції не вдалося налаштувати гарантів берлінського статус-кво проти Болгарії та домогтися ізоляції Софії на міжнародній арені.

Протягом останніх двох років другого самостійного правління уряду «стамболовістів» двосторонні відносини залишалися напруженими. Провладні періодичні видання Греції намагалися дискредитувати Болгарію в очах своєї громадськості. Так само чинила по відношенню до Афін преса НІП. 7 листопада 1907 р. у парламентській промові болгарського міністра закордонних справ і віросповідань Д. Станчова пролунала категорична заява про неможливість врегулювання взаємозв'язків з Грецією, допоки вона не відкличе з території Македонії четницькі загони, котрі тероризують місцевих болгар³.

Характер офіційних відносин між Болгарією і Румунією у період перебування при владі урядів НІП з 1903 по 1908 р. визначався кількома обставинами. По-перше, в силу відсутності спільного кордону з європейськими вілаєтами Османської імперії Бухарест, на відміну від інших країн Балканського півострова, не претендував на володіння Порти. Але наявність у Македонії куцовласької общини давала йому підставу розраховувати на територіальну компенсацію від Софії за умови входження області до складу князівства. По-друге, на болгарсько-румунські відносини впливали великі держави, які прагнули залучити Румунію і Болгарію у сферу свого впливу. На початку ХХ ст. у Бухареста склалися добрі взаємини і з Віднем, і з Санкт-Петербургом. Потенційно країна могла приєднатися як до Троїстого союзу, так і франко-російського блоку.

¹ Мир. 1906. 19 юли, 21 юли.

² ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 8. А. е. 1018. Л. 43, 46, 47.

³ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, V ред. сесия. София, 1907. С. 224.

Починаючи з 1904 р., кабінет Р. Петрова досяг певних успіхів у налагодженні відносин з Румунією. Держави дійшли згоди у питанні про уточнення спільного кордону по річці Дунай. Бухарест з розумінням поставився до болгарсько-турецької співпраці щодо врегулювання кризи, котра виникла внаслідок Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р. Міністр закордонних справ Румунії Й. Бретіану розцінив її як «спробу зміцнити існуючий статус-кво на Балканах», про що в одній зі статей інформувала газета НЛП «Нов век»¹. Не викликало невдоволень з боку Бухареста і намагання Софії та Белграда утворити митний союз, мета якого полягала у протистоянні економічній експансії Австро-Угорщини в регіоні. Уряд Р. Петрова пропонував Румунії аналогічний альянс, спрямований цього разу проти Санкт-Петербурга, але та, не бажаючи ускладнювати відносини з Росією, відмовилася². Крім того, кабінет «стамболовістів» підтримував прагнення Бухареста домогтися від Османської імперії офіційного визнання наявності у Македонії куцовласької народності, адже це створювало прецедент для розширення прав інших етнічних спільнот області. Водночас члени НЛП заявляли про неприпустимість територіальних претензій Румунії до Порти, вважаючи, що подібні наміри могли посилити розбрат між різними християнськими общинами європейських володінь Османської імперії та призвести до насильства і жорстокого кровопролиття³.

У свою чергу, Бухарест не мав чіткої позиції стосовно вирішення майбутнього Македонії і Фракії. Дехто із представників румунського істеблішменту розглядав перспективу сприяння Болгарії в її можливому збройному зіткненні з Оттоманською Портою, розраховуючи отримати за це компенсацію у вигляді Південної Добруджі. Однак Бухарест зупиняла невизначеність позицій Росії та інших великих держав щодо цієї гіпотетичної війни, а протистояння без підтримки провідних держав світу могло завершитися для королівства відчутною поразкою.

1905 року Румунія остаточно визначилася зі своїм ставленням до прагнень Софії домогтися автономії Македонії. Згідно з доповідями болгарського дипломатичного агента полковника Х. Хесапчиева, ру-

¹ Нов век. 1904. 26 май.

² Кьосев Х. Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. // Известия на Българското историческо дружество. София, 1968. Т. 26. С. 53.

³ Нов век. 1905. 6 май, 16 май.

мунський король Кароль I схилився до збереження існуючого статус-кво на Балканах¹. При цьому дипломати країни задля збереження добрих відносин із Софією продовжували запевняти своїх болгарських колег у схваленні Бухарестом стремлінь сусідньої держави запровадити самоврядування в деяких європейських вілаєтах Оттоманської Порти.

Посилення відцентрових тенденцій в Австро-Угорщині, початок першої російської революції 1905 р. та поразка Санкт-Петербурга у війні з Японією стали факторами, які змусили Софію і Бухарест обирати нові варіанти поведінки на міжнародній арені. 1906 року Болгарія посилила тиск на Османську імперію щодо реформ в Македонії. У відповідь Порти почала шукати можливість зближення з Бухарестом, Афінами і Белградом для створення коаліцій на антиболгарській основі. Румунія відгукнулася на вказану ініціативу, підтримавши діалог з Грецією і Портою². І хоча переговори з Афінами й Стамбулом не дали жодних конкретних результатів, вони змусили Софію переглянути ставлення до Бухареста.

Представники правлячої в князівстві партії критикували зовнішній курс своєї північної сусідки³, а тогочасний прем'єр-міністр і лідер НЛП Д. Петков у парламентських виступах все частіше висловлював песимістичні прогнози стосовно майбутнього двосторонніх відносин⁴, що раніше не було характерним для послідовників С. Стамболова. На противагу зазначеній позиції, міністр закордонних справ і віросповідань Д. Станчов мав іншу думку з цього приводу. Незважаючи на регулярні інформування дипломатичного агента князівства Х. Хесапчиева про посилення антиболгарських настроїв серед румунських правлячих кіл, один із найбільш впливових членів уряду вважав, що Софія має всі підстави сподіватися на допомогу Бухареста у вирішенні македонського питання¹. З метою налагодження взаємозв'язків 1906 р. у місті Варна було організовано зустріч між болгарським князем та

¹ НА БАН. Ф. 42к «Хесапчиев, Христофор». Оп. 1. А. е. 274. Л. 3.

² Агаки А. С. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. Кишинёв: Штиинца, 1976. С. 53.

³ Нов век. 1906. 12 август.

⁴ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1907. С. 295.

¹ Там само. С. 296.

його тезкою, спадкоємцем румунського престолу Фердинандом. Втім, вона не принесла бажаного результату¹.

Упродовж останнього року свого другого самостійного перебування при владі «стамболовісти» в основному не проявляли схильності до співпраці з Румунією, пояснюючи таку позицію небажанням Бухареста сприяти наданню Македонії і Фракії автономного статусу. Винятком є лише весняна 1907 р. спроба князя Фердинанда і Д. Станчова встановити контакти з урядом Д. Стурдзи. У столиці Румунії під час офіційного візиту вони сподівались заручитися підтримкою акту проголошення незалежності Болгарії від Оттоманської Порти, до якого тоді готувалася Софія².

Зусилля глави держави та міністра закордонних справ і віросповідань не виправдали надій на поліпшення двосторонніх взаємин. Країни і надалі продовжували віддалятися одна від одної. До того ж із доповіді дипломатичного представника в Австро-Угорщині М. Сарафова стало відомо, що 12 грудня 1907 р. уряд Д. Стурдзи за результатами переговорів у Відні узгодив доповнення до австрійсько-румунської військової конвенції 1900 р., сам факт існування якої чітко вказував на антиболгарську спрямованість³.

У період опозиційної діяльності, котра розпочалася 16 січня 1908 р. по відношенню до кабінету демократів на чолі з А. Малиновим, НЛП продовжувала приділяти значну увагу розбудові відносин із сусідніми країнами. Влітку 1908 р. її газета «Нов век» акцентувала увагу на одній з найболючіших проблем, котра заважала налагодженню співпраці з державами регіону, – діяльності четницьких організацій, які чинили насилля і залякували мирне населення Македонії. При цьому партійне видання розкривало це питання однобоко, підкреслюючи, що саме Белград вдається до подібної практики, а тому уряд А. Малинова має застосувати заходи, котрі змусили б сербську сторону обмежити діяльність воєнізованих загонів¹.

Під час Боснійської кризи 1908–1909 рр. у Белграда не було іншого вибору, як шукати шляхи до нормалізації відносин з Болгарією, роз-

¹ Агаки А. С. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. Кишинёв: Штиинца, 1976. С. 53.

² БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 34. Л. 4.

³ НА БАН. Ф. 17к «Сарафов, Михаил». Оп. 1. А. е. 157. Л. 483.

¹ Нов век. 1908. 29 юни.

раховуючи на спільну протидію агресивній політиці Австро-Угорщини на Балканах. Однак при цьому Сербія продовжувала дотримуватися позиції стосовно розподілу Македонії на зони впливу¹, що викликало незадоволення Софії. Представники опозиційної НЛП висловлювали власну думку з приводу майбутніх відносин з Белградом, передрікаючи, що після анексії дуалістичною імперією Боснії і Герцеговини сербське королівство активізує боротьбу за Македонію та вихід до Егейського моря. Саме тому «стамболовісти» пропонували уряду А. Малинова залишити Сербію в міжнародній ізоляції й не підтримувати її у протистоянні з Віднем².

Завершення кризової ситуації на Балканах ознаменувало собою початок нового етапу в розвитку сербсько-болгарських відносин. Протягом 1909 р. Фердинанд двічі побував у Белграді, що свідчило про нормалізацію взаємин. «Стамболовісти» виступали проти такої політики, називаючи спроби порозумітися із Сербією безперспективними, адже, як і раніше, королівство залишалося конкурентом болгарського царства у боротьбі за Македонію³. Політичну й економічну співпрацю з Белградом за обставин, що склалися після Молодотурецької революції і Боснійської кризи, газета «Нов век» нарекла «справжнім абсурдом»⁴. Аналогічної позиції притримувався і стамболовець Д. Маринов, котрий назвав «шпигунськими» спроби у 1889 р. проросійськи орієнтованого Н. Пашича домовитися зі С. Стамболовим про утворення союзу на антитурецькій основі⁵.

Перебуваючи в опозиції до урядів А. Малинова у 1908–1911 рр. та І. Гешова в 1911–1913 рр., члени НЛП суттєво не змінили свого ставлення до взаємовідносин Софії з Афінами. Вони продовжували засуджувати підступні дії Греції у Македонії, але водночас, по мірі розчарування діяльністю молодотурок, іноді вдавалися до обговорення можливості зближення із сусідньою балканською державою, заявляючи, що «...у порівнянні з Портою Афіни представляють значно меншу небез-

¹ Попов Р. Политиката на Сърбия към България през периода балканската криза (1908–1909) // Исторически преглед. 1968. № 5. С. 19.

² Нов век. 1909. 13 март.

³ Стателова Е. За българо-сръбските отношения в периода 1909–1911 г. // Исторически преглед. 1969. № 5. С. 27.

⁴ Нов век. 1909. 8 април.

⁵ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 279.

пеку для Софії»¹, а тому «...одним із способів вирішення на користь Болгарії македонської проблеми є пошук взаєморозуміння з Грецією та спільне протистояння двох країн Османській імперії»². Втім, подібні заяви були не частими. В основному послідовники С. Стамболова разом з іншими ліберальними партіями підтримували ворожий антигрецький курс та викривали політику Афін у Македонії³.

Найбільш реальним союзником Болгарії упродовж 1908–1909 рр. «стамболовісти» вважали свою північну сусідку – Румунію. Безрезультатні спроби зближення у 1903–1908 рр. «стамболовістська» преса виправдовувала помилками обох сторін, а також занепокоєнням Бухареста перманентним нарощуванням князівством свого військового потенціалу, підкреслюючи, що Румунія не має жодних територіальних претензій до Болгарії, та стверджуючи, що королівство залишається єдиною країною Південно-Східної Європи, з якою можна досягти абсолютного порозуміння й підписати союзний договір⁴.

Однак сподівання членів НЛП на зближення з Бухарестом не виправдали себе. Влітку 1910 р. стало відомо про перспективу створення румунсько-турецького військового союзу. Це викликало негативну реакцію з боку болгарських партій, у тому числі й «стамболовістів», які заявили: «Порозуміння між Османською імперією і Румунією призведе до того, що Софії треба буде готуватися не до однієї війни, а одразу до двох»⁵. «Оформлення румунсько-турецьких взаємозв'язків, – стверджується в одній зі статей газети «Нов век», – вигідне Відню, адже тоді Австро-Угорщина матиме змогу тиснути на Болгарію, ізолювану на міжнародній арені, вимагаючи від неї приєднання до Троїстого союзу»⁶.

Проте, незважаючи на можливість укладання загрозової для Болгарії румунсько-турецької коаліції, НЛП залишалася однією з найбільш послідовних прибічниць війни з Оттоманською Портою. Крім того упродовж 1911–1912 рр. представники партії кардинально змінили своє ставлення до партнерських взаємин з іншими сусідніми краї-

¹ Нов век. 1910. 5 ноември.

² Там само. 18 ноември.

³ Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 93.

⁴ Нов век. 1909. 6 ноември.

⁵ Там само. 1910. 13 септември.

⁶ Там само. 3 октомври.

нами. Якщо у 1911 р. вони віддавали перевагу самотійному протистоянню Османській імперії та звинувачували болгарську владу в нерішучості зробити цей крок, то на початку 1912 р., очевидно під впливом чуток про вірогідність підписання союзницьких угод з Грецією і Сербією, «стамболовісти» суттєво пом'якшили критику на адресу Афін і Белграда. Редакційний колектив газети «Нов век» підтримав та взявся активно обговорювати ідею балканської конфедерації, куди мала увійти і Болгарія. При цьому у видавництві вважали, що оформлення на практиці такого союзу можливе лише у разі наявності в ньому параграфа про безповоротне позбавлення Османської імперії присутності на Балканському півострові. І лише реалізувавши вказані плани, стверджували журналісти, болгарське царство стане наймогутнішою державою регіону та буде диктувати сусідам свої умови. У статтях газети також містилися заклики до ігнорування прагнень Сербії і Греції розмежувати Македонію¹.

Тим часом коаліційний кабінет «народняків» і «цанковістів» на чолі з І. Гешовим докладав зусилля, щоб порозумітися з Белградом і Афінами. 29 лютого 1912 р. було підписано таємну болгарсько-сербську угоду на антитурецькій основі, котра передбачала у разі успіху та неможливості запровадження автономії у Македонії розподіл області на дві зони: болгарську («безспірну») з містами Велес, Штип, Бітола, Прілеп і Охрид, та «спірну» зі Скоп'є, Дебаром, Куманово, Тетово, долю якої у випадку протиріч мав вирішити арбітраж російського імператора. Два місяці потому держави уклали військову конвенцію, яка містила положення про спільні дії військ обох країн проти Оттоманської Порти, а також їх обов'язки при можливому нападі Австро-Угорщини і Румунії². 16 травня болгарський уряд підписав аналогічний договір з Грецією. Проте, так само спрямована проти Османської імперії, угода між Афінами і Софією не містила жодного конкретного параграфа щодо розподілу турецької спадщини. 22 вересня країни досягли порозуміння стосовно співпраці у військовій сфері. Двостороння конвенція зафіксувала кількість збройних сил,

¹ Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 122.

² Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Сор, 1996. Т. 2. С. 13–14.

що їх мали задіяти держави під час воєнного протистояння¹. 15 серпня до союзу долучилася і Чорногорія.

Єдиною державою Південно-Східної Європи, котра не приєдналася до Балканської ліги, була Румунія, яка на той момент виношувала план отримання від Болгарії територіальної компенсації у вигляді Південної Добруджі за неучасть у війні. Свої прагнення правлячі кола країни мотивували тим фактом, що у Македонії проживала чисельна община арумун.

Бойові дії розпочалися 26 вересня 1912 р., коли чорногорські війська перейшли кордон з Оттоманською Портою та почали рухатися вглиб її території. 30 вересня Болгарія від імені союзників надіслала османському уряду неможливий для виконання ультиматум, в якому вимагала протягом шести місяців надати автономію всім етнічним меншинам імперії. У відповідь 4 жовтня Стамбул оголосив війну державам коаліції, а наступного дня Фердинанд звернувся до болгарського народу з маніфестом, закликаючи до боротьби проти віковичного ворога.

Під час Першої Балканської війни «стамболовісти» жодного разу не висловили свого незадоволення створенням військово-політичного блоку. Партія, так само як і всі інші консервативні й ліберальні політичні сили, всіляко виправдовувала збройний конфлікт з Османською імперією, котрий виявився недовготривалим.

Протиріччя між партнерами по коаліції намітилися ще у процесі ведення бойових дій. Так, сербські збройні сили окупували північну і центральну частини Македонії, у тому числі й «безспірну зону», яка, відповідно до двосторонніх домовленостей із Софією, мала залишитися за Болгарією, а грецькі війська – південні землі області з містом Салоніки. Крім того, на взаємовідносинах царства з його союзниками позначилася політика Афін і Белграда на завойованих ними територіях Македонії. У зверненнях мешканців міст Скоп'є і Бітола до прем'єр-міністра І. Гешова наголошувалося, що після підкорення сербськими армійськими підрозділами північних і центральних районів області військова адміністрація почала застосовувати заходи, які вкрай негативно позначилися на побуті болгарського населення. Серед них – заборона болгаромовних видань, переслідування вчителів, мародерство і насильство. Члени общини заявляли, що не змиряться

¹ Там само. С. 19.

та будуть боротися проти інтервентів заради реалізації ідеї «єдиної Болгарії»¹. На початку 1913 р. листи аналогічного змісту надходили з територій, зайнятих греками. Так, болгари міста Салоніки повідомляли про чисельні факти пограбувань, безпідставних арештів та інших утисків, які застосовували військовослужбовці по відношенню до мирного населення південної Македонії².

Лондонська конференція, що розпочалася 3 грудня 1912 р., мала закласти основи миру на Балканському півострові. Однак замість цього вона лише поглибила протиріччя між Софією та її союзниками. Белград відмовлявся відводити війська з окупованих ним територій, адже великі держави не погодились забезпечити йому вихід до Адріатичного моря за рахунок Албанії*. Болгарія теж висловлювала протест, вимагаючи виконання умов договору від 29 лютого 1913 р. Сербію підтримали інші балканські держави. На знак солідарності з нею Чорногорія направила свої війська у Македонію. Греція заявляла, що демаркацію кордонів на Балканах необхідно проводити не за етнічним принципом, а відповідно до того, збройні сили якої з країн звільнили (фактично окупували) ті чи інші території Османської імперії. Позиція Афін пояснювалася суперечностями з Софією стосовно міста Салоніки – найбільшого порту на узбережжі Егейського моря та прилеглих земель, що знаходилися під грецьким контролем.

За ускладненням відносин Болгарії з її союзниками уважно спостерігала Румунія, яка протягом воєнного протистояння зберігала нейтралітет. Скориставшись нагодою, Бухарест знову порушив питання про надання йому територіальної компенсації – Південної Добруджі. Зрештою, 29 квітня 1913 р. у столиці Російської імперії було підписано протокол, згідно з яким великі держави обмежилися передачею під юрисдикцію Бухареста лише міста Сілістра¹. Болгарії нічого не залишалось, як змиритися з таким рішенням.

Якщо по відношенню до Румунії кабінет І. Гешова демонстрував поступливість, то від Сербії він вимагав чіткого виконання умов союз-

¹ БИА НБКМ. Ф. 256 «Димитър Тончев». Оп. 1. А. е. 11. Л. 33–35, 43–46.

² Там само. Л. 5–31.

* Ухваливши 28 листопада 1912 р. декларацію про державний суверенітет, Албанія за підтримки великих держав проголосила незалежність від Османської імперії.

¹ История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 2. С. 235.

ницького договору та виводу військ із «безспірної зони» Македонії. Підписані 17 травня 1913 р. умови Лондонського миру* лише ускладнили ситуацію. Спонтанне розмежування македонських земель викликало нову хвилю напруженості у відносинах між союзниками. Вже 19 травня була утворена антиболгарська коаліція у складі Греції і Сербії, які узгодили спільні дії на випадок агресії Софії проти кожної з них та домовилися між собою про розподіл території області. Згодом до них приєдналася і Чорногорія, котра на той час врегулювала протиріччя з Белградом щодо міждержавного кордону в Ново-Пазарському санджаку, поділивши його між собою¹.

9 червня на черговому засіданні болгарського уряду новопризначений на початку літа прем'єр-міністр С. Данев заявив, що збройний конфлікт з Белградом і Афінами є неминучим, країні треба лише визначатися з датою. Його підтримав заступник головнокомандувача збройних сил генерал-лейтенант М. Савов, висловивши впевненість у перемозі над учорашніми союзниками². Тиждень потому за розпорядженням Фердинанда, без формального оголошення війни, розпочався артилерійський обстріл сербських і грецьких позицій у Македонії, звідки відповіли потужним контрударом.

Розв'язана війна із самого початку складалася для Болгарії невдадо. Всі спроби командування організувати наступ провалилися, бойовий дух солдат і офіцерів був низький, у військових підрозділах повсякчас спалахували бунти і акти непокори командуванню. Становище, в якому опинилася країна, ускладнилося ще й втручанням у конфлікт Бухареста і Стамбула. 28 червня 1913 р. румунські війська перетнули болгарський кордон, окупували Південну Добруджу та продовжили рухатися в напрямку Варни і Софії. 6 липня османська армія перейшла лінію кордону Енос – Мідія, відвоювавши у той же день без суттєвого спротиву населені пункти Люлебургаз, Візе і Бунархісар.

Складна ситуація на фронтах війни спричинила внутрішньополітичну кризу в Болгарії, результатом якої стала відставка кабінету міні-

* Окрім більшої частини Фракії з її егейським узбережжям Царство Болгарія отримало Східну Македонію. За Королівством Сербія залишилися північна і центральна частини області. Решту території з портом Салоніки контролювало Королівство Греція.

¹ Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Просвета, 1994. Т. 1. Ч. 1. С. 188–189.

² Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, 1961. С. 182–183.

стрів С. Данева. 4 липня 1913 р. «стамболовісти» повернулися до влади у складі коаліційного уряду на чолі з лідером Ліберальної партії В. Радославовим. Послідовникам С. Стамболова довелося долати тяжкі наслідки воєнних невдач. 18 липня, усвідомивши всю безнадійність становища, новостворена Рада міністрів підписала перемир'я.

28 липня у Бухаресті сторони конфлікту уклали мирну угоду. Згідно з її положеннями, Болгарія змушена була поступитися Румунії Південною Добруджою, а більшу частину Македонії, окрім Піринського краю, розділили між собою Сербія і Греція.

«Стамболовісти» болісно сприйняли поразку Болгарії у Другій Балканській війні. Під час публічних виступів вони звинувачували в національній катастрофі уряд І. Гешова, вказуючи на промахи його дипломатії, – неузгодженні на офіційному рівні з Афінами майбутніх територіальних розмежувань Македонії і Фракії¹, а на шпальтах партійної преси інкримінували Белграду порушення попередніх домовленостей та засуджували Грецію і Сербію в умисних провокуваннях Болгарії на агресивні дії². Н. Генадієв запевняв, що якби НІП перебувала біля керма держави, то Міжсоюзницька війна не розпочалася б³. У всіх цих промовах і публікаціях звертає на себе увагу відсутність Румунії серед винуватців поразки Софії у війні, хоча ця країна своїм втручанням у конфлікт багато в чому визначила його перебіг.

Очолюючи упродовж липня – грудня 1913 р. Міністерство закордонних справ і віросповідань, лідер «стамболовістів» Н. Генадієв не поспішав відновлювати дипломатичні відносини з Грецією і Сербією. Політик шукав шляхи зближення з Румунією – тогочасною союзницею Австро-Угорщини, заявляючи, що для Софії доцільніше налагодити взаємозв'язки з Бухарестом та тим самим застерегти Афіни і Белград від намірів розширити власні території¹. Підтримуючи міні-

¹ Реч от Д-р Никола Геннадиев – министър на външните работи и на изповеданията: Произнесена на 3. XI. 1913 г. в градското казино в София. София: Държавна печатница, 1913. С. 8–9; Реч на софийския народен представител г. д-р Н. Геннадиев по предложението за назначаване изпитателна комисия върху цялото управление (включително подготовката и водене на войната) на кабинетите Иван Евстратиев Гешов и Д-р Стоян Данев: Заседания XXV–XXVII, от 7–9 май 1914 г. София: Държавна печатница, 1914. С. 39.

² Воля. 1913. 5 май; Нов век. 1913. 2 юни.

³ Реч от Д-р Никола Геннадиев – министър на външните работи и на изповеданията: Произнесена на 3. XI. 1913 г. в градското казино в София. София: Държавна печатница, 1913. С. 2.

¹ Воля. 1913. 19 октомври.

стра, «стамболовістська» газета «Воля» констатувала відсутність будь-яких перешкод для вирішення двосторонніх проблем¹. Однак Н. Геннадієв не встиг втілити в життя вказаний задум. Наприкінці року внаслідок протиріч з прем'єр-міністром він подав у відставку. Тоді ж НЛП остаточно розкололася на два угруповання: прибічників Д. Петкова – «петковістів», які продовжили співпрацю з кабінетом В. Радославова, та прихильників лідера партії – «генадієвістів», котрі перейшли в опозицію до влади.

Після поразки Болгарії у Міжсоюзницькій війні обидва угруповання НЛП, задіявши підконтрольні їм газети «Нов век» і «Воля», як і всі політичні сили країни розгорнули пропаганду, спрямовану на дискредитацію Греції, Сербії і Румунії в очах болгарської громадськості. У надрукованих статтях містилися чисельні факти з життя болгарських общин, котрі мешкали у Македонії і Південній Добруджі – на територіях, які за рішеннями Бухарестського договору відійшли сусіднім державам. Інформація про асиміляцію «одноплемінників», позбавлення їх майна і власності та інші утиски викликала негативну реакцію населення країни, формуючи в його свідомості образи ворогів². За такої ситуації не могло бути й мови про відновлення дипломатичних відносин з Бухарестом, Белградом і Афінами.

Початок збройного протистояння 15 липня 1914 р. між Сербією і Австро-Угорщиною не вплинув на переконання членів НЛП. Провладне і опозиційне угруповання, не вагаючись, заявили про свою солідарність з Віднем. Водночас політична сила розгорнула антирумунську, антисербську і антигрецьку агітацію. Газета «Воля» назвала Белград, Афіни і Бухарест головними противниками Софії та закликала готуватися до нової війни³.

«Стамболовісти» категорично відхиляли ідею балканської федерації, яку на той час підтримувала майже половина болгарських партій, серед яких – «широкі» й «тісні» соціалісти, члени Землеробської спілки і радикал-демократи. Виступаючи 8 листопада 1914 р. перед депутатами Народних зборів, Н. Геннадієв стверджував, що помисли стосовно зближення з сусідніми державами регіону позбавлені реаль-

¹ Там само. 14 ноември.

² Нов век. 1913. 18 ноември; Воля. 1914. 14 февруари, 14 април.

³ Воля. 1914. 7 септември.

ного підґрунтя, адже після Міжсоюзницької війни між Болгарією, з одного боку, та Грецією, Румунією і Сербією, з іншого, виникло провалля, подолати яке мирним шляхом буде неможливо¹.

Однак вже на початку 1915 р. лідер НЛП змінив думку з приводу подальшої розбудови взаємин з балканськими країнами. 5 березня політик відзвітував перед членами уряду про результати своєї спеціальної, за дорученням монарха і прем'єр-міністра, місії наприкінці грудня 1914 р. у Рим та в січні – лютому 1915 р. у Париж з метою попереднього зондажу ситуації та з'ясування настроїв серед правлячих кіл і громадськості Франції й Італії під час воєнного протистояння. У доповіді Н. Генадієв обґрунтував власне переконання – неодмінний союз болгарського царства з країнами Антанти, що могло закласти основу для розвитку взаємовідносин Софії з сусідніми державами. Серед наведених аргументів значилася й імовірна поведінка нейтральних на той час Афін і Бухареста. По-перше, за вказаної умови Греція, швидше за все, не загрожуватиме царству можливим втручанням у конфлікт на боці Центральних держав, оскільки під тиском британського і французького флотів, котрі маневрували поблизу її берегової лінії, в країні мав переважити проантантівський курс уряду Е. Венізелоса. По-друге, Румунія, яка теоретично могла завдати удару Болгарії з півночі у випадку приєднання Софії до держав «Сердечної угоди», стримувалася загрозою з боку російського чорноморського флоту, а тому, найвірогідніше, обере варіант із залученням до блоку Антанти².

«Генадієвісти» розпочали інформаційну кампанію на підтримку доводів свого лідера. Передові статті газети «Воля» були насичені обговоренням перспектив зближення з Грецією, Сербією і Румунією під егідою Антанти. В них підкреслювалося, що опозиційне крило НЛП сподівалося на сприяння Франції, Росії і Великої Британії у налагодженні відносин з Афінами і Белградом та плекало надії домогтися за рахунок своєї участі у збройному конфлікті територіальної компенсації в Македонії. Проблема ж Добруджі, вважали «генадієвісти», «...не є перешкодою на шляху до порозуміння між Софією і Бухарестом»,

¹ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 181.

² Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. София: Ел. Петков, 1929. С. 80–81.

оскільки вона «мізерна», а тому не повинна негативно позначатися на двосторонніх взаєминах¹.

Однак Н. Генадієву і його прибічникам не вдалося вплинути на зміну зовнішньополітичного курсу кабінету В. Радославова, котрий за підтримки «петковістів» продовжував залишатися прихильником коаліції з Троїстим союзом та застосовував заходи з підготовки до війни проти Сербії – союзниці Антанти. Ставлення до цієї сусідньої держави з боку чинної болгарської влади, а також до нейтральних на той час Румунії і Греції, в основному ґрунтувалося на інформації з-за кордону від дипломатичних представників. Так, наприкінці 1915 р. в своєму листуванні з міністром закордонних справ і віросповідань, головою уряду В. Радославовим посол у Санкт-Петербурзі М. Маджаров радить не довіряти ні Белграду, ні Афінам, ні Бухаресту, які постійно інтригували проти Софії, намагаючись дискредитувати її перед великими державами².

24 серпня 1915 р. Болгарія уклала союзний договір з Німеччиною. Відповідно до таємного додатку про територіальне розмежування у Південно-Східній Європі, Берлін, за умови оголошення Румунією війни Четверному союзу, гарантував Софії повернення Південної Добруджі. Після цієї події «петковісти» відійшли від жорсткої антирумунської позиції, адже Бухарест все ще міг втрутитися у міжнародний конфлікт на боці Центральних держав. «Генадієвісти» ж, як прихильники орієнтації на Антанту, стали жертвами політичних переслідувань і репресій з боку влади та втратили будь-яку можливість впливати на політичну ситуацію³.

Оформивши членство у Четверному союзі, Болгарії довелося вести бойові дії проти Сербії, а з кінця літа наступного року проти Румунії та з липня 1917 р. проти Греції. Допоки її збройні сили мали потужну підтримку військ Центральних держав, участь Софії у воєнних операціях в цілому була успішною. Країна зробила внесок у розгром сербської і румунської армій відповідно в 1915 і 1916 роках, взявши під

¹ Воля. 1915. 15 юли.

² БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1. А. е. 13. Л. 193.

³ Mykolenko D. Relațiile bulgaro-române în ajunul și în timpul Primului Război Mondial din punctul de vedere al Partidului Național Liberal al «stamboloviștilor» // România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial: viziuni, percepții, interpretări. Iași: Editura Universității «Al. I. Cuza», 2016. P. 99.

свій контроль Вардарську Македонію і Південну Добруджу. Однак після передислокації Німеччиною з Південно-Східної Європи на Західний фронт практично всіх своїх армійських підрозділів Болгарія залишилася майже віч-на-віч з переважаючими силами противника. 15 вересня 1918 р. три грецькі дивізії і французька бригада розпочали активний наступ, прорвавши одразу в декількох місцях німецько-болгарську оборону на Салоніському фронті. Революційна ситуація в країні та бунти серед військовослужбовців змусили новопризначений трьома місяцями раніше уряд А. Малинова підписати 29 вересня в Салоніках перемир'я з державами «Сердечної угоди» на умовах цілковитої капітуляції. У результаті Болгарія змушена була вивести свої війська із завойованих нею земель та негайно провести демобілізацію. Царство втратило важливі у стратегічному відношенні області – Західну Фракію, Південну Добруджу, Західні окраїни і частину Македонії, а вся його територія ставала підконтрольною командуванню Антанти. Як наслідок, країна зазнала другої національної катастрофи.

Під час Першої світової війни в умовах запровадженої цензури «генадієвісти» були змушені згорнути видавництво своєї газети; «петковісти» в основному вдавалися до висвітлення подій на фронтах, а в листопаді 1916 р. через скруту з коштами припинили друкувати «Нов век». Лише наприкінці осені 1918 р. прибічники Н. Генадієва, відновивши публікації газети «Воля», оприлюднили власне бачення зовнішньополітичної стратегії. Вони пропонували налагодити тісну співпрацю з державами Антанти, а також сусідніми країнами, в тому числі й з тими, що утворилися після розпаду Австро-Угорщини¹.

«Петковісти» ж опинилися у складній ситуації. Дискредитовані своєю співпрацею з урядом В. Радославова, вони сприймалися болгарською громадськістю одними з винуватців другої національної катастрофи, проте самі не визнавали помилковість зовнішнього курсу, підтримуваного ними під час перебування у правлячій коаліції. Започаткувавши 2 листопада 1918 р. видавництво газети «Свобода», прихильники Д. Петкова всю провину за поразку у війні перекладали на царя Фердинанда, а свою пронімецьку позицію виправдовували щирими намірами уберегти державу від загрози, що надходила з боку Росії

¹ Воля. 1918. 23 ноември.

і агресивних сусідніх країн¹. Розширення електоральної бази «петковісти» намагалися здійснити за рахунок перегляду своєї традиційної політичної платформи. На відміну від «генадієвістів», вони спромоглися розробити 25 квітня 1919 р. повноцінну програму, задекларувавши в ній намір за умови «об'єднання всього болгарського роду» під егідою однієї держави підтримувати раніше відхилену НІП ідею балканської федерації². При цьому засади інтеграції Болгарії та її сусідів не конкретизувалися. Втім, затверджене «петковістами» програмне положення варто розцінювати як популістське гасло, адже із самого початку його реалізація на практиці була малоімовірною.

Зрештою, обидва угруповання НІП, не знайшовши дієвих засобів повернення на авансцену політичного життя країни, пішли на компроміс один одному та розпочали зближення з «радославовістами» і «тончевістами», щоб разом сформувати потужну конкурентоздатну політичну силу. Цей процес, як уже зазначалося, завершився створенням Націонал-ліберальної партії, котра виступала за нормалізацію відносин з усіма сусідніми державами та водночас за скасування положень Нейїського мирного договору³, що могло призвести до ускладнення взаємин з Грецією та Королівством Сербів, Хорватів і Словенців. Позиція у вказаному питанні новоутвореної політичної сили абсолютно співпадала з поглядами С. Стамболова, який неодноразово наголошував на необхідності нормалізації відносин із сусідами, про що вказує у своїх надрукованих спогадах Н. Генадієв⁴.

Таким чином, спадщина С. Стамболова мала декілька проявів у зовнішній політиці Болгарії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. По-перше, характерні ознаки міжнародного положення держави, в якій вона перебувала за часів прем'єрства державника, зберігалися упродовж тривалого часу після його відставки та смерті. Наприклад, Росія, навіть відновивши дипломатичні відносини з Болгарією 1896 р., вже не розглядала Софію як основного партнера на Балканах, зробивши ставку на Сербію. По-друге, певні традиції розбудови вза-

¹ Свобода. 1919. 2 май.

² Там само. 1 май.

³ Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 157.

⁴ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 15.

ємин з різними країнами, започатковані у 1886–1894 рр. головою Регентської ради/прем'єр-міністром, пізніше підтримувалися не лише «стамболовістами», а й урядами інших партій. У деяких випадках можна говорити про те, що він просто не залишив своїм послідовникам вибору, окрім як продовжувати його починання. Так, запросивши на князювання та закріпивши на болгарському престолі Фердинанда – німця за походженням, С. Стамболов зумовив орієнтацію Софії на країни Троїстого союзу.

З іншого боку, представники НЛП, як основні хранителі й ретранслятори спадщини С. Стамболова, не завжди слідували курсу, що його свого часу визначив їхній засновник. Перебуваючи при владі у 1899, 1903–1908, 1913–1918 рр., а також в опозиції до урядів інших політичних сил, вони під впливом міжнародної кон'юнктури та внутрішніх процесів діяли всупереч ідеологічним постулатам, намагаючись у такий спосіб догодити монарху або розширити електоральну базу. Разом з тим на шпальтах власної преси і в пропагандистській літературі вони завжди підкреслювали здобутки міжнародної політики С. Стамболова, як то забезпечення конструктивних взаємин з Австро-Угорщиною, Великою Британією і Османською імперією. Деякі опоненти «стамболовістів» пов'язували негативні прояви правління їхнього першого уряду з діяльністю партії наприкінці ХІХ та на початку ХХ ст., а також напередодні й під час Першої світової війни, намагаючись у такий спосіб відвернути від НЛП якнайбільшу кількість електорату. Серед основних аргументів при цьому називалися розірвані відносини з Росією та надто тісна й безрезультатна співпраця з Австро-Угорщиною. Інші противники партії, наприклад, «радославовісти» і «тончевісти», визнавали величезні заслуги державника у реалізації міжнародної політики. Зокрема, лідер Младоліберальної партії Д. Тончев у своїх спогадах про С. Стамболова підкреслює: «Чужинці вже давно гідно оцінили його дипломатичний талант, справедливо називаючи болгарським Бісмарком»¹.

¹ Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. С. 100.

ІДЕЇ І ПРАКТИКИ С. СТАМБОЛОВА У БОРОТЬБІ ЗА НАЦІОНАЛЬНЕ ОБ'ЄДНАННЯ

Поняття політичної концепції «Велика Болгарія» виникло після проведення великими державами 11 грудня 1876 р. – 8 січня 1877 р. Константинопольської конференції, скликаної у зв'язку з початком антитурецького боснійсько-герцеговинського збройного виступу в 1875 р. і болгарського Квітневого повстання 1876 р. для опрацювання й ухвалення проектів політичних реформ у Боснії і Герцеговині та в тих землях Османської імперії, де проживала більшість болгарського населення, що дозволило б запобігти воєнним діям між Росією й Оттоманською Портою. Втім, як відомо, превентивні заходи не мали успіху – уникнути війни не вдалося. Створення 1878 р. Князівства Болгарія й популярні в країні іредентизм і націоналізм спонукали правлячі кола говорити про існування держави в реальних кордонах. За часів правління С. Стамболова влада розробила та взялася реалізовувати власну програму вирішення національної справи з метою об'єднання болгар, котрі мешкали в європейських вілаєтах Османської імперії. Великодержавна ідея Софії, пов'язана з історією країни (Перше та Друге Болгарські царства у 681–1018 рр. і 1185–1396 рр.), ототожнювалася ще й з відмінними Берлінським трактатом положеннями Сан-Стефанського мирного договору* 1878 р. Відповідно до концепції Вардарську і Егейську Македонії, Західну (Біломорську) і Східну (Одринську) Фракії, Добруджу, Тимоцину й Поморав'я передбачалося поєднати з князівством у межах цілісної держави. Проте увага влади в 1886–1894 рр. була прикута в основному до македонської і фракій-

* Кордони Сан-Стефанської Болгарії відрізнялися від тих, що передбачалися на Константинопольській конференції включенням до складу князівства значної частини Егейської Македонії, але втратою округу Нишава у Поморав'ї та Північної Добруджі.

ської проблем, тобто до територій, що залишалися у складі Оттоманської імперії, тоді як питання стосовно Північної Добруджі, котра за рішенням Берлінського конгресу 1878 р. належала Румунії, а також Поморав'я і Тимощини, що відійшли Сербії, не порушувалися. Між Бухарестом і Софією на той час встановилися дружні відносини без взаємних претензій стосовно територій, а повторний, після 1885 р. воєнний конфлікт із Сербією, у результаті якого під австро-угорським тиском не відбулося жодних територіальних змін, втрачав усякий сенс. Отже, болгарські правлячі еліти дійшли між собою своєрідного консенсусу щодо майбутнього Добруджі, Поморав'я і Тимощини, тобто фактично змирилися з їх втратою.

Уряд С. Стамболова планував шляхом переговорів з Портою домогтися автономії Македонії і Фракії, а пізніше сподівався на приєднання цих земель до князівства, як це сталося у 1885 р. зі Східною Румелією. Проте змусити Стамбул йти на поступки вимогам Софії могли лише конкретні тактичні дії болгарської влади.

Розуміючи, що Османська імперія погодилася б на реформи лише під тиском великих держав – гарантів берлінського статус-кво, кабінет «стамболовістів» упродовж своєї каденції постійно апелював до цих країн з проханням забезпечити підтримку політичних перетворень у балканських вілаєтах Порти. Крім того князівству для розширення власного впливу в Македонії і Фракії необхідні були інституції, котрі представляли б інтереси болгарського етносу перед турецькою владою. Потенційно ними могли стати або воєнізовані революційні комітети, або легальна мережа установ Екзархату. Уряд С. Стамболова зробив однозначний вибір, розпочавши тісну співпрацю з церквою, водночас стримуючи будь-які спроби своїх співвітчизників організувати на території Оттоманської Порти радикально налаштовані формування. У такий спосіб «стамболовісти» розраховували зберегти довірчі відносини зі Стамбулом та дипломатичним шляхом домогтися від нього чергових поступок. При цьому під час правління С. Стамболова Болгарія перманентно нарощувала потенціал своїх збройних сил. Питання щодо цілі вказаних заходів є спірним. Планував політик війну з Османською імперією чи намагався таким чином здійснювати тиск на сюзерена – все це й понині викликає дискусії.

Врешті-решт, вирішивши низку проміжних завдань у здійсненні свого плану стосовно автономізації Македонії і Фракії, Рада міністрів НЛП все ж не досягла кінцевої мети – вказані області залишалися у складі Османської імперії на правах звичайних провінцій.

Розглядаючи вплив спадщини С. Стамболова на політику вирішення болгарського національного питання наприкінці XIX – у перших двадцяти роках минулого століття, необхідно встановити, чи знаходили його ідеї і практики подальшу реалізацію в діяльності наступних урядів, у тому числі й із представників НЛП, чи не втратили вони своєї актуальності у зазначений період?

§ 1. Дипломатія або війна: два варіанти досягнення мети

Розширюючи мережу болгарських церковних установ, а також стримуючи формування й діяльність радикальних організацій у Македонії і Фракії, уряд С. Стамболова тим самим посилював свій вплив у цих областях для більш ефективної боротьби у здобутті для них автономії та в такий мирний спосіб робив спроби розв'язати національне питання. Водночас, зміцнюючи боєздатність війська, влада створювала можливість іншого способу вирішення македонської і фракійської проблем – збройного конфлікту з Османською імперією. Однак перемога у війні над нею віч-на-віч, навіть за умови наявності потужних і добре оснащених армійських підрозділів, виглядала малоімовірною, адже країни надто різнилися між собою за військовим потенціалом, кількістю населення, станом економіки тощо.

Для реалізації вказаної стратегії необхідно було знайти союзників, перед якими стояли б аналогічні з Болгарією цілі. На роль таких партнерів підходили три країни, котрі теж мали територіальні претензії до Стамбула, – Сербія, Греція і Чорногорія. Однак суттєвою перепорою на шляху зближення з двома із них залишався той факт, що Афіни і Белград, так само як і Софія, претендували на землі Македонії і Фракії.

Призначення кабінету К. Стоїлова не змінило ставлення влади до збройного конфлікту з Османською імперією як іншого варіанта вирішення національного питання. Очевидним було те, що князівство залишалося не підготовленим до воєнного протистояння з нею, тому новостворена Рада міністрів старалася підтримувати мирні відносини

зі Стамбулом. Водночас, на відміну від своїх попередників-«стамболовістів», «народняки» вирішили спробувати домовитися з Грецією і Сербією щодо спільних дій заради забезпечення реформ у Македонії і Фракії. В грудні 1896 р. болгарські дипломатичні представники в Белграді і Афінах звернулися до урядів С. Новаковича і Т. Деліянніса з відповідною пропозицією. Однак порозумітися з цими країнами не вдалося. Сербія і Греція не були зацікавлені у наданні Македонії автономії, адже наслідком цього могло стати її приєднання, так само як і Східної Румелії у 1885 р., до Болгарії. Афіни і Белград теж претендували на турецькі володіння, прагнучи розподілу македонських земель. До того ж Греція готувалася до збройного протистояння з Османською імперією й розраховувала не на дипломатичну, а на військову підтримку Софії.

Втім, незважаючи на різні позиції у македонському питанні, Сербія наступного року все ж зробила крок до налагодження відносин. 19 лютого 1897 р. під час офіційної зустрічі монархів і прем'єр-міністрів обох країн у столиці Болгарії було укладено договір про співпрацю, який не містив конкретних зобов'язань, а регламентував у разі ускладнення ситуації в європейській частині Оттоманської Порти не вдаватися до самостійних кроків та погоджувати взаємні дії, а також включав лише аморфні положення «про обопільну свободу культурної і релігійної пропаганди на всій території Македонії», що вказувало на існуючі нездоланні суперечності між обома країнами стосовно області¹.

Болгарія і Сербія не змінили власних переконань щодо македонської проблеми. Перша, як і раніше, виступала за автономію і цілісність області, друга пропонувала розділити її на зони впливу. Невдовзі стало зрозуміло, що вищезазначені домовленості не призведуть до більш тісних взаємозв'язків та не забезпечать однозначного підходу до вирішення долі європейської території Османської імперії. Вже у жовтні наступний уряд на чолі з прем'єр-міністром Сербії В. Джорджевичем денонсував договір².

Сербсько-болгарська угода лише викликала занепокоєння на берегах Босфору. В Стамбулі почали змінювати свій підхід до розбудови

¹ Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломатия: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. С. 238–239.

² Енциклопедия «България»: А – В / Гл. ред. акад. В. Георгиев. София: Изд-во на БАН, 1978. Т. 1. С. 489.

взаємин із балканськими державами. Якщо під час перебування біля керма держави С. Стамболова Порта віддавала перевагу співпраці з князівством, то за нових обставин її правлячі кола почали проводити більш гнучку політику. Йдучи на незначні поступки то одній, то іншій стороні або знаходячи слушний привід для відхилення домагань Белграда чи Софії, вони свідомо провокували суперництво між Сербією і Болгарією в боротьбі за вплив у Македонії. Так, у квітні 1897 р. згідно зі спеціальними фірманами султана князівство отримало дозволи на відкриття торговельних агенцій у містах Бітола, Скоп'є і Салоніки, а також на будівництво Екзархатом нового храму в селі Дренук (поблизу міста Дебар) та відновлення роботи деяких раніше закритих церков, що викликало невдоволення з боку сербської влади¹.

Під час греко-турецької війни (квітень – травень 1897 р.) Софія зберігала нейтралітет. Завдяки цьому їй вдалося схилити Стамбул до чергових поступок – у македонських містах Бітола, Дебар і Струмиця було призначено ще трьох митрополитів Болгарського екзархату².

Для періоду прем'єрства К. Стоїлова характерна поява важливого зовнішньополітичного фактора, безпосередньо пов'язаного з державним національним питанням. Інформаційна війна, що розгорнулася на шпальтах румунської і болгарської преси навколо політики асиміляції слов'янської общини у Північній Добруджі, а також спроби Бухареста на підставі наявності куцовласького населення в Македонії втрутитися у боротьбу за цю османську територію та домогтися від турецької влади узаконення діяльності румунських священнослужителів у містах Бітола і Яніна, стали приводом погіршення двосторонніх відносин³.

За часів правління С. Стамболова зазначені питання не порушувалися, а між двома сусідніми державами існували дружні взаємини, адже на той час і Софія, і Бухарест орієнтувалися на Австро-Угорщину. Зміна ж зовнішнього вектора Болгарії в сторону Санкт-Петербурга після приходу до влади кабінету К. Стоїлова викликала занепокоєння Румунії. За посередництва Росії між країнами розпочався ді-

¹ Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломатия: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. С. 248.

² Там само. С. 249.

³ Сквозников А. Н. Македония в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах. Самара: Самарская гуманитарная академия, 2010. С. 43.

лог, проте невдовзі питання щодо забезпечення національних прав болгарського й арумунського населення було відкладено на невизначений термін¹.

18 січня 1899 р. послідовники С. Стамболова повернулися до влади у складі коаліційного уряду Д. Грекова. У своїх програмних цілях, опублікованих на шпальтах газети «Нов век», вони задекларували наміри підтримувати добросусідські взаємовідносини з Портою та іншими балканськими державами².

У столиці Сербії зміну влади в Болгарії сприйняли як чергову нагоду домовитися про спільні дії проти Османської імперії та розподіл між собою її європейських вілаєтів. Однак кабінет Д. Грекова ніяк не реагував на пропозиції, що надходили із Белграда через сербське дипломатичне представництво в Софії, дотримуючись стамболівських методів і засобів ведення політики у македонському й фракійському питаннях. Позицію своїх попередників схвалював і наступний уряд «радославовістів». На початку 1900 р. прем'єр-міністр та за сумісництвом керівник Міністерства закордонних справ і віросповідань Т. Іванчов спеціальною інструкцією уповноважив посланника Х. Бракалова дати чітку негативну відповідь сербській стороні на її домагання провести двосторонні переговори з метою опрацювання проекту територіального розмежування Македонії, пояснюючи таке рішення болгарської влади тим, що подібні домовленості можуть призвести до небажаного ускладнення ситуації на Балканах³.

Греція, котра після невдалої для себе війни з Османською імперією переживала політичну кризу, уникала афішувати амбітні плани щодо розширення власних територій. Проте правлячі кола князівства, яким були добре відомі агресивні цілі Афін, на початку 1900 р. продемонстрували власне ставлення до перспектив зближення з цією країною, тимчасово відкликавши дипломатичного агента Д. Цокова із грецької столиці. Свій крок кабінет Т. Іванчова пояснив необхідністю

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 321.

² Нов век. 1899. 8 март.

³ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 331.

економії бюджетних коштів. Водночас у такий спосіб офіційна Софія підкреслила неперіоритетне значення для неї відносин з Афінами¹.

Отже, упродовж 1894–1901 рр. усі болгарські уряди намагалися реалізовувати мирну стратегію вирішення національного питання, яку свого часу запропонував С. Стамболов, – здобуття автономії для європейських володінь Османської імперії з подальшим їх приєднанням до князівства. Греція і Сербія ж цілеспрямовано прагнули досягти домовленостей щодо спільних воєнних дій проти Оттоманської Порти та подальшого розмежування Македонії і Фракії. Перша з них претендувала на землі південніше гірського масиву Родопи й лінії Неврокоп – Мелник – Струмиця – Прілеп – Струга², друга – на території західніше річки Вардар³.

Для періоду правління уряду Ліберальної «радославовістської» партії з 1 жовтня 1899 р. по 12 січня 1901 р. характерне загострення болгарсько-румунських відносин. Північна сусідка князівства, у якої не було жодного шансу вирішити власне національне питання шляхом приєднання Трансільванії, Бачки, Баната, Північної Буковини, що перебували у складі Австро-Угорщини, або Бессарабії, котра належала Росії, виношувала плани розширення своєї території на південь. У першу чергу об'єктом її прагнення була Південна Добруджа. Крім того Бухарест продовжував відстоювати право на самоврядування куцовласької общини Македонії. За допомогою преси румунська влада поширювала антиболгарську пропаганду в області та у себе в країні, що провокувало невдоволення з боку Софії, негативно впливаючи на взаємини між державами⁴.

Під час прем'єрства П. Каравелова (лютий – грудень 1901 р.) Болгарія продовжувала застосовувати лише дипломатичні методи розв'язання національного питання. Намагаючись заручитися підтримкою великих держав, уряд розраховував домогтися від Порти права на самоврядування для земель, де переважав слов'янський етні-

¹ Там само.

² Бурбига В. А., Тортіка М. В. Македонія в грецькій «Мегалі ідея» (сер. XIX – поч. XX ст.) // Вісник Харківської державної академії культури. 2010. Вип. 30. С. 47–48.

³ Никоноров Д. В. Роль идей «Великой Сербии» и «Великой Болгарии» в балканской политике Российской империи в 1878–1908 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2004. С. 13.

⁴ Сквозников А. Н. Македония в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах. Самара: Самарская гуманитарная академия, 2010. С. 126.

чний елемент. Аналогічної стратегії з 22 грудня 1901 р. по 5 травня 1903 р. дотримувався й кабінет міністрів С. Данева, котрий старався унеможливити функціонування революційних комітетів на території Македонії і Фракії, активна діяльність яких могла спровокувати воєнний конфлікт зі Стамбулом.

Мирна налаштованість «каравелістів» і «цанковістів» не викликала невдоволення представників НЛП. Однак при цьому вони вважали, що єдиним шляхом покращення становища болгар у Македонії залишалося досягнення двостороннього компромісу з Османською імперією, а не пошук способів маніпуляції нею великими державами, а тому необхідно постійно переконувати Стамбул, а не Європу в своїх доброзичливих намірах, не застосовуючи по відношенню до Порти ворожих дій¹. Члени партії розраховували на реформи в Македонії, підкреслюючи, що за умови їх реалізації «...болгарський національний елемент в європейських вілаєтах Оттоманської імперії неодмінно доб'ється свого і це стане перемогою Князівства»². Але, разом з тим, на думку «стамболовістів», ефективність дипломатичних заходів Софії залежала безпосередньо від військової могутності, яку необхідно постійно зміцнювати. Взірцем вдалого поєднання різних методів забезпечення державних інтересів вони вважали діяльність свого засновника. Політика пам'яті, що її реалізовувала НЛП, завжди була пов'язана з нагадуванням громадянам про успіхи першого «стамболовістського» уряду. Наприклад, наприкінці 1900 р. пловдивський осередок партії за традицією в агітаційних цілях надрукував періодичне довідкове видання – календар³, в якому окрім послідовного переліку днів, тижнів, місяців наступного року в поєднанні з відомостями різного характеру із біографії засновника НЛП значилися й поступки, котрих домігся С. Стамболов від Порти у македонській справі.

Оцінюючи політику проросійських урядів П. Каравелова і С. Данева, послідовники С. Стамболова констатували її основний недолік – недостатню увагу нарощуванню військової потужності держави. Надії на допомогу Росії у разі війни між Болгарією і Османською імперією, на переконання «стамболовістів», виглядали абсурдними. «За будь-

¹ Нов век. 1903. 16 януари.

² Там само. 25 февруари.

³ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Антонов, Иван». Оп. 1. А. е. 1048. Л. 1–34.

яких обставин Софії варто покладатися на власні сили»¹, – зазначала газета «Нов век». У подальшому члени партії неодноразово повторювали це твердження, розмірковуючи над варіантами розв’язання національної проблеми. Розвиваючи тему, представники партії акцентували увагу не лише на пасивності у цьому питанні всіх «русофільських» кабінетів, а й на шкоді, яку завдали, зокрема «народники», обороноздатності країни, дозволивши 22 січня 1898 р. відновлення на командних посадах офіцерів-емігрантів – учасників державного перевороту 1886 р., тим самим знизивши належний рівень морально-психологічного стану особового складу війська.

Сформований 5 травня 1903 р. уряд НЛП свої перші кроки спрямував на вирішення македонської проблеми, продемонструвавши бажання слідувати усталеним стамболівським принципам, що зводилися до намірів порозумітися з Османською імперією. А от опозиція на шпальтах своєї преси розпочала обговорення можливості застосування новою владою військової сили для забезпечення національних інтересів країни. Зокрема «каравелісти» несподівано згадали про значний внесок С. Стамболова свого часу в зміцнення збройних сил, що давало підстави сподіватися на продовження таких же ініціатив його послідовниками².

Однак «стамболовісти» не виправдали надій опозиції. Наприкінці весни кабінет міністрів направив у Стамбул досвідченого політика і дипломата, безпартійного на той час Г. Начовича, який вирізнявся схильністю до болгарсько-турецького зближення. Посланник Софії, обравши обережну тактику, не форсуючи подій, поринув у політичну атмосферу османської столиці. Вивчаючи ситуацію на предмет готовності Порти до двосторонніх переговорів, він ненав’язливо намагався переконати високопосадових осіб Османської імперії у миролюбних намірах князівства³.

У цілому стратегія кабінету Р. Петрова відповідала ідеологічним засадам НЛП. Однак її представники розуміли, що на початку ХХ ст. на Балканах склалася зовсім інша міжнародна ситуація, яку Софія

¹ Нов век. 1901. 29 май.

² Пряпорец. 1903. 14 май.

³ Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 401.

змушена була враховувати. Османська імперія, розчарована проросійською політикою попередньої болгарської влади, поставилася з пересторогою до наданих Г. Начовичем гарантій. Великий візир Мехмед Ферід-паша так відреагував на багатообіцяючі запоруки дипломатичного представника: «Нині діючий кабінет запевняє нас у своїй доброзичливості; при цьому, знаючи мінливий характер Фердинанда, хотілося б вірити, що уряд сприятиме також і припиненню четницького руху»¹. В Стамбулі не відкидали можливості подальшої орієнтації Болгарії на Росію та були переконані в регулярному фінансуванні революційних комітетів у Македонії і Фракії, а тому не поспішали з пропозицією щодо офіційних переговорів з Софією.

На той час Османська імперія, намагаючись звести нанівець визвольний рух слов'янського населення у своїх вілаєтах, почала підтримувати сербську і грецьку національні пропаганди в Македонії². Вказані заходи знаходять підтвердження у чисельних листах, що їх отримував Г. Начович від довірених осіб у Салоніках, Бітолі та Скоп'є³. Зближення з Софією не входило у плани Порти.

Іллінденсько-Преображенське повстання в Македонії, організоване у липні 1903 р. ТМОРО, поглибило взаємну недовіру між Софією і Стамбулом. Крім того, із болгарської дипломатичної місії у столиці Османської імперії та від інформаторів регулярно надходили повідомлення про поширення чуток на берегах Босфору стосовно підготовки князівства до війни проти Оттоманської Порти⁴. Хоча вказані плітки і не мали під собою реального підґрунтя, та все ж вони ще більше посилювали недовірливе ставлення однієї держави до іншої⁵.

Під кінець літа 1903 р. у декого із членів уряду Р. Петрова почали виникати сумніви стосовно щирості намірів Османської імперії взагалі вирішувати проблему слов'янського населення своїх вілаєтів. У зверненні болгарського дипломатичного агента в Санкт-Петербурзі Д. Станчова до міністра закордонних справ Росії графа В. Ламсдорфа

¹ ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 18. А. е. 14.1. Л. 8.

² Сквозников А. Н. Македония в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах. Самара: Самарская гуманитарная академия, 2010. С. 58.

³ БИА НБКМ. Ф. 14 «Григор Начович». Оп. 5. А. е. 3828. Л. 110–111.

⁴ ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 18. А. е. 14.3. Л. 15.

⁵ Миколенко Д. В. Македонське питання в зовнішній політиці болгарського уряду Рачо Петрова // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во «Проф. Марин Дринов», 2013. Т. 6. С. 161.

підкреслювалося, що Стамбул тільки й чекає слушної нагоди для загострення конфлікту, а тому великим державам вкрай необхідно «...у категоричній формі рекомендувати Порті залишатися поміркованою»¹.

Протягом перших місяців роботи уряду «стамболовістів» члени опозиційних партій Болгарії критикували владу за її пасивність у вирішенні національного питання, особливо македонського, й закликали вдатися до рішучих заходів. У відповідь на такі виступи лідер НЛП Д. Петков зазначав: «Слабкість Болгарії й міць Порти визначили наш миролюбний підхід до побудови відносин з Царгородом та дипломатичні методи розв'язання проблеми. Після припинення повстання ми зробимо все можливе для покращення становища мешканців області, адже у будь-якому іншому випадку буде неможливо стримувати революційний рух»².

Наприкінці 1903 р., коли реалізація запропонованого Австро-Угорщиною і Росією Мюрцштезького проекту реформ у Македонії почала гальмуватися Портою, миролюбна риторика представників болгарської влади поступово змінилася на радикальні гасла. «Всі намагання вирішувати проблему мирним шляхом, без допомоги гармат, виявилися марними», – констатував 12 грудня у XIII ЗНЗ військовий міністр М. Савов. Його підтримав депутат від НЛП Н. Генадієв, який зазначив, що в умовах існуючої міжнародної ситуації він навіть не може припуститися думки про роззброєння³. За розрахунками уряду країна мала сформувати чотирьохсоттисячне військо для успішної оборони власних кордонів та захисту інтересів держави на Балканах у разі війни. В міністерських кулуарах все частіше лунали відверті заяви про головну умову існування незалежної Болгарії – наявність у неї боєздатної армії. Як наслідок, з прийняттям 4 листопада 1903 р. «Закону про структуру Збройних сил Болгарського князівства»⁴ в країні розпочалася реформа військових підрозділів, для чого передбачалося збільшити витрати у державному бюджеті на 30 %. Крім того, штаб болгарських збройних сил розробив оперативний план ведення

¹ Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 402.

² Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 126.

³ Там само. С. 128.

⁴ Държавен вестник. 1904. 24 януари.

бойових дій проти Оттоманської Порти, в якому домінувала стратегія оборони, адже на той час Софія у військовому відношенні залишалася невідготовленою до воєнного конфлікту зі Стамбулом¹. Однак вже сам факт появи такої програми багато про що свідчив. Характеризуючи роль армії у розв'язанні македонської проблеми, Д. Петков називав її опорою в дипломатичних відносинах з Османською імперією та іншими балканськими державами².

Перший самостійний «стамболовістський» уряд протягом другої половини 1880-х – першої половини 1890-х років, аби схилити Порту до переговорного процесу та зробити її більш поступливою, постійно вдавався до агресивних заяв на адресу Стамбула. Щоправда далі показної бравади справа не доходила. Софія продовжувала віддавати перевагу дипломатичним методам вирішення македонського питання. Уряду Р. Петрова довелося діяти в умовах зовсім іншої міжнародної ситуації. Війну між Болгарією і Оттоманською імперією наступники С. Стамболова розглядали вже як цілком реальну перспективу, хоча на офіційному рівні вони й демонстрували свою миролюбність і терпимість по відношенню до Порти та довіру до великих держав.

Щоб запобігти агресивним намірам Болгарії та обмежити російське і австро-угорське втручання у внутрішні справи Османської імперії, султан Абдул Гамід II під тиском німецької дипломатії у листопаді 1903 р. дав згоду на переговори із Софією. Майже шестимісячний діалог зі Стамбулом призвів до виникнення дискусії серед представників болгарської влади. Прем'єр-міністр Р. Петров наполягав на включенні Фракії до тих територій, де планувалися реформи, та наполегливо рекомендував дипломатам князівства шукати можливість вирішити це завдання. Його підтримав міністр внутрішніх справ Д. Петков, а також найбільш впливові члени НІП. Порта ж не бажала запроваджувати Мюрцштезький проект ще й в інших вілаєтах. Її категоричність поставила двосторонні переговори на межу зриву. На відміну від вказаних урядовців і їх прихильників, Г. Начович мав протилежну думку з при-

¹ Молхов Я. Дейността на Щаба на армията по разработването на оперативния план за водене на война срещу Турция (1903–1912) // Военноисторически сборник. 1986. № 5. С. 125.

² Popov J. Die Balkanpolitik der Liberalen Volkspartei (Stambolovs) in den Jahren 1903–1912 // Bulgarian Historical Review. 1984. № 2. P. 22.

воду майбутнього Фракії та вважав доцільним поступитися Стамбулу заради досягнення порозуміння з ним у македонському питанні.

Незважаючи на той факт, що Г. Начович формально був підлеглим Р. Петрова, дипломат знайшов спосіб вплинути на прем'єр-міністра, змінивши його точку зору стосовно Фракії. Він звернувся до монарха і глави Священного Синоду БПЦ, наполегливо схиляючи їх до необхідності послаблення тиску на Порту та здійснення реформ спочатку в Македонії¹. У результаті князь Фердинанд і екзарх Йосиф I все ж підтримали позицію Г. Начовича. За таких обставин керівник уряду та міністр внутрішніх справ змушені були поступитися, після чого діалог між Софією і Стамбулом помітно активізувався.

Тривалі переговори без посередництва великих держав закінчилися підписанням 26 березня 1904 р. двосторонньої угоди. Країни досягли порозуміння одразу в декількох питаннях: забороні Болгарією існування на її території революційних комітетів та припиненні нею фінансування радикальних організацій в османських володіннях; амністії Стамбулом учасників Іллінденсько-Преображенського повстання (за винятком осіб, засуджених за тероризм); реалізації у Салоніському, Бітолському і Скопському вілаєтах запропонованої Австро-Угорщиною і Росією Мюрцштезької програми реформ; забезпеченні безперешкодного працевлаштування македонських болгар на адміністративні посади; санкціонуванні повернення на батьківщину десятків тисяч біженців, які після кривавих подій літа – осені 1903 р. емігрували з Фракії і Македонії до Болгарії. Імперська влада офіційно обіцяла відновити їхнє право на власність покинутих ними житла і господарства².

Укладений договір викликав суперечливі думки серед політикуму князівства. Деякі опозиційні сили критикували Раду міністрів за її надмірну поступливість Порті. Для прикладу, демократи і ліберали-«радославовісти» звинувачували уряд у «туркофільстві», вважаючи, що «стамболовісти» мали вдатися до більш рішучих заходів, аж до застосування військової сили заради здобуття автономії для Македонії¹.

¹ Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в селилинденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 408.

² Силянов Х. Освободителните борби на Македония: След Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1943. Т. 2. С. 100.

¹ Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903–1908 г.) // Исторически преглед. 1982. № 1. С. 53.

Майже одночасно з початком переговорного процесу по підписанню болгарсько-турецької угоди уряд Р. Петрова приступив до пошуку можливостей порозуміння із Сербією, яка після травневого перевороту 1903 р. перебувала в міжнародній ізоляції і тому була схильна до компромісів. Значна заслуга у вирішенні цього завдання належить дипломатичному агенту в Сербії Х. Хесапчиеву та особливо його колезі, посланнику в Чорногорії Д. Ризову – прибічнику ідеї створення слов'янського союзу на Балканах. Їхні спільні енергійні зусилля, спрямовані на досягнення порозуміння з Белградом, стали результатом підписання 30 березня 1904 р. таємного болгарсько-сербського союзного договору. Документом передбачалося: забезпечення захисту суверенітету й територіальної цілісності обох держав; сприяння впровадженню положень Мюрцштезької програми у Салоніському, Бітольському і Скопському вілаєтах та подібних реформ на території Фракії; підтримка претензій Чорногорії на османські землі, населені албанцями; арбітраж російського імператора у разі виникнення обумовлених спірних питань; створення митного союзу¹.

Намагаючись зберегти у таємниці зміст документа, сербський і болгарський уряди переконували європейську спільноту, представників дипломатичних місій в країні, а також своїх громадян у тому, що укладена двостороння угода стосується лише економічних питань. Однак, незважаючи на всі ці зусилля, договір між Белградом і Софією викликав негативну реакцію з боку Австро-Угорщини, Німеччини та особливо Порту, котра скористалася фактом його підписання як зручним приводом для затримки виконання своїх договірних зобов'язань перед князівством, навмисно гальмуючи звільнення з-під варті заарештованих повстанців.

Зближення Софії з Белградом неоднозначно оцінила і болгарська опозиція. Її схвальні відгуки щодо підписання так званих «економічних угод» чергувалися зі звинуваченнями уряду в ігноруванні македонського питання під час діалогу з Сербією. Зокрема демократи вважали, що кабінет міністрів мав змусити Белград відмовитися від своїх претензій на цю область. З їхньою думкою погоджувалися «народники», «цанковісти», «радославовісти» і «тончевісти», закликаючи про-

¹ Оманова Р. Второто народнолиберално правителство и сръбската пропаганда в Македония (1903–1908 г.) // Военноисторически сборник. 1986. Кн. 6. С. 112.

владних «стамболовістів» покласти край діям сербських і грецьких четників у Македонії та вимагаючи покласти край пропаганді, яку проводили Белград і Афіни у цій області¹.

Підписана угода з Сербією суперечила концепції розв'язання македонської проблеми, запропонованої С. Стамболовим. Як відомо, восени 1889 р. тогочасний прем'єр-міністр відповів відмовою на пропозицію сербського уряду на чолі з С. Груїчем об'єднати зусилля двох держав у боротьбі проти Османської імперії з подальшим розмежуванням Македонії². Болгарський голова виконавчого органу влади зробив ставку на зближення зі Стамбулом, ігноруючи всі пропозиції створення антитурецького блоку.

Отже, у період правління другого самостійного народно-ліберального кабінету міністрів під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників стамболівська ідея вирішення болгарського національного питання зазнала трансформації. Тодішні міжнародні умови давали Софії шанс проводити багатовекторну політику, що було неможливим у 1887–1894 рр. На відміну від першого перебування «стамболовістів» біля керма держави, коли у Болгарії існував авторитарний режим їхнього засновника і натхненника, на початку XX ст. новообраним лідерам політичної сили вже необхідно було враховувати думку князя, безпартійних членів кабінету міністрів, а також своїх опонентів, котрі у будь-який час могли отримати від монарха міністерські портфелі, потіснивши представників НЛП.

Незважаючи на підписану угоду із Сербією, уряд Болгарії продовжував співпрацю з Портою. У датованій червнем 1904 р. інструкції Г. Начовичу міністр закордонних справ і віросповідань, голова виконавчого органу Р. Петров рекомендував дипломатичному агенту в Стамбулі докласти максимальних зусиль під час діалогів з османською владою у питанні припинення свавілля проти македонських болгар та наполегливо радив йому дотримуватися коректності й уникати кроків до загострення двосторонніх відносин. Наприкінці літа послан-

¹ Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903–1908 г.) // Исторически преглед. 1982. № 1. С. 53.

² История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. С. 269.

ник отримав аналогічні настанови та рекомендації і від Д. Петкова¹. У своєму листі до князя Фердинанда від 27 серпня 1904 р. лідер НЛП продовжував підтримувати ідею якнайшвидшого запровадження реальної автономії у Македонії, звертаючи увагу монарха на постійні зволікання Стамбула з реалізацією цієї справи².

Внаслідок ігнорування Портою вимог Софії серед членів болгарського уряду почали посилюватися негативні по відношенню до Османської імперії настрої. Чинником поширення такого ставлення до політики свого сюзерена виступала ще й провладна газета «Нов век», редакційний колектив якої протягом літа 1904 р. опублікував низку статей, де йшлося про неефективність реформ у Македонії та навмисний зрив Стамбулом плану реалізації Мюрцштезького проекту³.

Порта теж була незадоволена політикою Софії. Вже через місяць після підписання двосторонньої угоди вона звинуватила князівство у підтримці революційного руху на території своїх вілаєтів. Влітку 1904 р. відносини між Болгарією і Османською імперією почали погіршуватися.

Не знайшло свого продовження і болгарсько-сербське зближення. Активізація Белградом пропаганди у Македонії, а також систематичне вчинення насилля четниками Таємної македонсько-одринської революційної організації проти сербоманських мешканців північно-західної частини області звели нанівець зусилля дипломатії обох країн.

Укладені Болгарією в 1904 р. угоди з Османською імперією і Сербією не дали довготривалого ефекту у відносинах між державами та носили превентивний характер. Вони не вирішували основне питання, яке було причиною ворожнечі, суперечок і незгод між країнами Балканського півострова, – це статус слов'янського населення Македонії. Підписання домовленостей для Софії, Белграда і Стамбула мало тактичне значення та визначалося зовнішньополітичною кон'юнктурою. Саме тому наміри князівства налагодити взаємозв'язки з Оттоманською Портою і Сербією були приречені на невдачу.

У результаті провалу спроб залучити Белград до реалізації автономістської ідеї у Македонії, а також зневіри у сприятливу політику ве-

¹ Влахов Т. Турско-българското съглашение от 1904 г. // Сборник в памет на професор Александър Бурмов. София, 1973. С. 320.

² ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 8. А. е. 558. Л. 60–61.

³ Нов век. 1904. 14 юли, 16 юли.

ликих держав і Османської імперії, уряд генерала Р. Петрова розпочав корегування своїх підходів до розв'язання македонської проблеми. Він все більше схилився до думки про необхідність покладатися лише на власні сили і можливості. Проте офіційна позиція народно-ліберального кабінету міністрів залишалася незмінною – не допустити потенційного конфлікту зі Стамбулом. Тому в статтях провладної газети нерідко демонструвалося доброзичливе ставлення до Оттоманської Порти та возвеличувався її султан Абдул-Гамід II¹. Крім того, за допомогою публікацій влада переконувала громадськість країни, що не залишить напризволяще християнське слов'янське населення як Македонії, так і Фракії та продовжуватиме захищати його інтереси. Опозиційна ж «радославівістська» партія, котра традиційно демонструвала агресивне ставлення до Порти, була явно незадоволена зовнішнім курсом уряду. На шпальтах своєї преси вона підкреслювала недостатню увагу з боку влади збройним силам та переоцінку нею значимості дипломатичних угод із сусідніми державами. Газета «Народни права» зазначала, що С. Стамболов, котрий, як відомо, перш за все дбав про зміцнення війська, «...був би розчарований теперішніми діями НЛП»².

Ігнорування Портою імплементації Мюрцштезького проекту реформ ставало дедалі більш очевидним, тому серед представників уряду почала збільшуватися кількість прихильників війни з Османською імперією як одного із варіантів розв'язання македонської проблеми. Однак, враховуючи непідготовленість князівства до збройного протистояння, Софія всіляко намагалася перенести його початок на невідзначений термін. Лідер «стамболовістів» продовжував вважати доцільним уникати будь-яких випадів у бік Порти, щоб не провокувати загострення відносин³. План воєнних дій проти неї, розроблений Генеральним штабом збройних сил влітку 1905 р., як і попередній 1903 р., не передбачав наступальних операцій, а носив суто оборонний характер¹. Цей факт є вагомим доказом того, що Софія у найближчій

¹ Там само. 1905. 28 март, 25 май.

² Народни права. 1904. 17 юни.

³ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 167.

¹ Молхов Я. Дейността на Щаба на армията по разработването на оперативния план за водене на война срещу Турция (1903–1912) // Военноисторически сборник. 1986. № 5. С. 127.

перспективі не розглядала війну з Османською імперією як засіб розширення власних територій за рахунок Македонії.

1906 року уряд Р. Петрова задекларував довгострокову програму вирішення на свою користь македонського питання. Нею передбачалося: спочатку домогтися забезпечення області автономії у складі Оттоманської імперії, а вже потім її приєднання до князівства. В цьому проекті знайшла відображення інтерпретація болгарською владою принципу автономізму щодо Македонії. Згідно з позицією кабінету міністрів, отримання права на самоврядування необхідно розглядати у контексті процесу остаточного визволення області від османського ярма, а також підкреслювалася неможливість у Македонії іншої автономії, окрім болгарської¹. Варто зазначити, що вказана концепція не була новаторством. Аналогічну стратегію розв'язання болгарської національної проблеми застосовував наприкінці 1880-х – на початку 1890-х років кабінет С. Стамболова.

Втім, виконавчому органу на чолі з Р. Петровим так і не судилося втілити в життя зазначений вище задум. Восени 1906 р. внаслідок політичного скандалу, викликаного звинуваченнями у причетності до так званої афери «Шарль-Жан», прем'єр-міністр змушений був піти у відставку.

Обачливий зовнішній курс Болгарії періоду прем'єрства Р. Петрова дозволив уникнути загострення міжнародної ситуації на Балканах. Навіть у критичній ситуації під час Іллінденсько-Преображенського повстання 1903 р. болгарська влада зберегла холонокровність та звела нанівець можливість залучення країни у збройний конфлікт, котрий міг стати для князівства фатальним.

Та все ж політика уряду, спрямована на вирішення македонської проблеми, не дала суттєвих результатів. Реалізація багатовекторного курсу призвела до погіршення взаємин із сусідніми балканськими країнами. Кабінету міністрів не вдалося завоювати довіру Порти та домогтися її сприяння покращенню становища православного слов'янського населення європейських вілаєтів. Залишилися безуспішними і спроби Софії встановити партнерські відносини із Сер-

¹ Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилнденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 425.

бією. Одночасно розпочавши зближення зі Стамбулом і Белградом, дипломатія князівства не врахувала, що це взаємовиключні курси. Вказані дії кабінету Р. Петрова можна вважати основним прорахунком, який змушені були виправляти уряди-наступники.

22 жовтня 1906 р. головою новоствореного виконавчого органу болгарської держави став лідер НЛП Д. Петков, а «стамболовісти» зберегли за собою більшість міністерських портфелів. Лише зовнішньополітичне відомство країни монарх, як і 1903 р., не наважився довірити представнику правлячої партії. Міністерство очолив професійний дипломат, безпартійний Д. Станчов. Зміна влади в Болгарії відбулася у період остаточної зневіри у Мюрцштезький проект реформ. Однак, незважаючи на це, кабінет НЛП продовжував декларувати свою схильність до мирного розв'язання македонської проблеми та поважливе ставлення до гарантів берлінського статус-кво. Про це свідчить промова міністра закордонних справ і віросповідань Д. Станчова перед депутатами парламенту, в якій він назвав реформену акцію, ініційовану 1903 р. Австро-Угорщиною і Росією, відправною точкою політики князівства щодо національного питання¹.

Іншим суттєвим фактором, котрий визначав стратегію боротьби болгарської влади протягом правління уряду Д. Петкова та кабінету П. Гудева в 1907–1908 рр. за розширення впливу в Македонії, стала помітна активізація сербської й грецької пропаганди у західній і південній частині області, що супроводжувалася четницькими насильницькими акціями. Софія намагалася запобігти агресивним діям збройних формувань проти мирного населення шляхом досягнення домовленостей з Портою про забезпечення жителів області зброєю. Однак Стамбул відхилив таку пропозицію².

Белград і Афіни й надалі дотримувалися концепції розподілу європейських вілаєтів імперії на зони впливу. Болгарія ж була єдиною країною регіону, яка послідовно виступала за надання місцевого самоврядування Македонії і Фракії. План діяльності з ведення боротьби за розв'язання національного питання, розроблений у період прем'єр-

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, V ред. сесия. София, 1907. С. 229.

² Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в салидинденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 425.

ства С. Стамболова, залишався основоположним та підтримувався не лише членами НЛП, а й позапартійними представниками влади. Його прихильником залишався Д. Станчов, який був переконаний, що таке вирішення долі області могло забезпечити довіру і стриманість у відносинах між балканськими державами та забезпечити надійний мир на півострові, як того бажають великі сили¹.

Дипломатичний посланник в Афінах у 1906–1908 рр. А. Тошев теж розділяв точку зору очільника міністерства Д. Станчова, а от дії чинної болгарської влади він вважав недопустимими, адже вони призвели до політизації національного питання, вирішення якого стало залежним від внутрішньої боротьби, зумовленої непоінформованістю істеблішменту країни щодо об'єктивного стану справ у Македонії і Фракії². У представленій уряду в листопаді 1907 р. його доповіді про ситуацію в європейських вілаєтах Порти зазначалося, що розмежування Македонії треба уникнути, а якщо воно станеться, це буде аморальна і антинаціональна акція. Пізніше безпартійний політик не змінив власної думки, стверджуючи, що самоуправління залишалося на той час єдиним доцільним варіантом розв'язання македонської проблеми³. Члени правлячої НЛП продовжували одностайно підтримувати таку ж позицію. «Досягнення автономного статусу області – це лише перший крок, а через 5–10 років справа завершиться її приєднанням до Болгарії»⁴, – запевняв їхній представник, міністр торгівлі й землеробства Н. Генадієв.

Таким чином, упродовж другого самотійного правління кабінету НЛП серед представників влади країни не було розбіжностей з приводу кінцевої мети Софії у справі реалізації національної програми. Визначеним залишався і метод її досягнення. Навіть після провалу реалізації Мюрцштезького проекту та остаточного розчарування політикою великих держав і Порти правлячі кола Болгарії віддавали перевагу мирному варіанту розв'язання македонського і фракійського питань.

¹ Георгиев В., Трифонов С. Македония и Тракия в борба за свобода: Краят на XIX – началото на XX век: Нови документи. София: Македонски научен институт, 1995. С. 393.

² НА БАН. Ф. 175к «Тошев, Андрей». Оп. 2. А. е. 28. Л. 2–3.

³ Там само. Оп. 1. А. е. 34. Л. 34.

⁴ Цит за: Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 425.

16 січня 1908 р. кабінет міністрів сформували члени Демократичної партії. У своїй програмі новостворена влада декларувала готовність підтримувати дружні відносини з усіма сусідніми державами, але за умови, якщо не будуть порушуватися національні права й економічні інтереси князівства. У відповідь на розголошені Стамбулом побоювання стосовно агресивних намірів уряду «каравелістів» по відношенню до Османської імперії міністр закордонних справ і віросповідань С. Паприков запевняв, що Софія не планує порушувати мир та спокій на Балканах, але це не означає відсутність у неї альтернативи пацифістському курсу. Кабінет А. Малинова продовжував вимагати від Порти забезпечення прийнятних умов життя християнському населенню в її володіннях. Опозиційні ж політичні сили, у тому числі й НЛП, зайняли більш жорстку позицію у цьому питанні, до чого почали схилити і провладних «каравелістів». 27 квітня 1908 р. лідер «стамболовістів» Н. Генадієв заявив, що для звільнення Македонії від турецького гноблення необхідне потужне військо. «Могутня армія, – за визначенням голови Центрального бюро НЛП, – це запорука віри народу у власні сили»¹.

Скрутне становище співвітчизників у європейських вілаєтах Османської імперії та заклики опозиції до конкретних кроків змусили уряд А. Малинова вдатися до послідовних змін у методах втілення в життя національного питання. 10 червня 1908 р. міністр закордонних справ і віросповідань С. Паприков у своїй інструкції, адресованій дипломатичним агентам у столицях великих держав, дав настанову вселяти тамтешнім урядам думку, що переважна більшість населення Болгарії радикально налаштована по відношенню до політики Порти, Греції і Сербії в Македонії. Тоді ж Генеральним штабом збройних сил було розроблено новий план бойових дій проти Оттоманської імперії. На відміну від попереднього, «стамболовістського», він ґрунтувався на наступальній стратегії та передбачав воєнне протистояння на македонському і фракійському театрах бойових дій². Ставало очевидним, що болгарська влада поступово переглядала план діяльності з ведення

¹ Реч, която д-р Н. Геннадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. С. 29.

² Молхов Я. Дейността на Щаба на армията по разработването на оперативния план за водене на война срещу Турция (1903–1912) // Военноисторически сборник. 1986. № 5. С. 125.

боротьби за османську спадщину. Проте у своїй зовнішній політиці Софія продовжувала демонструвати миролюбність.

З початком липневих 1908 р. революційних подій в Оттоманській імперії македонське і фракійське питання відійшли на другорядний план політичного життя князівства. Вимагаючи і надалі від Стамбула надання автономії місцевим громадам областей, Софія все ж основну увагу зосередила на підготовці на дипломатичному рівні скасування васальної залежності від Порти, чого вдалось домогтися 22 вересня того ж року.

По мірі саботування Османською імперією переговорів з приводу узгодження проголошення незалежності Болгарії, офіційна Софія вирішила заручитися підтримкою Санкт-Петербурга для здійснення тиску на Стамбул. Завдяки втручання Росії уряд А. Малинова все ж домогся підписання 6 квітня 1909 р. протоколу з Портою під гарантії відшкодування збитків та забезпечення прав мусульман на території проголошеного царства. Однак, визнавши незалежність Болгарії, молодотурецький режим так і не припинив гноблення слов'янського населення у своїх європейських вілаєтах, завдаючи йому матеріальних і моральних утисків та перешкоджаючи вільно жити і розвиватися. Зазначене змусило кабінет демократів замислитися над ідеєю збройного вирішення національного питання. Про це свідчать настрої представників делегації, яка супроводжувала Фердинанда протягом його візиту 10–19 лютого 1910 р. у Санкт-Петербург. Під час однієї із зустрічей на рівні глав міністерств болгарський військовий міністр генерал-лейтенант С. Паприков заявив керівнику МЗС Росії дійсному статському раднику А. Ізвольському, що Болгарія має намір оголосити мобілізацію, а в Македонії спровокувати повстання, якщо Порта й надалі зволікатиме з прийняттям рішення щодо надання області автономії¹. Відповідь була однозначна – російська дипломатія продовжуватиме шукати можливості для мирного врегулювання взаємин між Софією і Стамбулом.

В умовах поступового формування у суспільстві ворожого ставлення до Османської імперії в країні з'явилася книга засновника і першого директора Етнографічного музею в 1906–1908 рр. Д. Маринова, присвячена політичній діяльності С. Стамболова, в якій нагадується про вста-

¹ ЦДА РБ. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 2. А. е. 19. Л. 130.

новлені завдяки зусиллям прем'єра-міністра добросусідські болгарсько-турецькі взаємини, котрі сприяли значним поступкам з боку Порти у македонському питанні. І все це, наголошує автор, було досягнуто шляхом мирних дипломатичних ініціатив Софії¹.

А от п'ятнадцять років потому оновлене керівництво НЛП взяло на озброєння іншу риторичку. Воно вимагало від чинної влади більш жорстких дій по відношенню до Османської імперії. У розповсюдженному для обговорення партійними осередками проекті програми, розробленому Центральним бюро на початку квітня 1910 р. та згодом опублікованому в газеті «Нов век», «стамболовісти» у розділі «Військова політика» приділяли велику увагу зміцненню збройних сил, заявляючи, що перш за все вони мають на меті: організувати належну військову виучку всього чоловічого населення, придатного для служби в армії; підтримувати постійну і повну боєготовність підрозділів із застосуванням нових засобів ведення сучасної війни; забезпечити здорове і в достатній кількості харчування військовослужбовців та покращити санітарно-гігієнічні умови їх проживання в казармах; ініціювати прийняття закону про права і обов'язки осіб офіцерського складу та про порядок їх призначення, звільнення й підвищення у званнях і посадах; скоротити термін служби піхотинців з двох до одного року, а всіх інших спеціальних родів військ з трьох до двох років з обов'язковою виплатою винагород за другий рік служби; запровадити уроки гімнастики за військовою методикою в старших класах середньої школи; створити та розвивати державні стрілецькі товариства².

З обнародованого проекту програми та з інших публікацій партійної преси ставало очевидно, що послідовники С. Стамболова поступово починають схилитися до силового варіанта вирішення національного питання. Так, на шпальтах вісника «Нов век» восени 1910 р. було надруковано статтю, в якій співвідносилися сили у можливому воєнному конфлікті між Болгарією і Оттоманською імперією та запевнялося, що перевага останньої в чисельності населення не матиме вирішальної ролі, оскільки військо царства укомплектоване і озброєне належним чином, а тому готове до потенційного протисто-

¹ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 319, 357, 393.

² Нов век. 1910. 20 април, 9 май.

яння¹. «Стамболовісти» також не забували підкреслювати, що потужні збройні сили – це їхня заслуга, та критикували «каравелістів» за недостатню увагу проблемам, що існували в армійських підрозділах².

На відміну від переконань представників НЛП в уряді А. Малинова вважали за необхідне заручитися впливовими союзниками на випадок воєнних дій з Османською імперією. Проросійськи налаштовані «каравелісти» при цьому повністю поклалися на Санкт-Петербург. Водночас болгарська влада продовжувала демонструвати доброзичливе ставлення до Порти. 8 березня 1910 р. цар Фердинанд у супроводі голови виконавчого органу А. Малинова, міністра закордонних справ і віросповідань С. Паприкова та міністра торгівлі й землеробства А. Ляпчава прибув у Стамбул для зустрічі з султаном Мехмедом V і великим візиром Ібрагимом Хакки-пашею. Напередодні обидві сторони домовились не торкатися македонсько-одринської теми, а болгарський уряд запевнив, що докладе зусилля, аби запобігти формуванню і переправленню зі своєї території в європейські вілаєти Порти четницьких загонів. Країни досягли порозуміння відносно спільних кордонів, підтвердили існуючий статус Екзархату, задекларували прагнення відмовитися від обопільної агресивної політики³. Після діалогів на офіційному рівні у правлячих колах Болгарії не залишилося жодних сумнівів стосовно ідентичності позицій попереднього режиму султана Абдул-Гаміда II і чинного молодотурецького у македонському і фракійському питаннях.

Намагаючись демонструвати доброзичливість по відношенню до Стамбула, уряд А. Малинова продовжував нарощувати військовий потенціал країни. Якщо у період з 1903 по 1908 роки середньорічні витрати на збройні сили становили близько 93 млн 300 тис. левів, то у період правління демократів цей показник зріс до 178 млн 900 тис. 31 грудня 1910 р. депутати XIV ЗНЗ прийняли «Закон про військовий податок», одна зі статей якого зобов'язувала мусульман, звільнених 1904 р. від служби в армії, вносити до бюджету щорічний платіж у розмірі 20 левів¹. Болгарія стала найсильнішою у військовому від-

¹ Там само. 9 серпентври.

² Там само. 1911. 31 юли.

³ Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е. Л. Валева. Москва: Наука, 2003. С. 34.

¹ България: 20 век: Алманах / Ред. Ф. Панайотов. София: Труд, 1999. С. 91.

ношенні балканською державою. І хоча країна мала менш чисельне, у порівнянні з турецьким, військо, проте краще озброєне і навчене¹.

За сприяння Росії болгарська влада налагоджувала взаємовідносини з Белградом. Восени 1910 р. було засновано Болгарсько-сербський комітет, завдання якого зводилося до розвитку культурних і економічних зв'язків між країнами. Однак Санкт-Петербург вимагав від Софії поглиблення політичної співпраці з сусідньою державою, плануючи утворити на Балканах потужний альянс, здатний протистояти Австро-Угорській і Османській імперіям. Але станом на 1910 р. більш тісному зближенню Болгарії і Сербії заважали їх протиріччя в Македонії. Кабінет А. Малинова продовжував наполягати на забезпеченні автономного статусу області, залишаючись прибічником традиційної для Болгарії концепції вирішення національної проблеми, запропонованої свого часу С. Стамболовим. Сербська ж сторона, як і раніше, дотримувалася позиції розподілу османського володіння на зони впливу.

Територіальні суперечності у Македонії і Фракії стояли на заваді добросусідським взаєминам й між Болгарією та Грецією. Остання претендувала на південні македонські землі з містом Салоніки та частину Західної (Біломорської) Фракії з населеними пунктами Кукуш, Драма, Серрес і Кавала. Складними залишалися відносини й з Румунією, котра прагнула розширити власні кордони за рахунок Південної Добруджі. Єдиною балканською країною, з якою у період правління кабінету А. Малинова склалися дружні взаємозв'язки, була Чорногорія. Ця невелика держава не претендувала на території, що цікавили Болгарію. Вона однією з перших вітала незалежність Болгарії. У свою чергу Софія так само доброзичливо поставилася до проголошення 28 серпня 1910 р. князя Ніколи I королем.

У період правління наступного виконавчого органу, очолюваного лідером Народної партії І. Гешовим, процес зближення між Софією і Белградом продовжився. У квітні 1911 р. сербський прем'єр-міністр М. Милованович через болгарського дипломатичного представника А. Тошева запропонував укласти двосторонню угоду про розмежування Македонії на зони впливу. Спочатку кабінет «народняків» – «цанковістів», як і зазвичай, відповів відмовою, однак у процесі виникнення рі-

¹ Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. С. 58.

зних обставин поступово почав змінювати власну позицію. Причиною такого рішення стали декілька факторів: розчарування політикою молодотурок; загострення відносин між Софією і Стамбулом внаслідок прикордонного інциденту, що виник у травні того ж року; погромів помешкань болгаромовного населення у містах Кочані (листопад 1911 р.) і Штип (липень 1912 р.), спровокованих турецькою владою; спалаху 29 вересня 1911 р. італійсько-турецької війни; тиску опозиції, яка вимагала від уряду рішучих дій, активно схилиючи його до воєнного протистояння з Османською імперією. Так, газета «стамболовістів» «Нов век» розкритикувала політику коаліційного кабінету міністрів у македонському питанні, зазначаючи, що ним реалізовується зовсім недоречна «туркофільська» програма, а його дії такі ж пасивні, як і заходи уряду К. Стоїлова у 1894–1899 роках¹. Не забували журналісти підкреслити і величезні заслуги С. Стамболова й урядів, котрі працювали упродовж 1903–1908 рр., у створенні потужного війська і зміцненні його боєздатності та закликали владу якнайшвидше задіяти збройні сили для визволення Македонії і Фракії². Зрештою, правляча коаліція прийняла рішення про дипломатичну підготовку до війни з Оттоманською імперією, розпочавши 28 вересня 1911 р. таємні переговори з Белградом про створення союзу. Вести бойові дії самотужки, на чому наполягали опозиційні політичні сили, уряд І. Гешова не наважувався.

Ключове питання тривалих двосторонніх переговорів стосувалося долі Македонії. Упродовж діалогу офіційна Софія відійшла від принципу, якого країна дотримувалася з часів правління С. Стамболова – забезпечення автономії області, та поступилася вимогам Белграда, погодившись на виділення після виграної війни «спірної зони», долю якої мав вирішити арбітраж Росії, хоча й з обмовкою – «у випадку неможливості запровадження самоврядування» на вказаній території³. Підписаний п'ять місяців потому 29 лютого 1912 р. договір став безсумнівним успіхом сербської дипломатії, яка змусила Софію відмовитися від її усталеного принципу не допускати розділення земель з переважною більшістю болгарського населення.

¹ Нов век. 1911. 14 април.

² Там само. 31 август.

³ История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 2. С. 740.

А от таємна болгарсько-грецька угода, укладена 16 травня 1912 р. теж у Софії, залишала неврегульованими територіальні суперечності між країнами навколо Македонії і Фракії, а лише передбачала мирне співіснування, політичну рівність і конституційні гарантії для болгар і греків – мешканців Османської імперії. Це стало однією з причин початку Міжсоюзницької війни одразу ж після перемоги Балканської ліги над Портою¹.

Упродовж переговорів між майбутніми союзниками опозиційна НЛП продовжувала кампанію на підтримку воєнних дій проти Стамбула, при цьому уникаючи будь-яких коментарів стосовно діалогів Софії з Афінами і Белградом. «Голова нинішнього болгарського уряду, – зазначала газета „Нов век“, – обрав „туркофільську“ політику замість національної. Сьогодні її називають „шаблею по шаблі“, і вона вже встигла розчарувати багатьох»². «Історія нас учить, що турка можна врозумити та змусити відступити лише палицею»³. Редактор іншої партійної газети «Воля» С. Радев констатував: «Македонське питання неможливо вирішити ані блефом з боку Софії, ані бомбами тамтешніх революціонерів, а тільки силою зброї»⁴. В одному з інтерв'ю тогочасний лідер НЛП Н. Генадієв наголошував: «Вірний традиціям Відродження*, наш народ має боротися до останнього подиху за вкрадену законну спадщину. Повернути її він може єдиним способом – війною з турками»⁵.

Закликаючи владу до воєнного протистояння, «стамболовісти» намагалися переконати громадськість країни в тому, що держава повністю підготовлена до збройного конфлікту. При цьому вони не забували підкреслювати власні заслуги у процесі зміцнення армії: «Наразі ми можемо пишатися тим, що наша політика була успішною. Стамболов та його послідовники доклали чимало зусиль для підвищення боєздатності збройних сил, і тепер ми маємо зразкове військо»¹. «Бол-

¹ Саздов Д., Попов Р., Лалков М., Мигев В. История на България (681–1960). София: Аргес, 1995. Т. 2. С. 276.

² Нов век. 1912. 6 март.

³ Там само. 27 февруари.

⁴ Воля. 1912. 30 февруари.

* Мається на увазі період історії (кінець XVIII–XIX ст.), пов'язаний з утворенням новочасної болгарської нації та її боротьбою за культурну і політичну незалежність від Османської імперії.

⁵ Воля. 1912. 17 август.

¹ Нов век. 1912. 22 януари.

гарія ніколи у своїй історії ще не була настільки готовою до війни, як сьогодні»¹, – стверджувала газета «Воля», підтримуючи своїх колег із редакції «Нов век».

Наприкінці літа 1912 р. під час обговорення депутатами парламенту XV-го скликання стратегії вирішення національного питання лідер НЛП Н. Генадієв заявляв: «Обов'язковим завданням для Болгарії є отримання Фракії та всієї, або майже всієї, Македонії. Цілковите забезпечення миру, взаєморозуміння, партнерства і альянсу з балканськими країнами можливе лише тоді, коли майбутні кордони царства визначаться саме таким чином. І допоки Солунь не буде в руках болгар, про дружбу годі й говорити»². Втім, при тій політиці, яку пропонували «стамболовісти», утворення Балканського союзу залишалося малоімовірним, а війна з Османською імперією, що її так пропагувала НЛП, без підтримки Греції і Сербії була нічим іншим, як авантюрою.

30 вересня 1912 р. Болгарія від імені союзників надіслала Порті ультиматум з вимогою провести у шестимісячний термін реформи місцевого самоуправління в усіх її європейських вілаєтах, зрівнявши в правах християн з мусульманами, як це було прописано в статті 23 Берлінського трактату 1878 р. У відповідь 4 жовтня Османська імперія оповістила держави коаліції про початок бойових дій³. Залучившись наступного дня до воєнного протистояння, Софія остаточно стала на шлях вирішення національного питання за допомогою війни.

У перебігу протиборства, яке вкрай невдало складалося для Порти, Болгарія окупувала майже всю Фракію, за винятком сорокакілометрової території на захід від Стамбула, а також лише північно-східну Македонію, у той час як грецькі війська зайняли всю південну частину області з містом Салоніки, а Сербія – північну і центральну, в тому числі й землі, котрі відповідно до сербсько-болгарської угоди мали залишитися за Софією. Перед союзниками постало непросте завдання – розділити між собою османську спадщину.

Мирні переговори в Лондоні, що розпочалися 3 грудня 1912 р., одразу ж виявили під час засідань глибокі протиріччя між державами Балканської ліги, до того ж супроводжувалися суперечностями та ін-

¹ Воля. 1912. 28 август.

² Там само.

³ Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Сор, 1996. Т. 2. С. 20–21.

цидентами між союзниками в Македонії. Сербія відмовлялася покидати завойовані нею північну й центральну території області, а в її південній частині поблизу міста Серрес час від часу виникали збройні сутички між грецькими і болгарськими військами¹.

Після укладання 31 березня 1913 р. перемир'я, якого вдруте попросила Османська імперія, територіальні претензії Болгарії висунула Румунія. Не маючи можливості втрутитися у боротьбу за переділ Македонії, де мешкала куцовласька община, Бухарест почав вимагати компенсацію за свій нейтралітет у війні – Південну Добруджу. Однак великі держави прийняли інше рішення. Згідно з підписаним у Санкт-Петербурзі 29 квітня протоколом, Софія мала поступитися Румунії лише містом Сілістра².

17 травня 1913 р. під тиском великих держав було укладено Лондонський мирний договір, котрий вніс у відносини між союзниками ще більшу напруженість, яка почала переростати у відкриту конфронтацію. Офіційна Софія, з огляду на те, що її військо завдало головного удару османським силам та зробило вирішальний внесок у їх розгром, наполягала на збільшенні частки при розподілі завойованих земель. Зокрема, вона вимагала від Белграда виведення армійських підрозділів з Вардарської Македонії. Сербія, Греція і Чорногорія відстоювали інший принцип, відповідно до якого кожна з держав повинна отримати ту територію, котру здобула під час війни. Ставало очевидним, що без військового втручання це питання навряд чи вдасться владнати. Готуючись до відсічі, 19 травня в Салоніках Сербія підписала з Грецією таємну угоду, спрямовану проти Болгарії³.

Намагаючись залагодити протиріччя, які виникли між членами Балканського союзу, болгарська дипломатія несподівано повернулася до ідеї самоврядування Македонії, що її свого часу пропагував С. Стамболов. Цар Фердинанд і уряд І. Гешова розглядали надання автономії області як компромісний варіант, сподіваючись пізніше

¹ Хаков Д. Балканские войны: победа и поражение для Болгарии (1912–1913) // *Balkanica Posnaniensia: Acta et studia*. Poznan: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012. № 19. Р. 143.

² Трифонов С. Добруджанският въпрос (1878–1944) // *Нови очерци по българска история (1878–1948)*. София: Век 22, 1992. С. 159–160.

³ Хаков Д. Балканские войны: победа и поражение для Болгарии (1912–1913) // *Balkanica Posnaniensia: Acta et studia*. Poznan: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012. № 19. Р. 143.

об'єднатися з нею в межах однієї держави. Однак Греція і Сербія вкотре відхилили цю пропозицію¹.

Зрештою, під впливом царя сформований на початку літа 1913 р. болгарський уряд на чолі з С. Даневим спішно розпочав підготовку до нового збройного протиборства, цього разу зі своїми недавніми союзниками, основною метою якого було відвоювання македонських територій. 16 червня головнокомандувач збройних сил Фердинанд доручив своєму заступнику генерал-лейтенанту М. Савову віддати наказ про наступ на сербські й грецькі позиції. Друга Балканська війна стала ще однією спробою Болгарії вирішити національне питання із застосуванням зброї.

Черговий конфлікт у Південно-Східній Європі виявився недовготривалим. Втручання в нього Румунії і Османської імперії, які відповідно 28 і 30 червня розпочали бойові дії проти Болгарії, визначило результат протистояння. Зрештою, країна, виснажена Першою Балканською війною та втягнута в нове воєнне протиборство на чотири фронти, опинилася у катастрофічному становищі. Винний у розв'язанні Міжсоюзницької війни уряд С. Данева подав у відставку. 4 липня було утворено коаліційний кабінет на чолі з лідером Ліберальної партії В. Радославовим, на плечі якого лягло укладання мирних угод.

Згідно з підписаним 28 липня 1913 р. у Бухаресті договором, Болгарія втрачала Південну Добруджу (6 тис. 960 км²), що переходила до Румунії. Кордон між країнами встановлювався по лінії від міста Тутракан на Дунаї і до села Екрене на Чорному морі. Сербія отримала Вардарську Македонію, тобто не тільки «спірну», а й більшу частину «безспірної зони» загальною площею 25 тис. 774 км². До Греції відійшла Егейська Македонія (35 тис. 169 км²) з містом Салоніки та територія Західної (Біломорської) Фракії з населеними пунктами Кукуш, Серрес, Драма і Кавала. За Болгарією залишилися Піринський край (6 тис. 798 км²) у північно-східній Македонії з трьома окружними центрами – Горішня Джумая, Петрич і Струмиця, а також майже вся Західна Фракія (понад 7 тис. км²), що давало їй вихід до Егейського моря¹. У результаті близько 1 млн болгаромовного населення залишилося на території інших держав.

¹ Там само. С. 142.

¹ Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Сор, 1996. Т. 2. С. 218.

Нові кордони між Османською імперією і Болгарією встановив укладений 16 вересня 1913 р. Константинопольський мирний договір. Згідно з його положеннями, Софія, яка вже була не в змозі продовжувати воєнні дії проти Порти, повернула їй більшу частину Східної (Одринської) Фракії з містами Адріанополь, Лозенград і Люлебургаз¹.

У Другій Балканській війні Болгарія зазнала великих матеріальних і людських втрат – понад 66 тис. громадян країни загинуло і близько 100 тис. отримало поранення. Крім того, довелося поступитися також деякими територіями, передусім Південною Добруджою. Таку ціну заплатив болгарський народ за безвідповідальну політику своїх правителів².

Втім, незважаючи на невтішні результати воєнної кампанії 1912–1913 рр., влада країни не розглядала жодного іншого способу боротьби за національне об'єднання, окрім чергового воєнного протистояння. В державі поширювалися реваншистські настрої, які підтримувалися агітацією і пропагандою проурядової преси.

«Стамболовістська» газета «Воля» у своїх публікаціях конструювала новий образ ворога болгарської національної справи. Після Міжсоюзницької війни Османську імперію в цій іпостасі змінили Сербія і Греція, котрі підступно відібрали у Болгарії її споконвічні території³. Аналогічна риторика була притаманна й органам друку інших політичних сил, які входили до правлячої коаліції. Міністр фінансів уряду В. Радославова, лідер Младоліберальної партії Д. Тончев у своєму так і не опублікованому рукописі «Оборонна війна з Сербією і Румунією» зазначає, що збройний конфлікт 1913 р., котрий призвів до першої національної катастрофи, завершився несправедливим миром, адже, на думку політика, Болгарія була жертвою агресії, а тому не заслуговувала на покарання¹.

Звістка про вбивство 15 липня 1914 р. в Сараєво наступника австро-угорського престолу Франца Фердинанда з дружиною і початок Першої світової війни стали відправною точкою посилення воєнної пропа-

¹ Трифонов С. Тракия: Административна уредба, политически и стопански живот: 1912–1915. София: Тракийска фондация «Капитан Петко войвода», 1992. С. 64–65.

² Хаков Д. Балканские войны: победа и поражение для Болгарии (1912–1913) // *Balkanica Posnaniensia: Acta et studia*. Poznan: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012. № 19. Р. 145.

³ Воля. 1913. 5 октомври.

¹ НА БАН. Ф. 57к «Тончев, Димитър». Оп. 1. А. е. 17. Л. 8–9.

ганди у Болгарії. «Стамболовісти» як провладна сила долучилися до цього процесу. В їхній пресі заявлялося, що після невеликої перерви країні необхідно готуватися до чергового збройного протиборства¹.

До весни 1915 р. у середовищі НІП панувала одностайна думка у питанні про методи розв'язання національної проблеми: і «генадієвісти», і «петковісти» підтримували воєнний шлях досягнення бажаної цілі. Дискусія між угрупованнями точилася лише навколо вибору партнерів по коаліції, нових союзників, які допомогли б Софії приєднати Македонію, Добруджу та інші території, де компактно проживало болгарське населення. На початку березня 1915 р. після поїздки лідера НІП зі спеціальною місією у Рим і Париж дехто із «стамболовістів» скоригував власні погляди. Зокрема Н. Генадієв і його прибічники, які відстоювали проантантівську позицію, почали розглядати також можливість збереження Софією нейтрального статусу та перспективу вирішення у цьому випадку національних завдань. Такі помисли ґрунтувалися на тому, що неучасть у бойових діях за будь-якого результату збройного конфлікту дозволить зміцнити міжнародний авторитет країни та допоможе їй претендувати на територіальну компенсацію. До того ж, на думку голови Центрального бюро НІП, навіть перемога у війні не могла гарантувати Болгарії бажаних преференцій, адже як серед представників Антанти, так і членів Троїстого союзу існувало безліч протиріч і спірних питань².

Під тиском монарха і прем'єр-міністра Н. Генадієв та його парламентська фракція з вересня 1915 р. знову зайняли проурядову позицію. Підтримуючи заходи чинної влади з підготовки до війни, її представники одностайно голосували за воєнні кредити. При цьому чергову зміну власних переконань «генадієвісти» нещиро пояснювали необхідністю консолідації всіх політичних сил у складний для країни час¹.

15 жовтня 1915 р. збройні сили Болгарії розпочали наступ на сербські позиції. Упродовж місяця її армійським підрозділам вдалося взяти під контроль не лише всю Вардарську Македонію, а й міста Пірот і Вранє у Південно-Східній Сербії. В листопаді – грудні болгарські війська зайняли населені пункти Ниш, Заєчар, Неготин у Тимощині,

¹ Воля. 1914. 1 ноември; Нов век. 1914. 6 ноември.

² Воля. 1915. 12 август.

¹ Пешев П. Историческите събития и деятели: От навечерието на Освобождението ни до днес: С бележки за живота ми. София: Изд-во на БАН, 1993. С. 423.

Чупрія у Поморав'ї та Пожаревац, розташований на відстані 80 км від Белграда. Военна кампанія у Сербії була завершена наприкінці року завдяки спільним діям австрійсько-німецько-болгарських армій, які завоювали всі населені пункти країни¹.

На зайнятих збройними силами Болгарії територіях уряд В. Радославова створив 8 грудня 1915 р. Македонську військово-інспекційну область загальною площею 33 тис. 513 км² і з населенням майже 1 млн 256 тис. осіб, оголосивши окуповані землі болгарськими та поділивши їх на дев'ять округів з центром у Скоп'є. Адміністрацію очолив генерал-лейтенант Р. Петров, якому продовжував довіряти царь Фердинанд². Крім того, двома днями раніше у Тимошині й Поморав'ї було засновано Моравську військово-інспекційну область в кордонах, оговорених у таємній німецько-болгарській угоді від 24 серпня 1915 р., з центром у місті Ниш. Обов'язки начальника обласної інспекції виконував генерал-лейтенант В. Кутинчев³. Обидві області проіснували до кінця 1918 р. та були розформовані відповідно 16 і 31 грудня після капітуляції Софії.

Після розгрому Сербії болгарське командування здійснило передислокацію своїх військ на південь з метою завдати удару експедиційному корпусу Антанти у Салоніках. Здійснивши декілька успішних операцій, болгарі окупували значну частину Егейської Македонії, зупинившись за декілька кілометрів від портового міста. На той час основні німецько-австрійські сили знаходилися на півдні Албанії, де їм протистояли армії Великої Британії і Франції. Отож, навесні 1916 р. війна на Балканах дещо вщухла, перерісши в позиційну (окопну). Фронт на теренах Егейської Македонії проходив по лінії місто Салоніки – Кожух-планина – гірська вершина Каймакчалан – пік Пелістер – річка Черна – озеро Дойран і далі до Південної Албанії, де продовжувався від Охридського озера до узбережжя Іонічного моря¹.

¹ История Первой мировой войны 1914–1918 гг. / Под ред. И. И. Ростунова. Москва: Наука, 1975. Т. 2. С. 87.

² Костов Е. Рачо Петров: Офицерът, политикът, державникът. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2004. С. 121.

³ Гуринова О. Н. Македонский вопрос в международных отношениях 1913–1920 гг. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. С. 131.

¹ Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. С. 89.

Втім, уже в серпні болгарські війська розпочали наступ на заході області в долині річки Вардар, де не досягли успіху, та на сході у межиріччі Струми і Мести, дійшовши до берегів Егейського моря. 1 жовтня для забезпечення порядку та організації управління на окупованій території у майже 4 тис. км² з населенням 287 тис. осіб було створено Драмську військово-інспекційну область, адміністрацію якої очолив генерал-майор А. Танев¹. У листопаді на Салонікському фронті знову встановилося затишшя.

З вересня 1916 р. Болгарії довелося вести бойові дії проти румунських військ, які двома тижнями раніше виступили на боці Антанти. За підтримки німецьких збройних сил їй вдалося здобути низку перемог, взявши під контроль всю Добруджу. Відступаючи, румунські й російські армії зайняли позиції на річці Серет. Як і на Південному фронті, тут надалі велось затяжне позиційне протиборство. 9 грудня 1917 р. після фактичного виходу з війни Росії кабінет Й. Бретіану підписав перемир'я, а 7 травня 1918 р. прийняв умови сепаратного миру, нав'язаного Четверним союзом. Згідно з його положеннями, Румунія повернула Болгарії Південну Добруджу. Претензії ж Софії на північну частину області не були підтримані Центральними державами, залишившись нереалізованими. Однак 27 листопада 1919 р. у місті Нейїсюр-Сен Бухарестський договір було анульовано, і Південна Добруджа знову увійшла до складу Румунії².

Протягом 1915–1918 рр. обидва угруповання НЛП жодного разу не поставили під сумнів доцільність участі країни у світовому воєнному конфлікті. Парламентським виступам «стамболовістів», як і раніше, була притаманна одностайність щодо методу вирішення національного питання. Суперечності між ними виникали тільки з приводу зовнішньополітичної орієнтації Софії. Переосмислити власні переконання «петковістів» і «генадієвістів» змусили поразка у Першій світовій війні та тяжкі умови Нейїського мирного договору, згідно з яким до Королівства Сербів, Хорватів і Словенців відійшли території загальною площею 2 тис. 566 км², до Румунії – Південна Добруджа (7 тис. 565 км²), а Західна Фракія (8 тис. 578 км²) передавалася під контроль

¹ Гуринова О. Н. Македонский вопрос в международных отношениях 1913–1920 гг. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. С. 133.

² Гринберг С. Ш. Первая мировая война и болгарский народ // Исторические записки. Москва, 1947. Вып. 21. С. 221.

Великої Британії, Італії, Франції, США і Японії, котрі «гарантували Болгарії безперешкодний економічний вихід до Егейського моря»¹.

Прихильники Д. Петкова упродовж кількох місяців після завершення бойових дій продовжували демонструвати реваншистські настрої, підкреслюючи своє негативне ставлення по відношенню до новоствореного Королівства Сербів, Хорватів і Словенців. У одній із публічних промов представник угруповання Д. Кьорчев заявив, що особисто він не вірить у реалізацію ідеї югославізму, назвавши її «застарілою казкою», та висловив скептицизм з приводу перспектив болгарсько-сербського примирення². Однак поступово «петковісти» почали декларувати мирний шлях розв'язання національної проблеми. У прийнятій 25 квітня 1919 р. програмній резолюції йшлося про необхідність налагодження добрих відносин із сусідніми країнами, пошуку порозуміння у всіх спірних питаннях виключно дипломатичними методами та навіть заявлялося про можливість членства царства у Балканській федерації, але за умови попереднього об'єднання болгарських земель у межах однієї держави³.

На відміну від «петковістів», прибічники Н. Генадієва одразу після капітуляції Болгарії звернулися до чинної болгарської влади із закликом забути про збройну конфронтацію та надалі застосовувати лише мирні способи діалогу при обговоренні долі Македонії, Фракії і Добруджі. На думку лідера угруповання, вирішення національного питання на користь Софії могло втілитися в життя лише через тривалий період, адже після двох поразок у війнах країна, яка зазнала значних матеріальних і людських втрат та лежала в руїнах, найближчим часом не зможе здійснити об'єднання народу¹. Щоб виправдати агресивну позицію НІП напередодні війн 1912–1913 та 1915–1918 рр. Н. Генадієв, посиляючись на переконання С. Стамболова, стверджував, що і засно-

¹ Мирный договор между союзниками и Болгарией в Нейи, заключённый 27 ноября 1919 г. Статья 48. URL: <http://www.obraforum.ru/lib/book2/24.htm> (дата звернення: 07.02.2017).

² Свобода. 1918. 27 декември.

³ Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 131.

¹ Генадиев Н. Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София: Балканъ, 1920. С. 189.

вник НЛП не вірив у мирний шлях розв'язання національної проблеми та вважав війну, зокрема з Османською імперією, неминучою¹.

Таким чином, під впливом політичної кон'юнктури представники Народно-ліберальної партії змінювали власну позицію щодо стратегії і тактики вирішення національного питання. Обираючи то мирний, то воєнний шлях до омріяної цілі, вони постійно спиралися на методи і засоби С. Стамболова для обґрунтування своїх дій. При цьому в обох випадках «стамболовісти» знаходили вагомі аргументи, адже, як відомо, колишній регент і прем'єр-міністр у спробах домогтися від Порти реформ у Македонії і Фракії вміло застосовував дипломатичні важелі та водночас сприяв покращенню боєздатності князівства.

§ 2. Чинник великих держав

У порівнянні зі «стамболовістами», кабінет К. Стоїлова суттєво не змінив політику щодо вирішення національного питання. Однак міжнародна ситуація, котра склалася на Балканах у середині 1890-х років, все ж внесла певні корективи у зовнішній курс Софії. Зміна уряду в князівстві співпала з посиленням національно-визвольного руху вірмен у Малій Азії, греків на острові Крит, болгар у Македонії. Щоб відновити спокій, порядок і стабільність в державі, османська влада вдалася до застосування репресій проти мирного населення своїх окраїн. Загострення в імперії міжетнічних конфліктів привернуло увагу всієї Європи. Правлячі кола Великої Британії, Франції, Росії, Німеччини, Австро-Угорщини й Італії змушені були замислитися над розробкою заходів, які допомогли б врегулювати складну внутрішньополітичну ситуацію в Оттоманській Порті. При цьому всі вони були зацікавлені у збереженні її цілісності.

В березні 1895 р. Лондон, Париж і Санкт-Петербург через дипломатичних представників у Стамбулі надіслали османській владі ноти протесту в зв'язку з масовим жорстоким знищенням вірменського населення, наполегливо рекомендуючи здійснити реформи на користь цього християнського народу. Болгарський уряд, скориставшись ситуацією, доручив своєму дипломатичному агенту в Стамбулі П. Ди-

¹ Геннадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 16.

митрову переконати послів великих держав у необхідності обговорення і македонського питання. Але зазначений крок не призвів до бажаного результату¹.

Під час кровопролитного повстання критського народу в 1897–1898 рр. і греко-турецької війни 1897 р. Східна криза набула кульмінації. Великі держави застосували колективний тиск, аби змусити Порту надати автономію острову Крит. Болгарія знову вирішила скористатися моментом та ще раз спробувала домогтися виконання статті 23 Берлінського трактату 1878 р., згідно з якою Османська імперія повинна була забезпечити самоврядування своїм провінціям, де переважало християнське населення². Щоб досягти наміченої цілі, Софія мала намір заручитися підтримкою великих держав. Однак і Велика Британія, і Франція, котрі поблажливо поставилися до вірменського й грецького національно-визвольних рухів, залишили поза увагою клопотання болгар щодо зміни статусів Македонії і Фракії. Німеччина, Росія і Австро-Угорщина, які взагалі виступали за територіальну цілісність Османської імперії, також проігнорували прагнення Софії.

«Стамболовісти», перебуваючи в опозиції до кабінету К. Стоїлова, не втрачали жодної можливості для критики діючої влади. Відсутність результатів у вирішенні македонського і фракійського питань на користь Болгарії була слухним для цього приводом. Причину ж невдач правлячого уряду вони вбачали в тому, що «народняки» ставили розв'язання національної проблеми у залежність від Санкт-Петербурга, з яким у лютому 1896 р. відновили дипломатичні відносини. «Дуже помиляються нинішні болгарські діячі, сподіваючись, що Росія зробить щось для македонців. Наразі вона допомагає лише сербам, захищаючи їхні міжнародні права та потокаючи зазіханням на європейські вілаєти Порти»¹, – зазначалося в одній зі статей газети НЛП «Свобода».

Заяви «стамболовістів» були небезпідставними. У квітні 1897 р. Відень і Санкт-Петербург, не маючи змоги активно впливати на балканські справи (Австро-Угорщина вирішувала питання, пов'язані з загост-

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 318.

² Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. С. 97.

¹ Свобода. 1897. 7 март.

ренням національних протиріч; Росія зосередила увагу на далекосхідних проблемах), уклали між собою таємну угоду про збереження статус-кво на Балканах. Країни об'єдналися проти будь-яких кардинальних змін у регіоні, в тому числі й радикальних перетворень у Македонії, до того ж докладали максимум зусиль, аби унеможливити втручання інших держав Південно-Східної Європи у греко-турецьке воєнне протистояння. Російська імперія наполегливо рекомендувала Болгарії залишатися нейтральною. Під її тиском кабінет К. Стоїлова утримався від переговорів зі сторонами конфлікту. Така покірливість була оцінена членами НЛП як велика тактична помилка. На їхню думку, в умовах політичної кризи 1897 р. Порта могла б піти на поступки Софії та погодитися на реформи у своїх європейських вілаєтах. Однак, піддавшись впливу Росії, «народняки» втратили слухну нагоду¹.

Слідування настановам Санкт-Петербурга під час греко-турецької війни все ж мало для Болгарії позитивні наслідки. За сприяння Росії Османська імперія надала Екзархату можливість призначити своїх представників на митрополичі престולי у Бітолі, Дебарі й Струмиці. НЛП назвала ці досягнення кабінету К. Стоїлова мізерними та продовжувала критикувати Раду міністрів за її пасивність на міжнародній арені².

У другій половині 1890-х років серед російської громадськості все частіше лунали думки про безпідставність претензій Болгарії на всю Македонію та справедливості прагнень Сербії здобути північно-східну частину області³, про необхідність пошуку Софією і Белградом компромісу в македонському питанні та нагальну потребу в домовленостях між ними з приводу розподілу області на сфери впливу¹. Однак для послідовників С. Стамболова вказані помисли і пропозиції залишалися неприйнятними.

¹ Там само. 17 май.

² Там само. 19 юни.

³ Дурново Н. Н. Имеют ли болгары исторические права на Македонию, Фракию и Старую Сербию? Москва: Э. Лисснер и Ю. Роман, 1895. С. 48; Милюков П. Н. Из поездки в Македонию: Европейская дипломатия и македонский вопрос // Вестник Европы. 1899. № 6. С. 455.

¹ Дурново Н. Н. Болгарская пропаганда в Македонии и македонский вопрос. Москва: И. А. Баландин, 1899. С. 64; Милюков П. Н. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу // Русское богатство. Санкт-Петербург, 1899. № 5. С. 82; Його ж. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу // Русское богатство. Санкт-Петербург, 1899. № 6. С. 435.

Повернувшись 18 січня 1899 р. на нетривалий час до влади у складі коаліційного уряду, «стамболовісти» спробували прояснити на дипломатичному рівні позицію великих держав щодо македонського і фракійського питань. Як з'ясувалося, найбільш зацікавлені у балканських справах сторони – Австро-Угорська і Російська імперії – й надалі залишалися затятими противниками будь-якого тиску на султанську владу, що позбавляло Софію надії на сприяння її прагненням з боку Відня і Санкт-Петербурга.

Опозиція ж звинувачувала уряд Д. Грекова у пасивності та некомпетентності його дипломатії. Зокрема «цанковісти», визнаючи посилення впливу князівства у Македонії за часів правління С. Стамболова, пояснювали такі досягнення підтримкою з боку Великої Британії, котра, маючи добрі відносини з Портою завдяки англофільським поглядам тодішнього візира Мехмеда Кяміля-паші, сприяла прагненням болгар з причини зіткнення в регіоні інтересів Лондона і Санкт-Петербурга. Наразі ж ситуація змінилася, і кабінету міністрів, як вважали члени Прогресивно-ліберальної партії, перш за все варто розраховувати на власні сили і професіоналізм¹.

Наступник уряду Д. Грекова – кабінет Т. Іванчова, утворений у жовтні 1899 р. із представників Ліберальної «радославовістської» партії, продовжив пошук впливових союзників, які могли б підтримати проект автономізації Македонії і Фракії. На початку 1900 р. тогочасний військовий міністр Болгарії С. Паприков прибув до Санкт-Петербурга з метою вивчення ситуації на предмет можливостей укладання конвенції, спрямованої проти Османської імперії, а також підписання угоди про приєднання македонських і фракійських земель до князівства. Від імені російського уряду керівник Міністерства закордонних справ М. Муравйов-Віленський і глава Військового міністерства А. Куропаткін рекомендували Софії відмовитися від намічених планів та недвозначно дали зрозуміти, що на той момент їхня країна не розглядає питання стосовно активізації дій на Балканах¹.

Для періоду внутрішньої нестабільності наприкінці 1900 – на початку 1901 років, упродовж якого внаслідок політичної кризи у Болга-

¹ България. 1899. 9 юли.

¹ Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1967. С. 274.

рії змінилося два уряди, характерна відсутність будь-якого чітко визначеного курсу щодо вирішення національної проблеми. Лише з приходом до влади в лютому 1901 р. коаліційного кабінету П. Каравелова можна говорити про відновлення конкретної стратегії поведінки на міжнародній арені.

Уряд «каравелістів» – «цанковістів» у черговий раз намагався актуалізувати питання щодо реформ в європейських володіннях Оттоманської імперії. При цьому великі сподівання проросійськи налаштовані демократи і прогресивні ліберали покладали перш за все на сприяння Санкт-Петербурга, а вже потім на інших держав-гарантів берлінського статус-кво. Щоб уникнути нарікань з їхнього боку за свою провокаційну політику та заручитися підтримкою, влада застосувала заходи з обмеження діяльності революційних комітетів на території князівства й посилила контроль на болгарсько-турецькому кордоні¹.

20 серпня 1901 р. зарубіжним дипломатичним представництвом Болгарії було надіслано листи за підписом міністра закордонних справ і віросповідань С. Данева, в яких містилися настанови і рекомендації з неприпустимості дій, котрі можуть викликати занепокоєння правлячих кіл Османської імперії, а також із забезпечення заходів збереження спокою серед населення Македонії і Фракії та пошуку підтримки з боку великих держав під час діалогів з їхніми дипломатами з приводу втілення в життя статті 23 Берлінського трактату, норми якої зобов'язували Порту запровадити самоврядування у вілаєтах, де переважало християнське населення². Восени 1901 р. у Відні С. Данев зустрівся з міністром закордонних справ Австро-Угорщини графом А. Голуховським (молодшим), намагаючись отримати гарантії допомоги у справі вирішення болгарського національного питання¹. Однак зусилля офіційної Софії виявилися марними. Дуалістична імперія, так само як і Росія та інші великі держави, не була зацікавлена у порушенні статус-кво в Південно-Східній Європі, особливо у розпаді Оттоманської Порти, оскільки утворення на її місці незалежних

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 357.

² Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 174.

¹ ЦДА РБ. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 1. А. е. 1591. Л. 107.

слов'янських держав могло стати загрозою для існування багатонаціональної країни. Під владою Габсбургів перебувало до 17 млн слов'ян (45 % усього населення), які з кожним роком все більше політично дозрівали, поступово надаючи імперії слов'янського колориту.

Характеризуючи політику кабінету П. Каравелова щодо розв'язання національної проблеми, члени НЛП постійно звертали увагу лише на один, з точки зору опозиційної партії, негативний її аспект. «Нинішня влада, – констатувала газета „Нов век“, – має визнати своє безсилля. Зробивши ставку на Санкт-Петербург, вона помилилася. Росія не буде виступати за незалежність нечисленних балканських народів; її політика забезпечує власні державні інтереси...»¹. «Вже шість років минуло з того моменту, – йшлося в іншій публікації, – коли Болгарія відновила дружні відносини з визволителькою, проте наші справи у Македонії не тільки не просунулися вперед, а навіть відступили далеко назад... Зараз потрібна впевнена самостійна політика...»². «Російські дипломатичні агенти завдали шкоди болгарській національній справі більше, аніж усі грецькі, сербські й німецькі»³, – зазначалося в одній зі статей наступного накладу. Аби не виправдовувати безрезультатну діяльність кабінету П. Каравелова в очах громадськості, «стамболовісти» воліли не обговорювати несприятливу для країни міжнародну кон'юнктуру та небажання інших великих держав підтримувати задуми Софії.

Утворивши у грудні 1901 р. однопартійний уряд, «цанковісти» продовжували ставити процес вирішення болгарського національного питання у залежність від політики великих держав. Лідер правлячої політичної сили С. Данев, який суміщав обов'язки прем'єр-міністра та керівника Міністерства закордонних справ і віросповідань, не залишав спроб домогтися сприяння гарантів статус-кво на Балканах в забезпеченні реформ у Македонії і Фракії. З 15 березня по 3 квітня 1902 р. він перебував у Санкт-Петербурзі з офіційним візитом, під час якого звернувся до глави МЗС Росії графа В. Ламсдорфа з проханням підтримати забезпечення передбаченого статтею 23 Берлінського трактату самоврядування в європейських вілаєтах Оттоманської Порти. Так само як

¹ Нов век. 1901. 22 март.

² Там само. 22 април.

³ Там само. 24 април.

і Відень, офіційний Санкт-Петербург знову не надав Софії жодних гарантій реалізації її прагнень¹. Точка зору Росії на бажання зберегти до певного часу всі турецькі володіння в цілості, щоб не отримати декілька сильних сусідів замість одного слабкого, переважала у Санкт-Петербурзі щоразу, коли імперія, за тих чи інших обставин, не могла розраховувати на провідну роль при розподілі османської спадщини.

Проте, незважаючи на невдачі, кабінет С. Данева і надалі слідував наміченим курсом. 24 червня і 4 липня 1902 р. уряд надіслав великим державам офіційні ноти, в яких звертав їхню увагу на терор, котрий розгорнула Порта проти болгаромовного населення Македонії і Фракії. Однак вказані заходи Ради міністрів також не дали результату. Лише після спалаху 23 вересня того ж року в Македонії Горішньоджумайського повстання держави-гаранти Берлінського трактату на решті спромоглися внести до порядку денного своєї міжнародної політики розгляд македонського питання.

Та все ж уряд С. Данева продовжував покладати великі надії на підтримку Росії. У статтях «цанковістської» газети цілеспрямовано публікувалися запевнення, що лише Санкт-Петербург здатен допомогти Софії в її прагненнях у Македонії. При цьому прогресивні ліберали протиставляли вказану концепцію розв'язання національного питання стамболівській, підкреслюючи, що Австро-Угорщина і Німеччина свого часу використовували особу прем'єр-міністра як інструмент своєї політики «тиску на Схід». Відень і Берлін схвально ставилися до переговорів Софії і Стамбула про створення на Балканах болгарсько-турецької дуалістичної імперії, котра мала протистояти російській експансії в регіоні. При цьому Австро-Угорщина переслідувала ще й іншу стратегічну мету – забезпечити собі вихід до Егейського моря через Салоніки. Співпрацюючи з Берліном і Віднем, Софія просто гаяла час, який міг би знадобитися їй для налагодження результативного співробітництва із Санкт-Петербургом¹.

Горішньоджумайське повстання у Македонії підштовхнуло Австро-Угорщину і Росію до розробки 17 лютого 1903 р. проекту* реформ,

¹ Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 203.

¹ България. 1902. 22 октомври.

* Згідно з його положеннями, у Скопському, Салоніському і Бітольському вілаєтах передбачалися: реорганізація поліції і жандармерії із залученням до їх складу іноземних офіцерів,

котрі Оттоманська Порта зобов'язалася запровадити в області. Їх імplementація мала реалізовуватися турецькою владою під контролем гарантів берлінського статус-кво¹, які одночасно чинили тиск на кабінет С. Данева, аби той припинив підтримувати революційний рух на території Османської імперії. Ще у грудні минулого року в Софії зі спеціальним візитом побував граф В. Ламсдорф, щоб переконати болгарські правлячі кола утриматися від будь-яких кардинальних кроків по відношенню до Стамбула. Під наглядом Санкт-Петербурга кабінет «цанковістів» проводив пасивну політику на міжнародній арені, активізувавши зусилля, спрямовані на стримування радикалізму в Болгарії. Уряд не виступив із жодною з ініціатив при опрацюванні проекту реформ й алгоритму їх реалізації, довіривши відстоювання власних інтересів Росії, а також заборонив на початку 1903 р. діяльність ВМОК².

Невдовзі стало зрозуміло, що розрахунки кабінету С. Данева не виправдалися. Порта намагалася всіляко саботувати реалізацію перетворень у Македонії, а Росія і Австро-Угорщина не застосовували належні заходи, щоб змусити Стамбул виконувати взяті зобов'язання. Проти бездіяльного зовнішнього курсу уряду С. Данева почала активніше виступати опозиція, в тому числі й «стамболовісти», що зрештою змусило князя Фердинанда вдатися до пошуку нових варіантів стратегії вирішення національного питання. За ініціативи монарха до столиці Османської імперії відбув Г. Начович, місія якого зводилася до врегулювання відносин між Софією і Стамбулом без посередництва великих держав, тобто до такого ж способу ведення зовнішньої політики, що його свого часу практикував кабінет С. Стамболова¹.

Таким чином, сподівання урядів П. Каравелова та С. Данева на підтримку великих держав, і в першу чергу Росії, у розв'язанні македонської проблеми не справилися. Софії необхідно було напрацьовувати інші механізми впливу на міжнародну ситуацію. Втім, це завдання ляг-

представників християнської і мусульманської общин; прийняття і виконання окремого бюджету під контролем «Імперського Османського банку» та введення земельного податку замість натуральної десятини; судові реформи (призначення суддів-християн).

¹ Сиянов Х. Освободителните борби на Македония: След Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1943. Т. 2. С. 192–193.

² Цураков А. Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София: Труд, 2008. С. 85–86.

¹ Кесяков Б. Принос към дипломатическата история на България: 1878–1925. София: Родопи, 1925. Т. 1. С. 121.

ло на плечі вже наступного кабінету міністрів, сформованого у травні 1903 р. Крісло прем'єр-міністра в ньому зайняв безпартійний генерал-майор Р. Петров – людина, яка на той час користувалася довірою з боку монарха та була близькою за своїми політичними переконаннями до «стамболовістів». Згідно з рішенням князя новопризначений голова уряду мав також виконувати за сумісництвом обов'язки міністра закордонних справ і віросповідань, тобто безпосередньо займатися проблемами, що стосувалися розв'язання національного питання.

Як відомо, 20 липня 1903 р. у Македонії відбувся збройний виступ місцевого християнського населення проти османської влади. 6 серпня того ж року його підтримали мешканці Фракії. Ці події, що увійшли в історію під назвою Іллінденсько-Преображенського повстання, привернули увагу всієї Європи. Великі держави, хоча й різнилися за своєю блоковою належністю і зовнішньополітичною орієнтацією, з метою врегулювання ситуації в цих областях вирішили запровадити в одній із них – Македонії – адміністративну, фінансову й судову реформи та реорганізацію турецької жандармерії на кшталт європейської. Болгарський уряд лише вітав вказані ініціативи. Не маючи змоги впливати на перебіг подій у вілаєтах імперії, він зайняв пасивну позицію спостерігача.

Свої зовнішньополітичні кроки кабінет Р. Петрова спрямував перш за все на створення позитивного іміджу князівства в очах гарантів берлінського статус-кво. Дипломатичні представники Болгарії в європейських столицях отримали від керівництва Міністерства закордонних справ і віросповідань відповідні інструкції, в яких йшлося про необхідність переконати високопосадові особи великих держав та Османської імперії в тому, що софійський уряд і надалі проводитиме миролюбну політику та буде сприяти втіленню в життя ідеї перетворень у Македонії¹.

3 жовтня 1903 р. Австро-Угорщина і Російська імперія оприлюднили спільно розроблений в австрійському місті Мюрцштег проект реформ у Македонії. Офіційна реакція болгарської влади на цю ініціативу розходила з оцінками, що їх від неї в кулуарних заявах отри-

¹ Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилнденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 401.

мав запропонований план. У зверненнях до урядів великих держав Софія схвалювала прагнення Санкт-Петербурга і Відня покращити ситуацію в області, а от у телеграмі Р. Петрова від 16 жовтня, адресованій дипломатичному агенту в Стамбулі Г. Начовичу, прем'єр-міністр дає негативну оцінку проекту, називаючи його шкідливим і неприйнятним для національних інтересів¹.

Зі значною долею песимізму характеризував мюрцштезькі ініціативи і лідер «стамболовістів» Д. Петков. На його думку, реформа із самого початку була приречена на невдачу, адже її схвалення, аж до моменту примусового нав'язування 23 жовтня Порті, відбувалося в умовах постійних чвар між європейськими країнами – представниками ворожих військово-політичних блоків [Велика Британія навіть залишила за собою «право запропонувати власну схему перетворень, якщо програма двох держав на практиці виявиться безрезультатною»². – Д. М.]. До того ж, вважав голова Центрального бюро НІП, її поміркований характер не дозволяв суттєво покращити становище християнського населення області³.

20 жовтня 1903 р. голова уряду Р. Петров у своїх настановах болгарським дипломатичним агентам у Лондоні, Берліні, Парижі, Відні, Римі й Санкт-Петербурзі знову підкреслив недосконалість розроблених ініціатив. Призначення у Македонії згідно зі статтею 1 Мюрцштезької програми незалежних від Стамбула цивільних спостерігачів від Росії і Австро-Угорщини, на думку прем'єр-міністра, не могло гарантувати ефективність функціонування нової влади, адже подібна практика не виключала симпатій та антипатій великих держав. Незадоволення голови Ради міністрів викликав і той факт, що проект реформ не передбачав змін в управлінні Фракією¹.

Зовнішньополітична діяльність уряду Р. Петрова у 1903 р. не викликала нарікань з боку провідних європейських країн. Наприклад, у звіті Міністерства закордонних справ Російської імперії політика Болгарії

¹ Влахов Т. Криза в българо-турските отношения: 1895–1908. София: Изд-во на БАН, 1977. С. 156.

² АВП РИ. Ф. 137 «Отчёты МИД России». Оп. 475. Д. 134. Л. 49.

³ Дамянов С. Европейската дипломатия и Илинденско-Преображенското въстание // Исторически преглед. 1983. № 3. С. 320.

¹ Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилindenския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 404.

за цей період характеризувалась як продовження курсу попереднього «русофільського» кабінету С. Данева. Прихід до влади НІП, з точки зору російських дипломатів, не змінив міжнародну орієнтацію Софії, котра відмовилася від усілякої ворожості загалом та по відношенню до Санкт-Петербурга зокрема¹.

Однак подальші дії уряду Р. Петрова засвідчили хибність думок російської дипломатії. На відміну від кабінету «цанковістів», «стамболовісти» не вбачали в Росії союзника у справі вирішення македонського питання. Недовіра до ініційованих Санкт-Петербургом і Віднем реформ, а також напружені відносини між Османською імперією і Болгарією, що склалися після Іллінденсько-Преображенського повстання, – все це підштовхнуло Софію до нових переговорів з Портою².

Навесні 1904 р. між Софією і Стамбулом було укладено вже згадувану вище двосторонню угоду, яка безпосередньо стосувалася ситуації у Македонії і Фракії. Новина про болгарсько-турецьке порозуміння викликала суперечливі думки серед громадськості країни. Опозиційні політичні кола гостро критикували вказаний крок уряду. Так, представники Народної і Прогресивно-ліберальної партій піддали осуду дії кабінету Р. Петрова за намагання вирішити болгарське національне питання у двосторонньому порядку без участі великих держав³, а Ліберальної – за поступливість Порті⁴. «Радославовістська» газета «Народни права» з цього приводу писала, що «стамболовісти» нині пожинають плоди діяльності свого першого кабінету міністрів, оскільки Санкт-Петербург відкрито підтримує Сербію і Грецію у Македонії, намагаючись помститися Болгарії за російську кров, пролиту за часів правління С. Стамболова¹.

Проте підписані домовленості з Османською імперією щодо подальшої спільної співпраці не дали очікуваних результатів. Через взаємну недовіру між Софією і Стамбулом втілення в життя передбачених угодою положень, у тому числі й Мюрцштезької програми в Македонії, поступово зійшло нанівець. У своєму листі князю Фердинанду

¹ АВП РИ. Ф. 137 «Отчёты МИД России». Оп. 475. Д. 134. Л. 27.

² Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в селилденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 408.

³ Мир. 1904. 18 април; България. 1904. 21 април.

⁴ Народни права. 1904. 29 април.

¹ Там само. 8 април.

від 27 серпня 1904 р. керівник НІП Д. Петков звинувачував у цьому не лише Порту, яка свідомо гальмувала запровадження перетворень, а й великі держави, котрі запропонували утопічний проект реформ та не наглядали за його реалізацією. «Цивільні агенти і офіцери жандармерії увесь цей час виступали в ролі байдужих спостерігачів, – зазначав лідер „стамболовістів“, – та ще й Європа воліла не втручатися у ситуацію, що врешті-решт дозволило Царгороду ігнорувати імплементацію Мюрцштезької програми»¹.

Поступове погіршення відносин з Османською імперією та іншими балканськими країнами, а також поширення антитурецьких настроїв серед громадськості князівства вплинуло на зовнішньополітичний курс уряду генерала Р. Петрова. Проблеми, пов'язані з Македонією і Фракією, кабінет міністрів все частіше намагався обговорювати не з Портою, а з великими державами. Зокрема, наприкінці 1904 р. до Парижа і Лондона зі спеціальною місією було направлено відомого вченого і дипломата А. Тошева, котрий мав довести до відома тамтешніх політиків і державних діячів болгарське бачення подальшого впровадження реформ в європейських володіннях Оттоманської імперії².

У відповідь на активізацію в Македонії сербських і грецьких четницьких угруповань Софія 17 червня 1905 р. звернулася з апеляціями до правлячих кіл Франції, Великої Британії, Австро-Угорщини, Німеччини, Італії і Росії, а не як зазвичай – до османської влади з протестами проти ігнорування очевидних фактів. Поширюючи інформацію через своїх дипломатичних агентів у європейських столицях про акції насильства в області та намагаючись дискредитувати Сербію і Грецію, Болгарія називала діяння збройних формувань не інакше, як терористичними. Уряд Р. Петрова розраховував, що великі держави, втрутившись у ситуацію, змусять Белград і Афіни припинити національну пропаганду та розформувати четницькі загони у Македонії. З метою протидії нападам бойовиків на мирне населення, влада Болгарії адресувала представникам реформаторської місії в області клопотання про надання дозволу на забезпечення селян і жителів міст зброєю для самозахисту. Незважаючи на те, що вказана ініціатива знайшла розумін-

¹ Георгиев В., Трифонов С. Македония и Тракия в борба за свобода: Краят на XIX – началото на XX век: Нови документи. София: Македонски научен институт, 1995. С. 239.

² Тошев А. Балканските войни: Предистория и причини. София: Факел, 1929. Т. 1. С. 140.

ня й схвалення деякого із чиновників і жандармських чинів македонської адміністрації, Порта заборонила запровадження подібних заходів.

Зазначені зовнішньополітичні кроки підтримували і деякі опозиційні партії країни. Восени 1906 р. лідер Народної партії І. Гешов побував у Санкт-Петербурзі, де під час свого неофіційного візиту зустрічався з міністром закордонних справ А. Ізвольським та російським послом у Франції А. Нелідовим. У кулуарних бесідах з високопосадовими особами він висловив думку про необхідність призначення на посаду генерал-губернатора Македонії християнина, а реформи в області втілювати у життя під більш жорстким контролем інспекторів від країн-гарантів статус-кво на Балканах. Крім того І. Гешов підготував детальну письмову інформацію по македонському питанню британському прем'єр-міністру Е. Грею, в якій обґрунтував необхідність реалізації вказаних ідей¹. Безсумнівно «народняки» залишалися тією політичною силою, котра вважала співпрацю з великими державами основним механізмом вирішення національної проблеми.

Зусилля ж болгарського уряду були спрямовані ще й на спроби залучити до реалізації Мюрцштезького проекту реформ якомога більше провідних європейських країн, зменшивши таким чином вплив Австро-Угорщини і Росії на ситуацію навколо Македонії. Кабінет «стамболовістів» розраховував на втручання Великої Британії, Франції та Італії, котрі на той час демонстрували схильність до глибоких перетворень у вілаєтах Османської імперії. Болгарські правлячі кола намагалися отримати зиск для Софії від протиріч, які існували між великими державами. У переписці з А. Тошевим лідер НЛП Д. Петков висловлював думку, що суперництво гарантів статус-кво на півострові може стати вигідним князівству, але ним слід скористатися мудро та із застосуванням тактичних задумів¹.

На офіційному ж рівні кабінет Р. Петрова продовжував декларувати схвальне ставлення до Мюрцштезького проекту, розробленого Австро-Угорщиною і Росією. У своїх інструкціях від 30 вересня 1906 р. дипломатичному агенту в Стамбулі П. Патеу прем'єр-міністр давав настанови послідовно домагатися від Порти реалізації положень, пе-

¹ Стателова Е. Иван Евстратиев Гешов или трънливия път на съзиданието. София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1994. С. 159.

¹ НА БАН. Ф. 175к «Тошев, Андрей». Оп. 1. А. е. 20. Л. 3.

редбачених програмою реформ: забезпечення незалежного від султана виконання функцій генерал-губернатором; залучення до складу новосформованої жандармерії представників національностей, які мешкали на території області; запровадження її реальної автономії тощо¹.

Проте зусилля дипломатії князівства та очікування на позитивні зміни у Македонії виявилися марними. Османська імперія продовжувала гальмувати процес перетворень, а великі держави незворушно за цим спостерігали. Влітку 1906 р. під час неофіційної зустрічі у Стамбулі делегації болгарських торгових представників з російським цивільним інспектором по реалізації Мюрцштезької програми, таємним радником Н. Демеріком останній заявив: «Європа не допустить автономії Македонії, адже це стане рівнозначним болгарському управлінню областю»².

Врешті-решт переважна більшість істеблішменту князівства, в тому числі й представники правлячої НІП, усвідомила безперспективність надій на допомогу великих держав. «У боротьбі за реформи, – звітував у лютому 1907 р. болгарський дипломатичний агент в Санкт-Петербурзі генерал-майор С. Паприков, – ми можемо розраховувати лише на себе»³. Його думку поступово почали підтримувати і міністри.

У період правління кабінету П. Гудева Болгарія зробила ще декілька спроб вплинути за допомогою великих держав на Грецію і Сербію, щоб обмежити пропаганду цих країн в Македонії. У вересні 1907 р. за сприяння Відня і Санкт-Петербурга Софії вдалось домогтись скасування статті 3 Мюрцштезького проекту, в якій мова йшла про пропорційний розподіл місць в адміністрації і жандармерії відповідно до кількісного співвідношення представників тієї чи іншої національності в конкретно взятій общині. Вказаний крок зменшував актуальність для Белграда і Афін їхньої асиміляторської політики в європейських вілаєтах Османської імперії¹, однак суттєво не вплинув на ситуацію.

Вже після відставки у січні 1908 р. кабінету НІП та початку діяльності уряду на чолі з А. Малиновим Велика Британія і Росія домовилися про опрацювання й запровадження нових реформ у Македонії. Під час зустрічі 9–10 червня того ж року в місті Ревель імператора Ніко-

¹ Георгиев В., Трифонов С. Македония и Тракия в борба за свобода: Краят на XIX – началото на XX век: Нови документи. София: Македонски научен институт, 1995. С. 383.

² БИА НБКМ. Ф. 14 «Григор Начович». Оп. 1. А. е. 121. Л. 109.

³ Там само. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 37. Л. 13.

¹ Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломация: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. С. 202.

лая II і короля Едуарда VII було вирішено розробити спільний проект перетворень. Місяць потому спеціалісти запропонували ще більш поміркований, ніж Мюрцштетський, варіант реформ, одним із основних положень якого передбачалося ще й створення військового підрозділу в кількості 10–12 тис. осіб з підпорядкуванням його головному інспектору Хусейну Хільмі-паші та функціонуванням разом із жандармерією під наглядом представників країн-гарантів статус-кво на Балканах¹.

Болгарське суспільство реагувало на чергову ініціативу великих держав стримано й без особливого ентузіазму, адже з першою інформацією про російсько-англійські домовленості у столицю князівства почали надходити повідомлення про скептичне сприймання проекту реформ самими його ініціаторами. Рапอร์ตуючи керівнику Міністерства закордонних справ і віросповідань С. Паприкову про настрої, що панували в країнах-членах Антанти, дипломатичний представник у Парижі Д. Станчов наголошував: «Міністр закордонних справ Росії А. Ізвольський вкрай песимістично ставиться до перспектив покращення ситуації у Македонії та особисто не вірить у дієвість запропонованих механізмів»². Песимізму болгарським правлячим колам додавав той факт, що громадськість імперії, реагуючи на збройне протистояння між болгарськими, грецькими і сербськими четниками у Македонії, все частіше ставала на бік Белграда³. Інша ж держава «Сердечної угоди» – Франція – взагалі «...не приділяє достатньо серйозної уваги політичній ситуації на Балканах... Нечасті обговорення македонського питання на шпальтах провідних газет вказують на незацікавленість громадськості країни у якнайшвидшому вирішенні цієї проблеми»¹, – інформував Д. Станчов.

Зазначені міжнародні події відбувалися синхронно з плином внутрішніх протиріч у середовищі «стамболовістів». Члени пловдивського осередку партії на чолі з І. Андоновим відмовилися визнавати обраного 1907 р. керівника організації через невідповідність його поглядів ідеологічній доктрині НЛП. Одна із претензій, висловлена у листі Н. Генадієву, стосувалася ставлення політичного лідера до розв'язання македонської проблеми. На думку І. Андонова і прибічників, ново-

¹ Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. С. 47.

² БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 37. Л. 16.

³ С.-Петербургские ведомости. 1908. 18 июня; Харьковские ведомости. 1908. 10 августа.

¹ БИА НБКМ. Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1. А. е. 4. Л. 14–15.

обраний голова Центрального бюро планував вирішувати цю справу за сприяння Росії, що абсолютно не відповідало принципам С. Стамболова¹.

Проголошення 22 вересня 1908 р. незалежності Болгарії, факт звершення якого став можливим після початку молодотурецької революції, змусило кабінет А. Малинова зосередити основну увагу на міжнародній легалізації цього акту. Національна проблема залишилася на другорядному місці, що упродовж наступних двох років давало додатковий привід опозиції, у тому числі й «стамболовістам», для критики уряду, котрий, на думку представників НІП, не мав чітких планів стосовно вирішення македонського і фракійського питань, хоча міжнародна ситуація протягом 1908–1910 рр. була напрочуд сприятливою для їх розв'язання².

Значну підтримку Софії в боротьбі за скасування васального статусу надала Росія. Саме на неї продовжувала спиратися балканська держава, коли намагалася протидіяти жорстокій політиці молодотурецького режиму по відношенню до болгаромовного населення Македонії і Фракії. 1909 року в проросійському кабінеті А. Малинова не сумнівалися, що без тиску ззовні Стамбул не забезпечить автономію своїм європейським вілаєтам. Ці переконання спонукали болгарську владу розпочати таємні переговори із Санкт-Петербургом. Упродовж першого півріччя міністр закордонних справ і віросповідань С. Паприков та російський посланник Д. Сементовський-Курілло працювали над проектом договору про військово-політичний союз. Згідно з його розробленими положеннями, Софія в обмін на допомогу у вирішенні національного питання фактично мала приєднатися до Антанти, що означало, по-перше, потенційне воєнне зіткнення не лише з Османською імперією, а й з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Італією і їхньою вірогідною союзницею – Румунією, а по-друге – підпорядкування болгарського війська, у випадку широкомасштабного збройного конфлікту, командуванню Росії¹.

Запропонована кабінетом А. Малинова концепція розв'язання болгарської національної проблеми кардинально відрізнялася від

¹ Д-р Никола Геннадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 62.

² Нов век. 1910. 8 юни.

¹ Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. С. 99.

стратегії, яку взяв на озброєння і реалізовував свого часу уряд С. Стамболова, коли позбавлена упродовж 1887–1894 рр. підтримки європейських держав Болгарія покладалася у цій справі лише на власні сили, роблячи ставку на двосторонні дипломатичні переговори зі Стамбулом¹.

Проте уряд «каравелістів» дотримувався своїх поглядів. 11 лютого 1910 р. цар Фердинанд, А. Малинов і С. Паприков прибули до Санкт-Петербурга. Під час зустрічі міністрів закордонних справ двох держав пропозиція А. Ізвольського прийняти за основу текст військової конвенції 1902 р., котра стала б додатком до союзного договору, була відхилена болгарською стороною, оскільки в ній взагалі не існувало положень про територіальне прирощення царства. У свою чергу, С. Паприков представив інший її проект, котрий передбачав розширення кордонів Болгарії не лише за рахунок Македонії та Фракії з містами Салоніки і Адріанополь, а також Північної Добруджі й частини Східної Сербії – Тимощини і Поморав'я. Імператор Ніколай II не заперечував проти приєднання Македонії до царства. Що ж стосувалося інших областей, то він висловлював свою незгоду. Особливо його непокоїла перспектива входження до складу Болгарії Східної Фракії, котра знаходилася в безпосередній близькості від протоків Босфор і Дарданелли. Переговори у столиці Росії завершилися безрезультатно. Згодом вони відновилися в Софії, але так само без суттєвих позитивних зрушень. У Санкт-Петербурзі побоювалися, що Фердинанд скористається двостороннім союзом виключно для вирішення македонської і фракійської проблем шляхом війни з Османською імперією, що не входило у плани російської влади, хоча разом з тим її розрахунок на Болгарію як противагу блокові Центральних держав також не реалізувався¹.

Під час правління кабінету І. Гешова розпочався черговий етап зближення між Софією і Санкт-Петербургом. Саме за посередництва Росії та її союзників по Антанті – Великої Британії і Франції – було ініційовано переговори Болгарії, Греції і Сербії щодо створення Балканської ліги. Діалог Софії і Белграда значно пожвавішав після отримання Болгарією від Російської імперії кредиту в розмірі 3 млн золо-

¹ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшая ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 391.

¹ Крачунов К. Външната политика на България (кабинетът Малинов 1908–1911): Според документи. София: Типограф, 1931. С. 143.

тих франків. Формування тристороннього альянсу балканських країн прискорив і початок восени 1911 р. війни між Оттоманською Портою та Італією – державою, яка входила до складу Троїстого союзу. Остання подія давала надію на те, що Берлін не буде підтримувати Стамбул у разі виникнення збройного протистояння коаліції малих країн Південно-Східної Європи з Османською імперією¹.

Завдяки сприянню Санкт-Петербурга переговорний процес між Болгарією і Сербією завершився укладанням угоди, одним з положень якої передбачався арбітраж Росії у разі виникнення протиріч при вирішенні долі так званої «спірної зони» Македонії. Вказані домовленості, підписані урядом І. Гешова, суперечили ідеологічним принципам «стамболовістів», котрі ще за часів прем'єрства їхнього засновника виступали проти участі Санкт-Петербурга у розв'язанні болгарського національного питання, а тим паче докладали зусилля, аби не ставити цю справу в залежність від Російської імперії. Однак напередодні Балканських війн НЛП уникала обговорення ролі Санкт-Петербурга у подіях, що передували створенню Балканського союзу. Представники партії лише наголошували на суттєвих можливостях болгарських збройних сил та важливій місії країни у звільненні мешканців Македонії і Фракії від турецького ярма, адже без Софії, з точки зору «стамболовістів», жодна дипломатична комбінація була нездійсненна¹. Поза увагою НЛП залишався і той факт, що сербсько-болгарський договір був спрямований не лише проти Оттоманської імперії, а й Австро-Угорщини – країни, з якою С. Стамболов свого часу розбудовував партнерські взаємовідносини.

Великі держави здійснювали величезний вплив на вирішення долі османської спадщини на півострові, а відтак і на розв'язання болгарської національної проблеми. На Лондонській мирній конференції, що мала встановити новий статус-кво у Південно-Східній Європі за результатами Першої Балканської війни, це проявилось у повній мірі.

Як уже зазначалося, суперечності між Сербією і Болгарією навколо питання про розподіл Македонії були спровоковані Австро-Угорщиною й Італією, котрі виступали противниками надання Бел-

¹ Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 314.

¹ Геннадиев Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 33.

граду виходу до Адріатичного моря за рахунок Албанії. Росія, Велика Британія і Німеччина не бажали розширення володінь царства аж до Босфору і Дарданелл, а тому намагалися встановити болгарсько-турецький кордон в Одринській Фракії подалі на захід від проток. Крім того, за підтримки все того ж Відня Румунія вимагала від Болгарії територіальну компенсацію за нейтралітет у боротьбі за Македонію¹. Поза всяким сумнівом, ані країни Антанти, ані держави Троїстого союзу не мали наміру сприяти втіленню в життя болгарського національного ідеалу, тобто приєднанню до царства всіх македонських і фракійських земель. Більше того, своїм втручанням у ситуацію на півострові вони заважали прагненням Софії.

Непорозуміння між представниками країн Балканського союзу під час засідань Лондонської мирної конференції у два етапи – з 30 листопада 1912 р. по 10 січня 1913 р. та з 18 квітня по 17 травня 1913 р. – призводили до невизначеності долі Македонії. Майбутні болгарсько-сербський і болгарсько-грецький кордони залишалися предметом торгів між Софією, Белградом і Афінами. Неабияку зацікавленість до результатів цих переговорів проявляли і великі держави.

Головним посередником у діалозі між балканськими країнами виступала Росія, яка офіційно підтримувала мирний шлях розв'язання всіх існуючих суперечностей та заявляла про порушення Белградом попередніх домовленостей. Однак при цьому вона негласно схвалювала сербські зазіхання на північну і центральну частини Македонії, схиляючи Софію до поступок. Таку ж позицію займали і партнери Санкт-Петербурга по військово-політичному блоку – Велика Британія і Франція¹.

Австро-Угорщина та її союзники Німеччина й Італія намагалися розвалити Балканську лігу зсередини. Відень обіцяв Болгарії підтримку в її зусиллях відстояти право на більшу частину османської спадщини, але, як згодом виявилось, не збирався забезпечувати реальну допомогу. Будучи зацікавленим у черговому збройному протистоянні в Південно-Східній Європі, уряд дуалістичної імперії провокував поглиблення конфлікту Софії з іншими членами альянсу. В такий

¹ Влахов Т. Отношения между България и Централните сили по време на войните: 1912–1918. София: Изд-во БКП, 1957. С. 132.

¹ Там само. С. 133.

спосіб він розраховував послабити найсильніші Болгарію і Сербію та розширити власний вплив у регіоні¹.

За день до остаточного завершення нетривалого другого воєнного протистояння, яке вилилося у поразку Болгарії, великі держави активно взялися за розбудову нового статус-кво на Балканах. Під час засідань Бухарестської мирної конференції з 17 по 28 липня 1913 р. Софія опинилася у вкрай не вигідній для себе ситуації. Під впливом Німеччини Австро-Угорщина й Італія не протидіяли прагненню Сербії залишити у своєму складі Північну і Центральну Македонію. Росія теж не стояла на заваді устремлінням Белграда. Водночас Відень і Санкт-Петербург не були проти передачі під юрисдикцію Софії Егейської Македонії разом з морським портом Кавала. Однак Німеччина, Італія, Велика Британія і Франція наполягли на іншому варіанті розмежування. Під їх тиском зазначені землі розширили територію Греції².

Новий болгарсько-турецький кордон визначався на Константинопольській конференції, що проходила з 26 серпня по 16 вересня 1913 р. Згідно з її рішеннями, зафіксованими відповідним договором, Османській імперії вдалося повернути собі більшу частину Східної (Одринської) Фракії з містами Адріанополь, Лозенград і Люлебургаз¹.

Однією з причин національної катастрофи, що її зазнала Болгарія, була позиція великих держав, які виступали за створення у Південно-Східній Європі певного балансу сил, що не дозволило б жодній з країн регіону встановити власну гегемонію. Під час роботи Бухарестської і Константинопольської мирних конференцій вони неухильно слідували наміченій цілі. Безсумнівно, вказаний курс повністю позбавляв Софію шансу приєднати Македонію і Фракію.

За рік до початку Першої світової війни у болгарській владі, представленій коаліційним урядом В. Радославова, було достатньо причин не довіряти державам обох військово-політичних блоків – і Антанти, і Троїстого союзу. Проте «стамболовісти» як представники однієї з трьох правлячих партій послідовно відстоювали необхідність орієнтації на Німеччину й Австро-Угорщину, вважаючи, що лише Бе-

¹ Там само. С. 137.

² Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломатия: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. С. 482.

¹ Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. С. 85.

рлін і Відень спроможні надати реальну допомогу Болгарії у втіленні в життя її національної програми¹. Очолюючи Міністерство закордонних справ і віросповідань, Н. Генадієв віддавав перевагу зближенню Болгарії з Румунією, країною, яка теж на той час схилялася до союзу з Німеччиною і Австро-Угорщиною, вважаючи, що заради отримання Македонії й Фракії можна було б і пожертвувати загарбаною Бухарестом Добруджою².

Однак після відставки у грудні 1913 р. та вже згадуваної поїздки наприкінці 1914 – на початку 1915 років у Рим і Париж лідер НЛП кардинально змінив власну точку зору. Пов'язуючи вирішення національного питання з вибором партнерів по військово-політичному блоку, він схилявся до думки, що держави Антанти мають більше шансів перемогти у війні, тому Софії резонно приєднатися саме до них та з упевненістю сподіватися на післявоєнне розширення власної території за рахунок частини Східної Фракії (аж до лінії Енос – Мідія), а також земель Вардарської і Егейської Македонії¹.

Аби переконати соратників по партії та громадськість країни у прийнятності власних суджень, Н. Генадієв наводив низку аргументів. Серед доводів політика значилося й свідчення про позицію С. Стамболова стосовно стратегії вирішення національного питання, а саме – його невіру в сприяння Австро-Угорщини реалізації великодержавної ідеї князівства, про що начебто неодноразово чув із вуст старшого однопартійця молодий юрист Н. Генадієв. Натомість Росія, з якою на той момент навіть не існувало дипломатичних відносин, на думку С. Стамболова, цілком могла стати союзником Софії у втіленні в життя болгарської політичної концепції².

Втім у Болгарії мало хто вірив у можливість допомоги Санкт-Петербурга у вирішенні македонської проблеми, адже після 19 липня 1914 р. Російська імперія вже воювала на фронтах Першої світової війни, підтримуючи Сербію в її протистоянні агресії з боку Австро-

¹ Пантев А., Попов Р., Шарова К., Стателова Е., Тодорова Ц. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914) // Известия на Института за история. София, 1974. Т. 23. С. 141.

² Воля. 1913. 14 ноември.

¹ Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. София: Ел. Петков, 1929. С. 53.

² Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 17.

Угорщини. Проте одкровення Н. Генадієва мали широкий резонанс. Дехто із «стамболовістів» – в основному прибічники Добри Петкова – у черговий раз піддали осуду висловлювання лідера НІП, вважаючи, що «генадієвісти» не належали до числа послідовників С. Стамболова, а підкоряючись волі голови Центрального бюро організації, зрадили первинні партійні ідеали заради політичних амбіцій та міністерських крісел¹. Аналогічної точки зору дотримувалися й опоненти НІП – представники «русофільських» політичних сил (Народної, Прогресивно-ліберальної і Демократичної партій), котрі сприйняли оприлюднені свідчення Н. Генадієва як спробу вторгнення на їхнє електоральне поле. «Петковісти» до того ж ще й розповсюджували надруковані брошури, в яких на тлі історичних подій, пов'язаних з біографією С. Стамболова, розкривалося негативне ставлення російських правлячих кіл до проекту об'єднання болгар під дахом єдиної держави².

Що ж стосується громадськості Росії, то вона далеко не однозначно сприймала прагнення Софії до приєднання Македонії. Хоча з початком глобального воєнного конфлікту офіційна пропаганда імперії і підтримувала Белград у його боротьбі за свободу й територіальну цілісність, проте деякі представники інтелігенції з розумінням ставилися до намірів Болгарії, публікуючи на основі багатого етнографічного і лінгвістичного матеріалу доводи щодо болгарського національного характеру населення Македонії¹.

Тим часом кабінет В. Радославова вів переговори з двома воюючими сторонами. На початку літа 1915 р. Австро-Угорщина і Німеччина обіцяли Софії «спірну зону» в Македонії та Тимошину і Поморав'я у разі її залучення у війну проти Сербії. Крім того, Відень і Берлін запевняли у розширенні болгарської території за рахунок Добруджі, а також східних земель Егейської Македонії, якщо Румунія і Греція оголосять війну Центральним державам². Країни ж Антанти не

¹ Нов век. 1915. 14 юли.

² Книжка за народа: Стефан Стамболов и днешното положение на България. София: Царска придворна печатница, 1915. С. 9; Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. С. 15.

¹ Державин Н. С. Болгарско-сербские взаимоотношения и македонский вопрос. Санкт-Петербург: А. Смолинский, 1914. С. 127; Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевиц, 1916. С. 533.

² Кесяков Б. Принос към дипломатическата история на България: 1878–1925. София: Родопи, 1925. Т. 1. С. 73.

могли з легкістю гарантувати Болгарії здійснення її прагнень, оскільки всі територіальні поступки їм необхідно було узгодити зі своєю союзницею – Сербією. З цієї причини переговори держав «Сердечної угоди» із Софією затягувалися.

За такої ситуації кабінет В. Радославова все більше схилявся до альянсу з Берліном і Віднем. Однак, щоб реалізовувати курс на зближення з Центральними державами, уряд мав заручитися надійною більшістю у парламенті. Для її забезпечення Рада міністрів почала тиснути на лідера проантантівського угруповання НЛП з метою повернути членів його фракції до співробітництва у правлячій коаліції. Врешті-решт Н. Генадієв погодився. У червні – липні 1915 р. на шпальтах газети «Воля» з'явилося декілька статей, в яких вже ставилася під сумнів перспектива вирішення на користь Софії македонського і фракійського питань за умови приєднання країни до Антанти. В публікаціях заявлялося, що підтримка Санкт-Петербургом, Парижем і Лондоном Сербії робила малоімовірною можливість переходу Вардарської Македонії, котра знаходилася під контролем Белграда, під юрисдикцію Болгарії, а також містилися заклики до уряду В. Радославова віддати перевагу зближенню з Німеччиною і Австро-Угорщиною¹.

Однак місяць потому «генадієвісти» знову змінили власні переконання. З активізацією спроб дипломатії держав «Сердечної угоди» схилити Болгарію на свій бік* та з поживавленням агітаційної роботи проантантівських політичних сил країни представники угруповання Н. Генадієва в черговий раз заявили про свою орієнтацію на Росію і її союзників. Дотримуючись цієї позиції, вони навіть виступали за необхідність поступитися деякими національними інтересами, зокрема – територіями Добруджі, й шукати компроміс з Бухарестом, який все-таки прийняв рішення на користь Санкт-Петербурга, ставши його союзником². Але на той час кабінет В. Радославова і цар Фердинанд вже визначилися із зовнішньополітичними пріоритетами, погодившись на пропозиції Берліна і Відня. Підписавши 24 серпня 1915 р. відповідні угоди, Болгарія 4 жовтня того ж року розпочала війну проти Антанти.

¹ Воля. 1915. 6 юни, 1 юли, 31 юли.

* 31 серпня 1915 р. держави Антанти надіслали уряду В. Радославова пропозицію, в якій Софії була обіцяна Македонія у межах сербсько-болгарських домовленостей 1912 р. за умови, якщо країна в найближчий час вступить у війну на боці Великої Британії, Франції і Росії.

² Воля. 1915. 12 август.

Успіхи болгарських збройних сил на фронтах у 1915–1916 рр. ознаменувалися переходом під їх контроль Вардарської і частини Егейської Македонії, Південної Добруджі та деяких територій у Південно-Східній Сербії, в тому числі й Тимощини і Поморав'я. Багато в чому вони були зумовлені активними воєнними діями на Балканах Німеччини і Австро-Угорщини. Саме союзники Болгарії зробили вирішальний внесок у розгром Сербії і Румунії. За таких обставин обезголовлена внаслідок розкриття «деклозієрової афери» проантантівська опозиція країни не мала жодної можливості для дискредитації пронімецько-австрійського курсу уряду В. Радославова. «Генадієвісти» майже призупинили діяльність, а провладні «петковісти» тріумфували. У статтях свого вісника останні безмірно нахвалявали Німеччину і Австро-Угорщину, улесливо підкреслюючи їх величезні заслуги в досягненні національного об'єднання Болгарії. «Воєнні будні довели, що для народу співпраця у складі Четверного союзу є життєво необхідною»¹, – стверджував лідер угруповання.

Навесні 1918 р. переконання прибічників Д. Петкова почали змінюватися. Згідно з підписаним 7 травня сепаратним мирним договором між Румунією і країнами Четверного союзу, Болгарії було повернуто Південну Добруджу. Північна ж її частина, на яку теж претендувала Софія, через переосмислену позицію Берліна і Відня у цьому питанні переходила під спільне управління Німеччини і її союзників. «Петковісти» були серед тих парламентських фракцій, котрі з розчаруванням засудили рішення союзників, заявивши про їхню байдужість до національних прагнень Болгарії².

Свого часу уряд С. Стамболова зняв з порядку денного своєї зовнішньої політики територіальні претензії до Румунії. Його ж послідовники в ході Першої світової війни переглянули зазначену стратегію поведінки, порушивши питання про розширення на північ бажаних кордонів болгарської національної держави. Ці зміни відбулися всупереч статті 3 задекларованих 28 травня 1894 р. програмних цілей «стамболовістів», чії амбіції тоді не виходили за рамки Сан-Стефанського проек-

¹ ЦДА РБ. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1. А. е. 129. Л. 8.

² Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1917. С. 1209.

ту 1878 року¹. Відповідно до двосторонніх домовленостей від 24 серпня 1915 р., територіальна компенсація Болгарії у випадку війни Румунії проти Четверного союзу не обмежувалася лише Південною Добруджою, а передбачала включення до її складу і північної частини області, з різницею у проходженні кордону – північніше оговореного у Сан-Стефанському договорі, але південніше від Констанци².

Поразка Софії в Першій світовій війні не призвела до кардинальної переоцінки «стамболовістами» власного бачення ролі великих держав у розв'язанні болгарського національного питання. «Генадієвісти» на чолі зі своїм лідером з-поміж інших причин катастрофи 1918 р. називали помилкове обрання партнерів по військово-політичному блоку. «Коаліція з Берліном і Віднем обернулася для Болгарії жахливим нещастям»³, – констатувалося в одній зі статей газети «Воля». «Петковісти» ж власну проницецьку позицію під час війни 1914–1918 рр. виправдовували відсутністю іншої альтернативи. На їхню думку, союз із Санкт-Петербургом і його партнерами по Антанті унеможлиблював реалізацію державного національного ідеалу, адже Росія завжди планувала експансію на Балканах та стояла на заваді прагненням Болгарії⁴.

В очікуванні підписання Нейїського мирного договору сподвижники Д. Петкова неодноразово висловлювали впевненість, що країни Антанти не допустять чергової національної катастрофи Болгарії⁵. «Генадієвісти» ж, навпаки, не сподівалися на жодні потурання від переможців⁶. Нарешті визначені 27 листопада 1919 р. умови нового статускво на Балканах виявилися занадто важкими для Софії. Розмірковуючи над такими рішеннями, «петковісти» пропонували зближення з Великою Британією та вже з її допомогою знову спробувати втілити в життя великодержавну ідею⁷, хоча у задекларованій ще 25 квітня того ж року в місті Кюстендил програмі подальшої діяльності вони через вла-

¹ Програми, програмни документи и уставы на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. С. 91.

² Кесяков Б. Принос към дипломатическата история на България: 1878–1925. София: Родопи, 1925. Т. 1. С. 73.

³ Воля. 1919. 27 януари.

⁴ Свобода. 1919. 2 май.

⁵ Там само. 11 февруари.

⁶ Воля. 1919. 11 ноември.

⁷ Свобода. 1918. 27 юли.

сну обачливість не вказали жодну з великих держав, котра могла б сприяти розв'язанню македонської, фракійської і добруджанської проблем. Аналогічної стратегії дотримувалися і «генадієвісти», які взагалі доволі скептично ставилися до перспективи об'єднання у найближчому майбутньому болгарських етнічних земель у кордонах однієї країни.

Версальсько-Вашингтонська система міжнародних відносин характеризувалася домінуванням в європейських справах двох держав-переможниць у Першій світовій війні – Великої Британії і Франції. Представники створеної 31 жовтня 1920 р. об'єднаної Націонал-ліберальної партії доволі реалістично сприймали ставлення Лондона і Парижа до болгарського національного питання та, як і «генадієвісти», не покладалися на допомогу з боку зазначених країн-гегемонів у цій справі. Н. Генадієв же у своїх спогадах, опублікованих 1925 р. з нагоди 30-ї річниці від дня смерті С. Стамболова, продовжував виправдовувати проантантівський курс, за який він виступав 1915 р., при цьому наголошуючи, що сам засновник НЛП був прибічником такої ж ідеї, вважаючи відновлення взаємин між Софією і Санкт-Петербургом неминучим процесом. Австро-Угорщина ж, з точки зору колишнього регента/прем'єр-міністра, мала свої інтереси у Македонії, а тому не збиралася сприяти намірам Болгарії¹.

Отже, упродовж 1895–1920 рр. співпраця з великими державами залишалася для Софії важливим чинником розв'язання македонської і фракійської проблем. Так само, як і в період правління уряду С. Стамболова, Болгарія змушена була шукати підтримку провідних європейських країн для реалізації великодержавної концепції. До того ж, принциповим питанням для болгарського політикуму був вибір між двома військово-політичними блоками, котрі боролися за гегемонію у світі та могли стати інструментом втілення в життя бажаного для Софії національного проекту. Ввівши свого часу на болгарський престол німецького принца Фердинанда та окресливши позицію країни на міжнародній арені, С. Стамболов разом зі своїми соратниками по заснованій ним впливовій партії тим самим визначив подальшу прозахідну зовнішньополітичну орієнтацію князівства/царства на багато років уперед. Однак це зовсім не означає, що всі уряди, а також

¹ Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 16.

монарх, слідували наміченій колишнім регентом і прем'єр-міністром стратегії розбудови взаємин з європейськими імперіями. Відхід від принципів, якими керувався політик у відносинах з великими державами, демонстрували навіть його послідовники – «стамболовісти». Серед їх представників були особи, котрі по-різному трактували заповіти свого засновника і натхненника, що зрештою стало причиною розколу Народно-ліберальної партії напередодні Першої світової війни.

§ 3. Проблема співпраці з національно-визвольним рухом

У порівнянні з політикою уряду С. Стамболова, кабінет К. Стоїлова кардинально змінив позицію офіційної Софії стосовно формування та діяльності революційних комітетів на територіях Болгарії, Македонії і Фракії. Під час свого першого самостійного правління «стамболовісти» не допускали появи й функціонування подібних організацій у князівстві, а також застосовували запобіжні заходи проти поширення радикалізму серед співвітчизників, котрі проживали в європейських вілаєтах Османської імперії. У період же прем'єрства К. Стоїлова влада почала співпрацювати з представниками створеної у жовтні 1893 р. в місті Салоніки Внутрішньої македонської революційної організації (ВМРО), яка на початковому етапі існування метою своєї діяльності ставила залучення населення Македонії, а дещо пізніше й Східної (Одринської) Фракії, до боротьби за здобуття незалежності від Порти. Причому питання щодо конкретних форм національної державності на той час нею не ставилося.

Одразу ж після відставки кабінету С. Стамболова емігранти із Македонії і Фракії та деякі представники болгарської громадськості для підтримки ВМРО заснували у Софії Македонсько-одринську організацію, керівництво якою здійснював Верховний македонсько-одринський комітет (ВМОК) на чолі з колишнім випускником Київської духовної семінарії, вчителем за фахом Т. Китанчевим. Поступово ВМОК, котрий пропагував здобуття населенням Македонії і Фракії гарантованої 1878 р. великими державами у Берліні автономії, потрапив під вплив уряду К. Стоїлова та почав претендувати на провідну роль у національно-визвольному русі. З 1895 по 1897 р. його очолював офі-

цер болгарського війська у відставці – генерал-майор Д. Ніколаєв. Діяльність «верховістів» викликала занепокоєння у Стамбулі й негативно позначалася на болгарсько-турецьких відносинах.

Наприкінці правління кабінету «стамболовістів» один із шести засновників ВМРО, її ідеолог та на той час вчитель Салонікської болгарської чоловічої гімназії П. Поп Арсов, написав брошуру¹, яку йому вдалося таємно опублікувати в Софії під псевдонімом «Вардарський», позначивши у цілях конспірації на обкладинці місце видання – Відень. Мета створення цього невеликого за обсягом книжкового видання, написаного у жанрі памфлету, полягала у критиці режиму С. Стамболова і Болгарського екзархату за їхню політику в македонському питанні. У своїй роботі автор не розглядає македонців як окрему націю, називаючи їх складовою болгарської народності. Однак при цьому він протиставляє жителів Македонії «північним болгарам», підкреслюючи, що з давніх-давен перші відчували свою відмінність від других – «шопів» – мешканців Мезії*. Недостатній рівень освіченості більшості населення області, а також різні умови життя, в яких опинилися болгари і македонці після Берлінського конгресу 1878 р., на думку П. Поп Арсова, створили серйозні перешкоди для виникнення в обох народів відчуття єдності¹.

Становище тих вчителів-македонців, котрі працювали у болгаромовних школах і гімназіях, автор називає «вкрай тяжким»: «Педагог, заходячи до будівлі освітньої установи, опиняється в атмосфері турецької канцелярії, де необхідно ретельно добирати слова, інакше є ризик потрапити в опалу та втратити роботу»². Натомість вчителі, які належали до громадян Болгарії, за твердженням П. Поп Арсова, перебували у більш привілейованих умовах. Їх значно менше контро-

¹ Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители. Виена: Братя Попеви, 1894. 64 с.

* Область на території теперішньої Болгарії, а також провінція Римської імперії. У стародавніх географічних джерелах була обмежена на півдні Балканами і Шар-Планиною, на заході річкою Дрина, на півночі Дунаєм, а на сході Чорним морем. Своє найменування отримала від народності – мези, які проживали там до римського завоювання у 29 році до н. е. Назва не має політичного або адміністративного значення та використовується лише в історичному сенсі.

¹ Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители. Виена: Братя Попеви, 1894. С. 57.

² Цит. за: Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители. Виена: Братя Попеви, 1894. С. 62.

лювала адміністрація, а дехто з них поєднував свої посадові обов'язки із систематичним стеженням за працівниками-македонцями¹.

Протиставляючи себе схильному до авторитарності С. Стамболову та його прибічникам, П. Поп Арсов постає перед читачем в образі поборника демократії і самоврядування, особою, котра при цьому розуміє, що більшість населення Македонії не готова сприйняти принципи, які він сповідує. «Болгаромакедонцями керують власні інтереси, визначені тваринним інстинктом, тому вони потребують підвищення свого інтелектуально-морального рівня. Лише свідомі миряни, – наголошує П. Поп Арсов, – матимуть спроможність самостійно управляти, а це вимагатиме від них повної відповідальності за стан освіти та церковної справи. Їм необхідно буде самотужки забезпечувати фінансування шкіл і гімназій, що на сьогодні здійснюється Болгарією»¹.

Загалом ідеолог ВМРО характеризує політику С. Стамболова у Македонії як провальну. Болгарська влада, на його думку, припустилася фатальної помилки. Намагаючись перетворити слов'янське населення Османської імперії на свідомих болгар, вона не залучила його до громадського життя, а народ, котрий не займається вирішенням суспільних питань та неправильно розуміє й оцінює навколишню дійсність, є зібранням окремих індивідів, які цікавляться виключно матеріальними цінностями. «Коли македонець просить грошей, щоб стати болгариним, а Болгарія задовольняє його жадання, тоді вона купує вітер, адже народність за гроші не придбати. Вона може існувати лише серед людей, окрилених високими ідеями. Чого слід очікувати від ляльок, яких створює режим? Тільки можливість бавитися ними кожному, хто розуміється на нескладному механізмі»². С. Стамболов же і його прибічники перетворили македонців на податливих споживачів сербської та іншої пропаганди, переконує автор брошури.

Альтернативу «монархо-екзархістському режиму», влаштованому в Македонії Софією, П. Поп Арсов вбачає у поверненні до традиційних форм управління общинного самоврядування, головна функція якого полягає у вирішенні основних питань життя громади, в тому

¹ Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители. Виена: Братя Попеви, 1894. С. 62.

¹ Цит. за: Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители. Виена: Братя Попеви, 1894. С. 56.

² Там само.

числі й пов'язаних з освітою. Однак церковні ієрархи під тиском болгарської влади відмовилися від такої практики на користь авторитарних методів, позбавивши населення Македонії права брати участь у громадському житті.

Саме тому Внутрішня організація, пропагуючи від самого початку свого створення революційний шлях звільнення Македонії, виключала участь Софії у цьому процесі, проте не відкидала отримання допомоги від неї. Вказаний принцип значився в одному з положень розробленого П. Поп Арсовим статуту, ухваленого 27 серпня 1894 р. на Першому конгресі ВМРО в місті Ресен. Тоді ж було прийнято рішення про видавництво, окрім уже існуючої в Салоніках газети «Въстаник», ще однієї у місті Бітола – «На оръжие», а також затверджено «Правила місцевих революційних комітетів»¹.

Створений у березні 1895 р. Верховний македонсько-одринський комітет вже у червні – серпні організував у Македонії збройний виступ з метою спровокувати загальне повстання та привернути увагу великих держав до невиконання Стамбулом статті 23 Берлінського трактату, згідно з якою передбачалося запровадження реформ в європейських володіннях Оттоманської імперії, та статті 62, котра зобов'язувала забезпечення релігійної автономії в області, а також рівність прав і обов'язків для всіх громадян країни, незалежно від їхньої конфесійної належності. На територію Македонії з Болгарії було направлено чотири загони четників загальною кількістю 800 осіб на чолі з майже сорока колишніми і дійсними офіцерами Військового міністерства. Цю акцію підтримував софійський уряд і князь Фердинанд. Втім, окрім того, що вона не мала успіху (її жорстоко приборкала османська влада), зазначена подія ще й загострила відносини між Портою і князівством².

Поступово ВМОК перетворився на впливову силу, яка відігравала вагомую роль у політиці офіційної Софії. В січні 1896 р. К. Стоїлов побував у Стамбулі. Разом із питаннями, пов'язаними з визнанням султаном Кобурга болгарським монархом, сторони обговорювали й проблему реформ у Македонії. Два місяці потому столицю Османської ім-

¹ Силянов Х. Освободителните борби на Македония: Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1933. Т. 1. С. 43.

² Там само. С. 61.

перії з офіційним візитом відвідав Фердинанд, якого супроводжував прем'єр-міністр. Цього разу Оттоманській Порті було запропоновано розроблений та узгоджений з керівництвом ВМОК проект перетворень¹. В умовах загострення внутрішньополітичної кризи Стамбул не відхилив пропозицію Софії, хоча й не збирався втілювати її в життя.

Скоординовані у період правління «стамболовістів» відносини між Болгарією і Османською імперією добігли свого кінця. Роздратована співпрацею уряду К. Стоїлова з революційними комітетами, Порта вже не йшла на поступки домаганням Софії, а воліла лавірувати, вдаючись до пустих обіцянок не лише князівству, а й сусіднім з нею Сербії і Греції.

Отримавши на початку 1899 р. у складі коаліційного уряду посади прем'єра та міністра закордонних справ і віросповідань, «стамболовісти» спробували налагодити взаємини з Портою. Вони намагалися переконати офіційний Стамбул у мирлюбних намірах Софії. Так, у публікаціях газети «Нов век» неодноразово зазначалося, що будь-які підозри й побоювання з приводу підтримки Болгарією революційного руху в Македонії безпідставні¹. Члени НЛП запевняли: «Чинна влада не сприятиме поширенню радикалізму серед жителів європейських вілаєтів Оттоманської імперії, адже це може призвести до зворотного ефекту та негативно позначитися на становищі місцевого болгарського населення, котре мешкає в її володіннях»². Водночас, перебуваючи упродовж восьми місяців біля керма держави, кабінет Д. Грекова не перешкоджав діяльності ВМОК на території Болгарії, де впливову організацію активно підтримували відомі політики і князь.

Однак під час правління уряду Д. Грекова ані характер взаємозв'язків між болгарською владою і революційними комітетами, ані відносини Софії зі Стамбулом суттєво не змінилися. Кабінет міністрів продовжував співпрацювати з ВМОК і допомагати ВМРО, яку ще влітку 1896 р. на Установчому конгресі* в Салоніках було переймено-

¹ Попов Р. Македония в българо-сръбските отношения (1894–1896) // Известия на Института по история. 1981. Т. 25. С. 38–39.

¹ Нов век. 1899. 13 март.

² Там само. 8 март.

* В ньому взяло участь 16 делегатів не лише з Македонії, а й Адріанопольського (Одринського) вілаєту Східної Фракії. Саме тому було змінено офіційну назву організації, метою якої проголошувалося об'єднання в одне ціле всіх невдоволених елементів, незалежно від їх на-

вано у Болгарський македонсько-одринський революційний комітет (БМОПК). Подібна практика зберігалася й після приходу до влади у жовтні 1899 р. «радославовістів». Незважаючи на скрутне економічне становище, в якому опинилася Болгарія наприкінці XIX – на початку XX ст., уряд і надалі забезпечував підтримку обох комітетів. Їхнє фінансування відбувалося безпосередньо через Міністерство внутрішніх справ, котре очолював лідер правлячої партії В. Радославов, та здійснювалося циклічно, причиною чого було прагнення влади зберегти певний баланс між організаціями та забезпечити більш надійний контроль над їх діями¹.

Характер взаємовідносин кабінету «радославовістів» з македонськими революціонерами чітко ілюструє випадок, що стався у липні 1900 р. в Бухаресті. Як уже зазначалося, тоді представниками Верховного комітету було вбито відомого публіциста, директора грецької гімназії С. Михайлеану, котрий цілеспрямовано друкував статті, які своїм змістом підривали авторитетність, репутацію та довіру до національно-визвольного руху на території Османської імперії. Цей інцидент спричинив чергове загострення болгарсько-румунських взаємин, оскільки кабінет Т. Іванчова ігнорував неодноразові вимоги Бухареста застосувати заходи по встановленню та затриманню організаторів і виконавців злочину.

Отже, діяльність БМОПК і ВМОК призвела до зміни домінуючого з часів прем'єрства С. Стамболова зовнішньополітичного курсу Болгарії, який передбачав добросусідські відносини зі Стамбулом та давав змогу поширювати національну пропаганду в Македонії і Фракії. З цього приводу екзарх Йосиф I – затятий прибічник стамболівської великодержавної концепції – 1900 року в своїй доповіді Священному Синоду зазначав, що «революційні апостоли» намагаються прискорити час та «природний плин подій». Тому, на його думку, уряд мав припинити підтримку обох комітетів².

ціональності, для завоювання шляхом революції повноцінної політичної автономії Македонії і Одринського вілаєту.

¹ БИА НБКМ. Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 4. А. е. 9. Л. 123а.

² Михов М. Църквата в националната доктрина на българите в края на XIX и началото на XX век // «Двадесетият век: Опит за равностметка». Сборник с доклади от българо-германска конференция, проведена на 3–4 март 2000 г. София, 2003. С. 143.

Починаючи з 1901 р., коаліційний кабінет міністрів П. Каравелова під тиском російської дипломатії відновив колишні принципи розбудови співпраці з македонськими і фракійськими поборниками революційних змін. Новосформована влада князівства, обмежуючи діяльність радикально налаштованих елементів у Болгарії, розраховувала продемонструвати всьому світу непричетність Софії до революційного руху на території Оттоманської імперії, заручитися довірою і підтримкою великих держав, а також відновити дружні відносини з Румунією.

Перш за все уряд застосував заходи по забезпеченню посиленого контролю на болгарсько-турецькому кордоні, щоб ефективніше перешкоджати потраплянню у володіння імперії зброї, яка призначалася загонам четників. Крім того, чиновники державного апарату й офіцери збройних сил були попереджені про звільнення зі служби у разі виявлення випадків їхньої співпраці з революційними комітетами, а всі засновані ВМОК за сприяння попередньої влади так звані «стрілецькі товариства», котрі створювалися як бази добровольчих чет на випадок ймовірного воєнного конфлікту з Бухарестом, підлягали розпуску¹. В ніч з 23 на 24 березня 1901 р. після розслідування вбивства публіциста С. Михайлеану було заарештовано чотирьох членів ВМОК – Б. Сарафова, Т. Давидова, В. Ковачева та Г. Петрова. І хоча майже через п'ять місяців потому суд оголосив їм виправдувальний вирок, проте уряду «каравелістів» – «цанковістів» все-таки вдалося врегулювати відносини з Румунією.

Перебуваючи в опозиції до кабінету П. Каравелова, НЛП неохотно поставилася до арештів керівників і членів ВМОК, назвавши ці кроки влади демонстрацією слабкості перед зовнішнім світом. На думку «стамболовістів», коаліційний уряд піддався тиску з боку Румунії, котра вимагала розслідування злочину, розшуку його організаторів і виконавців та їх покарання². Вони застерігали, що наслідки такої політики Софії для болгарської національної справи можуть бути вкрай негативними, адже після ініційованих правлячими колами переслідувань представників Верховного комітету македонські й фракійські емігранти почнуть уважніше прислухатися до грецької або ж сербської пропаганди³.

¹ Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). Велико Търново, 1995. С. 172.

² Нов век. 1901. 8 април.

³ Там само. 19 април.

З часів правління С. Стамболова, котрий, як відомо, протидіяв будь-яким проявам революційного руху македонських і фракійських болгар, НІП змінила свої переконання у цьому питанні. На початку минулого століття партія вже сприймала існування збройних формувань як наявний факт, визнавала їх впливовість і силу та закликала не боротися з ними, а контролювати їхню діяльність. Лідер «стамболовістів» Д. Петков особисто підтримував контакти з впливовими членами БМОК. Зберігся лист, адресований йому невідомим представником македонсько-одринського визвольного руху, в якому висловлюються сподівання на відмову князівства від співпраці з Верховним комітетом та допомогу виключно БМОК^{*1}.

На той момент європейська спільнота вже мала один негативний приклад діяльності аналогічної з ВМОК грецької організації під назвою «Етнікі Етерія»^{**}, яка виступала за воєнне протиборство з Османською імперією, що стало одним із чинників, котрий призвів до масштабного кровопролиття та поразки Афін у 1897 р. Саме тому «стамболовісти» вважали, що кабінету П. Каравелова необхідно продовжувати наглядати за діяльністю комітетів, запобігаючи нерозсудливим самостійним крокам з їхнього боку. Зазначену позицію підтверджують тогочасні публікації «Нов век», в яких НІП закликала кабінет міністрів узяти під суворий контроль агітаційну і пропагандистську роботу некомпетентних у цій специфічній справі революціонерів².

Звісно, що між політичними силами країни, у залежності від їхнього статусу в управлінні державою, точилася конкуренція за вплив на ВМОК. У цій боротьбі активну участь брав і князь Фердинанд, якому після арешту голови Верховного комітету з 1899 р. поручика Б. Сарафова неодноразово вдавалося, завдяки своєму положенню

* Така позиція пояснюється погіршенням на початку 1901 р. відносин між комітетами, причиною чого стали прагнення БМОК запобігти запланованому «верховістами» передчасному повстанню у Македонії і Фракії та наміри продовжити його підготовку через несприятливу міжнародну ситуацію. До того ж вони вважали, що прискорення ініційованого ВМОК збройного виступу надасть боротьбі суто болгарський характер, применшивши їхні заслуги у революційному починанні.

¹ БИА НБКМ. Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1. А. е. 7. Л. 1–2.

^{**} «Національне товариство» – таємна націоналістична організація, заснована в листопаді 1894 р. групою молодих офіцерів, які пропагували «Мегалі ідея» та ставили за мету відродити бойовий дух країни й підготувати звільнення тих греків, котрі все ще знаходилися під владою Османської імперії.

² Нов век. 1901. 26 април.

у суспільстві, домагатися призначення на посаду керівника організації відданих осіб, спочатку в квітні 1901 р. відомого громадського діяча С. Михайловського, а наприкінці року – наближеного до військового міністра С. Паприкова генерал-майора запасу І. Цончева.

Наступний кабінет на чолі з С. Даневим під впливом дипломатії Санкт-Петербурга, як і за часів правління попередньої коаліційної Ради міністрів, теж офіційно проводив політику по обмеженню діяльності революційних комітетів на території Болгарії та недопущенню проявів радикалізму з їхнього боку за межами країни, сподіваючись у такий спосіб заручитися довірою великих держав і Оттоманської імперії. Втім, співробітниками Військового міністерства, очолюваного все тим же прихильником «верховістів» генерал-майором С. Паприковим, продовжувалися таємні забезпечення ВМОК зброєю та розроблялися плани підривних акцій¹. Користуючись підтримкою, Верховний комітет розпочав прискореними темпами підготовку збройного виступу, котрий мав на меті повернути до македонської і фракійської проблем увагу європейської спільноти і урядів великих держав та завдяки цьому домогтися від султана запровадження автономії в областях. У липні 1902 р. за розпорядженням військового міністра вздовж кордону з Османською імперією було сконцентровано додаткові війська. А от у БМОК на чолі з колишнім екзархистським вчителем у місті Штип Г. Делчевим не підтримували намірів «верховістів», вважаючи, що повстання в Македонії і Фракії має носити масовий характер, тому потребує більш ретельної підготовки².

І все-таки у вересні 1902 р. за ініціативи представників Верховного комітету, але без узгодження з болгарським урядом, князем Фердинандом і БМОК, який того ж року змінив назву на Таємна македонсько-одринська революційна організація (ТМОРО), у Північно-Східній Македонії вибухнуло Горішньоджумайське повстання. Незважаючи на надто масштабний характер збройного вступу та його швидке приборкання османськими військами, він викликав у гарантів статус-кво на Балканах сумніви не лише в ефективності, а навіть у наявності як

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 361.

² Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 207.

такої боротьби чинної болгарської влади проти радикалізму. Всі зусилля «цанковістів» і їх попередників зі створення миролюбного іміджу країни було зведено нанівець. Стамбул, Відень і Санкт-Петербург наполегливо вимагали від Софії припинити діяльність ВМОК. Зрештою 30 січня 1903 р. уряд Прогресивно-ліберальної партії під тиском європейських держав оголосив його поза законом. Влада заарештувала й інтернувала за межі столиці лідерів «верховістів», конфіскувала їхні архіви та опечатала офіси. Надалі комітет продовжував існувати як нелегальна організація на територіях Болгарії і Османської імперії¹.

Представники більшості опозиційних партій вважали застосовані заходи наступом на демократію. На захист репресованих стали і «стамболовісти», котрі, як відомо, за часів прем'єрства засновника їхньої партії категорично засуджували діяльність революційних організацій у Македонії і Фракії. Щоб дискредитувати владу й зупинити арешти членів комітету, «стамболовісти» почали розповсюджувати недостовірну інформацію про причетність чинного міністра внутрішніх справ А. Людсканова до вбивств Х. Белчева, Г. Вилковича і С. Стамболова².

Значна кількість службовців і чиновників, у тому числі й військовий міністр, які схвально ставилися до діяльності ВМОК, теж не підтримували такі категоричні кроки. Через це у системі державної влади розпочалася «чистка» кадрів. На початку весни 1903 р. прем'єр-міністр отримав слушний привід для звільнення С. Паприкова. Пограбування військового складу в селищі Княжево стало вагомою підставою для клопотання перед князем про заміну керівника міністерства. Проте новопризначений 18 березня полковник М. Савов, так само як і генерал-майор С. Паприков, у всьому слідував настановам монарха, а його точка зору щодо функціонування революційних комітетів нічим не відрізнялася від поглядів попередника. Ставало очевидним, що Фердинанд, офіційно підтримуючи політику уряду в боротьбі з радикалізмом, продовжував розглядати можливість співпраці з ВМОК.

Послідовники С. Стамболова – представники НЛП – давали суперечливі оцінки методам управлінської діяльності кабінету С. Данева.

¹ Сиянов Х. Освободителните борби на Македония: Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1933. Т. 1. С. 178.

² Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. С. 211.

В одному випадку вони завзято критикували уряд за його неспроможність завадити збройному виступу в Македонії¹, а в іншому висловлювали незгоду заборонаю функціонування ВМОК², застосовуючи у процесі активної боротьби за місце біля керма держави всі можливі засоби для дискредитації «цанковістів». І лише декілька років потому, коли давно вгамувалися політичні пристрасті навколо вказаних подій, НЛП вже більш зважено характеризувала діяння Ради міністрів на чолі з С. Даневим. Так, лідер партії Н. Генадієв визнавав, що 1902 р. болгарська влада дійсно прагнула запобігти повстанню, але через низку не залежних від неї причин не змогла цього зробити. Разом з тим політик явно не мав наміру виправдовувати прогресивних лібералів: «Вони не брали участі у підготовці збройного виступу, проте серед членів Верховного комітету нараховувалося чимало „цанковістів“. „Стамболовісти“ ж ніколи не були представниками цієї революційної організації»¹.

Більш об'єктивне і цілісне уявлення про ставлення наступників С. Стамболова до співпраці з революційними комітетами можна скласти на основі політики, яку реалізовував уряд НЛП упродовж 1903–1908 рр. Коли розгорілося Ілінденсько-Преображенське повстання, «стамболовісти» заявили, що не мають ніякого відношення до його підготовки, що революційний виступ розпочався без відома болгарської влади, в силу обставин, котрі склалися у Македонії і Фракії, хоча насправді 20 червня 1903 р. Центральний комітет ТМОРО адресував листа полковнику М. Савову, в якому інформував військового міністра, уряд і князя Фердинанда про приблизну дату початку повстання та загальний стан справ у середовищі організації². Крім того, упродовж серпня у Державній типографії та приватній друкарні Г. Нождарова було видано три накладі вісника македонсько-одринських революціонерів «Автономия» з публікаціями «Декларації ТМОРО» та повідомлень про старт і перебіг масових збройних акцій протесту³.

¹ Нов век. 1902. 14 октомври.

² Там само. 1903. 20 януари.

¹ Генадієв Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 30.

² Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (1893–1919 г.): Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни протоколи, наредби, резолюции, писма) / Съст.: Ц. Билярски, И. Бурилкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2007. Кн. 46. Т. 1. Ч. 2. С. 285.

³ Куманов М. Македония: Кратък исторически справочник. София: Тина прес, 1993. С. 12.

Однак свої оправдальні вищевказані висловлювання представники НЛП офіційно повторювали протягом усього подальшого існування політичної сили¹.

Зазнавши значного тиску з боку Порти і великих держав, котрі вимагали припинити діяльність радикалів, які переховувалися на території князівства, кабінет Р. Петрова змушений був принаймні демонструвати бажання застосовувати запобіжні заходи. Тогочасний лідер НЛП Д. Петков у своєму виступі перед депутатами парламенту XIII-го скликання зазначав: «Можливо, члени деяких комітетів і є більшими патріотами, аніж усі ми, але при цьому вони не несуть відповідальності за країну, не знають усіх обставин, що склалися навколо Болгарії, тому не мають права диктувати політику уряду»¹. Проте у дійсності, на відміну від засновника НЛП С. Стамболова – противника не те що співпраці, а навіть існування будь-яких революційних організацій, Д. Петков продовжував підтримувати зв'язки з представниками ТМОРО та колишніми членами ВМОК, але при цьому застерігав їх від активних виступів проти османської влади. Дехто із них навіть залучався до участі в організованих урядом дипломатичних місіях. Зокрема, в недалекому минулому лідер ВМОК І. Цончев у листопаді 1903 р. за офіційним дорученням Р. Петрова побував у Белграді, Відні, Парижі й Лондоні, де зустрічався з політиками і дипломатами, аби дізнатися про їхнє ставлення до подій у Македонії і Фракії, про що згодом звітував прем'єр-міністру. В січні – березні наступного року до Белграда, Відня і Берліна був відряджений відомий діяч ВМОК, редактор газети ТМОРО «Автономия» у 1903 р. Т. Карайовов, який надсилав інформацію в Софію про настрої, що панували серед правлячих еліт відповідних країн².

Готуючись у травні 1903 р. до посередницької місії в столицю Османської імперії, Г. Начович мав намір включити до складу делегатів одного із засновників ВМОРО, лікаря за фахом Х. Татарчева. Спочатку представник македонсько-одринського визвольного руху погодився

¹ Геннадиев Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 31.

¹ Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. С. 3218.

² Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 426.

взяти участь у спільному діалозі з турецькою владою, однак згодом, звинувативши кабінет Р. Петрова в непослідовності, змінив власну думку та відмовився від співробітництва з болгарським урядом у питаннях забезпечення автономії Македонії і Фракії. В березні 1904 р. члени Таємної організації самостійно розпочали переговори з Оттоманською імперією. Проте, як і очікувалося, декілька місяців потому вони завершилися безрезультатно. Втім, варто зазначити, що, незважаючи на рішення самотужки вести діалог зі Стамбулом, представники ТМОРО все ж доповідали у Софію про перебіг двосторонніх перемовин¹.

Переговорний процес між болгарським і османським урядами після Іллінденсько-Преображенського повстання безпосередньо стосувався діяльності революційних комітетів. Як уже зазначалося, згідно з положеннями підписаної 26 березня 1904 р. угоди, князівство зобов'язувалося запобігати у межах держави функціонуванню радикальних організацій та формуванню четницьких загонів, а також суворо переслідувати підданих Болгарії, які намагатимуться брати участь у протизаконних акціях на територіях європейських вілаєтів імперії. В свою чергу, Порта погоджувалася надати амністію затриманим та взятим під варту учасникам національно-визвольного руху. Для якнайшвидшого втілення в життя цього пункту домовленостей дипломатія Болгарії розгорнула енергійну діяльність, склавши поіменні списки заарештованих². Договором також передбачалося створення в двосторонньому порядку військово-цивільних органів у прикордонних зонах з метою недопущення випадків переміщення розбійницьких і четницьких формувань, а також для взаємного обміну затриманими злочинцями і дезертирами³.

Зміст болгарсько-турецької угоди викликав невдоволення з боку деяких опозиційних партій. «Народняки» і «цанковісти» не схвалювали положення цього документа через те, що влада, з їхньої точки зору, занадто опікувалася долею радикально налаштованих членів македонських революційних комітетів – організаторів Іллінденсько-Преобра-

¹ Билярски Ц. Д-р Христо Татарчев. Първият ръководител на ВМОРО. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=233:2011-02-01-13-01-07&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 13. 10. 2012).

² ЦДА РБ. Ф. 52к «Петров, Рачо». Оп. 3. А. е. 31. Л. 18.

³ Силянов Х. Освободителните борби на Македония: След Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1943. Т. 2. С. 100–101.

женського повстання¹, а «радославовісти» критикували поступливість уряду вимогам Порти². Негативно оцінювали ті ж параграфи домовленостей і в середовищі самої ТМОРО. Проте це не завадило представникам Таємної організації допомагати співробітникам дипломатичної місії у Стамбулі на чолі з Г. Начовичем формувати списки арештованих учасників визвольного руху, котрі підпадали під амністію¹.

Невдовзі після підписання болгарсько-турецької угоди офіційна Софія активізувала відносини з членами ТМОРО. Д. Петков пояснював цей крок тим, що Стамбул так і не спромігся довести до логічного завершення реалізацію запровадженого у жовтні 1903 р. Мюрцштезького проекту реформ. Однак справжня мета відновлення дещо втрачених двосторонніх зв'язків полягала у спробах встановити контроль над діяльністю революційних комітетів. А от для забезпечення позитивного іміджу на міжнародній арені уряд Р. Петрова продовжував і надалі співпрацювати з Османською імперією, для видимості стримуючи розгортання четницького руху в Македонії і Фракії. На ділі ж Д. Петков неодноразово клопотав перед князем про необхідність збільшення обсягу грошових субсидій на потреби борців за здобуття автономії².

Наприкінці 1904 р. уряд Р. Петрова остаточно визначився з власною позицією відносно національно-визвольного руху в Македонії і Фракії, суть якої полягала у більш тісній співпраці з ТМОРО. При цьому кабінет міністрів прагнув узяти на себе роль координатора, зосередивши у своїх руках цілковитий контроль над її діяльністю. Серед революціонерів знайшлося чимало прибічників такої ідеї. До їх числа входили переважно представники правого крила організації – Х. Матов, І. Гарванов, Б. Сарафов та інші.

На початку 1905 р. при Міністерстві закордонних справ і віросповідань було створено Другий політичний відділ, обов'язки якого зводилися до моніторингу ситуації в європейських вілаєтах Османської імперії, а також надання компетентних порад уряду щодо політики у македонському і фракійському питаннях. Невдовзі співробітники

¹ Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903–1908 г.) // Исторически преглед. 1982. № 1. С. 53.

² Народни права. 1904. 8 април.

¹ Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 427.

² ЦДА РБ. Ф. Зк «Монархически институт в България». Оп. 8. А. е. 558. Л. 20–22.

цього структурного підрозділу запропонували кабінету міністрів проєкт, який включав комплекс заходів, спрямованих на забезпечення можливості управляти діями революційних комітетів. Документом передбачалося: 1) подальше фінансування «правого крила» ТМОРО, а також пошук перспектив зближення з «лівим» угрупованням Я. Санданського; 2) запобігання втручання третьої сторони у відносини між Софією і «санданістами», що могло погіршити і без того напружені стосунки; 3) сприяння об'єднанню угруповання генерала І. Цончева з Таємною організацією; 4) прищеплення керівництву ТМОРО поміркованості та нейтралізація радикально налаштованих елементів; 5) переконання Йосифа І у необхідності призначення на посади вчителів освітніх закладів Екзархату лише лояльних до політики Болгарії осіб¹.

Запропоновані ініціативи були підтримані кабінетом міністрів, який одразу ж розпочав їхнє впровадження. Задіявши довірених осіб, серед населення Османської імперії проводилася широкомасштабна агітація, котра сприяла зростанню числа прихильних до заходів Софії представників навчальних закладів Екзархату. Однак подальшому втіленню в життя розробленої програми завадили протиріччя щодо методів її реалізації, котрі виникли на зламі 1904–1905 рр. Зокрема, дипломатичний агент у Стамбулі Г. Начович негативно ставився до активних взаємозв'язків між урядом НЛП і членами Таємної македонсько-одринської революційної організації. На його думку, подібна політика по відношенню до Оттоманської імперії із залученням четницького руху заважала здійсненню реформ в її європейських вілаєтах та не дозволяла досягти компромісу з нею. А от лідер правлячої Народно-ліберальної партії Д. Петков вважав за необхідне продовжувати підтримувати діяльність ТМОРО та наполягав на комплексному підході до вирішення проблем Македонії і Фракії².

Тим часом у вересні – жовтні 1905 р. в Рильському монастирі (Піринська Македонія) відбувся конгрес ТМОРО, члени якої прийняли новий статут, засудили шовіністичну пропаганду балканських країн в області та позицію великих держав стосовно македонського питан-

¹ Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. С. 161; Popov J. Die Balkanpolitik der Liberalen Volkspartei (Stambolovs) in den Jahren 1903–1912 // Bulgarian Historical Review. 1984. № 2. Р. 26.

² БИА НБКМ. Ф. 14 «Григор Начович». Оп. 1. А. е. 3016. Л. 30–31.

ня, схвалили подальшу співпрацю з болгарським урядом та проголосували за розпуск Верховного комітету, котрий на з'їзді представляв генерал І. Цончев, а також затвердили нове найменування – Внутрішня македонсько-одринська революційна організація (ВМОРО). Конгрес проходив в умовах жорсткого протистояння. Не поділяючи думку більшості делегатів щодо здобуття незалежності для Македонії і Фракії та орієнтації у своїй діяльності на Софію, представники «лівого крила» на чолі з Я. Санданським – поборники ідеї Балканської федерації та спротиву болгарській політиці в обох областях – демонстративно залишили келію монаха Н. Рильського (в миру Н. Бенін), тим самим підтверджуючи остаточний розкол організації¹.

Після відставки 22 жовтня 1906 р. Р. Петрова та призначення на посаду прем'єр-міністра лідера НЛП Д. Петкова посилилася співпраця з проболгарськи налаштованим «правим крилом» ВМОРО. До такого кроку владу спонукала активізація грецьких і сербських четницьких загонів у Македонії і Фракії. Не останню роль при цьому зіграли і дипломатичні агенти князівства в столицях балканських країн та великих держав, котрі у своїх рапортах наполегливо радили чинному уряду задіяти підрозділи ВМОРО як противагу зазначеним збройним формуванням. Так, посланник Болгарії у Санкт-Петербурзі С. Паприков підкреслював велике значення Внутрішньої організації в захисті мирного населення європейських вілаєтів Османської імперії від свавілля турецької влади та агресії воєнізованих загонів, що функціонували в інтересах Греції і Сербії. Представник Софії в Афінах А. Тошев у зверненні до міністра закордонних справ і віросповідань Д. Станчова зазначав: «Рада міністрів має продовжувати підтримувати революційні комітети у Македонії і Фракії, адже ті, у свою чергу, сприяли збереженню серед мирних жителів ідеї свободи та захищали їх від тиранії»².

За часів правління кабінету Д. Петкова князівство надавало ВМОРО регулярну фінансову допомогу, яка надходила із спеціальних беззвітних фондів через посередників – торгових агентів. 1906 року «Болгарський народний банк» видав македонським революціонерам кредит у розмірі 100 тис. франків. Крім матеріальної підтримки, влада

¹ Силянов Х. Освободителните борби на Македония: След Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1943. Т. 2. С. 391.

² НА БАН. Ф. 175к «Тошев, Андрей». Оп. 2. А. е. 28. Л. 38.

князівства забезпечувала загони ВМОРО зброєю, обмундируванням і кадровими військовослужбовцями. Найсуттєвішу допомогу революційні комітети отримали навесні 1907 р. – 3 тис. 300 гвинтівок, більша частина яких була новітньої на той час системи «Mannlicher M1895». Софія дбала також і про відправку в область військових інструкторів, котрі проводили навчання та тренування з бійцями ВМОРО. Посилення боєздатності Внутрішньої організації здійснювалося з метою підготовки до можливої війни з Османською імперією. Згідно із замислами командування болгарських збройних сил, підрозділам ВМОРО у воєнному конфлікті відводилася одна з вирішальних ролей.

Офіційно ж Софія продовжувала декларувати політику, спрямовану на умиротворення революційного руху в Македонії і Фракії, підкреслюючи зазначене прагнення на шпальтах свого друкованого органу¹. Така поведінка викликала невдоволення опозиційних партій, котрі вважали за необхідне відкрито посилювати тиск на Порту².

«Стамболовісти» зі скорботою і співчуттям сприйняли факт вбивства 28 листопада 1907 р. «санданістами» представників «правого крила» національно-визвольного руху І. Гарванова і Б. Сарафова, стверджуючи, що загибель революціонерів стала відчутним ударом по болгарським прагненням у Македонії і Фракії³. Проте орган друку опозиційних «народняків» закликав не вірити патріотичним заявам членів НЛП, переконуючи громадськість в намірах влади лише обмежувати діяльність комітетів, а не у палкому бажанні захищати національні інтереси держави⁴.

На початку наступного року російська газета «Столичная почта» звертала увагу читачів на протиріччя серед «стамболовістів» з приводу стратегії взаємовідносин уряду і революційних комітетів, називаючи внутрішньопартійні суперечності основною причиною відставки кабінету П. Гудева у січні 1908 р. В одній зі статей видання наголошувалося, що лідер правлячої політичної сили, міністр торгівлі й землеробства Н. Генадієв і його прибічники виступали за тісну співпрацю з македонськими четниками; інші ж члени НЛП, які розділяли думку прем'єр-міністра, схилялися до необхідності поступитися вимогам

¹ Нов век. 1906. 12 февруари.

² Мир. 1906. 14 февруари.

³ Нов век. 1907. 4 декември.

⁴ Мир. 1907. 5 декември.

Порти та застосувати необхідні заходи для обмеження активності бойовиків¹, тобто віддавали перевагу запропонованому ще С. Стамболовим варіанту розбудови взаємин з визвольним рухом болгар у Македонії і Фракії.

Прихід до влади в сусідній країні молодотурок, що відбулося внаслідок революційних подій літа 1908 р., сприяв демократизації політичної системи Османської імперії. За нових умов обидва крила ВМОРО легалізували свою діяльність. Прибічники Я. Санданського 24 вересня 1908 р. на з'їзді в Салоніках оголосили про створення Народної федеративної партії (НФП). Тижнем раніше праве угруповання Внутрішньої організації трансформувалося у Спілку болгарських конституційних клубів (СБKK), Центральне бюро якої представляли Т. Карайовов, В. Руменов і Т. Лазаров.

У маніфесті НФП декларувалося бажання зберегти територіальну цілісність Оттоманської імперії та проголошувався заклик до всіх її національностей об'єднатися у спільній боротьбі за демократизацію системи державної влади. На Другому конгресі партії, який відбувся 12 серпня 1909 р., члени політичної сили проголосували за прагнення змінити унітарну форму державного устрою Османського султанату на федеральну, де Македонія мала б широку автономію з обмеженим впливом Екзархату на власних територіях¹. СБKK анонсувала аналогічні наміри. Однак, на відміну від НФП, у своїх програмних документах представники Спілки акцентували увагу на духовній близькості населення Македонії і Болгарії, підкреслюючи консолідуючу роль православної церкви у забезпеченні національної єдності².

Вже під час правління в Болгарії кабінету міністрів на чолі з лідером «каравелістів» А. Малиновим восени 1909 р. османський парламент, в якому домінували молодотурки, обмежив раніше проголошені демократичні права і свободи. СБKK і НФК змушені були призупинити легальне функціонування, а з наступного року, після заборони діяльності партій, знову сконцентруватися на підпільній роботі. У той же самий час болгарська влада, розчарувавшись репресивною по від-

¹ Столичная почта. 1908. 19 януари.

¹ Силянов Х. Освободителните борби на Македония: След Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1943. Т. 2. С. 576.

² Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. С. 56.

ношенню до своїх співвітчизників – підданих султана – політикою молодотурок, особливо під час акції з вилучення зброї у мирного населення, взяла курс на підготовку війни проти Османської імперії. Подальше співробітництво Софії з революційними комітетами за межами царства як інструмент вирішення національного питання продовжувало втрачати свою актуальність.

На відміну від Македонії і Фракії, учасникам болгарського національного руху в Північній Добруджі, що входила до складу Румунії, та у Поморав'ї і Тимощині, які належали Сербії, з різних причин не вдалося створити згуртовані визвольні організації. У значній мірі причиною такої ситуації стала відсутність тісних зв'язків між представниками тамтешніх революціонерів і владою Болгарії, а також більш жорсткою асиміляторською політикою Бухареста і Белграда. Як у період правління С. Стамболова, так і в подальший час у Північній Добруджі невпинно зменшувалося число шкіл з болгарською мовою викладання. Випереджаючи події, варто зазначити, що станом на 1912 р. таких навчальних закладів у Румунії взагалі не залишилося. Діяльність же організацій, на кшталт Жіночого просвітницько-благодійного товариства «Наdejда» і Літературно-музичної спілки, знаходилася під пильним контролем влади. Схожа ситуація спостерігалася в Поморав'ї і Тимощині. 1910 року там почала функціонувати «Культурна лига», яка мала на меті розширити болгарську націоналістичну пропаганду в зазначених областях¹.

Софія не намагалася протидіяти румунській і сербській асиміляції, котра полягала у політичному диктаті, культурно-мовній і релігійній домінації та обмеженні привілеїв національних меншин, зосередивши основну увагу на розв'язанні македонської і фракійської проблем. Влада Болгарії, починаючи з правління С. Стамболова, ніколи не порушувала питання про забезпечення прав співвітчизників у Північній Добруджі, Поморав'ї і Тимощині, а також не надавала регулярну матеріальну підтримку навчальним закладам, церквам і культурно-просвітницьким організаціям своїх одноплемінників у зазначених областях.

¹ Попов Ж. Румъния и българският национален въпрос: Македония и Добруджа: 1903–1913 г. София: Македонски научен институт, 2004. С. 241.

Залишаючись прибічником практик С. Стамболова у вирішенні національного питання, опозиційна НЛП постійно підкреслювала власне негативне ставлення до революційних організацій, схвалюючи політику влади на даному етапі. На відміну від інших болгарських партій, стверджував голова Центрального бюро Н. Генадієв, «стамболовісти» ніколи не підбурювали не тільки населення Сербії і Румунії, а й Македонії і Фракії до радикалізму та завжди уникали членства у Верховному македонсько-одринському комітеті¹.

З початком Балканських війн припинилися незгоди між «верховістами», «санданістами» і «правим крилом» ВМОРО. Представники національно-визвольного руху Македонії і Фракії не обмежувалися ролю пасивних спостерігачів, активно співпрацюючи з софійським урядом, очолюваним з березня 1911 р. І. Гешовим. Так, 18 вересня 1912 р. начальник штабу збройних сил Болгарії генерал-майор І. Фичев доручив одному із членів ЦК ВМОРО підполковнику А. Протогерову і воєводі майору П. Дирвингову сформувати партизанські загони для функціонування у турецькому тилу. В результаті було створено Македонсько-одринське ополчення – спеціальний військовий підрозділ під командуванням генерал-майора болгарської армії Н. Генева, в якому пліч-о-пліч воювали біженці з Македонії і Фракії, болгари Північної Добруджі й Поморав'я, росіяни, чехи, румуни та бійці регулярної армійської роти. Вже 26 вересня в ньому нараховувалося майже 6 тис. 500 добровольців, котрі діяли під час воєнних баталій 1912–1913 рр. разом з четницькими загонами на чолі з іншими членами ЦК ВМОРО – Т. Александровим, Х. Чернопеевим і П. Чаулевим². На початковому етапі Першої Балканської війни ополченці переправлялися на територію Османської імперії, де спільними зусиллями організовували широкомасштабні диверсійні акції.

Упродовж жовтня 1912 р. без підтримки болгарських збройних сил належним чином екіпіровані й озброєні за допомогою Софії підрозділи воєвод Я. Санданського, Й. Вапцарова, Х. Чернопеева, М. Чакова, П. Яворова, С. Чавдарова, Л. Колчагова, Г. Занкова і К. Бояджиева у складі більше ніж 30 загонів чисельністю від 30 до 50 осіб кожен

¹ Генадиев Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. С. 27.

² Дървингов П. История на Македоно-одринското опълчение: Животът и действията на опълчението във войната с Турция. София: Държавна печатница, 1919. Т. 1. С. 1.

зуміли вибити турецькі військові формування з населених пунктів Мелник, Банско, Мехомія і Неврокоп¹. Будучи підпорядкованими командуванню військ Болгарії, формування ВМОРО та Македонсько-одринського ополчення воювали попліч з арміями Сербії, Греції і Чорногорії – союзниками Болгарії по Балканській лізі, звільняючи македонські землі від османського гніту.

Таким чином, з початком воєнного конфлікту на Балканах співпраця болгарської влади і національно-визвольного руху Македонії і Фракії вступила у нову фазу, яка характеризувалася організацією під керівництвом Софії спільних військових операцій проти Османської імперії.

Вже наприкінці 1912 р., коли силами чотирьох балканських держав вдалося завоювати більшу частину європейських вілаєтів Оттоманської Порти, а в столиці Великої Британії розпочалися мирні переговори, ВМОРО була готова розпочати нову воєнну кампанію, цього разу проти сербської і грецької окупаційних адміністрацій, котрі взяли під контроль Північну, Центральну і Південну Македонію. Про це свідчать звернення представників деяких революційних округів Внутрішньої організації до уряду І. Гешова, датовані початком 1913 р. Так, в одному з листів членів скопського осередку ВМОРО заявляється про наміри відновити воєнні дії, але тепер уже проти Белграда, а також висловлюються надії на подальше сприяння болгарської влади визволенню Македонії від впливу нового загарбника¹. В іншому посланні з міста Салоніки за підписами воєвод С. Ризова і Є. Ляпчева викладено сподівання, що кабінет міністрів і цар Фердинанд зроблять усе можливе для забезпечення цілісності області, а також містяться запевнення в тому, що македонські болгари пожертвують будь-чим заради реалізації державного національного ідеалу – Сан-Стефанського проекту².

Агресивність представників національно-визвольного руху по відношенню до сербської і грецької окупаційних адміністрацій пояснювалася встановленими на окупованих територіях Македонії партнерами Софії по Балканському союзу жорсткими режимами з характерними переслідуваннями членів ВМОРО та застосуваннями силових методів і психологічного тиску на болгарських вчителів і священно-

¹ Узунов К., Начев Г. Забравената война: 1912–1913. София: Студио Витамин Арт, 2013. С. 176.

¹ БИА НБКМ. Ф. 256 «Димитър Тончев». Оп. 1. А. е. 11. Л. 41–42.

² Там само. Л. 3–4.

служителів¹. Щоб уникнути ускладнень і без того напружених відносин з Афінами й Белградом, уряд І. Гешова намагався стримати бажання бійців Внутрішньої організації до активного протистояння з арміями Греції і Сербії. Однак по мірі загострення суперечностей між союзниками керівництво ВМОРО розпочало підготовку до чергового протиборства.

Під час Другої Балканської війни четницькі загони Внутрішньої організації забезпечували підтримку болгарським збройним силам, відволікаючи на себе підрозділи сербських військ. Так, 15 червня 1913 р., за день до початку збройного конфлікту чети М. Іванова, М. Матова, П. Карамфиловича, П. Чаулева, М. Гюрлукова та інших воєвод звільнили населені пункти Неготино, Ваташа і Кавадарці у Тиквешській долині Вардарської Македонії. Однак десять днів потому, не дочекавшись підмоги від болгарської армії, вони змушені були залишити відвойовані території¹.

Спротив грецькій, сербській та турецькій адміністраціям ВМОРО продовжувала і після підписання 28 липня Бухарестського мирного договору. За участю чет під командуванням П. Чаулева, П. Христова, М. Матова, Л. Кацкова, Л. Огненова і Н. Георгієва Внутрішня організація активізувала свої дії у західній частині Вардарської Македонії. 9 вересня підрозділи ВМОРО заволоділи населеним пунктом Дебар, полонивши 420 сербських воїнів; 12 вересня взяли під контроль місто Охрид та встановили революційну владу в окружному центрі Струга й околишніх селах, а 17 вересня – у містечку Кичево. Втім, вже з наступного дня війська Сербії поступово почали відвойовувати звільнені четницькими загонами землі на схід від річки Чорний Дрин і Охридського озера².

Ще під час Міжсоюзницької війни сербський та грецький уряди намагалися укомплектовувати свої армійські підрозділи за рахунок мешканців окупованих територій, а після Бухарестського миру у Вардарській Македонії взагалі була запроваджена військова повинність, що призвело до втеч і переховувань чоловічого населення та, як результат, до масових репресій з боку місцевої адміністрації. Особливо

¹ Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. С. 80.

¹ Гоцев Д. Националноосвободителната борба в Македония: 1912–1915. София: Изд-во на БАН, 1981. С. 112.

² Там само. С. 113.

широкого розмаху вказані явища набули з настанням Першої світової війни, у зв'язку з чим керівництво ВМОРО прийняло рішення створити у місті Велес так званий Комітет дезертирів, котрий допомагав утікачам-новобранцям, не бажаючим служити в сербських і грецьких військах, поповнювати лави четників або ж перебиратися у Болгарію чи Албанію. До кінця 1914 р. велеському Комітету вдалося переправити на територію царства понад 3 тис. 500 осіб. До того ж у лютому 1915 р. Внутрішня організація розпочала мобілізацію до Македонсько-одринського ополчення. Згодом загальна чисельність обох збройних формувань складала майже 25 тис. бійців¹.

Керівництво ВМОРО продовжувало подальшу співпрацю з болгарським урядом, котрий ще з липня 1913 р. очолив В. Радославов, схвалюючи зовнішній курс Софії, зорієнтований на військово-політичний блок Центральних держав. Тісні контакти підтримувалися і з членами правлячих партій, у тому числі з лідером «стамболовістів» Н. Генадієвим, підпорядковане якому Міністерство закордонних справ і віросповідань мало пряме відношення до фінансування ополченців, розподіляючи державні кошти на різні їх потреби, та до підтримки четницьких загонів, виступаючи посередником у відносинах між представниками ВМОРО й німецькими і австро-угорськими дипломатами з метою отримання необхідних коштів на озброєння².

Проантантівську позицію Н. Генадієва, про яку стало відомо навесні 1915 р., члени Внутрішньої організації піддали осуду, прислухавшись до тверджень провладних «петковістів», котрі пояснювали виступи голови Центрального бюро НЛП проти германофільської політики уряду не через власні переконання, а з причини кар'єристських міністерських амбіцій³, та навіть погрожували йому вбивством у разі подальших намагань отримати урядову посаду⁴.

Виношуючи плани вступу Болгарії у Першу світову війну на боці Центральних держав, уряд В. Радославова розраховував на підтримку четників і ополченців у майбутніх баталіях на території Вардарської Македонії. Справджуючи надії Софії, у жовтні 1915 р. ЦК ВМОРО

¹ Там само. С. 136–137.

² Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 69.

³ Нов век. 1915. 14 юли.

⁴ ЦДА РБ. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1. А. е. 48. Л. 114–115.

розповсюдив серед своїх підлеглих прокламації із закликом надавати всебічну допомогу болгарським збройним силам та здійснювати диверсії в тилу сербських військ¹. Із залученням царства у воєнні дії всі структурні підрозділи Внутрішньої організації повністю влилися у склад армії Болгарії та практично припинили своє самостійне існування. Така ж доля спіткала й Македонсько-одринське ополчення під командуванням А. Протогєрова – це формування продовжило свій бойовий шлях штатною армійською одиницею під назвою 11-та піхотна македонська дивізія¹.

Що ж стосується угруповання ВМОРО на чолі з Я. Санданським, котре відкидало варіант приєднання Македонії до Болгарії та ратувало за автономію області у складі Османської імперії з рівноправним статусом усіх її мешканців й подальше її входження до складу Балканської федерації, то воно так само, як і «генадієвісти», віддавало перевагу залученню Софії у війну на боці держав «Сердечної угоди». Найбільш тісні контакти «санданісти» підтримували з опозиційними «русофільськими» партіями – «народняками», «цанковістами» і «каравелістами». Однак втрата у квітні 1915 р. свого лідера, який загинув від рук четників «правого крила» Внутрішньої організації через протилежні ідеологічні погляди, наміри схилити лідерів болгарської опозиції до державного «русофільського» перевороту та несхвалення ним демонстративних спроб ЦК ВМОРО підштовхнути проантантівський Белград і нейтральну Софію до війни², призвела до суттєвого послаблення їхньої позиції.

Наприкінці 1915 р. після завоювання болгарськими військами за активної підтримки четницьких загонів Вардарської Македонії ВМОРО легалізувалася та почала виступати політичним представником місцевого населення, взявши участь у створенні місцевої адміністративної влади. Центральний комітет Внутрішньої організації визначився та запропонував кандидатури осіб, гідних зайняти чиновницькі посади у новій системі управління – територіальній одиниці «Македонська

¹ Гоцев Д. Националноосвободителната борба в Македония: 1912–1915. София: Изд-во на БАН, 1981. С. 41.

¹ Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи: 1878–1944: В 4 т.: Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903–1919 г. / Отг. ред. Д. Мичев. София: Македонски научен институт, 1997. Т. 3. С. 352.

² Благоев К. 50-те най-големи атентата в българската история. София: Репортер, 2000. С. 257.

військово-інспекційна область»¹. У результаті до складу створеної 8 грудня 1915 р. адміністрації потрапили в основному перевірені в боях четники і добровольці з Македонії, яких у лавах болгарських збройних сил нараховувалося до 33 тис. Однак поразка царства у Першій світовій війні не тільки звела нанівець усі зусилля учасників македонського визвольного руху, а й призвела до краху надій Софії на перемогу в боротьбі за національне об'єднання.

Послідовники Я. Санданського – Г. Петров, Д. Хаджидимов, Т. Серський, П. Ацев, П. Христов, Х. Татарчев, П. Поп Арсов і М. Герджиков – 1918 року утворили Тимчасове представництво об'єднаної колишньої Внутрішньої македонської революційної організації (ТП ВМРО), опублікувавши у жовтні свій програмний документ, відомий під назвою «Сярська декларація»^{*}, де визначалася головна мета – створення єдиної суверенної Македонії. Основним завданням цього угруповання було переконати тодішній болгарський уряд А. Малинова, а також представників великих держав, які після завершення бойових дій готувалися вирішувати у Парижі долі цілих народів, взяти на озброєння концепцію автономії і цілісності Македонії та не допустити розмежування області, тобто саме ту ідею, що її свого часу пропагував С. Стамболов. Свої погляди засновники ТП ВМРО виклали у меморандумі під назвою «Звернення до македонського населення і до еміграції в Болгарії» та у брошурі Д. Хаджидимова «Назад до автономії», в якій заявлялося, що самоврядування Македонії є кроком до «балканської єдності й Балканської федерації»¹. Згодом свої напрацювання вони надіслали представникам великих держав у столиці Франції². Втім, після підписання 27 листопада 1919 р. Нейїського мирного договору, котрий розділив Македонію на три частини, ТП ВМРО припинило свою діяльність. Дехто з його членів перейшов до лав відновленої ВМРО, хтось заснував нові організації, які діяли самостійно або стали складовими БКП («тісні соціалісти») та БЗНС, але більшість із них загинули у результаті міжусобиць у середовищі македонських революціонерів.

¹ Гуринова О. Н. Македонский вопрос в международных отношениях 1913–1920 гг. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. С. 125.

^{*} Програму було затверджено у місті Серрес, яке болгари називають Сяр. Звідси й назва.

¹ ЦДА РБ. Ф. 1516 «Хаджидимов, Димо». Оп. 1. А. е. 397. Л. 1.

² Гоцев Д. Идеята за автономия като тактика в програмите на национално-освободителното движение в Македония и Одринско: 1893–1941. София: Изд-во на БАН, 1983. С. 54.

На противагу ТП ВМРО, члени функціонуючої у Болгарії з липня 1912 р. Спілки македонських емігрантських організацій (СМЕО)* на чолі з головою Національного комітету І. Каранджуловим розробили та надіслали власний меморандум учасникам конференції у Парижі з проханням приєднати всі македонські землі до Болгарії. Однак звернення обох зазначених політичних угруповань залишилися поза увагою дипломатів великих держав, до планів яких не входили незалежна Македонія або розширена у кордонах Болгарія. До того ж, вказані варіанти розв'язання македонської проблеми не влаштовували правлячі кола Греції та Королівства Сербів, Хорватів і Словенців – союзників Антанти, думку яких Лондон і Париж враховували у першу чергу.

Наприкінці осені 1918 р. значний вплив серед представників широкої коаліції виконавчого органу влади країни на чолі з «народняком» Т. Теодоровим мала Болгарська землеробська народна спілка. Позиція очолюваної А. Стамболійським селянської партії стосовно вирішення національного питання кардинально відрізнялася від політики попередніх урядів, у складі яких домінували правоцентристські організації. Члени Землеробської спілки підтримували ідею Балканської федерації, що не знаходило розуміння й схвалення з боку проболгарських учасників македонського визвольного руху. Новостворений у жовтні 1919 р. коаліційний кабінет міністрів, керівництво яким цар Борис III доручив А. Стамболійському, розпочав переслідування революціонерів на території Болгарії у Піринській Македонії. Представники ВМРО ототожнювали зазначені методи діяльності влади з принципами прибічників Н. Генадієва, котрі публічно солідаризувалися у своїх переконаннях з БЗНС. Один із членів Центрального комітету Внутрішньої організації Т. Александров навіть звертався до лідера угруповання «стамболовістів» з листом, в якому вимагав не потакати заходам уряду, спрямованим на ліквідацію четницьких баз у Болгарії та на припинення рейдів у Вардарську і Егейську Македонію¹.

* Найчисельніша на той час у Болгарії організація македонських емігрантів, функції якої зводилися до культурної, просвітницької і благодійної діяльності та співпраці з міжнародною Лігою Націй у вирішенні македонського питання й проблеми ігнорування прав болгарського населення у Королівстві Греція й Королівстві Сербів, Хорватів і Словенців. Фінансову підтримку вона отримувала від ВМРО та членських внесків, а політичну – від деяких депутатів парламенту та іноземних громадських діячів, публіцистів і вчених.

¹ Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. С. 98.

20 грудня 1919 р. за ініціативи представників останнього Центрального комітету Внутрішньої організації у складі Т. Александрова, П. Чаулева і А. Протогєрова в Софії відбулося таємне засідання активістів ВМОРО, які вирішили відновити свою діяльність у Вардарській і Егейській Македонії, змінивши назву на Внутрішню македонську революційну організацію (ВМРО), оскільки в Західній (Біломорській) і Східній (Одринській) Фракії вже функціонувала створена декількома місяцями раніше Внутрішня фракійська революційна організація (ВФРО) на чолі з воєводою Т. Николовим. ВФРО боролася за звільнення Одринської й Біломорської Фракії від турецької і грецької окупації, за повну політичну незалежність цих земель та подальше їх об'єднання з Болгарією. Вона тісно співпрацювала зі сформованим у жовтні 1919 р. урядом А. Стамболійського, отримуючи від нього моральну підтримку та допомогу зброєю і боєприпасами¹.

Інституції і структура революційних мереж ВМРО були безпосередньо запозичені від її попередниці, більшість членів якої складали колишні четники, а основна мета зводилася до здобуття Македонією автономії та об'єднання в одну незалежну державу з переважаючим у ній болгарським населенням, зі столицею в Салоніках². Цю тезу підтримували і в Софії з огляду на політичну ізоляцію й недовіру до Болгарії великих держав. У зв'язку з цим ВМРО формувала бази на території царства – у Піринській Македонії.

19 березня 1920 р. ЦК ВМРО офіційно оголосив про відновлення діяльності організації. Вже у травні в її лавах нараховувалося сімнадцять чет, котрі здійснювали напади у Вардарській Македонії, та п'ять функціонуючих в Егейській (по 15 бійців у кожній). Однак восени від ВМРО («автономісти» на чолі з Т. Александровим, П. Чаулевим і А. Протогєровим) відокремилося шістдесят македонських революціонерів, так званих «федералістів», котрі за сприяння уряду А. Стамболійського, особливо міністра внутрішніх справ і охорони народного здоров'я А. Димитрова та голови Бюро по роботі з біженцями при Міністерстві закордонних справ і віросповідань Г. Петрова, створили Тимчасову комісію македонських товариств у Болгарії, а 4 грудня на-

¹ Билярски Ц. Предателската и антибългарската дейност на БЗНС. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=104:2010-07-13-18-06-19&catid=34:2010-04-24-13-08-01&Itemid=55 (дата звернення: 25. 04. 2017).

² Македония: Сборник от документи и материали / Отг. ред.: Д. Косев, Х. Христов, Н. Тодоров, В. Станков. София: Изд-во на БАН, 1978. С. 658.

ступного року оформилися у Македонську емігрантську федеративну організацію (МЕФО), обравши лідером воєводу Н. Юрукова, та задекларували основну свою мету – незалежна, з рівноправним населенням Македонія, котра стане з'єднувальною ланкою між державами регіону в майбутній Балканській федерації¹.

«Автономісти» продовжували здійснювати регулярні рейди у Вардарську й Егейську Македонію та організовувати там терористичні акти проти представників місцевих адміністрацій і «федералістів», а також влаштовувати сутички з військовими підрозділами окупаційних збройних сил. Через це, зокрема, влада Королівства Сербів, Хорватів і Словенців змушена була постійно тримати у своїх південних провінціях чотири армійські дивізії і майже 15 тис. жандармів. Категоричні звернення правлячих кіл грецького і югославського королівств з вимогами припинити переміщення четницьких загонів через кордони змусили уряд А. Стамболійського вдатися до послуг «федералістів» для боротьби зі збройними формуваннями ВМРО «автономістів»².

Вказаний крок болгарської влади спричинив не лише протистояння між «федералістами» і «автономістами», а й призвів до гострого конфлікту між кабінетом міністрів БЗНС і ВМРО. У результаті впродовж 1921 р. бойовиками «автономістів» було вбито окружного управителя Б. Козлева, околийного начальника Н. Кушева та урядових службовців Г. Петрова і А. Димитрова, що стало причиною введення воєнного становища в Софійському, Петричському і Кюстендилському округах³. Отже, як і свого часу виконавчий орган на чолі зі С. Стамболовим, Рада міністрів під керівництвом А. Стамболійського заради збереження добрих відносин із сусідніми державами застосовувала у межах своєї країни радикальні заходи по відношенню до учасників македонського визвольного руху.

Таким чином, правління С. Стамболова визначило на багато років уперед характер взаємин між Болгарією і македонсько-одринськими революційними комітетами. Намагаючись контролювати процес націотворення у вказаних областях та щоб не псувати відносини з Оттоман-

¹ Марков Г. Покушения, насилие и политика в България: 1878–1947. София: Държавно военно изд-во, 2003. С. 158.

² Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение. Споредъ данни на Вътрешната македонска революционна организация. София: Автономна Македония, 1923. С. 14.

³ Василев В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. София: Изд-во на БАН, 1991. С. 103–104.

ською Портою, кабінет «стамболовістів» у 1887–1894 рр. стримував процес формування у князівстві негативно налаштованих до болгарської політики угруповань та запобігав будь-яким зв'язкам з такими ж, що виникали і діяли з надією на підтримку від Софії в османських володіннях. Як тільки-но відбулася відставка кабінету НЛП, у Болгарії одразу ж з'явилася революційна організація емігрантів. Перший же новостворений уряд, котрий прийшов до влади після повалення режиму С. Стамболова, кардинально переглянув взаємини з македонськими і фракійськими учасниками визвольного руху, розпочавши їх фінансування. Згодом ВМОК і БМОРК перетворилися у настільки впливові організації, що не рахуватися з ними було вкрай важко. Саме тому навіть послідовники С. Стамболова – представники Народно-ліберальної партії, перебуваючи біля керма держави у 1899, 1903–1908 та 1913–1918 рр., співпрацювали з ними, хоча це і суперечило принципам їхнього засновника, та іноді, у відповідь на претензії сусідніх і великих держав, для видимості застосовували заходи по локалізації дій комітетів.

Час від часу болгарські правлячі кола брали на озброєння досвід розбудови відносин з македонсько-одринськими організаціями, що його залишив по собі колишній регент і прем'єр-міністр. Наприклад, кабінети П. Каравелова, С. Данева і А. Стамболійського упродовж 1901–1903 і 1919–1923 рр. у залежності від ситуації в регіоні та місця Болгарії на міжнародній арені справді намагалися стати на заваді діяльності революційних комітетів, однак зробити це їм так і не вдалося.

§ 4. Церква як інструмент політики

Екзархат був тією інституцією, котра згідно із султанським фірманом* 1870 р. вважалася офіційним представником болгарської нації в Османській імперії, об'єднуючи одноплемінників князівства/царства і європейських вілаєтів Порти та маючи значний авторитет серед них.

* У документі міститься перелік територій, котрі ввійшли до складу Екзархату, та зазначається, що таке право надавалося землям, 2/3 православних мешканців яких виявлять на це бажання (п. 10). Окрім церковних владцтв у васальному з 1878 р. Князівстві Болгарія і автономній Східній Румелії Екзархію утворювали: Одринський (Адріанопольський) церковний округ у Східній Фракії, намісництво Нишава із центром у місті Ниш в сербському Поморав'ї, а також Доростолська (Сілістренська) та деякі пастви Преславської (Варненської) єпархій у Добруджі, де османська влада дозволила духовенству представляти інтереси місцевих болгар та викладати у школах. З 1873 р. шляхом плебісцитів почалося приєднання до Екзархату перших єпархій Македонії з поступовим призначенням митрополитів.

Цю важливу функцію Болгарської православної церкви (БПЦ), статут якої було затверджено 1871 р., кабінет міністрів на чолі зі С. Стамболовим використовував у спробах розв'язання національної проблеми. Перебуваючи при владі, голова Регентської ради і уряду неодноразово вступав у конфлікти з вищими ієрархами, намагаючись обмежити їхній вплив на політичні процеси, що відбувалися в країні. А от за її межами, зокрема у Македонії і Фракії, він застосовував зовсім інші методи і засоби, прагнучи зміцнити позиції Болгарського екзархату, адже завдяки мережі церков та приходських шкіл у слов'янського населення, яке не крадькома слухало і читало церковнослов'янською слово Боже, стверджувалася болгарська національна свідомість.

Разом з тим під час першого самостійного правління «стамболовістів» Екзархат втрачав власні позиції в Румунії. Якщо станом на 1878 р. у Північній Добруджі під його юрисдикцією нараховувалося 60 церков, то на момент відставки уряду С. Стамболова, який підтримував добросусідські відносини з Бухарестом та заради їх зміцнення ніколи не порушував питання про права болгарського населення східних регіонів королівства, їх залишилося лише 28¹.

До того ж серед представників інтелігенції – мешканців європейських володінь Османської імперії – назривало невдоволення політикою кабінету НЛП. Вже згадуваний нами салонікський вчитель П. Поп Арсов у своїй брошурі акцентує увагу на протиріччях між світською владою Болгарії і екзархійським духовенством, підкреслюючи, що уряд, застосовуючи авторитарні методи правління, вдавався у цьому протистоянні до цинічних засобів – дискредитації церковних ієрархів, їх шантажу і залякування. Підкоривши Йосифа I своїй волі, С. Стамболов за допомогою домінуючої у парламенті більшості прибічників запровадив централізоване підпорядкування основних і середніх шкіл Міністерству народної освіти, що дало змогу контролювати роботу навчальних закладів не лише Болгарії, а й македонських общин, парафії яких входили до складу Екзархату. Таким чином «стамболовістський» кабінет міністрів поставив македонське питання в залежність від внутрішньої ситуації у князівстві. Саме це, з точки зору П. Попова, стало основним негативним наслідком зовнішньополі-

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 418.

тичної діяльності Софії для слов'янського православного населення Османської імперії¹.

Ідеолог ВМРО на загал розглядає БПЦ як виразника інтересів македонців. Однак він чітко розділяє уособлену священнослужителями церкву та створену 1891 р. адміністрацію, що завідувала системою освіти, з її чисельними чиновниками – ставлениками уряду С. Стамболова, котрі цілком свідомо намагалися позбавити населення області можливості самостійно вирішувати громадські проблеми¹. І навіть після того, як «стамболовістський» режим став історією, зазначає П. Поп Арсов, стамболовщина продовжувала існувати у школах та гімназіях Македонії і Фракії².

Автор у жорсткій формі критикує Н. Лазарова – начальника підпорядкованого Міністерству народної освіти навчального відділу Болгарського екзархату, В. Кинчева – головного інспектора болгаромовних шкіл в Османській імперії, А. Наследникова і М. Сарафова – директорів відповідно Скопської і Салонікської чоловічих гімназій за їхні диктаторські методи керівництва, безпідставні звільнення підлеглих з роботи, позбавлення можливості македонців працювати викладачами, зловживання службовим становищем та хабарництво. Серед негативних наслідків діяльності Н. Лазарова і В. Кинчева П. Поп Арсов називає спровоковане ними протистояння між призначеними чиновниками Екзархату й місцевою інтелігенцією, незадоволеною болгарською пропагандою у навчальних закладах.

На сторінках брошури П. Поп Арсов неодноразово зазначає, що стамболівські ставленики, «сповнені недовіри до македонців», називають останніх «сепаратистами». Проте ті, кого охрестили цим негативним визначенням, на переконання автора, є захисниками самоуправління і традиційних прав місцевих громад. Продовжуючи тему, ідеолог ВМРО наголошує: «Духовна влада – це сила, здатна підтримувати лад серед розрізнених общин, однак необхідною умовою вдалого функціонування такої системи є обрання, а не призначення всіх без винятку чиновників Екзархату в Македонії»³.

¹ Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители. Виена: Братя Попеви, 1894. С. 6.

¹ Там само. С. 53.

² Там само. С. 39.

³ Цит. за: Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители. Виена: Братя Попеви, 1894. С. 58.

Кабінет К. Стоїлова продовжив політику своїх попередників, націлену перш за все на контроль держави над церквою*, а також на розширення представництва Болгарського екзархату в Македонії і Фракії. Так само він не сприяв децентралізації управління освітою, чого прагнула частина македонської інтелігенції. У березні 1895 р., коли в Османській імперії спалахнула внутрішня криза, пов'язана з активізацією вірменського визвольного руху, «народняцький» кабінет міністрів клопотав перед султаном про офіційне надання права болгарським владикам займати вищі церковні посади у Дебарській, Бітольській, Струмицькій, Кукушській і Дойранській єпархіях¹.

Порта не поспішала потурати прагненням Софії. Лише в умовах війни з Грецією у 1897 р. та під тиском Росії екзарх Йосиф I отримав підписані 26 жовтня султаном берати про призначення болгарських митрополитів у Бітолі, Дебарі і Струмиці². Проте опозицією князівства цей більш-менш значущий успіх оцінювався як зовсім непереконливий. До того ж, незважаючи на регулярні асигнування кабінетом К. Стоїлова коштів на потреби Екзархату, в тому числі й для підтримки навчальних процесів у школах³, опоненти вважали обсяги фінансування недостатніми. НЛП критикувала чинну владу за скорочення штату вчителів у болгаромовних освітянських закладах Македонії і Фракії, недостатнє піклування про їхню безпеку в умовах деспотичного османського режиму⁴. Водночас політична сила закликала зорієнтований на Росію уряд не покладати надії на нещирі, з точки зору «стамболовістів», обіцянки Санкт-Петербурга захищати інтереси БПЦ перед султаном⁵.

Отже, перебуваючи в опозиції до уряду Народної партії, наступники С. Стамболова продовжували приділяти велике значення діяль-

* Зміни до її статуту затверджувалися 1895 р. (як і в 1883 р.) вже не Священним Синодом, а Народними зборами, що в основному підтверджує принцип несоборного управління церквою, до того ж тексти прийнятих документів вказують на спроби поступового вилучення у БПЦ справ, пов'язаних з освітою, шлюбно-сімейними відносинами та автономним правом здійснювати фінансову діяльність.

¹ История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. С. 318.

² Български Екзарх Йосиф I: Дневник / Под ред. на проф. д-р Т. Събев. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. С. 318.

³ ЦДА РБ. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 1. А. е. 1295. Л. 1308.

⁴ Свобода. 1897. 22 август.

⁵ Там само. 1898. 3 януари.

ності Екзархату в справі захисту інтересів православного населення європейських володінь Оттоманської імперії та вимагали від Ради міністрів покращити його матеріальне забезпечення, особливо фінансування церковних установ і навчальних закладів у Македонії і Фракії.

Однак, повернувшись до влади у січні 1899 р., партія не мала можливості суттєво збільшити витрати на потреби БПЦ. В умовах фінансової кризи та хронічної нестачі бюджетних коштів «стамболовісти» змушені були запровадити режим економії, так і не втіливши в життя власні обіцянки періоду опозиційної діяльності.

Відставка уряду Д. Грекова у жовтні 1899 р. відбулась одночасно із загостренням церковного питання в Македонії. Саме тоді між Грецією і Сербією розгорілася боротьба за митрополичий престол у Скоп'є. Белград активно просував на це місце кандидатуру духовного наставника короля Александра I Обреновича, одного із засновників спілки «Свети Сава»^{*} – архімандрита Фірміліана (в миру – Д. Дражич); Афіни ж старалися зберегти подальше перебування на цій посаді чинного владики Амвросія (світське ім'я С. Ставрідіс) – грека за національністю. Заручившись підтримкою російських консулів, а також завдяки зусиллям свого дипломатичного представника в Стамбулі С. Новаковича сербський кабінет С. Груїча домогся спочатку рекомендацій султана Абдул-Гаміда II Вселенському патріархату, а невдовзі й звільнення Амвросія та призначення замість нього Фірміліана, що одразу ж викликало категоричну незгоду з боку грецького уряду Г. Феотокіса. У результаті правитель Османської імперії не наважився офіційно визнати повноваження новообраного митрополита та не підписав відповідний берат¹. Питання залишалося невирішеним.

Софія як зацікавлена сторона уважно спостерігала за перебігом вказаних подій. Кабінет Т. Іванчова та Болгарський екзархат у своїх органах друку, відповідно – «Народни права» і «Църковен вестник»^{**},

^{*} «Святий Сава» – створена 1886 р. у Белграді культурно-просвітницька і пропагандистська організація, яка активно поширювала великосербську ідею в Македонії і Старій Сербії.

¹ Vojvodić M. *Diplomatska aktivnost Stojana Novakovića u vezi sa Starom Srbijom i Makedonijom: 1901–1902 // Vardarski zbornik*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2006. Knj. 5. S. 44.

^{**} Офіційний орган друку БПЦ, видавництво якого було розпочато 7 квітня 1900 р. у Софії згідно з попереднім рішенням Священного Синоду від 5 лютого того ж року. До цього з 1890 р. болгари Македонії і Фракії отримали змогу дізнаватися про політичні й культурні новини та життя церкви зі шпальт найпершого самостійного видання Екзархату «Новини» (після 1898 р. «Вести»), а з 1912 р. – газети «Глас». У самому князівстві патріотами і священ-

висловлювали адресовані Порті протести проти призначення серба на митрополичий престол у Скоп'є¹. Члени опозиційної НІП теж негативно відреагували на цю подію, вважаючи, що якби не дипломатичний тиск з боку Санкт-Петербурга, султан не став би перейматися питанням заміщення скопського владики². Одночасно «стамболовісти» критикували владу князівства за бездіяльність та непослідовність, нагадуючи лідерам правлячої Ліберальної партії про їхні запевнення вжити необхідні заходи, щоб завадити зміні митрополита³. Коли ж безсилля уряду стало очевидним, НІП почала апелювати до екзарха Йосифа, закликаючи його згуртувати мирян для боротьби проти посилення сербського впливу в Македонії⁴ та висловлюючи при цьому сподівання, що рішучі незгоди болгарської общини Скоп'є змусять Абдул-Гаміда II знову звернутися до патріарха Константинопольської православної церкви Константина V (прізвище при народженні К. Валіадіс) з рекомендацією переглянути попереднє рішення⁵.

Прихід до влади кабінету П. Каравелова в результаті чергового переформатування Фердинандом складу уряду викликав занепокоєння у середовищі НІП, оскільки «стамболовісти» вважали, що проросійська орієнтація правлячих Демократичної і Прогресивно-ліберальної партій зашкодить позиціям Екзархату в Македонії і Фракії. В їхньому партійному органі друку регулярно нагадувалося громадськості про сприяння Санкт-Петербурга призначенню серба на митрополичий престол у Скоп'є⁶. До того ж, стверджували представники НІП, Росія ще й намагалася нейтралізувати вплив Болгарського екзархату в європейських вілаєтах Османської імперії, переконуючи Порту в пособництві БПЦ македонським революційним комітетам⁷. «Стамболовісти» прогнозували подальше зближення Белграда і Санкт-Петербурга, котрий продовжуватиме ставити перед Стамбулом питання

нослужителями публікувалися різні часописи, серед яких – журнал «Духовен прочит» (1881–1882 рр.), газети «Селянин» (1879–1894 рр.) і «Съветник», журнал «Български църковен преглед» (1895–1899 рр.) та інші.

¹ Народни права. 1900. 18 април; Църковен вестник. 1900. 25 април.

² Нов век. 1899. 13 декември.

³ Там само. 12 ноември.

⁴ Там само. 15 ноември.

⁵ Там само. 13 декември.

⁶ Там само. 1901. 29 април.

⁷ Там само. 20 май.

про відновлення Сербської патріархії¹ та докладатиме зусилля, щоб знищити символ єдності болгарського народу – Екзархат, а безпорадний зовнішньополітичний курс кабінету П. Каравелова лише сприятиме цьому¹. Доповнюючи вищевказане, газета «Нов век» зазначала: «Сьогодні є очевидним факт, що інтереси Росії і Болгарії розбіжні, особливо коли це стосується долі Македонії і Фракії»².

Повноваження митрополита у Скоп'є продовжували залишатися юридично невизначеними й під час правління наступного болгарського уряду на чолі з С. Даневим. Під впливом Росії, яка і надалі підтримувала амбіції Белграда, кабінет Прогресивно-ліберальної партії погодився не втручатися у так зване «Фірміліанське питання», заручившись обіцянками Санкт-Петербурга допомогти отримати зовнішній кредит та підписати двосторонню військову конвенцію³. Зрештою, султанським бератом 1902 р. Фірміліана було офіційно затверджено на церковній посаді.

Вказана подія негативно позначилася на іміджі й популярності уряду С. Данева. Опозиція отримала вагомий привід для критики і осуду діяльності «цанковістів» та значну перевагу над ними в боротьбі за владу. До того ж, Рада міністрів ще й ускладнила існуючі відносини між світською владою і Екзархатом, керівництво якого вкрай розчарувалося політикою Софії на міжнародній арені.

У період правління кабінету С. Данева внаслідок фінансових проблем, котрі спіткали князівство, було суттєво зменшено фінансування БПЦ. Цей факт підтверджує лист Йосифа I до секретаря Екзархату Д. Мишева, датований 3 жовтня 1903 р., в якому констатується недостатнє матеріальне забезпечення єпархій, особливо шкіл в османських вілаєтах у 1901–1902 навчальному році⁴.

Звісно, що факти недофінансування не кращим чином впливали на взаємини між владою і духовенством, однак у цілому це не завади-

¹ Там само. 27 май.

¹ Там само. 1 май.

² Там само. 5 юни.

³ Спасов Л., Павлов П. Кратка история на България. Кърджали: Родопи – Кърджали, 2005. С. 201.

⁴ Писмо от екзарх Йосиф I до Д. Мишев за одобряване проектобюджета на училищния отдел на Екзархията за 1901–1902 г. и необходимостта Българската екзархия да отстрани учителите, участвали в революционното движение във вилаетите. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=483:-i-&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 12. 08. 2011).

ло продовженню тісної співпраці Екзархату з урядом. Наприклад, Йосиф I підтримав політику офіційної Софії по обмеженню діяльності радикальних організацій у Македонії і Фракії, звільнивши восени 1903 р. вчителів, які брали участь у революційному русі¹.

Початок функціонування кабінету Р. Петрова ознаменував собою зміну підходу Болгарії до реалізації реформ у Македонії і Фракії. Іллінденсько-Преображенське повстання 1903 р. призвело до того, що всі перетворення в європейських вілаєтах Османської імперії взяли під власний контроль великі держави – у першу чергу Австро-Угорщина і Росія, котрі розробили Мюрцштезьку програму. Князівство ж, втративши ініціативу, змушене було зайняти пасивну позицію. За такої ситуації знизилося і значення Екзархату з відведеною йому роллю інструмента вирішення національного питання. Як і при попередньому уряді, обсяг фінансової допомоги, що її отримували із державного бюджету церковні установи і навчальні заклади, особливо у Македонії і Фракії, залишався недостатнім. На це вказують навіть ремствування мешканця міста Адріанополь П. Матеева у його листі, адресованому лідеру опозиційної Народної партії І. Гешову².

Як уже зазначалося, наприкінці XIX ст. Софія вдалася до спроб розширити свій вплив у європейських володіннях Оттоманської імперії за допомогою революційних комітетів, з якими співпрацювала більшість урядів, що перебували при владі після правління С. Стамболова. Водночас для досягнення тієї ж цілі правлячі кола князівства продовжували залучати і Болгарський екзархат. Однак ефективно поєднувати можливості цієї інституції та революційних організацій для забезпечення національних інтересів країни ані «стамболовістам» у 1903–1908 рр., ані іншим партіям біля керма держави в 1894–1903 рр. так і не вдалося.

У звіті болгарського дипломатичного агента в Афін А. Тошева міністру закордонних справ і віросповідань Д. Станчову від 28 листопада 1907 р. з-поміж вказаних факторів, які негативно позначалися на ефективності політики Софії у вирішенні македонського питання, виокремлюються протиріччя між революційними організаціями і Екзархатом. Найголовнішим із них, з точки зору А. Тошева, є різне ба-

¹ Там само.

² БИА НБКМ. Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 4. А. е. 2390. Л. 1–5.

чення ними стратегії розвитку визвольної боротьби, що часто-густо заважало у досягненні відповідних цілей¹.

Та все ж упродовж другого самостійного правління «стамболовістів» БПЦ залишалася важливим інструментом політики Софії на міжнародній арені, а Йосиф I, як і раніше, мав суттєвий вплив на зовнішній курс і формування громадської думки князівства. Екзарх неохайно оцінював Мюрцштезьку програму реформ, посиляючись на розчарування жителів Македонії невдалою ініціативою Європи, і в першу чергу – неефективною діяльністю цивільних спостерігачів від Росії і Австро-Угорщини².

Успішна національна пропаганда Белграда та зміцнення позицій автокефальної Сербської православної церкви в європейських вілаєтах Османської імперії змусили владу князівства переглянути способи залучення БПЦ для досягнення власних цілей. Прислухавшись до порад своїх дипломатичних і торгових агентів у державах Балканського півострова, уряд П. Гудева взяв на озброєння концепцію церковного статус-кво в області, що передбачала узгодження з Портою й іншими сусідніми країнами розподіл сфер впливу Болгарської і Сербської православних церков та Константинопольської патріархії. Торговий агент у Салоніках А. Шопов обґрунтовував такий крок необхідністю збереження більшої частини Македонії під ідеологічним контролем князівства та стримування там активного поширення сербської і грецької великодержавних ідей³.

Перебуваючи з 1908 р. в опозиції до уряду А. Малинова, «стамболовісти» продовжували відводити Екзархату роль важливого інструмента вирішення національного питання. Про це свідчать тодішні публікації у газеті «Нов век», в яких члени НІП наполягали на збільшенні фінансового забезпечення та подальшій допомозі Болгарській православної церкві⁴. Підтримуючи «стамболовістів», їхній прибічник Д. Маринов у надрукованій 1909 р. книзі відтворює методи діяльності С. Стамболова, звертаючи увагу суспільства і влади на чималі зусилля,

¹ НА БАН. Ф. 175к «Тошев, Андрей». Оп. 2. А. е. 28. Л. 4.

² Георгиев В., Трифонов С. Екзарх български Йосиф I: Писма и доклади. София: Клуб 90, 1994. С. 217–219.

³ Атанас Шопов: Дневник, дипломатически рапорти и писма / Ред. И. Пасков. София: Македонски научен институт, 1995. С. 107.

⁴ Нов век. 1908. 4 април.

котрі той доклав для обмеження впливу Росії на священників Екзархату та налагодження тісної співпраці тогочасного болгарського уряду з православною церквою у справі реалізації великодержавної ідеї¹. І все ж на початку ХХ ст. по мірі переходу від мирного до воєнного способу вирішення македонської і фракійської проблем БПЦ як важіль впливу Софії на ситуацію в європейських вілаєтах Оттоманської Порти поступово втрачала своє значення.

Втім, позиції Екзархату на територіях Османської імперії були достатньо міцними. Для підтримки національного духу серед македонських і фракійських болгар БПЦ видавала у Стамбулі в приватній друкарні вихідця із міста Ресен К. Стоянова газету «Вести» та, як додаток до неї, журнал «Библиотека», а за сприяння болгарського уряду забезпечувала роботу церковних шкіл та допомагала інспекторам і вчителям організовувати й здійснювати навчальні процеси в основних школах і гімназіях*. У серпні 1909 р. почала функціонувати Болгарська шкільна спілка, перед якою ставилося завдання захищати працівників освіти від свавілля влади².

БПЦ неодноразово демонструвала спроможність відстоювати у Стамбулі інтереси Болгарії. Для прикладу, 1910 р. молодотурецькі правлячі кола заборонили на території своєї держави викладати педагогам, котрі не мали громадянства Османської імперії, у результаті чого під звільнення з роботи підпадав 61 вчитель. Всі вони працювали у церковних школах та були підданими Болгарського царства. Завдяки зусиллям ієрархів Екзархату десятеро із них залишилися на своїх посадах³.

Загалом, згідно зі статистичними даними, у 1908–1909 навчальному році в Македонії і Фракії нараховувалося 1 тис. 255 шкіл, 2 тис. 80 вчителів, 76 тис. 38 учнів**. Перед початком Балканських війн ці показники суттєво змінилися – в 1 тис. 373 навчальних закладах у складі 13 гімназій, 87 прогімназій і 1 тис. 273 основних шкіл здобували освіту

¹ Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. С. 224, 394.

* За часів правління уряду А. Малинова у 1908–1911 рр. болгарська влада забезпечувала Екзархату більше половини його матеріальних потреб, які розподілялися на церковну справу та утримання шкіл.

² Петров П., Темелски Х. Църква и църковен живот в Македония. София: Македонски научен институт, 2003. С. 120.

³ Божинов В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия: 1878–1913. София: Изд-во на БАН, 1982. С. 323.

** Із них в Одринському намісництві – 194 школи, 294 вчителі, 11 тис. 822 учні.

78 тис. 854 учні й учениці та працювало 2 тис. 266 вчителів. Болгарський екзархат на території Османської імперії представляли 7 митрополитів македонських єпархій* та всього 1 тис. 310 священиків, які виконували релігійні обряди в 1 тис. 331 церкві, 234 каплицях і 73 монастирях Македонії і Фракії¹. Крім того, під патронатом церкви функціонували бібліотеки, школи вихідного дня й вечірні навчальні заклади, театральні трупи та жіночі благодійні й спортивні товариства, які підвищували освітню і культурну зрілість, а також суспільний і патріотичний рівень свідомості болгарського населення.

Щодо Північної Добруджі, то у постстамболівський довоєнний період Екзархат продовжував поволі втрачати там свої позиції, поступаючись ними Румунській православної церкві. Жоден із урядів, які управляли країною упродовж 1894–1912 рр., не завадив асиміляторській політиці Бухареста. У 1894 р. з метою обмеження впливу екзархійських священнослужителів влада Румунії змінила їх становище в суспільстві, надавши їм статус державних чиновників. 1903 року Священний Синод застосував запобіжні заходи, затвердивши постанову, відповідно до якої право на сумісне виконання обов'язків у державних установах отримали лише високопосадові особи в церковній ієрархії, котрі здобули освіту у вищому богословському навчальному закладі – духовній академії. Однак це не зарадило ситуації. Число церков Екзархату в області скоротилося з 28 у 1894 до 8 в 1912 році².

Можливості, на які була здатна БПЦ для формування свідомості та прищеплення проболгарських симпатій слов'янському населенню європейських вілаєтів Оттоманської Порти, поступово вичерпувалися внаслідок загострення конкуренції з Константинопольською патріархією й Сербською православною церквою за вплив на уми та душі мирян Македонії і Фракії. Це стало однією з причин того, що Болгарське царство почало схилитися до вирішення національного питання

* До їх переліку входили Охридська, Бітолська, Скопська, Дебарська, Велеська, Струмичка і Неврокопська митрополії. У Костурській (Касторійській), Леринській (Флоринській), Воденській (Едеській), Солунській (Фессалонікській), Кукушській (Кілкиській), Сярській (Серресській), Мельницькій і Драмській єпархіях Македонії та в Одринському церковному окрузі Східної Фракії управляли екзархійські намісники.

¹ Петров П., Темелски Х. Църква и църковен живот в Македония. София: Македонски научен институт, 2003. С. 123.

² Попов Ж. Румъния и българският национален въпрос: Македония и Добруджа: 1903–1913 г. София: Македонски научен институт, 2004. С. 243.

шляхом збройного конфлікту з Османською імперією. За нових обставин роль Екзархату в стратегії й тактиці розв'язання македонської і фракійської проблем поступово відходила на задній план.

Напередодні Балканських війн 1912–1913 рр. між світською владою та керівництвом БПЦ виникли надзвичайно гострі протиріччя. Йосиф I продовжував підтримувати мирну політику поступового втілення в життя великодержавної ідеї, яка була взята на озброєння Софією ще за часів правління кабінету С. Стамболова та передбачала реалізацію лояльного по відношенню до Порти зовнішнього курсу, що дозволяло проводити болгарську національну пропаганду на територіях Македонії і Фракії¹. Уряд же А. Малинова, а з середини березня 1911 р. і Рада міністрів на чолі з І. Гешовим, підігріті настирними підбуреннями ВМОРО, узгодивши свої дії з царем Фердинандом, вдалися до заходів з підготовки Болгарії до збройного конфлікту з Османською імперією².

Поразка Софії у Другій Балканській війні 1913 р. обернулася суттєвим послабленням позицій БПЦ за межами царства. У Вардарській Македонії сербською державною адміністрацією було видворено з області митрополитів Скопської, Велеської, Бітолської, Дебарської і Охридської єпархій, припинено функціонування 677 болгарських церков і 596 підпорядкованих їм шкіл, звільнено 647 священиків і 1 тис. 5 вчителів. Аналогічна ситуація склалася і в екзархійському окрузі Нишава у Поморав'ї. В Егейській Македонії, котра увійшла до складу Греції, влада заборонила діяльність 300 болгарських церковних установ, де здійснювали богослужіння 299 священиків, а також 340 шкіл, в яких працювало 19 тис. вчителів³.

26 листопада 1913 р. екзарх Йосиф прийняв рішення перенести власну резиденцію зі Стамбула у Софію. 9 грудня Глава БПЦ з прикрістю сприйняв розмежування земель Македонії недавніми союзниками, звинувачуючи у національній катастрофі царя Фердинанда,

¹ Билярски Ц. Българският екзарх Йосиф I, българо-гръцките отношения, отношението му към цар Фердинанд, и българските партии. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=483:-i-&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 25. 04. 2017).

² Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. С. 229.

³ Попов Ж. Румъния и българският национален въпрос: Македония и Добруджа: 1903–1913 г. София: Македонски научен институт, 2004. С. 128.

який своєю нерозсудливою зовнішньою політикою звів нанівець багаторічні здобутки Екзархату та попередніх виконавчих органів країни¹.

Після підписання 28 липня 1913 р. Бухарестського мирного договору БПЦ втратила свої представництва на більшій території Македонії, у Поморав'ї та Східній Фракії. Охридська, Бітолська, Велеська, Дебарська, Скопська єпархії і екзархійський округ Нишава перейшли під юрисдикцію Сербської православної церкви, Солунське владичтво – до Константинопольського патріархату, а з Адріанопольського вілаєту під час війни османськими військами навіть було видворено болгарське населення. У Вардарській Македонії всіх митрополитів Екзархату замінили сербські священнослужителі, а екзархійського намісника в Солунській єпархії архімандрита Євлогія (при народженні С. Светієв) у липні 1913 р. вбили грецькі націоналісти. БПЦ втратила також парафії Доростольської (Сілістренської) та деякі Варненської єпархій у Добруджі, що відтоді належали автокефальній Румунській православній церкві².

Екзархат як інструмент реалізації великодержавної ідеї зберіг за собою лише ідеологічне значення символу болгарської національної єдності. Практична ж його функція стала неактуальною, адже відсутність підвідомчих церковних установ та навчальних закладів у Македонії, Фракії, Добруджі й Поморав'ї унеможливлювала подальше виконання призначення, що його він раніше втілював.

Правлячі еліти Болгарії на чолі з царем готували країну до нового акту боротьби за об'єднання нації шляхом ще одного збройного протистояння. В своїх прагненнях кабінет В. Радославова і Фердинанд розраховували на підтримку держав Троїстого союзу, що призвело до чергової кризи у взаємовідносинах між світською владою і духовенством. Якщо цар розумів крах попередньої політики як нещастя, що спіткало країну, а її спасіння вбачав у зближенні з католицьким Святим Престолом, то на протигагу йому традиційно налаштований проросійськи Екзархат, серед представників якого було немало росій-

¹ Билярски Ц. Българският екзарх Йосиф I, българо-гръцките отношения, отношението му към цар Фердинанд, и българските партии. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=483:-i-&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 25. 04. 2017).

² Попов Ж. Румъния и българският национален въпрос: Македония и Добруджа: 1903–1913 г. София: Македонски научен институт, 2004. С. 295.

ських вихованців, вбачав порятунок у православ'ї і слов'янстві та в проантантівській орієнтації. Розбіжності у переконаннях, котрі виникли та все більше поглиблювалися, переростаючи в конфлікт, Священний Синод назвав «...ще не оголошеною, але незаконною війною»¹. У відповідь кабінет В. Радославова застосував власні механізми впливу. Так, у другому півріччі 1913 р. уряд призупинив фінансову допомогу Екзархату, а всупереч затвердженним депутатами VIII ЗНЗ змінам до статуту БПЦ від 1895 р., положення якого гарантували невтручання світської влади у справи духовенства², посилив тиск на священнослужителів, демонструючи зверхність та безальтернативне устремління до співпраці з Троїстим союзом.

Водночас в країні поширювалася католицька пропаганда. Більше того, у болгарських урядових колах варіант об'єднання з Римською церквою розглядався як можливий та навіть бажаний. За інформацією російського віце-консула у Софії К. Джакелі від 7 серпня 1912 р., ідея унії наполегливо пропагувалася тогочасним міністром закордонних справ і віросповідань, лідером НІП Н. Генадієвим та встигла зацікавити широкі прошарки суспільства – «пересічних громадян, чиновників і, навіть, духовенство»³.

Зрештою, під тиском уряду протистояння держави і церкви тимчасово припинилося. Екзархат змушений був підтримати пронімецький курс світської влади, відмовитися від будь-яких проявів симпатій до Росії та долучитися до пропаганди нової війни. Очолений Священним Синодом після смерті Йосифа I у червні 1915 р. болгарський православний клір почав закликати мирян до єднання та священної битви проти недавніх союзників, котрі спровокували миролюбну країну на кардинальні дії⁴.

У черговій воєнній кампанії Болгарії вдалося за короткий проміжок часу завоювати всю Вардарську й частину Егейської Македонії,

¹ Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. С. 239.

² Швецов Ю. В. Деякі аспекти взаємовідносин православної церкви і держави в Болгарії (1878–1914 рр.) // Питання нової та новітньої історії. К., 1993. Вип. 39. С. 81.

³ Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. С. 239.

⁴ Златева А. Князът на българската църква: Великотърновският митрополит Йосиф (щрихи към портрета) // Клио. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 325.

Добруджу, Тимошину і Поморав'я та встановити контроль над вказаними територіями, за винятком Північної Добруджі, де запроваджувався кондомініум великих держав. У створених в грудні 1915 р. Моравській та Македонській військово-інспекційних областях вже протягом зими – літа наступного року відновили функціонування болгаромовні навчальні заклади, знову розпочалися релігійні богослужіння в церковних установах Екзархату. Аналогічні процеси відбувалися і в заснованій у жовтні 1916 р. на території Егейської Македонії Драмській військово-інспекційній області, де відродилося однойменне екзархійське намісництво. Однак це був лише тимчасовий успіх. Після виходу Болгарії з війни восени 1918 р. БПЦ вже наприкінці року знову втратила македонські єпархії та поморавійський церковний округ Нишава. Крім того Сербській православної церкві відійшла ще й територія Струмицької митрополії, а межі Константинопольської патріархії розширили Драмська єпархія і владитство у Західній (Біломорській) Фракії з центром у місті Гюмюрджина. Отже, по закінченні Першої світової війни землі Екзархату залишилися лише у кордонах царства¹.

Насамкінець варто зазначити, що БПЦ як один із головних інструментів реалізації політичної концепції «Велика Болгарія» не втрачала вагомості, допоки князівство будувало відносини зі своїм сюзереном дипломатичним шляхом, на основі миру і злагоди. З початком же співпраці болгарської влади з революційними організаціями македонсько-фракійського визвольного руху, роль церкви у справі вирішення національної проблеми поступово зменшувалася, а із застосуванням Софією воєнних методів для приєднання Македонії і Фракії Екзархат взагалі втратив значення у втіленні великодержавної ідеї.

На стратегію і тактику боротьби Болгарії за національне об'єднання наприкінці XIX – на початку XX ст. вплинула політика С. Стамболова. Саме під його керівництвом розпочалося реформування військ князівства, що дало підстави характеризувати прем'єр-міністра як зачинателя збройного шляху розв'язання македонської і фракійської проблем. Проте аналіз опрацьованих нами історичних джерел не надав переконливих доказів того, що державний діяч виступав за вирішення національного питання способом війни з Осман-

¹ Петров П., Темелски Х. Църква и църковен живот в Македония. София: Македонски научен институт, 2003. С. 128.

ською імперією. Саме мирні методи, які застосовувалися урядом протягом 1887–1894 рр., використовувалися наступниками політика – членами НЛП, котрі управляли країною в 1899 і 1903–1908 рр. Проте під впливом інших ключових постатей – князя/царя Фердинанда, К. Стоїлова, П. Каравелова, С. Данева, В. Радославова, І. Гешова, а також політичних сил, що конкурували з Народно-ліберальною партією за місце біля керма держави, Софія відходила від стамболівських принципів, закладених в основу реалізації Сан-Стефанського проекту. НЛП – основний хранитель і ретранслятор ідей та практик свого засновника, намагаючись запропонувати більш актуальні механізми вирішення національної проблеми, з кон'юнктурних міркувань поступово брала на озброєння нові варіанти зовнішньої політики, спрямованої на приєднання до Болгарії територій, де компактно проживав етнічно близький народ. І все-таки результати політики 1886–1894 рр. у Македонії й Фракії використовувалися в боротьбі за владу після смерті С. Стамболова. Одні представники партій у своїй діяльності ставили під сумнів та ігнорували здобутки цього державного діяча; інші, навпаки, акцентували увагу на них та докладали зусилля, аби досягти подібних успіхів, намагаючись постати в очах громадськості послідовниками видатного політика, продовжувачами його справи. Такі «війни пам'яті» були характерні для Болгарії впродовж усього досліджуваного нами періоду.

В історіографії НРБ кінця 1940-х – 1960-х років була розповсюджена теза про політику С. Стамболова як чинник, що призвів до двох національних катастроф 1913 і 1918 років. На наш погляд, саме відхід від принципів стамболівської політики, а також досягнення під егідою Росії домовленостей з Белградом про перспективу розподілу територій Порти на сфери впливу, проти чого послідовно виступав політик, визначили втрату Болгарією більшої частини Македонії за результатами Балканських війн. Щодо участі Софії у Першій світовій війні на боці Троїстого союзу, до якої схилив країну коаліційний уряд у складі Ліберальної, Народно-ліберальної і Младоліберальної партій, то її радше визначила поразка 1913 р. у збройному протистоянні з Сербією, Грецією і Румунією, аніж закладений за часів регентства і прем'єрства С. Стамболова шлях до розв'язання національної проблеми.

ВИСНОВКИ

Не викликає сумнівів той факт, що політична спадщина С. Стамболова впливала на болгарські державотворчі процеси, однак не варто розглядати її як ключовий фактор, котрий визначав долю країни наприкінці ХІХ та упродовж перших двадцяти років ХХ ст. Вона представляє собою сукупність ідей, ідеологем, практик, які реалізовувалися впродовж усього періоду активної діяльності цієї непересічної особистості, а також продовжували у різний спосіб використовуватися після трагічної смерті колишнього голови Регентської ради/уряду. При чому варто зазначити – ідеологічні погляди С. Стамболова, а також запроваджені у 1886–1894 рр. методи ведення зовнішньої і внутрішньої політики, котрі утворюють основу спадщини державного діяча, сформувалися не лише завдяки одноосібній інтелектуальній праці та практичній діяльності «болгарського Бісмарка»¹, а й за підтримки його найближчого оточення – прибічників, підпорядкованих міністрів, впливових службовців, котрі на той час трудилися на ключових чиновницьких посадах. Серед них: дипломатичний представник Болгарії у Константинополі (1887–1892 рр.) Г. Вилкович; відомий дипломат, міністр закордонних справ і віросповідань (1886–1887 рр.) та керівник Міністерства фінансів (1886, 1887–1890, 1891–1892 рр.) Г. Начович; голова уряду за часів регентства (1887 р.) і міністр юстиції (1887–1888 рр.) К. Стоїлов; регент і військовий міністр (1887–1891 рр.) С. Муткуров; перший голова Центрального бюро НІП (1892–1895 рр.), кмет Софії (1888–1893 рр.) Д. Петков; регент і міністр народної освіти (1887–1893 рр.), голова VII Звичайних народних зборів (1893–1894 рр.) Г. Живков та інші. Саме тому важливим завданням для нас було – дослідити походження ідей, що залишилися у спадок від правління С. Стамболова, обставин започаткування тих чи інших практик, пов'язаних з діяльністю очолених ним спочатку Регентської ради, а згодом уряду.

¹ Пантев А. Стефан Стамболов: Хъшът державник или «българският Бисмарк». София: Знание, 1994. С. 2.

Спадщина державного діяча проявлялася у використуванні послідовниками й противниками засновника НЛП колективної пам'яті про нього і його діяльність задля досягнення власних цілей. «Стамболовісти» послуговувалися нею для забезпечення уявлення про генетичний зв'язок між починаннями державника та власною політикою. Опоненти ж НЛП, як правило, протиставляли свої ініціативи практикам колишнього регента і прем'єр-міністра, підкреслюючи вигідні для себе відмінності. І одні, й другі зазвичай зловживали колективними уявленнями про С. Стамболова, а також часто пропонували взаємовиключні інтерпретації минулого, пов'язаного з доленосними роками його правління. Тенденційний підбір фактів та їх виклад, свідоме замовчування тих чи інших обставин діяльності політика – ось прийоми, за допомогою яких створювалося необхідне сприймання заходів регента і голови уряду. НЛП здебільшого акцентувала увагу на звершеннях свого засновника у сфері економіки й міжнародної політики, її противники – на його авторитарному методі реалізації влади, звинувачуючи в умисному розриві відносин із Санкт-Петербургом.

Деякі започатковані державником ідеї і практики та взяті ним на озброєння ідеологеми пізніше застосовувалися в політичних баталіях у меншій мірі, однак при цьому залишалися частиною державотворчих процесів Болгарії упродовж всього досліджуваного нами періоду, проявляючись в іншій формі. Носіями інституційної пам'яті про правління С. Стамболова і продовжувачами ініціатив очолюваного ним кабінету міністрів були його послідовники – представники Народно-ліберальної партії, які входили до складу урядів у 1899, 1903–1908, 1913–1918 рр., а також політики, котрі не належали до числа «стамболовістів». Наприклад, Г. Начович, К. Стоїлов, Д. Тончев, І. Салабашев, Р. Петров обіймали керівні посади під час регентства і прем'єрства засновника НЛП та продовжували впливати на внутрішній і зовнішній курси країни після смерті С. Стамболова. Важливою складовою досліджуваного нами явища було також законодавство 1886–1894 рр., окремі правові норми якого залишалися чинними або становили основу нових юридичних актів, ухвалених після відставки першого кабінету «стамболовістів». Серед них – «Закон про народну освіту» (1891 р.), «Закон про пенсії чиновників і вчителів» (1893 р.), «Закон про реквізицію» (1893 р.), «Закон про спадок» (1899 р.) та інші.

Як уже зазначалося у першому розділі, колективна пам'ять про С. Стамболова продовжує використовуватися у сучасній Болгарії для досягнення конкретних політичних цілей, його життєвий шлях та вклад у державотворчі процеси вивчаються у навчальній програмі з історії у школах і університетах. Щоб оцінити результати цих практик, у жовтні – листопаді 2016 р. нами було проведене соціологічне опитування у формі анкетування з метою виявлення особливостей сприйняття різних аспектів діяльності державного діяча сучасними громадянами країни гуманітарних спеціальностей – істориками, політологами, філологами, журналістами, соціологами, економістами, котрі є найбільш обізнаними в ідеях і практиках колишнього регента і голови виконавчого органу влади. В опитуванні взяли участь представники різних вікових груп і статей, чисельність яких визначалася складом населення Болгарії (згідно з переписом у 2011 р. – 65,5 % осіб віком від 18 до 64 років та 18,9 % старших 64 років; із них 51,3 % жінки і 48,7 % чоловіки)*.

Під час безпосередньої цілеспрямованої бесіди респондентам пропонувалося відповісти на запитання, чи співвідносяться з діяльністю С. Стамболова ті чи інші державотворчі процеси, характерні для Болгарії кінця ХІХ і перших двох десятиріч ХХ ст., а також оцінити позитивно або негативно внутрішні й міжнародні ініціативи засновника НЛП, про які найчастіше згадується у науковій і навчальній літературі в контексті розкриття його починань та політичної спадщини**. Загалом було опрацьовано сто анкет.

Однорідними виявилися відповіді на запитання про заходи С. Стамболова по закладенню фундаменту національної державності, реформуванню війська та розширенню мережі шляхів сполучення у Болгарії. Відповідно 99, 100 і 100 відсотків респондентів пов'язали ці напрями політики з ініціативами регента і прем'єр-міністра та оцінили їх позитивно. Неоднакові судження виразили учасники опитування щодо зовнішнього курсу першого уряду НЛП, взаємин між болгарською владою і македонськими революціонерами у 1886–1894 рр., сприяння С. Стамболова встановленню авторитарного режиму Фер-

* Див.: Додаток А. Анкета для соціального опитування громадян Болгарії гуманітарних спеціальностей щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини С. Стамболова.

** Див.: Там само.

динанда. Найбільше труднощів з відповіддю викликало питання про запровадження засновником НЛП інструментів керованої демократії. Більше 50 % респондентів не вважають методами його політики посилення авторитарного режиму князя, нерівномірний розподіл податкового навантаження серед різних категорій населення та зростання фінансової залежності Болгарії від іноземних кредиторів*.

49 % опитаних найбільш значущою позитивною ініціативою С. Стамболова позначили закладення фундаменту національної державності, 16 % – зміцнення державного суверенітету, 11 % – нарощення могутності збройних сил, 10 % – збереження конституціоналізму, 9 % – запровадження податкових пільг для вітчизняних виробників, 5 % указали ствердними інші напрями політики регента і прем'єр-міністра**. Серед негативних заходів політика найбільше – 22 % – респондентів відмітили сприяння встановленню авторитарного режиму Фердинанда, 14 % – укорінення корупції у верхніх ешелонах влади, 12 % – поширення терору, по 9 % – формування багатопартійності з характерною дихотомією «русофіли – русофоби» та обмеження функціонування революційних організацій, що боролися за визволення Македонії і Фракії від османського володарювання***.

Окремі аспекти діяльності С. Стамболова мають суперечливий характер. Наприклад: упродовж свого майже восьмирічного правління державник то ратував за збереження у князівстві найбільш ліберального на той час в Європі конституційного устрою, то сприяв запровадженню механізмів керованої демократії, що часто не відповідали букві основного закону; він то забезпечував зміцнення державного суверенітету, то намагався реанімувати ідею створення дуалістичної турецько-болгарської імперії; то проводив політику секуляризації, то налагоджував співпрацю уряду і церкви з метою реалізації національних інтересів у Македонії і Фракії. На нашу думку, це пояснюється об-

* Див.: Додаток Б. Результати соціального опитування громадян Болгарії гуманітарних спеціальностей щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини С. Стамболова (Рис. 1).

** Див.: Додаток В. Результати соціального опитування громадян Болгарії гуманітарних спеціальностей щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини С. Стамболова (Рис. 2).

*** Див.: Додаток Г. Результати соціального опитування громадян Болгарії гуманітарних спеціальностей щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини С. Стамболова (Рис. 3).

ставинами, які визначали появу тієї чи іншої ідеї або практики та постійно змінювалися й вимагали відповідних дій з боку високопосадовця і його оточення. Саме тому на різних етапах свого перебування при владі політик брав на озброєння ті концепції, котрі неможливо було реалізувати одночасно через їх несумісність. Зазначені суперечності у подальшому дали можливість послідовникам і противникам С. Стамболова, у залежності від їхніх інтересів, трактувати його спадщину на власний розсуд.

Серед методів і засобів ведення політики колишнім регентом і головою уряду можна розрізнити оригінальні, притаманні лише йому одному, й такі, що були запозичені або стали відповіддю на певні виклики епохи, характерні для широкого загалу тогочасних державних діячів різних країн Європи. Для встановлення належності окреслених нами елементів спадщини С. Стамболова до складових діяльності інших видатних постатей того часу порівнюємо їх один з одним, а всі дані, отримані в результаті аналізу, внесемо у спеціальну таблицю*.

Історики, громадські діячі й журналісти часто вдавалися до проведення аналогій між болгарським політиком та німецьким канцлером О. Бісмарком, британським прем'єр-міністром В. Гладстоном, керівником сардинського й італійського уряду К. Кавуром. Доцільність таких зіставлень обґрунтована наявністю деяких спільних рис правління вказаних діячів, майже однаковими масштабами їхньої відповідальності, цілями і завданнями, що стояли перед ними. Зокрема К. Кавур, О. Бісмарк і С. Стамболов управляли своїми країнами у період становлення державності, коли обставини вимагали від них необхідності вирішення проблеми національного об'єднання, консолідації суспільства, стимулювання розвитку економіки, формування внутрішнього ринку, самоствердження на міжнародній арені тощо. Упродовж тривалого часу всі вони визначали стратегічні напрямки державного розвитку, а монархи, з тих чи інших причин, дозволяли їм це робити, не втручаючись у ситуацію. Елементи їхньої політики мали спільні риси, наприклад, всі троє застосовували протекціонізм по відношенню до вітчизняного промислового виробництва.

* Див.: Додаток Г. С. Стамболов та інші політичні діячі епохи: загальне і відмінне у політичній спадщині та діяльності.

Разом з тим тогочасна специфіка розвитку кожної окремо взятої держави дозволяє встановити чисельні відмінності між складовими діяльності вказаних особистостей та елементами стамболовської політичної спадщини як порівняльного критерію. Так, 1893 року французький посол у Стамбулі П. Камбон, зіставляючи між собою здобутки у зовнішньополітичних заходах С. Стамболова і О. Бісмарка, констатує, що перший, як і «залізний канцлер», теж досяг значних результатів, при цьому не маючи у своєму розпорядженні потужного війська¹. Хоча загальновідомо, що: німецький прем'єр-міністр реалізував проект національного об'єднання навколо Пруссії; його італійський колега зробив значний крок у напрямку створення єдиної Італії, домігшись приєднання до П'ємонту Ломбардії, Парми, Венеції, Тоскани, Романьї, Модени і Королівства Обох Сицилій; С. Стамболову ж вдалося лише розширити вплив Болгарії у Македонії і Фракії шляхом переговорів з Портою. Інший приклад, це коли російський вчений В. Косік називає болгарського регента і голову Ради міністрів В. Гладстоном своєї вітчизни з огляду на ініційовані ним масштабні реформи². Але вже з першого погляду стає зрозуміло – сутність перетворень обох державників абсолютно різна. На відміну від керівника британського уряду, котрий, як відомо, прагнув розширення виборчих прав громадян, сприяючи лібералізації політичної системи, С. Стамболов зміцнював інститут монархії, залишаючи по собі чисельні факти застосування механізмів керованої демократії, що відкрило шлях до встановлення авторитарного режиму Фердинанда. Крім того, британський прем'єр-міністр залишався послідовним прибічником фритредерства, а болгарський – запроваджував протекціоністські практики.

Державотворчі процеси останньої чверті XIX ст. в країнах Південно-Східної Європи мають багато спільних рис, однак між окремими елементами діяльності видатних діячів Болгарії, Греції, Румунії і Сербії очевидні аналогії і розбіжності. Наприклад, методи реалізації влади С. Стамболова як члена Регентської ради і прем'єр-міністра схожі з авторитарним правлінням сербського політика Й. Ристича – голови

¹ Геннадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. С. 13.

² Косик В. И. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 122.

уряду в 1887–1889 рр. та регента в 1889–1893 рр., відрізняючись проросійською політикою останнього. А от «напредняки» – представники Сербської прогресивної партії, які під час свого триразового перебування при владі упродовж 1880–1896 рр. на чолі з М. Пірочанацем, М. Гарашаніним і С. Новаковичем також робили ставку на зближення з Австро-Угорщиною, що призвело до прохолодних відносин з Росією, за своїм впливом у суспільстві, масштабами діяльності і наслідками правління несумірні з болгарськими «стамболовістами». Порівняльний аналіз ініціатив С. Стамболова та іншого сербського державника – керівника виконавчого органу в 1891–1892 рр. Н. Пашича – теж свідчить про кардинальні відмінності в ідеології та основних напрямках політики обох діячів. Крім того, незважаючи на те, що кожен із них був послідовним прибічником конституціоналізму й об'єднання своєї нації під дахом однієї держави¹, перший із них у міжнародній стратегії залишався послідовним противником Санкт-Петербурга, другий же орієнтувався саме на Росію. Сербський лідер відкрито демонстрував свою антитурецьку налаштованість, намагаючись утворити проти Оттоманської імперії військово-політичний блок, а от С. Стамболов, навпаки, старався вирішити всі проблеми з Портою шляхом переговорів, категорично відмовляючись від союзу з Белградом.

В останній чверті ХІХ ст. грецькі політичні еліти розкололися на прибічників панеллінізму і традиціоналізму на чолі з Т. Деліяннісом та прихильників модернізації країни за західноєвропейським зразком, яких об'єднав Х. Трикупіс. Вказані угруповання поперемінно змінювали одне одного біля державного керма, а їх лідери неодноразово очолювали уряди. Незважаючи на те, що розподіл болгарських партій за часів регентства і прем'єрства С. Стамболова відбувався за іншим принципом, а саме – за схильністю до «русофільства» або «русофобства», проте ідеологія і практики засновника й натхненника НЛП містили в собі як елементи великодержавної концепції з цілеспрямованою боротьбою за реалізацію Сан-Стефанського проекту, так і очевидні ознаки зовнішньополітичної орієнтації на країни Європи, у першу чергу Велику Британію і Австро-Угорщину, та відстоювання цінностей західної цивілізації, насамперед – конституціоналізму.

¹ Шемякин А. Л. Идеология Николая Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). Москва: Индрик, 1998. С. 404.

Наслідками протекціоністських ініціатив кабінету Націонал-ліберальної партії сусідньої Румунії на чолі з Й. Бретіану, котрий управляв урядом країни у 1876–1881 і 1881–1888 рр., стало зростання промислового виробництва, особливо таких галузей, як харчова і деревообробна. Протягом правління цього виконавчого органу відбувалося формування бюрократичного апарату та зміцнення монархічного інституту. Незважаючи на те, що уряд Й. Бретіану виступив союзником Санкт-Петербурга у його війні 1877–1878 рр. проти Османської імперії, вже на початку 1880-х років він розпочав зближення з країнами антиросійського Троїстого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією. Все вищезазначене, на перший погляд, нагадує процеси, що відбувалися в Болгарії під час регентства і прем'єрства С. Стамболова, проте більш глибоке ознайомлення із зовнішнім і внутрішнім курсами політиків вказує на очевидні відмінності між ними, визначені специфікою розвитку обох країн. Наприклад, румунський лідер намагався відстоювати інтереси не лише промисловців, а й впливових крупних землевласників-латифундистів, яких у князівстві не існувало. Цей факт зумовив відмінності ініціатив Й. Бретіану і С. Стамболова.

Державницький період в історії України розпочався пізніше, аніж у Болгарії. У перших двох десятиріччях ХХ ст. він обмежувався нетривалим проміжком часу – з дня проголошення 9 (22) січня 1918 р. Четвертого універсалу до 10 листопада 1920 р., коли урядові структури Директорії Української Народної Республіки (УНР) залишили територію країни. У цей період на авансцену зійшло декілька постатей, котрі відіграли помітну роль у політичних процесах. Серед них – М. Грушевський, М. Міхновський, П. Скоропадський, В. Винниченко, С. Петлюра, Ф. Швець, Є. Петрушевич та інші. Звісно, політична спадщина, яка залишилася після їхньої діяльності, кардинально відрізняється від досліджуваної нами стамболівської, адже: по-перше, її вплив було швидко нівельовано приходом до влади в Україні більшовиків; по-друге, масштаби ініційованих ними державотворчих ініціатив непорівнянні зі значно ширшим і більш розмаїтим комплексом заходів болгарського регента і прем'єр-міністра; по-третє, вказані політики, за винятком П. Скоропадського і М. Міхновського, були соціалістами, на відміну від С. Стамболова, який послідовно відстоював націоналістичні, ліберальні й консервативні цінності та рішуче виступав проти лівих сил.

Разом з тим процеси державотворення в УНР мали багато спільного з тенденціями політичного, соціально-економічного й культурного розвитку Болгарії періоду регентства і прем'єрства С. Стамболова, незважаючи на суттєвий розрив у часі їхнього існування. Серед них: протистояння нав'язливій політиці як Санкт-Петербурга у 1886–1894 рр., так і Москви в 1918–1920 рр.; авторитарні методи реалізації влади; розбудова ефективного адміністративного апарату; зміцнення війська і поліції; стимулювання розвитку промисловців; розширення національної мережі освітніх і культурних закладів тощо.

Проводячи аналогії між ідеями і практиками болгарського державника та представниками істеблішменту інших європейських країн, мимоволі виникає питання, чи існують в історії самої Болгарії політики, діяльність яких за тими чи іншими критеріями можна ототожити з наслідками праці С. Стамболова? Очевидним є факт, що в останній чверті ХІХ, на початку ХХ ст., напередодні й під час Першої світової війни серед політикуму країни фігурувало декілька осіб, тривалість перебування яких біля державного керма наближена до терміну правління засновника НЛП, – це лідер «народняків» К. Стоїлов (прем'єр-міністр у 1887 і 1894–1899 рр.) та його послідовник І. Гешов (керівник уряду в 1911–1913 рр.), голова Центрального бюро Ліберальної партії В. Радославов (очільник кабінету міністрів у 1886–1887 і 1913–1918 рр.), лідер демократів П. Каравелов (прем'єр-міністр у 1880–1881, 1884–1886, 1886 і 1901 роках) та його наступник А. Малинов (голова Ради міністрів у 1908–1911 і 1918 роках), безпартійний генерал Р. Петров (голова уряду в 1901 і 1903–1906 рр.). Всі вони так само залишили по собі значну політичну спадщину, були ініціаторами важливих починань, а наслідки їхньої діяльності теж можна назвати доленосними для Болгарії. Проте масштаби відповідальності перед країною і нацією кожного із них абсолютно непорівнянні зі стамболівськими. Фактично у період свого регентства і прем'єрства засновник НЛП залишався першою особою держави, визначаючи напрями зовнішньої і внутрішньої політики Софії. Всі інші зазначені особистості, котрі приходили до влади до або після нього, в тій чи іншій мірі знаходилися у залежності від Баттенберга і Фердинанда та мали обов'язково узгоджувати з монархом свої наміри і прагнення. Погляди, симпатії, ідеї і цілі глави держави у 1879–1886 та в 1895–

1918 рр. були ключовими у болгарській політичній реальності, а тому всі прем'єр-міністри змушені були зважати на думку князя/царя.

Беззаперечно, що представлена вище компаративістика є умовною. Ідеологію і методи ведення політики кожного окремо взятого державного діяча визначала специфіка середовища, в якому він здійснював власну діяльність: своєрідність системи державної влади і правлячого режиму, міжнародне становище країни тощо. На їх формування впливали і такі фактори, як особистий досвід політика та особливості його характеру і темпераменту. Однак окремі елементи залишеної С. Стамболовим спадщини все ж ідентичні зі складовими діяльності інших видатних постатей тієї епохи, що дозволяє стверджувати наступне: погляди болгарського регента/прем'єр-міністра, а також його практики стали наслідком конкретного історичного часу та визначалися тими чи іншими обставинами й викликами, які були спільними для європейських і особливо балканських країн, котрі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. перебували на етапі становлення власної державності.

БІБЛІОГРАФІЯ

Неопубліковані документи

1. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 137 «Отчёты МИД России». Оп. 475.
2. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 151 «Политархив». Оп. 482.
3. Архив внешней политики Российской империи. Ф. 192 «Миссия в Софии». Оп. 1.
4. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 11 «Драган Цанков». Оп. 1.
5. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 13 «Д-р Димитър Станчов». Оп. 1.
6. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 14 «Григор Начович». Оп. 1.
7. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 15 «Д-р Стоян Данев». Оп. 1.
8. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 19 «Тодор Икономов». Оп. 1.
9. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 63 «Стефан Стамболов». Оп. 1.
10. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 256 «Димитър Тончев». Оп. 1.
11. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 263 «Д-р Васил Радославов». Оп. 1, 4.
12. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 266 «Ген. Рачо Петров». Оп. 1.
13. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 271 «Княз Александър I Батенберг». Оп. 1.
14. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 272 «Иван Евстратиев Гешов». Оп. 4, 5.
15. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 290 «Димитър Греков». Оп. 1.
16. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 395 «Петко Каравелов». Оп. 1.
17. Български исторически архив при Национална библиотека «Св. Св. Кирил и Методий». Ф. 638 «Димитър Петков». Оп. 1.

18. Държавен военноисторически архив. Ф. 1 «Канцелария на Министерството на войната». Оп. 1, 5.
19. Държавен военноисторически архив. Ф. 012 «Полк. Иван Кръстев Стойчев». Оп. 1.
20. Държавен военноисторически архив. Ф. 42м «Военноисторическа комисия при ЩА». Оп. 1.
21. Държавен военноисторически архив. Ф. 111 «Управление на Западния отряд». Оп. 1.
22. Държавен военноисторически архив. Ф. 1930 «Военно-касационен съд». Оп. 1.
23. Научен архив на Българска академия на науките. Сб. IX «Разни документи до Освобождението». Оп. 2.
24. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 5к «Моллов, Димитър». Оп. 1.
25. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 11к «Шишманов, Иван». Оп. 1.
26. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 17к «Сарафов, Михаил». Оп. 1.
27. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 19к «Стамболов, Стефан». Оп. 1.
28. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 42к «Хесапчиев, Христофор». Оп. 1.
29. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 43к «Цанков, Драган». Оп. 1.
30. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 44к «Маджаров, Михаил». Оп. 1.
31. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 45к «Радославов, Васил». Оп. 1.
32. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 54к «Друмев, Васил». Оп. 1.
33. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 57к «Тончев, Димитър». Оп. 1.
34. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 125к «Величков, Константин». Оп. 2.
35. Научен архив на Българска академия на науките. Ф. 175к «Тошев, Андрей». Оп. 1.
36. Централен държавен архив на Република България. Ф. 3к «Монархически институт в България». Оп. 1, 6, 8, 18.
37. Централен държавен архив на Република България. Ф. 52к «Петров, Рачо». Оп. 1.
38. Централен държавен архив на Република България. Ф. 113к «Радославов, Васил». Оп. 1.

39. Централен държавен архив на Република България. Ф. 121к «Маджаров, Георги». Оп. 1.
40. Централен държавен архив на Република България. Ф. 122к «Кьорчев, Димо». Оп. 1.
41. Централен държавен архив на Република България. Ф. 134к «Людсканов, Александър». Оп. 1.
42. Централен държавен архив на Република България. Ф. 140к «Генадиев, Павел». Оп. 1, 2.
43. Централен държавен архив на Република България. Ф. 140с «Земеделски младежки съюз – опозиция». Оп. 1.
44. Централен държавен архив на Република България. Ф. 151б «Хаджидимов, Димо». Оп. 1.
45. Централен държавен архив на Република България. Ф. 173к «Народно събрание». Оп. 1, 2.
46. Централен държавен архив на Република България. Ф. 176к «Министерство на външните работи и изповеданията». Оп. 1, 2.
47. Централен държавен архив на Република България. Ф. 242к «Министерство на правосъдието». Оп. 5.
48. Централен държавен архив на Република България. Ф. 284к «Министерски съвет». Оп. 1.
49. Централен държавен архив на Република България. Ф. 300к «Демократическа партия». Оп. 1.
50. Централен държавен архив на Република България. Ф. 313к «Радославов, Васил». Оп. 1.
51. Централен държавен архив на Република България. Ф. 401к «Либерална партия (радослависти)». Оп. 1.
52. Централен държавен архив на Република България. Ф. 568к «Сем. Гешови». Оп. 1.
53. Централен държавен архив на Република България. Ф. 600к «Стоилов, Константин». Оп. 3.
54. Централен държавен архив на Република България. Ф. 1599к «Андонов, Иван». Оп. 1.
55. Центр болгаристики та балканських досліджень імені Марина Дринова Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Особистий фонд професора С. І. Сідельнікова. Оп. 1.

Опубліковані документи

56. Авантюры русского царизма в Болгарии: сборник документов / Сост.: П. Павлович [В. Коларов]. Москва: Соцэкгиз, 1935. 240 с.

57. Австро-Унгария и България в документалното наследство на д-р Константин Стоилов: 1883–1898: Сборник документи / Ред. Л. Владева. София: Главно управление на архиви при Министерския съвет, 2002. 495 с.
58. Атанас Шопов: Дневник, дипломатически рапорти и писма / Ред. И. Пасков. София: Македонски научен институт, 1995. 287 с.
59. Бобчев С. Програмата на Народната партия въ думи и дела // По случай 25-годинината на Народна партия. София, 1919. 75 с.
60. Български конституции и конституционни проекти / Ред.: Л. Стоянов, В. Методиев. София: Д-р Петър Берон, 1990. 216 с.
61. Българските царе в народното събрание (1879–1946): Тронни слова / Съст.: И. Бурилкова, И. Гезенко. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1996. 484 с.
62. Външната политика на България: Документи (1886–1887) / Съст.: Е. Стателова и др. София: Издание на Министерството на външните работи, 1995. Т. 2. 630 с.
63. Външната политика на България: Документи (1887–1890) / Съст.: Е. Стателова и др. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1995. Т. 3. Ч. 1. 544 с.
64. Външната политика на България: Документи (1890–1894) / Съст.: Е. Стателова и др. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1998. Т. 3. Ч. 2. 601 с.
65. Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (1893–1919 г.): Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни протоколи, наредби, резолюции, писма) / Съст.: Ц. Билярски, И. Бурилкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2007. Кн. 45. Т. 1. Ч. 1. 640 с.
66. Вътрешната Македоно-Одринска революционна организация (1893–1919 г.): Документи на централните ръководни органи (устави, правилници, мемоари, декларации, окръжни протоколи, наредби, резолюции, писма) / Съст.: Ц. Билярски, И. Бурилкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2007. Кн. 46. Т. 1. Ч. 2. 1228 с.
67. Генадиев Н. Доклад до Министерския съвет по мисията ми в странство през 1915 година. София: Ел. Петков, 1929. 82 с.
68. Генадиев Н. Македония: реферат. София: Съгласие, 1924. 30 с.
69. Генадиев Н. Реч по одобряване Указа за закриването на Университета и уволняването на преподавателския персонал. София: Държавна Печатница, 1907. 46 с.
70. Генадиев Н. Реч произнесена на 29 февруари 1920 г. в салона на Градското казино в София. София: Балканъ, 1920. 50 с.
71. Генадиев Н. Реч по отговора на Тронното слово на 1911 г. София: Народно-либерална партия, 1912. 50 с.

72. Генадиев Н. Реч произнесена при дебатите по отговора на Тронното слово на 3 ноември 1906 г. IV редовна сесия на XIII Обикновено Народно събрание. София: Вечерна поща, 1906. 76 с.
73. Генадиев П. Отворено писмо до почитателите и последователите на покойния ми брат Никола Генадиев и членовете на партията Народно единство. София: Ел. Петков, 1931. 36 с.
74. Георгиев В., Трифонов С. Гръцката и сръбската пропаганди в Македония: Краят на XIX – началото на XX век: Нови документи. София: Македонски научен институт, 1995. 551 с.
75. Георгиев В., Трифонов С. Екзарх български Йосиф I: Писма и доклади. София: Клуб 90, 1994. 437 с.
76. Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Просвета, 1994. Т. 1. Ч. 1. 632 с.
77. Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Просвета, 1995. Т. 1. Ч. 2. 624 с.
78. Георгиев В., Трифонов С. История на българите: 1878–1944: в документи. София: Сор, 1996. Т. 2. 759 с.
79. Георгиев В., Трифонов С. Македония и Тракия в борба за свобода: Краят на XIX – началото на XX век: Нови документи. София: Македонски научен институт, 1995. 816 с.
80. Двадесет години от царуването на Негово Царско Височество Фердинанд I, Княз на България: 1887–1907: Речи, прокламации и рескрипти / Събр. и изд. Х. Цветков и Д. Иванов. София: Държавна печатница, 1907. 540 с.
81. Две непубликувани писма на Стефан Стамболов // Ново слово. 1994. № 25. С. 3.
82. Две писма на Екзарх Йосиф до Стефан Стамболов // Родина. 1996. № 3. С. 126–129.
83. Делото по заговора за убийството на Негово Царско Височество княза и министра председателя Стамболова и убийството на министра Белчева: Обвинителен акт / Съст. Г. Цукев. София: Б. Зилбер, 1892. 1018 с.
84. Дневници (стенографически) на III Велико народно събрание. Търново, 1887. Кн. 2. 465 с.
85. Дневници (стенографически) на IV Велико народно събрание. София, 1893. 511 с.
86. Дневници (стенографически) на V Велико народно събрание. София, 1911. 639 с.
87. Дневници (стенографически) на V Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1888. Кн. 1–6. 724 с.
88. Дневници (стенографически) на V Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1889. Кн. 1–10. 869 с.
89. Дневници (стенографически) на V Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1890. Кн. 1–3. 1183 с.

90. Дневници (стенографически) на VI Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1891. Кн. 1–2. 286 с.
91. Дневници (стенографически) на VI Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1892. Кн. 1–7. 1502 с.
92. Дневници (стенографически) на VI Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1893. Кн. 1–4. 810 с.
93. Дневници (стенографически) на VII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1894. Кн. 1–5. 1711 с.
94. Дневници (стенографически) на VIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1896. 1439 с.
95. Дневници (стенографически) на IX Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1897. 2976 с.
96. Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1899. Кн. 1. 2341 с.
97. Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1899. Кн. 2. 2301 с.
98. Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1899. Кн. 3. 3765 с.
99. Дневници (стенографически) на X Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1900. 3865 с.
100. Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1901. Кн. 2. 2311 с.
101. Дневници (стенографически) на XI Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1901. 1882 с.
102. Дневници (стенографически) на XII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1903. 4492 с.
103. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1904. 3587 с.
104. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1905. 2381 с.
105. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1906. 2348 с.
106. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1907. 2534 с.
107. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1907. 2698 с.
108. Дневници (стенографически) на XIII Обикновено народно събрание, V ред. сесия. София, 1907. 2234 с.
109. Дневници (стенографически) на XIV Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1908. 1904 с.
110. Дневници (стенографически) на XV Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1912. 2034 с.

111. Дневници (стенографически) на XV Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1913. 2396 с.
112. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I изв. сесия. София, 1915. 3929 с.
113. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III изв. сесия. София, 1918. 2775 с.
114. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV изв. сесия. София, 1919. 2114 с.
115. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, I ред. сесия. София, 1914. 3505 с.
116. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, II ред. сесия. София, 1916. 3118 с.
117. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, III ред. сесия. София, 1917. 2998 с.
118. Дневници (стенографически) на XVII Обикновено народно събрание, IV ред. сесия. София, 1918. 1845 с.
119. Документи за българската история: Документи из турските държавни архиви (1863–1909) / Съст. П. Дорев. София: Изд-во на БАН, 1942. Т. 4. 368 с.
120. Документи из секретните архиви на руското правителство: Политиката на Русия към България от Освобождението до сега / Предг. от Димитър Петков. София: Свобода, 1893. 256 с.
121. Документи и материали за историята на българския народ / Съст.: М. Войнов и др. София: Изд-во на БАН, 1969. 561 с.
122. Документи по обявяването на независимостта на България 1908 година: Из тайния кабинет на княз Фердинанд / Съст.: Ц. Тодорова, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1968. 238 с.
123. Документи по превратът на деветий август / С предисловие от Захарий Стоянов. София: Ян. Ковачев, 1887. 31 с.
124. Д-р К. Стоилов: Речи. София: Т. Ф. Чипев, 1939. 400 с.
125. Д-р Никола Генадиев: Между политиката и властта, заговорите и затвора / Съст. Ц. Билярски. София: Синева, 2002. 148 с.
126. Д-р Христо Татарчев: Македонският въпрос, България, Балканите и общността на народите / Съст.: Ц. Билярски, В. Радев. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1997. 347 с.
127. Закон за определяне продажната цена на съестните и други предмети от първа необходимост през време на обществени кризи и бедствия (Министерство на вътрешните работи, Указ № 341 от 8 август 1914 год). URL: <http://www.anamnesis.info/node/1089> (дата звернення: 28. 04. 2017).
128. Захари Стоянов: Непознати страници: Материали от личния архив на писателя / Съст. Й. Палежев. София: Наука и изкуство, 1981. 210 с.
129. Иван Евстратиев Гешов: Лична кореспонденция / Съст.: Р. Попов, В. Танкова. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1994. 317 с.

130. Из архива на К. Иречек: Преписка с чужденци: Документи за научната, културната и политическата история на славянските и някои неславянски народи: 1870–1914 г. София: Изд-во на БАН, 1963. Т. 3. 347 с.
131. Из тайния архив на Фердинанд I: Документи за военната и политическа история на България / Съст.: Д. Минчев, Ц. Билярски. София: Държавно военно изд-во, 2001. 177 с.
132. Княжество България и македонският въпрос: Протоколи от конгресите на Върховния Македоно-одрински комитет: 1895–1905 / Съст. Ц. Билярски. София: Иврай, 2002. 399 с.
133. Кой уби Стамболов: Документални, вестникарски материали и спомени за последната година от живота и убийството на Стефан Стамболов / Съст.: Д. Давчева, Г. Чоланов, С. Овчаров, С. Тонев. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 79 с.
134. Консерватизм: Антология / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 1998. 598 с.
135. Кореспондентът на «Таймс» съобщава от София / Съст.: К. Пандев, В. Александров. София: София Прес, 1983. 191 с.
136. Лисицата и лъвът: Фердинанд I на фона на българската психологическа и политическа действителност: 1886–1902 / Съст.: Д. Давчева, С. Овчаров. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1994. Т. 1. 285 с.
137. Лібералізм: Антология / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. 872 с.
138. Македония в пламъци: Освободителните борби на българите от Македония в спомени на дейци на Вътрешната македоно-одринска революционна организация / Съст.: И. Бурилкова, Ц. Билярски. София: Синева, 2003. 240 с.
139. Македония: Сборник от документи и материали / Отг. ред.: Д. Косев, Х. Христов, Н. Тодоров, В. Станков. София: Изд-во на БАН, 1978. 821 с.
140. Мирный договор между союзниками и Болгарией в Нейи, заключённый 27 ноября 1919 г. Статья 48. URL: <http://www.obraforum.ru/lib/book2/24.htm> (дата звернення: 07. 02. 2017).
141. Михайло Драгоманов: Духовност и свобода: Избрани статии, дневник и писма на учения / Съст. и превод П. Кънева. София: Полис, 2005. 160 с.
142. Націоналізм: Антология / Упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2000. 872 с.
143. Националноосвободителното движение на македонските и тракийските българи: 1878–1944: В 4 т.: Освободителното движение след Илинденско-Преображенското въстание 1903–1919 г. / Отг. ред. Д. Мичев. София: Македонски научен институт, 1997. Т. 3. 416 с.
144. Независимостта на България: Документи и периодичен печат 1908–1909 г. / Съст. Л. Чолпанова. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2008. 203 с.

145. Ньойският погром и терорът над българите: Сборник от документи и материали / Съст. Ц. Билярски. София: Анико, 2009. 493 с.
146. Обвинителен акт [срещу убийците на Стефан Стамболов] на 3 юли 1895 // Континент. 1995. № 156. С. 12.
147. От Сан Стефано до Париж 1878–1947: Най-важните договори за България / Съст. Ц. Билярски. София: Анико, 2009. 326 с.
148. Пантилеева Д. Две неизвестни писма до [Стефан Стамболов от Янко Станчов] и от Стефан Стамболов [до Стоян Сарийски] // Известия на Регионален исторически музей Велико Търново. Велико Търново, 2001. С. 42–51.
149. Писмо от екзарх Йосиф I до Д. Мишев за одобряване проектобюджета на училищния отдел на Екзархията за 1901–1902 г. и необходимостта Българската екзархия да отстрани учителите, участвали в революционното движение във вилаетите. URL:
http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=483:-i-&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61
(дата звернення: 12. 08. 2011).
150. Правителството на Стамболийски и македонското освободително движение. Споредъ данни на Вътрешната македонска революционна организация. София: Автономна Македония, 1923. 112 с.
151. Програми, програмни документи и устави на буржоазните партии в България (1879–1918) / Съст.: В. Николова, Д. Саздов. София: Наука и изкуство, 1992. 524 с.
152. Речи и пледоарии на д-р Н. Генадиев (Съдебни, парламентарни и политически) / Съст. П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1926. 99 с.
153. Реч, която д-р Н. Генадиев щеше да произнесе на 27 април 1908 год в гр. Варна. София: Т. Пеев, 1908. 32 с.
154. Реч на софийския народен представител г. д-р Н. Генадиев по предложението за назначаване изпитателна комисия върху цялото управление (включително подготовката и водене на войната) на кабинетите Иван Евстратиев Гешов и Д-р Стоян Данев: Заседания XXV–XXVII, от 7–9 май 1914 г. София: Държавна печатница, 1914. 248 с.
155. Реч от Д-р Никола Генадиев – министър на външните работи и на изповеданията: Произнесена на 3. XI. 1913 г. в градското казино в София. София: Държавна печатница, 1913. 77 с.
156. Реч произнесена от г. Министра Д-р Н. Генадиев по отговора на тронното слово (V редовна сесия XIII-го обикновено Народно събрание). София: Вечерна поща, 1907. 48 с.
157. Сръбските интриги и коварства срещу България (1804–1914): Дипломатически документи / Съст. Ц. Билярски. София: Анико, 2009. 659 с.
158. Стамболовщината в документи. Видин: Божинов & Конев, 1912. 41 с.

159. Станчев М. Г. «Дело 13-ти» (о процессе над так называемой «Болгарской контрреволюционной националистической организацией» в Украине. 1937–1938 гг.) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2014. Т. 7. С. 357–392.
160. Статистика за изборите на народни представители за XI Обикновено народно събрание. София: Г. А. Ножаров, 1904. 107 с.
161. Статистика за изборите на народни представители за XVII, XVIII, XIX ОНС. София, 1928. 211 с.
162. Стефан Стамболов: албум / Съст. М. Куманов; ред. Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. 333 с.
163. Стефан Стамболов или речта, изпълнена с тъга. URL: <http://www.bulgarianhistory.org/stefan-stambolov-ili-rechta-izpa-lnena-s-ta/> (дата звернення: 22. 07. 2016).
164. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст. М. Куманов. София: Отечество, 1997. Т. 1. 623 с.
165. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 2. 430 с.
166. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти 1890 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 3. 687 с.
167. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки 1891 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 4. 574 с.
168. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Отечество, 1997. Т. 5. 447 с.
169. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки април – декември 1893 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 6. 920 с.
170. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, рапорти, записки януари – май 1894 г.) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 7. 913 с.
171. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми 19. V. 1894 – 5. VII. 1895) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 8. 847 с.
172. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, статии, съобщения) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 9. 723 с.
173. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. Т. 10. 819 с.
174. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2002. Т. 11. 681 с.

175. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки 1888) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 12. 707 с.
176. Стефан Стамболов: Личен архив (телеграми и писма) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 13. 414 с.
177. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1890) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 14. 573 с.
178. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници 1891) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 15. 995 с.
179. Стефан Стамболов: Личен архив (писма, телеграми, записки и дневници) / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. Т. 16. 827 с.
180. Стефан Стамболов: Парламентарни речи: 1879–1894 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. Т. 17. 550 с.
181. Стефан Стамболов пред Народно събрание: Избрани речи / Съст. Н. Бояджиева. София, 1995. 146 с.
182. Стефан Стамболов: Свобода или смърт / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: З. Стоянов, 2003. 614 с.
183. Съветите на цар Фердинанд към цар Борис III / Съст. Ц. Билярски. София: Анико, 2011. 70 с.
184. Убийството на Стефан Стамболов: Наказателно дело № 1103: Протокол и присъда / Съст. Н. Игов. София: Арес Прес, 1995. 288 с.
185. Цар Фердинанд – циник, измамник, лицемер / Съст. Ц. Билярски. София: Анико, 2009. Т. 1. 165 с.
186. Цар Фердинанд – циник, измамник, лицемер / Съст. Ц. Билярски. София: Анико, 2011. Т. 2. 540 с.
187. Четири речи на Царибродския народен представител Теодор Теодоров, произнесени на I-та редовна сесия на XI-то Обикновено народно събрание. София: Държавна печатница, 1901. 96 с.
188. Юбилеен албум на Народнолибералната партия с ликовете на царствующата династия и на по-видните членове от Народнолибералната партия от 1887–1907 г. София: Ангел Б. Петров, 1907. 112 с.
189. Documents diplomatiques: Affaires de Macedoine: 1903–1905. Paris: Imprimerie nationale, 1905. 228 p.

Преса

190. Балканска зора. 1890–1894.
191. Балканските войни по страниците на българския печат: 1912–1913 / Съст. П. Кишкилова. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1999. 250 с.
192. Борба. 1911–1912.
193. България. 1898–1920.
194. Българска независимост. 1908.
195. Български глас. 1877.
196. Воля. 1911–1915; 1918–1920.
197. Газетные старости. URL: <http://starosti.ru/article.php?id=15206> (дата звернення: 26. 04. 2017).
198. Демократически преглед. 1903–1905.
199. Демократ. 1905–1912; 1914–1920.
200. Другар. 1893–1894.
201. Държавен вестник. 1886–1920.
202. Земледелска защита. 1899–1902.
203. Земледелско знаме. 1902–1914; 1918–1920.
204. Исторический архив. 1962. № 5. С. 121–124.
205. Мир. 1894–1920.
206. Народ. 1897–1898; 1911–1912; 1912–1920.
207. Народни права. 1888–1891; 1895–1920.
208. Народно единство. 1923.
209. Нов век. 1899–1916.
210. Прогрес. 1892–1897.
211. Пряпорец. 1898–1920.
212. Работническа България. 1909–1911.
213. Работнически вестник. 1897–1912; 1913–1920.
214. Россия. 1912.
215. Свобода. 1886–1899.
216. Свобода. 1908–1909.
217. Свобода. 1918–1920.
218. Свободно слово. 1891–1895.
219. Слово. 1906–1915.
220. С.-Петербургские ведомости. 1908.
221. Списание на Българското икономическо дружество. 1919. Кн. 1–2. 156 с.
222. Столичная почта. 1908.
223. Търновска конституция. 1888.
224. Финансов-икономически преглед. 1906.
225. Харьковские ведомости. 1908.
226. Черно море. 1891–1895; 1903–1904.
227. 6 септември. 1908.
228. Il Papagallo. 1908. № 42.

Мемуари

229. Абрашев П. Дневник. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1995. 416 с.
230. Батенберг А. Дневник. София: Хр. Ботев, 1992. 144 с.
231. Батенберг А. Спомени за едно смутно време. София: П. Яворов, 1995. 190 с.
232. Български Екзарх Йосиф I: Дневник / Под ред. на проф. д-р Т. Събев. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. 918 с.
233. Бьюкенен Д. Мемуари дипломата. Москва: Государственное военное изд-во, 1924. 312 с.
234. Ганчев Д. Спомени за княжеското време. София: Изд-во на Отечественния фронт, 1983. 267 с.
235. Ганчев Д. Спомени: 1864–1887. София: Изд-во на БАН, 1939. 297 с.
236. Генадиев Н. Мемоари. София: Армейския военно-издателски фонд, 1923. Т. 1. 159 с.
237. Гешов И. Е. Възгледи и дейност. София: Придворна печатница, 1926. 177 с.
238. Гешов И. Е. Спомени из години на борби и победи. София: Гутенберг, 1916. 132 с.
239. Гешов И. Е. Спомени и студии. София: П. Глушков, 1928. 393 с.
240. Григор Начович: Из дневниците / Съст.: А. Пантев, Н. Игов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1999. 270 с.
241. Димитров И. Всичко тече... Спомени. София: Тилиа, 2000. 768 с.
242. Димитров И. Дело на чисти хора // Равносметка. Пловдив: Хр. Г. Данов, 1989. С. 88–113.
243. Димитър Маринов: Спомени из моя живот или моята биография / Ред.: С. Дойнов, Е. Стателова. София: Св. Георги Победоносец, 1992. 327 с.
244. Д-р Константин Стоилов: Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Ч. 1. 493 с.
245. Д-р Константин Стоилов: Дневник / Под научн. ред. на Е. Стателова и Р. Попов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Ч. 2. 523 с.
246. Д-р Константин Стоилов: Спомени на съвременници / Съст.: И. Бурилова, Ц. Билярски. София: Народно събрание, 2001. 287 с.
247. Иван Ев. Гешов: Спомени из години на борби и победи / Съст.: И. Бурилова, Ц. Билярски. София: Синева, 2008. 392 с.
248. Маджаров М. Дипломатическа подготовка на нашите войни: Спомени, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади. София: Мир, 1932. 371 с.
249. Маджаров М. Последните години от живота на Константин Стоилов. София: Отечество, 1993. 120 с.
250. Македония и Одринско (1893–1903): Мемоар на Вътрешната организация. София, 1904. 283 с.

251. Македония: 1912–1913: Дневници и спомени / Съст. М. Йонов. София: Св. Георги Победоносец, 1995. 228 с.
252. Малинов А. Под знака на острастени и опасни политически борби. София: Хр. Ботев, 1991. 278 с.
253. Малинов А. Сборник. София: Младежката демократическа организация «Петко Каравелов», 1946. 208 с.
254. Малинов А. Странички от нашата политическа история: Спомени. София: Придворна печатница, 1938. 182 с.
255. Михаил Маджаров: Спомени: 1854–1889 / Ред. В. Андреев. София: Български писател, 1968. 771 с.
256. Никола Геннадиев: Мемоари / Ред. Ст. Грънчаров. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1985. Т. 1. 247 с.
257. Обретенов Н. Спомени за българските въстания. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1970. 314 с.
258. От София до Костур: Спомени / Съст.: И. Бурилкова, Ц. Билярски. София: Синева, 2003. 239 с.
259. Радев С. Ранни спомени: 1879–1898. София: Български писател, 1969. 343 с.
260. Революционна София: 1891–1944: Спомени / Съст.: Д. Василев, Т. Балабанов. София: Изд-во на БАН, 1969. 750 с.
261. Спомени за обявяване на независимостта на България: 1908 / Съст.: Р. Попов, Е. Стателова. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1984. 243 с.
262. Спомени за Петко Каравелов / Съст. Е. Стателова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 256 с.
263. Станчова А. Дворцови и дипломатически спомени: 1887–1915. София: Български художник, 1991. 223 с.
264. Стефан Стамболов в спомени на съвременници / Съст.: С. Тонев, Д. Давчева. София: Наука и изкуство, 1992. 383 с.
265. Стефан Стамболов: Дневник / Съст.: П. Свирачев, Д. Илиева. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 166 с.
266. Стефан Стамболов и неговото време: Непубликувани спомени / Съст.: Е. Стателова, Р. Попов. София: Детелина 6, 1993. 344 с.
267. Стоян Данев: Мемоари / Съст. и ред.: Е. Стателова и К. Гергинов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1992. 290 с.
268. Стоян Михайловски: Страници из дневника на един мислител / Съст.: И. Бурилкова, Л. Ванова, Ц. Билярски. София: Синева, 2005. 383 с.
269. Стоянов З. Превратът през 1881 година: Исторически възпоминания. София: Български писател, 1994. 269 с.
270. Тодор Бурмов: Дневник; Спомените ми; Автобиография / Съст., предг. и комент. от Р. Радкова. София: Любомъдрие, 1994. 391 с.
271. Тодор Икономов: Мемоари / Ред. Т. Жечев. София: Български писател, 1973. 644 с.
272. Юруков Д. Спомени из политическия живот на България. София, 1923. 276 с.

Публіцистика

273. Баламезов С. Министрите, тяхната роля и тяхната власт в парламентарната монархия. София, 1914. 261 с.
274. Биман А. Х. Стамболов: Биография [Фототипно издание по изданието от 1896 г.]. София: Наука и изкуство, 1990. 220 с.
275. Благоев Д. Кой ще даде Стамболов в съд? // Съчинения. София, 1957. Т. 3. С. 153–156.
276. Благоев Д. Принос към историята на социализма в България. София: Партийната социалистическа книжарница, 1906. 547 с.
277. Болгарские «документы». Ещё о г. Стамбулове // Вестник Европы. Петербург: М. М. Стасюлевич, 1892. Т. 5. Кн. 9. С. 368–374.
278. Вазов И. Събрани съчинения в двадесет и два тома: Разкази 1901–1921; Спомени; Автобиографични материали. София: Български писател, 1977. Т. 10. 629 с.
279. Вардарски [Петър Поп Арсов]. Стамболовщината в Македония и нейните представители. Виена: Братя Попеви, 1894. 64 с.
280. Вещий Олег [Башмаков А. А.]. Болгария и Македония. Санкт-Петербург: Слово, 1903. 386 с.
281. Водовозов В. В. Стефан Стамболов. Пловдив, 1895. 64 с.
282. Генадиев Н. Стефан Стамболов: 19 юли 1895 – 19 юли 1925. София: Ел. Петков, 1925. 34 с.
283. Георгиев В. Юбилейна елегия за Ст. Стамболов (по случай 30 годишнината от трагичната му смърт). Пловдив: Добруджа, 1925. 8 с.
284. Гудев П. Време е да видим Русия освободи ли ни? София: Глобус 91, 1994. 149 с.
285. Данев С. Очерк на дипломатическата история на Балканските държави. София: Балканъ, 1922. 115 с.
286. Джувара А. Русия и българската криза. София: Ян. Ковачев, 1886. 24 с.
287. Димитър Петков и народната либерална партия. Пловдив: Работник, 1910. 120 с.
288. Димитър Петков, Петко Д. Петков – Баща и син: Личност, дело и идеи / Ред. П. Думанов. София: Ел. Петков, 1928. 96 с.
289. Дрангазов Т. Стефан Стамболов. София, 1894. 12 с.
290. Д-р Н. Генадиев: Годишнина от убийството му / Под ред. на В. Савов и П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1924. 64 с.
291. Д-р Никола Генадиев [Живот и дейност] // Галерия на българските държавници. София, 1919. 34 с.
292. Дурново Н. Н. Болгарская пропаганда в Македонии и македонский вопрос. Москва: И. А. Баландин, 1899. 65 с.
293. Дурново Н. Н. Имеют ли болгары исторические права на Македонию, Фракию и Старую Сербию? Москва: Э. Лиснер и Ю. Роман, 1895. 56 с.

294. Дървингов П. История на Македоно-одринското опълчение: Животът и действията на опълчението във войната с Турция. София: Държавна печатница, 1919. Т. 1. 662 с.
295. Епанчин Н. А. В Болгарии осенью 1899 года. Санкт-Петербург: Тип. Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1900. 230 с.
296. Епизоди от изграждането на новата Българска държавност (1878–1896) / Съст.: Н. Кюркчиев, И. Бърнев-Буби. София: Изток, 2007. 325 с.
297. Златев И. Обединение и обновление на партии. София, 1922. 56 с.
298. Карагюлева К. Едно свидетелство за Ст. Стамболова: Няколко думи за домогванията на съсечения тиранин спрямо семейството ни и лично спрямо мен. София: П. Калъчев, 1897. 57 с.
299. Кермекчиев А. Генадиев пред съда на народно-либералите. София, 1915. 34 с.
300. Кисимов П. Открито писмо до г-на Д. Петкова главни редактор на в. «Свобода» и издателя на книгата: «Документи из секретните архиви на руското правителство»: (По повод на тая негова книга и дедикацията му). Букурещ: Е. Виегандъ & Савой, 1893. 28 с.
301. Книжка за народа: Стефан Стамболов и днешното положение на България. София: Царска придворна печатница, 1915. 42 с.
302. Константинов А. По «изборите» в Свищов. URL: <http://www.slovo.bg/showwork.php?AuID=169&WorkID=9816&Level=1> (дата звернення: 03. 05. 2015).
303. Кулябко-Корецкий Н. Г. Стамболов и Каравелов. София: Т. Пеев, 1903. 31 с.
304. Кълинков И. Жертвите на Стамболов. Казанлък, 1896. 76 с.
305. Кьорчев Д. Време на надежди и катастрофи (1905–1919): Дневници и политически студии. София: Български писател, 1994. 396 с.
306. Маринов Д. Македония сърбска или е българска страна? Братска разправа. София: Просвещение, 1898. 60 с.
307. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Т. Пеев, 1909. 720 с.
308. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 1. 358 с.
309. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история: Летописни спомени и очерки. София: Български писател, 1992. Ч. 2. 475 с.
310. Матвеев П. А. Болгария после Берлинского конгресса: Исторический очерк. Санкт-Петербург: В. С. Балашев и К°, 1887. 345 с.
311. Милев Х. Димитър Петков и народната либерална партия. Пловдив: Работник, 1910. 120 с.
312. Милюков П. Н. Из поездки в Македонию: Европейская дипломатия и македонский вопрос // Вестник Европы. 1899. № 6. С. 425–456.
313. Милюков П. Н. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу // Русское богатство. Санкт-Петербург, 1899. № 5. С. 52–83.

314. Милюков П. Н. Сербо-болгарские отношения по македонскому вопросу // Русское богатство. Санкт-Петербург, 1899. № 6. С. 425–436.
315. Народно четение: За парите / Превели от руский С. и С. [Ст. Стамболов и Ф. Симидов]. Цариград: Карапетров и дружество, 1874. 40 с.
316. Никола Генадиев и Народната либерална партия. София, 1914. 126 с.
317. Ничев В. Русофилството на Д-р Никола Генадиев. София: Царска придворна печатница, 1915. 14 с.
318. Овсяный Н. Р. Болгария и болгары. Санкт-Петербург: Военная типография, 1900. 365 с.
319. Овсяный Н. Р. Болгария [Ист. очерк]. Санкт-Петербург, 1910. 67 с.
320. Падение Стамбулова и успехи принца Фердинанда // Вестник Европы. 1894. № 6. С. 839–840.
321. Пандов Д. Заемната политика на България (Причини и последици) // Ново време. 1911. Кн. 9. С. 38–45.
322. Папарос-Бенже Н. Недобросъвестен патриотизъм: Из дейността на покойния Стефан Стамболов. Провадия: Н. К. Чехларов, 1912. 12 с.
323. Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03.07.1895 и 26.02.1907. София: Балканъ, 1907. 64 с.
324. Положение дел в Болгарии // Русская беседа. 1895. № 3. С. 106–116.
325. Превратът на деветий [9] август 1886 // Българин. Русе, 1886. 40 с.
326. Радев С. Начала и искания на Народнолибералната партия. София: Т. Пеев, 1911. 64 с.
327. Радев С. Политическите партии в България // Ново време. 1898. № 1. С. 43–57.
328. Радев С. Строителите на съвременна България: Царуването на кн. Александра: 1879–1886. София: Т. Пеев, 1910. Т. 1. 835 с.
329. Радев С. Строителите на съвременна България: Регентството. София: П. Глушков, 1911. Т. 2. 835 с.
330. Радославов В. България и световната криза. София: С. Тодоров, 1923. 217 с.
331. Сакъзов Я. Поглед върху новата история на България и мястото на българските социалисти. София: Либерални клуб, 1906. 68 с.
332. Сакъзов Я. Царуването на Фердинанд I и Стамболовия режим // Българите в своята история. София, 1917. С. 443–446.
333. Сакъзов Я. Цезаризъм или демокрация? Обществено-политическа студия. София, 1905. 382 с.
334. Смърт Стамбулова: Запоздалые манифестации и обвинения: Политическая деятельность бывшего болгарского диктатора и её общие итоги: Болгарская депутация // Вестник Европы. 1895. № 8. С. 827–838.
335. Стамболийски А. Политически партии или съсловни организации? [Фототипно издание, посветено на 90 години от основаването на БЗНС]. София: Изд-во на БЗНС, 1990. 200 с.

336. Стамболов: Характер и дело. Плевен: Изгрев, 1927. 80 с.
337. Станчев П. Кобурго-стамбуловский режим: Открытое письмо С. С. Татищеву (по поводу его «Политического обозрения», помещённого в «Русском вестнике» за февраль 1892 г.). Санкт-Петербург: Новости, 1892. 17 с.
338. Стефан Стамболов: Биографии / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. Т. 19. 1167 с.
339. Стефан Стамболов: Биографии / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2005. Т. 20. 980 с.
340. Стефан Стамболов. Запомни ме, живот! Поезия и публицистика / Съст. И. Радев. Велико Търново: Абагар, 1993. 255 с.
341. Стефан Стамболов и делото на стамболовизма: 1895–1925: Вспоменателен сборник / Под ред.: Н. Бронзов, П. Думанов. Плевен: Изгрев, 1925. 64 с.
342. Стефан Стамболов като революционер и държавник: 31 година от смъртта му: 1895–1926. София: Родопи, 1926. 14 с.
343. Стефан Стамболов като революционер, общественик и държавник: Сборник от статии / Уредн.: В. Савов, Д. Сакакушев. София: Франклин, 1921. 116 с.
344. Стефан Стамболов: Кога и защо се обяви против Русия (По случай 20 годишнината от смъртта му). София: Царска придворна печатница, 1915. 30 с.
345. Стефан Стамболов: Публицистика: 1875–1895 / Съст.: М. Куманов, Д. Иванов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. Т. 18. 570 с.
346. Стоянов З. Кои са виновниците на 9 август? Велико Търново, 1886. 94 с.
347. Толерантността, тази трудна политическа добродетел: Документално-публицистически свидетелства за българските политически нрави през 70-те, 80-те г. на XIX век / Съст.: П. Петков, В. Бонева. Велико Търново: Аста, 1992. 202 с.
348. Хаджиниколев С. Позициите на стамболовистите в процеса на общественно развитие на България. Русе, 1914. 19 с.
349. Цанков А. Последствия от войната. София: Български печет, 1919. 118 с.
350. Юруков Д. Български либерализъм: поглед върху нашето политическото минало. София: Независимост, 1925. 55 с.
351. Brailsford H. Macedonia: Its races and their future. London: Methuen & Company, 1906. 360 p.
352. Mantegazza V. Due mestin Bulgaric: Ottobre e novembre 1886: Note di untestamonie oculare. Milano: Treves, 1887. 286 p.

Література

353. Абакумов А. И. Помощь России в воссоздании болгарской государственности // Вопросы новой и новейшей истории. Новосибирск, 1966. С. 96–116.
354. Агаки А. С. Русско-румынские межгосударственные отношения в конце XIX – начале XX в. Кишинёв: Штиинца, 1976. 188 с.
355. Аданър Ф. Македонският въпрос. София: Amicitia Publishing House, 2002. 270 с.
356. Аксёнова Е. П. Из истории советской славистики в 1930-е годы // Советское славяноведение. 1991. № 5. С. 83–93.
357. Александрова Я. Документи за участието на Стефан Стамболов в Сърбско-българската война 1885 г. // Военноисторически сборник. 1996. № 1. С. 68–73.
358. Ангелова Н. Българите от Княжество България в подкрепа на своите сънародници в Македония и Одринска Тракия (1887–1894 г.) // История. 1995. № 3. С. 54–64.
359. Ангелова Н. Идеите на опозицията (1887–1894) по националния въпрос // История. 1995. № 6. С. 29–41.
360. Ангелова Р. Народната партия и вътрешнополитическото развитие на България (6 май 1903 – 16 януари 1908) // Исторически преглед. 2003. № 1–2. С. 3–31.
361. Андреева Р. Нация и национализъм в българска история. София: Парадигма, 1998. 181 с.
362. Андреев А. Руски планове за България за период 1887–1892 г. // Епохи. 1996. № 3. С. 53–64.
363. Андреев М. История на българската буржоазна държава и право: От Освобождението от турско иго до Великата октомврийска революция. София: Наука и изкуство, 1965. Т. 1. Ч. 1. 196 с.
364. Арханли Н. Живот, отдаден на България // Един завет. 2009. № 1. С. 24–26.
365. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.
366. Бакалов Г. Мерилото за български държавник // Демокрация. 2001. № 156. С. 26.
367. Бакърджиев К. Стефан Николов Стамболов: Историческа справка // Нация и политика. 1994. № 2. С. 5–9.
368. Балючев В. Александър Стамболийски за Стефан Стамболов и други именити на България // Земледелско знаме. 1995. № 132. С. 2.
369. Бауман З. Индивидуализированное общество. Москва: Логос, 2005. 390 с.
370. Бейлис А. С. К вопросу об историографии русско-болгарских отношений в 80-х гг. XIX ст. // Учёные записки Львовского государственного университета. Львов, 1948. Т. 10. Вып. 3. С. 83–102.

371. Белчев Г. Историческите преступления на монархията в България // Балкански преглед. 1946. № 7. С. 82–87.
372. Беров Л. «Източните железници» в България (1873–1908 г.) // Исторически преглед. 1959. № 1. С. 80–103.
373. Беров Л. Икономиката на България през Балканската и Междусъюзническата война (1912–1913 г.) // Исторически преглед. 1985. № 11. С. 19.
374. Беровски А. Корона и кръв. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1967. 960 с.
375. Бешков И. Държавник от световна величина // Струма. 1995. № 4. С. 60–64.
376. Бешков И. Хъш до смъртта // Дневен труд. 2004. № 29. С. 16.
377. Билунов Б. Н. К истории македонского вопроса // Болгария и Россия: Сборник трудов Б. Н. Билунова. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1996. С. 324–331.
378. Биярски Ц. Българският екзарх Йосиф I, българо-гръцките отношения, отношението му към цар Фердинанд, и българските партии. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=483:-i-&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 25. 04. 2017).
379. Биярски Ц. Д-р Христо Татарчев. Първият ръководител на ВМОРО. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=233:2011-02-01-13-01-07&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 13. 10. 2012).
380. Биярски Ц. Предателската и антибългарската дейност на БЗНС. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=104:2010-07-13-18-06-19&catid=34:2010-04-24-13-08-01&Itemid=55 (дата звернення: 25. 04. 2017).
381. Биярски Ц. Стефан Стамболов и Македония. URL: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=423:2012-05-29-18-54-06&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61 (дата звернення: 03. 09. 2017).
382. Бирман М. А. В начале двадцатого столетия: Буржуазный лагерь и его партии // Краткая история Болгарии: С древнейших времён до наших дней. Москва: Наука, 1987. С. 281–285.
383. Бирман М. А. Демократическая партия Болгарии // Советская историческая энциклопедия. Москва: Наука, 1964. Т. 5. С. 90–91.
384. Бирман М. А. Либеральная партия в Болгарии // Советская историческая энциклопедия. Москва: Наука, 1965. Т. 8. С. 623.
385. Бирман М. А., Маковецкая Т. Ф. К вопросу о некоторых тенденциях становления и развития болгарского буржуазного государства // Балканы в конце XIX – начале XX века: Очерки становления национальных

- государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. Москва: Наука, 1991. С. 288–330.
386. Бирман М. А. Народная партия (народняки) Болгарии // Советская историческая энциклопедия. Москва: Наука, 1966. Т. 9. С. 917.
387. Бирман М. А. Народно-либеральная партия Болгарии (стамболовисты) // Советская историческая энциклопедия. Москва: Наука, 1966. Т. 9. С. 951.
388. Бицаева-Стоянова Р. Тайните преговори на Стефан Стамболов с Русия (1888, 1890, 1891 г.). София: Кънчев и сие, 2001. 92 с.
389. Благоев К. 50-те най-големи атентата в българската история. София: Репортер, 2000. 336 с.
390. Бобевски Л. Стефан Стамболов. София: Св. Климент, 1925. 3 с.
391. Боев Р. Военният флот на България: 1879–1900. София: Държавно военно изд-во, 1970. 236 с.
392. Божинова Р. Сърбия и българското национално-освободително движение в Македония в края на XIX в. (1893–1900) // Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. 1981. Т. 25. С. 40–73.
393. Божинов В. Българската просвета в Македония и Одринска Тракия: 1878–1913. София: Изд-во на БАН, 1982. 392 с.
394. Божинов В. Българската просветна дейност в Македония и Одринска Тракия (1878–1885) // Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. 1981. Т. 25. С. 5–39.
395. Божинов В. Солунската гимназия «Кирил и Методий» в общественно-политическия живот на българското население (1880–1913 г.) // Исторически преглед. 1971. № 4. С. 87–95.
396. Божинов П. Цариградските българи и акцията в защита на националните интереси след Априлското въстание // Исторически преглед. 2001. № 5–6. С. 3–20.
397. Болгария в XX веке: Очерки политической истории / Отв. ред. Е. Л. Валева. Москва: Наука, 2003. 463 с.
398. Болгаро-российские общественно-политические связи, 50–70-е гг. XIX в. / Отв. ред. Б. Н. Билунов. Кишинёв: Штиинца, 1986. 265 с.
399. Бондарева В. В. Болгарский Экзархат в 1878–1897 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Краснодар, 2006. 25 с.
400. Бондарева В. В. Внутривосточное развитие Болгарии в последней четверти XIX в. // Актуальные проблемы новой и новейшей истории: Сборник статей. Краснодар, 2004. С. 32–41.
401. Бондарева В. В. Политическая деятельность экзарха Иосифа I в 1876–1900 гг. в Болгарии // Русская философия: «Православие в контексте мировой культуры»: Сборник материалов Международной научной конференции (Краснодар, КубГУ, 12–13 октября 2004 г.). Краснодар, 2005. С. 309–314.

402. Бояджиева Е. Историческата съдба на България през погледа на немската историопис (1878–1939) // Исторически преглед. 1998. № 1–2. С. 187–228.
403. Бояджиева Е. Стефан Стамболов – от революция към еволюция в политическата дейност (1871–1894) // Архивен преглед. 1995. № 3–4. С. 111–116.
404. Бракалов И. Кратък исторически очерк за развитието на средното педагогическо образование у нас // Училищен преглед. 1930. № 8. С. 198–203.
405. Братанова Х. Чуждестранните военни доставки за българската армия през управлението на Стефан Стамболов (1887–1894 г.) // Военноисторически сборник. 1999. № 1. С. 7–28.
406. Братанов-Бран Х. Националният ни въпрос пред историята и първото Велико народно събрание // Балкански преглед. 1946. № 8. С. 60–65.
407. Бужашки Е. Димитър Благоев и победата на марксизма в българското социалистическо движение (1885–1903 гг.). София, 1960. 368 с.
408. Бурбига В. А., Тортіка М. В. Македонія в грецькій «Мегалі ідея» (сер. ХІХ – поч. ХХ ст.) // Вісник Харківської державної академії культури. 2010. Вип. 30. С. 47–53.
409. Бурбулон Р. Стамболов и княз Фердинанд // Един завет. 2009. № 1. С. 27.
410. България: 20 век: Алманах / Ред. Ф. Панайотов. София: Труд, 1999. 1292 с.
411. Българска книга: Енциклопедия / Ред. А. Гергова. София: Pensoft Publishers, 2004. 506 с.
412. Българските държавни институции: 1879–1986: Енциклопедичен справочник / Съст.: В. Методиев, Л. Стоянов. София: Д-р П. Берон, 1987. 375 с.
413. Българският национален въпрос след Берлинския конгрес: До социалистическата революция / Ред. В. Василев. София: Изд-во на БАН, 1986. 294 с.
414. Валева Е. Л. Инакомыслие и оппозиция в Болгарии в 1980-е годы // Славяноведение. 2012. № 5. С. 79–96.
415. Василев В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. София: Изд-во на БАН, 1991. 343 с.
416. Васильов Т. Стефан Стамболов // Спомени за лица и събития през ХІХ–ХХ век. София, 1934. С. 105–114.
417. Веков А. Монархията уби Стефан Стамболов // Дума. 1997. № 26. С. 8.
418. Велев А. Политические партии в Болгарии и Балканские войны (1912–1913 гг.) // Etudes historiques. Sofia, 1968. Vol. 4. P. 437–467.
419. Величков П. Страсти и скандалы в Царска България: I, II и III том. София: Изток – Запад, 2004. 776 с.
420. Величкова Ц. Архивният фонд на Стефан Стамболов, съхраняван в научния архив на БАН // Наука. 2004. № 2. С. 39–43.

421. Величкова Ц. Спомени на Атанас Бендерев за Стефан Стамболов: Из непубликуваните му мемоари «Мисли и спомени по миналото» // Архивен преглед. 1994. № 1–2. С. 30–35.
422. Велчев В. Принос към новата история: Стамболов и Фердинанд: Диктаторския режим и борбата против него. София: Гутенберг, 1922. 183 с.
423. Вилибалт Г. Югоизточноевропейската политика на германския империализъм от края на XIX в. до края на Първата световна война // Българско-германски отношения и връзки. София: Изд-во на БАН, 1979. Т. 2. С. 67–91.
424. Виноградов К. Б. Внешняя политика и дипломатия Австро-Венгрии в начале балканских войн (октябрь 1912 г. – январь 1913 г.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1953. 22 с.
425. Влахов Т. Криза в българо-турските отношения: 1895–1908. София: Изд-во на БАН, 1977. 191 с.
426. Влахов Т. Отношенията между България и Централните сили по време на войните: 1912–1918. София: Изд-во БКП, 1957. 291 с.
427. Влахов Т. Турско-българското съглашение от 1904 г. // Сборник в памет на професор Александър Бурмов. София, 1973. С. 304–324.
428. Вознесенский В. Д. Кобурги в Болгарии // Новая и новейшая история. 1992. № 3. С. 114–135.
429. Восточный вопрос во внешней политике России: конец XVIII – начало XX вв. / Отв. ред. Н. С. Киняпина. Москва: Наука, 1978. 440 с.
430. Вълев С. Стамболов пожелал да бъде осиновен на Алеко Богориди: само така можел да стане княз на България след изгнването на Батенберг // Стандарт news. 2000. № 2821. С. 39.
431. Вълков Г. Ст. Стамболов начело на контрапреврата и участието му в общественно-политическия живот на страна // Българското опълчение: Формиране, бойно използване и историческа съдба. София, 1983. С. 305–310.
432. Вълов И. Стамболов отхвърлял режима на Батенберг – доказват неизвестни досега писма // Континент. 1995. № 204. С. 12.
433. Галунов Г. Политика на Стефан Стамболов през периода 1887–1894 // Пари плюс. 2002. № 7. С. 27.
434. Галунов Т. Консервативна или либерална избирателна система (българският опит от 1882 г.) // Исторически преглед. 2005. № 5–6. С. 64–88.
435. Галушко К. Ю. У пошуку common sense: до дискусії з приводу національного гранд-нарративу // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 4–23.
436. Ганчев П. България – национална и европейска идентичност. Варна: Варненски свободен университет, 2001. 231 с.
437. Генадиев П. Своеволията и престъпленията на чуждестранни банки в България. София: Ел. Петков, 1933. 40 с.

438. Генадиев П. Стефан Стамболов: Исторически случаи от живота на български политически дейци / Съст.: Н. Игов, Ц. Величкова. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 163 с.
439. Генов Г. Българското военно губернаторство в Македония (ноемри 1912 – юни 1913 г.) // Исторически преглед. 1985. № 7. С. 38–46.
440. Генов Г. Политическа и дипломатическа история на България: Българската външна политика при управлението на Регентството. София: В. Недков, 2011. Т. 11. 276 с.
441. Генов Г. Политическа и дипломатическа история на България: Българската вътрешна политика при управлението на Стамболов. София: В. Недков, 2001. Т. 12. 280 с.
442. Генов Г. Политическа и дипломатическа история на България: Българската външната политика при управлението на Стамболов. София: В. Недков, 2001. Т. 13. 236 с.
443. Генов Г. Политическа и дипломатическа история на България: Българската външна политика и Македонският въпрос: Илинденското въстание. София: В. Недков, 2003. Т. 18. 311 с.
444. Геновски М. Класовият характер на борбите в Учредителното народно събрание 10 февруари – 16 април 1879 г. // Трудове на Висш икономически институт. София, 1953. Т. 1. С. 1–80.
445. Генчев Н. Левски, революцията и бъдещият свят. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1973. 154 с.
446. Георгиев Б. Либералите радослависти и политиката на правителството на Стефан Стамболов (1887–1894 г.) по българския национален въпрос // Военноисторически сборник. 1990. Кн. 2. С. 25–42.
447. Георгиев Б. Либералната (радославистка) партия в България: 1886–1899. София: АлинеА, 2001. 284 с.
448. Георгиев Б. Младолибералната партия в Княжество България. Велико Търново: Ивис, 2010. 400 с.
449. Георгиев Б. Образуване и началната дейност на Либералната (радославистка) партия в България (1886–1894) // Исторически преглед. 1992. № 1–2. С. 113–129.
450. Георгиев Б. Организационната система на Демократическата партия в България // Сборник в чест на академик Христо Христов. София: Изд-во на БАН, 1988. С. 151–166.
451. Георгиев Б. Организационно изграждане на Радославистката партия (1894–1899) // Исторически преглед. 1993. № 1. С. 129–146.
452. Георгиев Б. Социалната характеристика на либералната (радославистка) партия през XIX и началото на XX век // История. 2001. № 4. С. 45–55.
453. Георгиев Б. Участието на либералите радослависти в правителството на Константин Стоилов (май – декември 1894 г.) // България, Балканите и Европа. Велико Търново: Слово, 1992. С. 209–217.

454. Георгиев В. Образуване на Националнолибералната партия // Известия на Българското историческо дружество. 1977. Т. 30. С. 121–160.
455. Георгиев П. Българската политическа култура. София: К & М, 2000. 470 с.
456. Гешева Й. Българските Велики народни събрания (1879–1911 г.): Проблеми и задачи // Епохи. 1995. № 3–4. С. 26–42.
457. Гешева Й. Големият двубой: Стамболов – Русия // Известия на Държавни архиви. 2005. № 90. С. 152–155.
458. Гешева Й. Държавната институция Велико народно събрание (1879–1911 г.): Исторически аспекти. София: Иврай, 2001. 319 с.
459. Гешева Й. Идеология и програми на Консервативната партия (1879–1886 г.) // Исторически преглед. 1986. № 3. С. 20–38.
460. Гешева Й. Изменение на Конституцията през 1893 година // Исторически преглед. 1992. № 7. С. 30–46.
461. Гешева Й. Консерваторите, партията, личностите и изграждане на българската държава: 1879–1886 г. София: Изд. къща Дио Мира, 2013. 404 с.
462. Гешева Й. Монархическата идея при управлението на княз Александър I (1879–1886 г.) // Исторически преглед. 2002. № 1–2. С. 24–43.
463. Гешева Й. Парламентарната анкетна комисия от 1894–1895 г. относно управлението на Стефан Стамболов // Военноисторически сборник. 1999. № 2. С. 20–35.
464. Гешева Й. Парламентарните анкетни комисии по министерската отговорност (1884–1923). София: Иврай, 2003. 327 с.
465. Гешева Й. Съюзяване и разединяване между умерени либерали и консерватори (1883–1885 г.) // Исторически преглед. 1984. № 3. С. 79–89.
466. Гешева Й. Третото Велико народно събрание (1886–1887): проблеми и задачи // Исторически преглед. 1993. № 1. С. 21–39.
467. Гигов В. Българо-сръбските отношения по националния въпрос в края на 80-те и началото на 90-те години // Стефан Стамболов – революционер и книжовник. Велико Търново, 1988. С. 60–67.
468. Гиза А. Балканските държави и македонският въпрос. София: Македонски научен институт, 2001. 136 с.
469. Гинчев Г., Иванов П., Чолпанов Б., Петров П. Междусъюзническата война 1913 г. София: Държавно военно изд-во, 1963. 214 с.
470. Глишев Д. Незабравимият тиранин // Про & Анти. 2000. № 153. С. 14.
471. Глушкова С. Френският печат и българската криза 1885–1887 г. // Епохи. 1996. № 3. С. 98–107.
472. Глушков Х. Съединението (1885–1886) и Европа // Епохи. 1996. № 3. С. 5–22.
473. Горанов П. Стефан Стамболов за националното обединение // Известия на Регионален исторически музей. 2006. Т. 5. С. 164–170.
474. Горанов П. Стефан Стамболов и проблемът за националното обединение // Епохи. 1994. № 1. С. 47–62.

475. Горяинов А. Н. Славяноведы – жертвы репрессий 1920–1940-х годов: некоторые неизвестные страницы из истории советской науки // Советское славяноведение. 1990. № 2. С. 78–89.
476. Готовска-Хенце Т. Неославизмът, българите и руската политика: 1908–1912 // България и Русия между признателността и прагматизма. София: Евромедия ОДД, 2008. С. 217–231.
477. Гоцев Д. Идеята за автономия като тактика в програмите на национално-освободителното движение в Македония и Одринско: 1893–1941. София: Изд-во на БАН, 1983. 76 с.
478. Гоцев Д. Националноосвободителната борба в Македония: 1912–1915. София: Изд-во на БАН, 1981. 208 с.
479. Гочев Я. Руската империя срещу България. София: Анико, 2008. Ч. 1. 504 с.
480. Гочев Я. Руската империя срещу България. София: Анико, 2008. Ч. 2. 456 с.
481. Гочев Я. Руската империя срещу България. София: Анико, 2008. Ч. 3. 600 с.
482. Григораш И. Россия и становление болгарской государственности // Международная жизнь. 2004. № 6. С. 132–138.
483. Григораш И. Россия и становление болгарской государственности (1878–1908 годы) // Новая и новейшая история. 2005. № 6. С. 78–91.
484. Гримм Э. Д. К истории русско-болгарских отношений // Новый Восток. 1924. Кн. 5. С. 68–85.
485. Гринберг С. Ш. Внешнеполитическая ориентация Болгарии накануне первой мировой войны (1912–1914 гг.) // Славянский сборник. Москва, 1947. С. 291–335.
486. Гринберг С. Ш. Вступление Болгарии в Первую мировую войну: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 1945. 32 с.
487. Гринберг С. Ш. Первая мировая война и болгарский народ // Исторические записки. Москва, 1947. Вып. 21. С. 202–222.
488. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни». Харків: НТМТ, 2010. 336 с.
489. Гришина Р. П. К историографии темы: Россия и Балканский союз 1912 г. // Славянство, растворённое в крови... В честь 80-летия со дня рождения Владимира Константиновича Волкова (1930–2005): Сборник статей. Москва: Институт славяноведения РАН, 2010. С. 143–169.
490. Гришина Р. П. Конституционная монархия в Болгарии и её подданные // Человек на Балканах: Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.). Санкт-Петербург: Алетей, 2006. С. 125–165.
491. Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересечённой местности). Москва: Институт славяноведения РАН, 2008. 256 с.
492. Гришина Р. П. Модернизация по-болгарски: диктует матрица (конец XIX – середина XX века) // Славяноведение. 2004. № 3. С. 33–46.

493. Гришина Р. П. Политика России на Балканах во второй половине XIX – начале XX века в свете проблем буржуазной модернизации // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2008. Т. 2. С. 161–166.
494. Гришина Р. П. Феномен Болгарской православной церкви (1870–1940 гг.) // Человек на Балканах: Социокультурные измерения модернизации на Балканах. Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. С. 221–254.
495. Гришина Р. П., Шемякин А. Л. Судьба «балканских союзников» 1912–1913 годов: Взгляд из XXI столетия // Новая и новейшая история. 2013. № 4. С. 115–132.
496. Грънчаров С. Балканският свят: Идеи за държавност, национализми и развития от началото на XIX век до края на Първата световна война: Съпоставителен разказ. София: Д. Яков, 2001. 645 с.
497. Грънчаров С. България на прага на двадесето столетие: Политически аспекти. София: Изд-во на Отечественния фронт, 1986. 312 с.
498. Грънчаров С. България 1878–1918 г.: Историческа съдба и национална памет // Минало. 1994. № 2. С. 77–86.
499. Грънчаров С. Външнополитическата ориентация и дейност на българските правителства (1901–1903) // Външната политика на България (1878–1944). София: Изд-во на БАН, 1978. С. 151–181.
500. Грънчаров С. Д-р Васил Радославов или «твърдата политическа ръка» // Български държавници: 1878–1918. София: Век 22, 1994. Кн. 1. С. 223–234.
501. Грънчаров С. Драган Цанков: Противоречивите превъплъщения на един голям български патриот // Български държавници: 1878–1918. София: Век 22, 1994. Кн. 1. С. 25–40.
502. Грънчаров С. Княз Фердинанд при встъпването му на български престол // Исторически преглед. 1979. № 3. С. 98–106.
503. Грънчаров С. Политическите сили и монархическият институт в България: 1886–1894. София: Наука и изкуство, 1984. 207 с.
504. Грънчаров С. Политическият живот в България след възкачването на княз Фердинанд на престола (август – декември 1887 г.) // Из политическата история на България. София: Изд-во на БАН, 1985. С. 77–107.
505. Грънчаров С. Разногласия между Фердинанд и правителството на Прогресивнолибералната партия (1901–1903 г.) по въпросите на външната политика // Исторически преглед. 1972. № 5. С. 22–39.
506. Грънчаров С. Русофилските политически партии, организации и управления в България (август 1886 – август 1887 г.) // Политически партии, организации и управления в България: 1879–1944 г. София: Изд-во на БАН, 1983. С. 121–150.
507. Грънчаров С. St. Constant. Foxy Ferdinand (1861–1948): Tsar of Bulgaria. London: Sidwick & Jackson, 1979. 352 p. // Исторически преглед. 1981. № 6. С. 111–116.

508. Гуринова О. Н. Македонский вопрос в международных отношениях 1913–1920 гг. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2015. 304 с.
509. Гърдев Б. Алеко и Стамболов – противници и съратници по съдба // Про & Анти. 2006. № 28. С. 6.
510. Гърдев Б. Аферата «Шарл-Жан» и досега е пример за брилянтна корупционна схема. URL: http://bolgari.net/aferata_“sharl_zhan__i_dosega_e_primer_zabriliantna_korupcionna_schema-el-867.html (дата звернення: 04. 07. 2016).
511. Гърдев Б. Вазов и Стамболов: 155 години от рождението на Стамболов. URL: http://litternet.bg/publish4/bgyrdev/kritika/vazov_i_stambolov.htm (дата звернення: 02. 05. 2015).
512. Гърдев Б. Григор Начович определя десанта на руската освободителна армия при Свищов. URL: <http://www.xn--80abaqzevto0rc.xn--j1amh/2016/09/c-83022015.html> (дата звернення: 03. 05. 2015).
513. Гърдев Б. Как Деклозиеровата афера спаси правителството на Радославов. URL: <http://litternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/afera.htm> (дата звернення: 16. 03. 2015).
514. Гърдев Б. Между либералната доктрина и грубата политическа практика // Liter Net. 2004. № 9. URL: <http://litternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/mezhdu.htm> (дата звернення: 03. 05. 2015).
515. Гърдев Б. Несполучилият дуализъм (Пандели Кисимов и Стамболов сондират почвата за българо-турска държава) // Liter Net. 2004. № 10. URL: <http://litternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/dualizam.htm> (дата звернення: 04. 05. 2015).
516. Гърдев Б. Патриотът срещу русофила. URL: <http://litternet.bg/publish4/bgyrdev/.../vdrumev.htm> (дата звернення: 05. 05. 2015).
517. Гърдев Б. Славейков и Стамболов – между преклонението и ненавистта // Про & Анти. 2002. № 7. С. 5.
518. Гърдев Б. Случаят Никола Генадиев // Liter Net. 2004. № 8. URL: <http://litternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/sluchaiat.htm> (дата звернення: 03. 06. 2015).
519. Гърдев Б. Смъртоносната омаза // Liter Net. 2003. № 3. URL: <http://litternet.bg/publish4/bgyrdev/istoria/nachovich.htm> (дата звернення: 03. 07. 2015).
520. Гърдев Б. Стамболов отказва да бъде руски чиновник // Про & Анти. 2007. № 31. С. 6.
521. Гърдев Б. Хазната ощетена с 240 000 лева от афера с фалшиви гербови марки. URL: <http://www.monitor.bg/article?id=87885> (дата звернення: 03. 07. 2015).

522. Гърневски С. Твърдо по примера на Стамболов // Про & Анти. 1998. № 24. С. 5.
523. Гюзелев В. Българската държава в актове и документи. София: Наука и изкуство, 1981. 145 с.
524. Дамянов С. България във френската политика (1878–1918). София: Изд-во на БАН, 1985. 558 с.
525. Дамянов С. Великите сили и България през епохата на капитализма (1878–1944 г.) // Исторически преглед. 1981. № 3–4. С. 73–94.
526. Дамянов С. Деклозиеровата афера // Векове. 1972. № 6. С. 28–40.
527. Дамянов С. Европейската дипломация и Илинденско-Преображенското въстание // Исторически преглед. 1983. № 3. С. 23–41.
528. Дамянов С. Политиката на Съглашението към България през Междусъюзническата война (1913 г.) // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 3–21.
529. Дамянов С. Френското икономическо проникване в България от Освобождението до Първата световна война (1878–1914). София: Изд-во на БАН, 1971. 263 с.
530. Даскалов Д. Политически убийства в новата история на България: Убийства, атентати, съдебни процеси. София: Т. Берон, 1999. 272 с.
531. Даскалов Д. Съчинането на Стамболов // Дума. 2001. № 35. С. 13.
532. Даскалов Р. Българското общество (1878–1939). София: Гутенберг, 2005. Т. 1. 471 с.
533. Даскалов Х. От Стамболов до Живков: Големите спорове за новата българска история. София: Гутенберг, 2009. 515 с.
534. Даскалов Х. След игото: Стефан Стамболов. София: Фуми Прес, 1994. 136 с.
535. Дафинов З. Демократи: Документална хроника за живота и политическа дейност на Петко Каравелов и Петко Славейков след Освобождението. София: Родина, 1996. 493 с.
536. Денчева Б. Да бъде една нация: 145 г. от рождението на Стефан Стамболов // Прелом. 1999. № 5. С. 3.
537. Денчев Б. Варненското общество след освобождението. URL: http://www.varna-bg.com/oldpage/chronicle/varna_d/d_part23.htm (дата звернення: 05. 01. 2017).
538. Державин Н. С. Болгарско-сербские взаимоотношения и македонский вопрос. Санкт-Петербург: А. Смолинский, 1914. 132 с.
539. Державин Н. С. История Болгарии: Национально-освободительное движение в Болгарии (от конца XVIII в. до 1877 г.). Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1948. Т. 4. 242 с.
540. Державин Н. С. История болгарской литературы: Эпоха промышленного капитализма: Алеко Константинов (1863–1897). Москва – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, 1935. Т. 3. Вып. 2. 178 с.

541. Дерменджиев Х. Българската криза и светото миропомазване на престолонаследник княз Борис Търновски (1887–1896). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридский», 1998. 128 с.
542. Дечев С. Нежеланият Стамболов: Раждането на новата интерпретация за Стамболов и стамболовизма в българската историография в края на 40-те и началото на 50-те години на XX век // Анамнеза. 2008. Кн. 2. С. 3–84.
543. Дечев С. Нежеланият Стамболов: Стамболов и стамболовизма в българската историография от средата на 50-те до края на 80-те години на XX век // Анамнеза. 2010. Кн. 1. С. 288–417.
544. Деянов Д. Железопътната мрежа в България: 1866–1975. Стара Загора: Булхаус, 2005. 309 с.
545. Джавезов С. Стамболов е сред най-видните строители на съвременна България // Българска армия. 1999. № 14664. С. 10.
546. Димитрова И. Нов поглед върху уроците, свързани с Балканската война 1912–1913 г. // История. 1993. № 3. С. 14–20.
547. Димитров Б. Стамболов – държавникът, който липсва на България // Стандарт news. 2004. № 3971. С. 18.
548. Димитров И. Въпросът за Съединението в политиката на Княжество България (1879–1884) // История и география. 1965. № 6. С. 8–12.
549. Димитров И. За «Строителите на съвременна България» и за епохата, отразена в тази книга // Историята през погледа на очевидеца и изследвача. София: Народна младеж, 1990. С. 69–86.
550. Димитров И. Крахът на режима на пълномощията и разцеплението на Либералната партия (1883–1884 г.) // Исторически преглед. 1963. № 2. С. 23–53.
551. Димитров И. Преди 100 години: Съединението: Исторически очерк. София: Септември, 1985. 286 с.
552. Димитров И. Режимът на пълномощията и борбата против него (1881–1883) // Годишник на Софийския университет: Идеологични катедри. София, 1965. Т. 58. С. 299–387.
553. Димитров И. Спорни размишления за Стамболов и външнополитическата преориентация, свързана с него // Епохи. 1994. № 1. С. 33–46.
554. Димитров И. Справедлива дан към строителите на съвременна България // Дума. 1995. № 167. С. 7.
555. Димитров И. Учредителното събрание и българската обществена мисъл // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. София: Държавно военно изд-во, 1980. С. 124–155.
556. Димитров М. Стефан Стамболов като публицист // Просвета. 1936. № 1. С. 33–42.

557. Димитров Т. Документални материали за Стефан Стамболов съхранени в Централния държавен архив при Главно управление на архивите // Архивен преглед. 1994. № 1–2. С. 38–41.
558. Димитров Ф. Стефан Стамболов даде на България възможността да изживее своето учещане за национална държава // Демокрация. 1995. № 152. С. 7.
559. Димов А. Злодеяния на Кобургите в България. София: Български аграрен съюз, 2005. 108 с.
560. Дойнов Д., Йонков Х. Стефан Николов Стамболов (1854–1895) // Априлското въстание 1876. София, 1976. С. 279.
561. Дойнов Д. Кресненско-Разложкото въстание: 1878–1879. София: Изд-во на БАН, 1979. 333 с.
562. Дойнов Д. Стефан Стамболов между две епохи 1878–1879 г. // Годишник на българското Възраждане. 1995. Т. 1. С. 252–278.
563. Дорев П. Външна политика и причини на нашите катастрофи: Спомени, факти и документи Македонският и Тракийският въпрос; Безумието ни в Европейската война; Генезис и развой на Югославиянския въпрос. София: Родопи, 1924. 78 с.
564. Дорев П. Външна политика: Наши и световни проблеми. София: Придворна печатница, 1926. 64 с.
565. Драмалиев К. Теория и практика на великобългарския шовинизъм. София: Профиздат, 1947. 304 с.
566. Дряновски Б. Морска България е длъжник на държавника Стамболов! // Българска армия. 1997. № 14161. С. 11.
567. Дубовик О. А. Отношение Стефана Стамболова к турецко-болгарскому сближению // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 212–224.
568. Дубовик О. А. Стефан Стамболов и болгарская церковь // Историки-слависты МГУ: Славянский мир: в поисках идентичности. Москва, 2011. Кн. 8. С. 314–332.
569. Дунов З. Диктаторът и демократът: Стефан Стамболов и Тодор Икономов // Философски альтернативи. 2004. № 1–2. С. 111–131.
570. Дюверже М. Политические партии. Москва: Академический Проект, 2000. 538 с.
571. Дюлгерова Н. Българският национален въпрос в политиката на Русия и Австро-Унгария: 1894–1903. София: Изд-во на БАН, 1994. 172 с.
572. Дюлгерова Н. Православието и балканските акценти на руско-българските отношения през последната четвърт на XIX в. // Исторически преглед. 2004. № 5–6. С. 119–128.
573. Дяконова Е. Руските планове за независимост на България (1906–1908) // Исторически преглед. 1999. № 6. С. 3–14.

574. Елдаров С. Болгарские правительства и Внутренняя македоно-одринская революционная организация (1893–1912 гг.) // *Imagines mundi: Альманах исследований всеобщей истории XVI–XX вв.* Екатеринбург: Изд-во УМЦ-УПИ, 2008. Т. 6. № 1. С. 17–39.
575. Елдъров С. Българската православна църква и държавна власт (1879–1911) // *Държава & църква – църква & държава в българската история.* София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2006. С. 326–342.
576. Елдъров С. Към историята на българското военно разузнаване в Османската империя и Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1895–1908) // *Военноисторически сборник.* 1990. № 2. С. 3–24.
577. Елдъров С. Мечти и идеали: Лидерски качества и поколенчески мотивации в борбите за национално освобождение и обединение: 1878–1918 // *Македонски преглед.* 2011. № 3. С. 51–68.
578. Елдъров С. Национализъм и патриотизъм в българската история // *Македонски преглед.* 2009. № 3. С. 13–32.
579. *Энциклопедия «България»: А – В* / Гл. ред. акад. В. Георгиев. София: Изд-во на БАН, 1978. Т. 1. 825 с.
580. Жебокрицкий В. А. Болгария во время Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, 1961. 300 с.
581. Жебокрицкий В. А. Болгария накануне Балканских войн 1912–1913 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1960. 250 с.
582. Жебокрицкий В. А. Дипломатия империалистической Германии в связи с возникновением Балканской войны 1912 г. // *Научные записки Киевского государственного университета.* 1949. Т. 8. Вып. 1. С. 161–180.
583. Жеков А. Апостолите на Първи (Търновски) революцион окръг // *На борците в Дряновския манастир.* София, 1926. С. 37–41.
584. Живков С. Прогресивнолибералите на власт: Хомогенният кабинет на д-р Стоян Данев (декември 1901 – май 1903) // *История.* 2010. № 5–6. С. 43–81.
585. Живков С. Прогресивнолибералната партия в България: С Русия политика не правим!: 1899–1920. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2014. 478 с.
586. Загорев О. Българската национална идея (актуални проблеми). Стара Загора: Знание, 1994. 299 с.
587. Задгорска В. Законодателни инициативи на правителството на Стефан Стамболов за насърчаване на научните и книжовни дейности и музейното дело в страната // *Известия на Националния исторически музей.* 2002. № 13. С. 131–144.

588. Заимов С. Миналото: Очерки и спомени из дейността на българските тайни революционни комитети от 1869–1877 година. София: БЗНС, 1983. 730 с.
589. Зайцев В. Россия и идея объединения балканских государств: Общественное мнение и дипломатия (1878–1897) // *Bulgarian historical review*. 1998. № 3–4. Р. 134–148.
590. Зерній Ю. О. Исторична пам'ять як об'єкт державної політики // *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 1 (2). С. 71–76.
591. Златева А. Князът на българската църква: Великотърновският митрополит Йосиф (щрихи към портрета) // *Клио*. Сборник в чест на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 303–336.
592. Златев Л. Политически аспекти на русофилския бунт в Русе от 19 февруари 1887 г. // *Исторически преглед*. 1998. № 1–2. С. 167–186.
593. Иванов Д. Българският Бисмарк // *Земя*. 2003. № 125. С. 18.
594. Иванов Д. Еталонът Стамболов // *Дневен труд*. 2002. № 187. С. 14.
595. Иванов Д. Лидерът // *Земя*. 2009. № 20. С. 8.
596. Иванов Д. Лидерът Стамболов. София: Ciela, 2014. 176 с.
597. Иванов Д. Мъжка орис: Стефан Стамболов – българската енергия; Противопоставянето; Български образи. София: З. Стоянов, 2001. 539 с.
598. Иванов Д. Обречен на България // *Земя*. 2003. № 125. С. 7.
599. Иванов Д. Равносметката // *Земя*. 2004. № 20. С. 18.
600. Иванов Д. Стамболов – еталон за всеки държавник // *Стандарт news*. 1999. № 2416. С. 8.
601. Иванов Д. Стамболов и отечество // *Дума*. 2000. № 153. С. 14.
602. Иванов Д. Стефан Стамболов – българската енергия. София: Арес Прес, 1993. 222 с.
603. Иванов Д. Стефан Стамболов и днешна Българи: в чест на 144 г. от рождението му // *Новинар*. 1998. № 27. С. 8.
604. Иванов Д. Стефан Стамболов: Историко-публицистичен очерк. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1990. 163 с.
605. Иванов Д. Стефан Стамболов – от перото до ятагана. София: Труд, 2005. 191 с.
606. Иванов М., Митев П. Първата вълна на българската модернизация 1850–1912 г. // *Исторически преглед*. 2010. № 3–4. С. 90–135.
607. Иванов Н. Избраникът: Исторически роман. Велико Търново: Абагар, 1994. 172 с.
608. Иванов Н. Нови факти за В. Левски и С. Стамболов. София: КомСервиз ЕООД, 2014. 112 с.
609. Иванов Н. Последните дни на Стефан Стамболов. София: Родина, 1995. 64 с.
610. Игов Н. Алеко Константинов и стамболовщина през погледа на професор Николай Державин и Павел Генадиев // *Ново време*. 1995. № 3. С. 99–108.

611. Икономиката на България до социалистическата революция / Под ред. на акад. Ж. Натан, проф. В. Хаджиниколов, проф. Л. Беров. София: Наука и изкуство, 1969. Т. 1. 686 с.
612. Илчев И. България и Антантата през Първата световна война. София: Наука и изкуство, 1990. 318 с.
613. Илчев И. Митът за Санстефанска България като «свещена крава» на българския патриотизъм // История. 1995. № 6. С. 55–60.
614. Илчев И. Монография на американски учен за Ст. Стамболов [Дънкан Пери] «Стамболов» и раждането на нова България: 1870–1895 // Дума. 1994. № 22. С. 9.
615. Илчев И. Родината ми – права или не! Външнополитическа пропаганда на балканските страни (1821–1923). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1995. 593 с.
616. Исаева О. Македония в проектах русской дипломатии (1908–1912): взгляд через столетие // България и Русия – между признателността и прагматизма. София: Изд-во на БАН, 2008. С. 65–68.
617. История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина, Л. Б. Валева. Москва: Академия наук СССР, 1954. Т. 1. 576 с.
618. История Болгарии / Сост.: С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва: Монолит-Евролинц-Традиция, 2002. 340 с.
619. История XIX века: Конец века: 1870–1900 / Под ред. Э. Лависса и А. Рамбо. Москва: Соцэкгиз, 1939. Т. 7. Ч. 1. 639 с.
620. История дипломатии: Дипломатия в новое время (1872–1919) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 2. 423 с.
621. История дипломатии: Дипломатия в период подготовки Второй мировой войны (1919–1939 гг.) / Под ред. В. П. Потёмкина. Москва – Ленинград: Госполитиздат, 1945. Т. 3. 884 с.
622. История на българите: От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989) / Отг. ред. Г. Марков. София: Знание, 2009. Т. 3. 736 с.
623. История на България в два тома / Ред. комисия: Д. Косев, Х. Христов, Ж. Натан, В. Хаджиниколов, К. Василев. София: Наука и изкуство, 1955. Т. 2. 1064 с.
624. История на България в четиринадесет тома: Възстановяване и утвърждаване на Българската държава. Национално-освободителни борби (1878–1903) / Ред.: Х. Христов, С. Грънчаров, Е. Стателова. София: Изд-во на БАН, 1991. Т. 7. 559 с.
625. История на България в четиринадесет тома: България 1903–1918. Културно развитие 1878–1918 / Гл. ред. Д. Косев. София: Изд-во на БАН, 1999. Т. 8. 555 с.
626. История на медицината в България / Под ред. на проф. д-р В. Павлова. София: Медицина и физкултура, 1980. 270 с.

627. История Первой мировой войны 1914–1918 гг. / Под ред. И. И. Ростунова. Москва: Наука, 1975. Т. 2. 608 с.
628. Йелавич Б. История на Балканите: XVIII–XIX век. София: АМАТ-АХ, 2003. Т. 1. 412 с.
629. Йелавич Б. История на Балканите: XX век. София: АМАТ-АХ, 2003. Т. 2. 471 с.
630. Йовевска-Бодурова М. Ньойският договор в българо-гръцките отношения (1919–1923 г.) // Исторически преглед. 1982. № 4. С. 42–53.
631. Йовков И. Кобургът. София: Хр. Ботев, 1990. 448 с.
632. Йовчева Г. Н. Обручение князя Фердинанда в январе 1893 г. и его последствия // Educatio. 2015. №. 5 (12). С. 174.
633. Йончев Д. Апостолът ни завеща... София: Дирум, 2011. 399 с.
634. Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година // Исторически преглед. 1947. № 2. С. 177–193.
635. Йоцов Я. Към характеристиката на «народняшкото» управление (1894–1899) // Исторически преглед. 1951–1952. № 2. С. 123–142.
636. Јовановић В. Србија и Бугарска: 1886–1896. Београд: Историјски институт, 2002. 180 с.
637. Казимировић В. Никола Пашић и негово доба: 1845–1926. Београд: Nova Evropa, 1990. Кн. 1. 620 с.
638. Калчев К. Републиканската идея в България по време на политическата криза (1886–1887) // Епохи. 1996. № 3. С. 34–41.
639. Камбуров Г. Военнополитическите отношения между България и Германия през Първата световна война // Българско-германски отношения и връзки. София, 1972. Т. 1. С. 245–277.
640. Кантарджиев Г. Петдесетгодишнината на Съединението и войната за него (1885–1935). София, 1935. 74 с.
641. Каравелов П. Демократическата партия. София: Младежката демократическа организация «Петко Каравелов», 1946. 62 с.
642. Каранова М. Свидетелства за Стамболов // Зора. 1995. № 25. С. 7.
643. Карнегиевата анкета / Ред. Е. Тодорова. Велико Търново: Абагар, 1995. 366 с.
644. Карчев П. През прозореца на едно полустолетие (1900–1950). София: Изток – Запад, 2004. 1199 с.
645. Кастелан Ж. История на Балканите: XIV–XX век. Пловдив: Хермес, 2002. 671 с.
646. Кацарова Р. Димитър Тончев – опит за политически портрет // Исторически преглед. 1998. № 3–4. С. 119–139.
647. Каширин В. Б. О проблеме начертания «границы Романовского»: из предыстории Балканских войн 1912–1913 гг. // Македонски преглед. 2013. № 1. С. 37–59.
648. Кепов И. Диктатура на Стамболов // История на Княжество България. София, 1933. С. 131–154.

649. Кесяков Б. Принос към дипломатическата история на България: 1878–1925. София: Родопи, 1925. Т. 1. 335 с.
650. Киняпина Н. С. Болгария в балканской политике России (1886–1896 гг.) // Отечественная история. 1992. № 2. С. 43–55.
651. Киселинчева М. Стефан Стамболов: Аз никога не съм бил дворецов министър // Про & Анти. 2001. № 28. С. 7.
652. Кишкилова П. Позицията на Румъния през Балканските войни по сведения на българския печат от 1912–1913 г. // Исторически преглед. 2001. № 5–6. С. 21–60.
653. Кишкилова П. България 1913: Криза във властта. София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1998. 160 с.
654. Кишкилова П. Д-р Васил Радославов – предател или патриот? // Исторически преглед. 1998. № 5–6. С. 195–203.
655. Клименко А. Н. Влияние идеи «Москва – Третий Рим» на российскую геополитику XIX–XX вв.: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2014. 162 с.
656. Коджейков Д., Хаджиниколов В., Йоцов Я. Рабочее и профсоюзное движение в Болгарии. Москва: Профиздат, 1959. 310 с.
657. Коев А. Разговорът между Стамболов и Бисмарк // Про & Анти. 2008. № 26. С. 6.
658. Коев А. Стефан Стамболов и българската просвета и култура // Известия на Регионален исторически музей. Велико Търново, 2004. № 19. С. 191–197.
659. Коевски Х. Военната цензура в България (1878–1912 г.) // Военно-исторически сборник. 1995. № 5. С. 22–43.
660. Кожухаров К. Петко Каравелов: Историческа хроника. София: Изд-во на Отечественния фронт, 1968. 394 с.
661. Козменко И. Руската дипломатия и формирането на българската държавност след Освобождението. София: Наука и изкуство, 1982. 215 с.
662. Кокеров Г. Стефан Стамболов: Создателят на модерна България. Велико Търново: Фабер, 2015. 336 с.
663. Колева С. Звездният миг на Стефан Стамболов // Един завет. 2005. № 3. С. 23–26.
664. Колев В. Партии и парламентаризъм в България // Очерци по българска история (1878–1948). София: Век 22, 1995. С. 5–53.
665. Колев Й. Българската интелигенция 1878–1912. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. 314 с.
666. Колев Й. Просветната политика на стамболовото правителство (1887–1894). София: Литера, 1994. 168 с.
667. Колев Й. Стефан Стамболов – революционер и просвещенец // Начално образование. 1994. № 10. С. 67–74.
668. Кондратьева Т. В. Інституційні наративи економічної системи як механізм інтеграції та економічного розвитку України // Актуальні проблеми економіки. 2014. № 12. С. 19–27.

669. Константинов П. Основоположник на българската национална държавност: 140 г. от рождението на Стефан Стамболов // Читалище. 1994. № 2–3. С. 33–35.
670. Константинов П. Стефан Стамболов – творец на българската държавност // Демокрация. 1995. № 142. С. 7.
671. Констант С. Фердинанд – лисицата, цар на България. София: Репортер, 1992. 400 с.
672. Косев Д. Начало на антируската политика на българската едра буржоазия и П. Р. Славейков // Исторически преглед. 1948. № 2. С. 165–185.
673. Косев Д. Петко Рачев Славейков: Обществена и политическа дейност. София: Изд-во на БАН, 1986. 291 с.
674. Косев Д. Ревизионистически фалшификации на българската история у скопските историци // Исторически преглед. 1959. № 1. С. 15–44.
675. Косев И. Стефан Стамболов – доброволец от сръбско-българската война 1885 г. // Военноисторически сборник. 2004. № 1. С. 29–30.
676. Косев К. Стефан Стамболов – бележит революционер и държавник // Младеж. 1965. № 5–6. С. 116–121.
677. Косев К. Стефан Стамболов – българският Бисмарк: 149 г. от рождения му // Списания на Българската академия на науките. 2003. № 2. С. 54–56.
678. Косев К. Стефан Стамболов – патриотически прояви и политически страсти // Пламък. 1984. № 3. С. 130–136.
679. Косев К. Стефан Стамболов – революционер и държавник // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 7–16.
680. Косик В. И. Болгария и паметник Стефану Стамболову // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 252–257.
681. Косик В. И. Время разрыва: Политика России в болгарском вопросе: 1886–1894 гг. Москва: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1993. 98 с.
682. Косик В. И. Македония в судьбах балканских народов в начале XX века // Македонија и руската политика на Балканот од Берлинскиот конгрес до првата светска војна: Материали од македонски-рускиот научен собир одржан во Охрид на 27 и 28 септември 2004. Скопје, 2008. С. 57–66.
683. Косик В. И. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 117–124.
684. Косик В. И. Футурология прошлого (к вопросу об исторической памяти и исторической политике) // Bulgarian Historical Review. 2013. № 3–4. Р. 158–165.

685. Костадинова Д. Въпросът за лидерството на Народнолибералната партия след убийството на Стефан Стамболов // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 238–242.
686. Костов Е. Генерал Рачо Петров – жизнен и професионален път // Исторически преглед. 1992. № 6. С. 76–96.
687. Костов Е. Генерал Рачо Петров начело реформаторското движение (1900–1903 г.) // Военноисторически сборник. 1993. № 5. С. 28–46.
688. Костов Е. Рачо Петров: Офицерът, политикът, державникът. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2004. 256 с.
689. Костов Е. Транспортната проблематика и институтът на конституционната министерска наказателна отговорност в България (1895–1923 г.). София: В. Недков, 1999. 220 с.
690. Крамптън Р. «Таймс» и консолидация на режима на Ст. Стамболов (1888–1892) // България в света от древността до наши дни. София, 1979. Т. 2. С. 34–49.
691. Крамптън Р. Кратка история на България. София: Отворено общество, 1994. 368 с.
692. Крапивин А. В. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность. Москва: Высшая школа, 1988. 181 с.
693. Крапівін О. В. Болгарська землеробська народна спілка у політичній боротьбі першої чверті ХХ століття: автореф. дис. ... д-ра іст. наук. К., 1996. 34 с.
694. Кратка история на България / Под ред. на И. Димитров, М. Лалков. София: Наука и изкуство, 1981. 493 с.
695. Краткая история Болгарии: С древнейших времён до наших дней / Отв. ред. Г. Г. Литаврин. Москва: Наука, 1987. 567 с.
696. Кратък исторически справочник: България / Съст.: В. Николова, М. Куманов. София: Народна просвета, 1983. Т. 3. 430 с.
697. Крачунов К. Външната политика на България (кабинетът Малинов 1908–1911): Според документи. София: Типограф, 1931. 146 с.
698. Крютченко М. Л. Либеральная «цанковистская» партия в условиях стамболовистского режима 1887–1894 гг.: основные направления деятельности // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2013. Т. 6. С. 282–287.
699. Кузманова А. Добруджанският въпрос на Парижката мирна конференция през 1919 г. // Исторически преглед. 1983. № 6. С. 19–34.
700. Куманов М. Александър Малинов – познатият и непознатият. София: Ив. Вазов, 1993. 121 с.
701. Куманов М. Архивът на Стефан Стамболов // Аз Буки. 2003. № 125. С. 18.
702. Куманов М. Д-р Стоян Данев и Драган Цанков (1884–1911) // Шуменци – строители на съвременна България. Шумен, 2004. С. 157–164.

703. Куманов М. Кога е роден Стефан Стамболов? // Дума. 2001. № 29. С. 12.
704. Куманов М. Македония: Кратък исторически справочник. София: Тина прес, 1993. 288 с.
705. Куманов М. Политически партии, организации и движения в България и техните лидери (1879–1949): Кратък исторически справочник. София, 1991. 256 с.
706. Куманов М. Стефан Стамболов – да правим това, което е добро за България // Българска армия. 2007. № 16639. С. 14.
707. Куманов М. Стефан Стамболов и Българската православна църква // Държава & църква – църква & държава в българската история. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2006. С. 291–307.
708. Куманов М. Стефан Стамболов и Васил Левски // Годишник на Общобългарски комитет Васил Левски. 2007. № 9. С. 57–69.
709. Куманов М. Стефан Стамболов и Захарий Стоянов // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 232–237.
710. Куцаров П. Независимость Болгарии и русская дипломатия // Международная жизнь. 1998. № 1. С. 101–112.
711. Куцаров П. Фердинанд и Россия (из истории болгаро-российских отношений на рубеже XIX и XX веков) // Международная жизнь. 2001. № 9–10. С. 113–123.
712. Кьорчев Д. Време на надежди и катастрофи (1905–1919): Дневници и политически студии. София: Български писател, 1994. 396 с.
713. Кьосева Ц. Тайните на Третата Българска държава. София: Национален исторически музей, 2006. 239 с.
714. Кьосев Х. Второто Стамболовистко правителство и икономическото съперничество между Германия и Австро-Унгария за българския пазар (1903–1908 г.) // Българско-германски отношения и връзки. София, 1972. Т. 1. С. 141–165.
715. Кьосев Х. Опит за българо-сръбско икономическо интегриране в началото на XX в. // Първи конгрес на Българското историческо дружество. София, 1972. Т. 1. С. 561–564.
716. Кьосев Х. Сръбско-българският митнически съюз от 1905 г. // Известия на Българското историческо дружество. София, 1968. Т. 26. С. 35–58.
717. Кьосев Х. Стопанската политика на второто стамболовистко правителство (1903–1908 г.) // Годишник на Софийския университет: Идеологически катедри. София, 1966. Т. 59. С. 295–296.
718. Лабаури Д. О. Образ России в представлениях македонских болгар во второй половине 90-х годов XIX – начале XX в. // България и Русия – между признателността и прагматизма. София: Изд-во на БАН, 2008. С. 56–59.
719. Лавджой А. Великая цепь бытия: История идеи. Москва: Дом интеллектуальной книги, 2001. 376 с.

720. Лавитская М. И. Первая Балканская война и русское общество // Македонски преглед. 2013. № 1. С. 60–72.
721. Лазарова Е. Георги Кирков за политиката на буржоазните партии и правителства // Известия на Института по история на БКП. София, 1988. Т. 62. С. 251–276.
722. Лалков М. Австро-Унгария, България и Балканите 1878–1903 // История. 1994. № 1. С. 1–13.
723. Лалков М. България и балканската политика на Австро-Унгария (1878–1903. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1993. 671 с.
724. Лалков М. Щрихи към абдикацията на княз Александър I Български // История. 1999. № 1. С. 8–13.
725. Лалков М. Щрихи към историческия портрет на българските русофили и русофоби (1878–1918) // Балканистичен форум. 1997. № 3. С. 112–124.
726. Ламуш Л. Петнадесет години балканска история (1904–1918). София: Придворна печатница, 1930. 171 с.
727. Лаптева Л. П. Александр Львович Погодин (1872–1947) как исследователь новой истории западных и южных славян // Новая и новейшая история. 2015. № 1. С. 166–185.
728. Лещаров Н. Стефан Стамболов – политическа приказка с предизвестен край // Знаме. 1998. № 23. С. 4.
729. Лобанова М. В. Участь Крестю Раковського у соціал-демократичному русі Болгарії (1903–1912): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 1997. 16 с.
730. Лошаков А. Ю. Граф В. Н. Ламздорф – государственный деятель и дипломат: дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2016. 323 с.
731. Луджев Д. Би било грешка, ако някои се изживяват като Стамболов // Труд. 1997. № 282. С. 9.
732. Лунёва Ю. В. Ближневосточный кризис 1895–1897 гг. и планы раздела Османской империи // Вопросы истории. 2011. № 9. С. 117–131.
733. Лямцева Л. В. Болгарская историография о внешнеполитической ориентации болгарской буржуазии в конце XIX – начале XX в. // Актуальные проблемы историографии всеобщей истории. Сыктывкар, 1990. С. 66–70.
734. Лямцева Л. В. Болгарские буржуазные партии в конце XIX – начале XX в. // Социально-политические проблемы в истории зарубежных стран. Сыктывкар, 1994. С. 55–61.
735. Лямцева Л. В. Буржуазная печать и рабочее движение Болгарии в конце XIX–начале XX века // Вопросы истории славян. Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1989. С. 32–41.
736. Лямцева Л. В. Монархический институт в политической системе Болгарии в конце XIX – начале XX в. // Проблемы социально-политической истории зарубежных стран. Сыктывкар, 1996. С. 57–64.

737. Магазинер С. Балканские войны 1912–1913 годов // Исторический журнал. Москва, 1941. № 6. С. 70–77.
738. Мадол Х. Фердинанд, цар на българите: Мечтата за Византия. София: Наука и изкуство, 1992. 143 с.
739. Майборода О. М. «Національна історія» заслуговує бути більш живою, ніж мертвою // Український історичний журнал. 2013. № 1. С. 24–28.
740. Македонският въпрос: Историко-политическа справка. София: Институт за история при БАН, 1968. 68 с.
741. Маковецкая Т. Ф. Буржуазный парламентаризм в Болгарии: становление и развитие (от освобождения страны от османского ига до её вступления в первую мировую войну) // История и культура Болгарии. Москва: Наука, 1981. С. 214–232.
742. Маковецкая Т. Ф. Особенности буржуазной парламентской системы Болгарии и начало её кризиса в 1918–1919 гг. // Кризис политической системы капитализма в странах Центральной и Юго-Восточной Европы (межвоенный период). Москва: Наука, 1982. С. 153–169.
743. Манафова Р. Интеллигенция с европейски измерения. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1994. 316 с.
744. Манафова Р. Култура и политика: България в навечерието на Балканската война. София: Наука и изкуство, 1987. 272 с.
745. Манафова Р. Просветна политика на демократическото правителство (1908–1911) // Известия на Института за история. 1979. № 24. С. 129–166.
746. Манев М. Ролята на българската църква в помирението на България с Русия през 1896 // Славянска мисъл. 1946. Кн. 5. С. 23–32.
747. Манолова М. Парламентаризмът в България: 1879–1894. София: Изд-во на БАН, 1989. 236 с.
748. Марков Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя: 1912–1913. София: Наука и изкуство, 1989. 460 с.
749. Марков Г. България и нейните съюзници през Балканската война (1912–1913 г.) // Исторически преглед. 1983. № 1. С. 31–48.
750. Марков Г. Българското крушение: 1913. София: Изд-во на БАН, 1991. 239 с.
751. Марков Г. Върховете привличат мънии: Покушения и политически убийства в България (1878–1919). София: Партиздат, 1989. 182 с.
752. Марков Г. Голямата война и българският ключ за европейския погреб: 1914–1916. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1995. 290 с.
753. Марков Г. Обявяване и признаване независимостта на България през 1908–1909 г. // Военноисторически сборник. 1983. № 5. С. 3–19.
754. Марков Г. Покушения, насилие и политика в България: 1878–1947. София: Държавно военно изд-во, 2003. 330 с.
755. Марков Г. Съдбоносните стъпки на България в Балканските войни (1912–1913 г.) // Исторически преглед. 1982. № 4. С. 103–113.

756. Мартиненко А. К. До історії російсько-болгарських відносин 1887–1895 рр. // Питання нової та новітньої історії. 1965. Вип. 2. С. 69–81.
757. Мартиненко А. К. Позиція Росії по відношенню до проголошення незалежності Болгарії в 1908 році // Науковий щорічник за 1956 рік. К.: Вид-во Київського університету, 1957. С. 105–106.
758. Мартиненко А. К. Руско-български връзки по време на разрива на дипломатическите отношения (1886–1896 г.) // Исторически преглед. 1970. № 3. С. 58–65.
759. Мартыненко А. К. Поддержка Болгарии Россией в борьбе за упрочнение государственного суверенитета после Освобождения // 100-летие освобождения Болгарии от османского ига: 1878–1978. Москва: Наука, 1978. С. 203–220.
760. Мартыненко А. К. Провозглашение независимости Болгарии в 1908 году. К.: Изд-во Киевского университета, 1957. 36 с.
761. Мартиненко А. К. Російсько-болгарські економічні відносини 1900–1909 рр. // Український історичний журнал. 1971. № 6. С. 55–63.
762. Мартиненко А. К. Російсько-болгарські економічні відносини 1910–1915 рр. // Український історичний журнал. 1973. № 4. С. 79–90.
763. Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения в 1894–1902 гг. К.: Изд-во Киевского университета, 1967. 295 с.
764. Мартыненко А. К. Русско-болгарские отношения накануне и в период революции 1905–1907 гг. К.: Вища школа, 1974. 176 с.
765. Мартыненко А. К. Русско-болгарский торговый договор 1905 года // Славяне и Россия. Москва: Наука, 1972. С. 264–272.
766. Марчева И. Първи стъпки на България към обединяваща се Европа в края на 80-те и началото на 90-те години на XX век (По материали от българските архиви) // Bulgarian Historical Review. 2006. № 1–2. Р. 348–364.
767. Матеева М., Тепавичаров Х. Дипломатически отношения на България: 1878–1988. София: Изд-во на БАН, 1989. 420 с.
768. Матеев Е. Държавникът Стефан Стамболов. София: Летописи, 1992. 224 с.
769. Мах Р. Из българските бурни времена: Спомени от 1879–1918 г. София: Независимост, 1929. 221 с.
770. Мелиш О. А. Болгарская дипломатия на пути решения «македонского вопроса» в конце XIX – начале XX вв. // Austrian Journal of Humanities and Social Sciences. Vienna, 2014. № 7–8. Р. 35–39.
771. Миколенко Д. В. Диктатор або ефективний державник: суперечливий образ Стефана Стамболова у болгарській історіографії і публіцистиці періоду Третього болгарського царства // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2014. Вип. 123. Серія: Історичні науки. № 10. С. 156–163.

772. Миколенко Д. В. Диференціація ліберальних і консервативних партій Болгарії на межі XIX–XX століть: спроба кластерного аналізу // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2008. Т. 2. С. 179–187.
773. Миколенко Д. В. Діяльність С. Стамболова у політиці пам'яті болгарських партій (1895–1899 рр.) // Інтелігенція і влада: збірник наукових праць. Одеса: «Екологія», 2017. Серія «Історія». Вип. 36. С. 103–121.
774. Миколенко Д. В. До питання про соціальну опору Народно-ліберальної партії Болгарії (1887–1894 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2012. № 1005: Сер. «Історія». Вип. 45. С. 201–209.
775. Миколенко Д. В. До питання про соціальну підтримку режиму С. Стамболова в Болгарії (1887–1894 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: міжвід. зб. наук. пр. К., 2013. Вип. 22. С. 197–216.
776. Миколенко Д. В. Еволюція та імплементація політичних поглядів Стефана Стамболова (1870–1879 рр.) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2014. Т. 7. С. 68–78.
777. Миколенко Д. В. Зовнішня політика Болгарії за регентства і прем'єрства С. Стамболова в оцінці радянської історіографії 20-х рр. XX ст. // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. 2012. Вип. 106. Серія: Історичні науки. № 9. С. 33–36.
778. Миколенко Д. В. Зовнішня політика С. Стамболова і урядів народно-ліберальної «Стамболовістської» партії Болгарії в оцінці радянської історіографії періоду сталінського режиму // Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. К.: Інститут історії України НАН України, 2014. Вип. 24. С. 97–114.
779. Миколенко Д. В. Лібералізм як ідеологія правоцентристських партій Болгарії наприкінці XIX – на початку XX століття // Актуальні проблеми вітчизняної і всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. Вип. 9. С. 156–168.
780. Миколенко Д. В. Македонське питання в зовнішній політиці болгарського уряду Рачо Петрова // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во «Проф. Марин Дринов», 2013. Т. 6. С. 158–170.
781. Миколенко Д. В. Македонське питання на шпальтах болгарських партійних газет (1887–1894 рр.) // Проблеми слов'янознавства. Львів, 2012. Вип. 61. С. 32–40.
782. Миколенко Д. В. Македонське питання на шпальтах болгарської проурядової газети «Свобода» (1887–1894 рр.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. 2012. Вип. 44. С. 87–92.

783. Миколенко Д. В. Мемуари Стояна Данева як джерело вивчення діяльності Прогресивно-ліберальної партії Болгарії // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2007. Т. 1. С. 149–156.
784. Миколенко Д. В. Політика уряду С. Стамболова щодо македонського питання в оцінці Петара Поп Арсова // Українсько-македонський науковий збірник. К., 2014. Вип. 6. С. 71–79.
785. Миколенко Д. В. Політична опозиція в Болгарії за часів прем'єрства Стефана Стамболова (1887–1894) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Академічне вид-во ім. проф. Марина Дринова, 2011. Т. 4. С. 187–197.
786. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у виборчому процесі Болгарії (1894–1920 рр.) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2016. Серія «Історія». Вип. 51. С. 78–89.
787. Миколенко Д. В. Політична спадщина Стефана Стамболова у партійній системі Болгарії (1895–1920) // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2015. Т. 8. С. 243–251.
788. Миколенко Д. В. Правоцентристські партії у системі влади Князівства Болгарії (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. 148 с.
789. Миколенко Д. В. Про доцільність застосування термінів «русофіли» та «русофоби» при характеристиці зовнішньополітичної орієнтації правоцентристських партій Болгарії кінця XIX – початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету. Харків, 2007. № 762. С. 165–175.
790. Миколенко Д. В. Російська історіографія кінця XIX – початку XX ст. про політичну діяльність Стефана Стамболова // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 2011. Т. 22. С. 238–246.
791. Миколенко Д. В. Специфіка ліберальних та консервативних партій Болгарії на зламі XIX і XX століть // Вісник Харківського національного університету. Харків, 2006. № 761. С. 138–147.
792. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов в оцінках сучасної болгарської історіографії // Дриновський збірник: Дриновски сборник. Харків – Софія: Вид-во Болгарської академії наук імені проф. Марина Дринова, 2016. Т. 9. С. 383–391.
793. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії в оцінках радянської історіографії сер. 1960-х – 1970-х рр. // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2013. № 1087: Сер. «Історія». Вип. 47. С. 200–212.
794. Миколенко Д. В. Стефан Стамболов як революціонер, політик і державний діяч Болгарії у радянській історіографії середини 1980-х – початку 1990-х рр. // Збірник наукових праць Харківського національного

- педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Харків: Колегіум, 2013. Вип. 49. С. 234–239.
795. Миколенко Д. До питання про початок, реалізацію і наслідки політики протекціонізму в Болгарії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний збірник: наук. пр. асп. та молодих вчених. К.: Інститут історії України НАН України. 2017. Вип. 19. С. 148–160.
796. Миколенко Д. Політична спадщина С. Стамболова у політичній культурі Болгарії: 1895–1920 // *Fundamental and Applied Studies in the Modern World*. Oxford: Oxford University Press, 2015. Vol. 2. P. 605–612.
797. Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова та деякі принципи функціонування бюрократичного апарату Болгарії у 1894–1920 рр. // *Dzieje biurokracji*. Lublin: ToNiK «Libra», 2016. Т. 6. S. 555–562.
798. Миколенко Д. Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарськорумунських відносинах (1895–1918 рр.) // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів: «Десна Поліграф». 2017. № 1–2 (133–134). С. 207–220.
799. Миколенко Д. Правоцентристська опозиція у боротьбі за владу (1903–1908 рр.): реалії болгарського внутрішньополітичного життя // *Одеська болгаристика: Науковий щорічник*. Одеса, 2007–2008. № 5–6. С. 48–56.
800. Миколенко Д. Урядова політика щодо розвитку інфраструктури Болгарії (1903–1908 рр.) // Сіверянський літопис. Всеукраїнський науковий журнал. Чернігів: «Десна Поліграф». 2017. № 5 (137). С. 92–97.
801. Миколенко Д. Влияние политического наследия Ст. Стамболова на функционирование монархического института в Болгарии (1895–1918 гг.) // *Bulgarian Historical Review*. 2014. 3–4 issue. P. 86–109.
802. Миколенко Д. Внешняя политика С. Стамболова и правительств Народно-либеральной «стамболовистской» партии Болгарии в оценке советской историографии периода НЭПА и сталинского режима // *Известия на Института за исторически изследвания Българска академия на науките*. Сборник в чест на проф. д. и. н. Стефан Дойнов. 2014. Т. 31. С. 287–302.
803. Миколенко Д. В. Образ Стефана Стамболова как государственного деятеля Болгарии в современной российской историографии // *Bulgarian Historical Review*. 2011. 3–4 issue. P. 176–185.
804. Миколенко Д. В. Попытки реализации идеи «Великой Болгарии» правительством С. Стамболова: реалистичный подход к решению национального вопроса или бесперспективная стратегия // *Историки слависты МГУ*. Москва, 2011. Кн. 8. С. 333–345.
805. Миколенко Д. К вопросу о политике идентичности правительства Стефана Стамболова в Болгарии // *Известия на Института за исторически изследвания Българска академия на науките*. Ролята на елитите в процесите на консолидирането на нациите и на националното строителство. 2017. Т. 34. С. 289–299.

806. Миколенко Д. Образ Стефана Стамболова как государственного деятеля Болгарии в современной российской историографии // *Bulgarian Historical Review*. 2011. 3–4 issue. P. 176–185.
807. Миколенко Д. Обявяване на независимостта през 1908 г. през погледа на дясноцентристките партии в България // Списание на Българската академия на науките. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2008. № 4. С. 3–7.
808. Миколенко Д. Политическое наследие С. Стамболова в процессах трансформации правящего режима Болгарии (1895–1918 гг.) // *Исторически преглед*. 2016. Кн. 1–2. С. 60–68.
809. Миланова А. Политика на империя, дипломация на республика: Османската империя и Република Турция в големите европейски и световни конфликти (1853–1945) // *История*. 2011. № 1. С. 26–46.
810. Миланов П. Идеята за създаване на военна партия в България по страниците на политическия печат (юли – август 1895 г.) // *Военноисторически сборник*. 1987. № 5. С. 130–140.
811. Милкова Ф. Изменения и нарушения Тырновской конституции в Болгарии в период 1881–1944 годов // *Bulgarian historical review*. 1989. № 1. P. 78–80.
812. Минев Д. Русофили и русофоби във Велико Търново през 1886–1887. София: Отпечатък, 1966. 142 с.
813. Минев Д. Спомени на митрополит Климент Търновски за затворите и страданията му през 1893 г. // *Известия на институт истории БАН*. 1959. Кн. 2. С. 163–168.
814. Минков Ц. Найчо Цанов (Живот и обществена дейност). София: Древна България, 1933. 62 с.
815. Минчева Г. Стефан Стамболов и най-новата българска история // *Читалище*. 1993. № 1–2. С. 38.
816. Мирзоева С. Г. Место македонского вопроса в научной и политической деятельности П. Н. Милюкова (1898–1917 гг.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Нальчик, 2003. 23 с.
817. Митев Т. За да подигне бойния дух Стефан Стамболов защитава Съединението // *Българска армия*. 1995. № 13843. С. 1, 3.
818. Митев Т. Някои недооценени аспекти на българо-руските политически отношения през периода на Стамболовото управление // *Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 53–59.*
819. Митев Т. Политическата обстановка в първите години на Стамболовия режим и българските социалисти (1887–1891 г.) // *Исторически преглед*. 1981. № 2. С. 52–74.

820. Митев Т. Стефан Стамболов и българският национален въпрос от Освобождението до 1894 г. // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 35–50.
821. Митев Т. Широкият социализъм: 1892–1900. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1989. 168 с.
822. Михов М. Екзарх Йосиф I, Русия и българският национален въпрос след освобождението на България до края на XIX век // България, Балканите и Европа. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1992. С. 218–225.
823. Михов М. Стефан Стамболов – животоописание (1854–1895) // Епохи. 1994. № 1. С. 85–90.
824. Михов М. Църквата в националната доктрина на българите в края на XIX и началото на XX век // «Двадесетият век: Опит за равностметка». Сборник с доклади от българо-германска конференция, проведена на 3–4 март 2000 г. София, 2003. С. 139–148.
825. Мичев Д. Вътрешната политика на Стамболовия режим 1887–1894 г.: дисертация на к. ист. н. София, 1956. 232 с.
826. Мичев Д. Развитието на капитализма в България (1885–1894) и икономическата политика на Стамболовия режим // Изследвания по българска история: Вътрешната политика на България през капитализма: 1878–1944. София: Изд-во на БАН, 1980. С. 7–53.
827. Мичев Д. Стефан Стамболов и македонският въпрос // Македонски преглед. 1995. № 4. С. 55–78.
828. Мичев Д. Участието на българските социалисти в борбата против стамболовия режим // Известия на Института по история на БКП. 1957. № 1–2. С. 47–78.
829. Мишев Р. Австрийският вестник «Нойе Фрайе Пресе» за Стефан Стамболов // Епохи. 1994. № 1. С. 91–98.
830. Мишев Р. Австро-Унгария и България във фазата на изострени национално-конфесионални борби в Европейска Турция през 1905–1906 г. // Bulgarian Historical Review. 2006. № 1–2. Р. 375–397.
831. Мишев Р. Австро-Унгария и България: 1879–1894: Политически отношения. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1988. 336 с.
832. Мишев Р. Австро-Унгария и идеята за обявяване на независимостта на България (1889–1908 г.) // Исторически преглед. 1989. № 3. С. 34–47.
833. Мишев Р. Австро-Унгария и последните години на стамболовия режим (септември 1892 г. – май 1894 г.) // Изследвания по българска история. Велико Търново, 1981. С. 99–122.
834. Мишев Р. Австроунгарските военни доставки в България през периода на стамболовия режим (1887–1894) // Сборник на Великотърновски университет «Кирил и Методий». 1978. № 2. С. 103–115.
835. Мишев Р. Бисмарк на Балканите // Епохи. 1994. № 1. С. 75–84.

836. Мишев Р. България и Австро-Унгария в началните години на стамболовия режим (1887–1890) // Исторически преглед. 1980. № 3. С. 75–88.
837. Мишев Р. Българо-австро-унгарски военни отношения (1879–1900 г.) // Военноисторически сборник. 1985. № 1. С. 61–83.
838. Мишев Р. Първата търговската спогодба между България и Австро-Унгария през 1890 г. // Известия на Държавните архиви. 1981. № 42. С. 115–130.
839. Мишев Р. Стефан Стамболов и българо-унгарските отношения (1886–1894) // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 68–79.
840. Мишев Р. Хабсбургският орел над Балканите: Епизоди от дейността на Австро-унгарската тайна дипломация и разузнавателни служби в България: 1878–1915. Велико Търново: Абагар, 1992. 141 с.
841. Мишев Т. Политическа характеристика на стамболовото време // Български писател. 1995. № 16. С. 5.
842. Мишкова Д. Европейски идеи и институции в политическата система на България (1878–1914) // Модерният историк: Въображение, информираност, поколения. София: Д. Убенова, 1999. С. 13–33.
843. Младенов Ч., Димитров Е. Развитие на урбанизацията в България от освобождението до края на Втората световна война // ГЕОграфия 21. София: МОН, 2009. № 1. С. 13–17.
844. Могилевич А. А., Айрапетян М. Э. Европейская дипломатия и Балканские войны (1912–1913 гг.) // Военно-исторический журнал. 1939. № 3. С. 68–91.
845. Молхов Я. Дейността на Щаба на армията по разработването на оперативния план за водене на война срещу Турция (1903–1912) // Военноисторически сборник. 1986. № 5. С. 124–135.
846. Моска Г. Правящий класс // Социологические исследования. 1994. № 10. С. 186–187.
847. Натан Ж. История экономического развития Болгарии. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1961. 499 с.
848. Недев С. Военните министър-председатели на България (1879–1944) // История. 2008. Кн. 5–6. С. 85–100.
849. Неделчев М. Биографическият образ на Стефан Стамболов – типове митологизации и демитологизации // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 154–164.
850. Неделчев М. Радикалдемократизмът: Опит за либерално политическо поведение в България. София: Гражданин, 2000. 227 с.

851. Ников Н. Транзитът на австро-германското оръжие за България и Турция в началото на Първата световна война // Българско-германските отношения и връзки. София, 1972. Т. 1. С. 167–244.
852. Николова В. Век от убийството на Стефан Стамболов (1895–1995) // Военноисторически сборник. 1995. № 6. С. 50–64.
853. Николова В. Въпросът за лидерството в Народнолибералната партия (1887–1903) // Известия на Институт история. София, 1983. Т. 26. С. 243–259.
854. Николова В. Драган Цанков: политик на две епохи. Стара Загора: Знание, 1994. 34 с.
855. Николова В. За вътрешна ведрина и вяра // Пламък. 1993. № 7–8. С. 156–157.
856. Николова В. За ролята на монарха в политическия живот на България в края на XIX в. // Исторически преглед. 1983. № 6. С. 53–64.
857. Николова В. Към типологията на политическите партии в България в края на XIX и началото на XX век // Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 8: България след Освобождението (1878). София: Изд-во на БАН, 1988. С. 212–219.
858. Николова В. Към характеристиката на Народнолибералната партия (1894–1903) // Исторически преглед. 1976. № 2. С. 69–81.
859. Николова В. Между консерватизма и либерализма: Народната партия, 1894–1920 г. София: Витал, 2004. 535 с.
860. Николова В. Народната партия в партийно-политическата система на България в края на XIX век // България 1300. София, 1983. Т. 3. С. 35–43.
861. Николова В. Народната партия и буржоазната демокрация: Кабинетът на Константин Стоилов: 1894–1899. София: Наука и изкуство, 1986. 251 с.
862. Николова В. Народнолибералната партия и вътрешнополитическото развитие на България (1894–1903) // Проблеми на политическата история на България (1878–1944). София: Изд-во на БАН, 1979. С. 95–128.
863. Николова В. Образуване на правителството на Константин Стоилов (1894 г.) // Векове. 1981. № 5. С. 47–55.
864. Николова В. Политическите партии в България (1885–1918): Общи черти и специфика // Проблеми на новата и най-новата политическа история на България. София: Витал, 1991. С. 12–39.
865. Николова В. Преодоляване на кризата в Либералната партия на Драган Цанков (средата на 90-те години на XIX в.) // Исторически преглед. 1985. № 2. С. 3–17.
866. Николова В. Програми и устави на буржоазните партии в България в края на XIX и началото на XX в. // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878–1944. София: Изд-во на БАН, 1980. С. 54–82.
867. Николова В. Русофилство и русофобство в България (края на XIX – 1912) // Славянската взаимност – минало и съвременност: Славянски летописи. София, 1994. Т. 1. С. 145–147.

868. Николова В. Съединената легална опозиция в България (1893–1894 г.) // Исторически преглед. 1981. № 6. С. 69–78.
869. Никоноров Д. В. Роль идей «Великой Сербии» и «Великой Болгарии» в балканской политике Российской империи в 1878–1908 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Москва, 2004. 31 с.
870. Ницов Д. Едно свидетелство за Балканските войни (1912–1913). Погледът на гръцката страна // История. 2013. Кн. 4. С. 335–341.
871. Ничев В. Русофилството на Д-р Никола Геннадиев. София: Царска придворна печатница, 1915. 14 с.
872. Новакова К. Печатът и личният режим на Фердинанд. София: Наука и изкуство, 1972. 308 с.
873. Нора П. Всемирное торжество памяти // Неприкосновенный запас. 2005. № 2–3 (40–41). С. 37–51.
874. Огнянов Л. Българският земеделски народен съюз: 1899–1912. София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1990. 281 с.
875. Ольденбург С. С. Царствование Николая II. Москва: Астрель, 2008. 768 с.
876. Оманова Р. Второто народнолиберално правителство и сръбската пропаганда в Македония (1903–1908 г.) // Военноисторически сборник. 1986. Кн. 6. С. 111–123.
877. Оманова Р. Народнолибералното правителство и Илинденско-Преображенското въстание // Исторически преглед. 1983. № 3. С. 52–62.
878. Орманджиев И. България от Сан-Стефано до Ньой (1878–1919): устрем за обединение. София: Казанлъшка долина, 1938. 48 с.
879. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс. Москва: АСТ, 2002. 509 с.
880. Павлов В. Развитие на българския военно-морски флот: 1897–1913. София: Държавно военно изд-во, 1970. 236 с.
881. Павлович П. [Коларов В.] Авантюры русского царизма в Болгарии в 80-х и 90-х гг. // Борьба классов. Москва, 1933. № 6. С. 107–125.
882. Павловска Ц. Идеи и дейност на Стефан Стамболов в навечерието на въстанието през 1875 г. // Военноисторически сборник. 1998. № 5. С. 7–26.
883. Павловска Ц. Революционно-демократичните възгледи на Стефан Стамболов до летото на 1875 година // Военноисторически сборник. 1997. № 6. С. 8–35.
884. Павловска Ц. Стефан Стамболов в навечерието на Освобождението // Исторически преглед. 2007. № 3–4. С. 401–412.
885. Павловска Ц. Стефан Стамболов и Априлското въстание от 1876 година // Военноисторически сборник. 1999. № 5. С. 16–32.
886. Павловска Ц. Стефан Стамболов като заместник на Васил Левски // Известия на Регионален исторически музей Велико Търново. Велико Търново, 1991. № 6. С. 50–60.
887. Палангурски М. България в балканската политика на Русия (1899–1903). Велико Търново: Слово, 1996. 288 с.

888. Палангурски М. Българо-руски военни връзки по време на управлението на Либералната (радославистка) партия (1899–1901 г.) // България, Балканите и Европа. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1992. С. 201–208.
889. Палангурски М. Държавно-политическата система на България (1879–1919). Велико Търново: Слово, 1995. 150 с.
890. Палангурски М. Избирателната система в България (1879–1911 г.). Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2007. 271 с.
891. Палангурски М. Избори по стамболовистки (1887–1894 г.). Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 2008. 280 с.
892. Палангурски М. Либералната (радославистка) партия в системата на българската парламентарна демокрация (ноември 1900 – юни 1904). Велико Търново, 1995. 208 с.
893. Палангурски М. Подготовка, провеждане и утвърждаване на изборите на VII ОНС през 1893 г. // България, българите и Европа. Велико Търново, 2008. Т. 2. С. 115–143.
894. Палангурски М. Социална опора на Либералната (радославистка) партия (краят на XIX – началото на XX в.) // Исторически преглед. 1991. № 11. С. 34–47.
895. Панайотов А. Българските пристанища (1879–2014). Хроника. Варна: Морски свят – Морски вестник, 2015. 192 с.
896. Панайотов И. Австрия, Русия и съдбата на Балканите // Исторически преглед. 1945–1946. № 4–5. С. 482–512.
897. Панайотов И. Българската криза в Европа (1885–1889): Принос към предисторията на Общоевропейската война. София: Гладстон, 1924. 97 с.
898. Панайотов И. Из руско-българските отношения през Балканските войни 1912–1913 г. // Известия на Института по история. София, 1968. Т. 20. С. 53–92.
899. Панайотов И. Русия, великите сили и българският въпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.). София: Университетска печатница, 1941. 279 с.
900. Панайотов И. Русия и българските народни идеали // Българска мисъл. 1932. № 6. С. 12–26.
901. Панайотов Л. Българският национален въпрос след Берлинският конгрес // България 1300: Институции и държавна традиция. София: Българско историческо дружество, 1981. Т. 1. С. 319–346.
902. Панайотов Л. Илинденско-Преображенското въстание и българската прогресивна общественост // Исторически преглед. 1978. № 3. С. 3–21.
903. Панайотов Л. Илинденско-Преображенското въстание 1903 г. // Векове. 1973. № 6. С. 5–20.
904. Панайотов Л. Илинденско-Преображенско въстание 1903 г. София: Септември, 1982. 150 с.

905. Панайотов Л., Язаров Г., Дамянов С. Илинденско-преображенското въстание от 1903 г.: Военна подготовка и провеждане. София: Държавно военно изд-во, 1992. 387 с.
906. Панайотов Т. Стефан Стамболов – българският Бисмарк // Монитор. 2004. № 1969. С. 21.
907. Пандев К. Начало на Македоно-Одринското движение в България (1879–1894) // Изследвания по случай 60 г. от рождението му. София, 1976. С. 251.
908. Пандев К., Паленгутски К. Българското националноосвободително движение след Берлинския конгрес (1878–1941) // Исторически преглед. 1981. № 3–4. С. 95–113.
909. Пантев А. Англия, Германия и българският въпрос (август 1887 – март 1890) // Българо-германски отношения и връзки: Изследвания и материали. София, 1972. Т. 1. С. 106–107.
910. Пантев А. Англия и България в европейската криза през 1887 // Известия на Българското историческо дружество. 1972. Кн. 28. С. 91–116.
911. Пантев А. Англия и реформената акция в Европейска Турция (1895–1903) // Исторически преглед. 1971. № 6. С. 3–32.
912. Пантев А. Англия срещу Русия на Балканите (1879–1894). София: Наука и изкуство, 1972. 308 с.
913. Пантев А. България и днес не е готова за един Стамболов [Интервю] // Отечествен вестник. 1992. № 13990. С. 1.
914. Пантев А. България няма мъже, които да повторят Стамболов // Банкеръ. 1998. № 49. С. 9, 29.
915. Пантев А. Видян отблизо и далеч // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 17–27.
916. Пантев А. Години на демокрация? Една българската история (1876–1912). София: Едем 21, 1992. 176 с.
917. Патнев А., Дамянов С. България във френската политика 1878–1918 г. // Векове. 1985. № 4. С. 83–85.
918. Пантев А. Драмата на живия: Кой е Стефан Стамболов // Отечество. 1982. № 5. С. 22–24.
919. Пантев А. Едно самоубийствено убийство или същността на стамболовизма // Труд. 1999. № 38. С. 11.
920. Пантев А. За отношението на руския буржоазен печат към българските събития (август 1886 – юли 1887) // Външната политика на България: 1878–1944. София: Изд-во на БАН, 1978. С. 83–105.
921. Пантев А. За Стефан Стамболов в часа на България: Статии, есета, очерци. София: Едем 21, 1995. 206 с.
922. Пантев А. Какви са уроците на история? // Толерантният националист. София: Парадигма, 2009. С. 35–46.

923. Пантев А. Костов, не се вжелявай те, че сте Стамболов! // Земя. 2000. № 181. С. 8.
924. Пантев А. Мисията на д-р Георги Вълкович в Атина (март – април 1890 г.) според английски архивни източници // Исторически преглед. 1970. № 6. С. 66–71.
925. Пантев А., Мишев Р. Австро-Германското сътрудничество по «българският въпрос» (1887–1890 г.) // Българо-Германски отношения и връзки. София, 1981. Т. 3. С. 124–150.
926. Пантев А., Мишев Р. България и средиземноморското соглашение 1887 года // Etudes historiques. Sofia, 1979. Vol. 9. P. 187–198.
927. Пантев А. Някои особености в отражението на Илинденско-Преображенското въстание във Великобритания // Известия на Института по история (по-нататък ИИИ). 1981. Т. 25. С. 152–166.
928. Пантев А. От Левски до Стамболов: 122 г. от обесването на Апостола // Литературен форум. 1995. № 7. С. 1.
929. Пантев А. Отново и още за Стамболов // АБВ. 1992. № 7. С. 3.
930. Пантев А. Още едно завръщане на Стамболов // Български журналист. 1993. № 8. С. 49–50.
931. Пантев А., Попов Р. Екстернирането на Гастон Шадури от България през стамболовото време // Векове. 1975. № 5. С. 78–83.
932. Пантев А., Попов Р., Шарова К., Стателова Е., Тодорова Ц. Външната политика на България и опозиционните партии (1900–1914) // Известия на Института за история. София, 1974. Т. 23. С. 105–148.
933. Пантев А. Последното пророчество на Стефан Стамболов // Литературен форум. 1995. № 27. С. 1, 6.
934. Пантев А. Противоречивото наследство на Стефан Стамболов // Векове. 1981. № 5. С. 69–77.
935. Пантев А. Стамболов е достатъчно ярък, за да го спропираме [Интервю] // Отечествен вестник. 1994. № 14427. С. 12.
936. Пантев А. Стамболов е една от опорите срещу националното ни обезличаване // Монитор. 2001. № 712. С. 18.
937. Пантев А. Стамболов – съвременникът от миналия век: 145 г. от рождението му // Земя. 1999. № 21. С. 3.
938. Пантев А. Стефан Стамболов в часа на равностметка // Епохи. 1994. № 1. С. 7–18.
939. Пантев А. Стефан Стамболов пред прага на нова забрава // Новинар. 2000. № 156. С. 8.
940. Пантев А. Стефан Стамболов: Хъшът державник или «българският Бисмарк». София: Знание, 1994. 47 с.
941. Пантев А. 145 години от рождението на големия политик // 24 часа. Пловдив. 1999. № 27. С. 5.

942. Пантев А. Стратегическата стойкост на България в коалициите на Великите сили (1881–1897) // Модерна България. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. С. 41–62.
943. Пантев А. Стратегически измерения на българския въпрос 1886–1896 година // Военноисторически сборник. 1987. № 4. С. 90–110.
944. Пантев А. Хроника на едно презизвеснето убийство: 100 г. от смъртта на Стефан Стамболов // Стандарт news. 1995. № 1008. С. 12–13.
945. Пантев А. Чрез турско-българската държава Стамболов е искал да запази целостта на българския етнос [Интервю] // Труд. 1992. № 286. С. 1.
946. Панчев Г. Първостроителят: Стефан Стамболов и българска политика // Литературен форум. 1994. № 4. С. 1, 5.
947. Папанчев А. Едно престъпно царуване: Фердинанд I Цар на българите. София: С. Стайков, 1923. 175 с.
948. Парето В. О применении социологических теорий // Социологические исследования. 1995. № 10. С. 137–145.
949. Парушева Д. Политическа култура и култура в политиката: Балканите в края на XIX и начало на XX век // Историческо бъдеще. 1998. № 1. С. 111–124.
950. Парушева Д. Правителственият елит на Румъния и България втората половина на XIX и началото на XX век: Социална история. София: Институт по балканистика, 2008. 384 с.
951. Парушев Й. Първата просветна реформа в България през 1891 г. // Исторически преглед. 1987. № 6. С. 39–49.
952. Пасков Р. Възникване и дейност на военните македоно-одрински братства в България (1895–1899) // Исторически преглед. 1983. № 3. С. 95–109.
953. Пачкова П. Българите поборници и външнополитическата ориентация на България след Освобождението // Исторически преглед. 1986. № 6. С. 19–33.
954. Пашев Г. Търновският митрополит Климент (Васил Друмев) като славянофил и русофил // Славянска мисъл. 1945. Кн. 3–4. С. 31–42.
955. Пеев Г. Организиране на финансовата система на Българското Княжество до 1894 г.: Изборът модели // Исторически преглед. 1994. № 1. С. 109–136.
956. Пеев П. Петко Каравелов. София: Профиздат, 1946. 208 с.
957. Пейч И. Л. К истории восстановления дипломатических отношений между Россией и Болгарией в 90-е годы XIX века // Вестник Московского университета. 1976. № 1. С. 42–52.
958. Пеневски С. Кой бяхте вие, Стамболов: През погледа на съвременници. София: СамИздат, 1992. 170 с.
959. Пенков С. Борбата на българския народ против Берлинския договор и международното право: 1878–1886. София: Наука и изкуство, 1968. 178 с.

960. Пери Д. «Стамболовщината»: Откъз от монография // Дума. 1994. № 23. С. 9.
961. Пери Д. «Стамболовщината»: Откъз от монография // Дума. 1994. № 27. С. 9.
962. 50-те най-големи атентата в българската история // Убийството на Стамболов.
URL: <http://www.krumblagov.com/fifty/15.php>
(дата звернення: 17. 09. 2016).
963. Петков З. Бисмарк на Балканите [Стефан Стамболов] // Новини плюс. 1995. № 14. С. 14, 19.
964. Петков З. За нашето героично минало // Всяка неделя. 1993. № 35. С. 16–19.
965. Петков П., Бонева В. Толерантността, тази трудна политическа добродетел: Документално-публицистични свидетелства за българските политически нрави през 70-те и 80-те години на XIX век. Велико Търново: Аста, 1992. 202 с.
966. Петков П. Управлението на Ст. Стамболов и Православната църква в Княжество България (1887–1894) // Епохи. 1995. № 1. С. 63–74.
967. Петков С. Православная церковь и государственная власть в Княжестве Болгарии (1878–1896 гг.) // Bulgarian historical review. 1998. № 3–4. Р. 54–75.
968. Петришин О. В. Пропорційна виборча система: історичний досвід запровадження // Вісник центральної виборчої комісії. К., 2006. № 1 (3). С. 53–57.
969. Петрова Д. Българският земеделски народен съюз: 1899–1944. София: Детелина, 1999. 240 с.
970. Петрова М. Възвеличаваният и ручаният: 144 г. от рождението на Стефан Стамболов // Про & Анти. 1997. № 4. С. 8.
971. Петрова С. Из моите спомени. София: Акация, 1922. 177 с.
972. Петров З. Колоритна, амбициозна, противоречива личност: Стефан Стамболов – познаният и непознаният // Вечерни новини. 1993. № 75. С. 3.
973. Петров М. Руско-българските отношения и стременията на българите към национално обединение (1878–1885 г.) // Исторически преглед. 1985. № 5. С. 35–51.
974. Петров П. Преди и след Стамболов // Българска армия. 1995. № 13754. С. 3.
975. Петров П., Темелски Х. Църква и църковен живот в Македония. София: Македонски научен институт, 2003. 176 с.
976. Петров С. Костов откъска съгмент от ореола на Стамболов // Труд. 1995. № 128. С. 10, 11.
977. Петров Т. Начало на модернизацията в българската армия (1886–1903 г.) // Военноисторически сборник. 2004. № 4. С. 19–22.

978. Петров Т. Партиите при управлението на Стамболов. URL: http://www.rdp-bg.org/index.php?option=com_content&view=article&id=171:----&catid=22:-&Itemid=40 (дата звернення: 25. 04. 2017).
979. Петров Т. Промените в Търновската конституция и проектозаконът за ордени от 1893 г. // Толерантният националист. София: Парадигма, 2009. С. 35–46.
980. Пешев П. Историческите събития и живота ми от навечерието на Освобождението ни до днес: Чуто, видено и преживяно. София: Либерални клуб, 1925. 403 с.
981. Підлесний М. П. Квітневе повстання 1876 року в Болгарії // Наукові записки Полтавського педагогічного інституту. 1959. Т. 11. С. 16–31.
982. Підлесний М. П. Ставлення революційного народництва Росії до Квітневого повстання 1876 р. в Болгарії // Учёные записки Харьковского университета. 1959. Т. 100. Вып. 7. С. 69–86.
983. Пичета В. И. Драма болгарского народа: Борьба за национальное объединение Болгарии. Москва: Общее дело, 1915. 28 с.
984. Пичета В. И. Исторический очерк славянства. Москва: Вестник мануфактурной промышленности, 1914. 167 с.
985. Плетньов Г. За мястото на Стефан Стамболов в национално-освободителното движение // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 35–52.
986. Побережников И. В. Теория модернизации: основные этапы эволюции // Проблемы истории России. Екатеринбург: Волот, 2001. Вып. 4. С. 217–246.
987. Поглубко К. А. К вопросу о революционной деятельности Ст. Стамболова и его связях с народниками (середина 70-х годов XIX века) // Сборник в памет на академик Михаил Димитров. София, 1974. С. 571–585.
988. Поглубко К. А. Очерки истории болгаро-российских революционных связей (60–70-е годы XIX века). Кишинёв: Штиинца, 1972. 311 с.
989. Погодин А. Л. История Болгарии. Санкт-Петербург: Брокгауз – Ефрон, 1910. 224 с.
990. Погодин А. Л. Славянский мир: Политическое и экономическое положение славянских народов перед войной 1914 г. Москва: И. Д. Сытин, 1915. 420 с.
991. Подлесный Н. П. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и общественное мнение России: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Харьков, 1963. 21 с.
992. Пози А. Войната се връща. София: Анико, 1992. 104 с.

993. Позицията на армията е решаваща за падението на Стамболов // Българска армия. 2000. № 14952. С. 11.
994. Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии: сборник статей. Москва: Красная новь, 1923. 392 с.
995. Политическата цензура в България / Съст. Ф. Панайотов. Варна: Варненски свободен университет «Черноризец Храбър», 2003. 295 с.
996. Попов Д. Двама големи българи [Стефан Стамболов и цар Борис III] // За Търновска конституция. 1994. № 5. С. 1, 5.
997. Попов Ж. Буржоазните опозиционни партии и второто народнолиберално правителство (1903–1908 г.) // Исторически преглед. 1982. № 1. С. 47–58.
998. Попов Ж. Бурният живот на Димитър Петков. София: Св. Георги Победоносец, 1998. 198 с.
999. Попов Ж. Българо-руските военно-политически връзки през време на Руско-японската война 1904–1905 г. // Военноисторически сборник. 1983. № 1. С. 175–180.
1000. Попов Ж. Българският национален въпрос в българо-румунските отношения: 1878–1902 г. София: Медиакон, 1994. 566 с.
1001. Попов Ж. Димитър Петков за българската политика по македонския въпрос (1903–1907 г.): По случай 90-год. от убийството му // Македонски преглед. 1998. № 2. С. 57–80.
1002. Попов Ж. Добруджа: окупирана, освободена, отнета: 1913–1918 г. Кюстендил: Изд-во авт., 2008. 268 с.
1003. Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистката) партия в България: 1903–1920. София: Наука и изкуство, 1986. 203 с.
1004. Попов Ж. Народнолибералната Стамболовистката партия за взаимоотношенията на България с Великите сили (1903–1912) // Великите сили и Балканите в Ново и Най-ново време. София, 1985. С. 170–180.
1005. Попов Ж. Проблеми на вътрешната политика на второто народнолиберално правителство (1903–1908) // Вътрешната политика на България през капитализма: 1878–1944. София, 1980. С. 83–114.
1006. Попов Ж. Румъния и българският национален въпрос: Македония и Добруджа: 1903–1913 г. София: Македонски научен институт, 2004. 318 с.
1007. Попов Ж. Убити заради идеите си: Политически възход и житейско крушение на фамилия Петкови. София: Кира 21, 2004. 369 с.
1008. Попов Р. Австро-Унгария и България след падането на Стамболовия режим (1894–1896) // Изследвания по българска история. София: Университетско изд-во «Климент Охридски», 1978. Т. 3. С. 106–150.
1009. Попов Р. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция: 1903–1908. София: Изд-во на БАН, 1974. 226 с.
1010. Попов Р. Балканската политика на България: 1894–1898. София: Наука и изкуство, 1984. 256 с.

1011. Попов Р. Балканските държави и българската криза // Известия на Института по история. София, 1979. Т 24. С. 37–71.
1012. Попов Р. България и железопътните проекти на Балканите през първата половина на 1908 г. // Исторически преглед. 1972. № 3. С. 72–81.
1013. Попов Р. България и Русия (1894–1898): Политически отношения. София: Изд-во на Отечествения фронт, 1985. 332 с.
1014. Попов Р. България на кръстопът: Регентството: 1886–1887. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. 512 с.
1015. Попов Р. Българската православна църква и държавната власт в периода на Регентството (1886–1887) // Исторически преглед. 1992. № 11–12. С. 40–68.
1016. Попов Р. Една малко позната инициатива по македонския въпрос през 1888 г. // България, Балканите и Европа. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1992. С. 232–245.
1017. Попов Р. Забравения Константин Стоилов // Български държавници: 1878–1918. София: Век 22, 1994. Кн. 1. С. 141–162.
1018. Попов Р. За митническият конфликт между България и Австро-Унгария през 1894–1895 г. // Исторически преглед. 1975. № 4. С. 54–66.
1019. Попов Р. За участието на България в световните конференции за мир в Хага през 1899 и 1907 г. // Военноисторически сборник. 1970. № 2. С. 55–59.
1020. Попов Р. Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г. // *Studia balcanica*: Балкански проучвания XX век. София, 1972. Т. 6. С. 215–238.
1021. Попов Р. Македония в българо-сръбските отношения (1894–1896) // Известия на Института по история. 1981. Т. 25. С. 77–111.
1022. Попов Р. Монархическият институт, буржоазните партии и проблемата за конституционното управление в България в началото на XX век // Първи международен конгрес по българистика. София, 1982. Т. 1. С. 464–475.
1023. Попов Р. Политиката на Сърбия към България през периода балканската криза (1908–1909) // Исторически преглед. 1968. № 5. С. 7–28.
1024. Попов Р. Русия и опитите за споразумение между политическите сили в България в период на Регентството // Исторически преглед. 1992. № 6. С. 3–25.
1025. Попов Р. Русия против Стамболов или Стамболов против Русия? София: Академично изд-во «проф. Марин Дринов», 2000. 427 с.
1026. Попов Р. Стефан Стамболов и Васил Радославов в борба за политическата власт в период на регентството (1886–1887 г.) // Исторически преглед. 1991. № 1. С. 13–28.

1027. Попов Р. Строителството на стратегическата железница от Белово през Вакарел към София (1888–1894 г.) // Военноисторически сборник. 1995. № 1. С. 7–29.
1028. Попов С. Духът на едно преломно време в разказите на Антон Страшимиров // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 165–172.
1029. Прешленова Р. Икономическа политика и национално самочувствие: България 1879–1914 // Модерният историк: Въображение, информираност, поколения. София: Д. Убенова, 1999. С. 49–55.
1030. Пушева В. Н. Антинародная внутренняя политика правительства так называемой «демократической» партии в Болгарии (январь 1908 г. – март 1911 г.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Ленинград, 1953. 18 с.
1031. Пълен указател на законите в България от Освобождението и до 30 юний 1939 г.: Закони, наредби-закони, решения, договори, конвенции, спогодби, съглашения и др., издадените правилници, наредби, окръжни и др. по прилагането на законите и др. / Съст. Т. Пенчев. София: Държавна печатница, 1939. 432 с.
1032. Първанов Г. Българският периодичен печат в Македония и Одринско (1908–1912 г.) // Исторически преглед. 1984. № 6. С. 67–79.
1033. Радева В. Величието и трагизмът на държавника // Демокрация. 2000. № 178. С. 10.
1034. Радева М. Културната политика на българската буржоазна държава (1885–1908). София: Наука и изкуство, 1982. 247 с.
1035. Радева М. Политиката на правителството на Ст. Стамболов в областта на образованието // Културната политика на Българската буржоазна държава (1885–1908). София: Наука и изкуство, 1985. С. 25–43.
1036. Радева М. Просветно-културната политика на българската държава след Освобождението (1879–1900 г.) // Исторически преглед. 1980. № 4. С. 20–40.
1037. Радев В. В. Національне питання на Балканах. Харків: Держвидав України, 1930. 175 с.
1038. Радев И. Български авантюристи. Велико Търново: Слово, 1991. Ч. 1. 120 с.
1039. Радев И. История на Велико Търново: XVIII–XIX век. Велико Търново: Слово, 2000. 838 с.
1040. Радев И. Моят Стефан Стамболов. Велико Търново: ПИК, 1999. 207 с.
1041. Радев С. Делото на Стамболов през погледа на новото време // Земя. 1994. № 68. С. 5.
1042. Радев С. Из българско-унгарските отношения (1877–1918 г.) // Военноисторически сборник. 1987. № 4. С. 110–132.

1043. Радев Т. Достойнството на българина стои над всичко: непубликувани истини за семейството на Стефан Стамболов // Пари. 1998. № 121. С. 10.
1044. Радев Т. Държавникът, който посегне сърце на поет, но беше човек на дълга: 100 г. от гибелта на Стефан Стамболов // Демокрация. 1995. № 153. С. 6.
1045. Радев Т. Щит и знаме на България: 97 г. от убийството на Стефан Стамболов // Македония. 1992. № 29. С. 1, 6.
1046. Радикалдемократическа партия в България: Документи и материали: 1990–1997 г. / Съст. А. Стоилова. София: Век 21, 1997. Т. 1. 156 с.
1047. Радич С. Възродена България: 1878–1913. София: Св. Георги Победоносец, 1993. 210 с.
1048. Радков Р. Живков беше найгулемият след Стамболов // Народен глас. Ловеч, 2005. № 65. С. 3.
1049. Райнерт Э. Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными. Москва: Высшая школа экономики, 2011. 384 с.
1050. Ралев М. За дружба с руският народ : Борбата на българските войни срещу диктатурата Батенберг и Стамболов (1886–1887 г.). София: Държавно военно изд-во, 1958. 104 с.
1051. Ралев М. Предвестници на бъдещи бури: Бунтовете на офицерите от българските войска през 1886–1887. София: Държавно военно изд-во, 1975. 168 с.
1052. Распутнис Б. И. Борьба империалистических держав за Балканы в первом десятилетии XX века // Доповіді та повідомлення Львівського державного університету імені Ів. Франка. Львів, 1949. Вип. 2. С. 55–59.
1053. Распутнис Б. И. Образование Балканского союза 1912 г. и европейская дипломатия // Научные работы студентов Львовского государственного университета имени И. Франко. Львов, 1948. Вып. 1. С. 7–26.
1054. Растовић А. Велика Британија и македонско питање: 1903–1908 године. Београд : Историјски институт, 2011. 247 с.
1055. Репина Л. П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011. 560 с.
1056. Рубаха Я. Началото българската политика по македонския въпрос // Македонски преглед. 2011. № 1. С. 69–85.
1057. Рудометоф В., Николов С. Корените на балканския политически модел: пагубно съчетание между национализъм и слаборазвитост // Социологически проблеми. 1999. № 3–4. С. 12–32.
1058. Рыбачёнок И. С. Политика России на Балканах на рубеже XIX–XX веков: цели, задачи и методы // Труды Института российской истории. Москва, 2008. Вып. 9. С. 393–424.
1059. Саздов Д. Буржуазная оппозиция и восстановление отношений между Болгарией и Россией в 1896 году // Bulgarian Historical Review. 1983. № 4. Р. 39–60.

1060. Саздов Д. Българските буржоазните партии, кризата в монархическата институция и възстановяването на руско-българските отношения (1887–1896) // Модерния историк: Въображение, информираност, поколения. София: Д. Убенова, 1999. С. 114–121.
1061. Саздов Д. Демократическата партия в България (1887–1908). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. 355 с.
1062. Саздов Д. Демократическата партия и национално-революционното движение на българите в Македония и Одринска Тракия в началото на XX век (1902–1907) // Военноисторически сборник. 1984. № 6. С. 13–28.
1063. Саздов Д. Демократическата партия и националното обединение на български народ: 1894–1900 г. // Военноисторически сборник. 1983. № 2. С. 137–152.
1064. Саздов Д. Идеино-политическо и организационно развитие на Демократическата партия (1902–1906 г.) // Исторически преглед. 1985. № 4. С. 3–19.
1065. Саздов Д. Либералите-каравелисти през Стамболовия режим // Векове. 1986. № 2. С. 33–43.
1066. Саздов Д. Либералната (каравелистка) партия и помирението между България и Русия от 1896 година // Научни изследвания на преподавателите от Великотърновски университет «Кирил и Методий». Велико Търново, 1979. С. 157–176.
1067. Саздов Д., Мишев Т., Митев М., Лалков М., Мигев В. История на Третата Българска държава (1878–1944 г.). София: АМИ, 1993. 286 с.
1068. Саздов Д. Многопартийната политическа система и монархическият институт в България (1879–1918). София: Стопанство, 1993. 258 с.
1069. Саздов Д. Националният проблем в програмите и програмните документи на българските политически партии // България, Балканите и Европа. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1992. С. 246–258.
1070. Саздов Д. Петко Каравелов: Демократ, политик и държавник. София, 2002. 80 с.
1071. Саздов Д., Попов Р., Лалков М., Мигев В. История на България (681–1960). София: Аргес, 1995. Т. 2. 530 с.
1072. Саздов Д. Социална политика в законодателството на демократична България (1880–1912 г.). София: Университетско изд-во «Стопанство», 2008. 599 с.
1073. Саздов Д. Участието на Демократическата партия в управлението на страна: 19. 11. – 20. 12. 1901 // Трудове на Великотърновски университет «Кирил и Методий»: Исторически факултет. Велико Търново, 1983. Т. 20. Кн. 3. С. 63–109.
1074. Саздов Д. Формиране и начална дейност на Демократическата партия: май 1894 – февруари 1896 // Трудове на Великотърновски университет

- «Кирил и Методий»: Исторически факултет. Велико Търново, 1979–1980. Т. 17. Кн. 3. С. 67–104.
1075. Самчук В. Л. Болгарське питання у політиці союзу трьох імператорів (від Берлінського конгресу 1878 р. до вирішення династичного питання 1888 р.). Рівне: Ассоль, 1999. 50 с.
1076. Свинтила В. Времето го проверява най-точно: 100 г. от смъртта на Стефан Стамболов // Македония. 1995. № 13. С. 6.
1077. Свирачев П. Из кореспонденцията на Стефан Стамболов // Известия на държавните архиви. София, 1980. Т. 40. С. 185–201.
1078. Северски Ц. България – дирята в живота на Стефан Стамболов // Земя. 2005. № 124. С. 18.
1079. Северцев П. Царская дипломатия на Балканах (Из воспоминаний) // Международная жизнь. Москва – Петроград, 1923. № 1. С. 148–160.
1080. Семерджиев П. Руската империя и Съветският Съюз в съдбата на България. Ерусалим, 2001. Т. 1. 499 с.
1081. Семов М. Какво ми завеща Стефан Стамболов // Български писател. 2001. № 9. С. 1, 10.
1082. Сидельников С. И. Авантюра русского царизма в Болгарии (1878–1896 гг.) // Учёные записки Ленинградского государственного университета: Серия история. 1939. Т. 36. Вып. 3. С. 145–180.
1083. Силянов Х. Освободителните борби на Македония: Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1933. Т. 1. 455 с.
1084. Силянов Х. Освободителните борби на Македония: След Илинденското въстание. София: Държавна печатница, 1943. Т. 2. 609 с.
1085. Симеонов Н. Железопътният транспорт в България: 1866–1983. София: Техника, 1987. 204 с.
1086. Симеонов Р. Македонската емиграция во време на стамболовото управление (1886–1894) // Архивен преглед. 1994. № 1–2. С. 35–37.
1087. Симеонов С. Стефан Стамболов в балканската политика на Италия (1887–1888) // Света гора. 2004. № 5. С. 173–180.
1088. Сказкин С. Д. Конец австро-русско-германского союза: Исследования по истории русско-германских и русско-австрийских отношений в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX столетия: 1879–1884. Москва: Ранион, 1928. Т. 1. 355 с.
1089. Сквозников А. Н. Македония в конце XIX – начале XX века – яблоко раздора на Балканах. Самара: Самарская гуманитарная академия, 2010. 172 с.
1090. Сквозников А. Н. Македонский вопрос в начале XX века и российская общественность // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара, 2009. Т. 11. № 2. С. 70–76.
1091. Славов С. Външната политика на Княжество България и Македонският въпрос в следилинденския период (1903–1908) // Клио. Сборник в чест

- на 65-годишнината от рождението на ст. н. с. д-р Милен Куманов. София, 2008. С. 398–428.
1092. Славов С. Вътрешната македоно-одринска революционна организация (1903–1912) // Македонски преглед. 2013. № 2. С. 15–34.
1093. Славов С. Между дипломатическата предпозливост и «дипломацията» на четите: българската външна политика и въоръжената дейност на ВМОРО (От края на Илинденско-Преображенското въстание до младотурската революция) // Исторически преглед. 2010. № 1–2. С. 93–117.
1094. Славов С. Революция и политика: ВМОРО и българската държава в навечерието на Балканската война // Исторически преглед. 2011. № 1–2. С. 40–76.
1095. Славов С. Финансовото и военното подпомагане на ВМОРО от българските правителства (1903–1908 г.): Измерения, характер и проблеми // Исторически преглед. 2006. № 1–2. С. 80–106.
1096. Снегаров И. Фердинанд (1887–1918) и българската църква // Духовна култура. 1946. Кн. 8. С. 1–18.
1097. Спасова Л. Държавният национализъм на Стефан Стамболов // История на българите: Българска дипломатия от древността до наши дни. София: Труд, 1992. С. 258–277.
1098. Спасов И. Противоречива биографическа хроника // Новини. 1993. № 37. С. 10.
1099. Спасов Л., Павлов П. Кратка история на България. Кърджали: Родопи – Кърджали, 2005. 271 с.
1100. Сталин И. В. О статъе Енгелса «Внешняя политика русского царизма» // Большевик. 1941. № 9. С. 1–5.
1101. Стамболов и България // Българска нация. 2004. № 1. С. 1, 3.
1102. Стамболов и България: Сборник доклади и съобщения, изнесени на научните конференции в София и Велико Търново по случай 140 години от рождението на Стефан Стамболов / Ред. Д. Иванов. София: Арес Прес, 1995. 164 с.
1103. Стамболов и Стоилов са найуспешните премиери // Стандарт news. 2001. № 3076. С. 17.
1104. Станев Н. История на нова България: 1878–1928. София: Т. Ф. Чипев, 1929. 520 с.
1105. Станев Н. Народните възстания през 1876 година. София: Хемус, 1932. 128 с.
1106. Станев Н. Стефан Стамболов // Венец. 1942. № 3. С. 158–167.
1107. Станилов С. Стамболов и другите: 100 г. след безумието // Български писател. 1995. № 29. С. 1, 4.
1108. Статев Х. Димитър Петков: Живот и обществена дейност. София: Древна България, 1930. 61 с.
1109. Стателова Е., Грънчаров С. История на нова България: 1878–1944. София: Анубис, 1999. Т. 3. 648 с.

1110. Стателова Е. Дипломацията на Княжество България: 1879–1886. София: Изд-во на БАН, 1979. 251 с.
1111. Стателова Е. Д-р Стоян Данев – оптимист и пораженец в българската политика // Български държавници: 1878–1918. София: Век 22, 1994. Кн. 1. С. 163–180.
1112. Стателова Е. За българо-сръбските отношения в периода 1909–1911 г. // Исторически преглед. 1969. № 5. С. 20–38.
1113. Стателова Е. Иван Евстратиев Гешов или трънливия път на съзиданието. София: Академично изд-во «Марин Дринов», 1994. 290 с.
1114. Стателова Е., Пантев А. Съединението на Княжество България и Източна Румелия 1885 година. София: Народна просвета, 1985. 191 с.
1115. Стателова Е. Политика, партии, печат на българската буржоазия: 1909–1912. София: Наука и изкуство, 1973. 186 с.
1116. Стателова Е., Попов Р., Танкова В. История на българската дипломация: 1879–1913 г. София: Отворено общество, 1994. 503 с.
1117. Стателова Е., Танкова В. Константин Стоилов в политически живот на България. София: Анубис, 2001. 315 с.
1118. Стефанов В., Дечева В., Тошева К., Попилиев Р. 100 години Народен театър. София: Д. Яков, 2004. 355 с.
1119. Стефанов Г. Международни отношения и външна политика на България: 1870–1957 г. София: Наука и изкуство, 1965. 268 с.
1120. Стефан Стамболов – държавникът. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=XrASFsoAfKo> (дата звернення: 22. 04. 2017).
1121. Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. / Гл. ред. И. Димитров. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. 197 с.
1122. Стефан Стамболов – съзидателят и съсипателят. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QjdlGguyBtg> (дата звернення: 22. 04. 2017).
1123. Сто години без Стефан Стамболов // Македония. 1995. № 26. С. 6.
1124. Сто години от гибелта на Стефан Стамболов // Дума. 1995. № 156. С. 9.
1125. Сто години от убийството на Стефан Стамболов: Речи на президента на Република д-р Ж. Желева и на проф. Д. Дойнова // Демократически преглед. 1995. № 4–5. С. 5–9.
1126. Стопанска история на България: 681–1981 / Съст.: Н. Тодоров, Д. Ангелов, Б. Цветкова, Л. Радулов и др. София: Наука и изкуство, 1981. 613 с.
1127. Стоянова В. Демографическое развитие и правовой статус болгарской общности в Турции 1913–1945 г. // Bulgarian Historical Review. 2010. № 1–2. Р. 62–88.

1128. Стоянова Р. Демократическата партия в отстояване принципите на парламентарна демокрация (1901 – 19 май 1934) // 100 години Демократическа партия. Копривщица: Hans Seidel Stiftung, 1996. С. 16–21.
1129. Стоянов И. Дейността на Стефан Стамболов во време на режима на пълномощията // Епохи. 1994. № 1. С. 23–32.
1130. Стоянов И. История на българското възраждане. Велико Търново: Св. Евтимий Патриарх Търновски, 1999. 286 с.
1131. Стоянов И. Либералната партия в Княжество България: 1879–1886. София: Наука и изкуство, 1989. 243 с.
1132. Стоянов И. Народен съвет или сенат? // Търновските законодатели: Юбилеен сборник. София: Държавно военно изд-во, 1980. С. 78–87.
1133. Стоянов И. Политически борби и разложение на Либералната партия (юни 1884 – август 1886) // Исторически преглед. 1982. № 5. С. 23–44.
1134. Стоянов И. Руският кандидат за българският престол през 1886 г. // Исторически преглед. 1989. № 6. С. 54–62.
1135. Стоянов И. Съединението и Сръбско-българската война в политиката на либералното правителство (юни 1884 – август 1886 г.) // Исторически преглед. 1985. № 5. С. 19–34.
1136. Стоянов П. Варна и Стефан Стамболов // Везни. 2002. № 7. С. 28–33.
1137. Стоянович П. Между Дунав и Нева: Княз Фердинанд I Български в очите на австро-унгарската дипломатия (1894–1898). София: Лик, 1999. 206 с.
1138. Страшимиров А. Диктаторът. Животът на Стефан Стамболов. София: Стрелец, 1993. 205 с.
1139. Страшимиров А. Диктаторът. Животът на Стефан Стамболов. София: Изток – Запад, 2014. 216 с.
1140. Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. София: Художник, 1935. Кн. 1. 80 с.
1141. Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. София: Художник, 1935. Кн. 2. 78 с.
1142. Страшимиров А. Диктаторът: Нови проучвания върху живота и личността на Стефан Стамболов. София: Художник, 1935. Кн. 3. 104 с.
1143. Страшимиров А. Стефан Стамболов. София: Ново училище, 1938. 32 с.
1144. Страшнюк С. Ю. Під тиском Тіто та диктатом Сталіна: як у Болгарії з'явилася «македонська національна меншина» // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. «Історія». 2011. № 965. Вип. 43. С. 171–180.
1145. Табакова К. Национално-освободителното движение след Младотурската революция и БРСДП(о) // История. 1995. № 5. С. 44–58.
1146. Танкова В. Иван Евстратиев Гешов – между общественика и державника // Български държавници: 1878–1918. София: Век 22, 1994. Кн. 1. С. 41–62.
1147. Танкова В. Идеята за обявяването на националната независимост на България през 1887 г. // Военноисторически сборник. 1989. № 3. С. 28–38.

1148. Танкова В. Проблеми на организационното устройство и развитие на Народнолибералната партия (1886–1894) // Векове. 1988. № 5. С. 21–30.
1149. Танкова В. Първият конгрес на Народно-либералната (Стамболовистката) партия? // Исторически преглед. 1991. № 5. С. 44–56.
1150. Танкова В. Стефан Стамболов, Македония, Русия и българският национален въпрос // Тракия. 1993. № 2. С. 49–65.
1151. Танкова В. Южнобългарските съединисти в условията на Стамболовия режим (1887–1894) // Исторически преглед. 1992. № 11–12. С. 147–159.
1152. Татищев С. С. Из прошлого русской дипломатии. Санкт-Петербург: Издание А. С. Суворина, 1890. 567 с.
1153. Тахов С. Отношението на Стефан Стамболов към монархията // Демокрация. 1996. № 12. С. 8.
1154. Ташев Т. Министрите на България: 1879–1999: Енциклопедичен справочник. София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 1999. 682 с.
1155. Терзиев К. Стефан Стамболов. София: Български писател, 1993. 368 с.
1156. Терзиев К. Ученик в Одеската духовна семинария // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 28–34.
1157. Терзић С. Србиј и Грчка (1856–1903): Борба за Балкан. Београд: Историјски институт САНУ, 1992. 454 с.
1158. Тешев Т. Комити разтърсват Княжеството с парламентарен скандал: Как демокрация скара Стефан Стамболов и Захарий Стоянов // 168 часа. 1994. № 47. С. 44.
1159. Тодоров А. Избирателни закони и избирателна активност (примерът на България, 1879–1946) // Историкът: гражданин и учен. Сборник в чест на академик Илчо Димитров. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2001. С. 3–18.
1160. Тодорова Ц., Вачков Д., Иванов М. История на външния държавен дълг на България: 1878–1990 г.: В 3 ч.: Драматичното начало: 1878–1918 г. София: Българска народна банка, 2009. Ч. 1. 256 с.
1161. Тодорова Ц. Външният държавен дълг на България през военно време, 1913–1918 г. // Исторически преглед. 2002. № 5–6. С. 3–67.
1162. Тодорова Ц. Дипломатическа история на външните заеми на България: 1888–1912. София: Наука и изкуство, 1971. 497 с.
1163. Тодоров Г. Весела лостерна озвучила убийството на Стамболов // Стандарт news. 2000. № 2646. С. 38.
1164. Топалов В. Външната политика на България по време на Радослависткия режим // Исторически преглед. 1984. № 2. С. 34–53.
1165. Топалов В. Към историята на радослависткия режим (19 януари 1899 – 27 ноември 1900 г.) // Исторически преглед. 1961. № 6. С. 12–45.

1166. Топалов П. Борбата на българския народ за демократично устройство и независимост на България (1878–1894) // Исторически преглед. 1945–1946. № 4. С. 435–481.
1167. Топенчаров В. Българската журналистика: 1885–1903. София: Наука и изкуство, 1963. 736 с.
1168. Топенчаров В. Българската журналистика: 1903–1917. София: Наука и изкуство, 1981. 739 с.
1169. Топов А. Черти от образа на човека и държавника според мемоарно-документалните творби // Стефан Стамболов – революционер и книжовник: Материали от Национална сесия, проведена на 5 декември 1984 г. Велико Търново: Университетско изд-во «Св. Св. Кирил и Методий», 1988. С. 147–153.
1170. Тортика (Лобанова) М. В. Между молотом европейской модернизации и наковальней евразийских империй: миражи центризма в социал-демократической практике Болгарии и России (конец XIX – начало XX ст.). Харьков: ХГАК, 2015. 794 с.
1171. Тошев А. Балканските войни: Предистория и причини. София: Факел, 1929. Т. 1. 435 с.
1172. Тошев А. Балканските войни. Пловдив – София: Хр. Г. Данов, 1931. Т. 2. 495 с.
1173. Тошев А. Бегли спомени за Македония. София: П. Глушков, 1931. 193 с.
1174. Тошев А. Из Беломорието и Македония. София: Изгрев, 1942. 222 с.
1175. Тошев А. Сръбско-българската разпра. София: Придворна печатница, 1932. 100 с.
1176. Тошев А. Страници из миналото на сръбско-българските отношения. София: Григор Ив. Гавазов, 1941. 32 с.
1177. Тошев А. Сръбската национална политика и нашата политическа действителност. София, 1932. 21 с.
1178. Тошев Т. Находки в дневници на Гунчо Тодоров – последния телохранител на Стефан Стамболов // Демократически преглед. 1995. № 8–9. С. 357–364.
1179. Трайкова В. Към възприемане на андартската идея – първи стъпки на гръцкото правителство и Македонския комитет (декември 1903 – май 1904 г.) // Исторически преглед. 2002. № 3–4. С. 136–160.
1180. Трайкова В. Към предисторията на Балканския съюз. Сблъсъкът на две национални мечти – митове и реалности // Македонски преглед. 2013. № 1. С. 78–88.
1181. Трифонов А. Не «фил» или «фоб», а държавник // Репортер. 1992. № 4. С. 6.
1182. Трифонов С. Добруджанският въпрос (1878–1944) // Нови очерци по българска история (1878–1948). София: Век 22, 1992. С. 153–194.
1183. Трифонов С. Съдбата на българите в Тракия (1919–1925) // Освободителни борби на българското население в Македония и Одринска Тракия след Берлинския конгрес. 1981. Т. 25. С. 195–227.

1184. Трифонов С. Тракия: Административна уредба, политически и стопански живот: 1912–1915. София: Тракийска фондация «Капитан Петко войвода», 1992. 276 с.
1185. Трнка-Чипева А. Д-р Константин Стоилов. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1992. 69 с.
1186. Трухнов Г. М. Германская политика провокаций в начале первой балканской войны // Учёные записки Белорусского государственного университета. 1950. Вып. 10. С. 115–155.
1187. Турен А. Возвращение человека действующего: Очерк социологии. Москва: Научный мир, 1998. 204 с.
1188. Узунов К., Начев Г. Забравената война: 1912–1913. София: Студио Витамин Арт, 2013. 340 с.
1189. Улунян А. А. Апрельское восстание 1876 года в Болгарии и Россия. Москва: Наука, 1978. 211 с.
1190. Улунян А. А. Болгарский народ и русско-турецкая война 1877–1878 гг. Москва: Наука, 1971. 205 с.
1191. Улунян А. А. Взгляд имперской России на Балканы (начало XX в.) // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 318–154.
1192. Учаева Н. А. Македонский вопрос в зеркале либеральной прессы России (1912–1913 гг.) // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара, 2007. Т. 9. № 2. С. 495–502.
1193. Учаева Н. А. Македонский вопрос в период Балканских войн 1912–1913 гг.: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Саратов, 2008. 29 с.
1194. Фалькович С. М. Историческая традиция и национальная культура как фактор сохранения национальной идентичности народами, находящимися под иномонациональной властью // Славянство, растворённое в крови...: Сборник статей. Москва: Институт славяноведения РАН, 2010. С. 117–123.
1195. Фичев И. Балканската война: 1912–1913: Преживелици, бележки и документи. София: Държавна печатница, 1940. 467 с.
1196. Фотева Л. Стамболов и Бисмарк // Аз Буки. 2009. № 6. С. 13.
1197. Франчов П. Стамболов разяснява Съединението // 24 часа. 2000. № 243. С. 12.
1198. Хаджиатанасов Г. Към въпроса за Стамболовия режим (1887–1894) // Известия на Държавни архиви. 1957. № 1. С. 106–111.
1199. Хаджийски Г. Стефан Стамболов – учителят // Аз Буки. 2006. № 25. С. 14.
1200. Хаджиниколов В. Русофилы и русофобы в болгарской исторической литературе до Октябрьской революции // Etudes historiques. Sofia, 1968. Vol. 4. P. 55–81.

1201. Хаков Д. Балканские войны: победа и поражение для Болгарии (1912–1913) // *Balkanica Posnaniensia: Acta et studia*. Poznan: Wydawnictwo Instytutu Historii UAM, 2012. № 19. Р. 139–147.
1202. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // *Неприкосновенный запас*. 2005. № 2–3 (40–41). С. 8–27.
1203. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 480 с.
1204. Хобсбаум Э. Нации и национализм после 1780 г. Санкт-Петербург: Алетейя, 1998. 305 с.
1205. Христова В. Героят тиранин // *Дума*. 2004. № 5. С. 6–7.
1206. Христов Х. Бил ли е Стефан Стамболов «русофоб» // *Русская беседа*. 1992. № 3–4. С. 40–44.
1207. Христов Х. За вътрешното развитие и външната политика на нова България // *Исторически преглед*. 1981. № 3–4. С. 63–64.
1208. Христов Х. За историческата правда в книгата на Ал. Беровски «Корона и кръв» // *Исторически преглед*. 1970. № 3. С. 104–106.
1209. Христов Х. Захарий Стоянов: Обществена и политическа дейност. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1998. 155 с.
1210. Христов Х. Идейна еволюция на българските революционери след Освобождението // *Исторически преглед*. 1949. № 3. С. 418–450.
1211. Христов Х. Към характеристиката на Стамболовия режим // *Исторически преглед*. 1951. № 1. С. 19–49.
1212. Христов Х. Македонизъм като политическа концепция в края на XIX и началото на XX в. // *Исторически преглед*. 1979. № 3. С. 23–40.
1213. Царе и царедворци / Съст. Ф. Панайотов. София: Хр. Ботев, 1993. 319 с.
1214. Цветков Ж. Сблъсъкът: Фердинанд, Стамболов, Русия (1886–1896). София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 2003. 248 с.
1215. Цветков П. Демократическата партия: Исторически очерк. София: Херон Прес, 2000. 120 с.
1216. Цветков П. Кобургите в България и Белгия // *История*. 1996. № 1. С. 7–16.
1217. Цветков П. Стефан Стамболов и съдбата на България // *Наука*. 2004. № 2. С. 39–43.
1218. Цеков У. Всичко е добро, което добро за България: 100 г. от гибелта на Стефан Стамболов // *Българска армия*. 1995. № 38. С. 3.
1219. Цураков А. Енциклопедия на правителствата, народните събрания и атентатите в България. София: Труд, 2008. 584 с.
1220. Цураков А. Политици, процеси, агенти. София: Сор, 1998. 93 с.
1221. Цураков А. Правителствата на България: 1878–1913. София: Гей-Либрис, 1996. Ч. 1. 143 с.
1222. Цураков А. Правителствата на България: 1913–1944. София: Гей-Либрис, 1996. Ч. 2. 192 с.

1223. Чакалов С. Форми, размери и дейност на чуждите капитали в България (1878–1944 г.). София: Наука и изкуство, 1962. 406 с.
1224. Чакъргов С. 140 години от рождението на Стефан Стамболов // Прелом. 1994. № 5. С. 1–2.
1225. Чанков Д. Още за Стамболов // Земя. 2004. № 29. С. 7.
1226. Чорний В. П. Болгарія на початку ХХ ст. // Проблеми слов'язнознавства. Вип. 45. Львів, 1993. С. 99–119.
1227. Чорний В. П. Героическая эпопея болгарского народа: Апрельское восстание 1876 года. Львів: Вища школа, 1976. 136 с.
1228. Чорний В. П. Історія Болгарії. Львів: ПАІС, 2007. 403 с.
1229. Чорний В. П. Квітневе повстання в Болгарії 1876 р.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 1966. 21 с.
1230. Чукова Р. Външнополитически аспекти на българския национален въпрос (1878–1912) в либералната историография (1878–1944) // Исторически преглед. 1996. № 3. С. 83–113.
1231. Шатилова Л. В. Македонский вопрос в период Балканских войн 1912–1913 гг. и политика России // Балканские исследования. Москва: Наука, 1992. Вып. 15. С. 188–200.
1232. Швецов Ю. В. Взаємовідносини православної церкви та держави в Болгарії у 1878–1915 роках: автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 1994. 20 с.
1233. Швецов Ю. В. Деякі аспекти взаємовідносин православної церкви і держави в Болгарії (1878–1914 рр.) // Питання нової та новітньої історії. К., 1993. Вип. 39. С. 79–84.
1234. Шейков В. Незвесни писма на Стефан Стамболов и Никола Обретянов // Демократия. 1995. № 158. С. 8.
1235. Шемякин А. Л. Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1891). Москва: Индрик, 1998. 450 с.
1236. Шкундин Г. Д. От Салоник до Нейи: болгарские внешнеполитические концепции накануне и во время Парижской мирной конференции 1919 года // Славянство, растворённое в крови...: Сборник статей. Москва: Институт славяноведения РАН, 2010. С. 184–197.
1237. Шкундин Г. Д. Разделяй и властвуй! Вопрос о сепаратном мире с Болгарией в политике держав Антанты (октябрь 1915 – март 1916 г.). София: Академично изд-во «Проф. Марин Дринов», 2007. 182 с.
1238. Шкундин Г. Д. Сепаратный мир или сокрушительный удар? Болгария в российской военной стратегии и политике (март 1916 – март 1917 г.) // България и Русия между признателността и прагматизма: Международна научна конференция: Тезиси на доклади. София: Изд-во на БАН, 2008. С. 71–73.
1239. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ: Сравнительное изучение цивилизаций. Москва: Аспект Пресс, 1999. 416 с.

1240. Юруков К. През 1888 година е подготвено първото покушение срещу Фердинанд и Стефан Стамболов // Българска армия. 1996. № 14115. С. 11.
1241. Ямбаев М. Л. Македония в 1877–1912 гг. // В «пороховом погребѣ Европы»: 1878–1914. Москва: Индрик, 2003. С. 297–321.
1242. Ямбаев М. Л. Четы ВМОРО – компонент политической системы Болгарии (Начальный этап их деятельности) // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX в.). Санкт-Петербург: Алетейя, 2006. С. 166–186.
1243. Янчев В. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност: Българският опит (1879–1912). Велико Търново: ИФ-94, 2006. 308 с.
1244. Янчев В. Войската и гражданските власти (1878–1912) // Модерна България. София: Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1996. С. 63–85.
1245. Ястребов Н. В., Лавров П. А. История болгарского народа. Петроград: И. Юделевич, 1916. 544 с.
1246. Almond G. Comparative Political Systems // The Journal of Politics. Atlanta: Southern Political Science Association, 1956. Vol. 18. № 3. P. 391–409.
1247. Black C. The establishment of constitutional government in Bulgaria. Princeton: Princeton University Press, 1943. 344 p.
1248. Bridge F. From Sadowa to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866–1914. London: Routledge & Kegan Paul, 1972. 480 p.
1249. Chary F. The History of Bulgaria (The Greenwood Histories of the Modern Nations). Santa Barbara: ABC-CLIO, 2011. 211 p.
1250. Constant S. Foxy Ferdinand (1861–1948). London: Sidgwick & Jackson, 1979. 352 p.
1251. Crampton R. The ministry of war and the foundations of Ferdinand's personal rule // Българската държава през вековете. София, 1982. Т. 1. С. 491–501.
1252. Dakin D. The Greek Struggle in Macedonia: 1897–1913. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1966. 538 p.
1253. Damianov S. L'attaire «Chadourne» et la lutte de Stambolov contre le regime des capitulations en Bulgarie (1891–1892) // Etudes historiques. Sofia, 1973. Vol. 6. P. 207–226.
1254. Evans S. A Short History of Bulgaria. London: Lawrence and Wishart LTD, 1960. 254 p.
1255. Foley M. From Bruff to the Balkans: James David Bourchier. Dublin: Dublin Institute of Technology, 2010. 14 p.
1256. Galunov T. Wahlsysteme und Parlamentswahlen während der Regierung Stefan Stambolovs (1886–1890) // Bulgarian historical review. 2007. № 1–2. P. 124–154.
1257. Glenny M. The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and the Great Powers. London: Granta Books, 2000. 726 p.
1258. Grânčarov S. Bulgarian Political Life in the 1880's // Bulgarian historical review. 1979. № 3. P. 8–31.

1259. Grânčarov S. The Bulgarian Bourgeois Democracy: 1879–1919 // Bulgarian historical review. 1982. № 2. P. 31–48.
1260. Hall R. Bulgaria's Road to the First World War. Lansing: The University Press of Michigan, 1996. 374 p.
1261. Hall R. Consumed by War: European Conflict in the 20th Century. Lexington: The University Press of Kentucky, 2009. 296 p.
1262. Hall R. The Balkan Wars: 1912–1913: Prelude to the First World War. London – New York: Routledge, 2000. 176 p.
1263. Hall R. The Modern Balkans: A History. London: MPG Books Group, 2011. 208 p.
1264. Hall R. War in the Balkans: An Encyclopedic History from the Fall of the Ottoman Empire to the Breakup of Yugoslavia. Santa Barbara: ABC-CLIO. 2014. 411 p.
1265. Howe N., Strauss W. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: William Morrow & Company, 1991. 538 p.
1266. Jelavich C. Russo-Bulgarian Relations, 1892–1896: With Particular Reference to the Problem of the Bulgarian Succession // The Journal of Modern History. Chicago, 1952. Vol. 24. № 4, December. P. 341–351.
1267. Jelavich C., Jelavich B. The Establishment of the Balkan National States, 1804–1920. Seattle: University of Washington press, 1977. 374 p.
1268. Kalayci B. Change and continuity in the foreign policy of Bulgaria: a case study in Bulgaria's relations with Russia (1878–1915). Ankara: Department of International Relations Bilkent University, 2005. 109 p.
1269. Kamenov P. Die bulgarische Frage in der politik des Graten Kalnoky 1885–1890 // Bulgarian Historical Review. 2010. № 1–2. P. 43–61.
1270. Kofos E. Nationalism and Communism in Macedonia. Thessaloniki: Institute for Balkan Studies, 1964. 251 p.
1271. Kostov A. La France et la crise politique en Bulgarie (1886–1887) // Bulgarian historical review. 1990. № 3. P. 19–32.
1272. Lalkov M. Bulgarien in der Aussenpolitin Österreich – Ungarns in der zeit von 1878 tis 1918 // Bulgarian historical review. 1982. № 3. P. 31–41.
1273. Lasswell H. Power and Personality. New York: W. W. Norton & Company, 1948. 262 p.
1274. Mason A. America's Political Heritage: Revolution and Free Government – A Bicentennial Tribute // Political Science Quarterly. Washington: The Academy of Political Science, 1976. Vol. 91. № 2. P. 193–217.
1275. Mykolenko D. Pod wpływem czy wbrew oficjalnej ideologii? Stosunek kolejnych generacji młodych sowieckich historyków-slawistów do procesu formowania się państwowości bułgarskiej w latach 1886–1894 // To idzie młodość. Młodzież w ideologii i praktyce komunizmu. Lublin – Radzyn Podlaski: Archiwum Państwowe w Lublinie & Towarzystwo Nauki i Kulturu «Libra», 2016. S. 85–98.

1276. Mykolenko D. Relațiile bulgaro-române în ajunul și în timpul Primului Război Mondial din punctul de vedere al Partidului Național Liberal al «stamboloviștilor» // România și statele vecine la începutul Primului Război Mondial: viziuni, percepții, interpretări. Iași: Editura Universității «Al. I. Cuza», 2016. P. 93–104.
1277. Mykolenko D. V. Stefan Stambolov and «stambolovists» in the opposition to the Government of Konstantin Stoilov (1894–1895) // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2015. № 1145: Серія «Історія». Вип. 50. С. 274–284.
1278. Nikolova V. Le systeme politique du capitalism en Bulgarie (1878–1912) – les partis politiques bourgeois et l’institution monarchique dans l’historiographie Bulgare // Bulgarian historical review. 1986. № 1–4. P. 78–89.
1279. Nikolova V. The problem of power in the theory and practice of the bourgeois parties in Bulgaria from the end of 19th century to the year 1912 // Etudes historiques. Sofia, 1990. Vol. 14. P. 75–87.
1280. Pantev A. Bulgaria’s Place in a Political Strategy of Great Britain (1879–1912) // Bulgarian historical review. 1973. № 4. P. 16–35.
1281. Pantev A. England, Deutschland und bulgarische Frage (August 1887 – Marz 1890) // Българско-германски отношения и връзки. София: Изд-во на БАН, 1972. Т. 1. С. 118–137.
1282. Pantev A. The Macedonian Question in Britain’s Policy during the First Years of Stefan Stambolov’s regime (1887–1892) // Etudes historiques. Sofia, 1968. Vol. 4. P. 356–371.
1283. Perry D. Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895. Durham: Duke University Press, 1993. 279 p.
1284. Perry D. The Politics of Terror: The Macedonian Liberation Movements: 1893–1903. Durham: Duke University Press, 1988. 240 p.
1285. Petroff S. Trente ans la Cour de Bulgarie (1887–1918). Paris: Berger-Leurault, 1927. 283 p.
1286. Popov R. La crise Bulgare (1886–1887) et l’Europe // Bulgarian historical review. 1991. № 2. P. 18–39.
1287. Popov J. Die Balkanpolitik der Liberalen Volkspartei (Stambolovs) in den Jahren 1903–1912 // Bulgarian Historical Review. 1984. № 2. P. 18–40.
1288. Popov J. Le probleme de Dobrudza dans les rapports politiques entre la Bulgarie et la Roumanie (1879–1902) // Bulgarian historical review. 1994. № 4. P. 33–51.
1289. Poulton H. Who Are The Macedonians? Bloomington: Indiana University Press, 1995. 218 p.
1290. Sakasoff J. Neoslavism, Balkan Federation and Social Democracy. URL: <https://www.marxists.org/history/etol/revhist/otherdox/balk/sakasoff.htm> (дата звернення: 26. 04. 2017).
1291. Sowards S. Austria’s Policy of Macedonian Reform. Boulder: East European Monographs, 1989. 142 p.

1292. Statelova E. L'idée d'un rapprochement balkanique et la presse bourgeoise en Bulgarie (1909–1912) // *Etudes balkaniques*. Sofia, 1970. № 2. P. 77–82.
1293. Stavrianos L. *The Balkans: 1815–1914*. New York: Holt, Rinehart & Winston, 1963. 135 p.
1294. Stokes G. *The Social Origins of East European Politics // The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. Berkeley: University of California Press, 1989. P. 210–251.
1295. *The Macedonian Question: Culture, Historiography, Politics* / Edited by V. Roudometof. Boulder: East European Monographs, 2000. 304 p.
1296. *The Macedonian Question: 1893–1908: From Western Sources* / Edited by N. Lange-Akhund. Boulder: East European Monographs, 1998. 401 p.
1297. Topalov V. The home policy of Dimitar Grekov's government (January 19 – October 1, 1899) // *Etudes historiques*. Sofia, 1985. Vol. 13. P. 113–134.
1298. Tuğlacı P. *Bulgaristan ve Türk-Bulgar ilişkileri*. Istanbul: Cem yayinevi, 1984. 558 p.
1299. Veremis T. *The Modern Balkans: A Concise Guide to Nationalism and Politics: The Rise and Decline of the Nation State*. London: LSEE, 2013. 306 p.
1300. Vojvodić M. *Diplomska aktivnost Stojana Novakovića u vezi sa Starom Srbijom i Makedonijom: 1901–1902* // *Vardarski zbornik*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2006. Knj. 5. S. 37–53.
1301. Widderszal L. *Ruchy wolnościowe na Balkanach*. Lwow: Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, 1939. 125 s.
1302. Yasamee F. A. K. *Ottoman Diplomacy: Abdulhamid II and the Great Powers: 1878–1888*. Istanbul: Isis Press, 1996. 293 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета для соціального опитування громадян Болгарії гуманітарних спеціальностей щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини С. Стамболова

Вельмишановний колего, звертаюсь до Вас як дослідник, котрий працює над вивченням теми «Політична спадщина Стефана Стамболова у болгарському державотворенні (1895–1920 рр.)», з проханням відповісти на декілька запитань. Мета анкети – з'ясувати сприйняття досліджуваного явища громадянами Болгарії різних вікових категорій та гуманітарних спеціальностей – істориками, економістами, соціологами, політологами, філософами й іншими фахівцями.

У кожній значущій історичній постаті, з огляду на специфіку її діяльності, посаду, яку вона обіймала, та функції, що виконувалися нею, політична спадщина має різні характерні елементи. Враховуючи особливості починань видатного болгарського державника С. Стамболова при виконанні ним обов'язків голови парламенту, регентської ради і уряду, до наслідків його праці віднесемо: по-перше, ухвалені за ініціативи регента/прем'єр-міністра законодавчі акти, що продовжували залишатися чинними і після його відставки; по-друге, сформульовані ним ідеї, які реалізовувалися, підтримувалися або, навпаки, критикувалися представниками болгарського політикуму; по-третє, запроваджені практики, закоренілі бюрократичні рутини й взяті на озброєння ідеологеми під час перебування при владі; по-четверте, діяльність заснованої ним Народно-ліберальної партії, яка упродовж тривалого періоду після смерті С. Стамболова була однією з провідних організацій в країні та залишалася основним хранителем і ретранслятором політичної спадщини державного діяча. Загалом у процесі дослідження теми нами було визначено 27 елементів стамболівських доробок, які представлено в таблиці.

Заповнена Вами анкета є анонімною. Вона використовуватиметься виключно у дослідницьких цілях.

1. Які, на Вашу думку, з наведених нижче ініціатив та ідей С. Стамболова можна вважати проявом його політичної спадщини, а які ні? Ваш варіант відповіді підкресліть.
2. Серед ініціатив та ідей, котрі Ви вказали як елементи спадщини С. Стамболова, визначте ті, що мали позитивний або негативний вплив на державотворчі процеси наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Перші позначте символом «+», другі – «-».
3. Серед позитивних проявів політичної спадщини С. Стамболова вкажіть той, котрий мав найбільше значення у державотворенні. Позначте його символом «+».
4. Серед негативних проявів спадщини С. Стамболова вкажіть той, що найбільше позначився на розвитку Болгарії. Позначте його символом «-».

№	Складові політичної спадщини С. Стамболова	Перше питання	Друге питання	Третє питання	Четверте питання
1	Збереження конституціоналізму в Болгарії	Так Ні			
2	Зміцнення інституту монархії	Так Ні			
3	Закладення фундаменту розбудови національної державності	Так Ні			
4	Поширення терористичних методів політичної боротьби	Так Ні			
5	Запровадження механізмів керованої демократії	Так Ні			
6	Сприяння встановленню авторитарного режиму князя Фердинанда	Так Ні			
7	Формування багатопартійної системи з дихотомією «русофіли – русофоби»	Так Ні			

8	Обмеження впливу церкви на адміністративний апарат князівства	Так Ні			
9	Підвищення мита на імпортні товари, що стимулювало розвиток вітчизняної промисловості	Так Ні			
10	Забезпечення фіскальних пільг для окремих галузей промислового виробництва	Так Ні			
11	Специфічний розподіл податкового навантаження серед різних категорій населення країни, у результаті чого найбільшу частку від своїх прибутків державі сплачували селяни	Так Ні			
12	Розширення мережі шляхів сполучення, обмеження впливу іноземних залізничних компаній та зміцнення в такий спосіб стратегічної безпеки держави	Так Ні			
13	Запровадження практики запозичення коштів у європейських фінансових установах	Так Ні			
14	Ввергнення фінансової системи країни у залежність від іноземних кредиторів	Так Ні			
15	Модернізація системи освіти, обмеження впливу на неї церкви	Так Ні			
16	Укорінення корупції	Так Ні			

17	Розширення штатів поліцейського апарату і спеціальних служб, збільшення видатків на їх утримання	Так Ні			
18	Обмеженість соціальної політики, яка охоплювала лише окремі категорії населення – чиновників, учителів і лікарів	Так Ні			
19	Зміцнення державного суверенітету	Так Ні			
20	Збільшення чисельності війська та посилення його боєздатності	Так Ні			
21	Зближення з Австро-Угорщиною і Великою Британією та конфронтація з Росією	Так Ні			
22	Налагодження відносин з Османською імперією і Румунією як регіональними партнерами	Так Ні			
23	Ідея утворення дуалістичної турецько-болгарської держави	Так Ні			
24	Послідовне відхилення пропозицій Сербії і Греції щодо поділу Македонії на сфери впливу та об'єднання зусиль у боротьбі проти Стамбула	Так Ні			
25	Курс на забезпечення автономії територіям з компактним проживанням болгар шляхом переговорів зі Стамбулом	Так Ні			

26	Стримування національно-визвольного руху в Македонії і Фракії	Так Ні			
27	Використання Екзархату для збільшення впливу Софії в європейських вілаєтах Османської імперії	Так Ні			

До якої із представлених категорій Ви належите? Необхідне підкреслити:

- за професією:

а) науковий співробітник, б) викладач вищого навчального закладу, в) шкільний учитель, г) приватний підприємець, ґ) службовець, д) архівіст, е) музейний працівник, є) політик, ж) студент, з) інша професія – _____.

- за спеціальністю:

а) історик, б) політолог, в) соціолог, г) філолог, ґ) журналіст, д) економіст, е) юрист, є) філософ.

- за статтю:

а) чоловіча, б) жіноча.

- за віковою групою:

а) до 30 років, б) між 30 і 40 роками, в) між 40 і 50 роками, г) між 50 і 64 роками, ґ) понад 64 роки.

- за місцем проживання:

а) столиця, б) велике місто, в) невелике місто, г) селище, ґ) село.

**Анкета за социално допитване на гражданите на България
от хуманитарните специалности относно тяхното
възприемане на дейността и политическото наследство
на Ст. Стамболов**

Уважаеми колега, обръщам се към Вас като изследовател, работещ върху темата «Политическото наследство на Стефан Стамболов в изграждането на българската държава (1895–1920 г.)», с молба да дадете отговори на няколко въпроса. Целта на анкетата е да се разбере различни възрастови групи и хуманитарни специалности – от историци, икономисти, социолози, политолози, философи и т. н.

Политическото наследство на всяка значителна историческа личност, с изглед на спецификата на нейната дейност, заемани длъжности, изпълнявани от нея функции, има различни специфични елементи. Вземайки предвид особеностите на практиките на прочутия български държавник Ст. Стамболов при изпълняване на задълженията на председател на Регентския съвет и правителството, към неговото наследство ще отнесем, първо, отставката на политика. Второ, формулираните от него идеи, реализирани, политикум. Трето, практиките и бюрократичните процедури, започнати по време на неговото пребиваване на власт. Четвърто, дейността на Народната либерална «стамболовска» партия (НЛП), основана от него. Посочената политическа сила е била една от водещите в страната в продължение на дълъг период от време след смъртта на Ст. Стамболов и едновременно с това е оставала основен пазител и ретранслатор на наследството на държавника. Общо взето, в процеса на изследване на темата сме определили 27 позиции от наследството на Ст. Стамболов, които са представени в таблицата.

Попълнената от Вас анкета е анонимна и ще бъде използвана единствено за целите на изследването.

- 1. Кои, според Вас, от следните инициативи и идеи на Ст. Стамболов могат да се считат за проявление на политическото му наследство, и кои не? Подчертайте Вашият вариант на отговора.**
- 2. Сред инициативите и идеите, които Вие сте определили като елементи на стамболовското наследство, посочете тези, които са имали положително или отрицателно влияние върху процесите**

на изграждането на държавата в края на XIX – началото на XX век. Първите отбележете със знак «+», а вторите със «-».

3. Сред положителните проявления на политическото наследство на Ст. Стамболов посочете това, което е имало най-голямо значение. Отбележете го със знак «+».

4. Сред негативните проявления на наследството на Ст. Стамболов посочете това, което най-много се е отразило на развитието на България. Отбележете го със знак «-».

№	Елементи на политическото наследство на Ст. Стамболов	Първия въпрос	Втори въпрос	Трети въпрос	Четвърти въпрос
1	Запазване на конституционализма в България	Да Не			
2	Укрепване на институцията на монархията	Да Не			
3	Осигуряване на фундамента на изграждането на националната държавност	Да Не			
4	Разпространение на терористични методи на политическа борба	Да Не			
5	Внедряване на инструменти за управляема демокрация	Да Не			
6	Съдействие за установяването на авторитарния режим на княз Фердинанд	Да Не			
7	Многопартийна система с дихотомия «русофили – русофоби»	Да Не			
8	Ограничаване на влиянието на църквата върху административния апарат на княжеството	Да Не			

9	Повишаване митото на вносните стоки	Да Не			
10	Осигуряване на данъчни привилегии за определени отрасли на промишленото производство	Да Не			
11	Специфично разпределяне на данъчното натоварване между различни категории от населението на страната, според което най-голяма част от доходите си са плащали на държавата селяните	Да Не			
12	Разширяване на мрежата от железопътни линии, ограничаване на влиянието на чуждестранните железопътни компании в България и укрепване по този начин на стратегическата безопасност на държавата	Да Не			
13	Заеми от чуждестранни банки	Да Не			
14	Финансовата система на страната е станала зависима от чуждестранните кредитори	Да Не			
15	Модернизацията на образователната система, ограничаване на влиянието на църквата върху нея	Да Не			
16	Вкореняване на корупцията	Да Не			

17	Увеличаването на числеността на полицейския апарат и специалните служби, както и увеличаване на разходите за поддържането им	Да Не			
18	Ограничена социална политика, която е обхващала само отделни категории на населението – чиновници, учители и лекари	Да Не			
19	Укрепване на държавния суверенитет	Да Не			
20	Увеличаване на числеността на армията и повишаване на нейната боеспособност	Да Не			
21	Сближаване с Австро-Унгария и Великобритания и конфронтация с Русия	Да Не			
22	Установяване на връзки с Османската империя и с Румъния като регионални партньори	Да Не			
23	Идея за създаване на дуалистическа турско-българска държава	Да Не			
24	Последователно отклоняване на предложения от Сърбия и Гърция относно разделянето на Македония на сфери на влияние и обединяването на усилията в борбата срещу Истанбул	Да Не			

25	Политика на предоставяне на автономия на териториите с компактно пребиваване на българи посредством преговори с Истанбул	Да Не			
26	Ограничаване на национално-освободителното движение в Македония и Тракия	Да Не			
27	Използване на Екзархията за да увеличаване на влиянието на София в европейските вилаети на Османската империя	Да Не			

Към коя от следните категории Вие се отнасяте? Подчертайте своята:

- професия:

а) научен сътрудник, б) преподавател във висше учебно заведение, в) учител, г) предприемач, д) държавен служител, е) архивист, ж) музеен работник, з) политик, и) студент, й) друга професия – _____.

- специалност:

а) историк, б) политолог, в) социолог, г) филолог, д) журналист, е) икономист, ж) юрист, з) философ.

- пол:

а) мъжки б) женски.

- възрастова група:

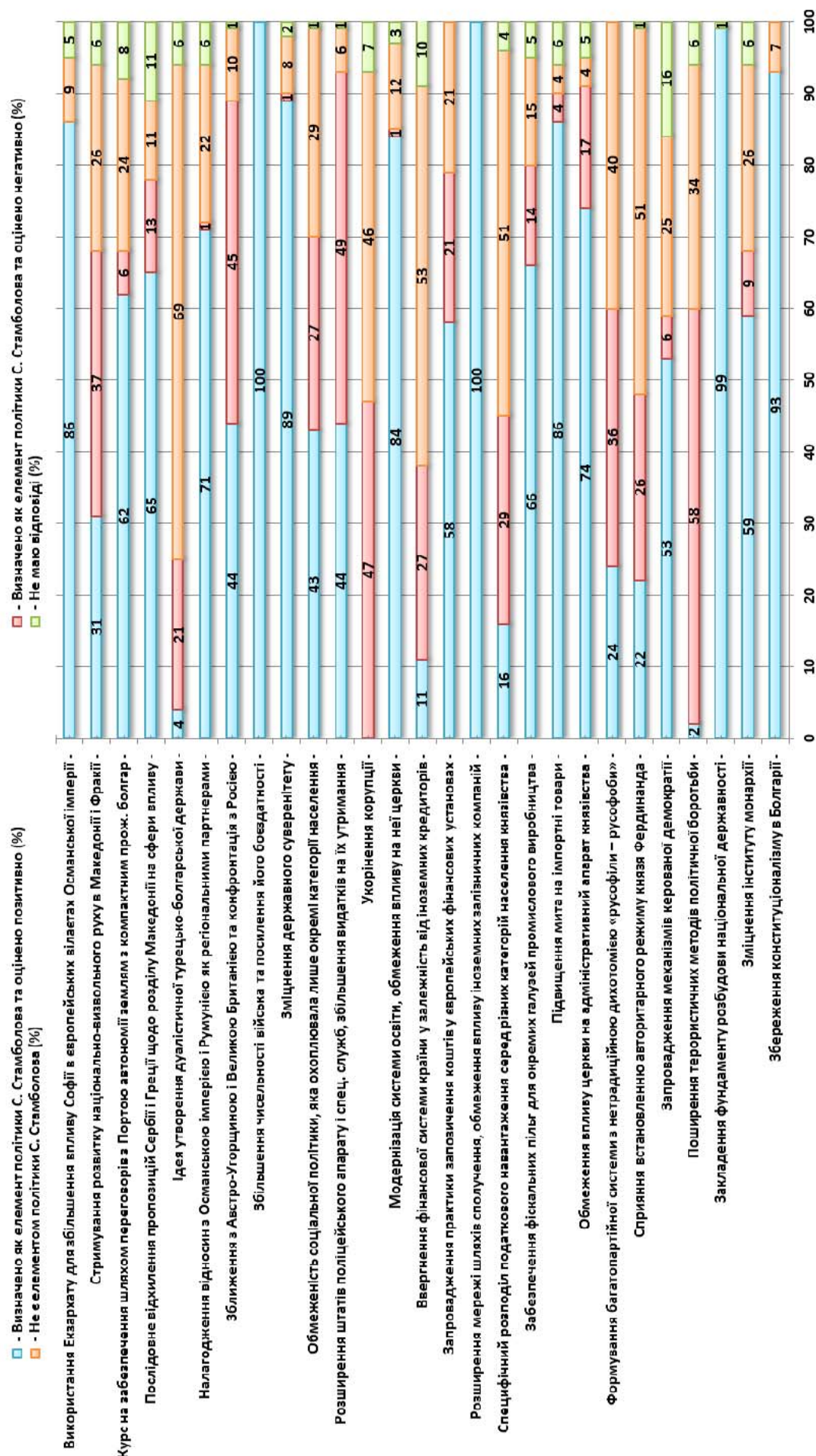
а) до 30 г., б) между 30 и 40 г., в) между 40 и 50 г., г) между 50 и 64 г., д) над 64 г.

- местоживеене:

а) столица, б) голям град, в) малък град, г) селище, д) село.

Додаток Б

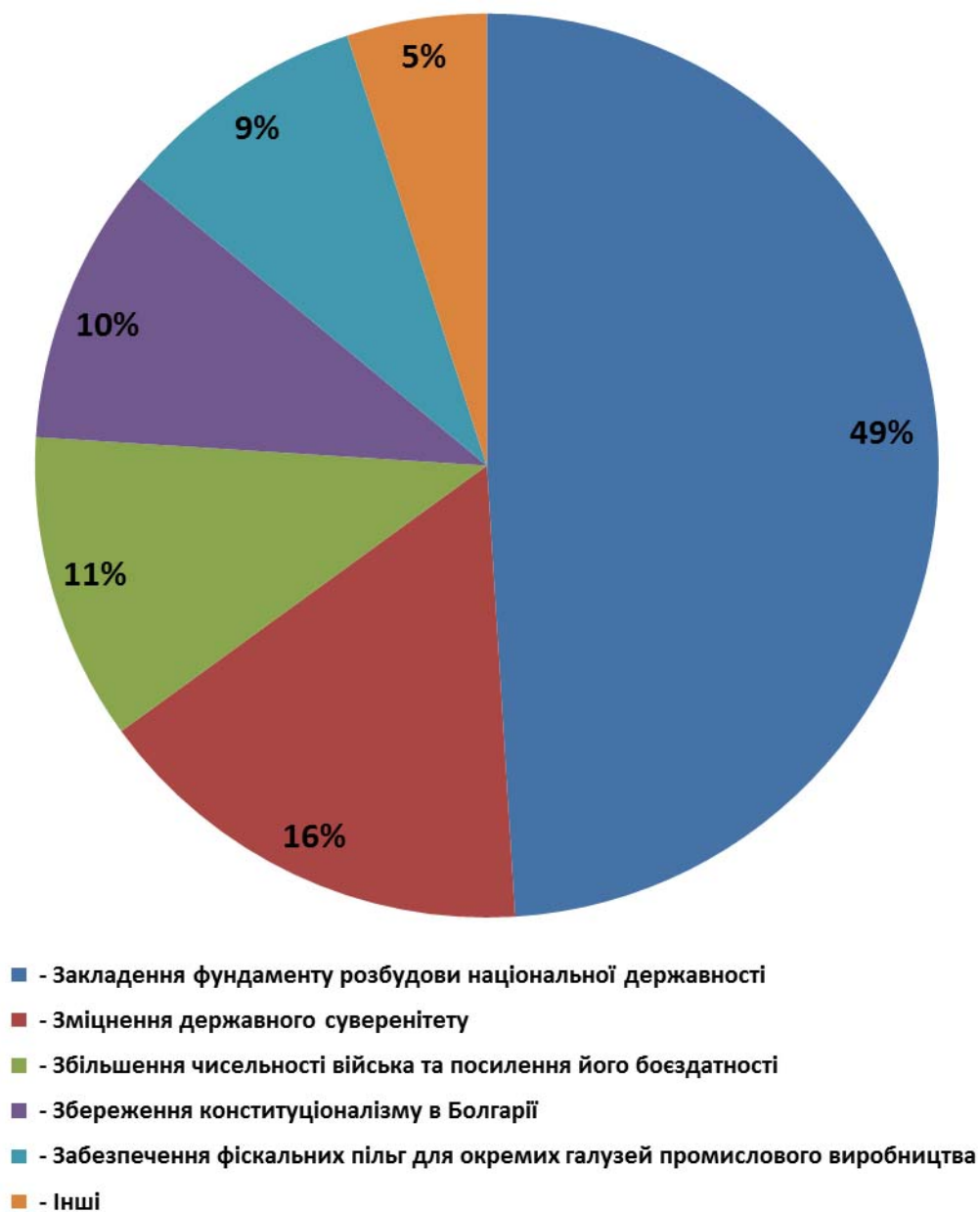
Результати соціального опитування громадян Болгарії гуманітарних спеціальностей щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини С. Стамболова (Рис. 1)

Додаток В

Результати соціального опитування громадян Болгарії гуманітарних спеціальностей щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини С. Стамболова (Рис. 2)

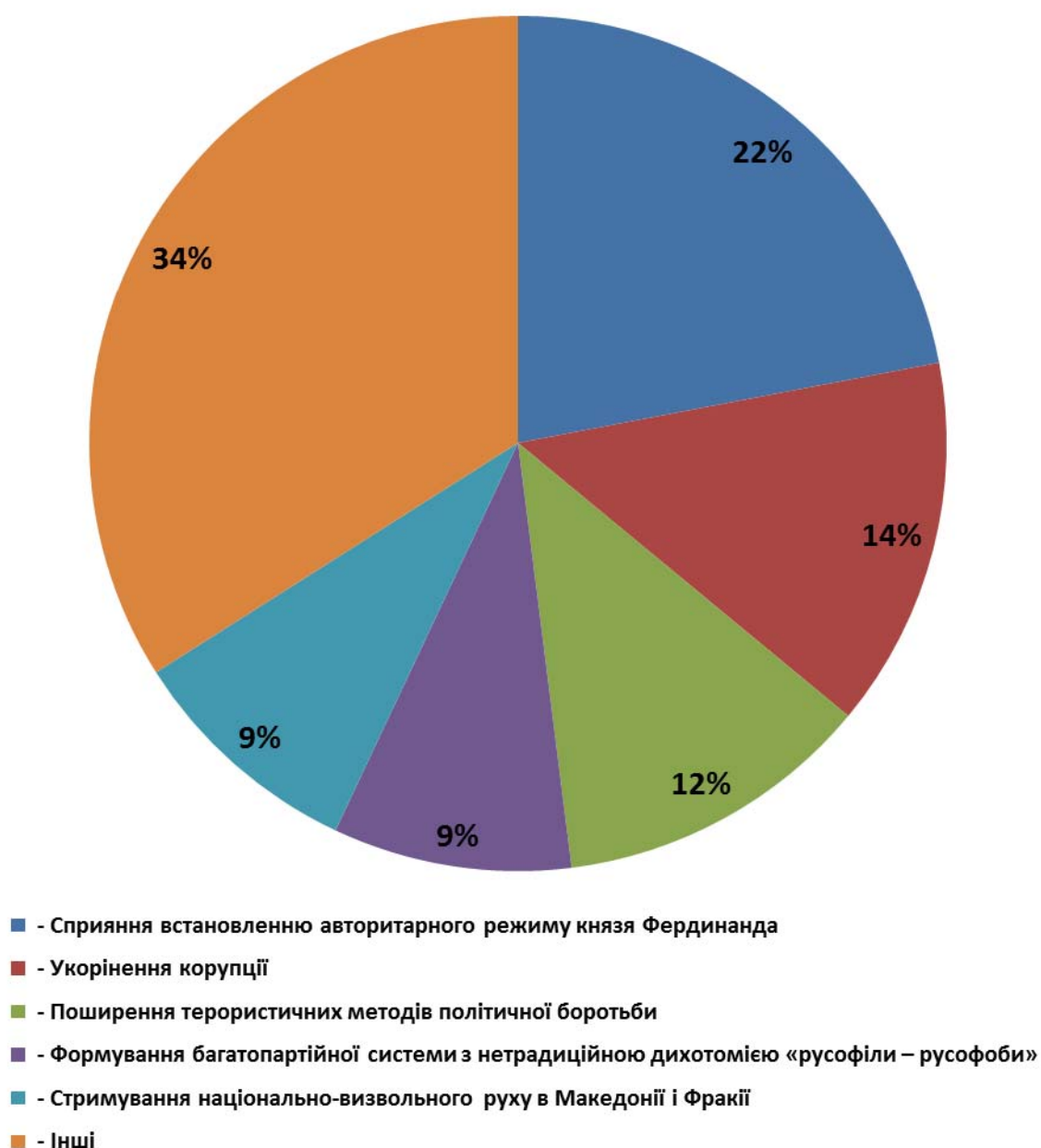
Заходи, які було оцінено найбільш позитивно

Додаток Г

Результати соціального опитування громадян Болгарії гуманітарних спеціальностей щодо їхнього сприйняття діяльності й політичної спадщини С. Стамболова (Рис. 3)

Заходи, які було оцінено найбільш негативно

Додаток Г

**С. Стамболов та інші політичні діячі епохи: загальне і відмінне
у політичній спадщині та діяльності**

№	Елементи політичної спадщини С. Стамболова	Видатні політичні постаті останньої чверті XIX – початку XX ст.							
		О. Бісмарк	В. Гладстон	Ф. Кріспі	Й. Ристич	Н. Пашич	Т. Деліянніс	Х. Трикупіс	Й. Бретіану
1	Збереження конституціоналізму в Болгарії	+	+	-	+	+	-	+	-
2	Зміцнення інституту монархії	-	-	+	+	-	-	-	+
3	Закладення фундаменту розбудови національної державності	+	+	-	+	+	-	+	-
4	Поширення терористичних методів політичної боротьби	+	-	-	+	-	-	-	-
5	Запровадження механізмів керованої демократії	+	-	+	+	-	-	-	+
6	Сприяння встановленню авторитарного режиму князя Фердинанда	-	-	+	+	-	-	-	-
7	Формування багатопартійної системи з нетрадиційною дихотомією «русофіли – русофоби»	-	-	-	-	+	-	-	-
8	Обмеження впливу церкви на адміністративний апарат	+	-	+	-	-	-	+	-
9	Підвищення мита на імпортні товари, що стимулювало розвиток вітчизняної промисловості	+	-	+	+	+	-	-	+

10	Забезпечення фіскальних пільг для окремих галузей промислового виробництва	+	-	-	-	-	-	+	+
11	Специфічний розподіл податкового навантаження серед різних категорій населення країни, у результаті чого найбільшу частку від своїх прибутків державі сплачували селяни	-	-	-	-	-	-	-	+
12	Розширення мережі шляхів сполучення, обмеження впливу іноземних залізничних компаній та зміцнення у такий спосіб стратегічної безпеки князівства	+	-	-	+	+	-	+	+
13	Запровадження практики запозичення коштів у європейських фінансових установах, що дозволило прискорити темпи економічної модернізації держави	-	-	-	+	+	-	+	+
14	Ввергнення фінансової системи країни у залежність від іноземних кредиторів	-	-	-	+	-	+	+	-
15	Модернізація системи освіти, обмеження впливу на неї церкви	+	-	-	+	+	-	+	-
16	Укорінення корупції	-	-	+	+	+	+	+	+
17	Розширення штатів поліцейського апарату і спеціальних служб, збільшення видатків на їх утримання	+	-	+	+	+	+	+	+
18	Обмеженість соціальної політики, яка охоплювала лише окремі категорії населення – чиновників, учителів і лікарів	-	-	+		+	-	+	+

19	Зміцнення державного суверенітету	+	+	+	+	+	-	+	+
20	Збільшення чисельності війська та посилення його боєздатності	+	-	+	+	+	-	+	+
21	Зближення з Австро-Угорщиною і Великою Британією та конфронтація з Росією	-	-	+	-	-	-	-	+
22	Утворення регіональних політичних блоків	+	-	-	+	+	-	+	+
23	Ідея заснування дуалістичної монархії з імперією, до складу якої раніше входила країна	-	-	-	-	-	-	-	-
24	Послідовне відхилення пропозицій сусідніх держав щодо розподілу територій, котрі знаходилися у складі третьої країни та вважалися частиною національного проекту	-	-	-	-	-	-	-	-
25	Курс на забезпечення автономії територіям з компактним проживанням болгар за межами держави	-	-	-	-	-	-	-	-
26	Стимування національно-визвольного руху за межами країни	-	-	+	-	-	-	-	-
27	Використання церкви для вирішення національного питання	-	-	-	-	-	-	-	-

Наукове видання

Миколенко Дмитро Валерійович

**СТРАСТІ ЗА СТАМБОЛОВИМ:
болгарське державотворення
у 1895–1920 роках**

Монографія

Коректор *О. В. Анцибора*
Комп'ютерне верстання *Н. О. Ваніна*
Макет обкладинки *Д. В. Миколенко*

Підписано до друку 03.10.2017. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 39,98. Наклад 300 пр. Зам. № 68.

61022, м. Харків, майдан Свободи, 4.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
Тел. +38-057-705-24-32

Надруковано у типографії
ДНЗ «Харківський поліграфічний центр професійно-технічної освіти»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4223 від 08.12.2011 р.
61038, м. Харків, вул. І. Камишева, 37
Тел. +3 057-738-06-04